

ՍՈՒՐԵՆ ԳՕՍԱՆՑԵԱՆ
ՅՈՎԿՈՆՆԵՍ ՎԱՐՊԵՏԻՑ ԵՐԿՍԵԱՆ
ԲԱՐՁՐԵՆ ՆԱԾՈՐԱՆԻՑ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԻՍՏԵՐՆԵԱՆ
ԳԵՈՐԳ ՅԵՐ-ՎԱՐՊԵՏԵԱՆ

ԴՆՈՒՆԸ
ԵՒ ՍԵՐ
ՁԵՆՈՎԱԳՐԵՐԻ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ
ՈՒ
ՓՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

2015

ՀՐԱՄԱՆԱԲ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ԾՃՈՒԹԻՒՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

9(47.925)

գրքագ - ա 6

ՇՈ - 37

հշ.

ՍՈՒՐԲԵՆ ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԻՒՍԵԱՆ
ԲԱԲԳԷՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

5549

ՂԵՌՆԸ ԵՒ ՄԵՐ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ ՈՒ
ՓՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ՝
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հրատարակչություն
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
2015

ՀՏԴ 94(479.25):27
ԳՄԴ 63.3(53)+86.37
Ե 376

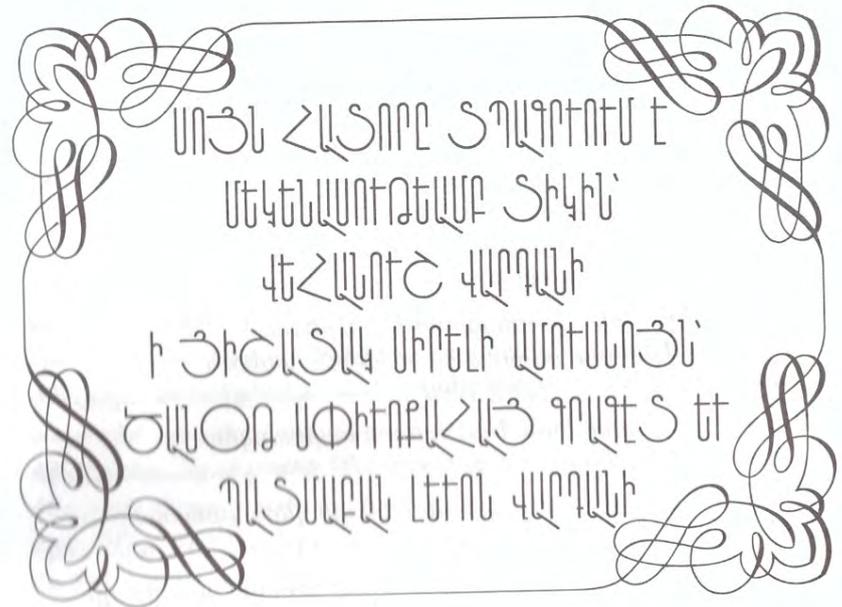
Տպագրում է երաշխատրություններ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի
Հրատարակչական խորհրդի
Հրատարակչության պատրաստեց՝
Գեորգ Տեր-Վարդանյան

Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները / Սուրբ Ե - 376
բնի Գօլանճեան, Յովհաննէս վ. Հիսեան, Բարգէն այթողակից կայտողիկոս Կիլիսերեան, Գեորգ Տեր-Վարդանեան; Հրատ. պատր.՝ Գեորգ Տեր-Վարդանեան. - Սուրբ Էջմիածին. - Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչութիւն, 2015. - 384 էջ +2 ներդիր:

Գրքում գետեղում առաջին աշխատութեան («Ս. Գօլանճեան Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները») մէջ ներկայացում է ԺԹ. դ. վերջին եւ Ի. դ. առաջին երկու տասնամեակի ընթացքում թուրքական աննախադէպ բարբարոսութիւնների հետեւանքով մեր ձեռագիր-գրքային մշակոյթի կորուստների ընդհանուր պատկերը, ապա՝ Յովհաննէս վ. Հիսեանի «Համառոտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու» շարադրանքում պատկերում է Վասպուրական նահանգի վանքերի անբնութեանը: Երրորդ գործը պարունակում է Բարգէն այթողակից կայտողիկոս Կիլիսերեանի ժողոված յիշատակարանները եւ ձեռագրերի նկարագրութիւնները: Յաջորդ երկուսը Գ. Տեր-Վարդանեանի՝ եղեռնից փրկուած մի ձեռագրի եւ մի պատահիկի նուիրում հետազօտութիւններն են, վերջինը հրապարակումն է ԺԸ. դ. վերաբերող պատմական մեծարժէք երեք փաստաթղթի, որոնք 1919 թ. առաջ պահպանուելիս են եղել Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքեալի վանքում:

Գիրքը նախատեսուած է հայ միջնադարեան գրքարուեստի եւ մատենադարանների պատմութեան հարցերով հետաքրքրուողների, ընդհանրապէս՝ հայոց պատմութեան եւ բանասիրութեան հարցերով զբաղուող մասնագէտների եւ ուսանողների համար:

ՀՏԴ 94(479.25):27
ԳՄԴ 63.3(53)+86.37

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Ձեռագրական մեր կորուսւորները և անելիքները 7

Սուրէն Գօլանճեան Հայկական կորորածները և մեր ձեռագրական կորուսւորները 35

Յովհաննէս վարդապետ Հիստեան, Համեսոյր նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանատր վանքերու 171

Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս Կիլէւերեան, Յիշատակարանք [և նկարագրութիւնք] հայերէն ձեռագրաց [ի զանազան տեղիս] 191

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Սրեփանոս եպիսկոպոս Յակոբբացի, մականուն Տիրացոյ. ԺԲ. դար 251

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Լիւմ անսպարի վերագրուած Նոր կրակարանը (1282 թ.) 297

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, Ագոյիսի Սուրբ Թովմա առաքեալի վանքում գրուած նուիրակական կոնդակներ 320

ՅԱՆԿԵՐ

Անձնանունների 357

Տեղանունների 372

ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵՐ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆԵԼԻՔՆԵՐԸ*

Հայոց պատմութեան ամբողջ ընթացքում մեր ժողովրդի ճակատագիրը կիսել են, այսինքն՝ նոյն լաւ կամ վատ կեանքն են ապրել նաեւ մեր նիւթական եւ հոգեւոր մշակոյթի յուշարձանները, առաջին հերթին՝ ձեռագիր մատեանները: Իսկ անցեալ դարի սկզբին՝ համաշխարհային առաջին պատերազմի ընթացքում մեր ժողովուրդը մարդկայինից բացի կրել է նաեւ մշակութային աննախագէշ մեծ կորուստներ՝ վանքեր, եկեղեցիներ, տասնեակ հազարաւոր ձեռագիր եւ տպագիր (յատկապէս՝ հնատիպ) գրքեր եւ մշակութային այլ արժէքներ, որոնց մեծ մասը ոչնչացել է բարբարոս թուրքի ձեռքով, փոքր մասն էլ ժողովրդի հետ ցրուել է աշխարհով մէկ: Մեր միջնադարեան գրականութեան տարբեր յուշարձաններ ուսումնասիրողները տպագիր կամ անտիպ նիւթերի մէջ շատ յաճախ են հանդիպում իրենց հետազօտական խնդիրներին վերաբերող եւ կորսուած հին ձեռագրերի նկարագրութիւններին կամ նրանց վերաբերող յիշատակումներին, ցաւով վերստին արձանագրում են այդ կորուստները եւ գրեթէ միշտ հաստատում, որ նրանց պահպանուածութեան դէպքում իրենց ուսումնասիրութիւնն աւելի լիարժէք էր լինելու:

* Նախաբանային այս մասի հիմնական դրոյթները տարբեր շարագրանքներով զեկուցել ենք երկիցս՝ ա) 2014 թ. հոկտեմբերի 9ին, Երեւանում, «Հայագիտական ուսումնասիրութիւնների միջազգային ընկերակցութեան» եւ Մատենադարանի միացեալ համաժողովին, բ) 2015 թ. փետրուարի 14ին Ձմմառի Հայ կաթողիկէ պատրիարքական վանքում կայացած գիտաժողովին: Վերաշարադրուած որոշ պարբերութիւններ այստեղ ենք բերել գրքիս երկրորդ մասում վերատպուող յօդուածների առաջաբանային հատուածներէց:

Հայերէն ձեռագրերի ծննդավայրերը հիմնականում մեր վանքերն էին. իսկ վերջիններին կենսագործունէութիւնը ճակատագրի բերումով աւարտուեց, աւելի ճիշտ՝ բիրտ եղանակներով դադարեցուեց քսաներորդ դարի առաջին քառորդում: Արեւելեան կամ ներկայ Հայաստանում հաստատուած համայնավարական կարգը սկզբունքով աստուածամերժ եւ եկեղեցամերժ էր, ուստի եւ այստեղ եկեղեցիները դարձան հիմնականում պահեստներ, իսկ վանքերը լքուեցին եւ հետագայ տասնամեակներին համարուեցին յուշարձաններ, ու որպէս այդպիսիք պահպանուեցին լաւ կամ վատ: Բայց մեծ բարեբախտութիւն էր, որ դրանից առաջ՝ Մատթէոս Բ. Իգմիրլեան կաթողիկոսի 1909 թ. Հոկտեմբերի 21ի շրջաբերական կոնդակի ուժով Երեւանի, Վրաստանի, Շամախիի, Ղարաբաղի, Ատրպատականի, Աստրախանի եւ Բեսարաբիայի թեմերի վանքերի եւ եկեղեցիների ունեցած ձեռագրերը մեծ մասամբ բերուել էին էջմիածին¹ եւ ազատուել հնարաւոր կորստի վտանգից:

Իսկ Արեւմտեան Հայաստանի մեր վանքերի եւ եկեղեցիների աւերմունքը եղաւ 1895-1923 թթ. Թուրքիայում հայու թեան նկատմամբ իրագործուած հրէշաւոր եղեռնի հետեւանքներից մէկը. մարդկութեան պատմութեան մէջ այս բարբարոսութիւնն աննախագէտ էր. երկրի հայաթափութեանն ամէնուր յաջորդում էին կողոպուտը, աւերն ու հրդեհը. մեծ մասամբ բնակավայրերից հեռու՝ մեկուսի վայրերում գտնուող վանքերի ունեցուածքը, առաջին հերթին ոսկէ եւ արծաթէ սպասքը, թանկարժէք հանդերձանքը եւ արծաթէ ականակոռ կազմերի մէջ ամփոփուած ձեռագիր մատեանները ենթարկուում էին թուրք խուժանի թալանին. նոյն խու-

¹ Տե՛ս Օ. Եզանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները. - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաբեան, Խմբագրութեամբ՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի. Երեւան, 1965 էջ 63. յղել է՝ Արարատ, 1909/Ժ-ԺԱ., էջ 779-80 (այսուհետեւ՝ Օ. Եզանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները):

ժանի անմարդկային կրքերին լիակատար յագուող տուողը լինում էր կողոպուտին անմիջապէս յաջորդող հրդեհումը:

Հանգուցեալ պատմաբան Սուրէն Գօլանճեանի յիսուն տարի առաջ գրած՝ ստորեւ վերահրատարակուող «Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները» յօդուածաշարի տուեալների համադրումով հաշուել ենք, որ չեն պահպանուել, մեզ չեն հասել կամ դեռեւս անյայտութեան մէջ են բանասիրական գրականութեան եւ առօրեայ մամուլի մէջ հիմնականում 1880-1914 թթ. ընթացքում Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում արձանագրուած հայերէն միջնադարեան մօտաւոր հաշուով 9.000ից աւելի ձեռագիր: Իսկ որքա՛ն աւելի շատ ձեռագրեր դեռեւս որեւէ թէկուզ ամենահամառօտ ձեւով չէին արձանագրուել, որովհետեւ Գօլանճեանի թերի՝ անաւարտ յօդուածաշարի մէջ արձարծուած են 1894-1896, 1909, 1915 թթ. միայն Վասպուրականում, Տարօնում, Կարինում, Կեսարիայում, Մալաթիայում, Անկիւրիայում, Արմաշում եւ Սեբաստիայում հիմնականում ոչնչացուած կամ անհետացած եւ միայն շատ փոքր մասով փրկուած ձեռագրերին վերաբերող տեղեկութիւնները: Այս աշխատանքը թերի՝ անաւարտ է, Արեւմտեան Հայաստանի մեծ մասի եւ Կիլիկիայի կենտրոններն այստեղ ընդգրկուած չեն, ուստի եւ մեր հաշուած 9.000 թիւը նոյնպէս պէտք է իրականից անհամեմատ փոքր լինի:

Սրա հետ միասին պէտք է նկատի ունենալ նաեւ այն, որ ձեռագրերի գիտական ցուցակագրութիւնը մեր իրականութեան մէջ սկսուել է բաւական ուշ՝ տասնիններորդ դարի վերջերին, ուստի եւ ժամանակի մեր մտաւորականները դեռեւս չէին հասցրել արձանագրել նոյն Արեւմտեան Հայաստանում եղած ձեռագրերի շատ աւելի մեծ քանակ: Այսինքն՝ քսաներորդ դարի սկզբներին մեր ժողովուրդն ունեցել է ձեռագրական մշակոյթի մեծ եւ անդառնալի մի կորուստ, որը երեւի մի քանի անգամ աւելի էր այն բարբարոսութիւնից, որ 1170 թ. իրագործեցին ներկայիս թուրքերի նախնի սելջուկները՝ Սիւ-

նիքի Բաղաբերդ ամրոցում անխնայ կերպով ոչնչացնելով, գերեվարելով եւ ցանուցիր անելով «աւելի քան 10.000» ձեռագիր¹, այսինքն՝ մի մեծ մատենադարան:

Ս. Գօլանձեանի յօդուածաշարի նման մի այլ աշխատանք էլ արել է Տաճատ վ. Եարտրմեանը. բաւական մեծաքանակ եւ տարաբնոյթ գրականութեան գործածումով հմտօրէն եւ ընդհանուր-թուուցիկ ակնարկով պատկերել է եղեռնի հետեւանքով մեր ժողովրդի կրած մշակութային կորուստներն ընդհանրապէս²: Այս երկու հեղինակի արածներն էլ շատ օգտակար գործեր են, սակայն երկուսն էլ շարունակելի եւ լրացնելի են. եւ ներկայ ժողովածուի հիմնական նպատակն այդ շարունակուած-լրացման աշխատանքների ազդակ դառնալն է:

Ուրեմն, շարունակենք պատկերել մեր ձեռագրական կորուստների մօտաւոր հաշիւը.

Իսկ սրա համար նախ յիշենք, որ մինչեւ քսաներորդ դարի սկիզբ հայ իրականութեան մէջ կային աւանդական՝ վանական, եկեղեցական-դպրոցական եւ անհատական (հիմնականում՝ քահանաների անձնական) գրադարաններ:

1919ին Թուրքիայի տարածքի հայկական վանքերի քանակը 210ից աւելի էր³. «1914ին, պատերազմին սկիզբը, հայ վանքերէն շուրջ 70ը գրեթէ կիսակործան դրութեան մէջ մատնուած էին: Մնացածներէն 50ը կը ներկայացնէին պարզ եւ փոքրիկ մենաստաններ, զրկուած իրենց հին փառքերէն

¹ Տե՛ս Պատմութիւն նահանգին Սիւսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկ. Սիւնեաց, Ի լոյս. ընծ. հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ վրդպտ. Շահնազարեանց, հտ. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 80:

² Հ. Տաճատ ծ. վ. Եարտրմեան, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, Բ. տպագրութիւն (նոր յաւելումներով), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 2001, 132 էջ (Ա. տպ.՝ Վենետիկ, 1995) - այսուհետ՝ Եարտրմեան:

³ Մանրամասները տե՛ս Եարտրմեան, էջ 44-49: Վանքերն, իրենց մայր եկեղեցիներից բացի, միշտ ունէին նաեւ օժանդակ եկեղեցի-մատուռներ, որոնց քանակը շուրջ 7-800 էր, այսինքն՝ Արեւմտեան Հայաստանում մեր կորցրած վանական եկեղեցիների քանակը եղել է առնուազն 210+800=1010 կամ 1.000ից աւելի:

ու շքեղութենէն կողոպտուած: Իսկ միւս աւելի քան 100 վանքերը կը ներկայացնէին բարգաւաճ, շէն, հարուստ հաստատութիւններ, որոնց ամէն մէկին մէջ բազմաթիւ եկեղեցիներ, մատուռներ կային կառուցուած...»¹:

Հայաստանի թէ՛ Արեւելեան եւ թէ՛ Արեւմտեան Հատուածների թեմական կենտրոնների առաջնորդանիստ վանքերի մեծ մասը եղել են նաեւ վարդապետական ուսուցման կենտրոններ, որոնք որպէս կանոն ունեցել են գիտական բնոյթի ձեռագիր մատենաների միջին ծաւալի՝ մէկից մինչեւ մի քանի հարիւր միաւոր ունեցող վանական մատենադարաններ: Վերոյիշեալ 100 վանքերի մատենադարանների համար ընդունելով նուազագոյն միջին թիւը եւ համարելով, որ աւելիով կամ պակասով ամէն վանք ունէր զոնէ 100 ձեռագիր մատեան, ստանում ենք $100 \times 100 = 10.000$ ձեռագիր:

Մեծ վանքերի կամ ուսումնական-ձեռագրական կենտրոնների ունեցած եւ այժմ կորսուած ձեռագրերի խնդրից յետոյ, նշանակալի է կորստի միւս տեսակը՝ եկեղեցական-ծիսական մատենաները, որոնց քանակը նոյնպէս հնարաւոր է պատկերացնել միայն մօտաւոր ձեւով, այս դէպքում՝ պատմական վիճակագրութեան օժանդակ տուեալների վրայ յենուելով.

Այսպէս. նոյն 1919ին Արեւմտեան Հայաստանի բնակավայրերի եկեղեցիների քանակը 2000ից աւելի էր². մեծ եւ բազմամարդ բնակավայրերի եկեղեցիների սպասաւորները միշտ մէկից աւելի էին՝ մինչեւ հինգ, երբեմն՝ աւելի քահանայ. մենք ունենք ո՛չ-ամբողջական, թերի մի ցուցակ, ուր յականէ-յանուանէ թուարկուած են եղեռնին զոհ զնացած 1635 հոգեւորականների անունները³: Այսուհանդերձ, շատ

¹ Նոյն տեղում, էջ 46-7:

² Նոյն տեղում, էջ 48-50:

³ Թէոդիկ, Գորգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտայի 1915 տարիին, իմբազանց Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 495-533: Այս անուանացանկը թերի է, որովհետեւ բուն գործը պահ-պանուած է միայն մասամբ, այդ պատճառով էլ՝ «չունինք նկարագրու-

մօտաւոր, նուազ թուերով կարող ենք հաշուել, որ 2000 եկեղեցիներում, որոնցից ամէն մէկը պէտք է ունենար գոնէ 15 դիրք¹, պաշտօնավարել է ոչ պակաս քան 2500 քահանայ, որոնցից ամէն մէկն էլ իր հերթին պէտք է ունենար զուտ իր սեփական-անձնական՝ կրկին ծիսական բնոյթի նուազագոյնը 9 դիրք²: 2000 եկեղեցիների գրադարանների ունեցածը 15ական ձեռագրով հաշուում ենք 30.000, իսկ 2500 քահանաներինը՝ 9ական մատեանով՝ 22.500 ձեռագիր:

Այսպիսով, հաշուեցինք վանական 10.000 ձեռագիր, եկեղեցական՝ 30.000 եւ անհատական-քահանայական 22.500, ընդամէնը՝ 62.500 մատեան³: Որքան էլ սա մօտաւոր-պայմանական թիւ է, որ կարող է իրականից պակաս կամ աւելի լինել, մի մասն էլ կարող է լինել հնատիպ, բոլոր դէպքերում՝ արդէն կրկնակի աւելի է, քան ներկայումս ամբողջ աշխարհում պահպանուած հայերէն ձեռագրերի ընդհանուր՝ 31.000 քանակն է:

Համեմատութեան լաւ չափանիշ է նաեւ 1915ին էջ-միածնի մատենադարանի ունեցած ձեռագրերի քանակը՝ 4460 միաւոր, որ հիմնականում ներկայ Հայաստանի եւ նախկին ԽՍՀՄ տարածքի հայաբնակ վայրերի ձեռագրերի հետեւողական ժողովման շնորհիւ այսօր նրա ժառանգորդ-

թիւնը եւ թիւերը Ատանայի, ամբողջ Կիլիկիոյ, Հալէպի, Սիւրիոյ միւս շրջաններուն, Յորդանանի, Լիբանանի, մանաւանդ Տէր Զօրի: Չունինք նաեւ Պաղտատը եւ Իրաքի մնացեալ քաղաքներն ու ժամանակաւոր գաղթականները» (նոյն տեղում, էջ [ԺԱ.]):

¹ Որեւէ եկեղեցի անպայման պէտք է ունենար՝ Աղօթագիրք, Աստուածաշունչ, Աւետարան, Գանձարան, Ժամագիրք, Կանոնագիրք, Խորհրդատետր, Ճաշոց, Մաշտոց, Շարակնոց, Յայսմաւուրք, Սաղմոսարան, Տօնապատճառ, Տօնացոյց, Քարոզգիրք եւ այլն:

² Քահանաների ունեւալիք սեփական գրքերը հետեւեալներն են՝ Աղօթագիրք, Աւետարան, Ժամագիրք, Խորհրդատետր, Մաշտոց, Շարակնոց, Սաղմոսարան, Տօնացոյց, Քարոզգիրք եւ այլն:

³ Դպրոցական գրադարաններում եւս ձեռագրեր կային (այդպիսի հարուստ հաւաքածուներ ունէին, օրինակ՝ Կարնոյ Մանասարեան՝ վարժարանը, Արմաշի Դպրեվանքը եւ այլն), սակայն սրանց ունեցածի զգալի մասը տպագիր գրքերն էին, ուստի դպրոցների գրադարանների ձեռագրերը մտովի հաշուում ենք եկեղեցականների թուի մէջ:

երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում հասել է 11.302ի¹: Այս երկու թուերը՝ 62.500 եւ 11.302, երեւի մօտաւորապէս համեմատուում-յարաբերուում են Արեւմտեան Հայաստանի (ինչը նախկինում կոչուում էին նաեւ Թուրքահայաստան) եւ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքներին՝ հինգուկէսից աւելի եւ մէկ:

* * *

Ասելիքիս իմաստն ինքնին սահմուկեցուցիչ է, բայց միաժամանակ նաեւ՝ անողոք ճշմարտութիւն է. մարդկային կորուստն ինչ որ կերպ վերականգնելի է՝ նոր մարդիկ են ծնւում, սակայն ձեռագիր մատեանների կորուստն անդառնալի է, եւ սրանց կորստեան հետ ունեցել ենք նաեւ մեր գրական մշակոյթի՝ պատմագրական եւ այլ կարգի մեծարժէք երկերի անվերականգնելի շատ մեծ եւ աւաղելի կորուստներ: Այս առումով բաւական է միայն մտովի վերլիչենք, թէ միջնադարի ամբողջ ընթացքում ստեղծուած պատմագրական քանի՜ երկ է կորսուել եւ մեզ չի հասել:

Արեւմտեան Հայաստանից ձեռագրեր փրկուել եւ մեզ են հասել միայն սակաւաթիւ այն վայրերից, ուր մեր ժողովուրդը դիմադրել է ջարդարար թուրքին: Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ 1915-1916 թթ. Վասպուրականից կազմակերպուած եղանակով, հետագայում էլ պատահական ձեռքբերումների ձեռով էջմիածին է բերուել եւ այսօր Մաշտոցեան Մատենադարանում պահպանուում է 1473 ձեռագիր. սա երջանկայիշատակ Օննիկ Եզանեանի մանրակրկիտ հետազօտութեամբ ճշգրտուած հանրագումարային թիւն է, որի մասերն են՝ Աղթամարից 285, Լիմից 306, Վա-

¹ Սա հայերէն ամբողջական ձեռագրերի՝ Հիմնական հաւաքածուի քանակն է, որի աճն ըստ այսմ, 1915ից յետոյ՝ մօտ 62 տոկոս է (բոլոր հաւաքածուները միասին 2015 թ. յունիսի վերջի դրութեամբ ունեն 20.400 միաւոր):

րագից 345, Կտուցից 202, Վանից եւ շրջակայքից 335¹: Սրանց փրկութեան համար պարտական ենք հիմնականում Լիմ անապատի վերջին վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանին, որ հաղորդում է, թէ ինքն անձամբ էջմիածին է բերել «1410» ձեռագիր, նաեւ ձեռագրեր է ուղարկել ուրիշների միջոցով. «Չանկալեան գաւթանի միջոցաւ՝ 400» եւ «Գարատօշեան Սահակի՝ 260»: Այս վերջին առաքումներն էջմիածին չեն հասել, նրանց վերաբերող վաւերական որեւէ տեղեկութիւն չկայ, կան միայն իրարամերժ բանաւոր վկայութիւններ: Սակայն թէ՛ 400ը եւ թէ՛ 260ը փոքր քանակներ կամ ծովում կորչելիք ասել չեն, ուստի յոյս ունենք, որ մի օր այս կնճիւղը պարզուելու է:

Այսուհանդերձ, յայտնի փաստերի հիման վրայ կարելի է անվարան ասել, որ ինչքան մեծ է Վասպուրականից փրկուած ձեռագրերի քանակը, նոյնքան աւելի մեծ է նոյն Վասպուրականում կորսուած ձեռագրերի թիւը. գուցէ թէ՛ փրկուածը եղածի միայն քառորդ մասն է: Ընդհանրապէս մեր երկրի այս նահանգի թէ՛ ձեռագրական հաւաքածոներին եւ թէ՛ նրանց ցուցակագրութիւններին շատ բարդ ճակատագիր է վիճակուել. Ժ. Գ. վերջի եւ Ի. Գ. սկզբի տարբեր տարիների այստեղ ձեռագրեր նկարագրել կամ նրանց յիշատատակարաններն ընդօրինակել են Գարեգին եպս. Սրուանձտեանցը², Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանը³, Յովհաննէս (Օննիկ) Բարաղա-

մեանը¹ եւ, ժամանակագրորէն վերջինը՝ Երուանդ Լալայեանը, որ 1910ական թուականներին Վասպուրականում նկարագրել է 1565 ձեռագիր, հասցրել է հրատարակել նրանցից միայն 480ի նկարագրութիւնը². սրանցից 281ն այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում է, մնացեալ 199ի «մեծագոյն մասը անդարձ կորել է, իսկ անտիպ մնացած 481-1565 համարների շարքից չեն պահպանուել մօտ 450ը, այսինքն՝ 1565ից 650ը կորսուել է կամ, սակաւաթիւ դէպքերում, ցրուելով՝ դարձել այս կամ այն անհատի սեփականութիւնը³:

¹ Յովհաննէս Բարաղամեան, Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի (1906-1907 թթ.)- Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^Գ 6333 (121 թերթ, շատ համառօտ նկարագրել է եւ քաղել յիշատակարանները 475 ձեռագրի. Կտուց անապատի՝ 110, Լիմ անապատի՝ 170, Վարազայ վանքի՝ 195):

² Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Կազմեց Երուանդ Լալայեան, Հրատարակութիւն Հայոց ազգագրական ընկերութեան, Պրակ Ա., Թիֆլիս, 1915. 6 էջ, 1048 սիւն (այսուհետեւ՝ Լալայեան, 1915):

³ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 101 թուարկել է կորսուած ձեռագրերի ցուցակային համարները, իսկ էջ 102 յայտնել է, որ 199ից Հ^Գ 4 Լիմի Հ^Գ 76, եւ Հ^Գ 82 Լիմի 32 այժմ «Քիւրտեան հաւաքածու»ի մէջ են, իսկ Հ^Գ 33 Կտուցի Հ^Գ 230 Մ. Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան հիմնարկի Հայերէն B 87ն է: Մխիթարեան միաբանութեան առաջարկով խմբագրում, լրացնում եւ հրատարակութեան ենք պատրաստում նաեւ 1976ից ի վեր Վենետիկի մատենադարանի մաս կազմող «Յարութիւն Քիւրտեան հաւաքածոյ»ի ձեռագրացուցակը (300 ձեռագրից 250ը նկարագրել է Յ. Քիւրտեանը, 50ը եւ ժապաւիհնձեւ 20 Հմայիլ՝ մենք). այս հաւաքածուն գոյացել է ցրուածի եւ կորսուողի փրկումով, ուստի եւ նրա շատ միաւորներ մեր թուարկած հաւաքածուներից են: Ըստ այդմ պէտք է ասենք, որ Օ. Եգանեանի նշած առաջին երկուսն են՝ Քիւրտեան Հ^Գ 279 եւ 26 եւ աւելացնենք, որ Լալայեան 23ը (Լիմի 331) այժմ Քիւրտեան 138-ն է, Լալայեան 354ը (Կողբանց գիւղ)՝ Քիւրտեան 46ը: Աւելին՝ Աննա Շիրինեանն այժմ կարգաւորում է Հոռմի Լեւոնեան վարժարանի ձեռագրական հաւաքածուն եւ մեզ յայտնել է, որ Հ. Ն. Ակիմեանի (Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Հոռմի Հայոց հիւրանոցի ի Սուրբ Վրաս եւ քահանայապետական Լեւոնեան Հայ վարժարանի, Վիեննա, 1961) նկարագրած 113 ձեռագրից բացի, այնտեղ կայ «մօտաւորապէս 60» ձեռագիր եւս, որոնցից վասպուրականեան երկուսին վերաբերող նրա հրատարակումը շուտով լոյս է տեսնելու «Le Muséon» հանդէսում: Այդ ձեռագրերն են՝ 1. Մաշտոց, Արճէշ, ՊԶԱ. - 1432 թ., գրիչ՝ Կարա-

¹ Տե՛ս Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 100:

² Գարեգին վ. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, Մասն Առաջին, Կ. Պոլիս, 1879. [Մասն երկրորդ], Կ. Պոլիս, 1884 (2 հատորի մէջ ունի Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վայրերի ձեռագրերի 350 յիշատակարան):

³ Նօտարք Հայոց. Հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսպեցւոյ՝ Վարազայ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Պէրպէրեան, [1883], (ունի 1393-1467 թթ. յիշատակարաններ), Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան, Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց, Հտ. Ա.- Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^Գ 6273, Հտ. Բ.- Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^Գ 4515:

Ինչպէս վերն ասացինք, հայագիտութեան մերձաւոր ապագայի շատ կարեւոր մի խնդիրը պէտք է լինի մեր ձեռագրական կորուստների յոյժ հրատապ հարցի մանրակրկիտ եւ կատարեալ քննութիւնը, որպէսզի շատ շուտով միջազգային դատական ատեանների առջեւ դնենք մեզանից կողոպտուած մշակութային արժէքների վերադարձի լիովին արդարացի պահանջը: Նկատի ունենք հետեւեալը. անգամ միջնադարում հայկական բնակավայր գրաւելուց եւ նրա եկեղեցին պղծելուց յետոյ թուրքերը նոյն եկեղեցու սպասքը եւ ձեռագրերը կողոպտում էին, բայց ոչ թէ ոչնչացնում էին, այլ որոշ ժամանակ անց մերձակայ մի քաղաքում վաճառքի էին հանում. եւ ունենք յիշատակարանային բազմաթիւ վկայութիւններ, ըստ որոնց՝ նոյն եկեղեցու հոգեւորականները գնում եւ փրկագնում էին իրենցից կողոպտուածը: Եղեռնի շրջանի վերաբերեալ եւս ունենք նոյնպիսի՝ մի քանի տեսակ տեղեկութիւններ.

ա. Ըստ վերն արդէն յիշատակուած՝ Լիւմ անապատի վերջին վանահայր եւ Վասպուրականի ձեռագրերն էջմիածին փոխադրելու հիմնական երախտաւոր Յովհաննէս վ. Հիւսեա-

պետ, ստացող՝ Մկրտիչ, ծաղկող՝ Մինաս (Լաւրյեան ցուցակի անտիպ մասում նկարագրուած չէ, սակայն արձանագրուած է՝ Նօտարք Հայոց, Հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեկնող վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսպեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1888, Հ^ր 102, էջ 100-1), 2. Աւետարան, Եղբորտ վանք, ՋժԲ. - 1463 թ., գրիչ՝ Ստեփանոս (Լաւրյեան, Հ^ր 260, էջ 619-22, սխալ ընթերցուած՝ ՋՄԲ. - 1503 թուականով, հմտ. Նօտարք Հայոց, Հ^ր 248, էջ 215-6): Լաւրյեանի ցուցակի տպուած պրակի Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ընթերցասրահի օրինակի մէջ Օ. Եգանեանը մատիտով նշանակել է Մատենադարան եկածների համարները, զուգարդիր աղիւսակով նոյնն անկախաբար արել է նաեւ Բեռնար Կուլին՝ Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens, Par Bernard Coulie, Chercher qualifié du Fonds National de la Recherche Scientifique Université Catholique de Louvain, Brepols-Turnhout, 1992, p. 209-14. Երկուսի մէջ էլ կան վրիպում-սխալմունքներ, ըստ այդմ՝ նկարագրութիւնների եւ ձեռագրերի բոլոր նոյնացումներն անպայման ստուգում եւ ճշգրտում ենք:

նի վկայութեան՝ 1895ի աղէտի ժամանակուանից թաքստոցներում մնացած մեծաքանակ ձեռագրեր՝ եղածի «ամենարնտիր մասը, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ, մնացին եւ բաժին եղան թիւրքերուն», որոնք «մտնելով [Վանայ լճի] կղզիներ, կը խուզարկեն եւ կը գտնեն պահարաններ... եւ եղած ամբողջ հարստութիւններն ու ձեռագրերն կամբարեն Վան. գերի մնացող հայերէն Արսէն Կիրակոսեանի եւ մի քանի ուրիշներու կը կանչեն իմանալու, քննելու, թէ ի՞նչ գրքեր են ատոնք, որոնք կիսագրագէտ ըլլալով, միայն այսքան կը հասկացնեն, թէ «Այս գրքերը ձեռքով գրուած են, հին գրքեր են, տպուած չեն՝ որ մենք կարենանք կարդալ եւ ձեզ հասկացնել» եւ այլն: Այս եղելութիւնը պատմողներու համեմատ՝ ամբարուած այդ հնութիւններն եւ ձեռագրերը փոխադրուած են, բայց իրենք չեն կրցած իմանալ՝ ո՞ւր արդեօք՝ Անկիւրի՝, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը»¹:

բ. Եւրոպացի մեր ո՛չ հայ՝ այլազգի գործընկերներից մէկից աւելի անգամ անձամբ լսել ենք վկայութիւններ առ այն, որ թուրքական թանգարանային-գրադարանային հաստատութիւնների պահոցներում իրենք տեսել են տարատեսակ հայկական մշակութային արժէքներ, առաջին հերթին՝ դարակների վրայ դարսուած հայերէն ձեռագրեր, նախապէս խոստանալով, որ իրենց տեսածի մասին որեւէ տեղ չեն պատմելու²:

¹ Տե՛ս ստորեւ՝ Յովհաննէս Հիւսեան վարդապետի գրութեան մէջ:
² Լսել էինք, թէ Ֆրանսիացի մեր մի գործընկեր Անկարայի ինչ որ հաստատութիւնում տեսել է նշանաւոր Կարմիր վանքի ձեռագրերի մի մասը, որոշեցինք ստուգել այդ տեղեկութիւնը, եւ ստացանք մեր սիրելի գործընկերոջ հետեւեալ պատասխան նամակը. «Ոչ, ես Կարմիր վանքի ձեռագրերը չեմ տեսել եւ ոչինչ չեմ գրել նրանց մասին: 30 տարի առաջ գնացել էի Անկարայի Ազգային գրադարան եւ խնդրել, որ ինձ ցույց տան հայերէն այն ձեռագրերը, որոնք ըստ պոլսեցի պարոն Գէորգ Բամպուկչյանի (Պոլսի Պատրիարքութեան նախկին քարտուղար, այժմ հանգուցեալ) գտնուած են արկղների մէջ: Սակայն գրադարանավարը միայն մէկ ձեռագիր ցոյց տուեց, եւ դա էր՝ «Կ. Պոլսի առումը թուրքերի կողմից», որը որեւէ հետաքրքրութիւն չէր ներկայացնում: Կարծում եմ, որ ուզեց ծաղրել ինձ: Ուրիշ ոչինչ չկա-

5542

գ. Երեք-չորս տարի առաջ կրկին՝ անձամբ մեզ առաջարկել են հետեւեալը. Թուրքիայի մի քաղաքի թանգարանում կան անդուկների մէջ դարսուած՝ երբեւէ չճանաչուած եւ չօգտագործուած-չընթերցուած հայերէն ձեռագրեր, որոնք բերելու են եւրոպական ինչ որ երկիր, մենք գնալու ենք տեսնենք եւ գնահատենք այդ ձեռագրերը, ապա գնորդ՝ դրամ տուող գտնենք եւ կազմակերպենք նրանց գնումն ու Հայաստան տեղափոխումը:

դ. Բոլորովին վերջերս Մաշտոցեան Մատենադարանը գնել է Արգելանի կամ Յուսկան որդու վանքում 1423 թուականին գրուած եւ ճոխ նկարագարողուած մի Աւետարան, որի մէջ կան նաեւ արժէքաւոր տեղեկութիւններ ունեցող յիշատակարաններ. նախկինում այս ձեռագիրը գիտական որեւէ արծարծման մէջ յիշատակուած չէ, այսինքն՝ որեւէ մասնագէտ սա չի տեսել, եւ սրա մասին որեւէ խօսք չի գրուել, իսկ վաճառողը, որեւէ մանրամասն չասելով, ասում է, որ սա բոլորովին վերջերս քուրդ մարդկանց ձեռքով Հայաստան է բերուել Թուրքիայից:

Ահա այսպիսի տուեալները թելադրում են, որ Անկարայի եւ Թուրքիայի այլ քաղաքների թանգարաններում եւ գրադարանային-դիւանական հաստատութիւններում կան եօթ փակի տակ պահուող հայերէն հազարաւոր ձեռագրեր: Արեւմտահայութեան նկատմամբ Թուրքերի կազմակերպած անօրինակ եղեռնի փաստը ճանաչել տալու եւ նրա շարունակութիւն-պահանջատիրութեան առաջին խնդիրը պէտք է լինի բռնագրաւուած եւ բանտարգելուած այդ ձեռագրերի՝ մե՛ր ժողովրդի մշակոյթի եւ պատմական յիշողութեան անփոխարինելի յուշարձանների վերադարձի պահանջը¹:

Թէ՛ ընդհանրապէս մշակութային եւ թէ՛ մասնաւարապէս

րողացայ տեսնել: Չեն ուզում ցույց տալ իրենց հայերէն ձեռագրերը»:

¹ Անշուշտ, այստեղ վտանգ կայ. անել վիճակում յայտնուած Թուրքը կարող է ոչնչացնել իր կողոպտած հայկական յիշատակները, որոնք ինքն իսկ դարից աւելի պահպանել է փրկագին ստանալու ակնկալիքով: Սակայն, ըստ իս, այս խնդրի լուծման այլ եղանակներ չունենք:

ձեռագրական մեր կորուստների հաշուառումն ինքնանպատակ լինել չի կարող. մեր կարծիքով այստեղ պէտք է լինի մէկ նպատակի երկու հիմնական ուղղութիւն. ա) հնարաւորութեան դէպքում գտնել եւ վերստանալ այդ կորուստները, բ) միաժամանակ՝ գիտական շրջանառութեան մէջ դնել եւ գիտութեանը ծառայեցնել նրանց վերաբերող տեղեկութիւնները: Ըստ այսմ՝ տեսնում ենք ձեռագրական մեր կորուստների խնդրի քննութիւն-բացայայտման աշխատանքների երկու հիմնական ուղղութիւն.

ա. Արխիւներում, մամուլում եւ հնարաւոր բոլոր տեղերում վկայութիւնների աղբիւրագիտական փնտրտուք, ապա՝ ամփոփում-մէկտեղում, ի վերջոյ՝ համակարգում եւ հրատարակում «ի պէտս գիտութեան».

բ. Սրանց հիման վրայ՝ անհրաժեշտ իրաւաբանական գործընթացներով, միջազգային դատական ատեաններում մեր մշակութային կորուստների վերադարձ-հատուցման պահանջի առաջադրում:

Այսպիսի ձեռագրերի ունեցած նիւթի արձանագրուած՝ յարաբերականօրէն փրկուած մասը գիտական շրջանառութեան եւ գործածութեան մէջ դնելու առումով առաջնային անելիք է հետեւեալը. պէտք է նախ կատարելապէս՝ հնարաւոր ամբողջականութեամբ եւ լաւ մտածուած սկզբունքներով հաշուառել հայերէն ձեռագրերի՝ հայկական եւ այլալեզու մամուլում, զանազան՝ յատկապէս տեղագրական ուսումնասիրութիւնների, նաեւ՝ եղեռնից յետոյ հայկական հայրենակցական տարբեր միութիւնների հրատարակած յուշամատենների մէջ գրառուած, եւ յատկապէս՝ անտիպ մնացած բոլոր, ընդհուպ մինչեւ մէկ միաւորի նկարագրութիւնները: Նոյն կերպ պէտք է ուսումնասիրուեն եւ մշակուեն նաեւ հաւանական եւ հնարաւոր բոլոր արխիւների նիւթերը, որից յետոյ անհրաժեշտ կլինի աւանդական տեսքի, մանրամասն անուանացանկերով օժտուած ծաւալուն հատորներով, նաեւ՝ փնտրտուքի բազմադաշտ օժանդակ ծրագիր ու-

նեցող Համակարգչային եղանակներով հրատարակել բոլոր այն նկարագրուլթիւնները, որոնց հիմք ձեռագրերը չեն մտել ազգային կամ պետական որեւէ Հաստատութեան կայուն եւ տեւապէս ապահով պահպանուող հաւաքածուի մէջ կամ էլ ակներեւաբար կորսուած են:

Կորսուած ձեռագրերի պարունակած տեղեկութիւնների արձանագրման մի այլ դրսեւորում էլ յիշատակարանների՝ հնում կազմուած եւ անտիպ մնացած ժողովածուներն են. մեր ձեռագրական արժէքների հաշուառումն սկսուել է նրանց յիշատակարանների տեղեկութիւնների քաղում-գործածումով. ասենք՝ եթէ Ստ. Օրբէլեանն իր Պատմութեան կարեւոր ատաղձ է համարել վիմական արձանագրութիւնները, որոնց վրայ հիմնել է իր Պատմութեան կարեւոր շատ տեղիները, ապա ժէ. դարի պատմիչ Առաքել Դաւրիժեցին կամ նոյն դարի ժամանակագիր Յակոբ Սսեցին իրենց գործերը հիւսել են՝ մեծապէս օգտուելով ձեռագրական յիշատակարաններից, երբեմն ուղղակի բերելով իրենց ձեռքի տակ եղած եւ, բնականաբար, այսօր մեծ մասամբ անյայտ ձեռագրերի յիշատակարաններ:

Աւելի նոր ժամանակներում՝ 1860ական թուականներինց յետոյ «ի պէտս պատմութեան Հայոց»՝ յիշատակարանների ժողովածուներ են կազմել հանրայայտ Գարեգին վ. Սրուանձտեանցը¹, Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանը², սակաւ յայտնի՝ Արսէն Թոխմախեան, Պօղոս Նաթանեան եւ Վահրամ Կանաչեան վասպուրականցի վարդապետները, նաեւ՝ Խորէն Խրիմեանը (կաթողիկոսի եղբայրը): Իսկ Գեղամ Տէր-Կարապետեանը Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար եղած

ժամանակ՝ նախորդ դարի սկզբներին, օրինակել-հաւաքել է Տարօնի շրջանի եւ վանքերի հին ձեռագրերի «Յիշատակարանները» հազար ութ հարիւր վաթսուինը ձեռագրերից»: Յաւօք, այս վերջինները կորսուած են. որեւէ բան գտնելու մեր բոլոր փորձերն առայժմ արդիւնք չեն տուել, սակայն փնտրտուքը պէտք է շարունակել:

Կայ նոյնպիսի երկու արժէքաւոր եւ հարուստ հաւաքածու եւս.

ա. Ղեւոնդ վ. Ալիշանն ունի իր գործերի սկզբնաղբիւրների՝ ձեռագիր եւ տպագիր աղբիւրներից արուած քաղուածքների՝ «Հայկարան» ընդհանուր խորագրով մեծադիր (մօտ 30x40 սմ չափսի) մատեաններ, որոնցից Տրդի (Ը.) 2.200 էջերում ժամանակագրական կարգով մանրագիր ընդօրինակուած են զուտ ձեռագրական յիշատակարաններ: Ալիշանը ինչ որ չափով անաւարտ եւ անտիպ մնացած գործեր շատ ունի, սակայն ժամանակին նրա այս արժէքաւոր ստուար ժողովածուն թերթած եւ անհրաժեշտ մի քանի էջ պատճէնած լինելով՝ համոզուել ենք, որ այստեղ կան նրա տպագրած ծաւալուն հատորների մէջ ամբողջովին եւ մասամբ օգտագործուած կամ բոլորովին չօգտագործուած յիշատակարաններ, որոնց մօտ, ի տարբերութիւն Ալիշանի տպագիր գործերի, նշուած են յիշատակարանները պարունակող ձեռագրերի հասցէները եւ այլ մանրամասներ: Այսինքն՝ Ալիշանի «Հայկարան» ժողովածուի Ը. հատորը տարբեր տեղերից, նաեւ՝ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան բնակավայրերից ստացած եւ իր հաւաքած՝ իր գործերի ատաղձ դարձած կամ չօգտագործուած յիշատակարանների ծաւալուն ժողովածու է:

բ. Նոյն տեսակ՝ կրկին իր գործերի մէջ օգտագործելու նպատակով (եւ իրապէս՝ զգալի չափով օգտագործուած) ի մի բերած՝ «Հաւաքումն յիշատակարանաց» ստուար ժողովածու ունի նաեւ Ներսէս վ. Ակինեանը. այստեղ նա հաւաքել է նաեւ իր գիտական ուղեւորութիւնների ընթացքում տեսած ձեռագրերի նիւթը (1930ականների մի նամակում գրել

¹ Սրուանձտեանց Գ. վ., Հնոց եւ նորոց. Պատմութիւն վասն Դաւթի եւ Մովսէսի Խորենացոյ, Թուղթ Դիոնէսիոսի, Օրինակք յիշատակարանց, Դամբարան Ս. Սուքիասեանց, Զեռագիր մատեանք, Քէշի Պօլէ, Հրատարակեաց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, Էսատ էֆէնտի խան, թիւն 11, 1874, 191 էջ: Տե՛ս նաեւ վերը, ծ. 13:

² Տե՛ս նաեւ վերը, ծ. 14:

է, որ Եւրոպայում քառամսեայ ուղեւորութեան ընթացքում տեսել է 500ից աւելի ձեռագիր»¹: Ի դէպ, Ակինեանի այս ժողովածուի մէջ ընդօրինակուած եւ պահպանուած են Գեղամ Տէր-Կարապետեանի կորսուած ժողովածուի շատ յիշատակարաններ:

Թուարկուածներին պէտք է աւելացնել նաեւ յիշատակարանների տպագրուած տասնատորեայ շարքը², որոնց մէջ ոչ միայն քաղուած են չպահպանուած ձեռագրերի շատ յիշատակարաններ, այլեւ ճշգրիտ նշանակուած են նոյն յիշատակարանների տպագիր եւ անտիպ բոլոր աղբիւրները. սրանց բոլորի տուեալները պէտք է որոշակի սկզբունքով համակարգել եւ ստեղծել կորսուած ձեռագրերի՝ յիշատակարաններից ածանցուած-մակարերուած տուեալների մի լաւ շտեմարան (հիմք):

Առաւել կարեւոր է գանազան առիթներով կազմուած եւ անտիպ մնացած մեծ կամ մանր ձեռագրացուցակների հրատարակութիւնը³:

Խնդիրն այսպէս առաջադրելու տրամաբանութիւնը հետեւեալն է. հաստատուն եւ ապահով հաւաքածուներում պահպանուող ձեռագրերն այսօր նախ մատչելի են գիտութեանը,

¹ 1931 թ. Մարտի 14ին Վիննայից Յ. Քիւրտեանին գրել է. «Անցեալ Նոյեմբ.-Փետր. ամիսները անցուցի եւ Գերմանիա եւ Գողդիա, ուսումնասիրելու Մատենադարաններու մէջ եւ գրավաճառներու քով գտնուած Հայերէն ձեռագիրները: Տեսայ աւելի քան 500 ձեռագիր». մանրամասները տե՛ս տե՛ս Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Հ. Ներսէս, Ակինեանի եւ Հ. Համազասպ Ռսկեանի նամակները Յարութիւն Քիւրտեանին. Հանդէս ամսօրեայ, 2005/1-12, էջ 457-480:

² Պէտք է նկատի ունենալ, որ Գ. կթղ. Յովսէփեանը (տե՛ս ստորեւ) իր հաւաքած յիշատակարանները նախատեսում էր տպագրել «չորս հատորով». այսինքն՝ վստահարար անտիպ մնացած յիշատակարաններ փնտրելի են թէ՛ Երեւանում (Մաշտոցեան Մատենադարանում) եւ թէ՛ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ՝ Անթիլիասի կաթողիկոսարանում պահպանուող նրա դիւանական թղթօճակներում:

³ Այդպիսի նիւթերի՝ ձեռագրերի անտիպ նկարագրութիւն-տեսքերի մի մեծ դարս հպանցիկ տեսել ենք Մխիթարեանց Վեներաբլի մատենադարանում. ենթադրելի է, որ մեր բոլոր ձեռագրական կենտրոններում աւելի կամ պակաս չափով այդտեսակ նիւթեր շատ կան:

ապա՝ իրենց հասանելիք կարգով մի օր նկարագրուելու են. սրան գուգահեռ, ծրագրուած աշխատանքով պէտք է ժողովել, մէկտեղել եւ լաւագոյնս գործածելի դարձնել նաեւ ցրուածին ու կորսուածին վերաբերող յիշատակները, նրանց ընձեռած հնարաւորութիւնները:

Այս անելիքի մէջ կարեւոր է նաեւ եւրոպական եւ ամերիկեան աճուրդներում վաճառուած եւ յաճախ վերավաճառուող ձեռագրերի նկարագրութիւնների հաշուառումը. սրանք հիմնականում արեւմտահայութեան խլեակների հետ եղեռնից փրկուել եւ առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ մտել են եւրոպական եւ ամերիկեան պետական ու անձնական հաւաքածուների մէջ¹: Ահա ժամանակակցի հաստատումը՝ «1915ի ազգային աղէտը ամայացնելէ յետոյ մեր հազարաւոր եկեղեցիներն ու վանքերը, կողոպուտի ենթարկուել էին անոնց թանգարաններն ու դանձատուները, հարուստ՝ այլազան զարդ ու սպասներով ու թանկարժէք ձեռագիրներով, որոնց շատ քիչ թիւով մնացորդները միայն 1918ին ու 1922ին սկսան դուրս գալ Կ. Պոլսոյ, Եգիպտոսի, Եւրոպայի ու մասնաւորապէս Մ. Նահանգներու հրապարակներուն վրայ, իբր հնագիտական առարկաներ, ծախուելու համար պետական-ազգային մատենադարաններու և անհատ հաւաքողներու: Մեր նախնեաց մտքի և ձեռքի վաստակները, ցեղին վերապրողներուն պէս, վայրավատին կը թափառէին գրեթէ ամէն

¹ Ի դէպ, այս առիթով յիշենք, որ հիմնականում եղեռնից փրկուած ձեռագրերից են կազմուել նշանաւոր երկու Յարութիւնների՝ Քիւրտեանի եւ Հազարեանի հաւաքածուները, որոնցից առաջինը լրիւ 300 ձեռագիր, հանգրուանել է Մխիթարեանց Վեներաբլի մատենադարանում, երկրորդի մեծ մասը Մաշտոցեան Մատենադարանում է, միւս մասը՝ 44 միւսուր, 1985ից ի վեր կրկին թափառիկ վիճակում է. Հազարեան հաւաքածուին վերաբերող մանրամասները տե՛ս Օնիկ Եգանեան, Աշխատութիւններ. Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները. մասն Բ., Յուլիոս Հայերէն ձեռագրաց Յարութիւն Հազարեան Կեսարացոյ (Նիւ Եորք, ԱՄՆ), Ուղեցոյցներ Մաշտոցեան Մատենադարանի Հայերէն պատասխանների եւ հմայիլների հաւաքածուների, Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, ցանկերը կազմեց՝ Գայիանէ Թերզեան, «Նայիրի» հրատարակութիւն, Երեւան, 2014, էջ 135-328:

տեղ»¹: Եւս մէկը. «Ո՞ւր են Անկիւրիոյ եւ Արմաշի ձեռագիրները... չունինք Կեսարիոյ եւ այլ վանքերի կամ մասնաւոր հաւաքածոների ձեռագիրների թիւը, ինչպէս օրինակ Տրդատ եպիսկոպոսի հաւաքածուն էր, որից միայն մի կարևոր ձեռագիր տեսանք Նիւ Եորքում՝ Մորգանի մատենադարանում: Ո՞ւր են Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքեալի վանքի ձեռագիրները, որոնք կողոպտուեցան հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, որոնցից մի քանի հատորներ միայն տեսանք Ամերիկայում: Երանի թէ նրանք բոլորն էլ Ամերիկա հասած լինէին, եւ պետական հաստատութիւններին անցած, գոնէ չէին կորչել գիտութեան համար»²:

Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեանի այս աւաղական թուարկմանը ուշք ենք դարձրել միայն վերջերս, մինչ այդ, տասնամեակներ առաջ արդէն հրատարակել ենք այդպիսի՝ 1903 թ. Ս. Պետերբուրգում հրդեհի ճարակ դարձած եւ անդարձ կորսուած ձեռագրական մի հաւաքածուի ցուցակը³, որտեղ (էջ 8) խոստացել եւ քայլ առ քայլ «հրատարակութեան ենք պատրաստում» նաեւ նոյն Մեսրոպ Մազիստրոսի «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» հսկայածաւալ գործի⁴ մէջ առկայ «մասնաւոր անձանց եւ եկեղեցիների սե-

¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, Առաջին հատոր, Կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Սիւրմէեան՝ կաթողիկոսական լիազօր պատուիրակ Եւրոպայի հայոց թեմին, Փարիզ, 1950, էջ Ա.:

² Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց, Չորս հատորով, հատոր Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), 48 նմանահանութիւններով, Ռե. = 1951, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կրիկիոյ, Անթիլիաս, էջ ԺԶ.:

³ Տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, Կազմեց՝ Մեսրոպ Մազիստրոս Տէր-Մովսիսեան (Պետերբուրգ, 1901 թ.), [Հեղինակի «Ընդհանուր ցուցակ»ից հանեց], Խմբագրեց եւ ցանկերը պատրաստեց Յ. [=Գ.] Հ. [Տէր-]Վարդանեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1981 (135 էջ, նկարագրուած է 121 ձեռագիր):

⁴ Այս ցուցակի սկզբունքների եւ կառուցուածքի մասին եւ նրա մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Մեսրոպ Մազիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն,

փականութիւն եղած», ապա՝ չպահպանուած ձեռագրերի նրա արած բազմաթիւ նկարագրութիւնները, որոնք որեւէ այլ տեղ արձանագրուած չեն, աւելին՝ նրանց զգալի մասը վերաբերում է Արեւմտեան Հայաստանում եղած եւ եղեռնից յետոյ անհետացած ձեռագրերին: Յիշենք նաեւ, որ միայն Մազիստրոսի այս ցուցակում կան նկարագրութիւնները շուշեցի բանասէր-ուսուցիչ Առաքել Բահաթրեանին պատկանած 80ից աւելի այն ձեռագրերի, որոնք զոհ են դնացել 1920 թ. Շուշիի հայկական մասի հրդեհին. նոյնպէս միայն այս ցուցակի մէջ են ներկայացուած Շուշի քաղաքի եկեղեցիներին պատկանած ձեռագրերը:

Այնուհետեւ հրատարակել ենք նաեւ վերն արդէն յիշատակուած նոյնպիսի մի այլ գործ՝ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, Նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան» (Երեւան, 2002), որ պարունակում է մամուլի մէջ ցրուած կամ անտիպ մնացած՝ Կեսարիայի, Զմիւռնիայի եւ նրանց շրջակայ հայաբնակ Գրըշհէի, Էվէրէի, Թալաս, Թալուսուն, Պալակասի, Նիրզէ, Տարսիսի, Մունճուսուն, Մաղնիսա, Այտրն եւ Էսոտէմիշ բնակավայրերում նկարագրուած, այսօր մեծ մասամբ կորսուած 114 ձեռագրի նկարագրութիւն (Տիներն արել է Յակոբ վ. Բօսեանը. 114ից այսօր յայտնի է միայն 6ի ներկայ տեղը) եւ որ ունի նաեւ ունի Կեսարիայից Պոլիս տարուած ձեռագրերի յաւելուածային մի համառօտ ցանկ¹:

Գրեթէ լիովին պատրաստ է նաեւ Գարեգին կթղ. Յովսէփեանի յիշատակած մի այլ հաւաքածուի՝ «Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքեալի վանքի ձեռագիրերի» ցուցակը, որի 30 միւլորի նկարագրութիւնները (համարակարգի անբացատրե-

Երեւան, 1999, էջ 69-86, 93-123:

¹ Տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, Նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Կազմեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան. Յաւելուած. Կենսամատենագիտութիւն Տրդատ եպ. Պալեանի, Կազմեց՝ Կարինէ Աւետեան, Երեւան, 2002 (այսուհետեւ՝ Յուցակ ձեռագրաց Կեսարիոյ եւ Զմիւռնիոյ):

լի անկանոնութեամբ՝ 1-6, 14, 7, 15-18, 21-29, 8-10, 31-35, 37, այլեւ՝ բազմաթիւ վրիպակներով) տպագրուել են դեռեւս 1911-1915 թթ.¹, սակայն մեծ մասը մնացել է անտիպ: Փնտրել եւ գտել ենք գործի ամբողջական ձեւագիրը՝ «Յիշատակարանք եւ նկարագրութիւնք ձեռագրաց Ագուլեաց, Նկարագրեց Մեսրոպ վ. Մաքսուղեան»², որ պարունակում է Ս. Թովմա առաքեալի վանքի 59 եւ շրջակայ գիւղերում կամ այլ տեղերում տեսած եւս 19, ընդամէնը՝ 78 ձեռագրի նկարագրութիւն: Այս ամբողջը վերարտադրել-վերծանել ենք, համեմատել «Արարատ»ում տպուած մասի հետ, վերացրել վերջինիս վրիպակներն ու անհարկի կրճատումները, ապա համադրել ենք Յարութիւն Թումանեանի³ եւ Երուանդ Լալայեանի⁴ քաղումների հետ եւ սկսել նիւթի վերջնամշակումը:

Շուշիի եւ Ագուլիսի օրինակները ցոյց են տալիս, որ մեր ձեռագրերը եղեռնի զոհ են դարձել ո՛չ միայն օսմանեան Թուրքիայում, այլեւ՝ երբեմն նաեւ Արեւելեան Հայաստանի՝

¹ Մեսրոպ վ. Մաքսուղեան, Նկարագրութիւն եւ յիշատակարանք ձեռագրաց Ս. Թովմայի առաքելոյ վանուց եւ եկեղեցեացն Վերին Ագուլեաց, եկեղեցւոյն Տանակերտ գեղջ եւ անձանց մասնաւորաց.- Արարատ, 1911, Բ./117-27, Գ./218-24, Դ./314-8, Ե./384-8, Զ./460-5, Է./562-8, Ժ./759-66, ԺԱ./846-54, ԺԲ./1003-12. շարունակութիւնը տարբեր խորագրով՝ Վերին Ագուլիսի եւ շրջակայքի ձեռագրերը.- Արարատ, 1914, ԺԱ./1032-6, ԺԲ./1114-8. 1915, Ա./69-78, Բ-Գ./381-8:

² Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի դիւան, Մեսրոպ վ. Մաքսուղեանի թողոն, թղթ. 29, վաւ. 16ա, 16բ՝ զանազան մեծութեամբ 198 թերթ:

³ А. И. Туманов, Армянские древние рукописи монастыря Св. Фомы.- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 1-18 (վկայում է Թովմա առաքեալի վանքի 70 ձեռագրի գոյութիւնը):

⁴ Ե. Լալայեան, Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան եւ կամ Գողթն.- Ազգագրական հանդէս, Գիրք ԺԲ., Թիֆլիս, 1904, էջ 155-73 «Զեռագիրներ [Սուրբ Թովմայի վանքում եւ Ներքին Ագուլիսի եկեղեցում]». քաղել է 71 ձեռագրի յիշատակարաններ հետեւեալ վայրերից. Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանք՝ 50, Վերին Ագուլիսի Ս. Յովհ. Մկրտիչ եկեղեցի՝ 2, Ալահի գիւղ՝ 3, Մարվանիս գիւղի Ս. Մեսրոպ վանք՝ 1, Ներքին Ագուլիս՝ 4, Տանակերտ գիւղ՝ 9, եւ Դիսար-Դեղսար գիւղ՝ 2:

Աղբրեջանին յարող մասերում. ճշգրիտ տեղեկութիւններով՝ այսօր էլ Բաքուի տարբեր հաստատութիւններում կան գերեզմարուած հայերէն ձեռագրեր, որոնք հաւաքուել եւ այնտեղ են տարուել Աղբրեջանի տիրապետութեան տակ եղած բնիկ Հայկական շրջաններից. պէտք է մտածել նաեւ այդ արժէքների գերեզարձութեան մասին:

Մինչեւ օրս անորոշ էր նաեւ Գողթն գաւառի Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքի ձեռագրական հարուստ հաւաքածուի հետագայ ճակատագիրը. վաստակաշատ Օ. Եգանեանին յայտնի էր, որ «Կաթողիկոսական դիւանատան 29 Գ. 1912 թ. Հ^մ 2373 գրութեամբ կարգադրուում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս [Տէր-Մկրտչեան]ին՝ էջմիածին տեղափոխել Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքի ձեռագրերը: Դժբախտաբար մեզ չյաջողուեց որեւէ հիմք գտնել՝ որոշելու այդ ձեռագրերը բերուել են, թէ ոչ»¹: Նոյն Եգանեանի տքնաջան աշխատանքի պտուղ բազմաթիւ ցանկերից մէկի՝ «Յանկ է. «Խառն ժողովածու (1922-1925 թթ.)»-ի «Թաւրիզի Առաջնորդարան» մասում² թուարկուած՝ 13. Գ. 1922 թ. Թաւրիզից էջմիածին ուղարկուած եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի ներկայիս 6206-7155 համարների միջեւ բաշխուած 83 ձեռագրերի տուեալները համեմատելով Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի դեռեւս 1904 թ. կազմած համառօտ ցուցակի³ հետ,

¹ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 83: Յղել է՝ Արարատ, 1912, Դ., էջ 292, ուր կարդում ենք. «Առաջագրութիւն Ատրպատականի առաջնորդի անունով, որի հետ ուղարկուեց ի գիտութիւն եւ ի տնօրէնութիւն Հին-Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեան եւ այլ թղթերի պատճէնները՝ Դարաշամբի Սբ. Ստեփաննոս Նախավկայի ձեռագիր մատենաները էջմիածին տեղափոխելու մասին: 29 մարտի թ. 2373»:

² Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 12-3:

³ Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Ձեռագիրք Նախավկայի վանուց Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոսի, որ ի Գողթն, 1904.- Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^մ 135 (36x22,3 չափսի 209 թերթ):

պարզել ենք որ Տէր-Աւետիսեանի նկարագրած 124 ձեռագրերի զգալի մասը, բարեբախտաբար, այս 83ի մէջ էր, ուստի եւ այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում է, սակայն մի այլ՝ ո՛չ սակաւ քանակ էլ կորսուած է: Խնդրի քննութիւնն ընթացքի մէջ է, աշխատանքի աւարտից անմիջապէս յետոյ հրատարակելու ենք թէ՛ նկարագրութիւնների եւ ձեռագրերի նոյնացումների արդիւնքը եւ թէ՛ չպահպանուած ձեռագրերի ցուցակը:

Ե. Լալայեանի վերոյիշեալ՝ Վասպուրականի ձեռագրացուցակի տպուած պրակի շատ կարճ առաջաբանում ասուած է. «Ամբողջ աշխատութիւնը ներփակելու է առնուազը 2000 ձեռագրների նկարագրութիւն»¹, սակայն զանազան վաւերագրեր² ուսումնասիրելով եկել ենք այն համոզման, որ նա նկարագրել է միայն 1525 միաւոր, իսկ այս 2000ն ասելով երեւի նկատի ունէր աշխատանքի արուելիք շարունակութիւնը, այսինքն՝ մտադիր էր վերագառնալ Վասպուրական եւ նկարագրութիւնների քանակը հասցնել 2000ի, այլապէս՝ 2000 թիւը պէտք է համարենք 1525ի դէպի վեր արուած շատ մեծ կորացում:

Յաւալիօրէն ձեռագրերի ճակատագրին արժանանալով, կորսուել է նաեւ Լալայեանի ցուցակի անտիպ մնացած շարունակութեան մեծ մասը. այսօր կայ միայն Հ՞ր 481-708

¹ Լալայեան, 1915, էջ 5:

² Տե՛ս Մաշտոցան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ՞ր 8.- [Յանկ Հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի՝ Լալայեան ցուցակի անտիպ մասի], 47 գրուած թիւթ՝ 21x14,5 սմ, գծումներով տպարանային տեսք, 23 տող, ցանկը 92 գրուած է՝ 1բ-47ա, ամէն նկարագրութիւն բռնում է բացուածքի երկու երեսի հանդիպակաց տողերը՝ երկու էջի մէկական տող: Հմմտ. Մեսրոպ արքեպս. Տէր-Մովսիսեան, Ընդհանուր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց.- Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ՞ր 133, 8/1, թթ. 115-122 «Եր. Լալայեան, Ցուցակ Վասպուրականի հայոց ձեռագրերի (որից 1-480 համարները տպուած են 1915 թ., թիֆլիզ)», որ անտիպ մնացած նկարագրութիւնների համառօտ ցանկն է՝ Համար ցուցակի եւ հին հաւաքածուի, ժամանակ գրչութեան կարգով (ն. տ., էջ 111-4 տպուած հատորի ձեռագրերի ցանկն է):

228 ձեռագրերի նկարագրութիւնների հատուածը¹, Լալայեանի թողոնի միւս կտորները² մէջ այս ցուցակի այլ մասեր կամ նրան վերաբերող նիւթեր չենք գտել: Սակայն, բարեբախտաբար, կորստից առաջ մնացեալ նկարագրութիւնները Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանն ընդօրինակել եւ տարալուծել է աշխարհի հայերէն բոլոր ձեռագրերի իր ցուցակի մէջ: Վասպուրականի ձեռագրերի՝ Ե. Լալայեանի արած նկարագրութիւնների քանակը ճշգրտելուց եւ նրանց քաղման տեղերը պարզելուց յետոյ սկսել ենք որպէս «Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» Բ. պրակ հրատարակութեան պատրաստել կորսուած ձեռագրերի նկարագրութիւնները³: Հ՞ր 481-728 նկարագրութիւններն առնելով Լալայեանի պահպանուած ինքնագրից, իսկ Հ՞ր 729-1525 ձեռագրերինը Մ. Տէր-Մովսիսեանի օրինակումներից, նկարագրութիւնները նախ համեմատում ենք տարբեր տարիների եւ տարբեր տեղերից Մատենադարան եկած վասպուրականեան ձեռագրերի հետ: Նկարագրութեան եւ ձեռագրի կատարեալ նոյնականութիւնը հաստատելուց յետոյ նշանակում ենք վերջինի ներկայ համարը. այսպիսիք հետագայում դարձնելու ենք հին եւ նոր համարների ծանօթագրուած զուգադիր աղիւսակներ: Երբեմն նոյնականութիւնն աներկբայ է լինում, սա-

¹ Ե. Լալայեան, Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի.- Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարանի դիւան, Ազգագրութեան բաժին, թղթ. 134. ունի 353 թերթ, անունների այբբենական կարգով նկարագրութիւն է ծիսական հետեւեալ ժողովածուների. Հին եւ Նոր կտակարան, պարականոն Աւետարանը՝ Հ՞ր 481-493, Աստուածաբանականը՝ Հ՞ր 494-498, Աղօթագիրք (նաեւ՝ Ախտարք, Ուրբաթագիրք, Յաղագս աղօթից եւլն)՝ Հ՞ր 499-512, Աշխարհագրութիւն՝ Հ՞ր 513, Բաւարան՝ Հ՞ր 514-522, Բժշկարան՝ Հ՞ր 523-525, Գանձարան՝ Հ՞ր 526-574, Գաւազանագիրք՝ Հ՞ր 575-576, Ժամագիրք՝ Հ՞ր 577-605, Ժողովածու՝ Հ՞ր 606-620, Խորհրդատետր-Պատարագամատոյց՝ Հ՞ր 622-642, Կանոնագիրք-Դատաստանագիրք՝ Հ՞ր 643-649, Հարանց վարք՝ Հ՞ր 650-673, Ծառոցք՝ Հ՞ր 674-708:

² Լալայեանից մնացած փաստաթղթեր կան նաեւ Հայաստանի Ազգային դիւանում [թ. իրիւ], Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում:

³ Առ այս համառօտ ծանուցում տե՛ս վերը նշուած մեր գրքում՝ Մեսրոպ Մազիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան... էջ 83:

կայն լինում են արտաքին նկարագրական տարրերի՝ թերթա-
քանակի, չափսերի, կազմի տեսքի եւ այլ տարբերութիւններ,
որոնք նոյնպէս արձանագրում ենք: Երբեմն էլ Լալայեանը
տեսել եւ ընդօրինակել է յիշատակարաններ, որոնք մեզ հա-
սած ձեռագրերի հիմնականում վերջին թերթերի անկում-
ների պատճառով այժմ կորսուած են. բնականաբար, սրանք
պէտք է հրատարակենք՝ անհրաժեշտ պարզաբանումներով
եւ հին ու նոր համարների նշանակումներով: Վերջում պէտք
է ամբողջը համեմատենք Սրուանձտեանցի, Փիրղայլեմեանի
եւ Բարաղամեանի օրինակումների եւ քաղումների հետ եւ
տպուելիք հատորի մէջ արտայայտենք վերջիններիս ունե-
ցած աւելի միաւորները եւ տարբերութիւնները:

Այս աշխատանքը եւս ընթացքի մէջ է, տարատե-
սակ ստուգումները եւ համեմատութիւնները շարունա-
կում ենք, սակայն այսօր արդէն կարող ենք վերը գրուածը
վերահաստատելով ասել, որ Լալայեանի Վասպուրականի
ձեռագրացուցակի 481-1525 համարների շարքից չպահպա-
նուած կամ առայժմ գիտութեանն անյայտ ձեռագրերի քա-
նակը, ինչպէս վերն ասացինք, անցնում է 450ը: Կրկին բնա-
կանաբար, վերը թուարկուած հաւաքածուների ցուցակների
նման, սրանց նկարագրութիւնները եւս հրատարակութեան
ենք պատրաստում հնարաւոր չափով յարմարեցնելով տա-
շեանական եղանակի՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի Մայր
ցուցակում թեթեւակի վերամշակուած եւ վերախմբաւոր-
ուած հարցակարգին ու սկզբունքներին¹:

ՆԵՐԿԱՅ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ.

Այս գրքի ստեղծման գաղափարի հիմքում եղեռնի յիս-
նամեակի առիթով Սուրէն Գօլանճեանի (Գ. Բ. 1923 - 12 Դ.

¹ Հմմտ. Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենա-
դարանի, Հատոր Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եղանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ.
Անթաբեան. Խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եղանեանի,
Երեւան, 1984, էջ ԽԲ-ԾԳ.:

2006) գրած եւ անաւարտ մնացած ուսումնասիրութեան¹
վերահրատարակութեան անհրաժեշտութիւնն էր՝ առաջացած
նոյն եղեռնի արդէն դարադարձի առիթով: Մօտ 2,5 տարուայ
ընթացքում ամսագրի 3 տարուայ մէջ վեց տարբեր համարի
59 էջում ցրուած եւ ցանկեր չունեցող տարբերակի փոխարէն՝
անուանացանկերով օժտուած գրքային հրատարակութիւնը,
անշուշտ, ապահովում է այս գործի աւելի լաւ գործածութիւնը,
սակայն գրքի հիմնական նպատակը յոյժ կարեւոր այս
աշխատանքի շարունակման եւ լրացման ազդակ դառնալն է:

Նախորդ հրատարակութեան տպագրական սակաւա-
թիւ վրիպակներն ուղղել ենք առանց նշելու, տողատակում
յիշատակուած գրականութեան յղումները միասնականացրել
ենք. նոյն գրքի ամբողջական-ընդարձակ վերնագիրը ասենք՝
տասի փոխարէն գրել ենք մի անգամ, իսկ միւս ինը տեղում
գրել ենք համառօտուած՝ հեշտ ճանաչելի տարբերակը,
որ նախորդող «այսուհետեւ» բառով հանդերձ գրուած է
առաջին յղման վերջում (գրականութեան համառօտումները
նոյնաբար առկայ են ամբողջ գրքի մէջ): Նաեւ որոշ յղումներ
կանոնաւորել ենք. օրինակ՝ 16րդ ծանօթութիւնն այսպէս էր.
«ՀԱ, 1963, էջ 38». սա դարձրել ենք՝ «Հ. Յ. Քօսեան, Յուլիսի
ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու.- Հանդէս ամսօրեայ, 1963, էջ
38»: Միայն շատ անհրաժեշտ դիտած տեղերում աւելացրել
ենք նաեւ մեր ծանօթագրութիւնները, որոնք միշտ ունեն
«Գ. Տ.-Վ.» ստորագրութիւնը եւ միայն աստղանիշերով են՝
ընդհանուր համարակարգից դուրս:

* * *

Որպէս գրքի երկրորդ մաս տպագրում ենք Վասպուրա-
կանի ձեռագրական հաւաքածուների ցուցակագրութեան
գիտական ծաւալուն խնդրի շրջագծին վերաբերող մի բնա-

¹ Հեղինակն այս գործի որոշ մասեր վերահրատարակել է մի փոքր
փոփոխած շարադրանքով. տես «Ասպարէզ» օրաթերթ, 1991, Ապրիլ
23-24, 1992, Ապրիլ 24-25, 1994, Ապրիլ 23, 1996, Ապրիլ 23, 1998,
Ապրիլ 24-25:

գիր՝ «Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու», որի հեղինակը նոյն Վասպուրականի ձեռագրերի զգալի մասի հիմնական փրկարարը եւ էջմիածին բերողն է՝ Լիմ անապատի վերջին վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը¹: Մեր գիտութեան մէջ այն արժարձուել է առնուազն երկու անգամ՝ Օննիկ Եգանեանի² եւ Սուրէն Գօլանճեանի³ կողմից, սակայն, դրանով հանդերձ, բնագիրն իր ամբողջական տեսքով արժէր հրատարակել նաեւ այստեղ: Իր շարադրանքի մէջ Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը նկարագրել է հետեւեալ մենաստանները. 1. Լիմ անապատ (ծովապարփակ կղզի), 2. Սուրբ Էջմիածնի վանք (Բագենից անապատ), 3. Ս. Սահակայ վանք, 4. Արեկանից վանք, 5. Կտուց անապատ - Ս. Կարապետ անուամբ, 6. Ալիւրի Ս. Աստուածածնի վանք, 7. Անանավանք գիւղ, 8. Վարագայ վանք, 9. Ս. Գրիգորի վանք, 10. Կարմրաւորի վանք, 11. Ս. Խաչի վանք, 12. Խլու վանք, 13. Արգելանից վանք, 14. Ընծայից Ս. Աստուածածնի վանք, 15. Մեծովբոյ վանք, [16.] Աքանչելագործ վանք:

Անթուակիւն այս բնագրի մի օրինակը պահպանուում է Մաշտոցեան Մատենադարանում⁴, երկրորդ՝ թերի եւ տարբեր կառուցուածք-ընթացք ունեցող մի այլ օրինակ՝ Հայաստանի Պատմութեան պետական կենտրոնական արխիւում⁵, որ թուագրուած է՝ «1934 թ. Օգոստ. 15, ի Ս. էջ-

¹ «Վասպուրականի վանքերի 1934 թուականի մի Համառօտ նկարագրութիւն» խորագրով ժամանակ առաջ սա տպագրել ենք փոքր տպաքանակով, մեծ տարածում չունեցող մի պարբերականում - «Արեւագալ», Հ^ր 2, Երեւան, 2005, էջ 108-118:

² Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 95-102:

³ Սուրէն Գօլանճեան, Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները. - «էջմիածին», 1965/Ե-է., էջ 137-44. տե՛ս նաեւ ստորեւ:

⁴ Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածուի Հ^ր 92. 21x15 չափսի 20 թերթանոց տետր (չգրուած՝ 19ա-20բ), ամէն էջում ունի 20 տող. կազմը՝ ստուարաթղթէ միջուկով մուգ դարչնագոյն մոմլաթ, աստաւը գեղնաւուն թուղթ:

⁵ Ֆ. 409, ցուցակ 1, գործ 4002, 17 թերթ:

միածին»: Բնագրիս նախորդ տպագրութեան մէջ որոշել էինք ապագայում պատրաստել «երկու օրինակների համադիր բնագիր», սակայն երկու օրինակը համեմատելով համոզուեցինք, որ երկրորդը սոսկ սեւագիր է, առաջինի համեմատ ունի միայն շարադասական եւ ոճական տարբերութիւններ, որոնց ցուցադրումը ընթերցողին որեւէ տեղեկութիւն չի տալիս, ուստի եւ համադիր բնագիր կազմելն անիմաստ է:

Ժողովածուիս երրորդ հատուածը Բաբգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի հաւաքած յիշատակարանների փոքրիկ հաւաքածուն է, որին վերաբերող մանրամասները շարադրուած են բուն նիւթին նախորդող առաջաբանային մասում:

Այս երեք միաւորը կազմում են գրքիս առաջին մասը, իսկ նրանց դասաւորութիւնը պայմանաւորուած է ժողովածուիս խորագրի եւ հիմնական խնդրի առումով կարեւորութեամբ:

***

Յաջորդ երեք միաւորները վերջին տարիներին տարբեր առիթներով մեր հրատարակած յօդուածներն¹ են, որոնք ըստ էութեան կազմում են գրքի երկրորդ մասը եւ նպատակ ունեն որպէս օրինակներ² ցուցադրելու եղեռնից փրկուած մեր առանձին ձեռագրերի, պատահականների կամ ձեռագրական նիւթերին վերաբերող վկայութիւնների արժէքներ, արժանիքները եւ ընդհանրապէս կարեւորութիւնը:

¹ Գրքի տրամաբանութեան թելադրանքով յօդուածների մէջ արել ենք որոշ փոփոխութիւններ տեղաշարժեր եւ լրացումներ:

² Գրքիս վերնագրի «փրկութիւններ» բառն ամենեւին չի նշանակում, թէ կարող էինք նպատակ ունենալ քննելու, ասենք՝ Վասպուրականից եւ Մուշից ծրագրուած եղանակով փրկուած ձեռագրական հաւաքածուների կամ այլ տեղերից պատահաբար Հայաստան հասցուած առանձին միաւորների գիտական արժէք-արժանիքները: Այդպիսի խնդրի առաջադրումն ինքնին անիմաստ կլինէր, որովհետեւ այդտեսակ ձեռագրերի նախկին պատկանելութիւնը համար առ համար յայտնի է, նրանք մեր ձեռագրական ժառանգութեան մաս-միաւորներն են, ուստի եւ քննելի են նրա իսկ ընդհանրութեան հէնքի վրայ:

ա. «Ստեփանոս եպիսկոպոս Յակովբացի, մականուն Տիրացու. ԺԲ. դար».

բ. «Լիմ անապատի վերագտնուած Նոր կտակարանը (1282 թ.)».

գ. «Ազուլիսի Սուրբ Թովմա առաքեալի վանքում գտնուած նուիրակական կոնդակներ»:

Վերնագրերն ինքնին խօսում են յօղուածների պարունակութեան մասին, սակայն նշանակալի է առանձնապէս առաջինը, ուր փրկուած մի թերթիկի շնորհիւ պարզուած է գիտութեան համար անչափ կարեւոր իրողութիւնների մի մեծ շարք, երկրորդում ներկայացուած է ժամանակին հպանցիկ արձանագրուած եւ կորսուած, ապա վերագտնուած մի ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը, բացայայտուած են նրա ունեցած գիտական նորոյթները, իսկ վերջինն ընդհանրապէս անդառնալիօրէն կորսուած՝ ԺԸ. դարի փաստաթղթերի նոյնական վերարտագրութիւն է, որի հրապարակումը բնագրերի ունեցած տեղեկութիւնների թէ՛ փրկութիւն է եւ թէ՛ գիտական շրջանառութեան ապահովում:

Այսինքն՝ կարծում ենք որ այս օրինակներով ապացուցում ենք, թէ որքա՛ն կարեւոր եւ անհրաժեշտ է նախաբանային այս շարադրանքի մէջ պատկերուած անելիքների շուտափոյթ, ծրագրուած իրականացումը:

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ՄԵՐ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

Ոչնչացան հայ ժողովրդի անգնահատելի գանձերը... որ ոչ ցեցը եւ ոչ ուտիճը պիտի ոչնչացնէր, բայց ոչնչացրեց մոլեգնող էնվերների եւ թալէաթների թուրքական կառավարութիւնը՝ վանդալների եւ ասիլանների բարբարոսութիւնից առաւել աստիճաններով: Ոչնչացել են Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ եւ Արմաշի ձեռագրական հազարաւոր հատորներից մեծ ժողովածուները կամ անհատների սեփականութիւն եղած հարիւրաւոր ձեռագիրներից բաղկացած ժողովածուները... Այդ ձեռագիրների մէջ էր մարմնատրուած հայ արուեստը, հայ մշակոյթը, հայ միտքը, դարերի ընթացքում հայի ստեղծագործութիւնները, հայ հոգին, որոնց նոյնպէս նահատակութեան եւ ոչնչացման մեծ բաժին հասաւ:

ԳԱՐԵԳՈՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎԱԷՓԵԱՆՅ,
Դէպի լոյս եւ կեանք, Անթիլիաս, 1947, էջ 319

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը ենթարկուել է օտար բռնակալների ասպատակութիւնների եւ խժոժութիւնների: Ողջակիզուած հայութիւնը ոչ միայն զոհ է տուել իր անհամար լաւագոյն զաւակներին, այլեւ շատ անգամ իսպառ ոչնչացել են նաեւ նրա ստեղծած հոգեւոր անգին գանձերը: Թշնամին անխնայ կերպով հետեւել է քանդելու եւ ոչնչացնելու հայն ու իր մշակոյթը յիշեցնող որեւէ յուշարձան:

Անցել են մեր ժողովրդի ցաւատանջ պատմութեան երկար ու ձիգ դարերը, եւ հայր փիւնիկի նման միշտ կարողացել է յարուսթիւն առնել իր իսկ մոխիրներից: Նորանոր սերունդներ աշխատել են սպիացնել իրենց վէրքերը. եւ վերստին կեանք

* Նախորդ տպագրութիւնը՝ Սուրէն Քոլանջեան, Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները. - «Էջմիածին», 1965/Բ-Դ., էջ 96-107, Ե-Է., էջ 133-44. 1966/Ը., էջ 27-37, Թ-Ժ., էջ 88-93. 1967/Ե., էջ 46-57, Զ., էջ 50-5 (անաւարտ. ամբողջը՝ ամսագրի 59 էջ) - Գ. Տ-Վ.:

քի են կոչել հայ մշակույթի բազմաթիւ հրաշալիքներ, որոնք իրենց հերթին լոյս են բաշխել մեր ժողովրդին եւ նպաստել նրա գոյատեւմանը:

Անխնայ կերպով ոչնչացուել եւ մոխիր են դարձուել մեր ճարտարապետական հոյակապ յուշարձաններից շատերը, մեր քանդակագործական արուեստի լաւագոյն նմուշները, անհետ կորել են մեր մտաւոր մշակույթի գանձերը:

Մեր ժողովրդի ճակատագիրն են ապրել նաեւ մեր ձեռագիր յուշարձանները: Տասնեակ հազարաւոր հայերէն ձեռագրեր իսպառ ոչնչացել են, իրենց հետ տանելով մեր հինաւուրց պատմութեան, գրականութեան, ճշգրիտ գիտութիւնների եւ վերջապէս արուեստի գոհարները: Զեռագրերից շատերը եղել են գերութեան մէջ բազմաթիւ անգամներ եւ կրկին փրկագնուել ու ազատուել, մի շարք ձեռագրեր հրապարակային անարգանքի են մատնուել, ստացել են թրի հարուածներ, մի քանիսի վրայ նոյնիսկ նշամարում են արեան հետքեր, իսկ հազարաւոր ձեռագրեր իրենց տէրերի հետ միասին տարուել են հեռաւոր երկրներ:

Միջնադարեան ինչքան հեղինակների գործեր գիտենք, որ չեն հասել մեզ... իսկ ինչքան էլ եղել է, որ հեղինակի կամ գործի անունն իսկ այժմ չգիտենք:

Դեռեւս չի գրուած հայերէն ձեռագիր յուշարձանների ոչնչացման եւ փրկութեան պատմութիւնը: Սակայն մեզ յայտնի մի քանի փաստերն իսկ բաւական են մի կողմից խորապէս յուզուելու, իսկ միւս կողմից՝ մեզ հպարտ զգալու համար: Ինչպէս գրում է Ստեփանոս Օրբէլեան պատմիչը, 1170 թուականին, սելջուկների արշաւանքի ժամանակ, Սիւնիքի Բաղաբերդ ամրոցում անխնայ կերպով ոչնչացուեցին աւելի քան 10.000 ձեռագրեր, այսինքն՝ խոշորագոյն մի մատենադարան: Այս լուի մի թուական է, իսկ ինչքան ձեռագրեր էին ոչնչացել մինչ այդ եւ ոչնչացան նրանից յետոյ... Իսկ ինչ մեծ թուով ձեռագրեր հայրենասէր հայերի կողմից գերութիւնից են ազատուել եւ բերուել ու յանձնուել իրենց

նախկին մատենադարանին: Այս առթիւ ինչպէ՞ս կարելի է չլիջել հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ համընթաց ապրող Մուշի ձեռագիր հսկայի կամ աննման ձառնտրի փորձութիւններով լի պատմութիւնը: 1204 թուականին էր ստեղծուել նա՝ Մուշի նշանաւոր Ս. Առաքելոց վանքում*, եւ ահա շուտով սելջուկները յօշոտում են նրա պատուիրատուին եւ նրա ունեցուածքի հետ կողոպտում են նաեւ իր գրչութեամբ, բովանդակութեամբ եւ մանրանկարչական արուեստով նշանաւոր այդ ձեռագիրը եւ գերի տանում շատ հեռու: Սակայն հայերը, թափառելով երկրից երկիր, հաւաքում են 4.000 արծաթ դրամ եւ փրկելով այն, կրկին յանձնում Մուշի Ս. Առաքելոց վանքին, ուր եւ մնում է շուրջ 700 տարի, մինչեւ մեծ եղեռնը, երբ նոր փորձութիւններ են հասնելու մեր ամենամեծ ձեռագրի գլխին:

Երբ խօսուում է մեր ձեռագրերի փրկութեան մասին, ինչպէս կարելի է մոռանալ նաեւ այժմ Վենետիկի Մխիթարեանց մատենադարանում պահուած մի ձեռագիր Աւետարանի փրկութեան այնքան յուզիչ եւ սքանչելի մանրամասնութիւնները: Լէսկիթիմուրի բուռն արշաւանքների ժամանակ, 1400 թուականին, երբ ամէն տեղ մահ էր սփռուում, եւ մարդիկ մահանում էին սովից, Թաւաքալ անունով հալէպցի մի հայ գնում է Այնթափ՝ հաց գնելու. եւ տեսնելով, որ մի ձեռագիր Աւետարան է գտնուում այլազգիների ձեռքում եւ հրապարակային անարգանքի է ենթարկուում, շատ է զգացուում եւ լաց լինում ու մոռանալով սովը, տալիս է իր հացի դրամը եւ ազատում ձեռագիրը^{*)}:

* Ըստ Արտաշէս Մաթեւոսեանի ուսումնասիրութեան՝ Մշոյ ձառնտրը 1200-1202 թթ. ստեղծուել է Դարանաղիք գաւառի Սեպուհ լեռան Աւագ վանքում. տե՛ս Ա. Մաթեւոսեան, Ե՞րբ եւ որտե՞ղ է գրուել Մշոյ Տօնական ձառնտրը.- Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 9, Երեւան, 1969, էջ 137-162 - Գ. Տ-Վ.:

*) Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ. 2^{րդ} 938/88 (1205 թ. առաջ, Խարբերդ, գրիչ Կոզմա). տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա., Յօրինեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, ՌՅԿԳ. = 1914, էջ 401-2 (այսուհետ՝

Հակառակ իր կրած բոլոր արհաւիրքներին, հայր ամէն տեղ կարողացել է ստեղծել նորանոր ձեռագիր յուշարձաններ: Մեր չարքաշ գրիչները խոնավ խցերում թէ՛ գաղթի ճանապարհին, անմատչելի մենաստաններում, «Մի նշխարով, մի կում ջրով եւ ճգնութեամբ գիշերն անքուն», կարողացան իրենց ապագայ սերունդներին ժառանգութիւն թողնել մեր մշակոյթի բազմաթիւ գանձերը: Բաւական է նշել, որ մեր հնագոյն մատենագիրների եւ ոչ մէկի գործը մեզ չի հասել իր բնագրով, ուստի եթէ չլինէր յատկապէս ԺԴ-ԺԶ. դարերի մեր գրիչների անդու աշխատանքը՝ ձեռագրերի արտագրման գործում, ապա այժմ մենք շատ բան չէինք ունենայ Ե-ԺԴ. դարերի մեր նշանաւոր մատենագիրների գործերից:

Արաբական, սելջուկեան, թաթար-մոնղոլական, պարսկական եւ այլ ծանր արշաւանքներից յետոյ, Հայաստանը ԺԹ.

Յուցակ Վենետիկի, Ա.)՝ ձեռագրի էջ 304ա «Ի ժամանակին որում ել արքայն Պարսից Թամուրդան՝ խուժադուժ ազգաւ, այլակերպ եւ այլազէմք, լայնաճակատ եւ նեղաչուի, քոսա եւ ժանդ, եւ ել բազում զօրաւք յարեւելից կողմանէ եւ սաստիկ զաւրօք եկն ի վերայ աշխարհիս Շամայ, եւ գնաց մինչեւ յերուսաղէմ, եւ զայն տարին յաշխարհիս եկաց եւ յայնչափ դառնութիւն արար, որ ընդ գրով չեմ կարել արկաներ, այնչափ մարդիք՝ զոր եսպան, զոր գերի վարեաց, ու զոր ի սոյու բազումք մեռան, որ հայր յորդո կու հեռանայր, եւ որ[դ]ի ի հօրէ. յանմ ժամանակին գնացեալ Թաւաքալն՝ Հալպա տանուտէրն, ի հացի գ[նել] ի յԱնթափ քաղաք, եւ տեսեալ զսուրբ Աւետարանս ի ձեռս այլազգաց, եւ յոյժ արտասուեաց վասն այնորիկ, զի անարգէին զԱւետարանս եւ զՔրիստոս, եւ յիշեաց զբանն Քրիստոսի, որ ասէ. «Գանձեցէ՛ք ձեզ գանձս յերկինս» [ՄԹ. Զ. 20], եւ զմիւսն՝ թէ «Երանի այնոցիկ որ ունի զաւակ ի Սիոն եւ ընտանի յերուսաղէմ» [Եւ. ԼԱ. 9], յայնժամ աստուածային սիրովն վառեալ, փափաքեցաւ սուրբ Աւետարանին՝ ետ զիւր հացի գին եւ էառ զսուրբ Աւետարանս եւ ազատեաց յանաւրէնաց եւ երբ յիւր տուն. եւ ուրախացան, զի լինի յիշատակ իւրն՝ Թաւաքալին եւ իւր կենայկցին՝ Շէնտիկին, եւ որդոյն՝ Յովանիսին, եւ դստերն՝ Շնովխորին, եւ իւր հարսն՝ Կարապետին, եւ մաւրն՝ Քուրխաթունին, եւ ամենայն արեան մերձաւորին... Ի ժամանակին յայնմիկ՝ յորում առաք զսուրբ Աւետարանս, էր թիւն Հայոց ի Պետ. (1400)»: Յիշատակարանս այստեղից առել է նաեւ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Մասն առաջին (1401-1450 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1955, էջ 3, ծ. (այսուհետ՝ ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Ա.) - Գ. Տ-Վ.:

դարի վերջում եւ յատկապէս Ի. դարի առաջին քառորդում ականատես եղաւ սահմուկեցուցիչ մի սպանդի, որը երբեք նման չէր նախորդ կոտորածներին: Սուլթանական Թուրքիայի վարիչների կազմակերպած հայաջինջ կոտորածների շարքն էր այդ, որի մօտ նսեմացան անցեալում հայերի կրած ամենադաժան նախճիրներն իսկ: Եթէ անցեալում դարերով ողջակիզուել է մեր ժողովուրդը, իսկ նրա մի մասը ստիպուել է ցրուել աշխարհով մէկ, այնուամենայնիւ միշտ էլ հայեր մնացել են մայր հայրենիքում, պահպանել իրենց պապերի մշակութային գանձերը եւ վերանորոգել իրենց կեանքը հայրենի կտուրի տակ, ապա սուլթանական Թուրքիայի կազմակերպած կոտորածները յատկապէս ծրագրուած էին ընդմիշտ վերջ տալու մեր ժողովրդի գոյութեանը: Ահա թէ ինչո՞ւ այս ահաւոր սպանդի ժամանակ նախ հայր արմատախիլ արուեց իր պապենական տնից, իր հայրենիքից եւ ապա հայ անունը պահող որեւէ յուշարձան կամ անգամ մեսրոպատառ մի գերեզմանաքար հիմնայատակ կործանուեց եւ կամ փշրուեց: Այս համատարած կոտորածների ընթացքում ոչնչացան նաեւ շատ մեծ թուով հայերէն ձեռագրեր:

Այժմ արդէն շատ դժուար է ճշգրիտ պատկերացում ունենալ եղեռնի ընթացքում ոչնչացած մեր ձեռագրերի քանակի եւ նրանց գիտական արժէքի մասին, քանի որ որեւիցէ ամփոփող տեղեկութիւն այդ մասին մեզ յայտնի չէ: Այս գործը շատ աւելի դժուարանում է նաեւ նրանով, որ ո՛չ 1894-1896 թուականների համիդեան կոտորածների եւ ո՛չ էլ 1915 թուականին սկիզբ առնող հայ մեծ եղեռնի նախորդող տարիներին Թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հայաստանում գտնուող հայերէն ձեռագրերի մասին դժբախտաբար չունենք եւ ոչ մի ընդհանուր ցուցակ:

Ինչպէս 1894-1896 թուականներին Արեւմտեան Հայաստանում սուլթան Համիդի կազմակերպած համատարած կոտորածների, այնպէս էլ 1909 թուականին Կիլիկիայի աղէտի մասին եղած գեկուցագրերը շատ հակիրճ են եւ մեծ մա-

սամբ վերաբերում են մարդկային կորուստներին եւ մասամբ նաեւ սրբավայրերի պղծմանը կամ քանդմանը, ուստի շատ քիչ են անդրադառնում մեր գրչագրերի ոչնչացմանը: Այդ ծանր օրերին, յիշեալ ամփոփ գեկուցագրերում հնարաւոր էլ չէր մեծ չափով անդրադառնալ նաեւ մեր ձեռագիր յուշարձանների ոչնչացմանը: Սակայն այն փաստը, որ հարիւրաւոր վանքեր եւ եկեղեցիներ այրուեցին, կողոպտուեցին եւ կործանուեցին, ինքնըստինքեան հաւաստում է մեզ այն մասին, որ շատ վայրերում մեր ձեռագիր գանձերը եւս ոչնչացուեցին:

Բոլորովին այլ էր 1915 թուականի մեծ եղեռնը: Եթէ նախորդ կոտորածների վերաբերեալ այս կամ այն չափով հնարաւոր է եղել իւրաքանչիւր նահատակուող հայկական վայրից թէկուզ կցկտուր գեկուցագրեր հասցնել, ապա 1915 թուականին դրանք իսպառ բացակայում են, քանի որ հայկական բոլոր կենտրոնների բնակչուլթիւնը տեղահան էր արուել, եւ ամայութիւն էր տիրում ամէն տեղ: Կողոպուտը եւ հայկական գանձերի ոչնչացումը հայաբնակ վայրերում մեծ մասամբ տեղի էին ունեցել միայն հայերի տեղահանութիւնից յետոյ: Այս շրջանին վերաբերող նիւթերը մեծ մասամբ տարագրուած եւ հրաշքով վերապրած հայերի յուշեր են, ուր գերազանցապէս պատմւում են հայերի կրած անլուր տառապանքների մասին: Պահպանուած սակաւաթիւ գեկուցագրերն էլ գրուած են հեռաւոր վայրերից եւ դարձեալ վերաբերում են մեր ժողովրդի Գողգոթային:

Քննարկուող հարցի մասնակի լուսաբանմանը կարող են նպաստել միայն մինչեւ հայկական ջարդերը Արեւմտեան Հայաստանում եւ Թուրքիայում գտնուած ձեռագրերի նկարագրութիւնները՝ լինեն նրանք տպագիր կամ անտիպ: Դժբախտաբար պէտք է նկատել, որ ԺԹ. դարի վերջին տասնամեակներին է մասնաւորապէս, երբ մեզ մօտ սկսուեց աւելի մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծուել դէպի մեր մագաղաթները: Այս պատճառով էլ համիդեան ջարդերից եւ անգամ մեծ

եղեռնից առաջ կատարուած ձեռագրական ցուցակագրումները շատ հեռու են Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Ասիայում եղող հայկական ձեռագրերի վերաբերեալ մեզ լրիւ գաղափար տալուց:

Այսուամենայնիւ, նախքան 1894-1896 թուականների համիդեան ջարդերը, Արեւմտեան Հայաստանում գոյութիւն ունեցող հայերէն ձեռագրերի մասին մեծարժէք աղբիւրներ են հանդիսանում Ֆրանսիացի հայագէտ Վ. Լանգլուայի, հայ նշանաւոր բանասէր Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցի, տոսպեցի յայտնի բանահաւաք եւ գրող Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանի, Յ[ովսէփ] Կ. Ծանիկեանի եւ ուրիշների թողած ժառանգութիւնը: Միայն յիշեալ հեղինակների գործերի ծանօթացման միջոցով է, որ հնարաւոր է թէկուզ մի աղոտ պատկերացում ստանալ արեւմտահայ ձեռագրական աշխարհի մասին եւ այդտեղից էլ փորձել հետեւութիւններ անել այս բնագաւառում եւս մեր կրած կորուստների մասին:

Ֆրանսիացի յայտնի հայագէտ Վ. Լանգլուան առաջին անգամ դեռ 1855 թուականին իր «Ուղեւորութիւններ դէպի միջնադարեան Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Սիս» փոքրածաւալ գործի վերջին մասում շատ համառօտ նկարագրել է Սսում պահուած 145 ձեռագրերը, որոնք վերաբերում են ԺԷ-ԺԸ. դարերին, ուր կան գրչագրեր Մովսէս Խորենացու Պատմութեան, Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու, Վարդանի, Գրիգոր Տաթեւացու, Առաքել Սիւնեցու գործերից, մեկնողական հարուստ գրականութիւն եւ այլն¹: Չնայած այս գործի մասնակի բնոյթին եւ շատ համառօտ բովանդակութեանը, այդուամենայնիւ, այս շրջանում մեր առաջին եւ միակ ծանօթութիւնն է Կիլիկեան ձեռագրերի մասին:

Այս շրջանի վերաբերեալ մեր ձեռագիր գանձերի մասին իր ընդգրկման ծաւալով շատ աւելի լայն տեղեկութիւն-

¹ Victor Langlois, Voyage à Sis, Capitale de l'Arménie au moyen âge, Paris, 1855, p. 38-45: * Նաեւ Journal Asiatique, cinquième série, t. V, 1855, p. 257-300. p. 290-7 - Catalogue des manuscrits» նկարագրել է 145 ձեռագիր - Գ. Տ-Վ.:

Կիլիկիայում գրուած մի երկաթագիր Աւետարան, Զիլէում՝ 3, Թորատում՝ 13 ձեռագիր, այդ թուում 1174 թուականին գրուած երկաթագիր մի Աւետարան, եւ 10 այլ ձեռագրեր Ս. Յովակիմի եւ Աննայի վանքից: Սեբաստիայում նշել է 89 ձեռագրերի մասին, իսկ առաջնորդի եւ վարդապետի մօտ՝ 20 ձեռագիր: Դիւրիկի Ս. Լուսաւորիչ վանքում եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցում՝ եւս 16: Արարկիրում կարողացել է օրինակել տալ միայն 1 ձեռագիր, Մալաթիայում՝ 2 ձեռագիր: Ձեռագրերի նկարագրութեամբ շատ աւելի հարուստ է նրա «Թորոս աղբար»ի երկրորդ մասի երկրորդ բաժինը, որն ամբողջութեամբ յատկացուած է ձեռագրերի նկարագրութեանը:

Բաղէշում, Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքից, Սրուանձտեանցը նկարագրում է 5 ձեռագիր, Ամրդուլու վանքի մատենադարանից՝ 1 ձեռագիր: Նրա շրջակայ մասերից նկարագրում է եւս 7 ձեռագիր, Վանի Ս. Վարդան եկեղեցուց եւ Մանազկերտից՝ 5 ձեռագիր: Անշուշտ, Սրուանձտեանցը դիտաւորեալ կերպով Վանից այսքան քիչ ձեռագրեր է նկարագրել, քանի որ նրան քաջ յայտնի էր, որ դեռեւս իրենից առաջ Վանի եւ շրջակայքի ձեռագրերով զբաղուել է Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանը: Նկարագրուած ձեռագրերի թուումն է 1224 թուականի մի Աւետարան*:

Սրուանձտեանցը Երզնկայի եկեղեցիներից եւ վանքերից նկարագրել է 5 ձեռագիր, Կամախի Ս. Թաղէոս առաքեալի

վանքից՝ 9, Թորդանի տաճարից՝ 4, Ակնից՝ 3, այդ թուում՝ 1169 թուականին գրուած «Սասունցի» կոչուած Աւետարանը եւ այլն: Բինկայ գիւղում՝ 3, այդ թուում եւս մի Աւետարան մագաղաթեայ՝ «Սասունցի» անունով: Խարբերդի եւ շրջակայ վայրերում՝ 55 ձեռագիր, Չմշկածագում եւ գիւղերում՝ 15, այդ թուում 1227 թուականի երկաթագիր մի Աւետարան, Չարսանջաք եւ այլն՝ 10, Բալու եւ այլն՝ 8, Արդնի՝ 7 ձեռագիր եւ մի ցուցակ՝ «Ձեռագիր մատեանք ԲարձրաՀայեաց Ս. Աստուածածնի վանից Արդնոյ»՝ 147 ձեռագրի թուումով, այդ կարգին Շարակնոցներ, Կանոնագիրք, Սամուէլ Անեցու «Ժամանակագրութիւն»ը, Մովսէս Խորենացու, Ստեփանոս Տարօնացու, Արիստակէս Լաստիվերտցու պատմութեանց մատեանները եւ այլն. նաեւ 1223 թ. մի երկաթագիր Աւետարան: Տիգրանակերտում՝ 93 ձեռագիր, այդ թուում 1177 եւ 1242 թուականների երկաթագիր Աւետարաններ, վերջինը գրուած Հռոմում: Չնքուշի Սիրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքից՝ 43 ձեռագիր եւ մի կոնդակ, այդ թուում՝ Շարակնոց, Փաւստոսի Պատմութիւն, խաղերով Գանձարան, Բառարան եւ այլն:

Այսպիսով, Սրուանձտեանցը իր վերոյիշեալ երկու աշխատութիւններում նկարագրել է աւելի քան 700 ձեռագրեր: Սակայն կարո՞ղ ենք սրանից հետեւցնել, թէ այդ շրջանում նրա այցելած մեծ թուով Հայաշատ վայրերում թուով այդքան քիչ հայերէն ձեռագրեր են գտնուել: Ամենեւին էլ ոչ: Սրուանձտեանցը, ինչպէս նշում է, բազմաթիւ ձեռագրեր է տեսել, սակայն ժամանակ չի ունեցել բոլորը նկարագրելու: Այս կապակցութեամբ լաւագոյնն է լսել «Թորոս աղբար»ի առաջին մասում հեղինակի ասած խօսքը. «Կատարեալ գործ մը չէ այս, վասն զի այնքան խուռն եւ կարեւոր պաշտօններու մէջ չէի կրնար լիովին ստորագրել եւ ամէն բան աչքէ անցունել, այսու ամենայնիւ, որքան կրցայ՝ Հաւաքեցի եւ ի գիր անցուցի. տեղ տեղ ալ ձեռագիր մատեաններու ցանկն ու յիշատակարանները օրինակելով, զորս իբր դուզնաքեայ

[Վենետիկ. - Ս. Ղազար], 1966, էջ 346. «Գարեգին վարդապետը Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն ձեռագիրները միայն ուսումնասիրած է: Ամասիոյ Հայոց ջարդին ու տեղահանութեան ատեն, այս եկեղեցիին պահարանը մատնուած եւ ջարդի կազմակերպիչներու կողմէ կողոպտուած է ուրիշ գանձերով միասին, ըստ մեր քաղած տեղեկութեան: Ս. Նիկողայոս եկեղեցին ալ պահարան ունէր թանկագին իրերու յատուկ անոց եւ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն մէջ եղածները արդեօք ի՞նչ պատճառով ուսումնասիրած չէ Գարեգին վարդապետը, որ նոյնիսկ անոց գանձերու մասին ակնարկութիւն ալ չունի իր ուղեգրութեան մէջ» - Գ. Տ-Վ.:

* Այժմ՝ ՄՄ ձեռ. Հ^Թ 4823 - Գ. Տ-Վ.:

աշխատութիւն՝ բանասիրաց եւ ազգասիրաց փոքրիկ ճաշակ մը կ'ընծայեմ» («Թորոս աղբար», Ա., էջ Ժ.): Յաճախ նա նշում է, թէ ժամանակ չի ունեցել անգամ թուելու իր տեսած ձեռագրերը: Նա Մարզուկանի եկեղեցու մասին գրել է. «Մարզուկանի եկեղեցին եւս ձեռագիր մատեաններ ունէր, բայց անձեռնահաս եղայ կրկտելու եւ յիշատակագիրներու թուականներն օրինակելու» («Թորոս աղբար», Ա., էջ 39): Զիլէի մասին եւս գրել է. «Թէպէտ բաւական թուով ձեռագիրներ կային, բայց ես ամէնքը չկրցի տեսնել» («Թորոս աղբար», Ա., էջ 77):

Տուեալ ժամանակաշրջանում ձեռագրերի ստուարութեան մասին են վկայում Եւդոկիային վերաբերող Սրուանձտեանցի հետազայ տողերը. «Նոյնպէս ճոյս էր (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.) նաեւ Ս. Ոսկերեանի վանքի գրադարանը, որոյ ձեռագիրներէն ցանկ եւ յիշատակարան օրինակելու միջոց չունեցայ դժբաղդարար: Մեծ ցաւ եղաւ սրտիս, որ Թօքադի եկեղեցեաց ձեռագիր մատեանները, որ շատ հարուստ (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.) թիւ կը կազմէին, չկրցայ աչքէ անցնել ամէնքն ալ եւ պէտք եղածն ընդօրինակել»: Շարունակութեան մէջ հեղինակն ասում է նաեւ, որ «նոյն իսկ տուները բաւական ձեռագիր մատեաններ կան եղեր, կերեւի թէ Թօքադի ժողովուրդն ասկէց յառաջ աղէկ ճաշակ ունեցեր է գրելու կարգալու»: Նա նշում է նաեւ, որ քաղաքից բացակայ եղող անձանց մօտ եւս գրքեր կային («Թորոս աղբար», Ա., էջ 128-9): Սեբաստիայի մասին Սրուանձտեանցի բերած ձեռագրերի ցանկը մենք դարձեալ լրիւ համարել չենք կարող, քանի որ նա գրում է, թէ «Սեւաստու մէջ բազմաթիւ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը եւ յիշատակարանները միայն կը դնենք այստեղ» («Թորոս աղբար», Ա., էջ 183):

Տիւրիկի ձեռագրերի բերած ցանկից դուրս, ինչպէս նշում է Սրուանձտեանցը, բազմաթիւ կանոնական եւ ծիսական գրքեր կային, որոնք վատ վիճակում էին պահուած, եւ ինքը

չի նկարագրել: Արաբկիրի մասին եւս նա գրում է, որ եղած բազմաթիւ գրքերից միայն մէկն է, որ արտագրել տալով յիշատակել է:

Ամբողջու նշանաւոր մատենադարանի մասին նշում է, որ ձեռագրերը ցոյց չեն տալիս այլոց, եւ ինքը տեսել է միայն «դուրսը եղածները»: Տիգրանակերտում իր նկարագրածներից բացի, Սրուանձտեանցը գրում է, որ եկեղեցիների մէջ շատ մատեաններ կան, «Տանց մէջ ալ շատ կգտնուէին»: Այդ շարքում նա յիշատակում է Վիեննայի Մխիթարեան բանասէր Հ. Մեսրոպ վարդապետ Չէնչսիգեանին, որը գրել էր Տիգրանակերտի եւ Միջագետաց պատմութիւնը (Թերաւարտ), նրա «աչաց լոյսը տուժած էր, եւ անլոյս կը նստէր իր սենեակին մէջ, ունէր բաւական թուով ընտիր ձեռագիր մատեաններ (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.), որք իր գանձեր եւ միակ մխիթարանքն էին» («Թորոս աղբար», Բ., էջ 221):

Ձեռագրերի ստուարութիւնը այդ վայրերում նկատի ունենալով էր, որ Սրուանձտեանցը գրում է նաեւ հետեւեալ տողերը. «Անշուշտ ինձ պատահածներէն զատ դեռ բազմաթիւ ձեռագիրք եւ յիշատակարանք կան նոյն իսկ իմ շրջած տեղերը: Ինչպէս շատ եւ շատ կգտնուին մանաւանդ Վանայ կողմերը» («Թորոս աղբար», Բ., էջ 252): Հակառակ ձեռագրերի կրած մեծ կորուստներին, նրանց թիւը այնքան մեծ էր այդ շրջանում, որ այդ պատճառով էլ Սրուանձտեանցը եզրակացնում էր գրելով. «մարդ կը համարձակի ըսել թէ՛ տպագրածներէ աւելին ունինք» («Թորոս աղբար», Բ., էջ 251): Անգամ գիւղերում մեծ թուով ձեռագրեր կային: Սրուանձտեանցը Չմշկածագի Յաղթուկ գիւղի վերաբերեալ գրում է. «Այստեղ հաւաստեցին, թէ չմշկածագի տէր Գրիգորի հայրն թեո սը ձեռագիրք (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.) տարած է այն գեղէն եւ Խարտիշարու Ս. Կարապետ վանքէն» («Թորոս աղբար», Բ., էջ 365):

Այսպիսով, Սրուանձտեանցի վերոյիշեալ թանկագին տեղեկութիւնները մեզ հաւաստում են, որ տեսածներից բացի,

իր եղած վայրերում մեծ թուով ձեռագրեր են եղել, որոնք չի տեսել, նոյնիսկ տեսածներից ոչ բոլորն է կարողացել նկարագրել: Բացի այդ, նա շատ վայրերում չի կարողացել լինել: Նա չի եղել ո՛չ Կիլիկիայում, ո՛չ էլ Անատոլիայում եւ Թուրքիայի արեւմտեան մասում, եւ ո՛չ էլ պատմական բովանդակ Արեւմտեան Հայաստանում: Ուստի Սրուանձտեանցի վերոյիշեալ նկարագրութիւնները միայն մի փոքր մասն են կազմում Արեւմտեան Հայաստանում եւ միւս Հայաշատ վայրերում ջարդերից առաջ գտնուած ձեռագրերի: Սակայն, նրա կողմից «բանասիրաց եւ ազգասիրաց ընծայուած այս փոքրիկ ճաշակն» իսկ հարուստ հետեւութիւններ անելու կարեւոր կռուան է հանդիսանում:

Արեւմտեան Հայաստանում եւ Թուրքիայում ցրուած Հայկական ձեռագրերի մասին մենք որոշ չափով պատկերացում ենք ստանում նաեւ շնորհիւ Ղեւոնդ ծայրագոյն վարդապետ Փիրղալէմեանի տպագիր եւ անտիպ աշխատութիւնների: Չնայած Փիրղալէմեանը Սրուանձտեանցից շուտ էր սկսել շրջել եւ հաւաքել հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, սակայն նրանից ուշ է, որ հանդէս եկաւ իր «Նօտարք Հայոց»¹ գրքով, ուր ամփոփեց 1383-1467 թուականներին վերաբերող ձեռագիր յիշատակարաններ՝ մեծ մասամբ Վասպուրականից, սակայն նա անձամբ կարողացել է լինել նաեւ Հայաշատ բազմաթիւ վայրերում եւ կամ ուրիշների միջնորդութեամբ բազմաթիւ ձեռագրերի յիշատակարաններ է ամփոփել, սկսած Կարինից մինչեւ Կոստանդնուպոլիս: Շատ աւելի հարուստ են Փիրղալէմեանի անտիպ մնացած «Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց» յիշատակարանների ժողովածուները, որոնք պահւում են Մաշտոցի անուան Մատենադարանում²: Չնայած նրա երեք ժողովածուներն էլ

¹ Նօտարք Հայոց. Հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսպեցւոյ Վարագայ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Պէրպէրեան (անթուական՝ 1888°. ունի 1393-1467 թթ. յիշատակարաններ):

² Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրեր Հմբք 6273, 4515,

շատ բանով կրկնում են իրար, սակայն միւս կողմից էլ նրանք լրացնում են մէկը միւսին: Շատ աւելի մեծ է Փիրղալէմեանի ձեռագիր յիշատակարանների ընդգրկման ծաւալը, քանի որ այն բովանդակում է սկսած մեր թուակիր հնագոյն՝ 887 թուականին գրուած եւ գիտութեանը ապա յայտնի Լազարեան Աւետարանից մինչեւ ԺԸ. դարը եւ բերում է շուրջ 1000 յիշատակարան:

Չնայած Փիրղալէմեանը դեռ Սրուանձտեանցից աւելի քան 10 տարի առաջ (1864-1865) է լինում վերջինիս լինելիք բազմաթիւ վայրերում, այնուամենայնիւ Փիրղալէմեանի տուեալները (որոնք դեռեւս ամբողջական չեն կարող, քանի որ նրա ձեռագրերից շատերը իր մահից յետոյ այրուել են, իսկ ինքն էլ հնարաւորութիւն չի ունեցել լինելու Հայաշատ բոլոր վայրերում), տարբերում են Սրուանձտեանցից: Արաբկիրից եթէ միայն մէկ ձեռագիր է ներկայացրել Սրուանձտեանցը, ապա Փիրղալէմեանի մօտ, այն էլ ոչ լրիւ տուեալներով, այդ թիւը հասնում է 15ի, Մարգուանում 8 ձեռագրի տեղ՝ 15, Ամասիայում 3 ձեռագրի փոխարէն՝ ինչքան ցոյց է տուել Սրուանձտեանցը, Փիրղալէմեանի մօտ այդ թիւը հասնում է 15ի: Փիրղալէմեանը նշում է նաեւ ձեռագրական այլ կենտրոնների մասին, որոնք դուրս են մնացել Սրուանձտեանցի տեսադաշտից. այսպէս՝ Կոստանդնուպոլսի զանազան մատենադարաններից նա նշում է շուրջ 36 ձեռագիր, Ռոդոստոյից (Թեքիրդաղ)՝ 11, Չմիււնիայից՝ 12, Նիկոմիդիայից՝ 4. եւ այլն:

Այսպիսով, Փիրղալէմեանի յատկապէս անտիպ նիւթերի օգնութեամբ կարելի է լինում եզրակացնել, որ տուեալ ժամանակաշրջանում Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիա-

6332: * Կորսուած ձեռագրերի շատ յիշատակարաններ Փիրղալէմեանի հաւաքածներից վերցուած եւ հրատարակուած են յիշատակարանների այժմ առկայ տասնհատորեայ շարքում, միւսները տպագրուելու են իրենց կարգին, սակայն, անպայման արժէ յատուկ ուսումնասիրութեամբ պարզել Փիրղալէմեանի գրառած նիւթերի հիմք ձեռագրերի պահպանուած եւ կորսուած մասերի պատկերը - Գ. Տ-Վ.:

յի գրեթէ բոլոր հայաշատ վայրերում հայերէն ձեռագրեր են եղել, որ Սրուանձտեանցի տուեալները, ինչպէս ինքն էլ յայտնել է, ամբողջական չեն, իսկ Փիրղալէմեանի գործերը եւս, չնայած իրենց որոշ առաւելութիւններին, այնուամենայնիւ շատ հեռու են արեւմտահայ ձեռագրական աշխարհը լրիւ պատկերացնելուց: Թէեւ Սրուանձտեանցը ճիշտ կերպով իր ժամանակին նշում է, որ ձեռագրերը բաւականին վայրեր էին փոխել եւ յաճախ տեղափոխուել իրենց ծնունդ առած վայրից շատ հեռու, սակայն եւ այնպէս Փիրղալէմեանի յիշատակարաններից մեծ մասամբ երեւում է նաեւ այն, որ մինչեւ 1894-1896 թուականների համիդեան կոտորածները, հայերէն ձեռագրերի մի կարեւոր մասը դեռեւս գտնուում էր իր գրչութեան այն վայրում, ուր նա ստեղծուել էր դարեր առաջ:

Առանձին քաղաքների մատենադարանների մասին ժ.թ. դարի վերջին լոյս տեսան նաեւ մի շարք մասնակի գործեր, որոնցից են Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի Կեսարիայի մի շարք եկեղեցիներում եւ վանքերում գտնուող ձեռագրերի ցուցակները, Հ. Կ. Ճանիկեանի՝ Ակնի ձեռագրերի մասին տուած տեղեկութիւնները, Ա. Ս. Միհրդատեանի եւ Հ. Յակոբոս Տաշեանի՝ Ֆոնուզի Ս. Կարապետ վանքի ձեռագրացուցակը, գերմանացի հայագէտ դոկտ. Ֆրեդերիկ Միլլէրի հրատարակած գերմաներէն համառօտ ձեռագրացուցակները՝ Արդնիի (Արդանա), Սեբաստիայի եւ Չնքուշի հայերէն ձեռագրերի վերաբերեալ, որը ճանաչողական նշանակութիւնից բացի, միջազգային ասպարէզ բերեց մեր ձեռագիր գանձերի կարեւորութիւնն ու արժէքը. եւ այլն:

Այս բոլորի մէջ ընդարձակ կամ համառօտ ձեւով նկարագրուել է Արեւմտեան Հայաստանում գտնուող մօտ 400 ձեռագիր: Փիրղալէմեանի գործերից երեւում է, որ նա օգտուել է նաեւ Արսէն վարդապետ Թոխմախեանի եւ Խորէն Խրիմեանի կողմից կազմուած ձեռագրացուցակներից: Գիտենք, որ

դրանք անտիպ են եղել, սակայն թէ ո՞ւր են գտնուում այժմ, մեզ յայտնի չէ:

Քաջ գիտակցելով մեր ժողովրդի ձեռագրական հարստութեան նշանակութիւնը, ժ.թ. դարի վերջերին Արեւմտեան Հայաստանում եւ Թուրքիայում արդէն իսկ դարեր առաջ գոյութիւն ունեցող մատենադարաններն սկսում են վերակազմուել, ստեղծուում են նաեւ նոր թանգարաններ: Այս շարքից են Մուշի Ս. Կարապետը, Վարազայ Ս. Նշանը, Աղթամարը, Սիսը, Արդնիի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածինը, Լիմ եւ Կտուց անապատները, Սեբաստիայի Ս. Նշանը, Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուածածինը, Կեսարիայի Ս. Կարապետը, Ս. Փրկիչ հիւանդանոցը, Ղալաթիայի մատենադարանը, Զմիւռնիայի թանգարանը, Մուշի Ս. Առաքելոց վանքը, Եղեւսիայի թանգարանը եւ այլն:

* * *

Երբ Աբդուլ Համիդ Բ. արիւնարբու սուլթանն սկսում է 1894-1896 թուականներին գործադրել հայերին բնաջինջ անելու իր վաղուց ծրագրած սեւ գործը, Թուրքիայի, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի հայաշատ վայրերում հայ ժողովրդի լաւագոյն զաւակները կարողացել էին ժամանակի աւերիչ ճիրաններից փրկել եւ հաւաքել հազարաւոր ձեռագրեր եւ սկսել էին առաջին քայլերն անել՝ նրանց՝ գիտութեանը ճանաչելի դարձնելու եւ միջազգային ասպարէզ դուրս բերելու ուղղութեամբ: Սակայն շատ շուտով սուլթանական եաթաղանի եւ Համիդիէ կոչուած աւագակախմբերի միջոցով փորձուեց կասեցնել հայ ժողովրդի առաջընթացը՝ նրա լոյսի տաճարները արեան աւագանների վերածելով: 300.000ից աւելի հայեր տանջամահ արուեցին, թալանուեցին եւ քանդուեցին հարիւրաւոր վանքեր ու եկեղեցիներ, անարգուեցին, այրուեցին ու պատառոտուեցին դարերին դիմացող եւ հրաշքով մինչեւ այդ օրերը վերապրող մեր ձեռագրերը:

Դեռեւս չի գրուած Հայկական կոտորածների ընթացքում մեր կրած ձեռագրական կորուստների պատմութիւնը, սոյն համեստ ուսումնասիրութիւնը լոկ մի փորձ է այս ուղղութեամբ եւ, հետեւաբար՝ հեռու է ամբողջական լինելուց: Սակայն հետագայի երկարատեւ նոր ուսումնասիրութիւնները կարող են է՛լ աւելի լրացնել մեր սկսած գործը:

Յարզ ճշգրիտ ոչինչ չգիտենք ինչպէս այս, այնպէս էլ հետագայ ժամանակաշրջանի ձեռագրական մեր կորուստների մասին: Ինչպէս ասացինք, կոտորածներին ականատես եղողները կողմից Հայաբնակ վայրերից ուղարկուած եւ Հայկական պարբերական մամուլում տպագրուած բազմաթիւ զեկուցագրերը գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրուած են մեր ժողովրդի կրած դառն տառապանքներին եւ կորուստներին: Եւ իսկապէս, ի՞նչպէս կարելի էր մարդկային ամէն Հասակի պատկանող զոհերի ապրած աննկարագրելի նախճիրը թողած, գրել նիւթական եւ մշակութային կորուստների մասին, երբ հարցականի տակ էր դրուած այդ բոլորն ստեղծող ժողովրդի առհասարակ գոյութիւնը: Այնուամենայնիւ, տուեալ ժամանակաշրջանի Հայկական թերթերում հրատարակուած զեկուցագրերի եւ լուրերի պրպտումը, որքան էլ մասնակի, սակայն եւ այնպէս որոշ գաղափար է տալիս նաեւ մեր ձեռագիր գանձերի եւ հնատիպ մատենաների ոչնչացման մասին:

1896 թուականին Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքը իր թաքրիրով Բարձրագոյն դռանը յայտնում է, որ «Քանդուածներն ու վնասուածները Հայոց սրբարաններն են, թուով 400էն աւելի»¹: Սակայն այդ թիւը, անշուշտ, ամբողջական չէր. քանի որ ջարդը Հայաբնակ վայրերում համատարած բնոյթ էր կրել եւ, ինչպէս նշում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը, «վերեւ գծուած սահմաններուն մէջ վանք չէ եղած, որ անձեռնմխելի մնացած ըլլայ, եկեղեցի

չէ մնացած, որ կամ քանդուած կամ պղծուած կամ մզկիթի փոխարկուած չըլլայ»¹: Ահա այս ժամանակաշրջանում է, որ ինչպէս գրում է դարձեալ Օրմանեանը, ծիսական գրքերը եւս պատառոտուեցին²:

Այժմ նշենք մի քանի կարեւոր փաստեր այս ուղղութեամբ:

Կոտորածների ընթացքում ծանր վնասներ կրեցին նաեւ Վասպուրականի յուշարձանները: 1896 թուականի մի տեղեկագրից քաղում ենք հետեւեալ տողերը. «Մահմեդական խուժանն իւր կատաղութիւնը ամէնէն աւելի թափեց Հայ վանորէից, եկեղեցեաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրայ (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.): Ասոնք այսօր առհասարակ աւերակաց կոյտեր դարձուած են, մանաւանդ գիւղերուն եւ գաւառներուն մէջը: Աղթամարի վանուց դրսի տունը, ուր ամփոփուած էր վանքի բոլոր հարստութիւնը, կողոպտուեցաւ: Կողոպտուեցան եւ մեծաւ մասամբ այրեցան Նարեկի, Վարդի, Կարմրաւորի, Ս. Խաչի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծոփայ, Ս. Աստուածածնայ, Սպիտակ վանուց եւ այլն մեծ ու փոքր վանորայք, եւ վանահայրք եւ միաբանական անդամք ալ մեծաւ մասամբ սպաննուեցան: Կողոպտուեցան դարձեալ Լիւմ եւ Կտուց անապատներուն դրսի տներն եւ Ս. Էջմիածնի վանքը... Կողոպտուեցան դարձեալ վանորէից եւ եկեղեցեաց եկեղեցական թանկագին սպասներն, անօթներն, սփռոցներն եւ այլն, որոնց գումարը կը կազմէ ահագին հարստութիւն: Միայն Նարեկի եւ Վարագայ վանուց կողոպտած շարժական եւ անշարժ հարստութիւնը կհասնի 5-1000 լիրայի, թողունք նշանաւոր հնութիւնները, հին ձեռագիրները, մատենադարանները, որոնք կողոպտուեցան և կամ բզիկ-բզիկ կորսուեցան» (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.): Շարունակութեան մէջ ասուած է, որ այժմ աւարառուները ծախել են ուզում կամ ջարդել են տալիս արծաթեայ եւ ոսկեայ սրբազան անօթներ, արծաթա-

¹ «Դրօշակ», 1896, Հ^o 13, էջ 100: * Այսուհետեւ յղելու ենք շարագրանքի մէջ՝ «Դրօշակ», տարի, համար եւ էջահամարներ կարգով - Գ. Տ-Վ.:

¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Գ., էջ 5030 [յօդ. 2982. «Ընդհանուր կոտորածները»]:

² Նոյն տեղում, էջ 5029:

պատ կամ ոսկեպատ Աւետարանները եւ այլն¹: Ըստ եղած վիճակագրական տուեալների, Վանի գաւառների հրդեհուած եկեղեցիների թիւն է եղել 8, իսկ վառուած կամ թաւանուած վանքերինը՝ 20 («Արարատ», 1896, էջ 586): Նոյն ժամանակաշրջանում Բաբերդի գիւղերում թաւանուած եւ մասամբ կործանուած են 36 եկեղեցի («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 1, էջ 15): Լուսոնք գիւղի մէջ Ս. Աւետարանը հազար կտոր են արել, փողոցը ձգել եւ ոտքի տակ տուել («Արարատ», 1896, էջ 87-8):

Երզնկայի շրջանում բազմաթիւ գիւղեր ու վանքեր կործանուեցին: Այս վերջինների թիւն էր 12 վանք, որոնցից յիշատակելի են Չարչարանաց Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Գէորգ, Ս. Յակոբ, Աւագ վանք, Ս. Նիկողոս, Սեպուհի Ս. Լուսաւորիչ եւ այլն («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 4, էջ 29):

Հայ վանականները եւ հայ աշխարհականները քաջաբար կարողանում են դիմադրել խիզանի Ս. Խաչ վանքում, սակայն թշնամին նենգօրէն կարողանում է մտնել վանքի դռներից ներս եւ մորթագործ անել վանահայր Սահակ վարդապետին: Հայերը մինչեւ իրենց վերջին շունչը դիմադրում են եւ ընկնում պատուով: Ազատուող միակ անձը, որ կռուում վիրաւորուել եւ սակայն կարողացել էր թաքնուել, նկարագրում է, թէ ի՛նչպէս վանքը կողոպտուում է եւ այրուում: Եկեղեցում ոչիչ չէր մնացել, արծաթեայ անօթները տարել էին, ջարդոտել էին պատերի քանդակները, քանդել դարպասը եւ այլն: Միաբանութեան խուցերը, առաջնորդարանը, բոլորը տակնուվրայ էին արել, գրադարանը նոյնպէս, որը պարունակում էր իր մէջ 1.000ի չափ ընտիր գրքեր, որոնք «խիզանեան ընկերութեան» քրտնաջան աշխատութեան արդիւնքներն էին: Ականատեսն ի վերջոյ գրում էր. «Աչքերիցս սկսեց հոսել արտասուքը, երբ տեսայ բոլորը մոխիր դարձած» («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 16, էջ 123):

¹ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 585: * Այսուհետեւ այս պարբերականի յոլումները դնում ենք շարադրանքի մէջ «Արարատ», տարի եւ էջահամար կարգով - Գ. Տ-Վ.:

Ո՛վ գիտէ՝ 1.000 հատորանոց այդ գրադարանում չուսումնասիրուած թանկարժէք ինչքան ձեռագրեր եւ հնատիպ գրքեր կային, որոնք բուսական մոխիր դարձուեցին:

Կոտորածը խիզանից հասնում է Սպարկերտ: Մի զեկուցագրում կարդում ենք. «Հիմնայատակ աւերուած են բոլոր եկեղեցիները եւ վանքերը, ոմանք էլ մղկիթի փոխած: Այրած են բոլոր եկեղեցական գրքերը, մեծ մասը հայի ձեռքով, եւ եկեղեցական զգեստները» («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 10, էջ 86):

Տիգրանակերտ քաղաքից 12 ժամ հեռու գտնուող «դարաւոր եւ թանկագին հնութիւններովն նշանաւոր Բարձրահայեաց անունով վանքը, բոլորովին կողոպտելէ, մերկացնելէ յետոյ միաբանութիւնն ալ սուրէ անցուցած են»: Նոյնպէս Սաղի գիւղում ըստ աւանդութեան Ս. Թադէոս առաքեալի կառուցած Ս. Խաչ մատուռը, որ դարեր շարունակ ժողովրդի սրբավայրն էր, մոխրակոյտի է վերածուած («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 10, էջ 77): Ինչքան արժէքների հետ ո՞վ գիտի ո՞րքան թանկարժէք գրչագրեր իսպառ ոչնչացան այս վանքերում, իրենց լոյսը թողած՝ մթութիւնը գրկելով:

Երբ 1897 թուականին Վարազայ վանքը կողոպտուեց եւ մասամբ էլ այրուեց, նրա արժէքաւոր գրքերը բարերախտաբար ազատուեցին («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 4, էջ 38):

Հայ արժէքների ոչնչացման տխուր պատկերը նոյնն էր, սկսած Տրապիզոնից մինչեւ Եդեսիա, Կոստանդնուպոլսից մինչեւ Կարին: Կատրասի եկեղեցում (Տրապիզոնի արեւելահարաւային կողմում) ժամագրքերը կտրատուեցին եւ այրուեցին եւ սրբապատկերները պղծուեցին («Դրօշակ», 1896, Հ^ր 6, էջ 45):

Սոյն կոտորածների ընթացքում ծանր հարուած կրեց նաեւ Եդեսիայի (Ուրֆա) հայութիւնը: Չնայած յանդուգն ուրֆացիների ցուցաբերած ուժեղ դիմադրութեանը, քաղաքի մեծ եկեղեցում ապաստանած կանայք, երեխաներ, տարեցներ, թուով 3.000 հոգի, սրի քաշուեցին եւ ողջ-ողջ այրուեցին: Եւրոպիայի պատմութեան հեղինակ Աբրահամ

քահանայ Արեւեանը, որը եւ այս դէպքերի նահատակներին մէկն եղաւ, դեռ 1897 թուականին բազմաթիւ ձեռագրեր էր հաւաքել եւ հիմքը դրել մի թանգարանի: Հայ եկեղեցու վրայ յարձակուող խուժանը իր գոգն էր լցրել Աւետարանները, սրբոց մասունքները եւ ծաղրուծանակի էր ենթարկում նրանց: Թշնամիները յարձակուելով ժամարար քահանայի սենեակի վրայ, մտան եկեղեցու սնդուկի գրասենեակը եւ կողոպտեցին բոլոր իրերը եւ այնտեղ գտնուած «տոմարները եւ եկեղեցական հին պատմագրքերը պատառոտեցին»¹: Ունենք հաւաստի տեղեկութիւններ, որ դեռ 1882 թուականին քաղաքի նորաստեղծ մատենադարանում ձեռագրերի թիւը 94 էր, իսկ տպագրուածներինը՝ 228: Յիշուում է, որ ձեռագրերի մէջ մինչեւ 730 տարի առաջ (հաշուելով 1882 թուականից - Ս. Գ.) գրուած մագաղաթեայ գրքեր կային²:

Արիւնարբու Համիդի գահընկէցութիւնից յետոյ, 1910 թուականին, յայտնուում էր, որ Եդեսիայի հայոց եկեղեցին 1895 թուականին ձեռագրերից կողոպտուելու ժամանակ, կորած է նաեւ ոսկեգօծ արծաթապատ մի հոյակապ Աւետարան, գրուած 1248 թուականին, գրել տրուած Կոստանդին Ա. Կիլիկիայի Հայոց թագաւորի կողմից, Կիրակոս գրչի ձեռքով, եւ նուիրուած Կոստանդին թագաւորի եւ Զապէլ թագուհու կողմից, «ի վայելումն արքայորդուոյ նոցին Լեւոնի»: Այս Աւետարանը Կիլիկիայի անկման շրջանում յափշտակուել էր թաթարների կողմից: Ազատելով այն, Եդեսիայի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն էր նուիրել ուղահայեցի խոջա Արսլանը³:

Ակնայ մօտի Բինկեանի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցում այլ ձեռագրերի շարքում գտնուող մագաղաթեայ փոքրադիր Աւետարանը, որ չքնաղ մանրանկարներով էր պատրաստուած եւ ժթ. դարի վերջում Կոստանդնուպոլսում կրկին կազմուելով բերուել էր այստեղ եւ այդ ժամանակ այն գնա-

¹ Արամ Սահակեան, Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Բէյրութ, 1955, էջ 25, 360, 363:

² «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, Հ^ր 27, էջ 422:

³ «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1910, Հ^ր 7282, էջ 1:

հատուում էր 200-300 թուրքական հնչուն ոսկի, 1895 թուականի դէպքի ժամանակ այն եւս այրուեց⁴:

Բաւականին թուով գրչագրեր ոչնչացան նաեւ Մարաշում: 1895 թուականին փչացաւ մագաղաթեայ 300 տարուայ ընտանեկան մի յիշատակարան, որ պահուած էր թիթեղեայ տուփի մէջ, մի սենեակի առաստաղի ծակում: Այնտեղ նկարագրուած էր նաեւ շահ Աբասի ժամանակ հայերի գաղթի պատմութիւնը²: Քաղաքի Ս. Գէորգ եկեղեցու դպրոցի դիմացը, «խուց»ի մութ ու խոնաւ պահարաններում, դիզուած էին մագաղաթեայ ստուար հատորներ, կողքերը կաշեպատ տախտակներով ամուր կազմուած, Յայսմաւուրք, ժամագիրք եւ եկեղեցական ուրիշ գրչագիր մատեաններ: Յետոյ այդ գրչագրերը այրուեցին 1895ի ջարդի հրդեհի մէջ³:

Հ. Յ. Քօսեանը, որ ցուցակագրել է նաեւ Կարնոյ գիւղերի ձեռագրերը, Կարինի Կրիչք գիւղի Քրիստոս Թագաւոր եկեղեցում 1912 թուականին տեսած եւ ցուցակագրած մի Աւետարանի մասին տուել է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Աւետարան, գրուած 1466 թուականին Խլաթում, Մկրտիչ քահանայի կողմից»: «Կրիչք գիւղի Աւետարանս ունի եղեր արծաթապատ հաստ կողեր, խաչ եւ զարդեր վրան, դէպքի տարին եկեղեցւոյ արծաթ սպասներուն հետ կը գողանան նաեւ Աւետարանս, արծաթապատ կողերը կը քաշեն, կը հանեն վրայէն եւ առանց կողքի կը նետեն առուակի մը վրայ դրուած քարէ կամուրջին տակ: Ժամանակ անցնելէ յետոյ կը գտնուի Աւետարանս. կազմել կը տրուի եւ կը դրուի դարձեալ եկեղեցւոյս խորանաց վրայ, բայց պարզ կազմով, զրկուած իւր նախկին արծաթ կողերէն եւ զարդերէն⁴: Չգի-

¹ Ակն եւ Ակնցիք. Նախաձեռնեց եւ հաւաքեց Առաքել Քէչեան, Աշխատասիրեց, դասաւորեց եւ խմբագրեց Մկրտիչ Պարսամեան, Փարիզ, 1952, էջ 110:

² Գրիգոր Հ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եօրք, 1934, էջ 573:

³ Նոյն տեղում, էջ 429:

⁴ Հ. Յ. Քօսեան, Յուցակ ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու. Հանդէս ամսօրեայ, 1963, էջ 38:

տենք, թէ այս փրկուած Աւետարանը ազատուե՞ց արդեօք 1915 թուականի մեծ եղեռնից:

Թշնամին Ազելջեւազ գաւառում կողոպտել էր բազմաթիւ վանքեր: Եկեղեցիներից յափշտակուած քահանայական զգեստները հագնելով, ձեռքներին խաչ եւ Աւետարան, անամօթ պարեր էին պարում եւ ծաղրի ենթարկուած: Մզկիթների փոխակերպուած եկեղեցիներում եւ վանքերում մլլաները սկսել են Ղուրան քարոզել («Արարատ», 1896, էջ 89):

Թէ ինչքան շատ է եղել հայկական եկեղեցիներում եւ վանքերում ոչնչացուած գրքերի թիւը, այդ երեւում է նաեւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոսի 1896 թուականի 28 Դեկտեմբեր թուակի գրուած թիւնից, ուղղուած էջմիածին, Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, ուր յայտնում է, որ կոոպտուած եկեղեցիներում եկեղեցական պաշտամունք կատարելու համար, անհրաժեշտ են եկեղեցական անօթներ, զգեստներ եւ «եկեղեցական մատեանք»: Նոյն դիմումում պատրիարքը յայտնել էր նաեւ, որ այս նպատակով կազմուած մասնախումբը հնարաւորութիւն չունեցաւ գնել «գարբամատեանս», այդ պատճառով էլ նա դիմում է Վեհափառ Հայրապետին՝ Մայր Աթոռից նուիրելու «գեկեղեցական մատեանս ի պէտս կողոպտեալ եկեղեցեաց, որպէս զի կարող իցեն քահանայք կատարել զկանոնական ժամերգութիւնս եւ զխորհուրդ սրբոյ պատարագի» («Արարատ», 1896, էջ 142):

Եթէ նոյնիսկ ոչնչացուած եկեղեցական գրքերի մի մասը հնատիպ էր, ապա կասկածից դուրս է, որ ամէն տեղ դեռ շատ կային նաեւ ձեռագիր մատեաններ, որոնք այդ շրջանում եկեղեցիներում դեռեւս առօրեայ գործածութեան մէջ էին:

Եւ ահա այս սեւ տարիներից յետոյ, թերթերում տպագրուած՝ Արեւմտեան Հայաստանի վերաբերեալ լուրերը հիմնականում հաղորդում էին կոտորածներից տուժած եկեղեցիների ու վանքերի վերանորոգութեան, գրքերի հայթայթման եւ որբանոցների ստեղծման մասին:

Մեր հնադարեան ձեռագրերի մէջ յաճախ յիշատակարաններում գրուած է ոչ միայն ձեռագրի պատմութիւնը, այլեւ զանազան տեղեկութիւններ նաեւ հայերի կրած տառապանքների մասին: Հայաջինջ կոտորածները եւս բազմաթիւ ձեռագրերում իրենց արձագանքը գտան. 1894-1896 թուականների հալածանքի տարիների վերաբերեալ բերենք մի նմուշ մի ձեռագրից, որն այժմ պահուած է Փարիզում: Տիգրանակերտի Ս. Սարգիս եկեղեցուն պատկանած այս ձեռագիրը եւս յափշտակուեց եւ կրկին ազատուելուց յետոյ, Տիգրանակերտի առաջնորդ Եզեկիէլ վարդապետ Արշակունին հետեւեալ յիշատակարանը թողեց նրա էջերում. «Տիգրանակերտ. 1895 թուին Քրիստոսի, Հոկտեմբեր 20, օսմանցոց Համիտ թագաւորի ժամանակին մեծ ջարդ մը տրուեցաւ հայոց ազգին: Բոլոր Հայաստանի մէջ գտնուած հայոց եկեղեցիները յափշտակուեցան, այրեցան, ունեցած հնութիւնները եւ սուրբ անօթները պղծելով ցիրուցան եղան: Սոյն սուրբ Աւետարանը մեծ քանակութեամբ անօրէն տաճիկներէն առնուեցաւ: Արդէն Տիգրանակերտի Ս. Սարգիս եկեղեցիին կը պատկանէր եւ իր սեպհականութիւնն էր՝ ի փառս Քրիստոսի փրկչին մերոյ եւ ի պատիւ հայկազեան տոհմի. ամէն»¹:

Բերուած փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ հազարաւոր ձեռագրեր եւ հազուադիւտ տպագիր գրքեր ոչնչացան 1894-1896 թուականների կոտորածների ժամանակ, եւ իրենց հետ լուռութեան մատնուեցին բոլորովին չուսումնասիրուած եւ ո՛վ գիտի գիտութեան համար ինչպիսի առեղծուածներ լուծելու սահմանուած մագաղաթներ... Սակայն համիդեան վարչակարգը ձեռագրերի ոչնչացման մասին չի թոյլատրում գրել եւ ոչ մի տող: Բանասէր Բարդէն վարդապետ Կիւլէսէրեանը (ապա աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), 1901 թուականին «Հին ձեռագիրներ» խորագրով իր ուշագ-

¹ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր Հաւաքումներու, Առաջին հատոր, Կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան՝ կաթողիկոսական լիազօր պատուիրակ Եւրոպայի հայոց թեմին, Փարիզ, 1950. էջ 25:

րաւ յօդուածաշարում¹, խօսելով ձեռագրերի ոչնչացման պատճառների մասին, թուելով հանդերձ փչացման նպաստող ամենաերկրորդական պատճառները, գիտակցօրէն ստիպուած լուռւմ էր գրելուց ամենամեծ պատճառների, ինչպէս թաթար-մոնղոլական, այնպէս էլ միայն դեռ 4 տարի առաջ համիդեան ջարդերի հետեւանքով ոչնչացուած մեծ թուով ձեռագրերի մասին: Համիդը փոխարէնն սպասուած էր միայն գնահատական եւ արեւշատութեան մաղթանքներ...

Լուռ կերպով ոչնչացուել էին թանկագին նշխարները հայ անցեալի եւ իրանց հետ տարել դարերի գաղտնիքը... մինչեւ վերջ համը էր մնացել նրանց լեզուն եւ պարտադրուած էր նաեւ, որ նրանց ոչնչացման մասին էլ մարդիկ միշտ լուռ մնային...

* * *

Հայը հազիւ սկսել էր մասամբ բուժել իր ստացած ծանր վէրքերը, երբ 1909 թուականին տեղի ունեցաւ Կիլիկիայի չարանենգ աղէտը, ուր 30.000ից աւելի անմեղ հայեր տանջամահ արուեցին երիտասարդ թուրքերի մեղսակցութեամբ: Ի՛նչ փոյթ, թէ շուտով դահիճ Աբդուլ Համիդ Բ-ը գահընկէց էր արուում, այժմ նրանից ոչնչով չէին ուզում ետ մնալ նրա դէմ պայքարող երիտասարդ թուրքերը:

Համիդեան ջարդերի նոյն տխուր պատկերը կրկնուեց նաեւ հայկական Կիլիկիայում: Այրուեցին Ադանայի նահանգում՝ Ադանայի, Տարսուսի, Հաջընի, Դեօրթ-Եօլի եւ այլ վայրերի 24 եկեղեցիները, իսկ Հալէպի նահանգի 7 եկեղեցիներ հրկիզուեցին կամ թալանուեցին²: Կասկածից վեր է, որ այս ժամանակ եւս այրուած եւ թալանուած այդքան սրբավայրերի մէջ պէտք է, որ ոչնչացուած լինէին նաեւ բազմաթիւ ձեռագիր մատեաններ:

Կիլիկեան կոտորածը սակայն անջնջելի է մնալու մեր մատեանների պատմութեան մէջ պատահած մի եզակի դէպքով:

¹ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1901, շրջ 1399:

² Յակոբ Թերզեան, Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 254:

Այդ զգայացունց եղելութեանը մարդիկ միայն այն ժամանակ կարողացան ականատես լինել, երբ Ադանայի կողքին գտնուող Հասան-Բէյլիում մի փոքրաթիւ հայութիւն հերոսաբար դիմադրելով, ի վերջոյ ընկաւ զէնքը ձեռքին, թշնամու անհաւասար ուժերի առջեւ: Մեծ եղեռնի նահատակ, զգայուն գրչի տէր Ներսէս եպիսկոպոս Դանիէլեանը (աւելի ծանօթ իր Սասկան վարդապետ եւ ապա՝ Սասկան եպիսկոպոս ծածկանունով) ականատես է լինում մի անսովոր տեսարանի: Նա պատմում է, թէ ինչպէս ջարդից վերապրողները վերադառնում են իրենց այրուած ու մոխրացած գիւղը եւ սկսում են այս ու այն կողմ իրենց սիրելիների ընկած դիակները հաւաքել ու թաղել. գտնում են նաեւ տէր Պետրոսի մարմինը: Երբ բզկտուած վերարկուն ու պարեգօտը հանում են՝ նրա մարմինը պատանքելու համար, քահանայի կրծքի վրայ գտնում են արիւնոտած մի Մաշտոց, որն իր հօտի սիրով միշտ բաբախուն սրտի հետ սուլինահար էր եղել... Ներսէս եպիսկոպոսը այդ Մաշտոցով է, որ շրջել է գիւղից գիւղ եւ իր կատարած մկրտութիւններից մէկի ընթացքում, յուզուած իր ձեռքի սուլինահար Մաշտոցից, երեսայի անունը դրել էր Սուիս. եւ ի վերջոյ այդ Մաշտոցը յանձնել էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին, որպէսզի յատուկ յիշատակաբով պահեն այն վանքի գանձարանում¹: Չգիտենք, թէ սուլինահար Մաշտոցը ոչնչացա՞ւ արդեօք մեծ եղեռնի ժամանակ, ինչպէս որ նահատակուեց այն յայտնաբերող եւ նուիրող բացառիկ հայրենասէր սրբազանը, թէ՞ փրկուեց: Յամենայն դէպս, սուիսահար Մաշտոցը հայ գրքի ճակատագրի ամենապերճախօս վկան է մնալու առյաւէտ:

* * *

Մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին Արեւմտեան Հայաստանում գտնուող հայերէն ձեռագրերի ուսումնասիրութեան ուղղութեամբ որոշակի աշխատանքներ են կատարուել:

¹ «Տաճար», Կ. Պոլիս, 1911, շրջ 16, էջ 249-50:

ծանունն հայագէտ Հ. Յակովբոս Տաշեանի կողմից կազմուած Վիեննայի Միլիթարեան միաբանութեան ցուցակը դառնում է դասական օրինակ այլ վայրերում գտնուող ձեռագրերը եւս նոյն ձեւով ցուցակագրելու եւ վանքերի մութ պատերի խորը մնացած մեր ձեռագիր արժէքները լոյս աշխարհ բերելու եւ հայագիտութեանը ճանաչելի դարձնելու ուղղութեամբ:

Հայ ձեռագրագիտութեան մեծանուն վաստակաւորը հանդիսացող Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանցը (յետոյ՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), 1911-1914 թուականներին գիտական ուղեւորութիւններ է կատարում դէպի Արեւմտեան Թուրքիայի եւ Փոքր Ասիայի շրջանները: Նա գնում է Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, Սեբաստիա, Թուրքատ, Ամասիա, Եոզղատ, Խանդալի եւ այլ հայաշատ կենտրոններ եւ ամէն տեղ որոնում, գտնում եւ ուսումնասիրում է պահուող ձեռագրերը, եւ հարուստ ատաղձներ քաղում իր ծրագրած մի շարք աշխատութիւնների համար: Դժբախտաբար, Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանցի՝ բացի ձեռագրական յիշատակարանների Ա. հատորից, ուր լաւագոյն կերպով ի յայտ են գալիս վերոյիշեալ վայրերում իր կատարած ձեռագրագիտական աշխատանքների արդիւնքները, նրա միւս կարեւորագոյն աշխատութիւնները, որոնք խարսխուած են մասամբ դարձեալ իր ուղեւորութեան ընթացքում հաւաքած նիւթերի վրայ, ցարդ լոյս չտեսան: Դարձեալ Էջմիածնի միաբաններից մէկը, ժրջան ձեռագրագէտ Մեսրոպ երիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը՝ Մագիստրոսը, Ի. դարի սկզբներին շրջագայութիւնների է դուրս գալիս դէպի Կոստանդնուպոլիս եւ այլ բազմաթիւ վայրեր, եւ երկար տարիների տքնաջան ու յամառ աշխատանքով կազմում 22.000 հայերէն ձեռագրերի հսկայ ցուցակը, որը մինչեւ այժմ անտիպ է մնացել եւ պահուում է Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի դիւանում¹:

¹ Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի դիւան, գործ Հ^Գ 201-267: * Առ այս տե՛ս Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կեն-

Ինչպէս Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանցի, այնպէս էլ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի աշխատութիւնները մեծ արժէք են ներկայացնում, քանի որ նրանցում գտնուում են մեծ թուով ձեռագրերի նկարագրութիւններ, որոնք ոչնչացել են 1915 թուականի մեծ եղեռնի ժամանակ: Յիշեալ աշխատութիւնների հրապարակումը անկասկած մեզ համար շատ բան կպարզի ձեռագրական մեր կորուստերի վերաբերեալ եւ միեւնոյն ժամանակ կարեւոր աւանդ կլինի հայագիտութեան համար: Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի՝ Մագիստրոսի դիւանից նշենք մի-երկու օրինակ: Նա 1908 թուականին երկու շաբաթով լինելով Կոստանդնուպոլսում, յայտնում է, որ այնտեղ ձեռագրերի եւ ձեռագրացուցակների միջոցով ծանօթացել է 1121 ձեռագրերի: Եթէ նոյնիսկ այդ ցուցակից հանելու լինենք Անտոնեան միաբանութեան մատենադարանի ձեռագրերը, որոնք այժմ տեղափոխուել են Զմմառի վանքը (Լիբանան), ինչպէս նաեւ Արմաշի եւ այլ վայրերի ձեռագրացուցակները, որոնց ձեռագրերը չէին պահուում Կոստանդնուպոլսում, դարձեալ կունենանք 500 ձեռագիր, որոնցից, որքան մեզ յայտնի է, շատ քիչ բան է մնացել Կոստանդնուպոլսում: Նոյնպէս, ըստ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի դիւանում եղած մի գրութեան, Ամասիայում ցուցակագրուել է 41 ձեռագիր, այնինչ, ինչպէս նշուեց, Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցն իր ժամանակին միայն 3 ձեռագիր է յիշատակել Ամասիայից, իսկ Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանը՝ 15:

Գեղամ Տէր-Կարապետեանը (Մշոյ Գեղամ) եւս կազմել է Մուշի եւ շրջակաների ձեռագրերի յիշատակարանների ճոխ մի հաւաքածու, որը եւս, ցաւօք սրտի, դարձեալ անտիպ է մնում:

Քննարկուող ժամանակաշրջանում գնահատելի ջանքեր թափուեցին նաեւ առանձին վանական մատենադարաննե-

սագործունէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999 (180 էջ) - Գ. Տ-Վ.:

րից մի քանիսի գիտական ձեռագրացուցակները: Աւելին, Արեւմտեան Հայաստանի ձեռագրերի օժանդակութեամբ աշխատանքներ են տարւում նաեւ Հայ մանրանկարչութեան եւ Հայ հնագրութեան վերաբերեալ կարեւոր գիտական գործեր ստեղծելու ուղղութեամբ (Գ. վ. Յովսէփեանց), եւ կամ հայկական մի մատենագիտութիւն գրելու եւ աշխարհով մէկ սփռուած հայերէն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակը կազմելու համար (Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան), ինչպէս նաեւ Հայ վանքերի պատմութիւնը ուրուագծելու (Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Գեղամ Տէր-Կարապետեան) եւ այլ գործերի համար:

Արեւմտեան Հայաստանի ձեռագրերի ուսումնասիրումը, որ սկսել էր հետզհետէ լաւ հիմքերի վրայ դրուել, ժգբախտաբար չկարողացաւ աւելի մեծ արդիւնքների հասնել:

Հայաբնակ գաւառներում գտնուող հայերէն ձեռագրերը խնամքով պահպանելու եւ նրանց թէկուզ համառօտ ցուցակները ունենալու մասին 20րդ դարի սկզբում յատկապէս պոլսահայ թերթերում լոյս են տեսել մի շարք յօդուածներ: Նրանցից առանձնապէս ուշագրաւ է լեզուաբան-բանասէր, 1915 թուականի մեծ եղեռնի նահատակ Յովհաննէս Գազանձեանի «Ձեռագիրները գաւառներու մէջ» յօդուածը, հրատարակուած 1901 թուականին Կ. Պոլսի «Արեւելք» թերթում: Նկատի ունենալով գաւառների մէջ գտնուող հայերէն ձեռագրերի մեծ թիւը եւ նրանց անմխիթար վիճակը, Յ. Գազանձեանը իր յօդուածում գրում է. «Ձեռագիրներու կարեւորութիւնը մատնանիշ ընելով կ'ողզէի անգամ մըն ալ յիշեցնել, թէ մեր գաւառական վանքերու ու եկեղեցիներու դարակներուն մէջ կարծուածէն շատ աւելի պատկատելի թիւ մը կայ (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.) անոնցմէ՝ փոշիներու տակ ծածկուած, ամբողջ մատենագրական հարստութիւն մը, գանձ մը ինքնին, որ օրէ օր փչանալու, ոչնչանալու վրայ է»:

Նոյն յօդուածի շարունակութեան մէջ, Գազանձեանը հրամայական պահանջ էր ներկայացնում ձեռագրերի ո՛չ

միայն լաւ պահպանման, այլեւ նրանց ցուցակագրման մասին. «Նոյնիսկ շատ տեղեր, խորհուած չէ անոնց մէկ պարզ ցուցակն իսկ ունենալ: Ձգենք Հայր Տաշեանի պէս մանրամասնօրէն ցուցակագրելը, գոնէ իւրաքանչիւր ձեռագրի ձեռագրուած թուականը եւ տեղւոյը պարզ ցուցակագրութիւն մը ընելը իր կարեւորութիւնը պիտի ունենար եւ դժուար գործ մըն ալ պիտի չըլար»:

Գազանձեանը աւելի գործնական քայլերի վրայ դնելու նպատակով այս անհետաձգելի եւ յոյժ կարեւոր գործը, նշում էր, որ այս տողերը գրելով նպատակ է ունեցել Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքարանի ուշագրութիւնը դարձնել գաւառական հեղեցիներում եւ վանքերում գտնուող ձեռագրերի վրայ: Առաջարկում էր շրջաբերականներ ուղարկել ամէն տեղ, ձեռագրերի կարեւորութիւնը շեշտելով եւ նրանց ժամանակը եւ այլ պարագաները ցուցակագրելով: Նոյն ժամանակ անհրաժեշտ էր գտնում կազմելի ցուցակները կենտրոնացնել Պատրիարքարանում, այդպիսով վերջինս հնարաւորութիւն կարող էր ունենալ նախ ճանաչելու գաւառներում գտնուող ձեռագրերի արժէքը, ուշագրութիւն դարձնել նրանց վրայ, արգելել նաեւ արդէն իսկ սկսուած նրանց վաճառքի գործը, եւ կամ յոյժ կարեւորները վերցնել իր հսկողութեան տակ: Գազանձեանը, արդար կերպով մտահոգուելով մեր գրչաբերի ճակատագրով, իր յօդուածը եզրափակում էր սրտացաւ խորին մտահոգութեամբ. «Վերջապէս բան մը ընել պէտք է այդ ձեռագիրներուն համար, ամէն օր որ կ'անցնի ապահով եղէ՛ք, որ իր հետ բան մը կը տանի, կը փչացնէ անոնցմէ: Մեղք են, յարգը գիտնանք անոնց, դէթ ձեռքի տակ եղածները փրկենք: Երանի՛ր, թէ այս մի քանի տողերս արձագանք գտնին անոնց քով, որոնք բան մը կրնան ընել այս մասին»¹:

Յովհաննէս Գազանձեանը անձամբ ինքն էր տալիս գաւառի ձեռագրերը ցուցակագրելու ազնիւ մի օրինակ, իր յօդուածում յայտնելով այն մասին, որ ինքն արդէն Եւզոկիայի

¹ «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1901 թ., Հ^ր 4571, էջ 1:

վանքերի եւ եկեղեցիների ձեռագրերի ցուցակագրութիւնը կատարել է:

Ինչպէս տեսանք, մինչեւ 1915 թուականը բաւական թուով գաւառի ձեռագրեր թէեւ ցուցակագրուեցին Հայ նուիրուած առանձին մշակների կողմից, սակայն չգիտենք, թէ ի՞նչ կատարեց նոյն ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը այս ուղղութեամբ:

Յամենայն դէպս, մեզ Հասած ցուցակների թուից դատելով, կարող ենք ասել, որ գաւառների Հայկական ձեռագրերի ցուցակագրման գործը կատարուեց միայն չնչին չափով: Թէեւ պէտք է նկատել, որ կազմուած ցուցակների մի մասն էլ կարող է ոչնչացած լինել մեծ եղեռնի ժամանակ, այնպէս, ինչպէս մեզ ոչինչ յայտնի չէ Յ. Գազանճեանի վերոյիշեալ ցուցակի գոյութեան մասին: Սակայն եւ այնպէս, Գազանճեանի նկարագրած վիճակը դեռեւս 1908 թուականին այնքան էլ փոխուած չպէտք է լինէր, քանի որ Հայերէն ձեռագրերի յայտնի խուզարկու Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը, երբ 1908 թուականին Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն» թերթում հրատարակում էր «Հայերէն ձեռագիր Աւետարանք Թ-ԺԵ. դարերու» յօդուածաշարը, վերջում գրում էր. «ԺԱ. դարէն այսպէս 15 Աւետարան հազիւ պատահած ենք, կը կարծենք, թէ դեռ պիտի ըլլան այս դարուն պատկանող ուրիշ Աւետարաններ ալ, բայց ո՞վ գիտէ, ո՞ր վանքի և ո՞ր եկեղեցոյ անկիւնները մնացած են և կամ ո՞ր անհատի քով»¹ (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.):

Այս տողերից ականրեւ է դառնում, որ մեր ցրուած ձեռագիր գանձերի արժէքի եւ թուի մասին դեռեւս ոչ մի ճշգրիտ պատկերացում չկար: Մեր վանքերի ու եկեղեցիների պատերի մէջ մնացած հազարաւոր ձեռագրերը, որոնք անծանօթ էին Հայագիտութեանը, սպասում էին գուրգուրոտ ձեռքերի եւ փոշիների առջեւ համբերատար կքող մարդկանց ջերմեռանդ աշխատանքին, սակայն դժբախտաբար այդպիսիների թիւը շատ քիչ եղաւ: Այսպիսով, մեր ձեռագրերի գոյու-

թիւնը շարունակեց մնալ նոյն անորոշութեան մէջ, մինչեւ որ վրայ հասաւ մեր ժողովրդի սահմուկեցուցիչ եղեռնը, բոլոր Հայաջինջ սպանդներից ամենասարսափելին, որին զոհ տուեցինք մեր ժողովրդի կէսը, իսկ մեր մշակոյթի արժէքների մեծ մասը:

Թալէաթների, էնվէրների եւ ջէմալների թուրքիան շատ բաներով յետ թողեց եւ մի քանի գլխով գերագանցեց Աբդուլ Համիդի բոլոր գազանութիւնները: Թալէաթ փաշան այդ մասին խորխտալով ասել էր օտար դեսպաններին, թէ այն, ինչ Համիդը 30 տարուայ ընթացքում հայերի նկատմամբ չէր կարողացել անել, ինքը կատարեց միայն երեք ամսում:

Ինչպէս մարդկային զոհերի, այնպէս էլ մշակութային կորուստների թուով մեծ եղեռնը եղակի տեղ գրաւեց մեր ժողովրդի գողգոթաների պատմութեան մէջ: Այս անգամ նահատակութեան եւ ոչնչացման մեծ բաժին ընկաւ նաեւ Հայ հոգեւորականութեանը եւ Հայ վանքերին ու եկեղեցիներին:

Հայկական մեծ եղեռնի գլխաւոր դահապետ Թալէաթ փաշան ամէնից աւելի վտանգաւոր էր համարում Հայ հոգեւորականութեան գոյութիւնը եւ ամենադաժան միջոցներով նրանց ոչնչացումն էր պարտադրում իր ստորագասներին: 1915 թուականի դեկտեմբերի 1ին Թալէաթի կողմից Հալէպի նահանգապետին տրուած ծածկագիր հրամանում ասում էր. «Չնայած այն բանին, որ ամէնից առաջ անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայ հոգեւորականութեանը, մեզ տեղեկութիւններ են հասել, որ առանձին հոգեւոր անձինք ուղարկուել են այնպիսի կասկածելի վայրեր, ինչպէս Սիրիան եւ Երուսաղէմը: Նման գիշումները աններելի զանցառութիւններ են: Արտոր նրանց համար պէտք է նշանակի միայն ոչնչացում (ընդգծումները մերն են - Ս. Գ.): Ես խորհուրդ եմ տալիս գործել դրան համապատասխան»¹:

Հայ հոգեւորականութեան մարտիրոսութեանը յաջորդում

¹ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1908 թ., Հ^{որ} 3557, էջ 4:

¹ Ե. Ղ. Սարգսեան, Թուրքիան եւ նրա նուաճողական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երեւան, 1964, էջ 259-60:

էր Հայկական բոլոր յուշարձանների կողոպուտը, այրումը եւ մեծ մասամբ նրանց հիմնայատակ կործանումը:

1895-1896 թուականների կոտորածների ժամանակ, հարիւրաւոր եկեղեցիներ եւ վանքեր քանդուեցին կամ ծանր վնասներ կրեցին: Նրանցից ոչ բոլորն է, որ մինչեւ 1915 թուականը հնարաւոր եղաւ վերանորոգել: Եւ ահա մեծ եղեռնի ժամանակ դեռեւս կանգուն եւ գործող բազմաթիւ տաճարներ, որոնք դիմացել էին երկար դարերի անպատմելի փորձուցիւնների, կործանուեցին, եւ նրանցից շատերի հետքերն իսկ իսպառ ջնջուեցին: Գերմանացի հայասէր դոկտ. Յոհանէս Լեփսիուսը իր «Հայաստանի Ջարդերը» գործում գրում էր, թէ «1000է աւելի եկեղեցիներ ամայացուծ են: Անոնք փոխուած են մզկիթներու, երբ չեն գործածուիր հասարակ նպատակներու, կամ թէ աւերակի վերածուած են»¹: Սակայն եղեռնի տարիներին կողոպուտուած եւ հրկիզուած մեր եկեղեցիների եւ վանքերի ընդհանուր թիւը հասնում է շուրջ 2.150ի, իսկ նահատակուած քահանաներինը՝ շուրջ 4.000ի:

Նոյն ժամանակ, որոշուել էր նաեւ ամէն մի Հայկական հետք յիշեցնող կոթող ոչնչացնել: Փաստերը այնքան շատ են անգամ գերեզմանաքարերի ոչնչացման կամ նրանցով զօրանոցներ եւ այլ շէնքեր կառուցելու մասին, որ մենք հնարաւորութիւն չունենք այդ համատարած երեւոյթը մասամբ արձանագրելու: Նոյն վերաբերմունքին ենթարկուեցին նաեւ մեր գրչագիր անգիր մատեանները, չէ՞ որ նրանց մէջ էին բիւրեղացած Հայ միտքն ու Հայ արուեստը:

«Աւետարանը ձեր ձեռքէն պիտի առնենք» (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.),- ասել է Հայերին երիտասարդ թուրքերի ծովային մինիստր, Ջէմալ փաշայի փոխանորդ Ֆախրէտդին փաշան, Կիլիկիայում»²: Եւ այդպէս էլ արուեստ, կողոպուտի ու աւերի ենթարկուած մեր վանքերն ու եկեղեցիները, որ մոլեռանդ խուժանի կողմից մզկիթի էին վերածուում եւ ուր մոլլաները

¹ Դոկտ. Յոհանէս Լեփսիուս, Հայաստանի Ջարդերը, Թարգմ. Մ. Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 314:

² Պ. Տօնապետեան, Չայն տառապելոց, Փարիզ, 1923, էջ 289-290:

սկսում էին դուրան կարդալ, այլեւս նրանց մէջ չէին կարող հանդուրժել Հայկական սրբազան մատեանների գոյութիւնը, եւ նրանց անարգում, պղծում եւ հազար ու մի կտորի էին վերածում:

Իսկ եթէ այդ ահաւոր նախճիրից հրաշքով փրկուեցին էլ որոշ թուով հայերէն ձեռագրեր, նրանց մեծ մասը պարտական ենք մեր ժողովրդի անձնագոհ զաւակներին, որոնք ամէն ինչ թողած եւ բազմիցս մահամերձ վիճակում կարողացան ազատել իրենց նախնիների սրբութիւնների փշրանքները:

Հայ հողից արմատախիլ արուեստ մի ամբողջ ժողովուրդ իր բոլոր ստեղծագործութիւնների հետ միասին: «Մարդու գործն է միշտ անմահ»,- ասում է մեր մեծ բանաստեղծը: Սակայն դէպի կոտորուելու գնացող մեր ժողովրդի հետ դէպի մահ գնացին նաեւ նոյն ժողովրդի դարաւոր ստեղծագործութիւնները: Հեղինակի մահից յետոյ ոչնչացնել նաեւ նրա յիշատակը, իսկապէս որ կրկնակի մահ էր մեզ համար...

Մեծ եղեռնի ընթացքում ոչնչացուած Հայկական կենտրոններից գրուած գեկուցագրեր, ինչպէս ասացինք, իսպառ բացակայում են: Եւ ինչպէ՞ս կարելի է այդ մասին մտածել իսկ, երբ ծրագրուած էր ոչ մի կենդանի Հայ չթողնել երկրի երեսին եւ նրա հետ վերացնել նաեւ Հայկական դատը: Ոչ ոք չկար, որ կարողանար երեմիական ողբերով մեր խաչուած քաղաքների անէացման ճայնը լսելի դարձնել նրա հարազատ որդիներին: Մի ժամանակ էր այդ, երբ չէր թոյլատրուում նոյնիսկ երեխաներին կառչել իրենց ծննդավայրի տան փլատակներին, այլ միայն հրամայուում էր նրանց եւս միացնել տառապեալների խմբին եւ տանել դէպի անապատներն ու դէպի անէութիւն:

Մեր ձեռագրական խոշոր հաւաքածուներից մի քանիսի ձեռագրացուցակները հրաշքով փրկուեցին, սակայն նրանց մէջ նկարագրուած ձեռագրերը ոչնչացան: Այսպիսով մեր ձեռքում մնաց մեր գանձերի, այն էլ շատ փոքր մասի, մի քանի հաշուեմատեանները միայն: Սա դեռ բախտաւորու-

րոններ եւ բեղմնաւոր գրիչներ ունեցող Վասպուրականը, պարզ է, որ պէտք է ունենար նաեւ հազարաւոր ձեռագրերով հարուստ մատենադարաններ: Այս մասին բաւական է միայն նշել, որ մի ձեռագրի յիշատակարանից ունենք տեղեկութիւն, թէ 1693 թուականին միայն Լիմում պահուել է 3124 ձեռագիր, որոնք շարակարգուած էին առարկայօրէն եւ զետեղուած յատկապէս պատրաստուած 22 պահարանների մէջ¹: Իսկ ինչքան ձեռագրեր դեռ պէտք է լինէին Աղթամարում, Կտուցում, Վարազում եւ Վասպուրականի միւս մատենադարաններում:

Այդ վանքերից շատերը, դարերին դիմագրաւելով, կարողացել էին հասնել մինչեւ արիւնալի 1915 թուականը: Եւ ինչքան անգին գանձեր էին նրանք պահում իրենց սրտի խորքում, որպէսզի մի օր կարողանան լուսաւորել մեր ժողովրդի մօտայուտ արշալոյսը...

Վասպուրականցի 1895-1896 թուականների համիդեան ջարդերի ժամանակ, ինչպէս նշեցինք, բաւականին ծանր կորուստներ էր տուել, սակայն այդուամենայնիւ, իր ձեռագրերի մեծ մասը կարողացել էր վանի կոտորածի ժամանակ թաքցնել եկեղեցիների գաղտնի պահարաններում, ուր 14 տարի շարունակ անձեռնմխելի մնալով՝ բորբոսնել, փչացել եւ թերթերը իրար էին կպել: Ահա այդ ժամանակ է, որ անուանի ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը գնալով Վան, հանել է տուել ձեռագրերը թաքստոցներից եւ արեւի տակ չորացրել, մաքրել եւ այդպիսով ազատել կորստից, եւ դիմելով նաեւ ուրիշների օգնութեան, սկսել էր նրանց ցուցակագրման աշխատանքները:

Երուանդ Լալայեանը Վասպուրականի ձեռագրերի իր կազմած ցուցակի առաջին պրակում գրում էր. «Ամբողջ աշխատութիւնը ներփակելու է առնուազն 2.000 ձեռագրերի նկարագրութիւնը, սրանց յիշատակարանների եւ ծանօթու-

¹ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Մատենադարանները հին հայոց մէջ.- Պայքարի բացառիկ, 1946:

թիւնների լիակատար ընդօրինակութիւնով»¹: Եթէ նկատի ունենանք, որ Լալայեանի նկարագրելիք ձեռագրերը հիմնականում գտնուում էին Վանում, Աղթամար, Լիմ եւ Կտուց կղզիներում, ապա պէտք է կարծել, որ բովանդակ Վասպուրականում դեռեւս այդ ժամանակ կանգուն եղող եւ գործող բազմաթիւ վանքերում եւ եկեղեցիներում առնուազն պէտք է լինէին յիշեալ 2.000-ից կրկնակի չափով աւելի ձեռագրեր:

Գերմանացի հայագէտներից մէկը, այցելելով Աղթամարի վանքը, գրում է, որ վանականներն իրեն ցոյց են տուել մատենադարանի արժէքաւոր ձեռագրերը: Նոյն հայագէտի կարծիքով, այստեղ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանի ամենակարեւոր գրչագրերն են պահուում: Հայագէտը, նպատակ ունենալով ուսումնասիրել Աւետարանի հայկական հնագոյն օրնակները, յոյս էր յայտնում հետագայում երկար ժամանակով կրկին գալ այստեղ աշխատելու համար²:

Սակայն արիւնալի 1915 թուականին Վասպուրականից եւս բազմաթիւ գրչագրեր ոչնչացան անհետ կերպով:

Մեր վանքերի պատմութեան հմուտ մասնագէտ Հ. Հ. Ոսկեանը գրում է. «Թէեւ 1895-1896 դէպքերու շրջաններուն կարելի կ'ըլլայ անոնցմէ (իմա՛ ձեռագրերի - Ս. Գ.) կարեւոր մաս մը թաքստոցներու մէջ պահել, սակայն մեծ եղեւոր ատեն անոնցմէ միայն փոքրիկ մաս մը հնարաւոր կ'ըլլայ փրկել ու գերծուցանել. մնացածը թալանի ու կրակի կ'ենթարկուի»³:

Եղեւորի ժամանակ մեծ վնաս կրեցին յատկապէս Լիմ անապատի եւ Վարազի վանքի մատենադարանները:

Լիմ անապատում, ուր դեռ 1693 թուականին, ինչպէս նշեցինք, 3124 ձեռագրեր էին պահուում, ըստ մի տեղեկութեան,

¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Կազմեց Երուանդ Լալայեան, Հրատարակութիւն Հայոց ազգագրական ընկերութեան, Պրակ Ա., Թիֆլիս, 1915, էջ 5:

² Paul Rohrbach, Vom Kaukasus zum Mittelmeer und Stardienreisa durch Armenien... Leipzig und Berlin, 1903, S. 72:

³ Հ. Հ. Ոսկեան, Վան-Վասպուրականի վանքերը, հտ. Գ., Վիեննա, 1947, էջ 1086:

1898 թուականին արդէն այնտեղ մնացել էին մօտ 3.000 տպագրուած եւ միայն 300 էլ ձեռագիր գրքեր («Արարատ», 1898, էջ 400): Զեռագրերի թուի մասին աւելի հաւաստի են Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի տուեալները, ըստ որի «Լիմ անապատի ձեռագիրներու թիւը կհասնէր 550 կտորի»¹: Սակայն մեծ եղեռնի ընթացում, ինչպէս հաղորդում էր նոյն Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը, Լիմը մեծ վնաս էր կրել. եկեղեցւոյ եւ ամբողջ սենեկաց դռները խորտակուած, ձեռագիրներու ընտիր մասը վերցուած է (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.), կմնան ճառընտիր-Յայսմաւուրքներ եւ մաս մը անարժէք ձեռագրեր» («Արարատ», 1915, էջ 863):

Նոյնքան ծանր հարուած կրեց նաեւ Վարագի վանքը: Վենեսուէլացի գորավար Ռաֆայէլ դէ Նոգալէսը, որ Վանի 1915 թուականի ապրիլեան հերոսամարտին դարձել էր Զեռէթ փաշայի աջ բազուկը (իրբեւ հրամանատար թուրքական հրետանիի եւ պահակազօրի եւ ընդհանուր պետ Վանի քաղաքամէջը պաշարող թուրքական ուժերի), իր յուշատետրում գրում էր, որ երբ հայերը լքեցին Վարագը, թուրքերի ձեռքը թողին հազարամեայ վանքը իր գրադարանով, որը թուրքերը այրեցին²: Սակայն ձեռագրերի մի մասը պատահաբար փրկուեց:

Վասպուրականի ձեռագրերի փրկութեան գործում մեծ դեր խաղացած Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը Գէորգ

¹ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, շ^ո 92, էջ 4ա: * Այս գործի յղումներն այսուհետեւ դնելու ենք շարադրանքի մէջ, «Հիւս.» համառոտամամբ եւ էջահամարով - Գ. Տ.-Վ.:
² Rafael de Nogales, Cuatro anos Bajo la media luna, Buenos-Aires, 1924: Հեղինակն իր իսպաներէն գրած օրագրութեան մէջ շուրջ 50 էջ նուիրել է Վասպուրականի եւ Վանի հերոսամարտերին, նա ի միջի այլոց գրել է նաեւ հետեւեալը. «Հայերը կուռում էին մինչեւ իրենց վերջին շունչը կատաղօրէն իրենց հրդեհուած տների փրատակների միջից, Ազատ Հայաստանի եւ Ս. Խաչի յաղթանակի համար, մինչդեռ ես անիծում էի այն ժամը, որ չար բախտը ունեցած էի իմ կրօնակիցների դահիճը դառնալու»:

Ե. կաթողիկոսին յայտնում էր. «Վարագայ վանքը գացինք, ճիշտ Լիմ անապատի վիճակն ունէր, եկեղեցւոյ պատեր, յատակներ քանդուած ու կողոպտուած էր, բարեբախտաբար գրադարանի վերածուած եկեղեցւոյն մէջ, պահարան մը նկատի լինելով միանգամայն քանդիչներու աչքերէն վրիպած էր, ուր պահուած կային ձեռագիր եւ տպագիր մատեաններ եւ կարգ մը եկեղեցական իրեր» («Արարատ», 1915, էջ 863-4):

Սակայն հակառակ այս բոլորին, մեր ձեռագրական կենտրոններից ամէնից բախտաւորն է լինում Վասպուրականը, քանի որ շնորհիւ հայերի ինքնապաշտպանութեան եւ ռուսական եւ հայ կամաւորական զօրքերի օգնութեան, հայ ազգաբնակչութեան հետ փրկուեցին նաեւ կարեւոր թուով ձեռագրեր:

Վասպուրականի ձեռագիր յուշարձանների փրկութեան նախաձեռնութիւնը պատկանում է Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, իսկ գործուն մասնակցութեան մէջ արժանի են յիշատակութեան Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը եւ հայագէտ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը:

Դեռեւս 1915 թուականի Յուլիսին, Վասպուրականի մեծ գաղթի ժամանակ, մի շարք եկեղեցական ու թանգարանային արժէքների հետ միասին էջմիածին են տեղափոխուում 284 ձեռագրեր, այդ թւում Աղթամարից 201, Վանից եւ նրա շրջակայքից 61, Լիմից 22, իսկ մնացածը խնամքով թաքցնում առանձին թաքստոցներում («Արարատ», 1916, էջ 47): Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը գրում է, որ այդ ժամանակ նա Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին է յանձնում Լիմ անապատի ազգային-եկեղեցական բոլոր սրբութիւնները, այդ թւում «նաեւ 17 կտոր գրչագիր սրբազան մատեաններ, իբրեւ գրչի եւ գեղարուեստի գոհարներ եւ հրաշալիքներ, որոնցմէ 7-8 հատորներ մագաղաթ էին» (Հիւսեան, 4բ):

1915 թուականի Հոկտեմբերին, երբ ռուսական զօրքը կրկին մտել էր Վան, Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսը

բոլոր միջոցներն ի գործ է դնում դեռևս Վասպուրականում մնացած մեր մշակութային նշխարները փրկելու համար: 1915 թուականի Հոկտեմբեր 3ի Հ^ր 1689 կարգադրութեամբ Վեհափառը հրամայում է Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանին, իր հետ ունենալով Կտուց անապատի միաբան Ստեփան վարդապետին, «վերադառնալ Հայրենիք եւ ժողովել անապատների բոլոր ձեռագրերը եւ թանկարժէք հնութիւնները, կանոնաւորապէս ցուցակագրել եւ ապահով ճանապարհով բերել Ս. Էջմիածին, այնտեղ անկորուստ պահպանելու համար» («Արարատ», 1915, էջ 811):

Վանի շրջանի մեր մշակութային գանձերի փրկութեան գործին ցանկանում է օգտակար լինել նաեւ Պետերբուրգի գիտութիւնների ակադեմիան: Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը, որը Կովկասեան (Թիֆլիսի) թանգարանի աւագ հսկիչ էր, «գիտութեան ճեմարանի որոշման համաձայն եւ Տ. Փոխարքայի հրամանով», գնալու էր Վանի շրջանը՝ պատմական-մշակութային յուշարձանների վիճակը ստուգելու եւ նրանց պահպանման համար միջոցներ ձեռք առնելու համար: Ընդառնելով Ս. Տէր-Աւետիսեանի նույնբեր 2ի նամակին, կաթողիկոսը հնագիտական յիշեալ որոնումների ժամանակ իբրեւ ներկայացուցիչ է նշանակում Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետին եւ յանձնարարում, որ «որոնած եւ գտած հնագիտական բոլոր իրեղէնները, մեծ ու փոքր ձեռագրերը, եկեղեցական հնագիտական արժէք ունեցող սպասներն ու զարդերը մանրամասն ցուցակագրուեն եւ ցուցակագրուելուց յետոյ կնքուեն հոգեւոր իշխանութեան ներկայացուցչի եւ ձեռ (իմա՝ Ս. Տէր-Աւետիսեանի) կնիքներով եւ պահակների ապահով հսկողութեան տակ փոխադրուին ուղղակի Ս. Էջմիածին...» («Արարատ», 1915, էջ 860-862):

Սակայն դեռևս Պետերբուրգի գիտութիւնների ակադեմիայի ներկայացուցիչը Վանի շրջանը չժամանած, Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը 1915 թուականի Նոյեմբերի 10ին Վեհափառ կաթողիկոսին ուղղուած իր գրութեամբ տխուր

տեղեկութիւններ է հաղորդում Վասպուրականի հնութիւնների վերաբերեալ: Սրանից առաջ մենք նշեցինք արդէն Լիմ անապատի եւ Վարագի վանքի կողոպտուելու եւ քանդուելու հետ կապուած տխուր մանրամասնութիւնները: Վեհափառ կաթողիկոսը տեղեկանալով այդ մասին, իր կարգադրութեամբ հայրապետական դիւանը երկու օր յետոյ, նոյեմբերի 21ին, շտապ գրութիւն է ուղարկում Լիմ անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետին, պատուիրելով նախ «մնացող ձեռագիրների ամբողջական ցուցակը ուղարկել Նորին Վեհափառութեան՝ ապա յափշտակութիւնից ազատուած բոլոր ձեռագիրներն եւ միւս եկեղեցական հնութիւններն ապահով կերպով փոխադրել Ս. Էջմիածին՝ յանուն դիւանին» («Արարատ», 1915, էջ 865):

Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը եւ Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանը, տեղական ուժերի օգնութեամբ, Վանի շրջակայ վանքերից եւ եկեղեցիներից փրկեցին եւ Էջմիածնի մատենադարանին յանձնեցին 1082 մեծ ու փոքր ձեռագրեր, որոնք եւ նախապէս բերուած 284 ձեռագրերի հետ միասին կազմում են 1366 ձեռագիր («Արարատ», 1916, էջ 46-47)¹, այդ թուում Աղթամարից՝ 285, Վանից՝ 234, Լիմից՝ 303, Կտուցից՝ 187, Վարագից՝ 357:

Ըստ Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի՝ ականատեսի տուեալների, որ նա գրել է իր «Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու...» անտիպ գործում, Վասպուրականից հաւաքուած ձեռագրերի թիւը համարւում է 1410, այդ թուում Լիմ անապատից՝ 400, Վարագի վանքից՝ 360, Կտուց անապատից՝ 300 ձեռագիր, իսկ 350 էլ՝ «Վանայ եւ Այգեստանեայց Ս. Նշան, Ս. Ծիրանաւոր, Ս. Սահակ, Ս. Վարդան, Ս. Պօղոս, Ս. Աստուածածին, Հայկավանքի, Յանկոյսներու եւ Նորաշինայ (սոյն 10) եկեղեցիներէն, հոգերու եւ մոխիրներու տակէն, կամաւոր-

¹ Այստեղ ձեռագրերի ընդհանուր թիւը սխալմամբ նշուած է 1326, այնինչ իրականում պէտք է լինի 1366:

ներէն, այս ու այն անհատներէ» (Հիւսեան, 5ա): Այս բոլորը արկղերի մէջ գետեղելով, Հիւսեանը անձամբ 1916 թուականի Յունուարի 7ին Ջուլֆայի վրայով բերեց էջմիածին եւ յանձնեց մատենադարանին, Յուսիկ եպիսկոպոսի մատենադարանապետութեան օրերին (Հիւսեան, 5բ): Այստեղ նա չի նշում Աղթամարից բերած ձեռագրերի մասին, իսկ բերուած ձեռագրերի թիւն էլ նախորդ՝ մեր բերած ցուցակի համեմատութեամբ, 54 ձեռագրով աւելի է: Այս կարող էր թիւրիմացութեան արդիւնք լինել: Սակայն աւելի զարմանալի են նոյն Հիւսեան վարդապետի անտիպ աշխատութեան շարունակութեան մէջ նշուած այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Վասպուրականից նորանոր ձեռագրեր բերելու հարցին: 1916 թուականի Մայիսին, երբ Հիւսեան վարդապետը կաթողիկոսի կարգադրութեամբ կրկին Վան էր վերադարձել, ահա այդ ժամանակ էլ նա հաւաստում է, որ 400 ձեռագիր եւս հաւաքել եւ յանձնել է կապիտան Չանգալեանին, որը գալով էջմիածին, բոլորն էլ յանձնել է Վեհափառ կաթողիկոսին: Դարձեալ Հիւսեանը գրում է, որ 260 կտոր այլ ձեռագրեր էլ ուղարկել է Գարադօշեան Սահակի միջոցով: Այսպիսով, Հիւսեան վարդապետը էջմիածին տեղափոխուած ձեռագրերի ընդհանուր թիւը համարում է 2070 հատ (Հիւսեան, 6ա):

Սակայն իրականում, ինչպէս նշում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ գիտական աշխատող Օննիկ Եգանեանը, յիշեալ 660 ձեռագրերի Մատենադարան մուտք գործելու մասին որեւէ տեղեկութիւն չի պահպանուել¹: Գիտենք միայն 87 ձեռագրերի մասին, որոնցից 20ը այլ լեզուներով, որը Հիւսեանը 1916 թուականին Վանի շրջակայքից հաւաքելով ուղարկել է Ջուլֆայի վրայով, սակայն մաքսատան վարչութիւնը դժուարութիւններ է ստեղծել: Ի վերջոյ, Վեհափառի գիմումով հնարաւոր եղաւ նրանք առանց մաքս վճարելու հասցնել էջմիածին («Արարատ», 1916, էջ 337, 344): Նոյնիսկ եթէ յիշեալ 87 ձեռագրերը համարենք նշուած

¹ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները, էջ 98:

660 ձեռագրերի մի մասը, դարձեալ պակաս է մնում 573 ձեռագրերի մի պատկառելի թիւ, որի ճակատագրի մասին դժբախտաբար ոչինչ չգիտենք: Այդ փրկուած 87 ձեռագրերը ականատես էին եղել հայ ժողովրդի դաժան ճակատագրին. նրանց մասին ասուած է, որ «դժբախտաբար ձեռագիրների մեծ մասը խիստ վնասուած է, սկզբից եւ վերջից պակասաւոր, կազմերը պոկուած եւ աւերի ժամանակ օտար ձեռքերից փչացած» («Արարատ», 1916, էջ 337, 344):

Վասպուրականի մեր ձեռագրական կորուստների բացայայտման հարցում մասամբ կարող է նպաստել ազգագրագէտ Ե. Լալայեանի հրատարակած եւ անտիպ մնացած ձեռագրերի համեմատումը Մաշտոցի անուան Մատենադարանում Վասպուրականից մուտք գործած վերոյիշեալ ձեռագրերի հետ: Լալայեանի Վասպուրականի ձեռագրերի ցուցակի հրատարակուած միակ առաջին պրակում նկարագրուած է 480 ձեռագիր, սակայն նրանցից այժմ Մաշտոցի անուան Մտենադարանում պահոււած է միայն 281 ձեռագիր: Եթէ նկատի ունենանք, որ յիշեալ ձեռագրերից երկուսը (Ե. Լալայեան, չ^{րբ} 4, 82, կամ Լիմ չ^{րբ} 32, 76) գտնուում են բանասէր Յարութիւն Քիւրտեանի ձեռագրական հաւաքածուում (Ուիչիտա, Կանգաս, ԱՄՆ), իսկ մէկն էլ (Ե. Լալայեան, չ^ր 33 կամ Կտուց չ^ր 230) ՍՍՌՄ գիտութիւնների ակադեմիայի Ասիայի եւ Աֆրիկայի ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքում (չ^ր 87), Լալայեանի միայն հրատարակուած ցուցակից մինչեւ այժմ անհետ կորած ձեռագրերի թիւը կլինի 196¹:

Անհետ կորած վերոյիշեալ ձեռագրերի թուում կան նաեւ հայ հնագրութեան եւ հայ գրչութեան պատմութեան համար մի շարք մեծարժէք ձեռագրեր: Առաջին հերթին իր պատկառելի հնութեամբ նշանաւոր է Վանի Քոչար գիւղի երկաթագիր մագաղաթեայ Աւետարանը, գրուած 1055 թուականին, որը մինչեւ 1915 թուականը պահոււած էր յիշեալ գիւղի եկեղեցում եւ մեծ սրբութիւն էր համարուում եւ փաթաթուած

¹ Նոյն տեղում, էջ 102:

էր բազմաթիւ թաշկինակների մէջ. սակայն դժբախտաբար Ե. Լալայեանը չի կարողանում նրա յիշատակարանը արտագրել, գիւղացիների նախապաշարման հետեւանքով դրուած արգելքի պատճառով¹: Կորած ձեռագրերից է Վանի Յայնկոյսներ եկեղեցու Աւետարանը, գրուած Կարինում 1188 թուականին եւ մինչեւ մեծ եղեռնը Գաւառի Կարփէլ գիւղի եկեղեցում պահուած, եւ 1193 թուականին Սեբաստիայում գրուած Աւետարանը (Լալայեան, Հ^ր 46): Ընդհանրապէս ԺԳ. դարից մեզ հասած սակաւաթիւ գրչագրերի համար ծանր կորուստ են նաեւ հետեւեալները. Ամկու Նոր գեղում պահուած եւ 1280 թուականին Սիւնեաց Քարտանիս վանքում արտագրուած Աւետարանը (Լալայեան Հ^ր 56), Լիւս անապատում գտնուող՝ Սողոմոն Իմաստունի Առակների եւ Երգ երգոցի ժողովածուն, գրուած 1287 թուականին Սոււմ (Լալայեան Հ^ր 30), Կուռուբաշի Ս. Խաչում պահուած եւ 1292 թուականին Բագաւանի անապատում ընդօրինակուած Աւետարանը (Լալայեան Հ^ր 60), Ս. Յակոբ վանքի սեփականութիւնը եղող եւ 1292 թուականին Անաւարգայի (Անարգաբա) գղեակում գրուած արծաթապատ Աւետարանը (Լալայեան Հ^ր 62), եւ, վերջապէս, Ջիւլիամերիկի Փոկան գիւղի եկեղեցուն պատկանող եւ 1298 թուականին Կիւզուց վանքում գրուած Աւետարանը (Լալայեան Հ^ր 66) եւ շատ այլ ձեռագրեր:

Վասպուրականի ձեռագրական կորուստների քանակի մասին կարեւոր լոյս է սփռում նաեւ Լալայեանի ցուցակի անտիպ մասը: Ինչպէս տեսանք, ըստ յիշեալ ցուցակի տպագիր միակ պրակի, մեր անհետ կորած ձեռագրերի թիւը կազմում է 196 գրչագիր, սակայն եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն իրողութիւնը, որ անուանի ազգագրագէտը Վասպուրականում իր նկարագրած ձեռագրերի թիւը հասցրել էր

¹ Երուանդ Լալայեան, նշուած աշխատութիւնը, Հ^ր 44 եւ Գարեգին կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց [Հտ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.)]. 48 նմանահանութիւններով. Անթիլիաս, 1951], էջ 233-234:

1565ի¹, իսկ այս վերջինս էլ եթէ համեմատելու լինենք Մաշտոցի անուան Մատենադարանում Վասպուրականից մուտք գործած ձեռագրերի հետ, ապա մեզ յատնի կդառնայ այն ցաւալի իրողութիւնը, որ նշուած 1565 ձեռագրերից մեզ չի հասել 628 ձեռագրերի պատկառելի մի թիւ²:

Վանեցի ուսուցիչ Յովհաննէս Բարաղամեանի կողմից կազմուած «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ գործում³, ուր նկարագրուած է 469 ձեռագիր, պարզոււմ է, որ Մատենադարան մուտք է գործել 227, իսկ պակասում է 242 ձեռագիր: Սակայն Բարաղամեանի ձեռագրաց ցուցակը, ըստ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի, բովանդակել է 611 ձեռագրերի նկարագրութիւն, պարզ է, որ այդ ձեռագրացուցկում Մատենադարան մուտք չգործած ձեռագրերի թիւը շատ աւելի մեծ պիտի լինէր, քան նշուած 242 պակասող ձեռագրերը: Բարաղամեանի յիշեալ աւելի ընդարձակ ձեռագրացուցակը մինչեւ 1915 թուականը տեսել եւ իր ձեռքումն է ունեցել Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանցը, սակայն հետագայում այն անհետ կորել է⁴:

¹ Լալայեանի ձեռագրահամարները թէեւ հասնում են 1525ի, սակայն այդ ցուցակում 40 ձեռագրահամարներ կրկնուած են, ուստի նկարագրուած ձեռագրերի ճիշտ թիւը կամում է 1565 ձեռագիր:

² Օննիկ Եգանեան, Համեմատական տախտակ Լալայեան անտիպ ցուցակի եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան մուտք գործած Վասպուրականի ձեռագրերի համարների (անտիպ):

³ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. Հ^ր 6333:

⁴ Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտի դիւան: Առաջին հայեացքից կարելի է կարծել, որ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի (Մազիստրոս) կողմից յիշատակուած Բարաղամեանի ձեռագրացուցակը կարող է նոյնը լինել Մատենադարանի Հ^ր 6333 ձեռագիրը հանդիսացող եւ նոյն հեղինակի 469 ձեռագրերի նկարագրութիւն ունեցող ցուցակի հետ, իսկ վերջինիս թերի լինելը կարելի է պատճառաբանել վերջից որոշ պրակներ ընկած լինելու հնարաւորութեամբ: Սակայն երբ մանրամասնօրէն համեմատում ենք նրանց բովանդակութիւնը, այլ պատկեր է պարզոււմ: Եթէ առաջին ցուցակը, ըստ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի, սկսում է Աղթամարով, եւ նկարագրուած են 1-203 ձեռագրերը, ապա երկրորդն սկսում է Կտուց անապատով եւ նկարագրում է 1-110 ձեռագրերը, իսկ Աղթամարից եւ ոչ մէկը: Դարձեալ, եթէ առաջինը աւարտոււմ է Վա-

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ Վասպուրականից էջմիածին բերուած ձեռագրերը, երբ համեմատուում են Բարաղամեանի եւ Լալայեանի ձեռագրացուցակների հետ, ոչ միայն երեւան են գալիս յիշեալ ցուցակներում պակասող մեծ թուով գրչագրերի համարներ, այլ կան նաեւ այնպիսիները, որոնք չկան յիշատակուած ցուցակներում: Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը, հիմնուելով Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի եւ Դանիէլ վարդապետ Զատոյեանի¹ ասածների վրայ, գրում է, որ էջմիածին փոխադրուելիք Վասպուրականի ձեռագրերից բաւական թուով գրչագրեր կորել են եւ թափուել Վանայ լճի մէջ, ուստի անհատների մօտ եւ կամ եկեղեցիներում եղած ձեռագրերը, որ Լալայեանը եւ մանաւանդ նրա յանձնարարութեամբ ցուցակագրողները չէին տեսել, գաղթի ժամանակ կարելի եղաւ հաւաքել այլ վանքերի ժողովածուների մէջ եւ այդ անուամբ ուղարկել էջմիածին: Ապա թէ ինչո՞ւ յիշեալ վանքերի անունով կան ձեռագրեր, որոնք չկան Լալայեանի եւ Բարաղամեանի ցուցակներում²:

1916-1917 թուականներին Թիֆլիսում, Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանի, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի, Ստեփան Կանայեանի ջանքերով, Վասպուրականի գաղթականներից ձեռք է բերուել 15 ձեռագիր, իսկ 1924-1960 թուականներին դարձեալ վասպուրականցիներից Մատենադարնում ստացուել է 18 ձեռագիր: Այսպիսով, ըստ Օննիկ

րագով եւ նկարագրում են 593-611 համարները, ասինքն՝ միայն 19 ձեռագիր, ապա երկրորդ ցուցակը դարձեալ վերջանում է Վարագով, սակայն նկարագրում ենք գտնում 194 ձեռագիր (չմըք 281-475): Այսպիսով կարելի է հետեւեցնել, որ Բարաղամեանը կազմել է երկու տարբեր ձեռագրացուցակներ, ուստի ոչ միայն յաճախ իրար կրկնել են, այլեւ հասած լինելու դէպքում կարող էին եւ իրար լրացնել՝ նման փորձալէմեանի կազմած ձեռագրերի յիշատակարանների ժողովածուներին:

¹ Ըստ մի տեղեկութեան, Զատոյեանն է եղել այն անձը, որ սնդուկներից մէկի պարունակած ձեռագրերը ծովն է թափել եւ իր աղտոտ շորերը տեղաւորել («Արծուի Վասպուրականի», Բոստոն, 1944, շրջ 9):

² Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտի գիւման:

Եգանեանի վերջնական ճշգրիտ հաշուումների, մինչեւ 1960 թուականը Վասպուրականից փրկուել եւ Մաշտոցի անուան Մատենադարան մուտք է գործել 1473 ձեռագիր, որից հայերէն ձեռագրեր՝ 1435, հայերէն ձեռագրերի պատասխիկներ՝ 7, հայերէն հմայիլներ՝ 8, իսկ 23 ձեռագիր էլ արաբատառ: Ճշտուած տուեալներով ձեռագրերը բերուած են՝ ա) Աղթամարից 285 (որից 2ը արաբատառ), բ) Լիմից 306 (որից 1ը արաբատառ), գ) Վարագից 345, դ) Կտուցից 202, ե) Վանից եւ շրջակայքից 335 (որից 20ը արաբատառ), այդ թուում Ս. Վարդանից՝ 82, Ս. Պողոս-Պետրոսից՝ 86, Ս. Սահակից՝ 38, Ս. Նշանից՝ 33, Ս. Ծիրանաւորից՝ 10, Արարքից՝ 12, Նորաչէնի եկեղեցուց՝ 2, Հայկավանից՝ 1, Ծիթողից՝ 1, Շուշանցից՝ 1, Վանի առաջնորդարանից՝ 1, Վանի կենտրոնական վարժարանից՝ 1, Լէզքից՝ 1, ոմն Վարդանից՝ 1, Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցուց՝ 1, վանեցի գաղթականներից՝ 15, պատկանելութիւնն անորոշ՝ 49 (որից 20ը արաբատառ)¹:

Չնայած այն բանին, որ մեծ եղեռնի ժամանակ ամէնից ակելի մեծ թուով ձեռագրեր փրկուեցին Վասպուրականից, սակայն նոյն ժամանակ մեր տրամադրութեան տակ եղած տուեալներից դատելով, ամենայն հաւանականութեամբ կարելի է ասել, որ ձեռագրական մեծագոյն վնասներից մէկն էլ կրեցինք Հէնց նոյն Վասպուրականում: Լալայեանը, որ նպատակ էր ունեցել Վասպուրականում կազմել «առնուազն 2.000» ձեռագրերի նկարագրութիւն, հասցրել է մեզ միայն 1565 ձեռագրերի ցուցակը, որից, ինչպէս ասուեց, Մատենադարան մուտք է գործել 628 ձեռագիր, իսկ երբ սրան գումարենք նաեւ Լալայեանի նկարագրել խոստացած շուրջ 500 ձեռագրերը, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ վանքերում, եկեղեցիներում, գիւղերում եւ անհատ մարդկանց մօտ գտնուող ձեռագրերը, իսկապէս որ շատ ահաւոր կլինի մեր ձեռագրական կորուստների թիւը Վասպուրականում:

Վասպուրականի մեր ձեռագրական կորուստների մա-

¹ Օննիկ Եգանեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 99-100:

սին միանգամայն արժէքաւոր եւ հաւաստի տեղեկութիւններ կան Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի յիշատակուած անտիպ գործում: Հիւսեան վարդապետը յայտնում է, որ Լիմ անապատում ձեռագրերի թիւը հասնում էր 550ի, ունէր նաեւ 3.000ի չափ տպագրուած մատեաններ, Կտուց անապատը եւս ունէր 500 կտոր ձեռագիր, որից, ասում է հեղինակը, «320 կտոր միայն յաջողուեցաւ ինձ բերելու էջմիածին, |10ա| իսկ մնացածը՝ ամենալնտիր մասը, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ, մնացին եւ բաժին եղան թիւրքերուն, շնորհիւ նոյն անապատի միաբան, անհեռատես եւ կամակոր Ստեփան արեղային, որուն դարձեալ նման Վարագայ գործակալ Պետրոսին, շատ խնդրեցի ցուցնել ինձ պահարանը եւ յանձնել էջմիածին փոխադրելու, սակայն չը լսեց եւ չը համաձայնեցաւ» (Հիւսեան, 4ա, 9բ-10ա):

Վարագի վանքի մասին նոյն Հիւսեան վարդապետն ասում է, որ ունէր 500 կտորից աւելի ձեռագրեր, որոնք բարեբախտաբար նախապէս սրբազան անօթների հետ պահուած էին եկեղեցու երկու տարբեր թաքստոցներում: Վեհափառ Հայրապետի կարգադրութեամբ երբ Հիւսեանը կրկին 1915 թուականի Հոկտեմբերին գնացել է Վան, նա երկու օր պրպտելուց յետոյ հագիւ կարողացել է գտնել թաքստոցներից մէկը, ուր գետեղուած էին եկեղեցական հասարակ զգեստեղէնները եւ անօթները եւ 350 կտոր ձեռագրեր: Հիւսեանը երկրորդ թաքստոցի մասին գրում է. «Իսկ այն գաղտնարան, որու մէջ պահուած էին թանկարժէք Ս. անօթները, եպիսկոպոսական ականակուռ եւ ասեղնագործ թագերը, սկիհներ, գաւազաններ եւ այլն... որոց հետ նաեւ 150 կտոր ոմանք մագաղաթ եւ ընտիր ձեռագիր մատեաններն, հակառակ թափուած բոլոր ջանքերուս, չը կարողացայ գտնել»: Վանքի գործակալ Պետրոս եպիսկոպոսը թաքստոցի տեղը յայտնելուց հրաժարուեց (Հիւսեան, 13ա):

Հիւսեան վարդապետը թուրքերի ձեռքը գերի ընկած եւ ազատուած հայերից լսել էր, որ թուրքերը մտնելով կղզիներ-

րը, խուզարկելով գտել են ինչպէս Կտուց անապատինը ամբողջապէս, նոյնպէս եւ Վարագի այն պահարանը, որի տեղը չէր յայտնել Պետրոսը եւ ողջ հարստութիւնը եւ ձեռագրերը հաւաքում են Վանում: Թուրքերի այն հարցին, թէ ի՞նչ գրքեր են դրանք, հայ գերիները, որ կիսագրագէտ մարդիկ էին, պատասխանում են, թէ հին ժամանակներից մնացած գրքեր են, եւ ձեռքով գրուած լինելով, իրենք հնարաւորութիւն չունեն կարդալու: Թուրքերը յիշեալ հարստութիւնն ու գրքերը տեղափոխում են, սակայն թէ ո՞ւր, յայտնի չէ. «արդեօք՝ Անկիւրի՛, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը», - ասում է Հիւսեանը (Հիւսեան, 10բ):

Առանձնապէս ուշագրաւ են Հիւսեան վարդապետի այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են մինչեւ մեծ եղեռնը դեռ կանգուն մնացած եւ ձեռագրերով հարուստ մի քանի յուշարձանների ճակատագրին: Չնայած շատ սեղմ են Հիւսեան վարդապետի յիշեալ տողերը, սակայն դրանք ունեն ճանաչողական բացառիկ արժէք Վասպուրականի գէթ մի քանի վանքերում պահուած մեր ձեռագրերի տխուր վախճանի վերաբերեալ: Ահա նրա թանկագին տեղեկութիւնները համառօտ կերպով.

Ալիքի Ս. Աստուածածնի վանք. Ս. Գրիգոր Նարեկացի.- «Վանքիս գրչագրերը նախապէս տարուած էին Կտուց անապատ, այնտեղ կը մնային միայն 8-10 կտոր Աւետարաններ եւ երկու արծաթապատ Նարեկներ, որոնցմէ մինը, որ մագաղաթ էր, 10րորդ դարու գործ, գրած իր իսկ Ս. Գրիգոր Նարեկացու մատներով»: Նա հռչակուած էր եւ հրաշագործ էր համարուած: «Սոյն անգին գանձն ալ... վանքի մէջ մնացածներու հետ կորստեան մատնուեցաւ» (Հիւսեան, 11աբ):

Ս. Էջմիածնի վանք (Բագնից անապատ).- «Կարելոր ձեռագիրները նախապէս տարուած էին Լիմ անապատ, կը մնային միայն մի քանի կտոր գրչագիր Աւետարաններ» (Հիւսեան, 7ա):

Ս. Գրիգորի վանք, նաև՝ Սալնապատի վանք.- Նրա «մէջ եղած

հարիւրաւոր գրչագրերը, եկեղեցական Ս. անօթեղինաց եւ հնուժեանց հետ թալանի մատնուեցան, եւ շինութիւններն հրկիզուեցան» (Հիւսեան, 14ա):

Կարմրորի վանք՝ նաև Շուշանից վանք.- Նա էլ «Ս. Գրիգորի վանքի նման, թալանուեցաւ, հրկիզուեցաւ, եւ իւր ունեցած գրչագրերը եւ եկեղեցական սրբութիւնները թալանուեցան» (Հիւսեան, 14ա):

Ս. Խաչի վանք՝ Ղոտուբաշայ վանք.- «1915 թուականի Վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանուեցաւ, այրուեցան շինութիւնները եւ կորստեան մատնուեցաւ ամբողջ ձեռագրերը» (Հիւսեան, 15ա):

Արգելանից վանք՝ ապա Տ. Յուսկան որդոյ վանք.- «Տէր Յուսկան որդւոյ վանուց ձեռագրերն ալ Բերկրի գաւառի գիւղերու եկեղեցիներու ձեռագիրներու հետ ամբողջապէս կորստեան մատնուեցան» (Հիւսեան, 16ա):

Մեծովքայ վանք.- «Իսկ վանք մնացած 100 կտորէն աւելի գրչագրերը 1915 թուակ. ապրիլի Քաջբերունեաց գաւառի կոտորածին մնաց քիւրտերու ձեռք, եւ այդ ձեռով ալ կորստեան մատնուեցաւ» (Հիւսեան, 18բ):

Արգելանից վանք.- «Վանքի ամբողջ հնութիւնները գրչագրերով միասին թալանուեցաւ: Նոյն վիճակն ունեցաւ եւ Քաջբերունեաց Արծուաբերի վանք» (Հիւսեան, 18բ):

Ահա շատ համառօտ Վասպուրականի մեր ձեռագրական միայն մի քանի կենտրոնների ողբերգական վախճանի մասին: Սակայն Վասպուրականում ո՞վ գիտի ինչքան ձեռագրեր ոչնչացան լուռ եւ անարձագանգ... Դարձեալ Վասպուրականի ձեռագրերի մի մասը փրկող Հիւսեան վարդապետը խօսում է նոյն Վասպուրականում հայերէն ձեռագրերի մեծ թուի առկայութեան մասին. «Վասպուրականի ինչպէս շէն եղած բոլոր վանքերու մէջ, նոյնպէս բոլոր գիւղերու եկեղեցիներու մէջ չկար եկեղեցի մը կամ գիւղ մը, ուր 10, 20, 30 ձեռագրեր չը գտնուէին, նոյն իսկ անհատներու քով իրենց տուններու մէջը, արկղներու մէջը դրուած 100աւոր, շուշփա-

ներու մէջ փաթաթուած իբրեւ նուիրական սրբութիւն կը յարգուէին, կը պահպանուէին» (Հիւսեան, 6աբ):

Վանքերից հրաշքով այրուելուց փրկուած ձեռագրերից առաւել բախտաւորները, որոնք անշուշտ մանրանկարներով զարդարուած էին ու բովանդակութեամբ մեծ մասամբ Աւետարաններ, թուրք եւ այլազգի սպաներից Եւրոպա եւ այլուր տարուեցին վաճառուելու:

Ակադեմիկոս Կարոյ Մելիք-Օհանջանեանը, անուանի գերմանացի հայագէտ Յոզէֆ Մարկուարտի մասին իր գրած ուշագրաւ յուշերում յիշատակում է նաեւ մի թուրք սպայի մասին, որ գալով Բեռլին, ներկայացել էր յիշեալ հայագէտին, առ ի գնահատութիւն ցոյց տալով նրան 4-5 հայերէն գրչագրեր, որոնց մէջ կային հրաշալի մանրանկարներով զարդարուած երկու մագաղաթեայ մատեաններ: Այդ ձեռագրերը, թուրք սպայի յայտարարութեան համաձայն, ինքը յափշտակել էր Վանի մօտ գտնուող մի գիւղաքաղաքի վանքից: Նա գետին թափուած բազմաթիւ գրքերից մի 10 կտոր էլ ինքն է վերցրել, որից 4-5ը բերել է վաճառելու Բեռլինի National Bibliothekին: Մեծանուն գերմանացի հայագէտն ու հայասէրը մեծ ընդվզումով վերցրել է թալանող թուրք սպայի ձեռքից հայ ժողովրդի դարաւոր ստեղծագործութեան արգասիքը հանդիսացող այդ գրչագրերը եւ ապա իր մարդկանց կարգադրել էր տանել Վիեննա ու յանձնել հայկական մատենադարանին¹:

¹ [Ակադեմիկոս Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Թերթիկներ իմ յուշամատեանից].- «էջմիածին», 1965/Բ-Դ., էջ 38: * Դէպքը եղել է «1919 թուականի կէսերին». Մարկուարտի «Այցելուն սեղանին է դնում 4 թէ 5 ձեռագիր, որոնց մէջ կային հիանալի մանրանկարներով զարդարուած երկու մագաղաթեայ մատեաններ, մէկը քարոզգիրք, միւսը կամ միւսները ժողովածուներ են եղել»: Մարկուարտը թուրքէին վռնդել է, իսկ «Ձեռագրերը մնում են պրոֆեսորի մօտ: Մի երեք շաբաթ անց պրոֆեսորը ձեռագրերն ուղարկում է Վիեննայի Մխիթարեանների գրադարանը»: Ըստ այսմ՝ այդ ձեռագրերը գուցէ փնտրելի են Մխիթարեանց Վիեննայի ձեռագրացուցակներում: Շատ կարեւոր է նաեւ այդ առիթով Կ. Մելիք-Օհանջանեանին գերմանացի հայագէտի ասած գնահատական-խօսքը. «Հայերի ձեռագրերը պէտք է հայերի մօտ

Սակայն սրանք բացառութիւններ էին, իսկ մեր Տաղարաններին ու Պատմագրքերին, Բժշկարաններին ու ճշգրիտ գիտութիւնների վերաբերեալ ձեռագրերին, որոնք, որպէս կանոն, Համարեա գուրկ են մանրանկարներից, անշուշտ նոյն տիւրը ճակատագիրը վիճակուեց, ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի ձեռագրական կարեւոր կենտրոններում պահուածներին: Մեր անգին գրչագրերով խուժանը անխնայ կերպով բաղնիքներ տաքացրեց եւ կամ շուկաներում իբրեւ միջերջները փաթաթելու ծրար օգտագործեց:

Վասպուրականը, ինչպէս իր յուշարձանների թուով, այնպէս էլ իր ստեղծած գրչագրերով, ամենայն հաւանականութեամբ ամենամեծ կենտրոնը հանդիսացաւ մեր գրչութեան պատմութեան մէջ: Չնայած որ նա, ինչպէս նշեցինք, ամենաբախտաւորը եղաւ մեր ձեռագրական բոլոր կենտրոններից, քանի որ նրա ձեռագրական ժառանգութեան կարեւոր մի մասը փրկուեց եւ այժմ մեր վերածնուած Հայրենիքի Մատենադարանում ոչ միայն իր խաղաղ գոյատեւման հանգիստ հանգրուանն է գտել, այլեւ դարձել է մեր գիտնականների ուսումնասիրութեան առարկան, բայց եւ այնպէս նշուած փաստերից կարելի է եզրակացնել նաեւ Վասպուրականում մեր ձեռագրական կորուստները: Ինչքան էլ չափազանցուած համարելու լինենք Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեանի այն կարծիքը, թէ Վասպուրականում տասնեակ հազարաւոր ձեռագրեր են եղել, եւ ինքը կարողացել է փրկել նրանցից միայն երկու հազար եօթանասուներ (Հիւսեան, Ճա)¹, այնուամենայնիւ վերոյիշեալ միանգամայն խիստ արժէքաւոր, սակայն լրիւ լինելուց շատ հեռու եղող փաստերն էլ հիմք են տալիս մեզ ասելու, որ Վասպուրականում մեր կորցրած ձեռագրերի թիւը շատ աւելի է եղել, քան փրկուածներինը, որ

կենտրոնանան, եւ ոչ թէ աւարառութիւնների կամ նրանց միջոցով եւրոպական գրադարաններում, - ասաց ինձ, երբ գնացի իմ սիրելի պրոֆեսորին այցի»։ նոյն տեղում, էջ 38 - Գ. Տ-Վ.:

¹ Մինչեւ 1960 թուականը Վասպուրականից Մատենադարան մուտք է գործել ոչ թէ 2070, այլ միայն 1473 ձեռագիր:

շատ հաւանական են մեր յայտնի ձեռագրագէտները՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանցի¹ եւ Հ. Համազասպ Ոսկեանի² յայտնած այն կարծիքները, որ Վասպուրականի ձեռագրերի միայն փոքր մի մասն է, որ Հնարաւոր եղաւ փրկել:

Վասպուրականում մեր ձեռագրական կորուստների թիւը հաւանաբար հասնում է առնուազն մի քանի հազար գրչագրի³:

* * *

^{*)} Հայրենի բնաշխարհում Հայ գրչութեան եւ մշակոյթի Հնագոյն օջախներից մէկն էր Տարսուսը, իր բազմաթիւ հուշակաւոր վանքերով ու եկեղեցիներով: Հ. Համազասպ Ոսկեանը իր աշխատութեան մէջ, արդէն իսկ ցոյց է տուել գրչութեան ասպարէզում նշանաւոր հանդիսացած բազմաթիւ վանքերի խաղացած դերը միջնադարեան Հայաստանի պատմութեան մէջ:

Հայ գրչութեան կարեւոր կենտրոններից էր Բաղէշի Ամիրգոլու (Ամլորգոլ) վանքը: Նրա ոգին ժէ. դարում գործող Վարդան Բաղիցեցին էր: Շատ մեծ են նրա ծառայութիւնները ձեռագրերի ընդօրինակման եւ փրկութեան պատմութեան մէջ: Դարձեալ նա է, որ կարգաւորում է վանքի գրադարանը, այդ նպատակով յատուկ հրաւիրելով նշանաւոր կազմարար եւ ծաղկող Սահակ Վանեցուն, նորոգել է տալիս բազմաթիւ գրքեր: Բաղիցեցին անցնում է Մուշի Ս. Առաքելոց վանքը, կարգաւորում է նրա մատենադարանը եւ Սահակ Վանեցու

¹ «Հասկ», Անթիլիաս, 1949, էջ 7-9:

² Հ. Հ. Ոսկեան, Վան-Վասպուրականի վանքերը, Գ., Վիեննա, 1947, էջ 1086:

³ Մանօթութիւն.- Այստեղ ընդհատում ենք սոյն արժէքաւոր ուսումնասիրութեան հրատարակութիւնը: Արեւմտեան Հայաստանի այլ գաւառների եւ վանքերի ձեռագրական կորուստների մասին ուսումնասիրութիւնը կհրատարակուի աւելի ուշ: - Խմբագրութիւն «Էջմիածին» ամսագրի:

^{*)} «Էջմիածին», 1966/Ը., էջ 27-37 - Գ. Տ-Վ.:

ձեռքով փրկում վատթար վիճակում գտնուող 45 ձեռագրեր, իսկ Ամրդուլու մատենադարանում՝ 74: Ձննելով եւ կարգաւորելով բազմաթիւ գրադարաններ, Բաղիշեցին ամէն մի նոր ձեռագրի հանդիպելիս, այն ընդօրինակել է տուել եւ հարստացրել Ամրդուլու գրադարանը:

Հ. Ն. Ակինեանի խօսքերով ասած, Վարդան Բաղիշեցու նպատակն էր Ամրդուլու վանքը դարձնել գրականութեան եւ մտաւոր լուսաւորութեան կենտրոն¹: Նա ապրում էր իր աշխատանքով եւ ձեռագրերի փրկութիւնը, ինչպէս եւ նրանց մէջ եղած լոյսի տարածումը ամենամեծ գործերից բարձր էր համարում. այդ մասին նա գրել է. «Լ., Խ. (30-40) գրոցս նորոգելն եւ ի հնութենէ յառաջ ածելն եւ ի փտածութենէ ի կենդանութիւն ածելն մեծ է, քան զեկեղեցիս շինելն»²:

Նա Ամրդուլու գրադարանում ստեղծեց նաեւ հայ պատմագիրների կարաւոր մի բաժին: Այդ ձեռագրերից մի քանիսը հասել են Մաշտոցի անուան Մատենադարան եւ յոյժ կարեւոր նշանակութիւն ունեն մի քանի պատմիչների ժառանգութիւնը ուսումնասիրելու տեսակէտից:

Մեզ հասել է Վարդան Բաղիշեցու ձեռքով իսկ կազմուած Ամրդուլու մատենադարանի ձեռագիր եւ տպագիր գրքերի ցանկը՝ հետեւեալ խորագրով. «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ, գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին» («Արարատ», 1903, էջ 178-189): Այս ցուցակից էլ երեւում է, որ Վարդան Բաղիշեցին, նշանաւոր ուսուցչապետ, դաստիարակ եւ մատենագիր լինելուց առաջ, եղել է մատենագէտ եւ գրադարանային գործիչ ամենախսկական իմաստով³:

¹ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Բաղիշի դպրոցը. 1500-1704. Նպաստ մը Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան եւ մատենագրութեան, Վիեննա, 1952, էջ 275:

² [Մատենադարանի ձեռ. Հ^ր 2748, 358բ. հմտ.] Մանր ժամանակագրութիւններ, ԺԳ-ԺԸ. դդ., հ. Բ., Կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Երեւան, 1956, էջ 386:

³ Ռ. Իշխանեան, Հայ մատենագիտութեան պատմութիւն, Պրակ Ա., Երեւան, 1964, էջ 128:

Ամրդուլի եւ Բաղիշի միւս բոլոր վանքերը երբեմն-երբեմն, բայց մանաւանդ 1895-1896 թուականներին եւ առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանին կողոպուտի եւ աւերման ենթարկուեցին¹:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը ոչ միայն եղել է հայ ժողովրդի ամենահռչակաւոր ուխտատեղիներից մէկը, այլեւ ունեցել է շատ հարուստ մատենադարան: Անգամ դեռ ԺԹ. դարի սկզբին, Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը նշանաւոր էր «իր ձեռագիրներու ստուար եւ ահագին մթերքով»: Ահա թէ ինչ է գրում Ս. Կարապետի մասին, Մուշի անցեալի կարկառուն ուսումնասիրողներից մէկը՝ Գեղամ Տէր-Կարապետեանը (Մշոյ Գեղամ). «1882 թուականէն առաջ Ս. Կարապետի տաճարին կից եղած Ս. Գէորգայ Հոյակապ եւ ընդարձակ վկայարանը վերէն վար մատենադարան մը եղած է անհամար ձեռագիրներու՝ ձեռագիրներ վաղեմի ու բազմարժէք, ամէնքն ալ՝ թեթեւ բացառութեամբ գրուած նոյն վանքին, նուիրուած նոյն մենաստանին՝ ընդ հովանեաւ Սրբոյ Կարապետին, տքնող յոգնատանջ գրիչներով, բացի պարզ ձեռագիրներէ՝ երեւակայուածէն շատ ու շատ աւելի գտնուեր են նաեւ ակամբ ընդելուզեալ, ոսկեպատ, արծաթապատ եւ խաչազարդ նուիրական մագաղաթներ, անգիւտ, անգին գիրքեր, որոնց հնագիտական արժէքը եւ մեծ կարեւորութիւնը ամէն տարակոյսէ վեր են»²:

Ուսումնասիրողները գրում են նաեւ Ս. Կարապետի վանքի ձեռագրական երբեմնի հսկայ ժառանգութեան մասին. «Երեւակայեցէք 40էն աւելի մարդահասակ սնդուկներ՝ մէկուկէս մետր երկար, այնչափ ալ բարձր ու լայն մինչեւ բերանը լեցուած այլեւայլ ձեռագիրներով: Եղեր են քանի մը արկղեր ալ, որ յաջորդաբար կնքուած պահուեր են շատ մը վանահայրերու կնիքներով: Թո՛ղ ինչ որ տաճարին այս ու այն կողմը, ինչ որ վանքին միաբանութեան մօտ ու զանազան

¹ Հ. Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Գ., էջ 913:

² «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1902, Հ^ր 4977, էջ 1:

անկիւնները»։ Հեղինակը մեծ ցաւով գրում է նրանց մասին եւ նշում, որ ձեռագրերի այդ հսկայ գանձարանը անհետ կորել էր։ «Տարօնում առհասարակ չկար գիւղ, որ չունենար որեւէ կարեւոր ձեռագիր...»¹։

1827 թուականին քրդերի յարձակումը ծանր կորուստներ է պատճառում Ս. Կարապետի վանքին, ոչ միայն կողոպուտում են վանքի մեծ հարստութիւնները, այլեւ մահացու հարուած է հասցւում նրա ձեռագրական բազմահարուստ ժառանգութեանը։ Վենետիկի Մխիթարեան դիտնականներից Հ. Ներսէս Սարգիսեանը նկարագրելով այս դէպքի տխուր մանրամասնութիւնները, գրում է, որ Ս. Գէորգի պահարանը դատարկացաւ բազմաթիւ հնագիր մատենաններից. «էր զորս ի բաց տարան եւ էր զոր ի մի շեղջեալ լցին ի կաթսայս մեծամեծս եւ ջուր ածեալ ի նոսա, ջնջեցին զամենայն. էր զոր ի ջուր ջրաղացին ամացեալ՝ ընդ մատամբք ճախարակին հերձոտեալ կորուսին, եւ էր զորս ձեռօք իւրեանց մանր մանր պատառեալ ցրուեցին ընդ ճանապարհ վանացն»։ Եթէ նիւթական վնասը հնարաւոր էր ժամանակի ընթացքում փոխարինել, ապա գրչագրերի կորուստը ոչնչով հնարաւոր չէր հատուցել. ահա այդ մասին ինչ էր գրում նոյն հեղինակը. «Սակայն կորուստ մատենից հնոց՝ վէրս անբժշկելիս գործեաց ի սիրտս ամենայն ուսումնասիրաց, որում չիք այլեւս դարման տանել, ոչ ոսկի եւ արծաթ, եւ ոչ ակունք պատուականք փոխանակեսցն երբէք անհնարին վնասուն»²։

Հակառակ Ս. Կարապետի եւ Տարօնի միւս նշանաւոր հայ վանքերի կրած ծանր հարուածներին, պէտք է նշել, որ դեռեւս մեծ եղեռնից առաջ Տարօնում բաւականին պատկառելի թուով հայերէն ձեռագրեր էին գտնւում։ Մեր ասածի լաւագոյն ապացոյցը կազմում է Գեղամ Տէր-Կարապետեանի անտիպ վիճակում մնացած՝ Տարօնի յիշատակարանների

ստուար ժողովածուն։ Նրա այս գործը կազմուած է երկու մեծածաւալ հատորներից, ուր ընդօրինակուած էին Տարօնի շրջանի եւ վանքերի հին ձեռագրերի «Յիշատակարանները» հազար ութ հարիւր վաթսուինը ձեռագրերից» (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.)։ Դժբախտաբար սակայն այս արժէքաւոր գործի առաջին հատորը կորած է մնում եւ միայն երկրորդ հատորը, ուր ամփոփուած են ութ հարիւր երեսուն մէկ յիշատակարաններ¹, որոնք հայ ժողովրդի պատմութեանը անգնահատելի ծառայութիւն կարող են մատուցել։ Մեծանուն բանասէր Հ. Ն. Ակինեանի ձեռագրերի յիշատակարանների հարուստ ժողովածուում գտնւում է նաեւ Մշոյ Գեղամի այս գործի արտագրութիւնը։ Յիշեալ յիշատակարանների ժողովածուի եւ Ս. Կարապետի պատմութեան վերաբերեալ Գեղամ Տէր-Կարապետեանի ցարդ անտիպ մնացած ժառանգութեան հետագայ հրատարակումը կարեւոր աւանդ կլինի հայ ձեռագրագիտութեան եւ ընդհանրապէս հայագիտութեան համար, քանի որ, որքան մեզ յայտնի է, շատ քիչ թուով ձեռագրեր հնարաւոր եղաւ փրկել Տարօնից։

Մեծ եղեռնի ժամանակ մահացու հարուած կրեց նաեւ Տարօնի հայութիւնը, ինչպէս նրա զաւակներից, այնպէս էլ նրա մշակութային արժէքներից շատ քիչ բան փրկուեց։

Տարօնի վանքերին եւ եկեղեցիներին հասած աղէտի ահաւորութեան մասին է վկայում թէկուզ այն փաստը, որ Մուշում եւ շրջակայքում գործող 500 քահանաներից եւ վարդապետներից միայն մի քահանայ է փրկուել²։ Միակ փրկուողը Եղիշէ քահանայ Տէր-Պարսամեանն էր, որ յետոյ էջմիածնից Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի մաս կազմեց։

Քարուքանդ արուեցին Տարօնի ամենանուիրական յուշարձանները, Ս. Առաքելոց եւ Ս. Կարապետի վանքերը։

Մշեցի Միսակ Բղէյեանը իր յուշերում Առաքելոց վանքի

¹ Նոյն տեղում։

² Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներտիկ, 1864, էջ 230։

¹ Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Տարօնի աշխարհ. Պատկերներ ու պատմութեան (Նահատակ գրագէտներու բարեկամներ. մատենաշար թիւ 3), Փարիզ, 1931, էջ 15։

² Թէոդիկ, Ամենուն տարեցոյցը, 1916-1920, Կ. Պոլիս, 124։

մասին գրում էր հետեւեալը. «Յուլիս ամսոյ կէսերին Առաքելոց վանքին մէջ գտնուած զինուորները, սկսած էին քանդել վանքին գմբէթները, պարիսպներն ու սենեակները: Ամէն օր առաւօտէն մինչեւ երեկոյ հարիւրաւոր քուրդ չեթէներ բահ ու բրիչ ձառքերնին, կ'աշխատէին քարուքանդ ընելու դարերէ ի վեր կառուցուած այդ սրբավայրը»¹:

Վասպուրականի ձեռագրերի մի մասը փրկելուց յետոյ, Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը մտածում է Տարօնում գտնուող ձեռագրերի ճակատագրի մասին: Մուշի ժամանակաւոր ազատագրումից յետոյ, կաթողիկոսը 1916 թուականի Մարտի 30ին մի յատուկ յանձնաժողով է ուղարկում Տարօն տեղի վերապրող բնակչութեանն օգնելու եւ Հայոց անցեալի վերաբերեալ նշխարների մնացորդները փրկելու եւ էջմիածին բերելու նպատակով: Յանձնաժողովը կազմուած էր Իսահակ սարկաւազ Տէր-Ղազարեանից (ապա՝ Գիւտ արեղայ)՝ միաբան Մայր Աթոռի, Աւետիք Տէր-Պօղոսեանից՝ Գէորգեան ճեմարանի տեսչի օգնական, Բահաթուր Բահաթրեանից՝ Գէորգեան ճեմարանի ուսուցիչ, բժիշկ Խոսրով Փանոսեանից՝ եղբայրական օգնութեան բժիշկ, եւ հետեւեալ բանիմաց մշեցիներից, որոնք ծանօթ էին Տարօնի բոլոր գաղտնարանների տեղերին. Եղիշէ քահանայ Տէր-Պարսամեանից՝ Մուշի Ս. Յարութիւն եկեղեցու միաբան, Միսակ Բղէեանից՝ Մուշի նախկին քաղաքական ժողովի անդամ, Արամ Յոթիկեանից՝ Մուշի Չորոյ Ս. Աստուածածնի եկեղեցու աթոռակալ, Յակոբ Ստեփանեանից՝ Մուշի Ս. Կարապետի նախկին սպասաւոր: Յանձնաժողովը մեծ դժուարութեամբ Ապրիլի 24ին հասնում է Մուշ:

¹ Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Հեղինակներ Սարգիս եւ Միսակ Բղէեան, Խմբագրեց Աղան Տարօնեցի, Կահիրէ, Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1962, էջ 436: Գ. Տ-Վ.՝ Հմմտ. Նալբանդեան Միսակ, Տարօնոյ ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը: 1914-1915. Պատմեց՝ Եղիշէ քհն. Տէր-Պարսամեան (նախկ. առաջն. փոխանորդ. Տարօնոյ).- Ֆրեզնո, 1920.- 170 էջ:

Հայրապետական դիւանից տրուած գրութեամբ յանձնաժողովի վրայ դրուած պարտաւորութիւնների 5րդ կէտում յատկապէս խօսուում էր ձեռագրերի վրայ մեծ ուշադրութիւն դարձնելու մասին. «Վանքերին եւ եկեղեցիներին պատկանող ձեռագրերի վրայ ունենալ առանձին հոգածութիւն եւ ըստ կարելոյն բոլորը ժողովել: Այս բոլոր իրերը ժողովել, պահպանել շնորհունակ Իսահակ սարկաւազի եւ ձեռ հսկողութեամբ, արկղերի կամ պարկերի մէջ դասաւորել եւ ապահով եղանակով տեղափոխել Մայր Աթոռ» («Արարատ», 1916, էջ 568):

Յանձնաժողովի անդամները իրենց ղեկուցագրում յայտնում էին Տարօնի նշանաւոր յուշարձանների ողբալի կացութեան մասին. նրանք գրում էին, որ «Պատմական մենաստանները, հոչակաւոր ուխտատեղիները այնպիսի աւերման են ենթարկուել, որ չինգիզխան-լէնկթեմուրեան աւերածութիւններն իսկ նսեմանում են ներկայի առաջ: Աւերող ձեռքը անշունչ քարերի հետ վարուել է այնպէս բարբարոսաբար, կարծես պատմական անմուռն կոթողների վրայ եւս թափել է իւր վրէժի թոյնը: Եկեղեցիները, սրբոց գերեզմանները, խաչարձանները քարուքանդ են արել ու կոտորատել: Այս բարբարոս գործողութեան ազդակներից է եղել նաեւ վանքերի թաքստոցները գտնելու ձգտումը, որոնց տեղը երբեմն չիմանալով, ամբողջ շէնքը վառօդով կամ ուժանակով պայթեցրել են» («Արարատ», 1916, էջ 579):

Ահա թէ ինչ տխուր իրականութեան առաջ են գտնուում Տարօնում էջմիածնի յանձնաժողովի անդամները: Մուշ քաղաքի Ս. Մարինէ եկեղեցի, համանուն թաղում, նախագաւթի տանիքը, հարաւային եւ արեւմտեան պատերը խորտակուած, խաչկալների հետքն անգամ չկայ... Նոյն քանդուած վիճակում են նաեւ Ս. Գէորգի անուան մատուոր, Չորոյ թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, Վերին թաղի Ս. Յարութեան եկեղեցին, Բրտի թաղի Ս. Սարգիս եկեղեցին: Ս. Կարապետի վանքի զանգակատան առաջ գտնուող կիսաշրջան սիւնազարդ հրապարակը բոլոր

րովին աւերուած, զանգակատունը ամբողջովին քանդուած, զանգերից երկուսը կոտրատուած, միւսները ընկած են աւերակներում, Մայր տաճարի գրեթէ բոլոր կողմերի վերին մասից երեք կարգ քարեր քանդուած, տաճարի կիսագմբէթի մի մասը քանդուած, այլեւ Ս. Ստեփանոսի եւ գերեզմանատան (Ս. Կարապետի գերեզմանի) եկեղեցիների կաթողիկէները ամբողջապէս քանդուած... Ներքուստ՝ գաւթի դռները տարուած են, յատակը քանդուած է, հիւսիսային պատը փորուած, երեք սեղաններն էլ խորտակուած եւ խաչկալների հետքն անգամ չկայ: Ս. Աստուածածին եկեղեցու յատակը փորփորուած, սեղանն աւերուած, Վարդ Պատրիկի եւ Ստեփանէ Արծրունու գերեզմանները փորուած, Ս. Աթանասի գերազմանը քանդուած... Ս. Գէորգ եկեղեցու սեղանը միանգամայն աւերուած, դարանները բացուած... («Արարատ», 1916, էջ 579-580):

Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանք. Թէ՛ զանգակատան, Թէ՛ գաւթի եւ Թէ՛ բուն տաճարի գմբէթները խորտակուած են, տաճարի արեւելեան պատը՝ նոյնպէս, տաճարը կիսով չափ լեցուն է քարերով: Տարուած են վանքի երեւոս փայտէ շինուած գեղեցիկ քանդակուած հռչակաւոր դռները, 2 ձառնտիրները:

Արեւելեան պատի առաջ թարգմանիչների խաչարձաններն են, մեծ մասը խորտակուած, կանգուն է Դաւիթ Անյաղթի անուան խաչարձանը, բայց կէսից կոտրած:

Վանահօր, միարանների եւ ուխտաւորների սենեակները միանգամայն աւերուած, ամէնից շատ վնասուել է այս վանքը (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.). վանքի արեւելեան կողմում գտնուող Ս. Աստուածածին եկեղեցու պատերի միջից անցքեր են բացուած, սեղանն էլ խորտակուած է:

Աշտիշատի Ս. Սահակի անուան եկեղեցի. գաւթի տանիքը քանդուած, տաճարի սեղանի գմբէթաւոր շէնք, Ս. Սահակի, Շուշանի դամբարանը...

Մատնավանք. վանքի ամբողջ շէնքը, զանգակատունը կանգուն են, գաւթում եղած սեղաններն աւերուած, գաւթի մէջ, անկիւններում կան փորուածքներ: Բուն տաճարի երեք սեղաններն էլ աւերուած, աջ ու ձախ կողմերում եղած գերեզմանները փորուած...»:

Արշաւախումբը մի առ մի զննեց Մուշում եղած թաքստոցները, սակայն համարեա բոլորն էլ փորուած եւ թալանուած էին: Թուրքերը թաքստոցների տեղերն իմացող հայերին մեծ մասամբ աշխատել են ձեռք ձգել, ենթարկել են սոսկալի տանջանքների եւ այս ձեւով տեղերն իմացել: Ս. Մարինէի թաղում գտնուող հայոց առաջնորդարանի շէնքը իր յարակից շէնքերով եւ տներով ոչ միայն գետնին էր հաւասարեցուած, այլեւ նրա գաղտնարանը թալանուած էր: Հաջի Համիդ Բայրախդար զադէն այստեղից մի քանի պարկ իրեր է տարել՝ առաջնորդարանը այրելուց եւ քանդելուց առաջ: Ս. Մարինէի թաղ. Ձոջիկեան Գասպար աղայի տունը, ուր յանձնուած էին Ս. Առաքելոց վանքի ոսկեայ եւ արծաթեայ իրերը, բազմաթիւ տեղերից փորուած եւ թալանուած էր: Նոյն թաղի Արշակ Մահտեսի-Իգիթեանի տան թաքստոցը եւս բացուած էր եւ ամէն ինչ տարուած: Չորոյ թաղում Միսակ Բղէտանի տունը ամբողջովին խորտակուած: Ներքին յարկում եղել է մեծ գաղտնարանը, ուր պահուած են եղել Կահիրէի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան դրամներն ու դիւանը, ամբողջ գաղտնարանը հնուց բացուած եւ հանուած է: Նոյն բախտին են արժանացել նաեւ Չորոյ թաղի Նահապետ Մահտեսի-Յակոբեանի տունը, ուր թաղուած էին Ս. Աստուածածին եկեղեցու գոյքը, բացի սրբազան անօթներից, ինչպէս նաեւ նոյն թաղի Կարապետ Էֆենտի Թիթիսեանի տունը, ուր պահուած էին Ս. Աստուածածին եկեղեցու անօթները եւ հնչակեանների դրամները («Արարատ», 1916, էջ 581, 571-2): Ականատես մշեցի Բղէեանը նշում է, որ իրենց թաղի «եկեղեցու բոլոր սալայատակները վերցուած եւ տեղ-տեղ ալ մինչեւ երկու-երեք մետր խորութեամբ փորուած են, որով մեր գիտութեամբ

ի պահ դրուած բոլոր եկեղեցապատկան իրեղէնները ամբողջութեամբ թուրքերու կողմէ հանուած ըլլալը կ'արձանագրուի»¹:

Կասկածից վեր է, որ յիշեալ եկեղեցիները եւ գաղտնարանները մեծ մասի մէջ պէտք է թաքցուած լինէին նաեւ բազմաթիւ արժէքաւոր ձեռագրեր: Սակայն դժբախտաբար թաքցուած իրեղէնների վերաբերեալ մենք չունենք ոչ մի ցուցակ ի ձեռին, որպէսզի կարողանանք իմանալ, թէ ինչպիսի՛ արժէքներ մենք կորցրեցինք կողոպտուած յիշեալ տաճարներում եւ գաղտնարաններում:

Ս. Կարապետի նախկին սպասաւոր Յակոբ Ստեփանեանը Մայիսի 3ին դիտեց վանքի գաղտնարանները եւ յայտնեց, որ մնացել է անվնաս ամենամեծ եւ ամենակարեւոր գաղտնարանը, միւսները քանդուել, բացուել են: Այստեղից հանուեցին Ս. Կարապետի վանքի զգեստները, սպասները եւ փոքրաթիւ ձեռագրերը, որոնք ցուցակագրուալուց յետոյ յանձնաժողովի կողմից բերուեցին եւ յանձնուեցին Էջմիածնի վանքին («Արարատ», 1916, էջ 573): Յանձնաժողովը ստացել էր նաեւ 21 ձեռագրեր Մուշում զանազան անձնաւորութիւններից: Ըստ Գաղրիկեան ցուցակի, Մուշից Էջմիածին բերուած գրականութեան քանակը եղել է 155 կտոր, որից հայերէն ձեռագրեր՝ 99: Հետագայում սրա վրայ աւելացան եւս 3 ձեռագրեր, որով Մուշից փրկուած հայերէն ձեռագրերի ընդհանուր քանակը հասաւ 102ի:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի աւագ գիտական աշխատող Օ. Եգանեանի պարզած տուեալների համաձայն, Ս. Կարապետի ձեռագրերի վրայ կան համարներ, որոնք հասնում են մինչեւ 1-128, որից բաց են մնում 73ը, ուստի եթէ ենթադրելու լինենք, որ այդ համարները ընդգրկում են Մուշի Ս. Կարապետ վանքի մինչեւ 1915 թուականը ունեցած բոլոր ձեռագրերը, ապա պէտք է հաշուել այն մտքի հետ, որ

¹ Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 488:

ձեռագրերի գրեթէ կէսը (73 ձեռագիր) կորած է¹:

Դեռեւս 19րդ դարի երկրորդ կէսին Գ. Սրուանձտեանցը Ս. Կարապետի վանքում գտել էր 139 ձեռագիր եւ հրատարակել նրանց անուանացանկը:

Սակայն մի քանի այլ փաստերով ապացուցուած է, որ Ս. Կարապետի ձեռագրերի թիւը 1906 թուականին հասել էր 165ի, առանց հաշուելու եկեղեցում գտնուածները: Ահա թէ ինչ ենք գտնում 1906 թուականին գրուած Եղիշէ վարդապետի կողմից՝ 1657 թուականին. Շոռոթի կուսանաց անապատում Մարգարիտ գրչուհու կողմից ընդօրինակուած Գրիգոր Տաթեւացու եւ այլոց կողմից հեղինակուած մի Քարոզգրքի վերջում. «1906 ամի ցՄարտ 31. Սուրբ Կարապետի վանուցս գրադարանին մէջ գտնուած ամբողջ ձեռագիր մատեաններ աչքէ անցուցի, եւ զամէնքն պրպտելով թուահամարով, թղթահամարով, յիշատակարաններով, իրենց մեծութեամբ եւ դրից չափովն ու ձեւով, գրչութեան տեսակով եւ այլն, մանրամասնութեամբ, հեղինակներու եւ յիշատակ տուողներու անունով, առանձին ցուցակ պատրաստեցի, եւ որոց թիւն ամբողջացնելով |251ր| 165 հատ՝ հարիւր վաթսուն եւ հինգ հատ լրացաւ, բացի սուրբ եկեղեցին գտնուած Աւետարաններէ եւ այլն ձեռագիրներէ, որոնց ցանկն առանձին պատրաստելով՝ կ'մնայ սուրբ եկեղեցին: Առ այժմ առանձին ցուցակով կ'մնան, մինչեւ նոր մաքրելով, ամբողջովին թիւն օրինաւորութեամբ գրեմ: Եղիշէ վ[արդապետ] Կ.»²:

Դժբախտաբար, այս արժէքաւոր ցուցակի հետքն իսկ չկայ այսօր:

Մուշից ստացուած ձեռագրերից մէկը Ս. Կարապետի եկեղեցական իրերի ցուցակն է եւ ունի հետեւեալ խորագիրը.

¹ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 107:

² Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագիր շ" 5875, թ. 251աբ (օգտուել ենք Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Սովիտեանի նշուած աշխատութեան միջնորդութեամբ, ուր նշուած էր ձեռագրի համարը՝ 1269, որը համապատասխանում է նոր ժողովածուի համարներին):

«Ցուցակ եկեղեցական գոյից եւ սրբազան անօթոց եւ սրբոց Հրաշագործ մասանց, որք են ի վանս Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի Տարօնոյ, յանձնեալ խնամոց եւ զգոյշ աւանդապահութեան նորընտիր լուսարար Կարապետ վարդապետի, յետ վախճանելոյն նախկին լուսարար Տէր Թադէոս վարդապետի Խաչատուրեան: Ի 1902 ամն փրկչական թուոյն»:

Սոյն ցուցակում իբրեւ «Եկեղեցական գրեանք Ա. կարգի» յիշուում են 9 ձեռագիր, որից մագաղաթեայ Աւետարաններ եւ մէկ Շարական, որոնք բոլորն էլ հասել են Մատենադարան: Իբրեւ Բ. կարգի ձեռագրեր յիշատակուել են 16 թղթեայ Աւետարաններ, որոնցից միայն 10ն է պահուում Մատենադարանում¹: Այսպիսով Հաւանական է, որ սոյն ցուցակում առկայ եղող 25 ձեռագրերը 1906 թուականին յիշատակուած՝ եկեղեցու այն Աւետարաններն են, որոնց «Ցանկ»ը խոստացուում էր հետագայում կազմել: Եթէ նկատի ունենանք նախորդ ցուցակում յիշուած 165 ձեռագրերն ու ներկայ 25 ձեռագրերը, ապա դեռ 1902 եւ 1906 թուականների տուեալներով, կստանանք ընդամէնը 190 ձեռագիր, սակայն եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն, որ, ինչպէս յիշուած է առաջին ցուցակում, բացի Աւետարաններից, 1906 թուականին եկեղեցուում եղել են նաեւ «եւ այլ ձեռագիրներ», եւ, ինչպէս առաջին ցուցակը, նաեւ այս վերջինը, կարող էին նորանոր ձեռագրերի նուիրատուութեամբ հետագայում աւելացած լինել. պէտք է ենթադրել, որ 1915 թուականի սկզբին Ս. Կարապետ վանքի ձեռագրերի թիւը ամենայն Հաւանականութեամբ 200ից աւելի էր:

Ս. Կարապետից փրկուած ձեռագրերից յատկապէս մեծ արժէք է ներկայացնում այժմ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Հ⁴ 9422 մագաղաթեայ արծաթապատ Աւետարանը, որի Հանգամանալից նկարագրութիւնը տուել է պատմական

¹ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, Հ⁴ 51:

գիտութիւնների դոկտոր Ասատուր Մնացականեանը¹: Նրա ծաղկողը ամենայն Հաւանականութեամբ եղել է Կիլիկեան. Հայաստանի ամենանշանաւոր զարդանկարիչ Թորոս Ռոսլինը: Ձեռագիրը [գրչութեան] յիշատակարան չունի, սակայն կասկածից վեր է, որ այն գրուել է եւ պատկերազարդուել ԺԳ. դարի երրորդ քառորդում: Այս ձեռագրի Հոյակապ մանրանկարները այն դասում են Հայկական մանրանկարչութեան լաւագոյն յուշարձանների շարքին²: Սոյն գրչագիրը բացառիկ արժէք է ներկայացնում մեր ձեռագրերի պատմութեան համար եւս³:

Ինչպէս վերեւում նշեցինք, Ս. Կարապետից շատ աւելի ողբերգական վախճան վիճակուեց Տարօնի Ս. Առաքելոց վանքին ու նրա մշակութային հարստութեանը: Ս. Առաքելոց վանքից, որքան մեզ յայտնի է, փրկուեցին երեսուսից սարքուած քանդակազարդ նշանաւոր դռները, փորագրուած 1134 թուականին, եւ հայերէն ձեռագրերի հսկան՝ Մշոյ նշանաւոր Ճառընտիրը, ընդօրինակուած 1201-1204 թուականներին: Մեր յօդուածի սկզբում խօսեցինք այդ բացառիկ

¹ Ա. Շ. Մնացականեան, Հայկական զարդարուեստ. Հիմնական մոտիւնների ծագումն ու գաղափարական բովանդակութիւնը, Երեւան, 1955, էջ 629-671:

² Լ. Ռ. Ազարեան, Կիլիկեան մանրանկարչութիւնը ԺԲ-ԺԳ. դդ., Երեւան, 1964, էջ 143-145:

³ Ինչպէս երեւում է վերոյիշեալ ձեռագրի յիշատակարաններից, գրչագիրը երկու անգամ գերի է ընկել օտարների ձեռքը՝ ԺԳ. եւ ԺԸ. դարերին եւ ազատուել է հայերի կողմից: ԺԶ. դարի երկրորդ կէսին այս ձեռագիրը, այլ գրչագրերի հետ, փոխել էր եւ, որոշ մասեր անընթեռնելի լինելով, Ս. Կարապետի վանականների կողմից յանձնուել էր Հոյին: Սակայն Սիմէոն անուշնով մի գրասէր սարկաւազ, գրչագրին վիճակուած ճակատազրից վիշտ ապրելով, հանում է այն թաղուած սեղից եւ փրկելու նպատակով տանում է Ամիդ: Կազմարար Տրիկը սակայն ձեռագիրը կազմելու ժամանակ ծանր հիւանդանալով, հրաժարուում է այն վերանորոգելուց, ասելով, որ նրա պատճառով է ինքը հիւանդացել: Սիմէոնը սակայն դատաւորի միջոցով սպառնում է կազմարարին եւ ի վերջոյ ձեռագրի նորոգութիւնը աւարտել տալով 1574 թուականին՝ փրկում է այս գանձը ստոյգ ոչնչացումից եւ կրկին յանձնում Տարօնի Ս. Կարապետի վանքին:

մատենանի ծաղկման, գերութեան եւ ազատագրման հետ կապուած սրտայոյզ մի քանի դէպքերի մասին:

Մշոյ ձառնութիւնը հսկան շուրջ 700 տարի մնաց Ս. Առաքելոց վանքում եւ դարձաւ շատ-շատերի հիացման առարկան: 1847 թուականին Մխիթարեան գիտնականներից Հ. Ներսէս Սարգիսեանը Վենետիկից Մուշ գնալով, ընդօրինակում է այս հսկայ ձեռագիրը, իր կողմից կցելով նաեւ մի յիշատակագրութիւն, որից մէջ ենք բերում միայն սկզբի մասը. «Բնագիրը ձառնարիս, յորմէ քաղելով օրինակեցաւ սա, երկաթագիր էր՝ եռիջեան, մագաղաթեայ, ահաւոր մեծութեամբ, պատկառելի ամենայն տեսողաց, պատուեալ յամենայն ժամանակի յուխտաւորաց»¹:

Սոյն ընդօրինակութիւնը պահւում է Վենետիկի մատենադարանի 653/228 համարի տակ: Նոյն Հ. Ն. Սարգիսեանը յիշեալ ձառնարից իբրև նմոյշ 17 թերթ տարել է Վենետիկ, որոնք այժմ պահւում են Մխիթարեան մատենադարանի 1614/229 համարի ներքոյ²:

1915 թուականի մեծ եղեռնին Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վարդապետ Մուրադեանը նահատակուեց վանքի սեամբի վրայ³, իսկ վանքը, ինչպէս նշեցինք, քարուքանդ արուեց եւ թալանուեց: Գեղամ Տէր-Կարապետեանի ձեռագրերի յիշատակարանների ժողովածուում կան յիշատակուած բազմաթիւ ձեռագրեր ԺԴ-ԺԷ դարերից, գրուած Առաքելոց վանքում, սակայն նրանցից համարեա ոչինչ չի փրկուել: Հայ ժողովրդի ստեղծած երկու հրաշալիքները՝ Առաքելոց վանքի քանդակազարդ դուռն ու ձառնարի հսկան էլ վերցուել էին գերմանացի մի սպայի կողմից եւ

փոխադրուել Բիթլիս, որտեղից պէտք է ուղարկուէին Բեռլին: Սակայն հայ ժողովրդի հերոս զօրավար Անդրանիկի՝ իր գնդով միասին Բիթլիս մուտք գործելը բոլորովին փոխեց գերմանացի սպայի ծրագրերը: Այդպիսով խուճապահար թշնամին դէպի Սղերդ նահանջելով, Բիթլիսում ստիպուեց թողնել այդ երկու անգին գանձերը¹: Ապահովաբար, սրանից յետոյ է, որ հայրենի տունն ու տեղը թողած գաղթականներն իրենց հետ տանում են պապերի աւանդած մատենանը: 32 կիրգրամ կշռող հսկայ ձեռագիրը աւելի հեշտ տեղափոխելու համար բաժանում են երկու մասի: Պատմում են, որ նրա մի մասը տանում են բոլորովին այլ ճանապարհով եւ հասցնում էջմիածին՝ մատենադարան, միւսը, չկարողանալով աւելի հեռու տանել, թողնում են էրզրումի եկեղեցու բակում: Փլատակների տակ պատահաբար յայտնաբերուած այս կէսը հետագայում տարւում է Բաքու: 1921 թուականին ձեռագիրը բերուեց Թիֆլիս, որտեղից եւ տեղափոխուեց Մատենադարան²:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանում այժմ 7729 համարը կրող ձեռագիրը Մշոյ ձառնարի հսկան է, մեր ժողովրդի

¹ Կարո Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, հրատ. Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական միութեան կեդրոնական վարչութեան, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1956 (կազմին վրայ՝ 1957), էջ 1052-1053:

² Գէորգ Աբգարեան, Մշոյ ձառնարի կամ մագաղաթեայ հսկան, «Երեւան», Երեւան, 1958, Հ^ր 125 (190), էջ 3: Սոյն նշանաւոր ճանրարի երկու մասերի յայտնաբերումը պատմում է նաեւ հետեւեալ կերպ. «1919 թ. Թիֆլիսի «Ազգագրական Հանդէս» խմբագրատունն է գալիս մի լեհ սպայ եւ ձառնարի առաջին մասը նուիրում խմբագրատանը: Հաւանական է, որ լեհ սպան առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ ծառայելով ռուսական զօրամասերում, Մուշում եղած ժամանակ ձեռագիրը կիսում է եւ մի մասը վերցնում է իր հետ՝ Լեհաստան տանելու նպատակով: Սակայն Լեհաստանի ճանապարհը փակ լինելու պատճառով, նա ստիպուած է լինում նուիրել այն խմբագրութեանը: Սոյն թուականին արուեստի վաստակաւոր գործիչ Գ. Լեւոնեանի մօտ են գալիս երկու կին եւ առաջարկում գնել մի մեծ ձեռագիր: Պարզում է, որ դա հէնց Մշոյ Առաքելոց վանքի ձառնարի պակասող մասն էր (տե՛ս Ա. Ազամեան, Ամենամեծ եւ ամենափոքր Հայ ձեռագրերը, «Աւանգարդ», 1947, 15 Մարտի, Հ^ր 25 (4730):

¹ Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանցի Վենետիկ. Հ. Բ, Յօրինեց Հ. Բ. վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուխտէն. Վենետիկ, 1924. էջ 468 [ձեռագրի նկարագրութիւնը՝ էջ 435-478]:

² Նոյն տեղում, էջ 477-482: * Նշուած համարներից առաջինը՝ 1614 գոյքահամարն է, երկրորդը՝ 229 ցուցակինը - Գ. Տ-Վ.:

³ Հ. Համադասպ Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 80-83:

պատմական ճակատագրի մեծագոյն վկան ու մեծ եղեռնից վերապրող մշակոյթի լաւագոյն խորհրդանիշը:

Մուշի արեւմտեան կողմում Ս. Կարապետի դիմաց գտնուող Եղրդուտի Ս. Յովհաննէսի վանքը եւս ունեցել է բաւական թուով հնութիւններ (հրովարտակ, կոնդակ եւ ձեռագիր)¹:

Մասունում՝ Մատենավանքը կամ Ս. Պետրոս առաքեալի վանքը եւս յիշուած է, որ հարուստ է եղել ձեռագրերով: Սակայն որքան յայտնի է, այս վանքերից ոչինչ չի փրկուել: Ոչնչացել են Տարօնի տարրեր մասերում գտնուող բազմաթիւ այլ յուշարձաններում եղած գրչագրերը:

Այս բոլոր յիշատակութիւններից յետոյ, մենք թիւրիմացութեան հետեւանք ենք համարում վերջերս հրատարակուած այն տեղեկութիւնը, ըստ որի յայտնուած է, որ Ս. Կարապետի գաղտնարանից 1916 թուականին հանուել են նաեւ 1750 կամ 1700ից աւելի հին ձեռագրեր եւ փոխադրուել Ս. Էջմիածին²: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդ շփոթութիւնը առաջացել է նոյն ժամանակ Տարօնի հարեւան Վասպուրականից փրկուած եւ յիշեալ քանակին մօտ եղող ձեռագրերի թուի հետեւանքով: Որ Տարօնը իր շրջակայ մասերով կարող էր ունանալ մինչեւ մեծ եղեռնը նշուած քանակի չափ եւ է՛լ աւելի ձեռագրեր, այդ հաւաստուած է Գեղամ Տէր-Կարապետեանի 1869 ձեռագրերից քաղած վերոյիշեալ յիշատակարանների հարուստ ժողովածուի միջոցով, սակայն Մաշտոցի անուան Մատենադարանում, բացի փրկուած 102 հայերէն ձեռագրերից, Մուշից բերուած այլ ձեռագրերի մասին այլ արձանագրութիւններ գոյութիւն չունեն: Նկատի ունենալով, որ Տարօնի բոլոր յուշարձաններն էլ քարուքանդ են արուել եւ կամ թալանուել, ուստի պէտք է նշել, որ մեծ թուով ձեռագրեր ոչնչացել են նաեւ այստեղ:

Հիմնուելով մի ականատեսի տուեալների վրայ, պէտք է խոր ցաւով արձանագրել, որ Մուշում այնքան շատ է եղել ոչնչացուած մեր մեսրոպատառ ձեռագրերի թիւը, որ բազմաթիւ արժէքաւոր մագաղաթներ եւ եկեղեցական գրքերի թերթեր Մուշի շուկայում 1915 թուականի սեւ օրերին տգէտ ու մոլեռանդ թուրք խանութպանների կողմից իբրեւ մթերքներ փաթաթելու թուղթ են օգտագործուել¹:

Մուշից մեզ չհասած արժէքաւոր ձեռագրերի թուումն է Տարօնի Ս. Յովհաննու վանքում երբեմն պահուած երկաթագիր մագաղաթեայ Աւետարանը, ընդօրինակուած 1176 թուականին Սեբաստիայում²:

Նախնական տուեալներով, ամենայն հաւանականութեամբ շուրջ 2 հազար է Տարօնում մեր ձեռագրական կորուստների թիւը: Ինչ վերաբերում է փրկուածներին, ապա դրանք միայն աննշան մասն են կազմում Տարօնի՝ ձեռագրերով այնքան հարուստ եղող մեր կենտրոնների [ունեցածի]:

Ձեռագրերով հարուստ էր Կարնոյ շրջանը: 1828 թուականի գաղթականութեան ժամանակ, Բագրատունի Կարապետ արքեպիսկոպոսը եկեղեցական թանկարժէք սպասների, պատկերների եւ ձեռագրերի մի մասը փոխադրել էր Ախալցխա: Բագրատունի Կարապետ արքեպիսկոպոսը իր նուիրակ Գրիգոր վարդապետ Շաքարճեանի ձեռքով յիշեալ ձեռագրերը Մուշի եւ Բաղէշի շրջաններից էր հաւաքել: Պարզուած է, որ Ախալցխա տեղափոխուած յիշեալ ձեռագրերի թիւը եղել է 106, եւ նրանք միայն 1868ին է, որ Ախալցխայից տեղափոխուել են Էջմիածնի մատենադարան: Նշուած 106 ձեռագրերից 13ը կորել է, մատենադարան մուտք է գործել 93 ձեռագիր³: Այս ձեռագրերի մէջ առանձնապէս մեծ արժէք է ներկայացնում այժմ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի մեծագոյն գոհարներից մէկը հանդիսացող թղթեայ հնագոյն

¹ Հ. Հ. Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 127:

² Նոյն տեղում, էջ 250:

³ Կ. Ս., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, էջ 294 եւ 1053:

¹ «Յուսաբեր», Կահիրէ, 11 Հոկտեմբեր 1958, Հ^o 162:

² Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հ^o 213:

³ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 52-53:

ձեռագիրը, գրուած 981 թուականին: Նա նշանաւոր է ոչ միայն իր պատկառելի տարիքով, քանի որ նա թղթի վրայ գրուած աշխարհի հնագոյն ձեռագրերից մէկն է, այլեւ շատ հարուստ է իր բովանդակութեամբ:

Կարինից որոշ թուով ձեռագրեր, սկսած 1815 թուականից, ինչպէս նաեւ 1846-1850, 1875 եւ այլ թուականներին տեղափոխուել են Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարան: Այդ ձեռագրերից կարելի է յիշատակել երկու հնագոյն Աւետարաններ, մէկը ընդօրինակուած 1001 թուականից յետոյ եւ միւսը՝ Ժ-ԺԲ. դդ.¹:

Ինչպէս երեւում է Հ. Յ. Տաշեանի եւ Հ. Հ. Ոսկեանի ձեռագրացուցակներից, Վիեննայի հայրերը եւս Կարինում բաւական թուով ձեռագրեր են հաւաքել եւ ուղարկել Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարան: Հ. Համազասպ Չամանեանը 1872 թուականին Կարինից Վիեննա է ուղարկել երկու ձեռագիր, իսկ 1875 թուականին էլ մէկ ձեռագիր: Սակայն Կարինից շատ աւելի մեծ թուով ձեռագրեր է հաւաքել եւ ուղարկել Վիեննա Հ. Օգոստինոս Ամրիկեանը: 1891 թուականին նա Վիեննա է ուղարկել 9 ձեռագիր: Այսպիսով, 19րդ դարի վերջում Կարինից Վիեննա է բերուել 12 ձեռագիր²: Սակայն Կարինից բերուած ձեռագրերի թիւը շատ աւելի մեծ է եղել 1910 եւ յատկապէս 1911 թուականներին, մինչեւ Հ. Յ. Քոսեանի յիշեալ ցուցակների կազմումը: Ձեռագրերի մեծ մասը Կարինից Վիեննա է ուղարկել դարձեալ Հ. Օգոստինոս Ամրիկեանը, իսկ մի քանիսն էլ՝ Հ. Քերովբէ Յովնանեանը: Այս շրջանում Կարինից Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարան մուտք գործած ձեռագրերի թիւն է եղել 32 ձեռա-

գիր¹: Այդ թուում անհրաժեշտ է յիշատակել Թ-Ժ. դարերի Աւետարանի պատառիկներ (խորան եւ նկարներ), Հռոմկլայում 1235 թուականին ընդօրինակուած մի Աւետարան եւ այլն:

Այստեղ եւս 1895-1896 թուականների կոտորածների ժամանակ ձեռագրեր ոչնչացան:

Կարինում գտնուած հայերէն ձեռագրերը հայագիտութեանը ճանաչելի դարձնելու եւ ուսումնասիրելու գործում կարեւոր ծառայութիւն են մատուցել բազմապատակ հայագէտ Հրաչեայ Աճառեանն ու Մխիթարեան ժրաջան մշակ Հ. Յ. Քոսեանը:

Կարինում Սանասարեան վարժարանը ոչ միայն եղել է ուսումնական նշանաւոր մի հաստատութիւն, այլեւ դիրք է գրաւել նաեւ իր թանգարանով ու մատենադարանով: Ձեռագրերն այստեղ սկսում են հաւաքուել վարժարանի հիմնադրութեան թուականից (1881 թ.), այլեւայլ անձանց նուիրատուութեամբ եւ վարժարանի տեսչութեան կողմից կատարուած գնումների միջոցով: Հ. Աճառեանը 1895 թուականի ամռանը Կարինում առաջին անգամ ցուցակագրում է Սանասարեան վարժարանի գրչագրերը, որոնց ընդհանուր թիւը այդ ժամանակ հասել էր 43ի: Յիշեալ ցուցակը 1896-1897 թուականներին մաս առ մաս Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայ»-ում հրատարակուելուց յետոյ, 1900 թուականին լոյս տեսաւ առանձին, սկզբի մասում ունենալով նոյն նիւթի գերմաներէն համառօտագրութիւնը²:

Սանասարեան վարժարանի 1906 թուականի պաշտօնական մի տեղեկագրի համաձայն, այս ժամանակ այստեղ հա-

¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. Հտ. Ա, Յօրինեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուխտէն. Վենետիկ, 1914. ձեռագիր Հմբբ 237/113, 1268/126, 145/139 եւ այլն. էջք 501-4, 559-64, 605-10:

² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կազմեց Հ. Յովովբոս Վ. Տաշեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1895, ձեռագիր Հմբբ 15, 66, 136, 148, 156, 157, 168, 170, 179, 180, 199, 309:

¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, Հտ. Բ, Կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1963, ձեռագիր Հմբբ 697, 701, 702, 740, 762, 781, 785, 792, 810, 829, 830, 833, 841, 867, 888, 893, 896, 910, 914, 917, 920, 923, 968, 982, 985, 994, 996, 1003, 1017, 1019, 1024, 1045:

² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, Կազմեց Հրաչեայ Աճառեան, Վիեննա, 1900:

ւաքուած գրչագրերի թիւը հասել էր արդէն 78ի: Սրանք պահւում էին վարժարանի թանգարանի ժ.Պ. պահարանում, ուր կային նաեւ հաւաքուած փղոսկրեայ զանազան արժէքաւոր առարկաներ եւ ճապոնական հնութիւններ¹:

1912 թուականին Հ. Հ. Քօսեանը շարունակել է Աճառեանի ցուցակից յետոյ Սանասարեան վարժարան մուտք գործած ձեռագրերի նկարագրութեան գործը: Այդ ժամանակ արդէն գրչագրերի թիւը հասել էր 94ի: Հ. Յ. Քօսեանն իր ցուցակը սկսել է հրատարակել դարձեալ «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, սկսած 1912 թուականից, սակայն մեծ ընդհատումներով նրա տպագրութիւնն աւարտուել է միայն 1921 թուականին²: Անհրաժեշտ է նշել, որ Սանասարեան վարժարանի ձեռագրերը յիշեալ 94 գրչագրերից յետոյ, պէտք է որ աւելացած լինէին մինչեւ 1915 թուականը, քանի որ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում Սանասարեան վարժարանից մուտք գործած ձեռագրերում կան նաեւ 7 գրչագրեր, որոնք չկան նկարագրուած ո՛չ Աճառեանի եւ ո՛չ էլ Քօսեանի ցուցակներում, եւ պէտք է, որ աւելի ուշ հաւաքուած լինէին յիշեալ հաւաքածուում: Նրանցից միայն մէկն է, որ մուտք է գործել Մատենադարան 1880ական թուականներին³: Սակայն պէտք է կարծել նաեւ, որ յիշեալ 101 ձեռագրերից աւելի էլ կարող էր լինել Սանասարեան վարժարանի գրչագրերի ընդհանուր թիւը մինչեւ 1915 թուականը, քանի որ, ինչպէս տեսնելու ենք, անգամ Աճառեանի եւ Քօսեանի կողմից նկարագրուած ձեռագրերի որոշ մասը մեզ չի հասել: Այսպիսով հնարաւոր

¹ Ղազար Չարրզ, Յուշամատեն Բարձր Հայքի. Կարինապատում, Բէյրութ, 1957, էջ 215:

² Հ. Յ. Քօսեան, Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին.- ՀԱ, 1912, էջ 55-61. 1921, էջ 173-81, 486-93, 581-4. [նկարագրել է չ՞ 44-94=51 ձեռագիր. վերահրատ.՝ Յուշակ ձեռագրաց որ ի Հանդէս ամսօրեայ, Խմբագրութեամբ Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1976, Միթիթարեան տպարան, էջ 1-25]:

³ Օ. Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 157:

էր, որ լինէին նաեւ այդ ցուցակներից դուրս մնացած այլ ձեռագրեր եւս, որոնք դարձեալ անհետ կորել են:

Կարծում ենք աւելորդ չի լինի, եթէ նշենք նաեւ Սանասարեան վարժարանի ճոխ եւ բազմալեզու գրադարանի մասին, որը կազմուած էր 6.000ից աւելի գրքերից¹, որոնց մէջ բացի դասական գործերից, կային նաեւ նորագոյն գիտական եւ մանկավարժական հատորներ՝ հայերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն, պարսկերէն, արաբերէն եւ ռուսերէն լեզուներով, որոնք ոչ միայն դիւրացնում էին ուսուցիչների գործը, այլեւ առատ նիւթ հայթայթում ուսանողութեանը²: Շատ հարուստ էր Սանասարեան վարժարանի թանգարանը՝ իր կենդանաբանական, մարդակազմական, բուսաբանական, հանքային եւ երկրաբանական հաւաքածուներով: Յիշատակութեան արժանի էր եգիպտական մուսիան, 538 կտոր հին դրամների հաւաքածուն (ոսկի, արծաթ եւ պղինձ)³, նշանաւոր նկարիչների՝ Ռուբէնսի (2), Այվազովսկու (4), Բոսսէնի, Վերեսչագինի, Օոլյովի, Ներսիսեանի եւ ուրիշների գործերը, Կարնոյ դաշտի վայրի կենդանիներ եւ թռչուններ զմուսուած կամ շոով արկոհոլի մէջ դրուած՝ շուրջ 500 հատ, չիւնական, հնդկական արուեստի գործեր, մամոնտի ոսկորներ եւ այլն⁴:

Հայերէն ձեռագրերի ժողովածու ունէր նաեւ Կարինի Արծնեան վարժարանը, որի տեսչութիւնը դեռեւս 1865 թուականից սկսել էր հաւաքել գրչագրեր եւ տպագիր գրքեր: Ձեռագրերը մեծ մասամբ ձեռք էին բերուել ինչպէս քաղաքի, այնպէս էլ մերձակայ եկեղեցիներից եւ վանքերից: 1912 թուականին Արծնեան վարժարանում արդէն կար 62 ձեռագիր եւ 1632 հատոր տպագիր գիրք: Տպագիր գրքերի մեծ մասը յետոյ տարուեց «Երիտասարդական միութեան» հաւաքատեղին⁵: Դարձեալ Հ. Յ. Քօսեանն է, որ նոյն 1912

¹ Հ. Յակոբ վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Հտ. Ա., Վիեննա, 1925, էջ 232:

² Ղազար Չարրզ, նշուած աշխատութիւնը, էջ 228:

³ Հ. Յ. Քօսեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 232:

⁴ Ղազար Չարրզ, նշուած աշխատութիւնը, էջ 214-215:

⁵ Տե՛ս Հ. Յ. Քօսեան, Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարա-

Թուակահանին, իր պաշտօնավարութեան ընթացքում, կազմել է նաեւ Կարինի Արծնեան վարժարանի ձեռագրաց ցուցակը, ուր նկարագրել է յիշեալ 62 ձեռագրերը եւ կարեւոր գիւղերում եղած ձեռագրերի ցուցակը, 33 ձեռագրերի նկարագրութեամբ: Յիշեալ ձեռագրացուցակները միայն վերջերս է որ հրատարակուեցին դարձեալ «Հանդէս ամսօրեայ»-ում¹:

Այսպիսով, շնորհիւ Աճառեանի եւ յատկապէս Քօսեանի ջանքերի, մեզ յայտնի են դարձել Կարինից եւ նրա գիւղերից ընդամէնը 189 գրչագրեր: Կասկածից վեր է, որ այս թիւը ամբողջական լինել չի կարող, քանի որ Կարինի նախ ոչ բոլոր վայրերի եւ մանաւանդ անհատ մարդկանց մօտ գտնուող ձեռագրերն է որ նկարագրուել են յիշեալ ցուցակներում, իսկ երկրորդ՝ եղած տուեալները վերաբերում են մինչեւ 1912 թուականը եւ ոչ թէ 1915 թուականը, երբ մինչ այդ ցուցակագրուած յիշեալ հաւաքածուները կարող էին նորանոր ձեռագրերով աւելացած լինել, ինչպէս այդ տեղի է ունեցել Սանասարեան վարժարանի հետ, որի ժողովածուին երբեմն մաս կազմող ձեռագրերը գտնուում են Մաշտոցի անուան Մատենադարանում, եւ որոնք սակայն, ինչպէս ասացինք, բացակայում են յիշեալ վարժարանի ձեռագրաց ցուցակից:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՛նչ է մեզ հասել Կարինից, թէկուզ մեզ ծանօթ եղող յիշեալ 196 գրչագրերից: Ըստ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի անտիպ մի ուսումնասիրութեան, «Կարինի ձեռագրերը եւս անկորուստ բերուել են Երեւանի թանգարանը»²: Սակայն դժբախտաբար եղած փաստերը մեզ բոլորովին այլ բան են վկայում:

Անգամ Կարինի Սանասարեան վարժարանի ձեռագրերը

նի ի Կարին.- Հանդէս ամսօրեայ, 1961, էջ 102:

¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին եւ Կարնոյ գիւղերու, Կազմեց՝ Հ. Յակոբ վ. Քօսեան.- Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, էջ 102-36, 312-29. 1962, էջ 30-57, 174-82, 339-52: Նոյն հեղինակի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու».- «Հանդէս ամսօրեայ», 1964, էջ 29-38, 153-60, 323-32:

² Հայկական ՍՍՀ գիտութիւնների ակադեմիայի Պատմութեան ինստիտուտի գիւն (վերջերս տեղափոխուած Մատենադարան):

լրիւ մուտք չեն գործել Մատենադարան: Աճառեանի եւ Քօսեանի ցուցակագրած 94 ձեռագրերից այժմ անհետ կորել են 33 գրչագրեր: Կորածների թուումն է 1323 թուակահանին ընդօրինակուած մի Շարակնոց-Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց եւ այլն:

Երբ Սանասարեան մատենադարանն ու գոյքերը (100 սնդուկ) Կարինից Սեբաստիա պէտք է տեղափոխուէին, սնդուկների մեծ մասը կորչում է, կենդանական ու պատմական թանգարանները փչացած, շէնքը հիւանդանոցի վերածուած եւ բազմաթիւ գրքեր էլ ընկել էին գետնին... Կարինի Սանասարեան վարժարանի պրոֆ. Ս. Սողիկեանը, որ քաջ յայտնի էր իր անսահման դրասիրութեամբ, մեծագոյն միւլթարութիւնը կուսնայ, երբ փոշիների մէջ ի յայտ կբերի «այնքան նշանաւոր Աւետարանը, որ հնութեան կարգով երրորդն էր եւ անկիւն մը նետուած», գրրոցի մէջ կգտնէ հայկական, պարթեական, հռոմէական եւ բիւզանդական հին դրամներ»¹:

Յիշեալ հնագոյն ձեռագիր Աւետարանը, անշուշտ, Սանասարեան վարժարանի ձեռագրերի գարդը կազմող՝ 986 թուակահանին գրուած Աւետարանը պէտք է լինի, որի մի մասը կրկնագիր է եւ ըստ մասնագէտների կարծիքի, գրուած պէտք է լինի Ե-Ձ. դարերին: Այդ ձեռագիրը այժմ պահուում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի 7735 համարի տակ:

Սանասարեան վարժարանի ձեռագրերի ժողովածուին երբեմն մաս կազմող մի ձեռագիր Սաղմոս ընդօրինակուած 1596-1597 թթ. տեսել ենք Բուխարեստում՝ Ռուսինահայոց թեմական խորհրդի դիւանատանը:

Ինչ վերաբերում է Կարինի Արծնեան վարժարանի ձեռագրերի հաւաքածուին, պէտք է նշել, որ մինչեւ 1912 թուականը այնտեղ պահուած 62 ձեռագրերի ճակատագրի մասին դժբախտաբար մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք պահպանուած: Արծնեան ժողովածուն յատկապէս հարուստ է եղել

¹ Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյց, 1916-1920, էջ 167:

երկաթագիր Աւետարաններով: Հ. Յ. Քօսեանի ցուցակում յիշուում են ԺԱ., ԺԲ., ԺԱ-ԺԲ. դարերից 4 Աւետարաններ: Կարելոր է նաեւ 1235 թուականին Ստեփան գրչի կողմից Լիմոնում ընդօրինակուած Աւետարանը: Յիշեալ ձեռագրերից եւ ոչ մէկը յիշատակուած չէ Գարեգին Ա. կաթողիկոսի «Յիշատակարանք ձեռագրաց» գործի Ա. հատորում, ուր ընդգրկուած են Ե. դարից մինչեւ 1250 թուականների ձեռագրերի յիշատակարանները: Նոյնպէս ԺԴ. դարից յիշեալ ժողովածուում եղել են 4 Աւետարաններ (1306, 1313, 1332, 1333 թթ.), որոնցից երեքը չկան Հայկական ՍՍՀ գիտութիւնների ակադեմիայի թղթակից անդամ Լ. Ս. Խաչիկեանի «ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ»-ին նուիրուած հատորում, եւ միայն մէկը (1333 թ.) յիշուած է Ղեւոնդ ծայրագոյն վարդապետ Փիրղալէմեանի անտիպ յիշատակարանների միջնորդութեամբ, որ վերջինս արտագրել էր իր ժամանակին Կարինի Ս. Աստուածածին եկեղեցում: Յիշեալ փաստերը եւս մի անգամ ապացուցում են, որ Արծնեան վարժարանի ձեռագրերը մուտք չեն գործել Մատենադարան, քանի որ վերոնշեալ յիշատակարանների ժողովածուները առաջին հերթին կազմուած են Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրայ, եւ եթէ այդ ձեռագրերը լինէին Մատենադարանում, անպայման պէտք է ընդգրկուէին յիշեալ յիշատակարանների ժողովածուներում:

Արծնեան վարժարանի ձեռագրերում կային նաեւ 1294 թուականին Այրի ձորում գրուած մի Աւետարան, Փաւստոս Բուզանդի Պատմութիւնը՝ ընդօրինակուած ԺԶ-ԺԷ. դարերում¹: Յովսէպոս Փլաբիանոսի Պատմութիւնը, Պորփիրի աշխատութիւնը եւ այլն:

Կարինի գիւղերում պահպանուած եւ Յ. Քօսեանի կողմից նկարագրուած 33 ձեռագրերից միայն մէկի մասին գիտենք,

¹ Յիշեալ ձեռագրից 1910-1911 թուականին Կարինում կատարուած Հ. Ք. Յովնանեանի մի ընդօրինակութիւն այժմ պահուում է Վիեննայի Միխիլաբեան մատենադարանի 762 համարի տակ (Հ. Հ. Ոսկեան, Յուլյակ... էջ 306): Նա որոշ տարբերութիւններ ունի տպագրից:

որ գտնուում է այժմ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Այդ Շղնոց կամ Շխնոց գիւղի Ս. Դաւիթ եկեղեցում երբեմն պահուած եւ 1038 թուականին Եւագր գրչի կողմից ընդօրինակուած մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանն է, որն այժմ պահուում է մեր Մատենադարանում [Հ^Կ 6201]: Միւս ձեռագրերից 1314 թուականին գրուած եւ Դվնիկ գիւղում մինչեւ եղեռնը պահուած մի Աւետարանի յիշատակարանը եւս չգտանք յիշեալ ԺԴ. դարի ձեռագիր յիշատակարանների ժողովածուում: Այսպիսով, Կարինի գիւղերից Հ. Յ. Քօսեանի կողմից նկարագրուած 33 ձեռագրերից միայն մէկն է հասել մեզ, իսկ միացածների ճակատագիրը յայտնի չէ:

Կարինում եւ իր շրջականերում թուրքական կառավարող շրջանների տիրապետութեանը զոհ դարձան բաւական կարեւոր թիւ կազմող եւ արժէքաւոր գրչագրեր ու հազուագիւտ տպագիր գրքեր, որոնց ո՛չ ցուցակը ունենք եւ ո՛չ էլ նրանց արժէքի մասին որեւէ գաղափար: Հ. Յ. Քօսեանը դիտել է տալիս, որ Օսմանեան կառավարութեան կողմից «տուներ կը խուզարկուին գիրք եւ թուղթ գտնելու. քանիներ թոնիրներու մէջ աթարին հետ այրած են քովերնին ունեցած հնաւանդ ձեռագիրները» (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.), քանիներ հողին տակ թաղած են հին թղթեր եւ յետոյ մոռցած են հանել, եւ եթէ կային կարնեցի հայ գրողներու յիշատակարաններ, այրած իսպառ մոռացութեան կարգն անցած են իրենց անունն ու յիշատակը»¹:

Դարձեալ ինչպէս երեւում է ականատեսի մի վկայութիւնից, Կարինում եւս այնքան անխնայ կերպով են ոչնչացուել մեր ձեռագրերը, որ այստեղ էլ նրանցից կարելոր մի մասը բաժին է հանուել իբրեւ փաթածելու թուղթ շուկայում օգտագործելու համար: Հայերէն ձեռագրերի անխոնջ խուզարկուներից մէկը՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեանը 1921 թուականին Կարինում իր տարագրութեան շրջանից նկարագրում է հետեւեալ զգայացուց իրականութիւնը.

¹ Հ. Յակոբ ծ. վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա., էջ 248:

«Կարնոյ տարագրութեան սկզբի օրերուն ուղեցի տակաւ ըն-տելանալ քաղաքի աղքատ շուկային, իմ առօրեայ կենսական պէտքերուս համար: Ներս մտայ նպարատուն մը եւ ուղեցի ճիթապտուղի քանի մը հատիկ գնել: Յուզումս զիս պիտի խեղդէր այդ պահուն, երբ տեսայ, որ թշուառ խանութպանը մատներուն մէջ ոլորած մագաղաթեայ նուրբ եւ երկաթազիր թերթի մը մէջ ծրարեց ուզածս հատիկները: Ես հետզհետէ վերժուեցայ սակայն, երբ ամէն օր քաղաքի փողոցներուն մէջ ծախուիլը կը տեսնէի Հայ եկեղեցւոյ յատուկ գեղեցիկ եւ արժէքաւոր անօթներու եւ զգեստ ու զարդերու»:

Զգիտենք ոչինչ այդ փաթաթուած մագաղաթեայ թերթերի մասին. արդեօ՞ք Արծնեան վարժարանի կորած երկաթազիր Աւետարաններից էին, թէ՞ մեզ անծանօթ մի վանքից գտնուած մի այլ երկաթազիր ձեռագրի բեկորը: Յամենայն դէպս, Կարինում եւս դժբախտաբար բաւականին գրչագրեր են ոչնչացել մեր պապերի երկնած մագաղաթներից:

* * *

* ԿԵՍԱՐԻԱՆ իր շրջակայքով հարուստ էր վանքերով եւ եկեղեցիներով եւ գրչագրերով: Կեսարիայի Ս. Դանիէլի վանքը հնուց ունեցել է թանկագին սպասներ, արժէքաւոր անօթներ եւ մագաղաթեայ ձեռագրեր, սակայն դարերի ընթացքում տեղի ունեցած իրարայաջորդ արհաւիրքներին նրանք ոչնչացել են²: Բացի դրանից, Կեսարիայից որոշ թուով ձեռագրեր դեռ 19րդ դարի վերջերից սկսած տեղափոխուել են արտասահմանեան զանազան մատենադարաններ: Օրինակ՝ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարան 1895 եւ 1896

թուականներին մեծ մասամբ Հ. Գր. Գալէմբեարեանի ջանքերի շնորհիւ Կեսարիայից մուտք են գործել 6 ձեռագրեր¹:

Կեսարիայի եւ շրջակայ վայրերի ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է ժրջան ձեռագրագետ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը, որը Կեսարիայի իր առաջնորդութեան շրջանում (1887-1911 թթ.) խնամքով ցուցակագրել էր մեծ թուով ձեռագրեր: Սակայն ցաւով պէտք է նշել, որ նրա յիշեալ նկարագրութիւնների միայն փոքր մասը յաջողուեց յանձնել տպագրութեան: Եւ այսպէս, Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը իր կենդանութեան օրօք հնարաւորութիւն ունեցաւ հրատարակելու Կեսարիային եւ նրա շրջակայքին վերաբերող իր կողմից կազմուած հետեւեալ ձեռագրացուցակները. Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքի ձեռագրացուցակը (12 ձեռագրերի նկարագրութեամբ)², Կեսարիայի Ս. Աստուածածին եւ Գրչէհի Ս. Գէորգ եկեղեցիների ձեռագրացուցակը (27 ձեռագրերի նկարագրութեամբ)³, Թալասի (3 ձեռագիր)⁴, ինչպէս նաեւ Կեսարիայի վիճակի՝ Էվերէկի, Թալասի, Թաւլուսունի, Պալակասիի, Նիրգէի, Տարսիախի եւ Մունճուսունի ձեռագրացուցակը (37 ձեռագրերի նկարագրութեամբ)⁵:

¹ Տե՛ս Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ... Հ^ր 465, Հ. Հ. Ոսկեան, Յուցակ... Հ^ր 696, 700, 704, 790, 901:

² Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Հատոր Ա., Կեսարիոյ վիճակ, Տետր Ա. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Սարգիս վանուց ի Կեսարիայ: Կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան՝ առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ: Հրատարակութիւն Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանուց ժառանգաւորաց վարժարանի: Կոստանդնուպոլիս, Տպագր. եւ վիճագր. Գ. Պաղտատուեան, 1892 (35 էջ):

³ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Հատոր Ա., Տետր Բ. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Կեսարիոյ եւ Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն Գրչէհի, Կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան՝ առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ, Կոստանդնուպոլիս, 1893 (40 էջ՝ էջ 36-75):

⁴ Տրդատ վրդ. [Պալեան], Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թալաս (Թե՛մ Կեսարիոյ). 1. Թալասու վերի թաղի Վարդպատրիկեան վարժարանի թանգարանին սեփական.- Արեւելեան մամուլ, 1897, 15/Թ., Հ^ր 18, էջ 615-9: 15/ԹԱ., Հ^ր 22, էջ 745-7:

⁵ Տրդատ վրդ. Պալեան, Ձեռագիրք Կեսարիոյ վիճակին վանորէից, սու-

¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայկալի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց [Հտ. Ա.], Կազմեց Արտաւազդ արքեպս. Սիւրմէեան՝ առաջնորդ հայոց Հայկալի, Երուսաղէմ, 1935. էջ 2.: * ԻԲ+415 էջ. նկարագրել է 191 ձեռագիր, որից 34ը՝ մասնաւոր - Գ. Տ-Վ.: «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ., էջ 88-93 - Գ. Տ-Վ.:

² Կարապետ աւ. քհն. Գալֆայեան (Հովիւ Եղեմի հայոց), Գիրք Ելից Հայոց, Բէյրութ, 1955, էջ 110:

Միայն վերջերս է, որ Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայ»-ում եւ ապա առանձին, լոյս տեսաւ նոյն հեղինակի կազմած Կեսարիայի Ս. Կարապետ եւ մասամբ Ս. Դանիէլ վանքի ձեռագրացուցակը (48 44+4) ձեռագրերի նկարագրութեամբ¹: Այսպիսով, մինչեւ այժմ լոյս են տեսել Պալեան եպիսկոպոսի գրչին պատկանող եւ Կեսարիային ու նրա շրջանին վերաբերող միայն 127 ձեռագրերի նկարագրութիւն:

Կեսարիայի մեր ձեռագրական ժառանգութեան քանակի վերաբերեալ եւս ճշգրիտ տեղեկութիւններ չեն պահպանուել: Սակայն եթէ նկատի ունենանք այն Հանգամանքը, որ Տ. եպս. Պալեանը 1892 թուականին նախաձեռնելով կազմել Թուրքիայի Հայերէն ձեռագրերի ցուցակը, նրա առաջին Հատորը տրամադրել էր Կեսարիայի վիճակի ձեռագրերին եւ այն կարծիքն էր յայտնել, որ այդ Հատորը բաղկանալու է 15 տետրերից, այսինքն. «Կեսարիոյ վիճակին ամբողջ ձեռագիրք Ա. Հատորն պիտի կազմեն, 15 տետրներէ բաղկացեալ»², ապա մեզ մօտաւոր չափով պարզ կլինի, թէ հեղինակը ինչպիսի պատկառելի թուով ձեռագրեր էր նպատակ ունեցել նկարագրել Կեսարիայից: Յիշեալ տետրերից Պալեանին վիճակուեց հրատարակել միայն երկուսը, ուր նկարագրուած է մի վանքում եւ երկու եկեղեցիներում պահպանուած 39 ձեռագիր, այն ինչ նախատեսուած յաջորդ 13 տետրերի հետ Կեսարիայում եւ նրա շրջակայքում նկարագրելի ձեռագրերի ընդհանուր թիւը ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կազմէր առնուազն 700 ձեռագիր: Մեր ասածը ապացուցող կարեւոր կոռուաններ են Հանդիսանում հետեւեալ փաստերը. Պալեանը երբ 1888 թուականին բացեց Կեսարիայի Ս. Կարա-

պետ վանքի վարժարանը, նրան կից հաստատեց նաեւ մատենադարան, թանգարան, ուր հաւաքեց 160 ձեռագիր մատեան եւ բազմաթիւ Հնութիւններ, մասամբ վանքից առնելով եւ մասամբ իւր աշխատութեամբ ձեռք բերելով¹: Պալեանը, ինչպէս տեսանք, իր հատորի իւրաքանչիւր տետրը յատկացնում էր որեւէ մի վանքի եւ կամ եկեղեցու ձեռագրական ժառանգութեան նկարագրութեանը, ուստի իր նախատեսած տետրերից մէկն էլ պիտի նուիրէր Ս. Կարապետի մեծ թուով ձեռագրերին: Այսպիսով պէտք է հետեւեցնել, որ Կեսարիայում եւ նրա շրջակայքում գտնուած ձեռագրերի թիւը կարող էր աւելի լինել, քան վերեւում մեր ենթադրած 700ը: Այդ անվիճելի կերպով ապացուցուած է նաեւ Տ. եպս. Պալեանի կողմից գրուած հետագայ տողերով. նա գրում է, որ բացի Ս. Կարապետի 160 ձեռագրերի նկարագրութիւնը բովանդակող իր կազմած ցուցակից, ինքը կազմել է նաեւ միւս վանքերի եւ վիճակի բոլոր եկեղեցիների եւ անհատների մօտ գտնուած ձեռագրերինը, որոնք իր ասելով, «500 հատէ աւելի են...»²:

Այսպիսով, 1921 թուականին, երբ Պալեանը վերոյիշեալ տողերն էր գրում, իր մօտ դեռեւս անտիպ վիճակում կային Կեսարիային վերաբերող 660ից աւելի ձեռագրերի նկարագրութիւնները, եւ որին եթէ գումարելու լինենք մինչ այդ նրա կողմից հրատարակուած եւ դարձեալ Կեսարիային եւ նրա շրջակայքին վերաբերող 79 ձեռագրերի նկարագրութիւնները, ապա պարզ կդառնայ մեզ համար, որ հեղինակը մինչեւ եղեռնը յիշեալ վայրերում տեսել եւ նկարագրել է աւելի քան 700 ձեռագրեր:

Ահա մեծ թիւ կազմող Կեսարիայի այդ ձեռագրական Հարստութեանը 1915 թուականին վիճակուած ճակատագրի մասին է, որ մենք ոչինչ չգիտենք: Պալեանը, Կեսարիայի առաջնորդական պաշտօնից յետոյ, 1911-1922 թթ. անց էր

¹ Հ. Ն. վրդ. Ակինեան, Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան. Համառօտ ակնարկ մը իր գրական գործունէութեան վրայ.- Հանդէս ամսօրեայ, 1923, էջ 550:

² Նոյն տեղում, էջ 555:

րք եկեղեցեաց եւ անհատից սեփական.- Լոյս (Կ. Պոլիս), 1905, էջ 286-8, 516-9, 661-4, 776-8, 827-8, 967-71, 1138-40, 1249-51. 1906 էջ 143-4, 333-6, 479-80, 645-8, 910-1, 934-6, 1030-2, 1101-3, 1127-8, 1200:

¹ Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա, Կազմեց Տրդատ եպ. Պալեան, Վիեննա, 1963 [ԺԲ., 88 էջ]: Տն՝ նաեւ «Հանդէս ամսօրեայ», 1959, էջ 253-74, 421-43. 540-51, 1960, էջ 81-99, 241-67, 416-35, 537-50:

² Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Հատոր Ա., Տետր Ա., էջ 7:

կացրել Զմիւռնիայի մօտ գտնուող Մանիսա քաղաքում՝ մի տեսակ մենուլթեան մէջ, սակայն անխոնջ կերպով միշտ աշխատել էր ծառայել Հայ բանասիրութեանը: Ահա այստեղ էր, որ նա սրտի մեծ կսկիծով սեւ լուրեր էր ստացել Կեսարիայից, եւ իր բարեկամներից մէկին գրած նամակում նա յայտնում էր դառնութեամբ հետեւեալը. «Կեսարիոյ չորս վանքերն ալ աւերակի վերածուած են, այժմ չեմ գիտեր, որ այդ ամէն վանորէից ու եկեղեցեայց ձեռագիրներն ի՞նչ եղած են, փճացած են, թէ այլուր փոխադրուած են»¹:

Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեանցը Կեսարիայի ձեռագրերը եւս համարում է ոչնչացած՝ Անկիւրիայի եւ Արմաշի մեր ձեռագրական ժառանգութիւնների նման, եւ այդ բոլորի մասին նշում է իբրեւ հազարաւոր հատորներից կազմուած մեծ ժողովածուներ²:

Կեսարիայի պատմութեան բազմահմուտ եւ բազմավաստակ հեղինակ Արշակ Ալպոյաճեանը եւս գրում է, որ վերջին աղէտի ժամանակ զոհ են գնացել նաեւ Կեսարիայի ձեռագիրների մեծ մասը³: Սակայն Կեսարիան միայն իր ձեռագրական ժառանգութիւնը չկորցրեց...

Եթէ Անկիւրիայի եւ Արմաշի ձեռագրերի մեծ մասի կորուստը ամենադոյզն չափով մեղմւում է նրանց գիտական նկարագրութիւնները պարունակող ձեռագրացուցակների փրկութեամբ եւ վերջերս էլ նրանց հրատարակութեամբ, ապա ցաւով պէտք է նշել, որ Կեսարիային բոլորովին այլ բախտ վիճակուեց: Ինչպէս նշուեց, Կեսարիայի աւելի քան 700 ձեռագրերից միայն 127 գրչագրերի նկարագրութիւնն է, որ հրատարակուած լինելու շնորհիւ, մատչելի դարձաւ բանասիրութեանը, իսկ ձեռագրերի ճնշող մասի նկարագրութիւնները, որոնք դարձեալ կազմուել էին Տրդատ եպս. Պալեանի կողմից, 1922 թուականին Զմիւռնիայի աղէտի ժա-

մանակ բախտակից եղան իրենց մայր ձեռագրերին եւ անցան անէութեան գիրկը...

Դիպուածի բերմամբ է, որ փրկուեց Պալեանի անտիպ գործերից միայն Կեսարիայի Ս. Կարապետի վանքի ձեռագրացուցակի փոքր մասը, քանի որ հեղինակը յիշեալ ձեռագրացուցակի միայն 44 ձեռագրերի նկարագրութիւնն էր կարողացել ուղարկել 1922 թուականին Զմիւռնիայից Հ. Ն. Ակինեանին՝ «Հանդէս ամսօրեայ»ում տպագրելու համար, եւ առաջիկայի համար խոստացել էր ուղարկել ոչ միայն սոյն ցուցակի յաջորդ մասերը, այլեւ Կեսարիայի եւ շրջակայքի իր նկարագրած աւելի քան 500 գրչագրերի ձեռագրացուցակները¹: Սակայն տարաբախտաբար շատ շուտով նոյն Զմիւռնիայում ձեռագրերի անխոնջ խուզարկուի հարուստ վաստակը՝ իր բոլոր անտիպ ձեռագրացուցակների հետ, քէմալական զօրքերի կողմից կորստեան մատնուեցին:

Վերջերս «Հանդէս ամսօրեայ»ում եւ ապա առանձին գրքով Տրդատ եպս. Պալեանի կազմած Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի յիշեալ ցուցակի փրկուած մասի հրատարակումը, ոչ միայն յարգանքի մի տուրք է մատուցուած այն կազմող ժրաջան հոգեւորականի յիշատակին, այլեւ կարեւոր մի նպաստ Կեսարիայում մեր կորցրած ձեռագիր մեծ թուով գանձերի գէթ մի մասի արժէքը ճանաչելու առումով:

Ի դէպ, պէտք է նշել, որ յիշեալ ձեռագրացուցակում Ս. Կարապետի վանքից նկարագրուած է 44 գրչագիր, իսկ Ս. Դանիէլի վանքից՝ 4 ձեռագիր, սակայն իրականում նրանցից առաջին ժողովածուի թիւը եղել է 160 եւ կամ նոյն Պալեանի դեռեւս 1894 թ. գրուած մի այլ յօդուածի համաձայն, նոյն Ս. Կարապետ վանքում նա դեռ այն ժամանակ հաւաքել էր մօտ 180 կտոր հայերէն ձեռագիր², իսկ Ս. Դանիէլ վանքի ժողովածուն, որի ձեռագրերը եւս նոյն 1895 թուականին ցուցակագրուած էին նոյն Պալեանի կողմից, դարձեալ այն ժամանակ

¹ Նոյն տեղում:

² Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Դէպի լոյս եւ կեանք... էջ 319:

³ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հտ. Բ., Կահիրէ, 1937, էջ 1837:

¹ Հ. Ն. Ակինեան, նոյն տեղում:

² «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 357:

ունէր 85 գրչագիր¹: Պէտք է դիտել, որ յիշեալ ժողովածուները մինչեւ 1915 թուականը կարող էին եւ աճել: Այսպիսով, յիշեալ ձեռագրացուցակի լոյս ընծայումը միայն մի փոքր նմուշ է հանդիսանում ձեռագրերով հարուստ Կեսարիայի երկու վանքերում երբեմն պահպանուած մեր ձեռագրական հարուստ ժողովածուներից: Նոյն ժամանակ անհրաժեշտ ենք գտնում ասելու, որ անգամ մինչեւ 1915 թ. Պալեսանի կողմից զանազան առիթներով հրատարակուած ձեռագրացուցակներում կան այնպիսիները, որոնք շատ հեռու են խնդրոյ առարկայ եղող ժողովածուի լրիւ պատկերը արտայայտելուց: Այդպիսիներից է, օրինակ, Կեսարիայի Մունճուսուն գիւղի եկեղեցու ձեռագրերի նկարագրութիւնը: Եթէ 1906 թ. Պալեսանը Մունճուսունի եկեղեցուց նկարագրել է միայն 7 գրչագիր, ապա դեռ 1895 թուականին նոյն Պալեսանը նշում էր, որ նոյն գիւղի եկեղեցու գրագարանը ունէր «Երեսնի չափ հայերէն հին ձեռագիրներ»²: Ընդհանրապէս Կեսարիային եւ նրա շրջակայքին վերաբերող հրատարակուած ձեռագրացուցակները եւ այդ վայրերում երբեմն պահուած ձեռագրերի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները մեզ պատկերացում են տալիս, թէ ինչպիսի մեծ թուով արժէքաւոր ձեռագրեր ենք կորցրել նաեւ Կեսարիայում: Մեր յօդուածի սահմանները մեզ թոյլ չեն տալիս նկարագրութիւններով յայտնի ձեռագրերի նշանակութեան մասին խօսելու, սակայն եթէ անգամ նկատի ունենանք նրանց միայն հնութիւնը, դարձեալ նրանք կարող են խոր ակնածանք ազդել մեզ:

Երբեմն Կեսարիայի Ս. Սարգիս վանքում էր պահուում 1187 թուականին Հոռոմոսի վանքում Յովհաննէս երէցի կողմից ընդօրինակուած՝ Բարսեղ Կեսարացու «Ճառք յաղագս վեցաւրէից» գործը, որը գրուած էր իւրայատուկ մի բոլորգրով³ եւ անկասկած կարող էր մեծ արժէք ներկայացնել հայ հնագ-

¹ Նոյն տեղում, 1895, էջ 65:

² Նոյն տեղում, էջ 316:

³ Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց... էջ 515-520:

րութեան համար: Այս ձեռագիրը, սակայն բացակայում է Տ. եպս. Պալեսանի կողմից 1892 թուականին հրատարակուած համանուն վանքի ձեռագրացուցակից, հաւանաբար այդ ժամանակ այդ ձեռագիրը կամ տեղափոխուած էր Կեսարիայի մի այլ վանք եւ կամ տարուած էր այլուր: Ս. Կարապետի վանքում էր պահուում 1203 թուականին Վարդան գրչի կողմից Դրագարկում ընդօրինակուած մի Աւետարան: Ս. Սարգիսի վանքում էր գտնուում մի այլ Աւետարան՝ գրուած 1206 թուականին, Ս. Յովհաննու Կարապետի վանքում, Գրիգոր քահանայի կողմից: Դարձեալ Ս. Կարապետի սեփականութիւնն էր Գէորգ Լամբրոնացու Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց աշխատութեան 1292 թուականի ընդօրինակութիւնը՝ կատարուած Յովհաննէս գրչի կողմից, Խորին անապատում: Կեսարիայում երբեմն գտնուող մեծարժէք ձեռագրերից էր 1274 թուականին Սսում, Կոստանդին գրչի կողմից Օշին մարաջախտի համար գրուած Աւետարանը, որի յիշատակարանները՝ հրատարակուած Պալեսանի կողմից, մեզ ծանօթացնում են այնպիսի անձնաւորութիւնների եւ պարագաների հետ, որոնք բացակայում են բազմահմուտ Հ. Ղ. Ալիշանի «Սիսուան»ից¹: Եւ վերջապէս, կրկնապէս հազուագիւտ մի գրչագիր, որը երկրորդ անգամ գրուել էր ԺԴ-ԺԵ. դդ., իսկ հնագոյն մասը՝ երկու տեսակի հայերէն մեսրոպեան երկաթագրերով եւ յունարէնով², եւ այլ բազմաթիւ արժէքաւոր ձեռագրեր: Սակայն ինչպիսի արժէքներ էլ դեռ կային, որոնց անգամ նկարագրութիւնն իսկ չհասաւ մեզ:

Կեսարիայից ոչ հեռու գտնուող Թումարզան եւս մինչեւ 1915 թուականն ունեցել է իր գրագարանը, ուր պահուում էին 40 ձեռագրեր ու բազմաթիւ տպագիր մատեաններ եւ մանր գրքեր³: Տարագրութեան ժամանակ Դանիէլ վարդապետը այդ բոլորը արժէք ներկայացնող վաւերագրերի հետ

¹ «Հանդէս ասորեայ», 1898, էջ 244-8:

² Նոյն տեղում, 1899, էջ 14-15:

³ Թորոս Մ. Մատաղճեան, Յուշամատեան Թումարզայի, Բէյրութ, 1959, էջ 86:

անդուկով թաղել էր՝ 1915 թուականի արհաւիրքներից փրկելու յոյսով¹: Եւ այսպէս ո՛վ գիտի ինչքան թանկարժէք հնութիւններ մոխրացան հողի տակ, թաղուեցին ու թաղուած էլ մնացին...

1915 թուականին գրքերի ջարդ կազմակերպուեց նաեւ Կեսարիայի մօտակայ Էվէրէկում: Զէնքի չափ վտանգաւոր էին համարուում գրքերն ու պատկերները, հայերից շատերը, թուրքերից գզուշանալով, այրում էին մինչեւ իսկ ձեռագիր յիշատակարանները, գպրոցի գրադարանը, որ տարիներ զոհողութեամբ էր ճոխացած: Թաղում էին նկուղներում բացուած մասնաւոր փոսերի եւ խոնաւ պատերի մէջ: Աղբանոցների մէջ նետուած էին էջեր Ահարոնեանից, Վարուժանից, Սիրամանթոյից: Մեծ գուրգուրանքով ընդօրինակուած ու բարձերի տակ խնամքով պահուած ոգեւորող բանաստեղծութիւնները այժմ թուրք երեխաների ձեռքին թուղցիկի էին փոխուած²: Տ. եպս. Պալեանը Էվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցում իր ժամանակին տեսել եւ նկարագրել էր 4 ձեռագիր, բոլորն էլ Աւետարաններ, որոնցից հնագոյնը գրուած էր 1291 թուականին Սսում, Թորոս Կապնեցի գրչի կողմից³:

Մոսնուսոն գիւղում գտնուող երեսուն ձեռագրերի մէջ կար ուշագրաւ մի ձեռագիր, ուր գտնուում էր նաեւ ձեռագրերի մանրանկարչութեան գոյների բաղադրութեան վերաբերեալ կարեւոր մի գրուածք: Բացի ձեռագրերից, Կեսարիայի շրջանը հարուստ էր նաեւ հնատիպ բացառիկ արժէք ներկայացնող մատեաններով: Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքում Պալեանը դեռ 1894 թուականին, բացի ձեռագրերից, հաւաքել էր նաեւ 1.000 կտոր տպագիր գրքեր⁴: Պալականի գիւղի

ձերունի քահանայի մօտ եւ Ս. Կարապետ վանքում Պալեանը գտել էր հայ տպագրութեան երախայրիքներից եւ Յակոբ Մեղապարտի կողմից Վենետիկում 1512-1513 թթ. տպագրուած Աղթարքը, Պատարագամատոյցը, Ուրբաթագիրքը եւ Տաղարանը¹, որոնք մրցում են մեր թանկարժէք ձեռագրերի արժէքի հետ, քանի որ աշխարհով մէկ հազիւ մի քանի օրինակ կարելի է այժմ ճարել այդ հնագոյն տպագիր գրքերից:

Եւ այսպէս, Կեսարիան իր շրջականերով կորցրեց աւելի քան 700 արժէքաւոր ձեռագրեր եւ հազարների հասնող հնատիպ եւ հազուագիւտ տպագիր մատեաններ: Սակայն Կեսարիան մեր ձեռագրական կենտրոնների մէջ 1915 թ. կրեց կրկնակի կորուստ: Նա ոչ միայն կորցրեց իր ձեռագրական հարուստ գանձերը, այլեւ լուծթեան մատնուեցին անգամ նրանց հաշուեմատեանները հանդիսացող ձեռագրացուցակները^{*}:

Մենք շատ չնչին տեղեկութիւններ ունենք ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ձեռագրերի մասին: Ինչպէս յայտնի է՝ պատմական Մելիտինէն հայ գրչութեան հնագոյն կենտրոններից էր. այդտեղ է, որ դեռեւս 1057 թուականին ընդօրինակուել է մի Աւետարան, որն այժմ պահուում է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում [Հ^մ 3784]:

Սրուանձտեանցը իր ժամանակին չնայած որ միայն երկու ձեռագրեր է նկարագրել Մալաթիայից, սակայն ինչպէս բազմաթիւ այլ վայրերի, այնպէս էլ Մալաթիայի մասին նրա հաղորդումները շատ հեռու են ամբողջական լինելուց: Դժբախտաբար Մալաթիայի մեր ձեռագրերի մասին ոչ մի ձեռագրացուցակ մեզ չի հասել, ուստի բացի կցկտուր մի քանի տեղեկութիւններից, շատ վայրերի նման՝ այս քաղաքի մասին եւս մեզ շատ քիչ բան է յայտնի:

¹ Նոյն տեղում:

^{*} Բացի 1963ին Վիեննայում տպագրուած՝ Ս. Կարապետի եւ Ս. Դանիէլի 44+4 ձեռագրերի նկարագրութիւններից, Տ. եպս. Պալեանի վերը յիշատակուած մնացեալ նկարագրութիւնները եւ աւելին տե՛ս Յուլիանի ձեռագրաց Կեսարիոյ եւ Զմիւռնիոյ, Երեւան. 2002 - Գ. Տ-Վ.:

¹ Նոյն տեղում, էջ 98:

² Ալեքս Գրիգորեան, Սեդրակ Գարակէօգեան, Յիշատակարան Էվերէկ-Ֆենէսէի, Փարիզ, 1963, էջ 589-590:

³ Տ. եպս. Պալեան, Ձեռագիրք Կեսարիոյ վիճակին վանորէից, Ս. Եկեղեցեաց եւ անհատից սեփական. Ա. Էվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցիին.- Լոյս, Կ. Պոլիս, 1905, էջ 286-8, 516-9:

⁴ «Հանդէս ամսօրեայ», 1894, էջ 357:

Մալաթիայի Ս. Փրկիչ վանքի մասին դարձեալ Տրդատ եպս. Պալեանը գրում է, որ անցեալում ունեցել է բազմաթիւ գրչագրեր, սակայն նրա հնագոյն մատեանները սրա ու նրա ձեռքը անցնելով, 1906 թուականին այնտեղ մնացել էր միայն մի Աւետարան, Յայսմաուրը, Շարական եւ ժամագիրք, այսինքն՝ ընդամենը 4 կտոր գրչագրեր¹: Պրոֆ. Մկրտիչ Որբերեանը 1900 թուականին գրում է, որ «Եկեղացական պահարանին մէջ կը գտնուէին բաւական թիւով ձեռագիր եկեղեցական գիրքեր, որոնց մէջէն հինը ԺԱ. դար կ'երթար, ոմանց կողքերուն քով դրուած թերթերը մագաղաթեայ Աւետարանի թերթեր էին, կը յիշեմ նաեւ որոշ թերթ մը, որ կրկնագիր գրչուծիւն մըն էր, հին գիրերուն հետքերը զգալի էին»²:

Մալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ վանքում եւս ձեռագրեր են եղել, սակայն շատ բան թալանուել է՝ 1895 թուականին վանքի բոլոր գոյքերի հետ. Գէորգ արքեպիսկոպոս Արսլանեանը գրում է, որ վանքի հնութիւններից ոչինչ չէր մնացել, բացի մի քանի ձեռագրերից, այդ թուում մագաղաթեայ մի մեծարժէք Աւետարան, որին վիճակուել էր ծանր մի ողիսական: «Այս թանկարժէք մագաղաթեան 1895ի օրերուն կապուտ կողոպուտ կ'ըլլայ ու այլագրերի ձեռքով Ադանա կը տարուի, վաճառուելու ժամանակ Առաջնորդարանէն կ'առնուի: Մենք Ադանայի Առաջնորդարանէն կը վերադարձնենք, եւ ահա 1915ին՝ կրկին կը գերիանայ, յետոյ կառավարութեան միջոցով կը վերադարձուի եւ կը դրուի Խարբերդ՝ Օսմանեան դրամատունը, ուրկէց այլ թանկարժէք մագաղաթներու եւ սուրբ սպասներու հետ Պոլիս բերել կու տանք, ուր կը յանձնուի ու կը դրուի ապահովութեան մէջ»³:

¹ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1906, Հ"Պ 2975. Հմմտ. Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց. . Տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական, հրտ. Կրթասիրաց Ընկերութիւն, Պէյրութ, տպ. Սեւան, 1961, էջ 594-595:

² «Բիւրակն», 1900, էջ 147:

³ «Բազմավէպ», 1938, էջ 109:

Մալաթիայում հայ անուներ յիշեցնող վերջին բեկորների ոչնչացումը յատկապէս մեծ թափ ստացաւ դահճապետ Թալէաթ փաշայի՝ սոյն քաղաք կատարած իր այցելութեան ընթացքում (3 Նոյեմբերի 1916 թ.), ուր նա Մալաթիայում հիւր եղաւ Հաշիմ բէյի տանը: Նա օգտուելով առիթից, հրամայեց անխնայ ոչնչացնել հայերէն բոլոր արձանագրութիւնները եւ կոտորածի բոլոր հետքերը: Սոյն հրամանի համաձայն Հայոց գերեզմանատան բոլոր քարերը գործածուեցին զօրանոցի շինութեան համար¹: Անշուշտ, հայերին յիշեցնող այդ վերջին հետքերի հետ պէտք է որ իսպառ ոչնչացուէին նաեւ մեր մագաղաթեայ բազմաթիւ գանձերը:

Մալաթիայում ձեռագրեր էին գտնուում ոչ միայն վանքերում, այլեւ անհատ մարդկանց մօտ: Վերջերս մահացած ազգագրագէտ եւ գրող Գ. Հալաջեանը (Թափառական), որ 1925 թուականին Խարբերդից Սեբաստիա գնալու ճանապարհին երկու օրով կանգ էր առել Մալաթիայի բանտում, միանգամայն խիստ ուշագրաւ տեղեկութիւններ էր հաւաքել, որոնք խիստ արժէքաւոր են ինչպէս Մալաթիայի մեր ձեռագրական գանձերի վախճանի, այնպէս էլ ընդհանրապէս մեր ձեռագրերին վիճակուած տխուր ճակատագիրը ճանաչելու առումով: Տեղացի Մըխճի Սուլէյման անունով թուրքացած մի հայի (Սարգիս Աբրահամեան) պատմածը, որը ցարդ անտիպ է մնացել, իր շահեկանութեան համար մէջ ենք բերում ամբողջութեամբ: «Հայրս Կարապետ Աբրահամեան Երուսաղէմ երթալու եւ հաճի դառնալու ցանկութիւն ունէր. բայց այդ ցանկութիւնը ուզում էր իրականացնել տարբեր ձեւով, այն է՝ հաւաքել եւ կորստից փրկել Իզուլիի շրջանի քրդերի մօտ պահուած հայերէն ձեռագրերը:

Հայրս՝ դարբին էր, իսկ ընկերը՝ Կարոյ Օհանեան, վարպետ հիւսն, որպէս անբաժան ընկերներ շրջում էին այդ շրջանի գիւղերը՝ քրդերի հրաւէրով շէնքեր կառուցելու, եւ ադ առիթով կարողացել էին յայտնաբերել հայերէն մագաղաթներ,

¹ Ա. Ալպոյաճեան, նոյն տեղում, էջ 956:

գրչագիր Աւետարաններ, երկու Յայտմաւորք եւ զանազան ձեռագիրների հաւաքածուներ, որոնք ձեռք էին բերել Դերսիմի շրջանից Մալաթիայի լեռնային շրջաններ փոխադրուած Իզոլիի աշիրէթի անդամներից, որոնց նախնիները հայեր են եղել: Այս ձեռագրերը ձեռք են բերուած իրենց աշխատանքի դիմաց եւ տեղ-տեղ վճարումներով, եւ սրբութեամբ պահպանուած էին Կարոյ Օհանեանի քարաչէն տան ներքնայարկում մասնաւոր շինուած ապահով թաքստոցի մէջ, որպէսզի մի օր երկուսը միասին փոխադրեն Երուսաղէմ՝ հաճութեան արժանանալու համար:

Ես եւ Միքայէլը (Կարոյի տղան) որպէս երկու ընկերների անդրանիկ գաւազներ տեղեակ պահուած էինք այդ բոլորի մասին, բայց ընդհանուր տեղահանութիւնը եւ հայկական ջարդերը ի դերեւ հանեցին մեր ծնողների յոյսերը: Հայրս եւ Կարոն սպանուեցին Եփրատի վրայ ձգուած Իզոլիի կամուրջի առջեւ, եւ դիակները նետուեցին գետը իբրեւ աչքառու հայրենասէրներ: Ես եւ Միքայէլը թրքացանք՝ փրկելու համար այն սրբազան պահեստը, որ մեր ծնողներն աւանդ էին թողել մեզ:

Անցան տարիները, մեզ մօտ յայտնուեցին Բուլղարիայից եւ Յունաստանից եկած թուրք գաղթականներ, որոնք տեղաւորուեցին հայերի լքած բնակարանների մէջ, ի միջի այլոց գրաւեցին նաեւ ընկերոջս բնակարանը, փողոց նետելով թրքացած Օամանի (Միքայէլի) կիներն ու երեխաները:

Պատուհասի մի նոր շրջան սկիզբ առաւ թուրք գաղթականների գործած զուլումների իբրեւ հետեւանք. փայտի չգոյութեան պատճառով քանդուած էին բնակարանների զոները, պատուհանները, տախտակամածները եւ կտրուած էին այգիների պտղատու ծառերը:

Ընդհանուր ողբերգութեան այդ օրերին թուրք գաղթականները փայտ փնտրելու առիթով, յայտնաբերեցին մեր մագաղթների թաքստոցը եւ յայտնեցին զինուորական իշխանութիւններին: Բայրամի առաջին օրն էր, երբ կալերի մէջ

հաւաքուած թուրք ժողովուրդի ներկայութեամբ հանդիսաւոր խարոյկի բոցերին յանձնեցին նաեւ մեր մագաղթների հաւաքածուն: Միքայէլի տասներկու տարեկան տղան, որ այդ միջոցին ներկայ էր խարոյկի բոցավառութեան, փորձում է կրակից ազատել այն գրչագիր Աւետարանը, որի առջեւ գաղտնաբար իրենք ամէն երեկոյ ծնրադրում էին: Վայրենի ամբոխը բռնելով տղային, Աւետարանի հետ միասին յանձնում են կրակի բոցերին, աղաղակելով. «Ձեր Աստուածը թող փրկի քեզ այս կրակից», եւ այս տեղի ունեցաւ 1923 թուականին»¹:

Ահա թէ ինչպիսի ողբերգական վախճան վիճակուեց Մալաթիայի մեր ողջակիզուած վերջին մարդկային ու ձեռագրային բեկորներին, որոնք դեռ կարողացել էին իրենց գոյութիւնը պահպանել անգամ սաղայէլական Թալէաթի այստեղ գալուց յետոյ իսկ...

Հայերէն գրչագիրը փրկելու ճանապարհին խուժանի կողմից խարոյկի բոցերին յանձնուած յիշեալ անվեհեր պատանին, արժանի է, որ իր տեղը ունենայ դեռեւս չգրուած մեր նոր վկաների պատմութեան յաջորդ հատորում...

Մալաթիայից փրկուած ձեռագրերի մասին մեզ ոչինչ յայտնի չէ բացի մէկից, որն այժմ պահուած է Եոսուաղէմի Սրբոց Յակոբեանց մատենադարանի 3627 համարի տակ: Այդ ձեռագիրը հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան գլուխգործոցներից մէկն է եւ ընդօրինակուած եւ նկարուած է Կիրիկեան Հայաստանի հանճարեղ մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի կողմից, Հռոմկլայում: Այս ըստ Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանցի Ռոսլինի եօթերորդ մեզ յայտնի գործն է եւ Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակի տասներեքերորդ գրչագիրը, որը պատուիրել է նոյն կաթողիկոսը Լեւոն Գ.ի ժառանգ պատանի Հեթում Բ.ին նուիրելու համար եւ գրուած

¹ Հանդուցեալ ազգագրագէտ Գ. Հալաջեանի մեր տրամադրութեան տակ դրած անտիպ նիւթերից:

է 1268 թուականին: Ունի արծաթապատ կազմ¹: Ձեռագիրը Մալաթիայից Երուսաղէմ է բերուել 1929 թուականին*:

Ծնթ. Յայտնի բանասէր Յ. Քիւրտեանը վերջերս գրում է, որ Կեսարիայի զանազան հաստատութիւններից ձեռագրեր բերուած եւ վաճառուած են Կ. Պոլսում եւ այդ միջոցով է, որ իմ հաւաքածուից էլ մաս են կազմած ինչ-ինչ ձեռագրեր: Սակայն Կեսարիայի ձեռագրերի մեծ մասի ճակատագիրն անյայտ է²:

* * *

ԱՆԿԻՒՐԻԱ.- Ձեռագրերով հարուստ էր Գաղատիայի հայութիւնը: 20րդ դարի սկզբին հայերէն ձեռագրերը մեծ մասամբ կենտրոնացուած էին Կարմիր վանքում:

1915 թուականի Ապրիլի 30ին էր. աքսորական հայ մտաւորականների մի խումբ, որ ճանապարհ էր հանուած Կոստանդնուպոլսից, մի պահ իր հանգրուանն էր գտել Անկիւրիայի Ս. Աստուածածնի վանքում, ուր նոյն օրը տեղի հայ գաղութը նշելու էր Համբարձման տօնը: Այդ օրը Անկիւրիայի հայութեան տօների տօնն էր, քանի որ երգելու էր աքսորականների խմբին մաս կազմող՝ Կոմիտաս վարդապետը: Ինչպէս նկարագրում է իր յուշերում յայտնի Հրապարակագիր Բիւզանդ Քէչեանը, Կոմիտասին լսելու համար եկել էին նոյնիսկ օտարներ: Հայ մտաւորականների խումբը նոյն օրն իսկ, Անկիւրիայի հայութեանը Հրաժեշտ տալուց առաջ, չմոռացաւ աչքէ անցնելու «Գաղատիոյ վերջին հայ առաջնոր-

դին՝ Կիւլէսէրեան Բարգէն եպիսկոպոսին մեծ խնամքով կարգի դրած, նոթագրած եւ երկաթեայ սնդուկներու մէջ պահած կարգ մը շատ հին ձեռագիրները»¹:

Մեր ժողովրդի շողշողուն աստղերը հանդիսացող աքսորական մտաւորականներն անգամ այդ դժնդակ օրերին չմոռացան ըմբոշխնելու հայերէն հնագոյն ձեռագրերի հմայքը եւ անխախտ հաւատքով դէպի հայութեան ապագան մեկնեցին՝ իրենց վերջին համբոյրը դրոշմելով հայ հանճարի արգասիքը հանդիսացող այդ նշխարներին: Ո՛վ գիտէ ինչքան էր հմայուած այդ վսեմ պահին Կոմիտասի հոգին, ի տես ձեռագրերում ցանուած խազերի, որոնց համը լեզուն ինքը խոստացել էր շուտով բացել, այդպիսով փարատելու համար դարերի մշուշն ու համառօրէն քարացած մնացած գաղտնիքը, եթէ վերագտնէր երբեմին իր անդորրը...

Ու քարաւանը շարժուեց... եւ քչերին միայն բախտ վիճակուեց վերադառնալ սպանդից, այդ քչերի հետ էր նաեւ Կոմիտասը, սակայն ինչ փոյթ, նա թէեւ կար, սակայն վեր էր ածուել կենդանի դիակի...

Հայ աքսորականների խմբին նման դժխեմ ճակատագիր վիճակուեց նաեւ Անկիւրիայի հայերէն գրչագրերին, այն տարբերութեամբ միայն, որ նրանցից եւ ոչ մի ձեռագիր հնարաւոր չեղաւ ցարդ փրկել...

Մենք յիշատակութիւն ունենք այն մասին, որ Անկիւրիայի ձեռագրերի մի մասը անցեալում, այսինքն՝ նախքան Բարգէն արքեպիսկոպոսի կողմից ցուցակագրուելը, փրկուել էր վատթար վիճակից եւ ձեռնարկուել նրանց ցուցակագրմանը: Ինչպէս երեւում է 1899 թուականի հոկտեմբերի 5ին գրուած մի յիշատակագրութիւնից, Ստեփան Մխիթարեան անունով մի անձ մեծ դժուարութեամբ շուրջ 60 ձեռագրեր է հանել տուել Անկիւրիայի Ս. Նշան եկեղեցու գանձարանից: Ձեռագրերը մինչ այդ պահուում էին «աղտոտ եւ վրան բաց ու ծթուած սնտուկի մը մէջ, ուր լիակելու աստիճան խոնա-

¹ Գարեգին արքեպս. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ... պրակ Բ., Նիւ Եորք, 1943, էջ 40:

² Այս ձեռագիրը, այլ ձեռագրերի հետ միասին, Լոնդոնի Սոթբի ընկերութիւնում 1967ի մարտ ամսին աճուրդի էր դրուել, առաջացած իրաւացի բողոքի հետեւանքով աճուրդից հանուել եւ վերադարձուել Երուսաղէմ, ի վերջոյ՝ Ամենայն հայոց Վազգէն Ա. կաթողիկոսի պահանջով 1975 թ. յունիսին Ս. Յակոբեանց միաբանութիւնն այն նուիրեց Մաշտոցեան Մատենադարանին, ուր եւ այժմ պահպանուում է 10675 համարի ներքոյ - Գ. Տ-Վ.:

² «Բազմավէպ», 1966, էջ 154:

¹ Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյց, ԺԶ. տարի, 1922, Կ. Պոլիս, էջ 44:

ուութենէ եւ ճճիներու ոստայնէն բորբոսած» էին: «Հանելէ զկնի ձեռնարկեցի զանոնք մէկիկ մէկիկ ցուցակագրել իսպառ կորնչելէ ազատելու»¹ համար, գրում է նոյն Ստ. Մխիթարեանը:

Անշուշտ, նոյն անձն է, որ դեռ 1900 թ. Կ. Պոլսի «Բիւրակն» հանդէսում Ս. Մ. սկզբնատառերով (իմա՛ Ստեփան Մխիթարեան) հրատարակուել է «էնկիւրիի հայ. ձեռագիրները»² խորագրով մի յօդուած, ուր դարձեալ խօսում է 60 ձեռագրերի փրկութեան մասին: Նա ի միջի այլոց գրել է հետեւեալը. «Շատ արգահատելի վիճակի մէջ գտանք 60 օրինակ ձեռագիրներ, բոլորը եկեղեցական մատեաններ են, որոնց աղտն ու փոշին մաքրելէ վերջ, ցուցակագրած եմ վիեննական հայերու եւ տէր Տրդատ եպս. Պալեանի կողմէն ցուցակագրման համաձայն»: Յօդուածագիրը շարունակութեան մէջ խոստանում է նոյն «Բիւրակն»ում հրատարակելու ամբողջ ցուցակը, մինչ այդ նա հրատարակում է այն համառօտ կերպով եւ նկարագրում միայն 15 ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը գտանք նկարագրուած ընդարձակօրէն Կիւլէսէրեանի ցուցակում: Ինչ վերաբերում է մնացած 45 գրչագրերի համառօտ ցուցակին եւ կամ խոստացուած ընդարձակ ցուցակին, մենք չկարողացանք գտնել «Բիւրակն»ի յաջորդ համարներում:

Բաբգէն արքեպս. Կիւլէսէրեանը իր կազմած Անկիւրիայի ձեռագրացուցակում գրել է, որ 1910 թուականին Ս. Նշան եկեղեցուց ձեռագրեր է տեղափոխել Կարմիր վանքի մատենադարանը: Դարձեալ յիշեալ ցուցակում, կազմողի կողմից արուած նշումներից երեւում է, որ Ս. Նշան եկեղեցուն պատկանող գրչագրերից շուրջ 55 թիւը եղել է ձեռագիր:

Սակայն, Անկիւրիայի կորած մեր ձեռագիր ժառանգութեան համար մեծ բարեբախտութիւն եղաւ այն, որ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոսը դեռեւս Գաղատիայի թեմի

իր առաջնորդութեան ընթացքում (1909-1913 թթ.) յատուկ խնամքով կազմել էր Անկիւրիայի Կարմիր վանքի եւ նրա շրջականերում գտնուող 323 հայերէն ձեռագրերի գիտական ցուցակը:

Սակայն բաւական չէր միայն ցուցակագրելը, անհրաժեշտ էր մանաւանդ փրկել այդ ձեռագրացուցակը, չէ որ մի շարք վայրերում ոչնչացան ո՛չ միայն ձեռագրերը, այլեւ նրանց ցուցակները: Դիպուածի բերումով է, որ փրկուեց Բաբգէն Կիւլէսէրեանի կեանքը: 1913 թուականի աշնանը Կիւլէսէրեանն իրեն յանձնարարուած պարտականութիւնը կատարելու ճանապարհին, գալով իր ծննդավայր Այնթապ քաղաքը, իր եղբօր մօտ պահ դրեց իր երկարամեայ տքնաշան աշխատանքի պտուղ եղող ձեռագիր աշխատութիւնները, որոնց մէջ էին գտնուում նաեւ Անկիւրիայի եւ Ղալաթիայի ձեռագրացուցակները: Շուտով նրա կեանքը փրկուեց բժշկական գործողութեան ենթարկուելու, ինչպէս նաեւ պաշտօնով Ամերիկա տեղափոխուելու հետեւանքով:

Սակայն ծանր ողբսական էր վիճակուած տեսնելու, ինչպէս Կիւլէսէրեանի հարազատներին, այնպէս էլ Անկիւրիայի ձեռագրացուցակին: Այս առիթով, ինչպէս կարելի է չվերյիշել Կիւլէսէրեանի եղբօրորդու՝ Վահէ Ն. Կիւլէսէրեանի կողմից յիշեալ ձեռագրացուցակի փրկութեանը նուիրուած ուշագրաւ յօդուածը, որի ներկայացրած շահեկանութեան համար ստորեւ բերում ենք այն յապաւումներով: Վահէ Ն. Կիւլէսէրեանը, իր եղբայրների հետ երկար գժտութիւններ յաղթահարելուց յետոյ, կարողացել է ազատել իր հօրեղբօր գործերը եւ իր ու հարազատների անունը կապել մեր նորագոյն ձեռագրերի փրկողների պատմութեան հետ:

Ինչպէս նշուեց, Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանը Անկիւրիայից Այնթապ գալով, իր ներսէս եղբօր տանը թողել էր միջակ մեծութիւն ունեցող չորս սնդուկ գործերը՝ տպագիր եւ ձեռագիր: Նրա արտասահման գնալուց յետոյ, 1915 թ. Յուլիսին սկսուեց Այնթապի հայութեան տարագրութիւ-

¹ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս, նշուած աշխատութիւնը, էջ 870-871:
² «Բիւրակն», 1900 թ., չոր 7, էջ 101-108:

նը: Տարագրուողներին ոմանք իրենց ունեցուածքը եւ գրքերը սնդուկներէ մէջ դնելով յանձնում էին ի պահ Ամերիկեան կենտրոնական կոլէջի եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցու ղեկավարութեանը: Սրբազանի հարազատները ի վերջոյ որոշեցին վերջինիս սնդուկները տանել եւ պահել Ս. Աստուածածնի ականք խորանի յետեւում գտնուող գետնափոր մի թաքստոցում, որը եկեղեցու պաշտօնեաների կողմից համարուում էր անմատչելի եւ նրանց ասելով. «սատանան իսկ այն գտնելու հնարաւորութիւն չունեցող մի վայր»: Չնայած յիշեալ սնդուկները սրբազանի հարազատները նախապէս մի տեղում թաղել էին, սակայն այն ապահով չհամարելով, նրա երեք եղբօրորդիները շուտափոյթ կերպով տարել ու իջեցրել էին վերոյիշեալ ապահով համարուած վայրը:

Սակայն շատ շուտով սրբազանի եղբայրը իբրեւ պղնձագործ իր ընտանիքով տարագրութիւնից ազատուելով, որոշում է եկեղեցում թաքցրած յիշեալ սնդուկները տուն բերել: Գնալով եկեղեցի, պարզում է, որ թուրք պաշտօնեաները անմատչելի համարուած վերոյիշեալ վայրից ամէն ինչ դուրս էին բերել եւ չորս կողմ սփռելով, զբաղուում էին նրանց ցուցակագրման աշխատանքներով: Վահէն, որ եկեղեցի էր եկել իր հօրեղբօր սնդուկները գտնելու յոյսով, սահմուկում է ի տես այդ տեսարանին: Վերջինս երբ սարկաւազի կողմից թուրքերին զովացուցիչ օշարակ բերելու ուղարկուեց, վերադարձին նրան կարգադրուեց սնդուկները տանել ականդատուն, եւ նա հնարաւորութիւն ունեցաւ դրանք զետեղել՝ ու արդէն իսկ այնտեղ լցուած հարիւրաւոր սնդուկներէ միջեւ, իրարից անջատ: Աշխատանքներից յետոյ քահանան եւ սարկաւազը եկեղեցու դուռը կողպելով, բանալին յանձնեցին թուրք պաշտօնեաներին եւ փոխարէն ստացան թղթի մի կտոր:

Երեք օր յետոյ բոլոր սնդուկները եւ կապոցները թուրքերի կողմից աճուրդի էին հանուած, իսկ հայերին արգելուած էր այնտեղին մօտենալը: Միակ յոյսը մնում էր հասկացուել

չէնքի գիշերային պահապան նշանակուած թուրք ծերուկի հետ: Շուտափոյթ կերպով Կիւլէսէրեանի եղբայրները որոշում են այդ գիշերն իսկ պահապանի մօտ ուղարկել իրենց ամենակրտսեր եղբօրը՝ 16ամեայ Բարգէնին: Վերջինս նոյն երեկոյեան մօտենալով պահապանին, ասում է.

«Աղա՛, մենք նպարավաճառի խանութ ունինք եւ թուղթի պակաս, կուզես քեզի քանի մը զրուշ տամ եւ ներս մտնելով մաս մը թուղթ առնեմ»: Եւ առանց պահապանի պատասխանին սպասելու, նա ասաց. «Առ սա փաքէթ մը ծխախոտն ու դրամը»:

«Այս դրամը քիչ է, շատ չառնես, հա՛» պատուիրելով, բարի կ'ըլլայ դուռը բանալ ու ներս անցնել Բարգէնը»: Վերջինս իրեն բացատրուած տեղում գտնում է ձեռագրերի սնդուկը եւ պարունակութիւնը տոպրակի մէջ դնելով, դուրս է հանում. եւ այն ոչ թէ ուղղակի տուն է տանում, այլ, նախապէս որոշուածի համաձայն, թողնում է մի հայ ընտանիքի տանը: Հետեւեալ օրը, Կիւլէսէրեան ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից հնարաւոր եղաւ ձեռագիրները փոքր ծրարների վերածելով փոխադրել տուն:

Հազիւ մի շաբաթ էր անցել վերոյիշեալ նշանաւոր օրից, երբ եկեղեցին զինուորական կայանի էր վերածուել, իսկ վերոյիշեալ թաքստոցը՝ զուգարանի (ճեմիշի):

Յաջորդ 4 տարիների ընթացքում այս ձեռագիրները բազմաթիւ անգամներ թաղուեցին հողի տակ, թաքստոցից թաքստոց տեղափոխուեցին, կասկածանքի ենթարկուեցին եւ այլն: Պատերազմի աւարտից յետոյ ձեռագիրներն էլ իրենց թաքստոցներից դուրս հանուած էին եւ օդ ու արեւ էին տեսնում:

Սակայն 1920 թ. Ապրիլին, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, Կիւլէսէրեանի ընտանիքի անդամները կրկին ստիպուեցին թողնել ձեռագիրները: Քէմալականները երբ 1921 թուականին գրաւեցին Այնթապը, մնացած բոլոր հայերը որոշեցին թողնել քաղաքը: Ոչնչացումից փրկուած

ձեռագրերին նոր աղէտ էր սպառնում: Այս առիթով Վահէ Կիւլէսէրեանը պատմում է հետեւեալը.

«Անելը ինձի համար ձեռագիրներն էին: Չէի կրնար տունը ձգել. ատիկա հարիւրին հարիւր կորուստ կը նշանակէր. հետո տանիլն ալ ունէր իր դժուարութիւնները: Բռնուելու պարագային՝ կ'ոչնչանայինք թէ՛ մենք եւ թէ՛ ձեռագիրները: Երկրորդ միջոցը ձեռագիրներուն համար աւելի ապահով զգալով՝ զանոնք դրի հին երեսով սնդուկի մը յատակը, վրան տախտակ գամեցի եւ հին թուղթերով ծածկեցի. մեր հագուստեղէնն ալ դրի տարտղնուած եւ խառնիխուռն:

Սահմանազուլտի խուզարկութեան վայրը սահմուկեցուցիչ էր: Ձինեալ զինուորներու խումբեր ամէն ինչ վար առնել կուտային: Վայրը բազարի տեղ մը եղած էր. կանչվըռտուք, նախատինք, հայհոյութիւն միայն լսելի էին, կին թէ այր կը խուզարկուէին անխնայ...»:

Թէեւ հնարաւորութիւն ունեցան պաշտօնեաների գլխաւորին կաշառելու, սակայն այդ խտտաղէմ մարդու դէմքը աւելի եւս խոթոռեցաւ, եւ նա հրամայեց, որպէսզի Կիւլէսէրեանները բաց անեն իրենց բեռները:

«Բարեբախտաբար մարդը չկրցաւ զանազանել սնդուկի ներսի խորութեան տարբերութիւնը դուրսի բարձրութեան հետ, եւ թանկագին ձեռագիրները այս անգամ եւս ազատուեցան դաժան քննիչի մը խստութիւններէն. այլապէս մեր մոլիւր մարած էր, եւ ձեռագիրները փճացուած անպայման:

Օր մը յետոյ Հալէպ հասած էինք:

1923 թուի Սեպտեմբերին հօրեղբայրս՝ Բարգէն կաթողիկոս Կիւլէսէրեան, այն ատեն եպիսկոպոս, Հալէպ եկաւ Ամբրիկայէն, այն ձեռագիրները, զորս ինքը մեր տունը ձգած էր Այնթապ, ճիշտ տասը տարիներ առաջ, անվթար յանձնեցի իրեն՝ թանկարժէք նուէրի մը փոխան»¹:

¹ Վահէ-Ներսէս Կիւլէսէրեան, Բարգէն Ա. աթոռ. Կաթողիկոսի ձեռագիրներուն եւ Անկիւրիայի Կարմիր վանքին ձեռագրաց ցուցակին ազատագրումը.- Հասկ, 1951/է-Ը., էջ 227-9». Երեւանի գիտական գրադարաններում «Հասկ»ի այս համարը չգտանք, ուստի եւ «էջմիա-

Այսպիսով, հնարաւոր եղաւ արեան եւ մոխրի միջով փրկել մի հարուստ ձեռագրական գանձարանի անգին հաշուեմատեանը, որը ի տարբերութիւն մեր բազմաթիւ իսպառ կորստեան մատնուած գրչութեան կենտրոնների, կոչուած էր հայելին հանդիսանալու Անկիւրիայում մեր երբեմն ունեցած ձեռագրական հարստութեան: Ահա թէ ինչու հայ ձեռագրագիտութեան մեծագոյն վաստակաւորը՝ Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեանցը իր կաթողիկոսութեան օրերին ժամանակաւորապէս մի կողմ թողնելով նոյնիսկ իր կոթողական գործերի հրատարակումը, մեծ նախանձախնդրութիւն էր ցուցաբերել ինչպէս Անկիւրիայի, այնպէս էլ 1915 թ. արհաւիրքներին կորած եւ ոչնչացած հայերէն ձեռագրերի ցուցակները տպագրութեան յանձնելու ուղղութեամբ: Եւ այսպէս, Անկիւրիայի փրկուած ձեռագրացուցակը Վեհի կենդանութեան օրօք արդէն իսկ տպագրուած էր, սակայն այն լոյս տեսաւ ուշացումով, հազիւ 1957 թուականին: Նրա հրատարակումը կարելոր աւանդ հանդիսացաւ ինչպէս մեր ձեռագրագիտութեան, այնպէս էլ մատենագրութեան եւ առհասարակ հայագիտութեան համար:

Այժմ քանի որ Անկիւրիայում երբեմն պահուող մեր ձեռագիր գանձերի արժէքը բացայայտող միակ հաւաստի սկզբնաղբիւրը հանդիսանում է յիշեալ ձեռագրացուցակը, ուստի անհրաժեշտ ենք գտնում ստորեւ շատ համառօտ կերպով խօսելու երբեմնի 323 գրչագրեր բովանդակող այդ հոյակապ հաւաքածուի մասին:

Բարգէն աթոռակից կաթողիկոսի «Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից» փրկուած գործում կան նկարագրուած 323 գրչագրեր, որից 309ը պահուում էին Անկիւրիայի Կարմիր վանքում, մէկը՝ անհատի մօտ, իսկ 13ը՝ հիմնականում Սթանոզ գիւղի եկեղեցում: Անկիւ-

ծին» ամսագրի խմբագրութեան միջոցով խնդրեցինք ու ստացանք «Հասկ»ի յարգոյ խմբագրութիւնից, որին եւ յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը:

րիայի ձեռագրերն իրենց հնուլթեամբ մօտաւորապէս հետեւեալ պատկերն են մեզ նեկայացնում. ԺԱ. դարից՝ 1 ձեռագիր, ԺԲ-ԺԳ. դարերից՝ 3, ԺԳ. դարից՝ 5, ԺԴ. դարից՝ 13, ԺԵ. դարից՝ 15, ԺԶ. դարից՝ 16, ԺԷ. դարից՝ 91, ԺԸ. դարից՝ 83 եւ ԺԹ. դարից՝ 22. Կան նաեւ նկարագրուած բազմաթիւ ձեռագրեր, որոնց ժամանակը ցուցակում նշուած չէ:

Ձեռագրերի մեծ մասը գրուած է Անկիւրիայում, սակայն կան նաեւ բազմաթիւ գրչագրեր, որոնք գրուել են Հայաստանում եւ Հայկական մի շարք գաղթավայրերում: Այսպէս. Էջմիածնում, Կարինում, Բաբերդում, Մեծոփայ վանքում, Սեբաստիայում, Եւզոկիայում, Ամասիայում, Կեսարիայում, Ուրֆայում, Թումարձայում, Պրուսայում, Ղոնիայում, Կուտինայում, Գարահիսարում, Ամիրում, Սսում, Դրազարկի եւ Սկեւոյի վանքերում, Զէյթունում, Լամբրոնում, Սիվրի Հիւսարում, Սպարթայում, ինչպէս նաեւ Կոստանդնուպոլսում, Երուսաղէմում, Հալէպում, Կաֆայում, Կամենիցում, Լվովում, Քիլիկում եւ այլ վայրերում:

Անկիւրիայի գրչագրերը իրենց բովանդակութեամբ մօտաւորապէս կարելի է բաժանել ետեւեալ կերպ. Աստուածաշունչ՝ 7 ձեռագիր, Աւետարան՝ 36, Սաղմոսարան՝ 10, Ճաշոց՝ 11, Տօնապատճառ՝ 1, Մաշտոց՝ 29, Գանձարան՝ 10, Ճառքնտիր՝ 2, Տաղարան՝ 2, Տօնացոյց-Աւետարանացոյց՝ 3, Ոսկեփորիկ՝ 1, Խորհրդատետր-Պատարագամատոյց՝ 7, Ժամագիրք՝ 4, Վարք սրբոց՝ 2, Յայսմաւուրք՝ 4, Պրազատումար՝ 4, Ժողովածու տարբեր նիւթերի՝ 46, Մեկնութիւնք՝ 35, Քարոզգիրք՝ 39, Շարակնոց՝ 19, Բժշկարան՝ 3, Բառարան՝ 4, Քերականութիւն՝ 3, Խրատականք՝ 1, Վեցհազարեակ՝ 1, Աշխարհացոյց՝ 2, Կանոնագիրք-Դատաստանագիրք՝ 2, Գրիգոր Նարեկացու Մատեան ողբերգութեան՝ 2 եւ այլն, եւ այլն: Կային նաեւ Հայ բազմաթիւ հեղինակների գործերից, այդ թուում՝ Ներսէս Շնորհալու «Յիսուս որդի»ն եւ «Ողբ Եղեսիո»ն, Գրիգոր Տաթեւացու Քարոզգրքերն ու նրա «Գիրք հարցմանց»ը, Թովմա Մեծոփեցու Պատմութիւնը եւ այլն: Հաւաքածուի

մաս են կազմել նաեւ թարգմանական բազմաթիւ աշխատութիւններ, այդ թուում՝ Կիւրեղ Երուսաղէմացու, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Յովհան Ոսկեբերանի եւ այլոց գործերը:

Պատկառելի հնուլթիւն ունեցող գրչագրերից անհրաժեշտ ենք համարում յիշատակել հետեւեալ գրչագրերը. 1176 թուականին գրուած «Հաւաքումն Մեկնութեանց Եւթանեցունց թղթոցն Կաթողիկեայց» գրչագիրը, որը ապահովաբար պատկանում էր սոյն գործի թարգմանիչ Ներսէս Լամբրոնացու գրչին եւ գրուած էր Լամբրոնում: 1212 թուականին հաւանաբար Մուշի Ս. Կարապետի վանքում Զաքիաս գրչի կողմից ընդօրինակուած Գիրք Սողոմոնի հաւաքածուն (Անկիւրիա, էջ 683-4), 1239 թուականին Դրազարկի մեծահռչակ անապատում Սարգիս կրօնաւորի կողմից արտագրուած Աւետարանը (Անկիւրիա, էջ 881-6), 1255 թուականին հաւանաբար Կիլիկիայում Միքայէլ քահանայ եւ Զախար գրիչների կողմից ընդօրինակուած Աստուածաշունչը (Անկիւրիա, էջ 277-90): 1255 թուականից առաջ Կիլիկիայում Գրիգոր Կողեռն գրչի գրած եւ նշանաւոր ծաղկող Կոստանդինի կողմից նկարագրուած Աւետարանը. նրա պատուիրատուն, ինչպէս երեւում է ձեռագրում գտնուող մի յիշատակագրութիւնից, եղել է յայտնի զօրավար եւ օրէնսգէտ Սմբատ Գունդատաբլը (Անկիւրիա, էջ 1271-6): Մի այլ Աւետարան գրուած 1259 թուականին Թորոս քահանայի կողմից Տարսոնի Սուրբ Յայտնի Սալ գիւղում (Անկիւրիա, էջ 147-50): 1276 թուականին Կոստանդ սարկաւագի եւ Յակոբ քահանայի կողմից Սսում արտագրուած Վարք սրբոցը (Անկիւրիա, էջ 757-64), եւ վերջապէս մի այլ Աւետարան՝ ընդօրինակուած 1269 թուականին, գրիչ Ստեփանոս քահանայի կողմից Կիլիկիայի Յախոտան անապատում (Անկիւրիա, էջ 1115-20):

Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ նաեւ նշելը այն մասին, որ

¹ Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիւլէսէրեան], Յուլյակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 309-310: * Այսուհետեւ՝ շարադրանքի մէջ եւ «Անկիւրիա, էջ» համառօտումով - Գ. Տ-Վ.:

Անկիւրիայի հաւաքածուում պահուել էին մեծարժէք ձեռագրերից կատարուած ընդօրինակութիւններ: Այս տեսակէտից մեծ արժէք է ներկայացնում 1255 թուականին ընդօրինակուած վերոյիշեալ Աստուածաշունչը, որի յիշատակարանում գրուած է հետեւեալը. «Գրեցաւ ի յօրինակէ, որ գրեալ էր ի ՆԼԶ. (987) թուականին» (Անկիւրիա, էջ 1223-30): Այսպիսով, յիշեալ Աստուածաշունչը իր Մաշտոցի եւ Ժամագրքի մասերով ցարդ մեզ յայտնի ամենահին, այսինքն՝ մօտ հազարեամեայ մի Աստուածաշնչից էր ընդօրինակուել:

Աստուածատուր երէց անունով մի գրիչ 1561 թուականին իրեն իբրեւ նախագաղափար է ունեցել նշանաւոր հայ մատենագիր Յովհաննէս Սարկաւազի Սաղմոսը: Իսկ 1629 թուականին Սարգիս «աշխարհական»ը արտագրել է մի այլ Սաղմոս՝ Ծերենցի օրինակից (Անկիւրիա, էջ 1213-8): Դարձեալ հաւաքածուում եղել է մի Մաշտոց, որը իբրեւ բնագիր է ունեցել ապահովաբար 893 թուականին Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտ Ստեփանոս Սեւանցու [գրած] օրինակը (Անկիւրիա, էջ 971-8): Ուշագրաւ է Կոնդակների պատճէնների, օրհնութեան նամակների եւ ձեռագրաց յիշատակարանների հաւաքածուն, որ կարեւոր նշանակութիւն կունենար Ժէ. դարի պատմութեան համար: Գաղատիայի հայ գաղութի պատմութեան համար որոշակի արժէք էր ներկայացնում Անդրէաս եւ Թադէոս եպիսկոպոսների 1758-1823 թուականներին վերաբերող օրագրութիւնը եւ այլն, եւ այլն:

Նկատի ունենալով Անկիւրիայի ձեռագրերի գիտական արժէքը, ցուցակի հեղինակը զանազան ձեռագրերի վրայ իր ուշադրութիւնը բեւեռելով, իրաւացիօրէն նկատում է, որ այդ գրչագրերը շատ ուշագրաւ են թէ՛ իրենց հնութեամբ եւ թէ՛ բովանդակութեամբ, եւ արժէ հետազայում լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկել դրանք: Ի՞նչ իմանար տքնաջան հեղինակը, որ սոյն տողերը գրելուց քիչ անց Անկիւրիայի իր մատնանշած ձեռագրերը ոչ միայն բախտը չէին ունալալու

ուսումնասիրուելու, այլեւ այս հարուստ հաւաքածուից ոչ մի նմուշ չէր հասնելու մեզ:

Հայերէն ձեռագրերի խուզարկու յայտնի բանասէր Յ. Քիւրտեանը, որ քաջածանօթ է Արեւմտեան Հայաստանից ու Թուրքիայի երբեմին Հայաշատ վայրերից արտասահման տարուած եւ օտար մատենադարաններում ու թանգարաններում պահուած ձեռագրերին, նշում է, որ «Անկիւրիայի ձեռագրերի հաւաքածուն բոլորովին անհետացած է¹» (ընդգծումը մերն է - Ս. Գ.): Դարձեալ նա է, որ վերջերս մի այլ առիթով կրկին հաստատում է իր նախորդ ասածը, գրելով. «Անկիւրիայէն ցարդ ոչ մէկ գրչագիր յայտնուած է»²:

Անկիւրիայի ձեռագրացուցակը կազմուել էր 1913 թուականին, շատ հնարաւոր էր, որ 1915 թուականին հաւաքածուի թիւը աճած լինէր եւ կամ չըջականերում նոյնպէս գտնուէին ցրուած այլ ձեռագրեր եւս, որոնք դուրս մնացած լինէին ցուցակագրումից: Սակայն այսօր փաստ է այն տխուր իրականութիւնը, որ Անկիւրիայի հարիւրաւոր ձեռագրերի հարուստ հաւաքածուն՝ սկզբից մինչեւ ամենավերջին ձեռագիրը, այլեւս գոյութիւն չունի...:

Հայագիտութիւնը անչափ շնորհակալ է եւ միշտ կյարգի յիշատակը անխոնջ հետազօտող Բարդէն արքեպս. Կիւլէսէրեանի, որը դժուարին պայմաններում կարողացաւ կազմել Անկիւրիայի Հայերէն ձեռագրերի ցուցակը, նոյնքան շնորհակալ է նաեւ նրա հարազատներին, որոնք յաճախ վտանգելով իրենց կեանքը, կարողացան փրկել ո՛չ միայն իրենց հարազատի ժառանգութիւնը, այլեւ մեր գանձարաններից մէկի հաշուեմատեանը...

Ահա շնորհիւ այդ ցուցակի մենք այսօր մօտաւորապէս գիտենք այն, թէ ինչ կորցրեցինք մեր ձեռագրական գանձերից Անկիւրիայում:

¹ Յ. Քիւրտեան, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ կարմիր վանուց եւ շրջակայից (գրախօսութիւն).- Բագմավէպ, 1959, էջ 48:

² Յ. Քիւրտեան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Պատրաստեց Յ. Թօփճեան... (գրախօսութիւն).- Բագմավէպ, 1964, էջ 17:

ԱՐՄԱՇ. Մեր ամենայայտնի հայ ձեռագրական կենտրոնների շարքում որոշակի տեղ է գրաւել նաեւ Արմաշի դպրեմանքին առընթեր գոյութիւն ունեցող մատենադարանը: «Արմաշու վանքը հիմնուեցաւ ժէ. դարուն առաջին տասնամեակին մէջ, էջմիածնէ եկած նուիրականերու ջանքով, տեղւոյն ցանցառ հայութեան կրօնական կեանքը հոգեւոր հաստատութեան մը շուրջը ամփոփելու մտադրութեամբ եւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ առաջակողման եւ Բիւթանիան ու շրջակայից հայութեան համար ուխտաւորական կայան մը կազմելու հեռաւոր նպատակով»¹:

1786 թ. Բարթոլոմէոս արքեպս. Կապուտիկեանի առաջնորդութեան ժամանակ է, որ բարգաւաճում է վանքը, եւ բազմաթիւ վերանորոգութիւնների եւ շինութիւնների շարքում կառուցւում է նաեւ յատուկ մատենադարան²:

Պէտք է կարծել, որ իբրեւ հոգեւոր կարեւոր կենտրոն՝ Արմաշում հիմնադրութեան օրուանից գրուել ու հաւաքուել են գրչագրեր, սակայն միայն վերոյիշեալ թուականին է, որ ստիպուել են առանձին մատենադարան կառուցել, անշուշտ, նկատի ունենալով հաւաքուած ձեռագրերի կարեւոր թիւը: Դեռ 18րդ դարի վերջում Արմաշում էին հաւաքուած բազմաթիւ գրչագրեր, սակայն նոյն դարի վերջում Չակըր Հասան բռնապետը արշաւելով վանքի վրայ, կրակի տուեց նրա բոլոր շէնքերը, այդ թուում նաեւ նորակառոյց մատենադարանը: Արմաշի ձեռագրերի հմուտ ուսումնասիրող Յ. Թօփճեանը գրում է, որ իր նախընթացը չունեցող այս հրդեհի ընթացքում երկու դար շարունակ խնամքով այստեղ հաւաքուած ձեռագրերից ո՞վ գիտէ ինչքան ոչնչացան³: Մի բան սակայն

ստոյգ է, որ վերջերս հրատարակուած Արմաշի ձեռագրացուցակում ոչ մի ձեռագիր չենք գտնում գրուած Արմաշում եւ կամ նուիրուած նոյն մատենադարանին 18րդ դարի ընթացքում: Այսպիսով պէտք է հաշտուել այն իրականութեան հետ, որ մինչեւ 18րդ դարի վերջը Արմաշում հաւաքուած գրչագրերից եւ ոչ մէկը չի ազատուել թշնամու հրդեհից: Արմաշի դպրեմանքի մեզ յայտնի ժողովածուն սկսում է գոյանալ միայն ժԹ. դարի սկզբից, շնորհիւ տեղի ունեցած ձեռագրական նուիրատուութիւնների եւ նորանոր գրչագրերի ընդօրինակութեան, քանի որ Արմաշի Չարխափան Սուրբ Աստուածածնի վանքը շարունակում է մնալ մեր գրչութեան կենտրոններից մէկը:

Ըստ մի վկայութեան, Արմաշի ձեռագրերը բաւական մեծ թիւ են ունեցել¹:

¹ Հ. Բարսեղ Մարգիսեանը գրում է, որ Խոսրովիկի մի գործը, որ պահւում է Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում 319րդ համարի տակ, ընդօրինակուել է Արմաշի վանքի 1827 համարը կրող մի ձեռագրից, Յովհաննէս Տէր-Կարապետեան Պրուսացիի կողմից: Այս վերջինն էլ ընդօրինակուել էր «1795 Սկիւտարի Սելամիէ թաղը բնակող Տէր Մարտիրոս կուսակրօն սարկաւագին ձեռագրէն, գոր խնդրեց անանուն ոմն Պրուսացիի՝ գաղափարելու համար» («Բազմապէս», 1892 թ., էջ 211, հմմտ. նաեւ Հ. Յ. Տաշեան, Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք... Վիեննա, 1895 թ., էջ 63): Այստեղ ուշադրաւ է երկու հանգամանք. առաջինը՝ որ վերոյիշեալ ձեռագիրը այժմ բացակայում է Թօփճեանի կազմած ձեռագրացուցակից, եւ երկրորդը՝ որ այդ գրչագիրը կրել է համար, այսինքն՝ «թիւ 1827»: Պէտք է ենթադրել, որ գրչագիրը ապա ընդօրինակուել է ժԹ. դարի սկզբում, երբ վերոյիշեալ գրիչը ուսանում էր Արմաշում եւ բացի յիշեալից, ինչպէս երեւում է Արմաշի ձեռագրացուցակից, բազմաթիւ ձեռագրեր էր ընդօրինակել եւ կամ թարգմանութիւններ արել Արմաշում եւ այլուր: Հաւանաբար անցեալում Արմաշի ձեռագրերն ու տպագիր գրքերը միասին էին գրանցուել, գուցէ այդ պատճառով էլ յիշեալ ձեռագիրը կրել է 1827 համարը: Այստեղ կարեւորն այն է, որ Արմաշում դեռ ժԹ. դարի սկզբում եղել է մի ձեռագիր, որը հաւանաբար կորած լինելով, դուրս է մնացել Թօփճեան ցուցակից: Պէտք է կարծել, որ այս օրինակը միակը չպէտք է լինէր այս ժողովածուի պատմութեան մէջ: * Վենետիկի Հ՞Թ 319/1326 ձեռագրի նկարագրութիւնը տես Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. է. Տօնապատճառ-ժողովածոյ, Մատենագիրք Հայոց. Յօրինեց Հ. Սահակ վ.

¹ Արմաշի դպրեմանքին 25ամեայ Յորելեանին առթիւ. 1889-1014, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 6:
² Նոյն տեղում:
³ Հ. Թօփճեան, Արմաշի ձեռագիրները. - «Հասկ Հայագիտական տարեգիրք», Ա. տարի, 1948 թ., Անթիլիաս, էջ 62-88:

ԺԹ. դարի վերջից, երբ Արմաշի դպրեվանքը իր վերածնունդի թեման շրջանն էր ապրում, շնորհիվ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեանի եւ Եղիշէ արքեպս. Դուրեանի վանահայրուհեան, գրադարանն ու ձեռագրատունն էլ զգալիորէն ճոխանում են: Արմաշում հաւաքուած եւ Թօփճեան ձեռագրացուցակում գրանցուած 223 գրչագրերն էլ ձեռք են բերուել ԺԹ. դարի ընթացքում: Ձեռագրերի յիշատակարաններից երեւում է, որ նրանց մի մասը Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանին նուիրուել է Ստեփանոս եւ Պողոս պատրիարքների, վանահայր Գէորգ արքեպս. Ալիքսանեանի, Եղիշէ արքեպս. Դուրեանի, Բաբգէն վ. Կիւլէսէրեանի յորդորներով՝ Քարէճճեան ընտանիքի՝ (1897 թ. նուիրել են 16 գրչագիր) եւ ուրիշների կողմից:

Արմաշի մատենադարանն էլ մեր շատ ձեռագրական կենտրոնների նման 1915 թ. կողոպտուեց ու ոչնչացուեց, երբ արմաշականներն ու Արմաշի բնակիչները տարագրուեցին: Մեծ բարեբախտութիւն էր հայագիտութեան համար, որ նման Անկիւրիայի, փրկուեց նաեւ Յ. Թօփճեանի կազմած Արմաշի ձեռագրերի գիտական ցուցակը, եւ որը վերջերս հրատարակուեց Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան կողմից, Վենետիկում, Ս. Ղազարի տպարանից: Թէեւ Թօփճեանը իր ցուցակում թուագրել է միայն 223 գրչագիր, սակայն նրա ցուցակում գտնուում են նաեւ մէկ համարի տակ գրանցուած ձեռագրեր, որոնք բաղկացած են 6 (տե՛ս Հ՞՞ 102), 5 (տե՛ս Հ՞՞ 103), 2 (տե՛ս Հ՞՞ 46) եւ այլ հատորներից: Արմաշի գրչագրերը 1915 թուականին պէտք է որ աւելացած լինէին, քանի որ Թօփճեանի ասելով, ձեռագրացուցակը կազմուել էր 1903-1904 թթ., այդ հաստատուում է նաեւ նրանով, որ մուտք գործած նորագոյն ձեռագիրը ձեռք էր բերուել 1903 թուականին (տե՛ս Հ՞՞ 145)*:

Ճեմճեմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 555-8 - Գ. Տ-Վ.:

* 1980 թ. մարտի 14ի Հ՞՞ 15 յանձնման արձանագրութեամբ Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը Մաշտոցեան

Այս բոլորից յետոյ կարծում ենք, որ առանց հիմքի չէ մեր այն ենթադրութիւնը, թէ Արմաշի գրչագրերը ի հաշիւ թուագրուած համարներից դուրս գտնուող յաւելուածական հատորների եւ ինչպէս նաեւ 11 տարիների ընթացքում ժողովածուի ունեցած հնարաւոր աճի, նրանց թիւը եղեանի նախօրեակին պէտք է որ հասած լինէր ամենայն հաւանականութեամբ աւելի քան 250 գրչագրի: Անշուշտ այս թուի մէջ մենք դեռ նկատի չունենք Արմաշի դպրեվանքի շրջանաւարտների (ապագայ յայտնի հոգեւորականների եւ աշխարհականների) բազմաթիւ աւարտաճառերը, որոնք եւս խնամքով պահուում էին այնտեղ, եւ որոնց դարձեալ նոյն ողբերգական վախճանը վիճակուեց:

Արմաշի վարդապետական աւարտաճառերից իբրեւ նմուշ այստեղ յիշենք միայն մէկի մասին: Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Զաւէն արքեպս [Եղիայեան]ը 1930 թ. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանին նուիրել է Արմաշի վանքում 1896 թ. իր կողմից գրուած վարդապետական թեզը՝ Յովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցու մասին (բաղկացած 421 էջից), որի յիշատակարանի մի մասը մէջ ենք բերում ստորեւ. «Աշխատութիւնս աւարտելէ յետոյ յանձնեցի զայն դպրեվանքի տեսչութեան: Աշխարհաւեր պատերազմի ժամանակ թուրքիոյ հայոց պատահած աղէտքէն զերծ չմնաց մեր սիրելի դպրեվանքն ալ: Անոր պաշտօնեաներն եւ ուսուցիչները ցրուեցան կամ տարագրուեցան, ու վանքը կողոպտուեցաւ: Աշխատասիրութեանս բնագիրը, որ դպրեվանաց մատենադարանին մէջ էր, անհետ կորսուեցաւ: Անոր այս ընդօրինակութիւնը, որ քովս պահած կը մնար, նոյնութեամբ կը յանձնեմ»:

Մատենադարանին է յանձնել հետեւեալը՝ Ձեռագրացուցակ Հ՞՞ 158Ա. Յակոբ Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, [Արմաշ], 1903-1904 թթ., 583 թերթ, ձեռագիր, ինքնագիր, 35,1x22,1. նկարագրուած է 223 ձեռագրի, տպագրի հիմքն է եւ համապատասխանում է նրան (ձեռագրացուցակ Հ՞՞ 158Բ. 396 թերթ, 26,8x24, ձեռագիր, նախորդի պակասաւոր օրինակը, նկարագրուած են Հ՞՞ 7-43 ընդամենը՝ 36 ձեռագիր) - Գ. Տ-Վ.:

նեմ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանին: 1930 Փետր. 27, Պաղատա, Զաւէն արքեպս.»¹:

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ Արմաշի դպրեմանքին նուիրուած յոբելեանական հատորում նշուած են բազմաթիւ աւարտաճառեր, որոնք պատկանում են յայտնի արմաշականների գրչին:

Արմաշի գրչագրերը ընդօրինակուել էին ԺԴ-ԺԹ. դդ.: Հաւաքածուի հնագոյն ձեռագիրը գրուել էր 1351 թ. Կիրակոս վարդապետի ձեռքով, եւ այն Նանա Ասորու՝ Յովհաննու Աւետարանի մեկնութիւնն էր: Ձեռագրերի կողերին կարուած մագաղաթեայ պահպանակները շարքում եղել են մետրոպեան երկաթագրով գրուած բազմաթիւ պատառիկներ Աստուածաշնչի Հին եւ Նոր Կտակարաններէրից, Ճառընտիրներէրից եւ այլն: Արմաշի գրչագրերի ժողովածուն ժամանակագրական կարգով հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում. ԺԴ. դարից էր 4 ձեռագիր, ԺԵ. դարից՝ 7, ԺԶ. դարից՝ 8, ԺԷ. դարից՝ 30, ԺԸ. դարից՝ 58, ԺԹ. դարից՝ 116 ձեռագիր: Գրչագրերից միայն 5ն էին գրուած մագաղաթի վրայ, իսկ մեծ մասը՝ թղթի վրայ: Ձեռագրերի որոշ մասն ընդօրինակուել էր Արմաշում, իսկ միւսները՝ Կ. Պոլսում եւ նրա զանազան մասերում (Սկիւտար, Սամաթիա, Միջագիւղ, Պէկողլի, Ղալաթիա եւ այլն), Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Տիգրանակերտում, Եւգոկիայում, Բալուում, Եոզղատում, Եկեղեաց գաւառում, Կարինում, Կուտինայում, Էջմիածնում, Շոռթում, Զուղայում, Հոռոմում, Սուրիսթում (Ղրիմ), Լեհաստանում, Երուսաղէմում, Զմիւռնիայում եւ այլ վայրերում:

Ձեռագրերի գրչիների շարքում էին գտնուում միջնադարեան նշանաւոր գրիչ Ստեփանոս Գոյներիցանցը, Յակոբոս Նալեան պատրիարքը, յայտնի գրչուհի Բրաբիոն նոտարը, բժիշկ Ստեփանոս Շահրիմանեանը, Ստեփանոս Իլովացին, Պետրոս եպս. Աղամալեան-Բերգումեան Նախիջեւանցին, Յովհաննէս քհյ. Միրզայեան Վանանդեցին, Յիզիկա Պողոս

¹ «Սիոն», Երուսաղէմ, 1930 թ., էջ 94:

պատուելին, Յովհաննէս Տէրոյեանց-Չամուրճեանը եւ ուրիշները:

Ձեռագրերի պատուիրատուների թուումն էին Յովհաննէս պատրիարք Բաղիշեցին (Կոլոտ), Թրակիայի Հայոց առաջնորդ Աբրահամ վարդապետ Կրետացին (ապա Աբրահամ Գ. կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) եւ ուրիշներ:

Հայագիտութեան համար զգալի կորուստ էր Արմաշի Հարուստ ձեռագրական Հաւաքածուի ոչնչացումը: Ձեռագրացուցակի կազմող Յ. Թօփճեանը, ինչպէս ցուցակի իր առաջաբանում, այնպէս էլ իր գրած յօդուածներում¹ հանգամանալից կերպով անդրադարձել է Արմաշի գրչագրերի գիտական արժէքին, ուստի մենք այստեղ կբաւականանաք միայն նրանց բովանդակութեան վերաբերեալ շատ համառօտ մի ակնարկով:

Հաւաքածուում կային հայ մի շարք պատմիչների գործերից կատարուած ընդօրինակութիւններ, երբեմն մի քանի օրինակներով, այսպէս՝ Մովսէս Խորենացու (2 օրինակ), Փաւստոս Բուզանդի, Եղիշէի, Մովսէս Կաղանկատուացու, Յովաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (3 օրինակ), Թովմա Արծրունու (ձեռագիր 1597 թ.) եւ այլոց պատմութիւնները: Նոյն ժողովածուի մէջ էին գտնուում նաեւ Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութիւնը, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ներսէս Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» գործը: Հարուստ էր նաեւ կրօնական գրականութիւնը, գտնուում էին հայ եւ օտար բազմաթիւ հեղինակների աշխատութիւններ, այդ թուում Յովհան Ոսկեբերանի անտիպ մի քանի գործերը, ունիտորական եւ կաթողիկ աստուածաբանութեան թարգ-

¹ Յ. Թօփճեան, Յուշեր Արմաշի ձեռագիրներէն.- «Սիոն», 1927 թ., էջ 218-220: Նոյն հեղինակի՝ «Արմաշի ձեռագիրները».- «Հասկ Հայագիտական տարեգիրք», Ա. տարի, Անթիլիաս, 1948, էջ 62-88: Նոյն հեղինակի՝ «Կաթողիկ գրականութիւնը Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ».- «Հասկ Հայագիտական տարեգիրք», Բ. տարի, 1949-1950 թթ., էջ 294-309: Նոյն հեղինակի՝ «Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին», Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1962, էջ 5-7:

մանական մեծ թուով աշխատութիւններ: Այստեղ էին նաեւ Դաւիթ Անյաղթի, Գրիգոր Տաթեւացու եւ ուրիշների իմաստասիրական գործերը: Պահուում էին նաեւ Ներսէս Ծնորհալու հանելուկները, Վարդան Արեւելցու առակները, Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի ինքնագիր Քարոզգիրքը (Հ^ր 76) եւ այլն: Շատ հարուստ էր նաեւ բժշկական գրականութիւնը, ուր կային օրինակներ Ամիրգովլաթի, Ստեփան Շահրիմանեանի, Բեստէնի եւ ուրիշների գործերից:

Ճոխ էր կանոնական եւ ծիսական գրականութիւնը, ինչպէս օրինակ՝ Աւետարան, Սաղմոս, Մաշտոց, Յայսմաւուրք, Շարակնոց, Աղօթագիրք, Գանձարան, Ճառընտիր, Քարոզգիրք եւ այլն: Կային նաեւ բառգրքեր՝ պարսկերէն-հայերէն, ինչպէս նաեւ թուրքերէն-արաբերէն, իտալերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, Գիրք վաստակոցի ԺԸ. դարի մի ընդօրինակութիւնը: Ուշագրաւ էին նաեւ հին եւ նոր պատմական անձնաւորութիւնների եւ քաղաքների նուիրուած ուսանաւորների ժողովածուն, ուր կային Հայկ Նահապետին, Անիին, Վաղարշապատին, Լեւոն թագաւորին, Ներսէս Լամբրոնացուն, Լեւոն վերջինին եւ այլոց նուիրուած բանաստեղծութիւնները: Բաղդագիրք ռամկականը, Վենետիկի Մխիթարեան հայրերի քերթուածների ժողովածուն, նշանաւոր պատմաբան Միքայէլ Չամչեանի նամականին եւ այլն: Աշխարհագրական բովանդակութեամբ երկերի շարքում էին գտնուում 7րդ դարի «Աշխարհացոյց»ը, եւ մանաւանդ Հ^ր 11 գրչագիրը, ուր տրուում էին Հայաստանի գաւառները եւ նշուում բոլոր այն քաղաքներն ու գիւղերը, ուր նշանաւոր անձնաւորութիւնների գերեզմաններն էին գտնուում: Ըստ Յ. Թօփճեանի, վերջինս արժէքաւոր էր յատկապէս եկեղեցական-հնախօսական տեսակէտից, եւ այն ամենայն հաւանականութեամբ խմբագրուած էր ԺԵ-ԺԶ. դդ. եւ իր բովանդակութեամբ բոլորովին տարբերուում էր յայտնի հայ աշխարհագրական գրականութիւնից (էջ 55): Բացի Կանոնագրքերից եւ Դատաստանագրքերից, մեծ արժէք էր ներկայացնում նաեւ Հ^ր 28 գրչագիրը,

որը, ինչպէս երեւում էր իր բովանդակութիւնից, Կիլիկեան հայկական թագաւորութեան մէջ օգտագործուած մի Դատաստանագիրք էր եւ առատ նիւթ էր պարունակում կիլիկեան միջովայրի եւ նրա հետ կապուած յարաբերութիւնների ուսումնասիրման համար: Ուշագրաւ է, որ առանձին օրէնքով արգելուում էր երեխաներին իրենց հօր հետ թատրոն գնալը:

Արմաշի գրչագրերը մանրանկարչական տեսակէտից շատ չէին աչքի ընկնում, սակայն նրանց մէջ բացի Աւետարանների խորաններից, աւետարանիչների նկարներից գտնուում էին նաեւ մեր միջնադարեան նշանաւոր դէմքերի դիմանկարներով զարդարուած ձեռագրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք գտնում յիշատակել. Գրիգոր Մագիստրոսի նկարը իշխանական զգեստով, եւ որը, ինչպէս նշում է ցուցակի կազմողը, հաւանաբար արտագրուած պէտք է լինէր հին մի գրչագրից (Հ^ր 41 եւ այլն), Ներսէս Ծնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու (Հ^ր 222), Գրիգոր Տաթեւացու նկարները (ձեռ. Հ^ր 197) եւ այլն: Հաւաքածուի մաս էին կազմում նաեւ խազագրուած ձեռագրեր եւ այլն:

Արմաշի ձեռագրերում կային այնպիսիները, որ բազմիցս փրկուել էին ասպատակողների ձեռքից: Նման ձեռագրերի յիշատակարանների հետ ծանօթացումն իսկ մեզ հնարաւորութիւն է ընձեռում պատկերացնելու, թէ մեր պապերը ինչպիսի անյողդող հաւատք էին տածում դէպի հայ ժողովրդի ապագան: Այստեղ բաւական է յիշատակել միայն Հ^ր 145 գրչագիրը, որ Աւետարան էր եւ գրուել էր 1433 թ. Յովհաննէս գրչի կողմից: Շատ շուտով այն գերի էր ընկել թշնամիների ձեռքը, եւ Գուլագ անունով մի հայ տիկին «Հանեալ ի պարանոցէն զուլ մի ԳՌ. (3.000) դեկանի եւ ետուր, ազատեաց զսուրբ Աւետարանս»: Սակայն մի քանի դար անց՝ 1733 թ. Յունուարի 10ին, նոյն գրչագիրը այս անգամ Շամախիում է գերի ընկել լեզգիների ձեռքը եւ դարձեալ ազա-

տուեւել է Ակնցի մահտեսի Աբրահամի որդի Յակոբի կողմից¹:

Արմաշի ձեռագրերի ճակատագրի մասին ցարդ շատ քիչ բան է յայտնի: Այդ պակասը մենք ցանկացանք լրացնել դիմելով ականատեսների վկայութիւններին: Այս տեսակէտից ուշագրաւ է բնիկ Արմաշցի, այժմ Երեւանում բնակուող ուսուցիչ եւ գրող Մ. Փափագեանի գրառած ականատեսի անտիպ յուշերը, որոնք վերաբերում են Արմաշի վանքի հարուստ ձեռագրական հաւաքածուի ողբերգական վախճանին: Այդ մասին նա գրառել է հետեւեալը. «Ես բնիկ արմաշցի եմ եւ իմ մանկութիւնը անց եմ կացրել գրեթէ վանքի բակում՝ ուսումնարանում սովորող դպիրների հետ, ու միշտ ցանկացել եմ ուսումնարանի նկուղային յարկի ընդարձակ սրահի դարակներում դասաւորուած գրքերին ծանօթանալ մօտիկից: Թերեւս այդ էր պատճառը, որ 1918 թուականի նոյեմբեր ամսին, թէ՛ դեկտեմբերին, երբ կրկին հայրենի գիւղ վերադարձայ (աքսորից), իսկոյն գնացի մատենադարան, ուր ինձանից առաջ շատերն էին անարգել կերպով մտել ու դուրս եկել: Սակայն խորապէս յուզուեցի, երբ դարակներում ոչ մի գիրք չտեսայ... կային յետակին թափուած գրքեր՝ անխնամ ու քրքրուած...»

Այդ օրերին կլինէի 13 տարեկան եւ չէի իմանում, թէ ձեռագրերն ինչ արժէք են ներկայացնում: Սկսեցի անփութօրէն յատակին կիտուած թղթերի միջից փնտրել միայն չպատառոտուած ու ամբողջական գրքեր, որոնց թիւը կազմեց ութ ձեռագիր, մէկ տպագիր եւ մէկ հատ էլ Հայաստանի պատմական քարտէզը՝ կտորի վրայ փակցուած:

Հայրս՝ Յակոբ էֆենդին, որ հմուտ գրաբարագէտ էր, տուն վերադարձաւ 1919 թուականի գարնան. նա մեկնաբանեց, թէ ձեռագրերը ե՞րբ են գրուած եւ ովքե՞ր են նրանց հեղինակները: Հետեւեալ օրը հօրս հրաւերով մեր տուն եկան դպրեւանքն զբաղեցնող երկրագործական դպրոցի տնօրէնն ու

¹ Յակոբ Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 277-278:

երկու դասատուներ: Մատենադարանից հրաշքով փրկուած ձեռագրերը հայրս նուիրեց յիշեալ դպրոցին, նոյնպէս տպագիր գիրքն ու քարտէզը: Դպրոցի տնօրէնը սիրով եւ շնորհակալութեամբ ընդունեց մեծարժէք նուէրը, մանաւանդ շատ ուրախացաւ, երբ այդ գրքերից մէկը գրուած էր երկրագործութեան մասին: Դպրոցի տնօրէնը խոստացաւ գրանցել ձեռագրերի նուիրատուութեան մասին դպրոցի յատուկ մատենում:

Ահա այն ամէնը, որ յայտնի է ինձ Արմաշի դպրեւանքի մատենադարանի ու ձեռագրերի մասին»:

Սակայն ինչպէս երկրագործական վարժարանը, այնպէս Արմաշի երբեմնի ճմխ մատենադարանից փրկուած վերոյիշեալ սակաւաթիւ գրչագրերն էլ քէմալական շարժումների հետեւանքով լքուեցին, եւ հայ բեկորները ստիպուեցին փախուստի դիմել:

Որքան մեզ յայտնի է, մինչեւ այժմ մէկ ձեռագիր է միայն փրկուել Արմաշի դպրեւանքի գրչագրերից: Հայ ձեռագրերի ժրաջան խուզարկու, բանասէր Յ. Քիւրտեանը Արմաշի գրչագրերի ճակատագրի մասին նշում է հետեւեալ արժէքաւոր մանրամասնութիւնները. «Ինչ ինչ գրչագիրներ ալ կրնան հոս ու հոն փրկուած ըլլալ կորուստէ, քանի որ իմ հաւաքածուիս մէջ Արմաշի հաւաքման նախկին թիւ 200 գրչագիր Մաշտոցը կայ: Ինձի զրկուած է Կ. Պոլսէն, ուրիշ գրչագիրներու հետ»: Սակայն մեծարգոյ բանասէրը նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արմաշի հաւաքածուն չունէր առուծախի յարմար հնադարեան եւ նկարազարդ ձեռագիրներ, ուստի նա եզրակացնում է գրելով. «Այդ իսկ պատճառով կարելի է մեծ մասամբ չփրկուեցին»²:

¹ Օգտուելով առիթից, մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում յարգելի ուսուցիչ Մ. Փափագեանին՝ սիրայօժար կերպով մեզ տրամադրած վերոյիշեալ կարեւոր տեղեկութիւնների համար:

² «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1964, էջ 170: Արմաշից փրկուած մեզ յայտնի վերոյիշեալ միակ գրչագիրը բովանդակութեամբ Մաշտոց է եւ գրուել է 1699 թ. Կուտինայում՝ Տէր Աստուածատուր գրչի կողմ:

Արմաշի ձեռագիրներին վիճակուած ճակատագրի մասին մենք ունենք նաեւ մի այլ ուշագրաւ վկայութիւն, որը հիմնուած է աւանջալուր անտիպ մի յիշողութեան վրայ, որը դժբախտաբար գալիս է Հաստատելու վերելում մեր կողմից արուած ենթադրութիւնը.

«1921ին Հանդիպեցայ Պուքրէշ տարագրութենէ վերադարձող իզմիտցիի, որուն հետ խօսակցելով՝ միասին Հասանք ափսոսանքի, որ Իզմիտի Հայաշատ եւ ազգասէր գաղութը փճացաւ, ինչպէս նաեւ Արմաշի Դպրեվանքը, որու նախկին ուսանողն եմ եղած: Մարդը աւաղելով յայտնեց, թէ տարագրութենէ վերադարձին Իզմիտի թուրք նպարավաճառները մեզ պանիր, բրինձ կը վաճառէին, իսկ թուղթերը ձեռագիր գրքերէ փրցուած էջեր էին, մեզ հետ եղող արմաշցի մը յայտնեց, թէ Արմաշի ձեռագիրներն են»¹:

Ահա այսպէս է, որ մեր ձեռագրական բազմահարուստ միւս Հաւաքածուների նման ոչնչացուեցին նաեւ Արմաշի դպրեվանքի գրեթէ բոլոր գրչագրերը:

* * *

ՍԵՔԱՍՏԻԱ. Հնուց ի վեր մեր գրչութեան կարեւոր կենտրոններից մէկն է եղել Սեբաստիան: Սեբաստիայում գրուած ու ցարդ մեզ յայտնի Հնագոյն գրչագիրը՝ 1066 թուականին ընդօրինակուած մի Աւետարան է, որի գրիչն է եղել Գրիգոր քչյ. Ակոռեցին: Նոյն գրչագիրը հետագայում պատկանել է Ներսէս Շնորհալուն: Այն այժմ պահուում է Մաշտոցեան Մատենադարանի Հայերէն ձեռագրերի Հաւաքածուի 311 Համարի տակ: Սեբաստիայի Հայոց վանքերն ու եկեղեցիները բացի գրչութեան վայրեր լինելուց, հանդիսացել են նաեւ մատենադարաններ: Ս. Հրեշտակապետի վանքը Հարուստ է եղել եկե-

ղեցական անօթներով, զգեստներով եւ ձեռագիր մատենաներով, որոնք ապա Ս. Նշան են փոխադրուել: Ս. Նշան վանքը իր հիմնարկութիւնից սկսած մինչեւ վերջին ժամանակներս կալուածներից բացի, ստացել է նաեւ անօթ ու զգեստ, ձեռագիր ու տպագիր գիրք¹:

Անցեալում Սեբաստիայից եւս բազմաթիւ գրչագրեր տարուել են այլ վայրեր: 1896 թ. Ջարդերից յետոյ Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսը մի շարք գրչագրեր է վաճառել Փարիզում բնակուող Հնավաճառ Մ. Ինճուճեանին՝ Ջարդերի պատճառով տուժած դպրոցների եւ այլ Հաստատութիւնների վերաշինութեան Համար: Այդ ձեռագրերի մէջ էր գտնուում Հնագարեան մի Աւետարան՝ մանրանկարներով զարդարուած, որը սակայն ներկայումս մասերի բաժանուած գտնուում է տարբեր վայրերում ապրող անձնաւորութիւնների մօտ: Յիշեալ Աւետարանը նախապէս Փարիզի Սվաճեան Հաւաքածուի մաս կազմելուց յետոյ տարուել է Նիւ Եորք՝ Հնավաճառ Հանգուցեալ Գրիգոր Մինասեանին, որը գրչագրից Ղուկասի Աւետարանը ծախել է Վաշինգտոնի Ֆրիք Արտ Գելլըրիին, ուր եւ այժմ պահուում է Ղուկասի սկզբնազարդով: Մնացածը, ձեռագրի կազմի հետ, Մինասեանի մահից յետոյ ծախուել է բանասէր Յ. Քիւրտեանին: Նոյն Աւետարանը Սվաճեան Հաւաքածուում եղած ժամանակ ունեցել է նաեւ հինգ կանոնախորաններ եւ մէկ էջի վրայ ամփոփուած չորս աւետարանիչների մանրանկարներ, որոնց ուր գտնուելը, սակայն, ցարդ յայտնի չէ²:

Ս. Նշանի վանքում մինչեւ ԺԹ. դարի վերջերը պահուում էր որոշ ձեռագրեր, ըստ Մեսրոպ եպոս. Տէր-Սովսիսեանի, այժմ գտնուում են Օքսֆորդի եւ Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի մատենադարաններում: Յիշեալ գրչագրերը նախապէս

մից (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի..., էջ 382-387): * Քիւրտեան Հ^ր 58 - Գ. Տ-Վ.:

¹ Վերոյիշեալ տեղեկութիւնը մեզ սիրայօժար տրամադրեց երբեմնի արմաշական, յարգելի Ս. Մատենճեանը, որի Համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

¹ Հ. Հ. Ոսկեան, Սեբաստիայի վանքերը.- Հանդէս ամսօրեայ, 1945, էջ 35, 36, 63:

² Յ. Քիւրտեան, Ակնարկ մը հին Հայ մանրանկարչութեան պատմութեան վրայ.- «Հանդէս ամսօրեայ», 1965, էջ 233:

յիշուել էին Արուստանյանցի ցուցակում¹: Տեղեկութիւն ունենք նաեւ այն մասին, թէ 1903 թ. Վենետիկի Մխիթարեաններին չ. Ալեքսիս Յովսէփեանը* Սեբաստիայի եւ Արաբկիրի կողմերից 29 ձեռագրեր է բերել եւ յանձնել Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանին²:

Սեբաստիայի գրչագրերով առաջինը զբաղուել է Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանը, որ 1864 թ. կազմել սկսած իր «Նշխարք պատմութեան Հայոց» անտիպ հաւաքածուններում նիւթեր է քաղել Սեբաստիայում պահուած շուրջ 16 գրչագրերից: Սակայն Սեբաստիայի հայերէն ձեռագրերի մասին համեմատաբար աւելի կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդել Գ. վ. Արուստանյանը: Նա 1878 թ. տեսել ու համառօտ թուարկել է 89 գրչագիր, միեւնոյն ժամանակ ասելով, որ ինքը հնարաւորութիւն չի ունեցել տեսնելու Սեբաստիայի բոլոր ձեռագրերը, քանի որ «Սեբաստիոյ մէջ բազմաթիւ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը եւ յիշատակներն միայն կը դնենք այստեղ»³, գրել է նա: Սեբաստիայի ձեռագրերի մասին խօսել է նաեւ Պօղոս վ. Նաթանեանը⁴: Եւ վերջապէս՝ Սեբաստիայի «Եղեռնապատում»ի անմահ հեղինակ բանասէր Կարապետ Գաբրիկեանն էր, որ, առաջին անգամ լինելով, ձեռնամուխ էր եղել եւ աւարտել ինչպէս Սեբաստիայի, այնպէս էլ նրա վանքերում գտնուող ձեռագրերի հարուստ ցուցակագրութիւնը, որը սակայն եղեռնի ժամանակ հեղինակի բազմաթիւ այլ աշխատութիւնների հետ ոչնչացաւ⁶:

¹ Մերոպ եպո. Տէր-Մովսիսեանի դիւան (այժմ՝ Մաշտոցեան Մատենադարանում):

* Մտուել է՝ 03. Բ. 1878 թ., Արաբկիր, մահը՝ 25 Բ. 1952 թ., Ս. Ղազար - Գ. Տ-Վ.:

² Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ... Ա., Վենետիկ, 1914, էջ 779 (Հ^ր 187):

³ Գ. վ. Արուստանյան, Թորոս աղբար, Ա., էջ 183:

⁴ Տեղեկագիր ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 100-106:

⁶ Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիկեան), Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքի Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, էջ 133-134:

Կ. Գաբրիկեանը նախապէս Կ. Պոլիսի «Բիւզանդիոն» թերթում 1906 թ. մի յօդուածաշարով անդրադարձել էր Սեբաստիայում պահուող բժշկական ձեռագրերին եւ հնատիպ գրականութեանը¹: Գերմանացի հայագետ Յր. Միւլլէրը հիմնուելով Արուստանյանի տուեալների վրայ, գերմաներէն լեզուով 1896 թ. հրատարակել է Սեբաստիայի ձեռագրերի համառօտ ցուցակը²:

Սեբաստիայի ընդարձակ ձեռագրացուցակը կազմելու պատիւը սակայն պատկանում է թեմի առաջնորդ եւ ապա Երուսաղէմի պատրիարք, բանասէր Թորգոմ արքեպս. Գուշակեանին, որը 1908-1913 թթ. ընթացքում սկսեց եւ աւարտին հասցրեց այն: Հ. Ն. Ակինեանի վկայութեամբ, այդ ցուցակը կազմուած էր հինգ հատորի մէջ՝ մեծ բարեխղճութեամբ եւ գիտական հասկացողութեամբ³: Թէեւ այդ ձեռագրացուցակը կրում է «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա» խորագիրը, սակայն պարունակում է նաեւ շրջակայ վանքերի մէջ պահուող գրչագրերը, թէեւ ոչ լրիւ, որոնք ապա մասամբ տեղափոխուել են Ս. Նշան վանք⁴: Սեբաստիայի ձեռագրերի հաւաքման մասին ուշագրաւ են Թորգոմ արքեպս. Գուշակեանի հետեւեալ տեղեկութիւնները՝ հաղորդուած Հ. Ն. Ակինեանին, 1922 թ. Մարտի 3ի իր նամակում. «Մեծագոյն մասը գտած եմ Ս. Նշանի վանուց մատենադարանին մէջ, զորոնք իմ հոն հասնելէն յառաջ վերջին անգամ ամփոփեք է Դպրեվանքի մեր միաբաններէն Սեբաստացի Տ. Սահակ վ. Օտապաշեան, որ ատեն մը իմ նախորդիս՝ Տ. Պետրոս արք.ի օգնական էր: Թէեւ հաւաքման կազմուելու մասին որեւէ յիշատակ չկար հոն, բայց կը կարծեմ, թէ այդ մասին մեծ ջանք պէտք է ունեցած ըլլայ Տ. Յով-

¹ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1906, Հ^ր 2962-2963:

² Die Armenischen Handschriften von Sewast (Siwas) und Şenğuş. Von Dr. Friedrich Müller, Professor an der Wiener Universität, Wien, 1896.

³ Թ. արքեպս. Գուշակեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961 (առաջաբանից՝ Հ. Ն. Ա.):

⁴ Նոյն տեղում:

Հաննէս եպիսկոպոս Սեբաստացի, որ առաջնորդ էր վիճակին եւ վանահայր Ս. Նշանի, Ս. Գրոց եւ ազգային ուսմամբ մշակուած միտք մը: Այս հաւաքման վրայ ես յետոյ աւելցուցի իմ նախորդիս՝ Տ. Պետրոս արքեպս. Թահմիզեանի սեփական քանի մը ձեռագիրները եւ Աղտուց գիւղի Ս. Հրեշտակապետ վանաց (Սեբաստիոյ վիճակին մէջ) եւ Սեբաստիոյ քաղաքի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ պահուած ձեռագիրները»¹:

Սոյն ձեռագրացուցակը պարբերաբար լոյս տեսաւ «Հանդէս ամսօրեայ»ի էջերում 1922 թ. Օգոստոսից մինչեւ 1929 թ. Օգոստոսը, ընդգրկելով 155 գրչագրի նկարագրութիւն: Սակայն մնացած 128 գրչագրերի նկարագրութիւնը կազմողը այն ժամանակ պահանջած լինելով, այնպէս էլ նա ամբողջական ձեւով ցարդ չհրատարակուեց, ուստի Հ. Ն. Ակիւնեանը այն ամբողջացնելու մտադրութեամբ, օգտագործեց իր անձնական գործածութեան համար կազմած համառօտ ցուցակը, որով եւ ձեռագրացուցակի այս մասը աւելի նման է ցուցակներին սովորաբար կցուած համառօտ տախտակի նկարագրութեան: Սոյն ձեռագրացուցակը 1961 թ. լոյս տեսաւ նաեւ առանձին գրքով*։ Այն ընդգրկում է 283+1 գրչագրերի նկարագրութիւն: Սակայն դժբախտաբար մինչեւ այժմ էլ անտիպ է մնում Թորգոմ արքեպս. Գուշակեանի ձեռագրացուցակի երկրորդ մասի 128 գրչագրերի ընդարձակ նկարագրութիւնը, որը պահուած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց մատենադարանում:

Նախապէս կարծուում էր, թէ Սեբաստիայի ձեռագրերից ոչինչ չի փրկուել: Ահա թէ ինչ էր գրում բանասէր Կ. Գաբրիկեանը այդ մասին: Տեղւոյն հայութեան վիճակուած ահա-

¹ Նոյն տեղում:
^{*} Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, կազմեց Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան, Վիեննա, 1961, ԺԷ., 140 էջ (նախապէս՝ Հանդէս ամսօրեայ, 1922, էջ 461-71. 1923, էջ 69-74. 1924, էջ 118-23, 245-9, 514-20. 1925, էջ 125-33, 257-64, 373-9, 470-6, 574-82. 1926, էջ 43-9, 236-45, 333-41, 455-60, 543-51. 1927, էջ 36-43, 142-6, 309-17, 432-4. 1928, էջ 490-4. 1929, էջ 11-4, 142-6, 267-71, 349-59, 472-8. 1958, էջ 183-215) - Գ. Տ. Վ.:

ւոր տարագրութիւնից եւ կոտորածից յետոյ, Սեբաստիայի Ս. Սարգիս եկեղեցին, Անապատի վանքը, Հայոց գերեզմանատունը հիմնայատակ քանդուած են եւ նրանց քարերով զօրանոցներ կառուցուած եւ փողոցներ սալայատակուած: Ի վերջոյ կարգը հասնում է Ս. Նշան վանքին: Նրա մատենադարանի մի քանի հազար ընտիր գրքերը եւ գրչագրերը բաժանում են պարենային խանութներին, հալվա, թուրքն ծախողներին եւ հիւանդանոցների դեղարաններին եւ թերթ-թերթ պատառոտելով, մէջը ապրանք են փաթաթում եւ կամ հրապարակների վրայ ոտնակոխ են անում: Դարձեալ Գաբրիկեանը գրում է, որ «Եղտիւր եղտիւր կը թապլեն, աղբանոցները կը նետեն, կ'այրեն՝ տիւնեայ տիւնեայ յուզերիստէ պուկարը օգոյսն ատամ տախա գալտը մը ըսելով (աշխարհի երեսին սրանք կարգացող մարդ դեռեւս մնացե՞լ է): Ոչնչացուեցին նաեւ դպրոցների, ընթերցարանների, կուսակցութիւնների հաւաքատեղիների, գրավաճառների եւ բնակելի տներում պահուած ձեռագրերն ու տպագիր արժէքաւոր շատ գրքեր»¹:

Սեբաստիայում հայերէն ձեռագրերի ոչնչացումը շարունակուում էր մի քանի տարիներ: Ըստ երեւոյթին Հայերի տարագրութիւնից շատ յետոյ, թուրքերը կարողացել էին բացել ինչպէս Սեբաստիայի, այնպէս էլ նրա շրջականերում գտնուող եւ հայերի կողմից պահպանուած թաքստարանները, քանի որ դեռեւս 1926 թուականին Սեբաստիայի շուկայում մթերքները փաթաթուում էին հայերէն տպագիր եւ ձեռագիր գրքերի թերթերով: Այդ մասին է վկայում հասարակական գործիչ եւ ազգագրագէտ, հանգուցեալ Հ. Գալաճեանը, մեզ տրամադրած իր հետազայ անտիպ յուշերում. «12 Օգոստոսի 1926: Երէկ խնդրած էի բանտի կառտիյեան Ահմէտ էֆէնտիէն, որ շուկայէն կարգ մը գնումներ ընէ ինձ համար (կառտիյեան Ահմէտի մասին տե՛ս «Դէպի կախաղան», էջ 566): Բերուած ծրարները փաթաթուած էին զանազան գոյնի թուղթերով մէջ. հետաքրքրութիւնս գրաւեց հայատառ

¹ Կ. Գաբրիկեան, Եղեռնապատում... էջ 563:

Թերթիկներու գործածութիւնը թուրք նպարավաճառներու կողմէ. երկիւղածութեամբ բացի ծրարները եւ կարդացի էջեր Օրմանեանի «Ազգապատում»էն, որոնք օգտագործուած էին շաքար լեցնելու համար. կիսով գունազարդ մանրանկար մը ձախ կողմի մասով տակը «Հայոց թագաւոր» մակագրութեամբ: Չչարունակեցի, կանչել տուի կուռտիյեան Ահմէտ էֆէնտին եւ խնդրեցի փնտռել պանիրը գնած թուրք նպարավաճառի մօտ մանրանկարի միւս կէսը: Ահմէտ վերադարձաւ ուշ ժամանակ, կարգ մը մագաղաթեայ պատառիկներ հաւաքած պայուսակի մէջ եւ այլ հայերէն գիրքերու էջեր, բայց մանրանկարը չկար:

* Հետաքննութիւնէն պարզուեցաւ, որ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի եւ մայր եկեղեցիի թաքստոցներուն մէջ պահուած հայկական ձեռագրերու պահեստը երեւան հանուած է զինուորականներու կողմէ, երբ այդ երկու սրբատեղիները վերածուէր են զինուորական ռազմապահեստի: Յայտնաբերուած ձեռագրերը եւ գրքերը ծախուած են թուրք նպարավաճառներուն որպէս փաթեթ գործածելու համար»:

Մի այլ ականատեսի պատմածից տեղեկանում ենք այն մասին, որ Սեբաստիայում հայերէն ձեռագրեր են գտնուել նաեւ առանձին ընտանիքների մօտ, որոնք իրենց ամէն ինչքը թողած, իբրեւ իրենց պապերի սրբազան ժառանգութիւն իրենց հետ մինչեւ Եփրատի ափերն էին տարել «երկաթագիր գրքերը մեր»: Իբրեւ ականատեսի սրտայոյզ յուշ, ստորեւ մէջ ենք բերում բնիկ սեբաստացի, այժմ երեւանաբնակ Սեպուհ Լուսարարեանի «Նաեւ՝ ոտնակոխ սրբութիւններ...» անտիպ ակնարկից հետեւեալ տողերը.

«Ես պատանի էի, երբ 1915 թ. յունիսի 22ին տեղի ունեցաւ Սեբաստիայի հայութեան տեղահանումը: Մինչդեռ ամէնքս մտահոգուած էինք՝ աճապարանքով մեզ հետ վերցնելու ինչ որ ճանապարհի ընթացքում խիստ անհրաժեշտ էինք համարում, տատիկս գլխակորոյս ու մտամոլոր, մերթ անհետա-

նում էր, մերթ մեզ մօտ էր գալիս, առանց որեւէ բանի ձեռք տալու, յաճախ ծնկները ձեծելով: Վերջում ես նշմարեցի, որ նա մտաւ այն մթնշաղ փոքր սենեակը, ուր պապս ժամանակին պահում էր իր հաւաքած ձեռագիր մատեանները եւ պարպում կազմարարութեամբ: Պապիկիս բացակայութեան ես մերթ մտնում էի գաղտագողի այդ արգելուած սենեակը, ու փայտեայ քանդակազարդ մի արկղում պահում էր գրչագիր մատեաններ, որոնց գունագեղ մանրանկարները դիտել իմ մեծագոյն հաճոյքն էր: Սենեակի խորհրդաւորութիւնը շեշտում էին խունկի եւ հնաբոյր մագաղաթի միախառնուած հոտերը: Պապիս մահից յետոյ այդ սենեակը այլեւս փակ էր, անմատչելի մի սրբութեան նման: Ահա այդտեղ էր մտնում տատիկս ու դողդոջ ձեռքերով տնտղում էր մատեանները, բայց ամէնքը վերցնելու անկարելիութիւնից յուսահատ, նորից գալիս էր մեր մօտ, անխօս ու տագնապահար...»

Տնից մեր հեռանալու պահին, տատիկս վերջինը դուրս եկաւ, կրծքի վրայ ինչ-որ մի բան թաքցրած ու լացակումած մի աղօթք մրմնջելով: Մենք ժամանակ չունեցանք նոյնիսկ միմեանց հետ խօսք փոխանակելու, քանի որ զաբթիէների մտրակները շաչում էին դէս ու դէն, եւ պէտք է հասնէինք մեր թաղից քշուող քարաւանին:

... Մի առաւօտ, երբ սովորականի պէս սկսեցին շաչել զաբթիէների մտրակները, եւ խուճապն սկսուեց տարագրողներին բազմութեան մէջ, մայրս ու քոյրս արդէն հաւաքել էին շալակուելիք ծրարները, սակայն տատիկս պառկած մնում էր: Հազիւ մի նվզոց լսում էր նրա կապտած շրթներից: Մենք փութացինք նրա մօտ: Նա կրծքին դրել էր ծոցում պահած մատեանը, որը շնչալով յանձնեց մօրս, որպէս ընտանեկան մեր սրբութիւնը: Մենք լածակումած հազիւ հասցրինք համբուրել նրա ոսկրացած ձեռքերը ու հեռացանք խուճապահար, ժամանակ չունենալով նոյնիսկ փակելու մեր հոգեւարքի աչքերը, քանի որ նոր արհաւիրքներ է, որ մեզ էին սպասում, քոյրս շուտով առեւանգեցին...

* «Էջմիածին», 1967/Ձ., էջ 50-55 - Գ. Տ-Վ.:

Եփրատի եզրին... Հազիւ Հասած լայնատարած գետի եզերքին, տեսանք զինուած թալանչի մի խուժան՝ պատրաստ մեզ է սպասում: Ձաբթիէնների արտօնութեամբ նրանք մեր վրայ խուժեցին եւ սկսեցին կողոպտել մեր հետին ծրարը, Հանեցին մեր զգեստները, շատերը թողնելով մօրից մերկ վիճակում... Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս ոմանց ծոցից Աղօթագիրք կամ Աւետարան էին յայտնեբերում, ու եթէ գտնում էին արծաթազարդ կողքեր, պոկում էին արծաթեղէն մասը ու մնացեալը նետում աւազուտքի վրայ: Բազմաթիւ այդպիսի գրքերի մէջ քիչ չէին նաեւ մանրանկարներով զորդարուած մագաղաթեայ գրչագիր մատեանները: Տատիկից վերցրած մեր գրչագիր Աւետարանն էլ խլելով մօրս կրծքից, նոյնպէս դէն շարտեցին: Գետի դիմացի եզերքը փոխադրող քիչ լաստեր կային, որով ստիպուած էինք հերթի սպասել: Իսկ լաստերի վրայ կուտակուած, մերկացուած, կմախքացած բազմութիւնից քիչ չէին յուսահատութիւնից իրենց գետը գցողները, որոնց վրայ զաբթիէները կրակում էին:

Այդ սպասման պահին, ես այլեւս անբանացած այդ բոլոր խժգժութիւններից, պաղած աչքերով դիտում էի գետեզերքի երկայնքով ցրիւ տրուած մեր դարաւոր մշակոյթի այդ գանձերի ողբերգական պատկերը եւ յիշում մեր հայրենի տան այն մթնշաղ փոքր սենեակը, ուր, աւանդ, լքել էինք մագաղաթեայ այնքան թանկագին հատորներ, ոտից կոխան լինելու համար բարբարոս թալանչիները»¹:

Եւ այսպէս, Սեբաստիայից հայ ձեռագրական բեկորները Հասնում էին մինչեւ Եփրատի ափերը, այնտեղ էին նրանք մեր ժողովրդի լինել թէ չլինելու դժոխային պահերին եւ իբրեւ մեր ապրելու եւ տոկալու վսեմ խորհրդանիշ՝ մեր մեսրոպատառ գրքերը, ինչպէս մեր պատմութեան երկար ու փշոտ

¹ Աւրիթից օգտուելով խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում սեբաստահայեր մեծարգոյ Ս. Լուսարարեանին եւ տաղանդաւոր նկարիչ եւ գրող Առաքել Պատրիկին, առաջինին՝ իր գրած վերոյիշեալ արժէքաւոր յուշերի համար, իսկ երկրորդին՝ սոյն գրուածքը սիրայօժար կերպով մեզ տրամադրելու համար:

քառուղիներում, այնտեղ եւս անմահութեան եւ յաւերժութեան ներշնչման աղբիւր դառնում դէպի մահ գնացող հայորդիների համար...

Ինչպէս շատ տեղերում, Սեբաստիայում եւս տեղահանութեան նախօրեակին ժողովուրդի մէջ համաճարակի նման տարածուել էր գրքեր, թղթեր այրելը եւ ոչնչացնելը: Պրոֆ. Ռուբէն Բագուպեանը, որի շնորհիւ քաղաքի ամբերիկեան վարժարանում եւ կողջում հայ լեզուի եւ գրականութեան եւ հայոց պատմութեան դասերը մեծ զարկ էին ստացել, այդ շրջանում իրեն նուիրել էր գրքերի հրդեհներից գրականութեան ազատման գործին եւ հնարաւորութեան դէպքում փրկում եւ բերում ու գետեղում էր «սիրիական մատենադարանը»¹: Մեզ յայտնի չէ, սակայն, թէ արդեօք հնարաւոր եղա՞ւ ազատել հրդեհումից փրկուած այդ գրքերի գոնէ մի մասը, թէ՞ նրանք եւս ամբողջութեամբ ոչնչացուեցին:

Ռուսիահայ գրող եւ Բուխարեստի «Շեփոր» առաջին հայերէն հանդէսի խմբագիր հանգուցեալ Լ. Լանիսը իր կենքին նուիրուած գրական մի գործում եւս մանրամասնութիւններ է հաղորդում Սեբաստիայի հայերէն ձեռագրերի ճակատագրի մասին²:

¹ Կ. Գաբրիկեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 193:

² Լեւոն Լանիս, Կեանքի վէպը դրուագներով, Վենետիկ, 1962, էջ 165-167, 181, 184. ուր ի միջի այլոց պատմուած է հետեւեալը. «Վ(արդան) Մ(եշտուճեան) գալով Գալաց Լ. Լանիսի (գրքում Ահարոն) մօտ, ասում է.- Լսէ՛, Ահարոն, Պոլսէն նամակ մը առի, որով քեզ նման չին բարեկամ մը կը յայտնէ, թէ թուրք ոճրագործ մը, դահճապետ մը, ջարդերու ընթացքին թալանած ոսկիներով եւ կարգ մը հազուագիւտ մագաղաթներով՝ հայ վանքէն վերցուած, հաստատուած է Քոնսթանդնուպոլիսի Սեբաստիոյ կողմերէն է եւ հաւանաբար Ս. Նշանի վանքէն, անոր պահեստներէն: - Այո՛, եւ կ'աւելցնէ, թէ շատ մեծ արժէք կը ներկայացնեն, անսգիւտ կտորներ են, պէտք է փրկել: Ս. Նշանի դարաւոր վանքը, անկէ կողոպտուած թանկարժէք մագաղաթները... հարց ու փորձ անել այդ թուրքին... հետաքրքրուիլ մագաղաթներու ճակատագրովը: Սրճարանում իրեն հայի դիմակի տակ ներկայացնողը Սաբրին էր, հայատեաց կոյր հոճա Աբդուլի որդին, հայասպան Սաբրին էր, թալանիչը Ս. Նշան վանքին գրչագրերուն, թանկագին սպաս-

Հ. Ն. Ակինեանը Գուշակեան արքեպիսկոպոսի ձեռագրացուցակին կցած իր ներածականում Սեբաստիայի գրչագրերի վերաբերեալ գրում էր հետեւեալը. «Ինչ ինչ բեկորներ միայն, ինչպէս կը հաւաստէ ինձ պր. Սիրունի, հասած են Պոլիս, զորոնք Հայ Արուստի Տունը ձեռք բերած է մեծագին, եւ այսպէս փրկած կորուստէն: Անշուշտ, մաս մ'ալ անցած են օտարներու ձեռքեր, որոնք երեւան պիտի գան ապագային»¹: Այս խնդրի շուրջ ճշարիտ տեղեկութիւններ ունենալու ցանկութեամբ, մենք դիմեցինք 1965-1966 թթ. Հայաստանում հիւրընկալուող բամբակաստակ գիտնական պրոֆ. Հ. Ճ. Սիրունուն, որը եւ սիրայօժար կերպով մեզ տրամադրեց իր իսկ ձեռքով գրուած հետեւեալ բացատրագիրը.

«1922ի գարնանը, երբ Հայ Արուստի Տունը նոր կազմուած էր Պոլսոյ մէջ, Պատրիարքարանը պաշտօն տուաւ անոր ցուցակագրել Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ պահպանուած արժէքաւոր իրերը: Յանձնաժողովին մէջ, զոր ստեղծեցինք, արուեստի եւ հնագիտութեան բնագաւառէ տասնեակ մը անձեր կային, ինչպէս դոկտ. Վ. Թորգոմեան, Հ. Վարդան Հացունի, պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Փանոս Թերլեմէզեան, Յովսէփ Էջբեան, Մեսրոպ եպս. Նարոյեան, Վահան Էսայեան, Երուանդ Պէկեան, այս տողերը գրողը եւ քանի մը ուրիշներ: Ցուցակագրեցինք նախ Պալատի եւ Ղալաթիոյ եկեղեցիներուն մէջ գտնուող հայերէն ձեռագրերը, եւ յետոյ բոլոր այն թանկարժէք նիւթերը, որոնք պահուած էին Մայր եկեղեցւոյ գանձատանը եւ զորս մեզ ցոյց կու տար Տրդատ ք. Վ. Պոյաճեան՝ այն ատեն լուսարարապետ:

ներուն, Սենեքերիմ թագաւորին գաւազանին, ու ահա հայու անուն առած (Պրն. Փիւ-լիք-եանը) կը գուարճանայ այս հիւրընկալ ավուներներուն վրայ (Քոնսթանցա)»: Վէպի շարունակութեան մէջ պատմուած է նաեւ, որ մի հայ պատմել է, թէ նրա մօտից օստիկանները կապոցներ էին տարել, ու նա խիտ ընկճուած էր երեւում: Նա Ահարոնի ամբողջ գերդաստանն էր սպանել, ինչպէս նաեւ շատ հայրենակիցների, եւ ահա Ահարոնը զցեց նրան ծովը ու խեղդամահ արեց, իր վրէժը լուծելով:

¹ Թ. արքեպս. Գուշակեան, նշուած աշխատութեան Հ. Ն. Ա.ի առաջաբանից:

Քանի մը օր շարունակ մենք ցուցակագրեցինք, մեր տեսածներուն առջեւ ընկճուած: Իրերուն մէջ՝ զոր այնտեղ գտանք՝ կային, օրինակ, Սենեքերիմ թագաւորի գահը, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի դուռը, Հիթիթեան աղիւսներ՝ Պողազ քէոյէն բերուած, եկեղեցական թակարժէք անօթներ, ականակուռ չաթալթագեր, մետաղեայ կազմեր, եւ Սեբաստիոյ համբաւաւոր Աստուածաշունչը՝ հայ մանրանկարչութեան չքնադագոյն գլուխգործոցներէն մին:

Տեղեկութիւն չունիմ, թէ ինչ եղան բոլոր այդ գոհարները»¹:

Այսպիսով, ինչպէս միւս, այնպէս էլ Սեբաստիայի մեծարժէք Աստուածաշնչի վերաբերեալ, ինչպէս երեւում է վերոյիշեալ տողերից, մեզ ոչինչ յայտնի չէ նրանց հետագայ ճակատագրի մասին: Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ յիշեալ նկարագարը համբաւաւոր Աստուածաշունչը ըստ երեւոյթին չի գրանցուած Գուշակեան ձեռագրացուցակում: Սակայն համեմատաբար բախտաւոր եղաւ Սեբաստիայի մեր ձեռագրական ժողովածուն, քանի որ բաւական թուով գրչագրեր հրաշքով փրկուեցին եւ այժմ պահոււմ են զանազան վայրերում: Սեբաստիայից փրկուած գրչագրերի մասին առաջին տեղեկութիւնը մեզ յայտնի է 1927 թուականից, երբ Երուսաղէմի հայոց Պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ «Սիոն» ամսագրում տպագրուած լուրերի շարքում կարդում ենք հետեւեալը. «Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանուց 157 կտոր մեծ եւ փոքր ձեռագիրները Կ. Պոլսոյ Պատր. փոխանորդ Տ. Սմբատ Ս. եպիսկ.ի միջոցով» ստացուել են՝ պահպանուելու Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի մատենադարանում²: Ըստ մի այլ տեղեկութեան, որը մենք պարտական ենք Արտաւազդ արքեպս. Սիւրմէեանին, 1929 թ. Սեբաստիայից Հալէպ են բերուել 30 գրչագրեր, Մր. Էրնեստ Պատրիշի օգնութեամբ,

¹ Խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում պրոֆ. Յ. Ճ. Սիրունուն՝ մեզ տրամադրած վերոյիշեալ ուշագրաւ տեղեկութիւնների համար:

² «Սիոն», 1927, էջ 320:

եւ որոնք որոշ ժամանակ Հալէպում մնալուց յետոյ, Թորգոմ պատրիարքի դիմումներէ հետեւանքով, Առաջնորդարանը ուղարկել է Երուսաղէմ: Դրանք եւս 1934 թուականի Հոկտեմբերի 22ին մուտք գործեցին Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան մատենադարանը եւ միացան Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքից փրկուած ձեռագրերին: Սակայն յիշեալ գրչագրերի ծագման հարցը դեռեւս որոշուած չէ, քանի որ Արտ. արքեպս. Սիւրմէեանի կողմից յիշեալ 30 ձեռագրերից երկուսի մասին գրած նկարագրութիւնից ինչպէս կարելի է եզրակացնել, դրանք ապահովաբար այլ վայրերից էին, որ շատ ուշ բերուել էին Սեբաստիա: Նկարագրուած յիշեալ ձեռագրերից առաջինը գրուել էր Եւգոկիայում 1823 թ. եւ մի Բժշկարան էր, գրուած բժիշկ Նիկողոս Ամթեցու կողմից եւ, որը սակայն չենք գտնում Սեբաստիայի յայտնի ձեռագրացուցակում: Երկրորդ գրչագիրը «Գիրք հարցմանց»ն է եւ ընդօրինակուել է 1607 թ. Հալէպում, տէր Ղազար քհն. Զէյթունցիի կողմից: Այս ձեռագիրը եւս Սեբաստիայի յայտնի գրչագրերից չէր, քանի որ ինչպէս գրուած է Արտ. արքեպս. Սիւրմէեանը, նրա վրայ Սեբաստիայի վանքերից ոչ մէկի կնիքը կամ արձանագրութիւնը չկար եւ «որմէ կը հաստատուի, որ անոր Սեբաստիա փոխադրութիւնը նոր ժամանակի խնդիր է, հաւանաբար ընդհանուր տեղահանութեան օրերուն»¹:

Նկատի ունենալով մեզ հասած վերոյիշեալ տեղեկութիւնների երկբայելի լինելը եւ ցարդ հայ ձեռագրագիտութեան մէջ այս մասին տիրող միանգամայն շատ աղոտ պատկերացումը, այն ճշգրտելու նպատակով դիմեցինք Երուսաղէմ՝ բազմամաստակ ձեռագրագէտ Գեր. Տ. Նորայր եպս. Պողարեանին, որը եւ ամենայն ազնուութեամբ ճշտեց ոչ միայն Սեբաստիայից փրկուած գրչագրերի թիւը, այլ եւ մանրագնին կերպով դրանք համեմատելով Թորգոմ Պատրիարքի յայտնի ձեռագրացուցակի հետ, մեր տրամադրութեան տակ դրեց

վերջինիս համապատասխան համարները, որոնք եւ հրատարակուած ենք ստորեւ: Նրանք թուով 113 են եւ մուտք են գործել Երուսաղէմի մատենադարան 1927 թ. Մայիսի 15ին եւ նախապէս Գուշակեան ձեռագրացուցակում հետեւեալ համարներն են կրել.

1, 4, 6, 7, 12, 13, 19-20, 25, 27-28, 34, 38-40, 42-43, 49, 53, 56, 58, 60, 62-63, 65, 67, 70, 73, 81-83, 85, 88-89, 92-93, 96-98, 100, 104, 108-110, 113, 125-126, 128-129, 132, 135, 137-138, 141-142, 156, 159, 161, 163-164, 167, 169-171, 179-181, 184-189, 191, 193-194, 198-199, 201, 203-204, 206-207, 211, 213, 215, 218-219, 223-225, 227-228, 231, 236, 242-243, 245-246, 251, 253-254, 257, 260, 264-267, 272-273, 276-277, 283:

Ինչպէս մեզ յայտնուած է Գեր. Սրբազանը, «Սեբաստիոյ վերաբերեալ վերագրեալ ձեռագիրներուն հետ միասին տարբեր վայրերէ ձեռք բերուած ձեռագիրներ այ ստացուած են Երուսաղէմ եւ ամէնքը մէկ հաշուուած են»¹: Ահա այս պատճառով էլ նկատի ունենալով մեր հնագոյն վերոյիշեալ տուեալները, նախապէս մեզ թուացել էր, որ Սեբաստիայից փրկուած եւ Երուսաղէմի հայոց մատենադարան փոխադրուած ձեռագրերի թիւը եղել էր աւելի մեծ: Ուրախութեամբ պէտք է ասել նաեւ, որ փրկուել ու այժմ Երուսաղէմի մատենադարանում է գտնուում Սեբաստիայի մօտակայ Գանկալ կամ Ղանղալ գիւղի երկաթագիր մեծարժէք Աւետարանը, գրուած 1041 թուականին եւ որի անորոշ ճակատագրի մասին այնքան մեծ վշտով արձանագրել էր բանասէր Կ. Գաբրիէանը²:

¹ Ամենախորին մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Գեր. Ն. եպս. Պողարեանին՝ մեզ արամադրած վերոյիշեալ յոյժ կարեւոր տուեալների համար:

² Կ. Գաբրիէան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 133: * «Նոր կեանք» օրաթերթ, Պոլիս, 1919, 5 Յունիս.- «Թանկագին Աւետարան մը» - «Սեբաստիոյ նահանգին պատկանող Գահկալ գիւղին հայոց եկեղեցիին պատկանող թանկագին Աւետարանը, զոր պատերազմէն առաջ հնագէտ ամբրիկացիք 800 դեղին ոսկի գնել առաջարկած էին, գողցուած

¹ Արտաւազդ արքեպս. Սիւրմէեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց, Հալէպ, 1936, էջ 44, 55:

Սեբաստիայի ձեռագրացուցակի Հ^մ 15 գրչագիրը այժմ գտնվում է ԱՄՆ-ի Բալթիմորի Walters Art Gallery-ի 539 համարի տակ: Վերջինս հայերէն ձեռագրերի գոհարներից մէկն է. նրա գրիչն ու նկարիչը եղել է Կիլիկեան հայ մանրանկարչութեան հանճարեղ ներկայացուցիչ Թորոս Ռոսլինը, իսկ կազմողը՝ նշանաւոր կաղամարար Առաքել Հնազանդեցը (1262 թ.): Այն գրուած է մագաղաթի վրայ, մետրոպեան երկաթագրով եւ շատ հարուստ եւ ընտիր նկարազարդումներ ունի: Աւետարանում կան 67 մանրանկարներ եւ 12 խորաններ: Այն Կոստանդին կաթողիկոսի հովանաւորութեամբ գրուած իններորդ ձեռագիրն է եւ որի ստացողն է եղել վերջինիս եղբորորդի Թորոս քահանան: Գրչագրում յիշուած են Հեթում Ա. և Զապէլ Թագուհին: Սոյն մեծաթէք ձեռագիրը իբրեւ մայր օրինակ է ծառայել հետոյ ի վեր Սեբաստիայի եւ շրջակայքի համար: Սեբաստիայի Գուշակեան ցուցակի Հ^մ 2 Աստուածաշնչի Նոր կտակարանի մասը, ինչպէս նաեւ Հ^մ 3 Աւետարանը եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ Ենի-Սանի ձեռագիր մագաղաթեայ Աւետարանը ամենայն հաւանականութեամբ ընդօրինակուել են վերոյիշեալ ձեռագրից, ինչպէս որ այդ ցոյց են տալիս նկարների, խորանների եւ լուսանցազարդերի նմանութիւնները:

Վերջինս արտանկարուած լինելու մասին վկայում է նաեւ հայ մանրանկարչութեան մեծ գիտակ Գարեգին Ա. կաթողիկոսը, որը Սեբաստիայից ոչ հեռու յիշեալ գիւղում 1914 թ. տեսել էր այն: Ենի-Սանի ձեռագիրը այժմ պահուած է Վաշինգտոնի Freer Gallery of Art-ում¹: Ըստ բանասէր Յ. Քիւրտեանի, Սեբաստիայում պահուած Ռոսլինի այդ նշա-

է տեղահանութեան միջոցին տեղւոյն դատաւոր Նուրիին կողմէ: Ան Աւետարանը Սեբաստիա տարած է» (սա քաղել ենք՝ «Գարեգին Յ. Սիմոնեան, Յուշամատեան Պոնտական Ամասիոյ, [Վենետիկ. - Ս. Ղազար], 1966, էջ 392», այս մասի հեղինակն Ա. Ալպոյաճեանն է) - Գ. Տ-Վ.:

¹ Գարեգին արքեպս. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, պրակ Ա., Նիւ Եորք, 1943, էջ 33:

նաւոր Աւետարանը փրկուելով եւ անմեկնելի կերպով Կ. Պոլսի պատրիարքարանին վերադարձուելուց յետոյ, սրանից շուրջ երեսուն տարի առաջ վաճառուել է նախ յոյն եւ նրանից էլ հայ մի հնավաճառի (իմա՛ Տ. Քէլէկեանին), որն էլ այն վաճառել է ամերիկեան յիշեալ հաստատութեանը¹:

Սեբաստիայից փրկուած երեք այլ ձեռագրեր այժմ գտնվում են ամերիկահայ բանասէր Յարութիւն Քիւրտեանի ձեռագրական հաւաքածուում: Առաջինը Գուշակեան ցուցակի Հ^մ 22 գրչագիր մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանն է, որի գրիչն է եղել Կոզմասը: Յիշեալ ձեռագրացուցակում թէեւ սոյն ձեռագրի ժամանակն անյայտ է թողնուած, սակայն Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեանցը այն համարում է ԺԲ դարի վերջում գրուած ձեռագիր²: Երկրորդը նոյն ցուցակի 61 համարի տակ գրանցուած դարձեալ մագաղաթեայ երկաթագիր մի Աւետարան է, որի 87-98 էջերը կրկնագիր են եւ բոլորգրով գրուած: Նրա ստեղծման ժամանակը անյայտ է, սակայն ապահովաբար գրուած պէտք է լինի ոչ ուշ քան ԺԲ-ԺԳ դարերում: Եւ վերջապէս երրորդը նոյն ցուցակի Հ^մ 134 գրչագիր Գանձարանն է, ընդօրինակուած 1492 թ. Յովհաննէս գրչի կողմից, Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում³:

Այսպիսով, Սեբաստիայի ցուցակագրուած գրչագրերից այժմ փրկուել են ու մեզ յայտնի են ընդամենը 117 ձեռագիր: Նոյնպէս, ինչպէս նշեցինք, Սեբաստիայի շրջանից փրկուել են նաեւ Ղանդալի եւ Ենի-Սանի Աւետարանները: Հնարաւոր է որ հետագայում այլ վայրերում գտնուեն երբեմն Սեբաստիայի հաւաքածուին պատկանած նաեւ այլ գրչագրեր, որոնք գրանցուած լինեն մեզ յայտնի ձեռագրացուցակներում եւ կամ նրանցից դուրս մնացած լինեն, սակայն մինչ այդ, եթէ մենք նկատի ունենանք ցուցակում գրանցուած

¹ «Բազմավէպ», 1966, էջ 69:

² Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց... էջ 663:

³ «Բազմավէպ», նոյն տեղում: * Առաջինն է Քիւրտեանի ձեռ. Հ^մ 2 (ԺԲ-ԺԳ. դր-ի սահմանագիծ), յաջորդն ըստ ամենայնի Քիւրտեանի Հ^մ 1 ձեռագիրն է (ԺԲ. դ. վերջ), երրորդը՝ Քիւրտեանի Հ^մ 112ը - Գ. Տ-Վ.:

եւ այժմ մեզ չհասած ձեռագրերի թիւը, ապա պէտք է հաշտուենք այն մտքի հետ, որ միայն Գուշակեան ձեռագրացուցակից այժմ պահասում է 167 գրչագիր:

Անհետացած այդ ձեռագրերի մեծ մասը վերաբերում է Սեբաստիայի հոշակաւոր Ս. Նշանի վանքին, կան ձեռագրեր նաեւ Աղտուցի Ս. Հրեշտակապետի վանքից, Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցուց, Ս. Սարգիս եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիներից, Սենեքերիմեան ընթերցարանից եւ այլն: Կորած գրչագրերը ըստ հնութեան կարգի կարելի է դասաւորել հետեւեալ կերպ. ԺԲ. դարից 1 ձեռագիր, ԺԳ. դարից՝ 2, ԺԴ. դարից՝ 11, ԺԵ. դարից՝ 17, ԺԶ. դարից՝ 8, ԺԷ. դարից՝ 33, ԺԸ. դարից՝ 26, ԺԹ. դարից՝ 10, իսկ մնացածի ժամանակը ըստ ցուցակի անորոշ է: Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքի գուցէ եւ ամենահին ձեռագիրն է եղել ԺԲ. դարում գրուած եւ այժմ կորած «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»ը, որի գրիչն էր Մխիթար վարդապետը: Աւելի ուշ այն դարձել է Հայոց թառ վանքի սեփականութիւնը: Ձեռագիրը գրուած է եղել անցման գրով (հաւանաբար՝ երկաթագրախառն բոլորգրով) եւ հայ հնագրութեան համար ուշագրաւ էր նրանով, որ դեռ այդ ժամանակուանից բոլորգիրը յիշուում էր գրչի կողմից իբրեւ գրի տեսակ. «ԶՄխիթար գծող բոլորագրոյս»¹, գրել է ընդօրինակողը:

Անհետ կորած գրչագրերի մէջ կայ մի Աստուածաշունչ՝ ընդօրինակուած 1313 թ., Ստեփանոս գրչի կողմից, Սեբաստիայում: Կան նաեւ բազմաթիւ Աւետարաններ, Սաղմոսներ, Մաշտոցներ, Ծաշոցներ, Ժամագիրքեր, Պատարագամատոյց, Շարակնոցներ, Յայսմաւուրքներ, Ծառընտիրներ, Քարոզգրքեր, Տօնացոյցներ, Կանոնագրքեր եւ այլն, եւ այլն: Հնագոյն գրչագրերից են Սեբաստիայի 16 եւ 17 համարների տակ գրանցուած Աւետարանները, առաջինը գրուած է 1272 թ., Գրիգոր գրչի կողմից, Երիզայում, իսկ երկրորդը՝ 1295 թ., Կարապետ գրչի կողմից, Մալաթիայի Համոս գիւղում: Ինչ-

¹ Թ. արքեպս. Գուշակեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 101:

պէս փրկուած, այնպէս էլ ցարդ կորած համարուած գրչագրերի կարեւոր մասը գրուել է Սեբաստիայում եւ կարեւոր նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի այդ հնագոյն ոստանի ցարդ չգրուած՝ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար: Սեբաստահայութեան մօտաւոր անցեալի ուսումնասիրման տեսակէտից կարեւոր արժէք էին ներկայացնում նաեւ նոյն քաղաքում գրուած եւ նրա գործիչների գրչին պատկանող այն երկասիրութիւնները, որոնք այժմ կորել են: Այդ շարքից անհրաժեշտ ենք գտնում յիշելու. «Վարք եւ պատմութիւն Առաքել վարդապետի՝ առաջնորդին Սեբաստիոյ» (1722-1747 թթ., Հ^ր 233), «Օրագրութիւն Գրիգոր արքեպս.ի Գաղատացույ, առաջնորդին Հայոց Սեբաստիոյ» (1782-1788 թթ., Հ^ր 234), «Պատմութիւն Ս. Նշանի եւ առաջնորդաց Սեբաստիոյ» (1821 թ., Հ^ր 235), «Յանկ-Տետրակ Կարապետ եպս.ի օրով քահանայից, ժողովրդոց, դպրաց եւ այլն» (Հ^ր 240) եւ այլն:

Սեբաստիայի այժմ կորած ձեռագրերից պէտք է յիշատակել հայ միջնադարեան հեղինակներից շատերի գործերը, ինչպէս. Դաւիթ Անյաղթի, Գրիգոր Մագիստրոսի, Գրիգոր Տաթեւացու, Առաքել Սիւնեցու, Յակոբ Թօխաթեցու, Ստեփանոս Լեհացու, Յակոբոս Նալեանի, Պետրոս Աղամալեանի եւ ուրիշների հեղինակութիւններ: Նոյնպէս թարգմանական գրականութիւնը եւս բաւականին հարուստ էր յիշեալ գրչագրերում, նրանց մէջ էին երբեմն գտնուում Եւագրի, Պրոկղի, Թովմա Ագուլեանացու, Զերոնիմոսի, Սկոթոսի, Կուսնելիոս Լատինացու եւ այլոց գործերը: Անհրաժեշտ ենք գտնում նաեւ նշելու, որ բացակայ գրչագրերում գտնուում էին նաեւ մանրանկարներով զարդարուած մի շարք ձեռագրեր, հայկական երաժշտութեան եւ խաղաղիտութեան տեսակէտից արժէքաւոր գրչագրեր եւ այլն: Դարձեալ մի շարք ձեռագրեր սկզբից եւ վերջից ունեն մետրոպեան երկաթագրով գրուած մագաղաթեայ պահպանակներ, որոնք ոչ բոլորն էին վերծանուած ցուցակի կազմող Թորգոմ արքեպս. Գուշա-

կեանի կողմից: Աւելացնենք նաեւ, որ Գուշակեանի ձեռագրացուցակից դուրս է մնացել նաեւ նրա կողմից գեռեւս մեր դարի սկզբներին Սեբաստիայի Ս. Մինաս եկեղեցու գզրոցներում մի ճաշոց գրքում գտնուած՝ Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան հատակոտորները¹:

Այժմ, երբ դեռեւս ոչ մի տեղեկութիւն չունենք վերոյիշեալ ձեռագրերի մասին, շատ ցանկալի է, որ որքան կարելի է շուտ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան կողմից հրատարակութեան տրուէր երջանակայիշատակ թորգոմ պատրիարքի այնքան խնամքով կազմուած 128 ձեռագրերի ընդարձակ նկարագրութիւնը, որոնց կարեւոր մասը, ինչպէս տեսանք, այժմ կորած է: Այդ ոչ միայն յարգանքի մի տուրք կլինի մատուցուած մեծանուն հոգեւորականի յիշատակին, այլեւ կնպաստի մեր կորած ձեռագիր ժառանգութիւնն աւելի լաւ ճանաչելու գործին:

Թէեւ մեր բազմաթիւ գրչութեան կենտրոններից Սեբաստիայի հայերէն ձեռագրերի ժողովածուն աւելի բախտաւոր եղաւ, սակայն պէտք է ենթադրել, որ այնտեղ եւս, իր շրջականերով հանդերձ, մեր կորցրած գրչագրերի թիւը ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է որ նուազագոյնը եղած լինի շուրջ 200:

(Շարունակելի)

ՅՈՎԱՀ[ԱՆՆԷՍ] ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԻՒՍԵԱՆ՝

ՀԱՄԱՌՕՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ
ՄԷՁ ԵՂԱԾ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐՈՒ,
ՈՐՈՆՔ ՄԻՆՉԵՒ 1915 ԹՈՒԱԿ[ԱՆ] ՇԷՆ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ ԷԻՆ. ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՄԷՁ
ԳՏՆՈՒԱԾ ԱԶԳ[ԱՅԻՆ]-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԺԷՔ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ,
ՀԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ ՀԱՐԻՐԱԻՈՐ
ԴԱՐԱԻՈՐ ՄԵԾԱՐԺԷՔ ԳՐՉԱԳԻՐՔԸ
ԿԸ ՄՆԱՅԻՆ ԱՆԿՈՐՈՒՍՏ

1. ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ (ԾՈՎԱՊԱՐՓԱԿ ԿԿԶԻ)

Լիմ անապատ, նաեւ՝ Ս. Գէորգայ վանք. Գնունեաց գաւառը կը գտնուի, Վանայ ծովի դէպի հիւսիս-արեւելք տարածուող մասի մէջ, ցամաքէն սահմանակից է Խժիշկ եւ Ատիս գիւղերուն:

Հիմնարկութիւնը, ըստ պատմական աւանդութեան եւ Անապատին մէջ գտնուած կոնդակներու վկայութեանց, կը համարուի չորրորդ դար, ձեռամբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Ըստ պատմութեան կոնդակներու՝ Լուսաւորիչը քահանայացեալ ձեռնադրուելէ վերջ, վերադարձին Կեսարիայէն կը հանդիպի Տարօն, Վահէվանեան մեծ մեհեանը եւ միւս կուստունները մաքրելէ, կործանելէ վերջ իւր հետ |1բ| բերած Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանազիոս վկայի նշխարներէն մաս մը այն տեղը զետեղելով, կառուցել կու տայ Ս. Կարապետի մատուռը, եւ Տարօնի մէջ եղած կուստունները մաքրելէ եւ եկեղեցիի վերածելէ վերջ, կանցնի Վասպուրական-Վան,

^{*} Նախորդ տպագրութիւնը՝ «Արեւագալ», Հ^ր 2, Երեւան, 2005, էջ 108-118:

¹ Հեղինակի անուն-ստորագրութիւնը ձեռագրի վերջում է, բերել ենք սկիզբ:

¹ Տե՛ս «Միոն», 1931, էջ 210-218:

գալով Կտուց անապատ-թերակղզին, շատ յարմար կը գտնէ այդ տեղ կրօնաւորներու բնակավայր հաստատելու: Ուստի Ս. Յովհաննու նշխարքէն մաս մն ալ այստեղ դնելով, կառուցանել կու տայ նոյնպէս Ս. Կարապետի անուևով մատուռ, եւ ասկէ ալ կանցնի Լիմ թերակղզին: Երկու անապատները, սոյն պատմութեան համեմատ, այդ ժամանակուայ մէջ լայն եւ ընդարձակ ցամաքամասերով կապուած են եղած մայր ցամաքին: Ս. Գրիգորը Լիմ թերակղզին այլ հանդոյն Կտուցի յարմար կը գտնէ կրօնաւորներու բնակավայր ըլլալու: Ուստի այս տեղն ալ կառուցել տալով Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննու անուամբ մատուռներ, կանցնի Բագրեւանդ-Բագւան...¹ եւ այն տեղէն ալ ի Վաղարշապատ:

Լիմ նորոգուած է ՉԾԵ. (1306) թուին Զաքարիայ եպիսկոպոսի միջոցաւ²:

|2ա| 7-8րորդ դարերու մէջ Լիմ անապատի գոյութեան ունենալ եւ միաբանական վանք ըլլալը կը հաստատուի նոյն վանքի մէջ եղած գրչագիր մատեաններու նոյն դարերու թուականներովն, որոնցմէ մին է Պօղոս առաքեալի եւ Եսայեայ մարգարէի մեկնութիւնը, որու հին թուականն է ՂԳ. - 93 փրկչի 644 թ.: Իսկ վերջին ՉԾԲ.՝ 1303 թ.: Ահաւասիկ մաս մը. «Փառք... գրեցաւ Ս. եւ քրիստոսաձիր տառս աստուածայնոյ փողոյն... ի թուաբերութեանս ՉԾԲ., յամսեանն Արացի Դ., յաւուր շարաթու, ի վայելումն Գրիգոր արեղային...»:

Երկրորդ գրչագիրն է Սաղմոսարան եւ Խորհրդատետր միացուած, որու առաջին թուականն է ԲՃՀԴ.՝ 274 - 825 փրկչ. թ.: Յիշատակարան. «Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար ոգւոյ Դաւիթ մեղապարտի պիտակ անուն արեղայի հասանել յաւարտ... Գրեցաւ Սաղմոսարանս ձեռամբ Դաւիթ արեղայի, ի դուռն Ս. Գէորգայ զօրավարի տաճարիս, որ կոչի Լիմ, ի թ. հ. ՈԻԲ. (1173), ի յառաջնորդութեան Զաքարիայի

արհի եպիսկոպոսին...»: |2բ| Երրորդ գրչագիր Աւետարանի մը թուականն է ի թ. հ. ՄԳ.՝ 53 - 604 փրկչ. թ. «բազումք ամբայն անառիկ կղզին Լիմ կոչեցեալ...»: Սոյն գրչագիրներու թուականներ բաւականաչափ կը նպաստեն Ազգ. պատմական աւանդութեան եւ կոնդակներու պատմութեան Լիմ եւ Կտուց անապատներու Չորրորդ դարու մէջ Լուսաւորչի ձեռամբ հիմնարկուած ըլլալը:

Թէ՛ Լիմ անապատի առաջին անգամ կառուցուած տաճարները մինչեւ 13-14րորդ դարերուն կը կոչուէին Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննու անուններով, կը հաստատուի հետեւեալ ձեռագրի յիշատակարանով. «Ես յոգնամեղ եւ փցուն ի գրչաց Խաչատուր տեսեալ զփափաք եւ զսէր սորա (Աստուածատուր քահանայի), յանձն առեալ ըստ իմում կարի յանգ հանեալ կատարեցի շնորհօքն եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յամի ՉԾ. (1301 փրկչ. թ.): Գրեցաւ սա յանապատիս ի կղզիս որ կոչի Լիմն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգայ զօրավարին եւ ի հայրապետութեանն Հայոց աստուածահաճոյ եւ սրբասնունդ Տ. Զաքարիային եւ յառաջնորդութեանն Ս. ուխտիս |3ա| տէր Յովհաննէս պատուական եպիսկոպոսին...»:

Լիմ անապատի մէջ, 13-14 դարերուն գրուած հարիւրաւոր ձեռագրերը, կը հաստատեն՝ Անապատի նոյն ժամանակներու մէջ ծաղկեալ վիճակ մը ունենալը:

Նոյնպէս 17րորդ դարու մէջ կրկին անգամ կսկսի վերանորոգուելը, վերակենդանանալը եւ մտաւորական հոգեւորականներու կենդրոն դառնալով Լիմ անապատ ըստ պատմութեան Առաքել Թաւրիզեցւոյ: Ահա հատուած մը Թաւրիզեցու Պատմութեան. «Եւ ելեալ գնաց ի գաւառն Վասպուրական եւ եմուտ ի կղզին Լմայ, ի մէջ ծովուն, եւ անդ ժողովեցան առ նա բազմութիւնք եղբարց, եւ եղեւ անապատ հաստատուն, ամենայն կարգօք եւ կրօնիւք միակեցութեան վարուց, եւ ինքն Ներսէս վարդապետն (Սոկացին) [անդէն] կացեալ կրօնաւորական ժուժկալութեամբ, կատարեալ զընթացս իւր

¹ Այս եւ յաջորդող բոլոր բազմակէտերը հեղինակինն են:

² Այս տողը կապոյտ թանաքով աւելացուած է էջի ստորին լուսանցում:

առաքինի վարուք, անդէն վախճանեցաւ եւ անդէն թաղեցաւ [եւ վախճանն նորա եղեւ] ի թուին մերում ՌՉԶ. (1076 - 1627 փրկչ. թ.) [ամի]: Եւ զկնի նորին յաջորդեաց զառաջնորդութիւնն տեղւոյն ընկեր նորին Ստեփաննոս վարդապետն: Եւ յայսմ<է> /3բ/ ժամանակի եւ եւս աճեցին միաբանք Լմայ անապատին...»¹:

Լիմ անապատը ազգին տուած է նաեւ բաւական թուով մատենագիրներ, որք են. Ներսէս վարդապատ Մոկացի (Բեդլի Ներսէս մականուանեալ), ժրաջան եւ անխոնջ աշխատողներ եւ անձանձիր ուսուցիչներ՝ Մելքիսէթ վարդապետն, Զաքարիայ Գնունի, Յովհաննէս եպիսկոպոս Գնունի, Արդար Յովհաննէս Մոկացին, վերջը՝ Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սարգիսեան Վանեցի: Նաեւ 19րորդ դարու մէջն ալ Լիմը Վասպուրականին տուաւ երկու յայտնի դէմքեր. Ա. Թոփուզեան Յակոբ եպիսկոպոս - որպէս յայտնի հոգեւոր-ներհուն հայկաբան, որպէս քերթող եւ քաջ զրաբառագէտ եւ մատենագիր, որու կարեւոր աշխատանքներ սակայն մնացած են ցայսօր անյայտ եւ առանց տպագրութեան: Երկրորդն Լիմի վանահայր եւ Վանի առաջնորդ Պօղոս եպիսկոպոս Մելիքեան, որ հռչակ հանած էր համայն Վասպուրականի մէջ իւր արիական գործառնութիւններովը /4ա/ եւ յայտնի իր եւ իրիմեան-Խոլիմեան Հայրիկի շուրջ յարուցուած Պօղոս-Ապօղոսեան խնդրովը:

Լիմ անապատի ձեռագրերու թիւը հասնում էր 550 կտորի, ունէր նաեւ 3<000> հազարի չափ տպագրուած մատենաներ:

1915 թուի Յուլիսի 19-20ի Վասպուրականի դիտումնաւոր եւ աղէտաբեր նահանջին, հարիւր հազարաւոր հայ ժողովրդեան կորստեան հետ կորստեան մատնուեցան եւ փչացան նաեւ ցեղին դարաւոր կուլտուրայի-ստեղծագործութեան եւ

զրականութեան անգին գանձերն եւ գոհարներն - հազարաւոր հատոր գրչագրեր եւ զանազան հնութիւններ:

Սոյն այս ահաւոր եւ կորստաբեր նահանջին նախախնամող տեսչութիւնն աջակցեց ինձ, եւ ես Տիրոջ զօրութեամբ յաջողեցայ Լիմ անապատի մէջ դարերէ հետէ ամբարուծ Ազգ.-եկեղեցական հնութիւններն, սրբութիւններն ամբողջապէս, անձեռնամխելի եւ անկորուստ բերել հասցնել ի Մայր Աթոռս, եւ յանձնել Տ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսին իբրեւ աւանդ ի պահ ցապագային: /4բ/ Ընդ որս յանձնեցի նաեւ 17 կտոր գրչագիր սրբազան մատենաներ՝ իբրեւ գրչի եւ գեղարուեստի գոհարներ եւ հրաշալիքներ, որոցմէ 7-8 կտորներ մագաղաթ էին:

Նոյն 1915 թուականի հոկտեմբերին, երբ Վան արդէն վերստին Ռուսական բանակի կողմէ գրաւուած էր, Տ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսը կանչեց ինձ Վեհարան եւ առաջարկեց. «Հա՛յր Յովհաննէս, կուզեմ մէկն զրկել Վան՝ Վասպուրականի ձեռագիրներն հաւաքելու բերելու. եւ յարմար Ձեզ դատած եմ, Ձեզի կը վստահիմ այս գործը, որդի՛ս, քանի որ Դուք գործնականապէս ապացուցիք Ձեր հաւատարմութիւնը Ազգ. հնութիւններու եւ սրբութիւններու հանդէպ. ինչպէս որ հաւատարմաբար եւ առանց կորստեան բերիք եւ յանձնեցիք էջմիածնին Լիմ անապատի դարաւոր եւ թանգարժէք հնութիւններն, սրբութիւններն: Ուրեմն Ձեզ կը վստահեմ եւ Ձեզ կը յանձնարարեմ այս կարեւոր գործն ալ կարգադելու...»:

/5ա/ Հոկտեմբերին վերադարձայ Վան եւ ձեռնարկեցի գործի: Ամբողջ երկու ամիս բաւական ծանր աշխատանքներով յաջողեցայ հաւաքել ընդ ամէն 1410 կտոր գրչագիր մատենաներ, ըստ այսմը ցուցակի.

Լիմ անապատէն	կտոր	400
Վարագայ վանքէն	„	360
Կտուց անապատէն	„	300

Վանայ եւ Այգեօստանեայց, Ս. Նշան, Ս. Ծիրանաւոր, Ս. Սահակ, Ս. Վարդան, Ս. Պօղոս, Ս. Աստուածածին, Հայկա-

¹ Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարեանի, Երեւան, 1990, էջ 218:

վանքի, Յանկոյաներու եւ Նորաշինայ (սոյն 10) եկեղեցիներէն, հողերու եւ մոխիրներու տակէն, կամաւորներէն, այս ու այն անհատներէ, երեք հարիւր յիսուն կտոր՝ 350.

Գումար՝ 1410

Հաւաքածս սոյն (1400) կտոր ձեռագրերը Վանի մէջը Եկարեան Արմենակի, Ռուբէն Յովնանեանի եւ իրենց գործակիցներու գիտութեամբ, որոնք այդ ժամանակին նահանգապետ Տերմէնի [= Դիտմէնի] հետ հայերու /5բ/ կողմէ օժանդակող պաշտօնեաներ էին Վանի մէջ, յիշեալներու գիտութեամբ եւ ներկայութեամբ դասաւորեցինք արկղերու մէջը, եւ յունուարի 7ին Ձուլֆայի գծով ճամբորդելով, անձամբ բերի եւ յանձնեցի Ս. Էջմիածնի Մատենադարան, Յուսիկ եպիսկոպոսի մատենադարանապետութեան օրերու մէջ:

Ձեռագրերը յանձնելէ վերջ, 1916 թուականի Մայիսին Վեհափառ Հայրապետի կարգադրութեամբ հոգեւոր հովուի պաշտօնով կրկին անգամ Վան վերադարձայ, բայց միեւնոյն ժամական ես ջանք չխնայեցի դարձեալ հաւաքելու գրչագիր մատենաներ:

Նահանգապետ Տերմէնին [=Դիտմէնին] խնդրեցի իրեն քով գտնուած 10-15 կտորները յանձնելու, որը սիրով յանձն առաւ յանձնել, հաւաքեցի ընդ ամէն 400 կտոր եւս եւ այդ օրերու մէջ՝ ամերիկահայ գաւթան Չանկալեան, որ նա ինքն ալ Եկարեանի եւ Ռուբէն Յովնանեանի եւ ուրիշներու հետ (իբրեւ օժանդակ գործիչ Տերմէնին [=Դիտմէնի]) Վանի մէջ կը գործէր, /6ա/ հրաժարուելով իւր պաշտօնէն, կուգէր այցելել Էջմիածին, տեսնել կաթողիկոսին, ապա գնալ Ամերիկա, հաւաքածս 400 (չորս հարիւր) կտոր գրչագրերն ալ յիշեալին յանձնեցի, որն նոյնպէս անկորուստ բերաւ եւ յանձնեց կաթողիկոսին՝ ի Մայր Աթոռս:

Երկու հարիւր վաթսուն կտոր ալ զրկեցի խժիշկ գիղացի Գարատօչեան Սահակի միջոցաւ.

Ուրեմն անձամբ բերածս՝ 1410

Չանկալեան Գաւթանի միջոցաւ՝ 400

Գարատօչեան Սահակի՝ 260

Ընդհանուր գումար՝ 2070

Վասպուրականի տասնեակ հազարաւոր ձեռագիրներէն հազիւ կարողացայ հաւաքել միմիայն երկու հազար եօթանասուն կտոր, իսկ մնացածները ոմանք եկեղեցիներու հետ այրուած էին, ոմանք թիւրքերէ, քիւրդերէ եւ նոյն իսկ հայերէ թալանուած էին: Վասպուրականի ինչպէս շէն եղած բոլոր վանքերու մէջ, նոյնպէս բոլոր դիւղերու եկեղեցիներու մէջ չկար եկեղեցի մը կամ գիւղ մը, ուր 10, 20, 30 կտոր ձեռագրեր չը գտնուէին, նոյն իսկ անհատ/6բ/ներու քով իրենց տուններու մէջը, արկղներու մէջը դրուած 100աւոր, շուշփաներու մէջ փաթաթուած իբրեւ նուիրական սրբութիւն կը յարգուէին, կը պահպանուէին:

2. Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔ.

Ձեռագրերու յիշատակարաններու մէջ կը կոչուի նաեւ Բագենից անապատ, Բագենից Ս. Աստուածածնի վանք:

Այս վանքը կը գտնուի Վանայ ծովու արեւելափին, Էրեւրին եւ Հայանց գիւղերու մէջտեղը, հարաւէն եւ հիւսիսէն խոր ձորերով եւ բլուրներով սահմանահատուած, Երկնալոյս լեռան արեւմտեան լանջի վրայ կառուցուած է վերին Էջմիածինն: Իսկ առ ստորոտս Էջմիածնի կէս ժամ գառիվայր իջնելով, կը գտնուի Ս. Աստուածածնի տաճարը, որոնք ընդհանրապէս կը կոչուին Վերի եւ Վարի Էջմիածին:

Էջմիածին վանքի արեւելքէն կը բարձրանայ Երկնալոյս՝ դալարագեղ եւ ծաղկաւէտ լեռը, իսկ արեւմուտքը՝ ծովի միւս կողմը, Արծկէ գաւառի մէջ՝ /7ա/ ուղիղ դէմ առ դէմ բազմաձև կայ դարերու հսկան իբրեւ Նայիրեան աշխարհի բազմաբիւր անցքերուն կենդանի վկայ՝ Գոռոզ լեռոն ալեփառ Սրփան: Իսկ մէջտեղ ծովակն է այն յարատանջ, որը գոյացած է, կա-

¹ «Արծկէ գաւառի մէջ»՝ նոյնպէս կապոյտ թանաքով աւելացուած է էջի ստորին լուսանցում:

ուստանայ եւ կընդարձակուի աղի ու լեղի արտասոււնքներով ցեղին Նայիրեան, զարմին Արմէնեան, դարէ դար:

Էջմիածին վանքի կարեւոր ձեռագիրները նախապէս տարուած էին Լիւմ անապատ, կը մնային միայն մի քանի կտոր գրչագիր Աւետարաններ: Հիմնարկութիւնը այս վանքին, ըստ նոյն վանքի անուամբ եղած կոնդակներու պատմութեան եւ ձեռագրերու յիշատակարաններու վկայութեան, կը համարուի Ա. դարու մէջ, ձեռամբ Թադէոս առաքեալի:

Աւելորդ չեմ համարեր Էջմ[իածին] վանքի մէջ գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին այն մասը, որ կը յայտնէ ուր գրուած ըլլալ, նշանակել այստեղ. «Գրեցաւ Ս. Աւետարանս յանապատիս որ կոչի Բագենց, ընդ հովանեաւ |7բ| Ս. Էջմիածնիս եւ Ս. Աստուածածնիս, ի յառաջնորդութեան Ս. ուխտիս սրբասէր եւ հեզահոգի Յակոբ եպիսկոպոսին ի Թ. հ. ԶԻԴ. (1475 փրկչ. Թ.)»¹: Էջմիածնի վանքը կը գտնուէր Լիւմ անապատի իրաւասութեան ներքոյ, ունէր ընդարձակ սահման, բարեբեր հողեր, ծաղկաւէտ լեռ եւ հրաշալի տեսարան: Ազարակատեղին էր Լիւմ անապատին:

3. Ս. ՍԱՀԱԿԱՅ ՎԱՆՔ

Ժողովրդեան յորջորջումով Լուսապտուղ Ս. Սահակ: Թիւրքերէն կը կոչուէր «Գուստու քիլիսայ»:

Ս. Սահակայ վանքը կը գտնուի Գնունեաց գաւառի (Վերի Թիմարի) Խաչգլուխ լեռան հիւսիսային լանջին, ապառաժի վրայ հիմնարկուած: Հարաւ-արեւմուտքէն սահմանակից է Էջմիածին վանքին, իսկ հիւսիսէն Էրերին գիւղին: Հիմնարկութիւնը կը համարուի Դ-րդ դար: Այս վանքին մէջ ըստ պատմական աւանդութեան ապրած եւ թարգմանութեամբ պարապած է Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետը, վանքիս մագաղաթ |Ճա| կոնդակի պատմութեան համեմատ, ի յիշա-

տակ սոյն եղելութեան, երբ կը վախճանի մեծ հայրապետը, վանքիս վանահայրը, Գնունի իշխաններու հետ միասին, կը գնան Տարօն՝ Ս. հայրապետի աջը խնդրելու՝ առ ի յիշատակ եւ ի մխիթարութիւն Վասպուրականի ժողովրդեան: Ստանալով այդ պատուական պարգեւը, կը բերեն, կը դնեն Էրեր-նայ վանք, եւ այդ թուականէն ալ յիշեալ վանքը կը կոչուի Ս. Սահակայ վանք կամ Լուսապտուղ Ս. Սահակ: Այս վանքի մէջ կը մնար նոյն պատուական գանձն՝ Սահակ հայրապետի սուրբ աջը լուսաձիր, եւ տարուէ տարի գարնան՝ Համբարձման տօնին գաւառի ժողովուրդ խուռն բազմութեամբ ուխտի եւ համբոյրի կու գային մեծ հայրապետի լուսատու աջին:

Իսկ 19րդ դարու վերջի կիսուն՝ երբ վանքը միաբանութիւն ունենալէ կը դադրի, հետ այնու այլեւս անապահով կը համարուի Ս. աջը թողուլ այնտեղ, Լիւմ անապատի վանահայր |Ճբ| Թոփուզեան Յակոբ եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ Ս. Սահակայ վանքէն Ս. աջը կը փոխադրուի Լիւմ անապատ, այնտեղն ալ կը մնար մինչեւ մեր օրերը, որն (1915) Թ. նահանջին Ս. աջն ալ Լիւմ անապատի Ազգ.-եկեղեցական Հնութեանց հետ անվտանգ եւ անկորուստ իմ իսկ ձեռօք բերի յանձնեցի ի Ս. Էջմիածին, Տ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, իբրեւ աւանդ ի պահ ցապագային:

4. ԱՐԵԿԱՆԻՑ ՎԱՆՔ

Արեկանից վանք կը գտնուի Ամիւկ ժայռաբերդի եւ Խժիշկ գիւղի միջեւ, ծովեզերեայ ճանապարհի վրայ: Սոյն վանքն ալ միաբանութիւն ունենալէ դադարելէ վերջ՝ վանքի բարեբեր կալուածներն ու հողերը անցած էր Լիւմ անապատի իրաւասութեան ներքոյ, իսկ վերջի ժամանակներ կառավարութեան կողմէ գրաւուելով յանձնուած էր Պարսկաստանէն եկած գաղթական (միւհաճիր) պարսիկներուն:

Արեկանից վանքի դեռ մինչեւ 17րդ դարուն միաբանութիւն ունենալ կապացուցուի հետեւեալ գրչագիր Աւետարա-

¹ Տե՛ս ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 386, Հ^ր 484 առել է Ե. Լալայեանի Վասպուրականի ցուցակից, իմա՛ ձեռագիրը պահպանուած չէ:

նի յիշատակարանով. /9ա/ «Եւ արդ, ես՝ ուսթայ Սենեքարիմ եւ կողակիցն իմ Ինախ գնեցաք զսուրբ Աւետարանս ի թ. Հ. ՌՃԱ. (1652) ի հալալ վաստակոց մերոց եւ տուաք յիշատակ ի դուռն Արիկանից Ս. Աստուածածնի, մերձ բերդին Ամկոյ ծովահայեաց ամրոցին, մի՛ ոք իշխեսցէ զսա ծախել...»¹:

5. ԿՏՈՒՅ ԱՆԱՊԱՏ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒԱՄԲ

Կտուց անապատի հիմնարկութիւնը, պատմական աւանդութեանց եւ վանքի մագաղաթեայ կոնդակի պատմութեան համեմատ, կը համարուի Դ.րդ դար Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ: Ահա ինչ որ կը յիշեմ յիշեալ կոնդակի պատմութենէն՝ պարունակութիւնը, գրեթէ այսպէս էր. «Ս. Գրիգորը Կեսարիայ կաթողիկոս ձեռնադրուելով, իր հետ կը վերցնէ Ս. Յովհ. Մկրտչի եւ Աթանագինէ վկայի նշխարներէն, վերադարձին կը հանդիպի Տարօն, Վահէվանեան մեհեան եւ անոր յարակից կռատունբեր կործանելէ, մաքրելէ վերջ, իր հետ ունեցած Ս. Յովհաննու մասունքէն մաս մը նոյն տեղ զետեղելով, կառուցել կու տայ /9բ/ մատուռներ Ս. Կարապետի անուամբ, ապա Տարօնէն կանցնի Վասպուրական-Վանի շրջան, հանդիպելով Կտուց, որն նոյն ժամանակուայ մէջ ըստ այս պատմութեան, ընդարձակ եւ դալարաւէտ թերակղզի եղած է. սոյն թերակղզիին հաճելով՝ Ս. Գրիգորը յարմար կը նկատէ այս տեղ կրօնաւորներուն բնակավայր հաստատելու, եւ իւր հետ ունեցած Ս. Յովհաննու նշխարներէն մաս մը ալ այս տեղ զետեղելով, կառուցել կու տայ մատուռ, անուանելով Ս. Կարապետ ըստ առաջնոյն: Այս տեղէն ալ կանցնի Լիմ, ինչպէս յիշած ենք Լիմի մասին մէջ, այն տեղն ալ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննու անունով մատուռներ կառուցել տալով, իբրեւ մենաստան կրօնաւորներու, ապա ան-

¹ Սա հետագայ յիշատակագրութիւն է Մաշտոցեան Մատենադարանի Հ՞ր 4970 Աւետարանի (1470 թ., 319բ-20ա). տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի ժէ դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.). Հատոր Գ, Կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, 1984, էջ 495-6:

կէ կանցնի Բագրեւանդ-Բագաւան գաւառ...»:

Կտուց անապատն ալ ճոխ ու փարթամ էր ազգային եւ եկեղեցական թանգարժէք հնութիւններով, ունէր նաեւ մօտ հինգ հարիւր կտորի [չափ] ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ 320 կտոր միայն յաջողուեցաւ ինձ բերելու էջմիածին, /10ա/ իսկ մնացածը՝ ամենաընտիր մասը, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ, մնացին եւ բաժին եղան թիւրքերուն, շնորհիւ նոյն անապատի միաբան, անհեռատես եւ կամակոր Ստեփան արեղային, որուն դարձեալ նման Վարագայ գործակալ Պետրոսին, շատ խնդրեցի ցուցնել ինձ պահարանը եւ յանձնել էջմիածին փոխադրելու, սակայն չը լսեց եւ չը համաձայնեցաւ:

1918 թուին Վան վերադարձող ժողովրդեան երկրորդ նահանջին 10-12.000 գերի մնացողներէն ողջ մնացող 400 անձեր, երբ Խորհ[րդային]կառավարութեան համաձայնութեամբ զրկուեցան Հայաստան, նոցա պատմութեամբ, որոնք ակնատես եղած են եւ այժմ ողջ կան ի Հայաստան, թիւրքեր մտնելով կղզիներ, կը խուզարկեն եւ կը գտնեն պահարանները թէ՛ Կտուց անապատին ամբողջապէս եւ թէ՛ Վարագայ այն պահարանը, որը չուզեց յայտնել Պետրոսը, եւ եղած ամբողջ հարստութիւններն ու ձեռագրերն կամբարեն Վան, գերի մնացող հայերէն Արսէն Կիրակոսեանի եւ մի քանի ուրիշներու կը կանչեն /10բ/ իմանալու, քննելու, թէ ի՛նչ գրքեր են ատոնք, որոնք կիսագրագէտ ըլլալով, միայն այսքան կը հասկացնեն, թէ՛ Այս գրքերը ձեռքով գրուած են, հին գրքեր են, տպուած չեն՝ որ մենք կարենանք կարդալ եւ ձեզ հասկացնել. եւ այլն: Այս եղելութիւնը պատմողներու համեմատ, ամբարուած այդ հնութիւններն եւ ձեռագրերը փոխադրուած են, բայց իրենք չեն կրցած իմանալ՝ ո՞ւր արդեօք՝ Անկիւրի՛, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը:

6. ԱԼԻԻՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ՝
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Ալիւր գիւղի Ս. Աստուածածնի վանքը կը գտնուէր գիւղից դէպ արեւելք, մի քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ: Ալիւրի վանքն ալ, երբ կը դադարի միաբանութիւն ունենալէ, կանցնի Կտուց անապատի իրաւասութեան տակ, կառավարուելով այն տեղէն զրկուած վարդապետներով:

Ալիւրի Ս. Աստուածածնի վանքի հիմնարկութիւնը կը համարուի առաքելական, Թադէոս առաքեալի միջոցաւ, ըստ պատմութեանց ձեռագիր յիշատակարաններու եւ նոյն վանքի մէջ պահուած /11ա/ մագաղաթեայ կոնդակի: Վանքիս գրչագրերը նախապէս տարուած էին Կտուց անապատ, այնտեղ կը մնային միայն 8-10 կտոր Աւետարաններ¹ եւ երկու արծաթապատ Նարեկներ, որոնցմէ մինը, որ մագաղաթ էր, 10րորդ դարու գործ, գրած էր իսկ Ս. Գրիգոր Նարեկացու մատներով:

Ս. Գրիգոր Նարեկացու Նարեկը, իր իսկ ձեռամբ գրուած ըլլալով, հաստատուած եւ ընդունուած էր ո՛չ միայն շրջանի հոգեւորական եւ աշխարհական գրագէտներու կողմէ, այլ եւ այցելու ուսումնասիրող գիտնականներու կողմէ, Նարեկն ունէր իւր վաւերական յիշատակարան: Թէ ինչպէս բերուած էր նա Նարեկայ վանքէն Ալիւրի վանք՝ ահա ադ յիշատակարանի բովանդակութիւնը. «որքան կը յիշեմ Նարեկայ վանքի միաբաններէն Մինաս անունով վարդապետ մը 11րորդ դարու վերջերը գտնուելով Նարեկայ միաբանական ուխտէն, գողունի իր հետ կը վերցնէ այդ աննման յոյսի, լոյսի եւ հաւատքի գանձարանը, եկած բնակած էր Ալիւրի վանքը, այս տեղը ապրած, /11բ/ այս տեղը վախճանուած եւ թաղուած»: Այս կերպով ալ նոյն հրեշտակային վարդապետի լուսաձիր մատներով գրուած Նարեկն ալ կը մնար նոյն վանքը, որու

¹ Մինչեւ այստեղ գրուած է մանուշակագոյն թանաքով. այստեղից փոխել է եւ շարունակել է կապոյտով:

ականատես վկաներէն մէկն ալ նա՛ է, որ կը գրէ այս տողերը: Նարեկացու մատներով գրուած այս Նարեկը իբրեւ յայտնի հրաշագործ հոշակուած էր շրջանի համայն գիւղերու եւ ժողովրդեան մէջ, որուն աներկմիտ եւ ջերմ հաւատքով դիմող շատ մը ախտաժէտներ եւ հիւանդներ կը բժշկուէին ամէն ժամանակ: Ահա այս պատճառներով ալ Ս. Աստուածածնի վանքը ժողովրդէն Ս. Գրիգոր Նարեկացի կանուանուէր:

Սոյն անգին գանձն ալ, մեր հրեշտակային վարդապետի լուսեղ մտքի, լուսաբուղիս աղբիւրն ալ վանքի մէջ մնացածներու հետ կորստեան մատնուեցաւ:

7. [ԱՆԱՆԱՎԱՆՔ]

Արժանի կը համարեմ յիշատակել նաեւ այս տեղը Գնունեաց գաւառի այս մասի մէջ եղած «ԱՆՆԱՅԻ ՎԱՆՔ - ԱՆԱՆԱՎԱՆՔ ԳԻԻՂ» Աննայի վանք /12ա/ կոչուող այս գիւղի անշուք եկեղեցւոյ կամարին տակ թաղուած կայր Աննա Շիրակացին, այս պատճառաւ ալ դարձած էր մեծ ուխտատեղի, գաւառի ամբողջ գիւղերէն, նոյնիսկ Վան քաղաքէն, մեծ բազմութեամբ ուխտի կու գային, մեծ եւ բազմարդիւն վարդապետին՝ Աննա Շիրակացու գերեզմանը պատուելու, որը հռչակ հանած էր 7ներորդ դարուն իբրեւ յայտնի գիտնական եւ մաթեմատիկոս, իբրեւ սուրբ եւ ներանձնեայ անձնաւորութիւն:

8. ՎԱՐԱԳԱՅ ՎԱՆՔ

Վարագայ երկգագաթանի լեռը կը գտնուի Վան քաղաքի ուղիղ արեւելքը: Արեւելեան կողմի ամենաբարձր գագաթը կըսուի Գալիլեա, որու ժայռածերպին մէջ ըստ պատմութեան պահուած կայր երբեմն Ս. Հռիփսիմէի բերած կենաց փայտի մասունքը, որը յայտնուեցաւ 653 թուականին Թողիկ ճգնաւորի միջոցաւ: Սոյն լեռան երկու գագաթներու մէջ գտնուած

բարձունքը դալարագեղ հարթութեան վրայ կառուցուած է Վերին Վարագը: Լեռան /12բ/ թէ՛հարաւային եւ թէ՛ հիւսիսային կողմէն բացուած կան խոր ձորեր, Վերին Վարագէն զառիվայր իջնող հարաւային ձորակի մէջ կէս ժամ հեռաւորութեամբ կառուցուած է Վարի Վարագը, Խորիմեան Հայրիկի «Արծիւ Վասպուրականի»ին եղեմասարաս բոյնը, լոյսի եւ յոյսի խորանը:

Վարագը հիմնարկուած է Չորրորդ դարուն եւ վերանորոգուած է 981 թուականին: 1915 թուի Վանայ Հայկ[ական] հիւսիսային ինքնապաշտպանական կռուին վանքի մէջ պահապան դրուած թիւրք ժամդարմներէն սրախողխող նահատակուեցան վանահայր Վրթանէս եւ Արիստակէս վարդապետներն, չորս աշխատաւորներով միասին, թալանուեցաւ վանքը, եւ այրուեցան զեղակերտ շինութիւնները:

Վարագայ վանքն ունէր 500 կտորէ աւելի ձեռագրեր, որոնք, բարեբաղդաբար, վաղօրօք եկ[եղեցական]-սրբազան անօթեղինաց հետ, պահուած էին եկեղեցւոյ մէջ գտնուող թագստոցները, երկու մասով: /13ա/ 1915 թուի աշնան երբ ռուսական բանակը վերստին գրաւեց Վան, Հոկտեմբերին Վեհափառ Հայրապետի կարգադրութեամբ Վասպուրականի ձեռագրերը հաւաքելու գործով վերադարձայ Վան եւ ձեռնարկեցի գործի: Վարագ գնացի, երկու օր պրպտումներ կատարելէ վերջը հազիւ կարողացայ գտնել թագստոցներէն մին, ուր գետեղուած էին եկեղեցական հասարակ զգեստեղէնները եւ անօթներն, եւ 360 կտոր ձեռագիր:

Իսկ այն գաղտնարան, որու մէջ պահուած էին թանկարժէք Ս. անօթները, եպիսկոպոսական ականակուռ եւ ասեղնագործ թագերը, սկիհներ, գաւազաններ եւ այլն... որոց հետ նաեւ 150 կտոր՝ ոմանք մագաղաթ եւ ընտիր ձեռագիր մատենաներն, հակառակ թափուած բոլոր ջանքերուս, չը կարողացայ գտնել:

Երբ տակաւին էջմիածնէն չէի վերադարձած Վան, Վարագայ գործակալ պ. Պետրոսը կը գտնուէր էջմիածին, շատ

խնդրեցի իրմէ յայտնել ինձ պահարանքն՝ որ եկեղեցւոյ մէջ ըլլալը, յամառեցաւ եւ չուզեց յայտնել, պատասխան տալով ինձ, /13բ/ թէ «Աւելորդ է Ա. պահարանին տեղը յայտնել, որովհետեւ նա՛ այնպիսի ապահով եւ անյայտ տեղ է, որ ո՛չ ոք՝ ո՛չ հայ, ո՛չ թուրք չի կարող գտնել, թող մնայ այն՝ գուցէ կարգադրութիւն մը ըլլայ, վերադառնանք մեր երկիրը, այն ատեն մենք մեր պապերու մեզ թողած ժառանգութիւնէն իսպառ զրկուած չենք ըլլար»:

Իսկ յայտնաբերուած պահարանի մէջ եղածներն 360 կտոր ձեռագիրներու հետ միասին Լիմ անապատի եւ միւս վանքերու ու եկեղեցիներու ձեռագրերու հետ, ինչպէս գրած եմ Լիմի բաժնի մէջ, ընդ ամէն 1400 կտոր 1916 թուի Յունուարին անձամբ բերի էջմիածնի մատենադարանը, Յուսիկ եպիսկոպոսի մատենադարանապետութեան ժամանակ:

|14ա| 9. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆԷ

Նաեւ՝ Սալնապատայ վանք, սահմանակից է հիւսիսէն Կողբանց գիւղին: Վարագայ լեռան հիւսիսային խոր ձորահովտին մէջ կառուցուած Ս. Գրիգորի վանքը, ուր ապաստանեցաւ Ժ.րորդ դարուն Յովհաննէս Դրասխանակերտցի պատմագիր կաթողիկոսը, Բէշիրէն եւ Նըսրէն հալածուելով:

Ս. Գրիգորի վանքի մէջ եղած հարիւրաւոր գրչագրերը, եկեղեցական Ս. անօթեղինաց եւ հնութեանց հետ թալանի մատնուեցան, եւ շինութիւններն հրկիզուեցան:

10. ԿԱՐՄԻՈՐԻ ՎԱՆԷ՝ ՆԱԵԻ ՇՈՒՇԱՆԻՅ ՎԱՆԷ

Վարագայ լեռան դէպի արաւմուտքը, դէպի Վան փոռուած փեշի վրայ կառուցուած է Ս. Կարմրուորայ վանքը, որու ստորոտը լայնատարած հովտին մէջ հաստատուած է Վան-Ուրարտուի եւ Նայիրի, գեղեցկադիր եւ գրաւիչ, ջրառատ եւ օդաւէտ, բարեբեր եւ պտղաւէտ մայրաքաղաքը՝ /14բ/ իւր

արալէզով եւ Զմեղմնագարայով, իւր աւաններով եւ արուար-
ձաններով: Որու արեւմուտքէն իւր խաղաղ եղած ժամանակ
որպէս միապաղաղ հայելի կը ժպտայ, կը խտրտայ Վանայ
ջինջ ու կապուտակ ծովակը, բայց երկար չը տեւեր այդ խա-
ղաղութիւնը, նման իւր շրջապատն ապրող ժողովրդեան դա-
րաւոր յարավրդով կացութեան: Ուստի երբ կսկսեն փչել եւ
շահել յուզող հողմերը եւ հովերը, կը յուզուի, կը փոթորկուի,
կը փրփրայ, կալեկոծուի, կը գոռայ, կը մռնչէ մարմանդն այն
ծովակն, ի յայտ բերելով բարձրագոյ աղաղակներով նայի-
րեան աշխարհի չարաբաղձ ժողովրդեան կրած դարաւոր
վերքերն ու վշտերն, ցաւերն ու ցասումն, բռնութիւնն ու
բողոքն, որ դեռ ցայսօր կը մնայ անտես եւ անլսելի:

Ս. Կարմրուորի վանքն ալ, Ս. Գրիգորի վանքի նման, թա-
լանուեցաւ, հրկիզուեցաւ, եւ իւր ունեցած գրչագրերը եւ
եկեղեցական սրբութիւնները թալանուեցան:

|15ա| 11ԵՐՈՐԴ. Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔ՝ ՂՈՒՌՈՒԲԱՇՇԱ ՎԱՆՔ

Ս. Խաչի վանքը կը գտնուի Վանայ արեւալա-հարաւ բլրի
վրայ, թէ՛ Ս. Խաչ եւ թէ՛ Կարմրուոր վանքերու վերաբեր-
մամբ՝ թէ՛ որ դարու մէջ հիմնարկուած են, ստոյգ տեղեկու-
թիւն չունինք, միայն Առաքել պատմագրէն գիտենք, որ «ի
թուականութեանս հայոց ՌՂԷ.» (1648) Վանայ ահաւոր այդ
երկրաշարժով Վանայ շրջանի եւ քաղաքի մէջ շատ մը կարե-
ւոր շինութիւններու եւ եկեղեցիներու փլուզումներու հետ,
երկրաշարժէն փուլ կու գան նաեւ Վերին Վարագն, Ներքին
Վարագն... Շուշանից վանքն, որ է Կարմրուորի վանքն, Ղու-
ռապաշա վանքն, որ է Ս. Խաչի վանքն»:

1915 թուականի Վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւնե-
րու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանուեցաւ, այրուեցան
շինութիւնները եւ կորստեան մատնուեցաւ ամբողջ ձեռագ-
րերը:

Խլու վանքը կը գտնուի ծովափը, շանիկ եւ Նորչէն գիւ-
ղերուն սահմանակից է հարաւէն, Միւլք-Սաթան քրդաբնակ
գիւղին սահմանակից է հիւսիսէն, Խլու վանքը կը գտնուէր
Լիմ անապատի իրաւասութեան ներքոյ: Խլու վանքին մէջ
գրուած ձեռագրերէն հանդիպած ենք մի Աւետարանի, որն
սակայն թուական չունէր. «Փառք... գրեցաւ Ս. Աւետա-
րանս... շնորհիւ Տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին
աւարտեցի ի Ս. անապտիս Խուլայ, ընդ հովանեաւ Ս. Գէոր-
գայ եւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Սարգսի զօրավարին, ձեռամբ
Յակոբ կրօնաւորին»:

13ՐՈՐԴ. ԱՐԳԵԼԱՆԻՑ ՎԱՆՔ՝ ԱՊԱ Տ. ՅՈՒՍԿԱՆ ՈՐԴԻՈՅ
ՎԱՆՔ

Բուն Արգելանից հին վանքն կը գտնուի Բերկրի գաւառի
հիւսիսային կողմի լեռան մէջ, կիսակործան, /16ա/ իսկ Վերին
Արգելանից վանքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ դէպի Բերկ-
րիի դաշտ գառիվայր իջնելով, լեռան կրճքին մէջ խրուած
կառուցուած է Տէր Յուսկան որդւոյ վանք: Այս վանքին մէջ
թաղուած է յայտնի Տէր Յուսկան որդի (Արտամես գիւղացի)
Ս. Ստեփաննոս վարդապետը: 1915 թուին սպանուեցաւ վան-
քիս վանահայր Տ. Մանուէլ քահանան, վանքն ալ միւսներու
նման թալանուեցաւ եւ այրուեցաւ:

Տէր Յուսկան որդւոյ վանուց ձեռագրերն ալ Բերկրի գա-
ւառի գիւղերու եկեղեցիներու ձեռագիրներու հետ ամբող-
ջապէս կորստեան մատնուեցան:

14.ՐՈՐԴ. ԸՆԾԱՅԻՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Տիրամէր - Ս. Աստուածածին: Գնունեաց գաւառի մէջ, Ըն-
ծայից Ս. Աստուածածնի - Տիրամէր վանքի հիմնարկութիւնը

կը համարուի Ա. դար, ձեռամբ Ս. Թադէոս առաքեալին: Տիրամօր վանքի տեղը հեթանոս հայութեան օրերու մէջ կուտուն կըլլայ, 3 աւագակաբարոյ եղբայրներու կալուած, /16բ/ ի հնուց նոյն վանքի մէջ պահուած մագաղաթեայ կոնդակի պատմութեան համեմատ: Սոյն երեք եղբայրներու անուն[ն] եր կըլլան Շէրագ, Զերագ եւ Միրագ, որոնք շատ մեծ հակառակութիւն եւ դժուարութիւն կը յարուցանեն առաքեալի քարոզութեան եւ ձեռնարկութեանց, սակայն մի քանի յայտնի հրաշագործութիւնները տեսնելով, կը պարտուին, կը հաւատան եւ կը մկրտուին Թադէոս առաքեալի ձեռամբ: Երբ բաւականաչափ կը ծանօթանան, կը դիտակցեն քրիստոնէական նոր կրօնի սկզբունքներուն, որով կարգելուէր իրենց այլեւս իրենց հին արարքներուն վերադառնալ, կը դիմեն Թադէոս առաքեալին, թէ՛ Մենք մինչեւ օրս ձեր քարոզած ձեռով չենք կերած մեր հաց, եւ ոչ ալ մեր քրտանց արդիւնքով ձեռք բերած ենք մեր ապրուստը, այլ բռնաբարած, յափշտակած ենք եւ այդպէս ենք ապրած, այժմը երբ այդ ամէնն ալ անելու կարգելես մեզ, ըսէ նայինք՝ ինչ ձեռով /17ա/ պիտի կարողանանք գտնել մեր ապրուստը, որովհետեւ մինչեւ այս վայրկեան մենք աշխատած չենք, դորա համար ալ յետ այսու վարժուած չըլլալու համար չը պիտի կըրնանք աշխատանքով մեր ապրուստ ճարել: Այդ առթիւ առաքեալ կարտօնէ իրենց, որ Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն ուխտաւորաց ընծայաբերութեան արդիւնքով կարող ըլլան իրենց ապրուստ հոգալ: Թիւրքերը Ընծայից Ս. Աստուածածնի վանքին Միրագ կանուանէին մինչեւ մեր օրերը: Ընծայից Ս. Աստուածածնի վանքի գիւղից էր Արսէն Ընծայեցին՝ վարդանանց պատերազմի զօրավարներէն մին, որու համար քաղցրանուագ կը ներկայացէ Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետն երգելով. «Ի հոտ անուշ ողջակիզեալ՝ մատուցանէր գինքըն նուէր, բանաւոր պատարագաւ ընծայելով Հօր ի յերկինս, Արսէնն ցանկալի, արդարութեամբն ճոխացեալ, իմաստութեամբ պայծառացեալ եօթնարփան շնորհաց հոգոյն»:

/17բ/ Ընծայից Ս. Աստուածածին վանքի անուն չը պէտք է շփոթել Անտախիճորի հետ, որ երբեմն ալ Ընծայից ձորը սուրած է, այն է՝ Քոթորի ձոր:

Ընծայից Ս. Աստուածածին-Տիրամէր նորոգուած է 13րորդ դարուն: Վանքիս տօնախմբութեան ուխտի օրն էր (վերափոխման օրը) բազմահազար ուխտաւորներ կուգային Հայաստանի ամէն գաւառներէն, նոյնիսկ պարսկահայերէն եւ ուրիշ հեռաւոր վայրերէ: Տիրամէր ուխտի կու գային նաեւ եգիպտացիներ եւ քիւրդերը:

Տիրամայրը հիւսիսէն սահմանակից էր Բաղին, հարաւէն Կարազակին, արեւմուտքէն ծովը Բզնունեաց, իսկ արեւելքը ծաղկալիր եւ կանաչաւէտ լեռները, բուրումնաւէտ եւ խնկաբոյր ձորահոգիները: Ընծայից Ս. Աստուածածնի վանքը շինուած է բարձր դիրքի վրայ, ունի հիանալի տեսարան, ջուրը քաղցր ու թեթեւ, օդը առողջարար եւ զովացուցիչ: Բայց ափսոս որ այսօր չկան մեզ համար այս ամէնքը, եւ այլեւս մեզմէ խլուած են մեր պապերու մեզ ժառանգ թողած դրախտանման սոյն վայրերն:

[18ա] 15. ՄԵԾՈՎԲԱՅ ՎԱՆՔ

Քաջբերունեաց գաւառի մէջ, քաջայարմար եւ քաջավայելուչ դիրքի վրայ կառուցուած է Մեծոբայ վանքը, վանքիս հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ դժբաղդաբար, սակայն պատմութիւնէն գիտենք, որ 13-14երորդ դարերուն Հայաստանի յայտնի ուսումնավայրերէն մինն էր Մեծովբայ վանքը, ինչպէս էին 10րորդ դարուն Նարեկայ վանքը, Կարմիր վանքը եւ այլն, 6րդ եւ 7րդ դարերուն մէջ Սիւնեաց վարդապետարանն, Արշ[արունեաց] Երասխաձորոյ վարդապետարան, Շիրակայ դպրեվանքը եւ այլն: Սոյն Մեծոբայ վանքի աշակերտներէն էր Թովմա Մեծոբեցին, որը ծաղկեցաւ 13րորդ դարու վերջերը, 14րորդ դարու սկիզբը, Մեծովբեցին գրեց Լանկիթամուրի արշաւանքներու պատմութիւնը, իբրեւ

ականատեսի Թովմա Մեծոբեցին խիստ աղեխարշ եւ դառնակսկիծ կը նկարագրէ Հայաստանի աղէտալի կացութիւնը:

Սոյն այս վանքի մէջ գրեց Յովհան Ոսպնակեր վարդապետը իւր Մեռելայարոյց հրաշկերտ Աւետարանը, որն 19րորդ դարու վերջերը, երբ այլեւս անյարմար նկատուեցաւ թողուլ Մեծոբայ մէջ ապահովութիւն չըլլալու պատճառաւ, /18բ/ Լիմ անապատի բարեջան վանահայր Թովուզեան Յակոբ եպիսկոպոսը կը վերցնէ հռչակաւոր Ս. Աւետարանը, կը բերէ Լիմը: Ապա 1915 թուի Վասպուրականի նահանջին Լիմ անապատի 400 կտոր գրչագրերու եւ եկեղ. սրբութիւններու հետ, Ոսպնակեր Ս. Յովհաննու հրաշագործ Ս. Աւետարանն ալ անձամբ բերի եւ յանձնեցի ի Մայր Աթոռս: Իսկ վանք մնացած 100 կտորէն աւելի գրչագրերը 1915 թուակ. ապրիլի Քաջբերունեաց դաւառի կոտորածին մնաց քիւրտերու ձեռք, եւ այդ ձեւով ալ կորստեան մատնուեցաւ:

[16.] ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ ՎԱՆՔ

Մեծովբայ վանքի նման կոտորածներու ընթացքին չարաչար տանջանքներով սպանուեցաւ Արծկէ գաւառի Ս. Սքանչելագործ վանքի վանահայր Եղիշէ վարդապետը (Կտուց անապատի միաբան), եւ վանքի ամբողջ հնութիւնները գրչագրերով միասին թալանուեցաւ:

Նոյն վիճակն ունեցաւ եւ Քաջբերունեաց Արծուաբերի վանք:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ [ԵՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ] ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ [Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԻՍ]

ՀԱՒԱՔԵՑ՝

ԲԱԲԳԷՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ
1909-[1935 թթ.])

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ՝

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի այս գործի հիմք-ձեռագիրը նոյն Կաթողիկոսութեան դիւանում գտնուող եւ «Ա.Ա. ԲԱԿ/1909» Համարի ներքոյ պահպանուող՝ 54 էջանոց, անկանոն տողաքանակով, մանր եւ գեղեցիկ շղագրով գրուած, 22x17 չափսի «լաթակազմ, դեղնաւուն» ձեռագիր մի տետր է, որ կազմի վրայ ունի հետեւեալ խորագիրը. «Յիշատակարանք Հայերէն ձեռագրաց, Հաւաքեց Բարգէն վարդապետ. 1909», իսկ վերջին գրառումն արուած է «1935, Յունուար 29»ին (էջ 54): Ըստ Անթիլիասի վանական բանաւոր մի աւանդութեան՝ նա «կենդանութեան օրով չէ ուզած հրատարակութեան յանձնել այս աշխատութիւնը, հակառակ իրեն արուած բազմաթիւ առաջարկութեանց: Հաւանաբար նպատակադրած էր վերատեսութեան ենթարկել զայն եւ կամ մեղի անծանօթ այլ պատճառներ գոյութիւն ունէին»¹:

Ուստի, նկատի ունենալով Հայ բանասիրութեան եւ ձեռագրագիտութեան ասպարէզում հսկայ վաստակ ունեցող մեր մերձաւոր անցեալի մեծ հոգեւորական-մտաւորակա-

¹ «Հասկ». պաշտօնական ամսագիր կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի տանն Կիլիկիոյ.- Հ. տարի, 2001, Թ-Ժ., էջ 682:

նի այս գործի կարեւորութիւնը եւ հայ բանասիրութեանն ու ընդհանրապէս հայագիտութեանը մատուցելիք նոր տեղեկութիւնների մեծ արժէքը, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պաշտօնական «Հասկ» ամսագիրն իրականացրեց նրա յօդուածաշարային հրատարակութիւնը¹: Շարքի առաջին երեք կտորը տպագրուեց հեղինակի ձեռագրի նոյնական վերարտադրմամբ եւ ընթերցման որոշ վրիպումներով, իսկ վերջին երեքը մենք պատրաստեցինք՝ նիւթի մշակման եւ ձեւաւորման ներկայումս ընդունուած սկզբունքներով²: Միեւնոյն ժամանակ որոշուեց, որ, գործի պարունակած տեղեկութիւնների լաւագոյն օգտագործումն ապահովելու համար, «Գէորգ Տէր-Վարդանեան... պիտի պատրաստէ այս աշխատութեան գրքուկային հրատարակութիւնը»³. առ այդ Գրիգոր Ծ. վրդ. (այժմ՝ եպիսկոպոս, առաջնորդ Ատրպատականի Հայոց) Ձիֆթճեանը 2005 թ. ապրիլի 28ին նամակով մեզ յայտնեց. «Ս. Աթոռոյս երանաշնորհ Տ. Տ. Բաբգէն Ա. Կաթողիկոսի ծանօթ տետրակին Ձեր կողմէ վերասրբագրումը հրատարակելու արտօնութիւնը ունիք Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսի կողմէ»: Եւ ահա, այս խոստումն իրականացնելով, Բաբգէն Կաթողիկոսի արած արժէքաւոր աշխատանքն այժմ ներկայացնում ենք նրա տետրի ամբողջ պարունակութեան միասնական մշակմամբ եւ անհրաժեշտ ցանկերով⁴:

¹ Տե՛ս «Հասկ».- Հ. տարի, 2001, Թ-Ժ., էջ 682-4, ԺԱ-ԺԲ., էջ 821-4, ՀԱ. տարի, 2002, Ա-Բ., էջ 69-73, Գ., էջ 194-9, Ե-Զ., էջ 470-5, Է-Ը., էջ 629-36:

² Առ այս տե՛ս «Խմբ» [պարութեան] ծանուցումը՝ «ՀԱՍԿ» իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գիտաշխատող Գէորգ Տէր-Վարդանեանին, Յիշատակարաններու այս ձեռագրին մասնագիտական հրատարակութեան պատրաստումին համար».- Հասկ, 2002/Գ., էջ 194: Մեր աշխատանքն արել ենք խմբագրութիւնից ստացած՝ գործի համակարգչային շարուածքով եւ տետրի լուսապատճենով:

³ Հասկ, 2002, Է-Ը., էջ 629:

⁴ Առանձին գրքոյով տետրանման տպագրելն անյարմար համարեցինք, ուստի եւ ներառեցինք այս ժողովածուի մէջ: Յօդուածաշարային

Բաբգէն Կաթողիկոսի այս գործի մէջ կան թէ՛ իր հետազօտական պէտքերի համար արուած՝ յիշատակարանների ընդօրինակումներ եւ թէ՛ նկարագրութիւններ նոյնպիսի յիշատակարաններ պարունակող ձեռագրերի, որոնց մեծ մասը կորսուել են եւ մեզ չեն հասել, որով այստեղ պահպանուել է նոյն ձեռագրերի պարունակած պատմա-մշակութային արժէք ունեցող տեղեկութիւնների գոնէ մի մասը:

Ըստ պատահմունքի՝ իր տետրի թերթերի կարգով արձանագրել է որեւէ տեղ տեսած ձեռագրի յիշատակարանները կամ նկարագրութիւնները. ընդօրինակել է 27 ձեռագրի նախագաղափար՝ 1 (Հ՞ր 4, բ.), գրչութեան 31 (մէկն ըստ բովանդակութեան) եւ հետագայ 22 յիշատակարան, նաեւ՝ նկարագրել է նոյն 27ից 4ը (մեր Հ՞ր 11, 12, 21, 24):

- Օրինակուած նիւթ-միաւորները համարակալուած են մասամբ. էջ 1-3ի օրինակումը պէտք է ունենար չգրուած՝ ենթադրելի [Ա.] համարը, 4-38րդ էջերում կան Բ-ԺԳ. համարներ, շարունակութիւնը՝ էջ 44-54 համարակալուած չէ: 4րդ էջից սկսուող Բ. համարի ներքոյ գրուած է. «Արմաշի վանքին վանահայր Ալեքսանեան Գէորգ Վրդ. (հտքը եպս.) իր «Յիշատակարան»ին մէջ ընդօրինակած [է] քանի մը ձեռագիրներու յիշատակարաններ՝ կարեւոր համարածներէն: Նոյնութեամբ կ'ընդօրինակենք զանոնք մենք ալ». ապա սրաներքոյ (էջ 4-12) ունի թուարկում՝ 1-5 ենթահամարներ: Վերջին 5րդ ենթահամարի ներքոյ թուարկուած է 3 ձեռագիր, որոնք «1870 Օգոստոս 12». Գէորգ եպս. Կ. Պոլսում տեսել է «Հանգուցեալ մեծանուն Ճանիկ ամիրայի» որդի «Մովսէս աղայի» տանը¹:

տպագրութեան մէջ սարգած վրիպումներն ու բացթողումներն այստեղ սրբագրել ենք առանց յատուկ ծանօթութիւններով արձանագրելու. սրանց մէջ միակ էականն այն է, որ 15րդ՝ Կուտինայում գտնուած, ԶԴԴ. - 1345 թ. Աւետարանի յիշատակարանը «Հասկ»ում վրիպմամբ չի տպուել:

¹ Մեր յղումների մէջ առաջիններն ստացել են Բ1, Բ2, Բ3, Բ4, Բ5,

ՅԱՆԿ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԷՁ ԱՌԿԱՅ
ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Ալպ., Կեսարիա, Բ. - Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Հ. Բ., Գաճիրէ, 1937, էջ 1837-1910 «Հայ գրչագրորներ» (Կեսարիայում գրուած ձեռագրերի յիշատակարաններ).

Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք - Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Ե-ԺԲ. դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթևոսեանի, Երևան, 1988. ԻԵ., 367 էջ.

ԺԳ. դ. յիշ-ք - Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսեան, Եր., 1984. 988 էջ.

ԺԴ. դ. յիշ-ք - ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Եր., 1950. ԼԳ., 757 էջ.

ԺԵ. դ. յիշ-ք, Ա. - ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Մասն առաջին (1401-1450 թթ.). Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Եր., 1955. ԿԶ., 818 էջ.

ԺԵ. դ. յիշ-ք, Բ. - ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Եր., 1958. ՃԽԳ., 598 էջ.

ԺԵ. դ. յիշ-ք, Գ. - ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Եր., 1967. 713 էջ.

ԺԷ. դ. յիշ-ք, Ա. - Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. Ա., Կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Եր., 1974. ԼԴ., 828 էջ.

ԺԷ. դ. յիշ-ք, Բ. - Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ., Կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Եր., 1978. ԻԶ., 941 էջ.

ԺԷ. դ. յիշ-ք, Գ. - Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.). հտ. Գ., Կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Եր.,

- Գործածութեան դիւրացման համար ամբողջը վերադասաւորել ենք ըստ յիշատակարանների եւ ձեռագրերի գրչութեան ժամանակագրական կարգի եւ համարակալել՝ 1-27, իսկ Բարբէն Կաթողիկոսի տետրի էջահամարները եւ յիշատակարանների կամ նկարագրութիւնների համարները նշել ենք բոլոր միաւորների վերջում դրուած յղումների մէջ:

- Ձեւաւորել ենք հիմնականում յիշատակարանների ժողովածուների սկզբունքներով, իսկ ձեռագրերի նկարագրութիւնները վերադասաւորել ենք ըստ ձեռագրացուցակներում ընդունուած կարգի:

- Ուղղանկիւն՝ [ ] փակագծերի մէջ միշտ մեր յաւելում-լրացումներն են:

- Մեր ծանօթութիւնները միշտ նշանակել ենք Հրտ. պտր. [= Հրատարակութեան պատրաստող] ստորագրութիւն-սկսուածքով:

- Նկարագրութիւնների հարցերը (համար, անուն ձեռագրի, գրչութեան վայրի, գրչի եւ այլ անունները) եւ միւս տարրերը մեր նշանակածներն են (տարբերութիւնը կարելի է տեսնել «Հասկ»ի հրապարակման առաջին երեք կտորի հետ համեմատելով):

- Նիւթերի մի մասը Բարբէն Կաթողիկոսի օրինակումին յաջորդած տասնամեակների ընթացքում հրատարակուել է (երբեմն՝ մէկից աւելի անգամ). աղպիսի դէպքերում բաւարարուել ենք տպագրութիւնները ծանօթագրութիւնների ձեւով արձանագրելով. երբեմն այդպիսիք վերստին հրատարակել ենք՝ նկատի ունենալով Բարբէն Կաթողիկոսի ծանօթութիւնների գիտական կարեւորութիւնը կամ նիւթի վերարծարծման անհրաժեշտութիւնը:

վերջինները՝ Բ5ա, Բ5բ, Բ5գ ենթահամարները:

1984. ԼԱ., 1015 էջ:
 Յովս., յիշ-ք - Գարեգին Ա. կաթողիկոս /Յովսէփեան/, Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.). 48 նմանահանություններով. Անթիլիաս, 1951. ԻԹ., 1256 սիւն.
 Յուցակ Անթիլիասի - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Կազմեց՝ Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս - Լիբանան, 1984:
 Յուցակ Անկիւրիոյ - Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիլէսերեան], Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957:
 Յուցակ Արմաշի - Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1962:
 Յուցակ Երուսաղէմի, Ա., Է., Թ., Ժ. - Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կազմեց Նորայր արքեպս. Պողարեան. Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Ա., 1966, հտ. Է., 1974, հտ. Թ., 1979, հտ. Ժ., 1990:
 Յուցակ Վենետիկի, Ա., Բ., Ե., Ը. - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա. և Բ., Յօրինեց Հ. Բ. վ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Սուրբ Ղազար, 1914 և 1924. հտ. Ե. և Ը., Յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ - Սուրբ Ղազար, 1995 և 1998:

* * *

1

1870 Օգոստոս 12. Գեորգ Եպս. Կ. Պոլիս կը գտնուէր. հոն կը գրէ. «լուեալ եթէ ի տան Մովսէս աղայի՝ որդւոյ հանգուցեալ մեծանուն ճանիկ ամիրայի գտանին հաւաքածոյք հնագոյն մատենից, չոքայ անդ, և գիշերօթս արարեալ, տեսի որ ինչ գոյր առ նոսա. [ա.] Աւետարան մի մեծադիր՝ գրեալ մեսրոպեան երկաթագրովք՝ յորում պակասիր «Յարուցեալ Յիսուս» ի վերջն Աւետարանին Մարկոսի և «Իրք կնոջն շնացելոյ» ի վերջն Յովհաննոս:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Ի Կ. Պոլիս, այժմ Վենետիկի Հ^մր 887/116

ԱՂԻՒԱՆՈՒՊՈՒԼԻՍ

ՆԾՔ. - 1007

Հրտ. պտր. - Այս ձեռագրի մասին ունի այս, ապա՝ Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 12 «Պատճէն յիշատակարանի Աւետարանին այս է» եւ՝ «1909 Մարտ 29, Զատիկ» ստորագրութեամբ օրինակուած է Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանի Հ^մր 887/116 Ազրիանուպոլսի Աւետարանի գրչութեան 1007 թ. յիշ-ը: Մխիթ. միաբանութիւնը 1883 թ. Պոլսում այս ձեռագիրը գնել է Ստեփան Քիւրքճիպաշեանից. նրա մանրամասն նկարագրութիւնը, գրչութեան եւ հետագայ յիշ-ները տե՛ս Յուցակ Վենետիկի, Ա., էջ 509-18, որից գրչութեան յիշ-նն առել են՝ Յովս. յիշ-ք, էջ 199-202, Հ^մր 84 եւ Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք, էջ 81-2, Հ^մր 96: Ուստի նոյնը չորրորդ անգամ չենք հրատարակում:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 11-12, Բ.5ա

2

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ
 ՍԱՆՍՆԻՈՅ

Երուսաղէմի Հ^մր 725

[1169 թ., ըստ բովանդակութեան]

«Ծանօթութիւն.- Այս յիշատակարանը ընդօրինակուած էր նորագրով՝ երկու անջատ թերթերու վրայ, երկսիւն: Ո՛վ է ընդօրինակողը, երբ և ո՞ր ընդօրինակած է, այս մասին չկայ ուէ տեղեկութիւն: Ես տեսայ այդ երկու թերթիկները Տ. Եղիշէ [Դուրեան] Ս. Պատրիարքին մօտ, և առի ու ընդօրինակեցի նոյնութեամբ, 1925 Յունվար 21, Դ.2., ցուրտ և խոնավ օր մը, ի Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ: Թէև շատ ուռուցիկ ոճով մը գրուած է յիշատակարանս և արուեստակեալ նկարագիր մը ունի, բայց կարևոր են իր արձանագրած տեղեկութիւններն ալ՝ Սասունի պատմութեան համար: Այս յիշատակարանին

լմանը տևն Սրուանձտեանց Գարեգին վարդապետի Թորոս Աղբարին մէջ [հտ. Բ.] (էջ 308-318), [խան՝ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հտ. Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 391-6, յօդ. 293]:

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ. 1927 Յուլիս 29, ուրբ., Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ»

Հրտ. պտր. - ԺԹ. դ. վերջին Ակնի Ս. Գէորգ եկեղեցում գտնուած Սասնոյ Աւետարանի 1169 թ. յիշատակարանը Բարբէն կաթողիկոսն օրինակել է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ՞՞ 725 Հարանց վարք ձեռագրի (Կ. Պոլիս, 1698 թ., գրիչ՝ Գրիգոր երէց) 877-891 էջերից: Յիշ-նը ձեռագրի եւ նրա գրչութեան հետ կապ չունի, Հարանց վարքի մէջ գրուել է «յետին ձեռքով»: Հրատարակուել է մի քանի անգամ. Երուսաղէմի այս նոյն ձեռագրի հիման վրայ, նախորդների բառային տարբերութիւնների նշանակմամբ եւ ծանօթութիւններով, լաւագոյն հրատարակութիւնն է՝ Յովս. յիշ-ք, սիւն 397-407. այստեղից է առել նաեւ՝ Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք, էջ 194-9: Բարբէն կաթողիկոսի օրինակութեան վերջում առկայ ծանօթութիւնը բերել ենք՝ նկատի ունենալով գիտական արժէքը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 44-8.

3

Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբի Մատենադարանը փոխադրեալ ձեռագիր Աւետարաններէն միոյն յիշատակարանները: Աւետարանս հին բոլորգիր, երկսիւն, մեծ. 24x14.5 սմ, ընտիր և պատմական գործ մը: Նորոգուած՝ պակաս թողթերու նոր գրչութեամբ, կարկտմամբ և կազմով՝ փայտ-կաշի:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Երուսաղէմի Հ՞՞ 3133

ՄԼԻՃՈՅ ԱՆԱՊԱՏ

ՈԼԲ. - 1183

Հրտ. պտր. - Այստեղ, «1923 Յուլիս 12. Եշ. Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ. ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.» ստորագրութեամբ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ՞՞ 3133 Աւետարանի 1183, 1467 թթ. եւ մի

անթուական յիշ-ներն են, որոնք տե՛ս ձեռագրի նկարագրութեան մէջ՝ Յուսակ Երուսաղէմի, Թ., էջ 349-51: 1183 թ. յիշատակարանը տե՛ս նաեւ Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք, էջ 235-6: Ձեռագրի կազմի Բ. փեղկին կայ 1923ի տպագիր յիշ., ըստ որի «ի ձեռն Տ. Բարբէն եպսկոպոսի» Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցու «ձեռագիրը նախնեաց իբրեւ յիսուն եւ թուով տպագիրը, հին եւ նոր» 1922ին «ընդ վերջին տարագիր ժողովուրդս հայոց Այնթապի» «հազիւ գերծեալք», բերուել են Հալէպ, ապա 1923 թ. Մարտին՝ Երուսաղէմ:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 39-40.

4

4. [Գէորգ եպս. 1868 Յունուար 5. Սիվրիհիսարի մէջ կը գրէ] «Աստանօր տեսի նաև զՀարանց վարք մի բոլորագիր, ի բամպակեայ թղթի, գոյոյ զվերջին մեծ յիշատակարանս՝ քանզի ոչ կամեցան գրովանդակ մատեանս տալ, թէպէտև դրամով գնել կամ այլով իւր փոխարինել կամէի, առի, աստղ՝ զի թերի է, և ունի օրինակ գայս.

ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ

ի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցի Սիվրիհիսարի

ՍԿԵԻՌԱ վանք

ՈՒՄԱ. - 1192

Գրիչ՝ Գէորգ

Ստացող՝ Խաչատուր ճգնաւոր

ա.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

«Յամի թագաւորութեանս [= թուականութեանս] հայոց ՈՒՄԱ. (1192) և ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի՝ մակակոչեցելոյ Տղայի. և ի թագաւորութեան Յունաց Իսահակայ ի Կոստանդնուպոլիս գրեցաւ Վարք սրբոց հարցն և խաւսք աւտակարք և բանք վարդապետութեան լրապէս, որ գտաւ առ այժմ ի զանազան արի-նակս՝ ի մի հաւաքեալ ի վանքս Սկևոայ, ընդ հովանեաւ Տեառն Աստուծոյ և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի տաճարի և մար իւրոյ

Աստուածածնի և կենսակիր պատուական սուրբ փայտին, հրամանա ճգնազգեաց եղբար մերոյ Խաչատրոյ. քանզի այս աստուածային այրս ստիպեաց զիմ տկարութիւն՝ զհամակրան եղբարս իր Գէորգեայ լնուլ զփափաք տենչանաց իրոց այսու մատենիս, և ես ըստ յօժարութեան սորա և ձեռնտուութեանն աղօթից յանձն առի անլի քան զկար իմ, և շնորհիւ Աստուծոյ կատարեցի ընդ ձեռամբ հոգևոր վերակացութեան Տեառն իմոյ Ներսիսի արքեպիսկոպոսի սրբոյ, որ այժմ կայ ի գլուխ սուրբ և հովանատր այս ուխտի միաբանութեան ժողովոյ, և հովուէ զմայրաքանդաքն Տարսոն՝ հանդերձ գաւառաւք Կիլիկիոյ: Եւ քանզի այս աստուածային այր ընթերցող գրոց, որպէս և մեկնող, այլ և փափաքանաւք ի միասին հաւաքող, որոյ եղբայրս այս Խաչատուր կամակատար սպասատր (գոյ աստ բառ մի՝ որ եղծեալ գոյով, անվերծանելի է) [և մաքուր] անձինն սրբութեամբք պաշտօնեայ, աշակերտեալ բանից և նմանութեամբք ընթացից վարուց և բաղձանաց ի նոյն նկրտելով, որոյ և սա ըստ չափոյ իրոյ ստացաւ մատենս գրոց հաւասար Տեառն իրոյ և վարժապետի, և գոյն ի նորին յորդորմանէ և խրատու յաժարութեամբ ետ գրել, քանզի միշտ լսէր ի վարդապետականս բանից նորին». [աստի և անդր պակասէ իսպառ]:

Բ.

Ի կատարած վարուց Ոնոփրիոսի հօր գրեալ է. «Ջնորգող և զթարգմանիչ սրբոյ պատմութեանս զՏէր Գրիգոր Հայոց կաթողիկոս յիշեսցիք ի Քրիստոս. թարգմանեցաւ ի թուականութեանս հայոց ՇԾԹ. (1110), յաշխարհիս Եգիպտացոց, ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն այժմ և միշտ և յաիտեանս»:

Հրտ. պտր. - Գ. Զարպհանալեանի «Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» զբքից (Վենետիկ, 1889, էջ 551-2) առնելով, Ա. յիշ-ը տպուած է՝ Յովս. յիշ-ք., Հ^ր 251, էջ 559-62 (Համառօտը՝ Դ. Ալիշան, Միսոլան, Վենետիկ, 1885, էջ 98) եւ Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք, Հ^ր 275, էջ 267-8, իսկ երկրորդը, Երեւանի Մատենադարանի Հ^ր 3208ից (Ժէ. դ.) առնելով, տպուած է՝ Յովս. յիշ-ք., Հ^ր 145, էջ 307 եւ Ե-ԺԲ. դդ. յիշ-ք, Հ^ր 175, էջ 141: Ուշագրաւ է, որ այս տպագրու-

թիւնների հիմք ձեռագիրը Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանում էջ (Հմտ. Յուլյակ Վենետիկի, Ը., էջ 613-708): Երկուսն էլ վերստին հրատարակեցինք՝ նկատի ունենալով Բաբկէն կաթողի վերարտադրութեան հիմք օրինակի աւելի հին եւ պահպանման վայրի (Սիվրիհիսար) յստակ յայտնի լինելը, այլեւ՝ նախորդի համեմատ սրա բառական տարբերուլթիւններ ունենալը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 10-11, ԲԳ.

5

Գ Ի Ր Ք Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն Ի
[ՄԱՆԿԻՐԻՏՅԱՅ]

ՈԿԱ. - 1212

Կարմիր-վանքի թիւ 142 ձեռագրին յիշատակարանը: - Ձեռագիրս բոլորգիր է. շատ գէշ պահուելէ ետքը նորէն կազմուած կաշեպատ. մեծութիւն 16.5x12.5x4.5 սանտիմետր: Կը բովանդակէ Սողոմոնի գիրքերը, ինչպէս նաև Մակարայ և Ամովսի թողթերը առ միայնակեացս: Բուն յիշատակարանը գրուած է Սողոմոնի իմաստութեան վերջը՝ երես 424-426: Ես ալ ընդօրինակեցի 1910, Օգոստոս 19, Եշ. 5րդ օր Վերափոխման տօնի Ս. Աստուածածնի, Ձայն բկ. ընդ մէջ առաւօտեան և ճաշու ժամոց: - Կարմիր-վանք Անկիւրիոյ / Բաբգէն Վարդապետ:

Հրտ. պտր. - Բերուած վերջին նախադասութիւնը շարադրանքի վերջում է: Այստեղ օրինակուած՝ 1212 եւ 1296-1300 թթ. («Ժամ[անակա]գիրք Թոռանց Պարոն /// Համուսցոյն (°)») յիշ-ները, աւելի մանրամասն ծանօթութիւններով, տե՛ս Յուլյակ Անկիւրիոյ, սիւն 686-90. նոյնը տե՛ս նաեւ ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 81:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 31-34, ԺԱ.

ԱԻԵՏԱՐԱՆ
[ՄԱՆԿԻՐԻՄԱՅ]

ԿԻԼԻԿԻԱ]

ՉԳ. - 1255

Անկիրիոյ Ս. Նշան եկեղեցին գտնուած Աւետարանին յիշատակարանը, գրուած Յովհաննու Աւետարանէն անմիջապէս ետքը: - Աւետարանիս մեծութիւնն է 30x21 սմ. երկսիւն. հիւանալի գրչութիւն մը բոլորգրով, և հրաշալի մանրանկարչութիւն մը անթափ երանգներով և ոսկիով: Բարեյիշատակ, գեղարուեստասէր Կոստանդին կթղ.ի ժամանակէն: Բայց աւանդ, հազար անգամ աւանդ, որ անիծապարտ ձեռք մը, գօսանալիք ձեռք մը, եթէ մինչև հիմայ չէ գօսացեր, ոճիր մը գործած է, յաւետ անդարմանելի և աններելի ոճիր մը, զմեկիով կտրատելով ամբողջ մագաղաթներ, որոնց հետ կորսուած են չորս Աւետարանիչներու նկարներ և թանկագին մանրանկարներ: - Այսպէս սրբապղծուած ուրիշ ձեռագիրներու պէս, երբ այս ալ ձեռք առնես, անպատճառ սուր մը կ'անցնի սրտէդ: - Օհ, տգիտութիւն և արծաթսիրութիւն, ինչ աներներ կը գործէք դուք:

Հրտ. պտր. Այստեղ օրինակուած է 1255 թ.՝ գրչութեան երկու եւ հետագայ՝ անթուական չորս յիշատակարան, որոնք աւելի մանրամասներով տե՛ս Յուլցակ Անկիւրիոյ, սիւն 1271-6. նոյնը տե՛ս նաեւ՝ ԺԳ. դ. յիշ-ք, էջ 279-80: Ընդօրինակութիւնների վերջում ունի այսպիսի ծանօթութիւն.

Այս յիշատակարաններէն Գ.ը անշուշտ անելի հին է քան Բ.ը, հետևաբար երկրորդ պէտք է նկատել, թէն կարգը մեր ընդօրինակածին պէս է:

1912 Ապրիլ 19. Բշ. Անկիրիա, Ս. Խաչ (Ս. Կղեմէս) եկեղեցի. Բարգէն եպս.

Հրտ. պտր. - Յիշ-ների ժամանակային դասաւորմանը վերաբերող ծանօթութիւնը չկայ ի Յուլցակ Անկիւրիոյ, Գ. թիւը վերաբերում է Կիրակոս քահանայ կազմողի եւ ստացող Աստուածատուր քահանայի երէցկին Աւիծի յիշատակարանին,

որին նախորդող, բայց նրանից աւելի ուշ գրուած է համարում «Ձաւր[ա]վար» քահանայի յիշատակարանը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 35-36, ԺԲ.

Ս. Յակոբայ Մատենադարանին թիւ 2027 ձեռագրին (հաւաքածոյ մը գլխատրապէս Մայր Մաշտոցէն), յատկապէս գրուած Վարդան եպիսկոպոսի մը համար, բուն և գլխատր Յիշատակարանը: Հիւանալի գրչութիւն մը Կիլիկեան:

ՄԱՇՏՈՑ
Երուսաղէմի 2027

ՄԻՍ

ՉԺԵ. - 1266

Հրտ. պտր. - Ս. Յակոբեանց Հ՞ր 2027. Մաշտոց եպիսկոպոսական, Սիս, 1266 թ., գրիչ՝ Աւետիք քհյ, ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլին, ստացող՝ Վարդան եպս. Նսեպնայ: Նկարագութիւնը եւ Բաբգէն կաթողիկոսի տետրի 49րդ էջում՝ «ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ, 1926 Փետրվար 22, Բշ. երեկոյ., Ս. Յակոբ - Երուսաղէմ» ստորագրութեամբ օրինակուած յիշատակարանը տե՛ս Յուլցակ Երուսաղէմի, է., էջ 59-66:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 49.

ՃԱՇՈՑ
Վատիկանի

Bibliothecae Vaticanae Codex Borgianus armenus 61էն.

ա.

ՄԻՍ

ՉԺԵ. - 1268

Գրիչ և ստացող՝ Սմբատ Գունդստարլ

417բ Փառք Աստուծոյն ամենայնի,
գոյից էիցս արարաւղի,
որ ինք է մէն, 'վ այլ չլինի.
Տէր եւ պարոն անփոխելի.
ի թվականիս հայոց գրի.
յիաւթն հարոյր տասնիաթնի (1268),
ես՝ Սմբարս հայկազնի,
ծառայս եւ հողս Քրիստոսի
եւ սպայապետ հայոց գընդի,
տէր ամրոցիս Պապեռանի.
անգրանիկ հաւրն իմ Կոստանդնի,
եղբայր Հեթանոյ թագաւորի,
որ ցանգացա՛ եւ սիրեցի
ըզմայրն իմ ըզսուրբ եկեղեցի
եւ զինչ ի նմա իսկ ընթեռնի,
անբողջ ի լման ի մէկ տարի
զամէնն ի սմա հաւաքէցի,
հայնց՝ որ ով ոք որ զսա ունի,
նա բնաւ ի յայլ գիրք չանգի:
Բայց եւ զայս այլ գրել պիտի՝
թէ երբ սկըսաք կամ կատրէցի
զաստուածաին տառս ի կարգի,
սկիզբն էր ի չար ժամանակի,
երբ Սւրցին եկն ի Սառի
'վ էսպան ըզթորոս թագվորորդի,
եւ այլք բազուճք ի նոյն ըզկնի,
'վ այրեց ըզՍիս եւ զՍսիս
եւ զինչ որ շէն կայր ի միջի,
եւ ըզԼեոն ավազ որդի
Հեթանոյ հայոց մեծ արքայի
տարավ ծառա 'վ եղ ի բանտի՝
ի քաղաքին Եգիպտոսի:
Բայց զո՞ր ածեմ աստ ի գրի՝

զառ եւ աւար եւ զարոյննի
կամ ըզհամարքն ծառայի,
զորս ընդ մեղաց էհաս էրկրի,
որ թէ զամէնն գրել էի՝
նա շատ առնոյր թուխթէ եւ շտի:
բայց յաջողմամբն Քրիստո[ս]ի
ի վերոյ գրեալն թվականի,
որ զընթերցվածքս կատրէծի
ձեռամբ գրչին Կիրակոսի,
զերծաւ Լեոն թագվորորդի,
'վ երեկ ի յիր տուն եւ տեղի:
Եւ զայս ձեռամբ իմով գրէցի.
գի յիշատակ ինձ էղիցի՝
տրուպ եւ անգեղջ մեղաւորի
Սմբատա Գունուստապլի,
հաւր իմոյ՝ Կոստանդնի
եւ մաւր իմոյ տամ Ավիծի,
եղբարց եւ քերց, նաեւ ազգի.
զնոյն եւ որդոց իմում ըզկնի՝
Հեթանոյ, Աւչնի եւ Կոստանդնի,
եւ մաւր սոցին Թէֆանասի:
Ո՛ր որ գլթան 'վ ասեն բարի
կամ ըզձալից Տէր ողորմի,
նա [ա]ռատաճիր Տէրն ամէնի
բազմապատիկ տա իր բարի
աստ ի ներկայս՝ այժմ եւ ըզկնի:

Հրտ. պտր. - Յիշ-նս տե՛ս նաեւ ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 361-3, ուր
ձեռագրի պահպանման վայրը եւ գոյքահամարը նշուած չեն:

Գրիչ՝ Կոստանդին կր. ուխտին Խորնի
Ստացող՝ Պաղտին մարաջախտ

437ա «Զաստուածասէր եւ զարդարասէր անձինքն իրաւունք է որ ամենայն մարդ գովէ՝ որպէս եւ է սովորութիւն եւ բարք մարդոյ՝ զի զամէն անիրաւ ու զգարչելի մարդ նախատէ. եւ այս լինի վասն երկու ազգաշահի եւ աւգտի՝ զբարեսէրքն գովեն, զի յորդորին ի բարեգործութիւնն, եւ զչարասէրքն նախատեն, զի ի բաց փախչին ի չարութենէն եւ յանիրաւ գործոյն ամաչեն: Նա վասն այս իրաւանցս համարձակիմ ես այժմ եւ գովեմ զարժանաւորն գովելոյ՝ զաստուածասէր հոգին, զփառաւոր եւ զերեւելի իշխանն, զմարաջախտն հայոց Պաղտին: Եւ զգովութիւնն ո՛չ ըստ մարմնոյ ազգութեան տամ, թէպէտ եւ մեծ է եւ ի բարձրագոյն տոհմէ. զի է՛ ի թագաւորական ազգէ, մերձաւոր բարեպաշտին մերոյ քրիստոսասէր արքային հայոց Աշնի, որդի գոլով Կոստանդեա փառաւոր իշխանին՝ տիրոջն Նորին, եւ թոռն իմաստնոյն եւ հանճարեղին Կոստանդեա աւագ պարոնին: Զի այս Կոստանդին տէր Նորին երիս որդիս ունելով, որ են այժմ ի յիշխանութեան պատիւ փառաւորագոյնք եւ հաւատարիմք, եւ ի յերից որդւոցն մինն է սա՛ Պաղտինն, որ է այժմ մարաջախտ Հայոց ըստ պատուոյ: Վասն որոյ ո՛չ ըստ մարմնոյ միայն գովեմ, այլ զառաքինութիւն հոգւոյ սորա գովեմ եւ զաւրինակ բարեգործութեան սորա յիշատակեմ. զի թէպէտ է՛ր ի մեծ փառք իշխանութեան եւ ի պատիւ մարաջախտութեան Հայոց, այլ զամենայն փառս իշխանութեան եւ զփարթամութիւն մեծութեան աշխարհիս սուտ եւ ընդունայն վարկանէր, եւ ո՛չ ի յերկրաւորս ուրախութեամբ բերկրէր եւ ո՛չ իւր սեփհական եւ մնացական բարի համարէր, այլ՝ անցաւոր եւ սպականացու: Իսկ յաւթարութիւն հոգւոյ սորա հանապազ յաստուածայինսն դիմէր եւ զմշտնջենաւոր եւ զմնացական բարին սիրէր, յայն փութայր՝ զոր Աստուծոյ կամացն էր հաճոյ եւ ախորժելի, յայն յորդորէր՝ ի յոր հոգւով ուրախանայր, զայն գործէր՝ զոր իւր յիշատակ բարի մնայր յետ կենաց ելից ի յաշխարհէ: Եւ տե՛ս զզանազան գործս սորա, զի ի մեծ եւ ի նշանաւոր քաղաքն

Տարսն, յորում էր կայանք բնակութեան իւրոյ, /437բ/ ետ շինել ի սմա տուն եւ տաճար Աստուծոյ՝ յանուն սուրբ եւ երանելի Առաքելոցն հաստատելով: Եւ էր շինուած տաճարին ամենայն իրաւք գեղեցիկ՝ ձեւով, դրութեամբ, բարձրութեամբ, խորանան, դրամբքն եւ կամարյարմար շինուածովն զարմանալի, այնպէս պայծառ՝ զի վայելողացն է մխիթարութիւն եւ կամացն Աստուծոյ հեշտութիւն: Որով եւ ի նոյն տաճառս սահմանեաց քահանայս ի սպասաւորութիւն՝ զի անխափան միշտ յաղաւթս լինելով եւ զփրկագործ խորհուրդն Քրիստոսի վասն փրկութեան մատուցանելով, այսպէս եւ զանազան եւ բազմերանգ հանդերձս պէսպէս մասամբք սեղանոյն եւ քահանայից պատրաստելով եւ յաւրինելով: Նմանապէս եւ զգիրս սուրբ աստուածային կտակարանաց եւ պատգամաց ժողովելով եւ հաւաքելով՝ զկենսալուր Աւետարանն Քրիստոսի եւ զայլսն համանգամայն առ ի պէտս եկեղեցւոյն եւ յընթերցումն տաւնից տէրունականաց: Ընդ որս եւ նոյն հոգեւոր սիրովն զոր ունէր, ստացաւ եւ զգիրքս զայս ըղձալի, յորում զբանս պատմութեան գրելով յիշատակեմ:

Իսկ զգիրքս զայս զաստուածային մատեանս, նախ ստացեալ էր գունդստապլն հայոց Սմպատ, որ էր նոյն Պաղտին մարաջախտիս մարմնոյ կենակցին՝ հեղահոգի եւ ամենապարկեշտ տիկնոջն Սարիոնին մեծ հայր: Բայց ըստ փոփոխմանց ժամանակի, յետ մահուանն նորին Սմպատայ, տարաբերեալ եղեւ գիրքս այս եւ անկեալ ի ձեռս այլոց, որ ո՛չ էին մերձաւորք եւ ժառանգաւորք սմին Սմպատայ: Իսկ նախախնամութիւնն Աստուծոյ եւ արդար կամքն ո՛չ արժանաւոր համարեցաւ զանիրաւն, այլ իրաւամբք տնաւրինեաց դարձեալ եւ յաջողելով պարգեւեաց զհոգեւոր մասն՝ զհայրենի ժառանգութեանն թոռանց սորին Սմպատայ՝ որդւոց մարաջախտիս Պաղտինի, որ էր փեսայ գունդստապլին Լևոնի՝ որդւոյն Սմպատայ: Զոր եւ նոյն ինքն քրիստոսասէր եւ ուղղափառ իշխանս Պաղտին մարաջախտս յորժամ ստացաւ զգիրքս զայս՝ ետես զսա իրաւք իրաւք անյարմար եւ անկարգ, զի ընթերցուածք տէրունա/438ա/կանաց տաւնից ո՛չ ըստ սահմանի կաթողիկէ եկեղեցւոյ, այլ՝ ա՛յլ ազգ՝ ընդդէմ ճշմարտութենէն եւ աննման: Վասն որոյ յա՛նձն արար մեզ՝ անպիտան եւ անիմաստ

սպասաւորի բանի՝ Կոստանդեայ, յորժամ էի պաշտաւնեայ սուրբ ուխտին Խորնին: Իսկ մեք առեալ, յարմարեցաք զսա ըստ կարի ի թուականին հայոց մեծաց յեւթն հարոյր եւ վաթսուն եւ ութն (1319), ի ժամանակս թագաւորութեանն ուղղափառ եւ քրիստոսասէր արքային մերոյ Աշխին եւ ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեայ՝ Երրորդ ըստ անուանն կոչման: Առեալ ի ձեռն եւ զհինն, որ ո՛չ էր ուղիղ, քակելով ի բաց ընկեցաք, եւ զթերին ընով՝ աճեցուցաք եւ նորոգեցաք: Այսպէս եղաք, զի ի Դեկտեմբերի ի ԻՆ. (25) ըլտաւնն Քրիստոսի ծննդեանն կատարեն, եւ ի Մարտն ի ԻՆ. (25)՝ զտաւն Աւետեացն Աստուածածնի, եւ ի վեցն Յունվարի՝ զՄկրտութեանն առանձին, եւ զտաւն Քառասնաւրեա գալստեանն՝ յերկրորդ ամսոյն Փետրվարի: Եւ զայս ըստ համաւրէն սահմանի քրիստոնէից ազգի կարգաւորեցաք, զի ընդ նոսա միաբանելով՝ տաւնեացուք սիրով ի փառս Քրիստոսի: Եւ զի գիրքս այս թերի եւ պակաս էր ի վայելչութենէ ծաղկի, վասն որոյ սա բարեպաշտ իշխանս Պաղտին բազում ծախս հանելով, առատապէս եւ զուարթ կամաւք ետ ծաղկել զսա զանազան երանգով եւ գունով, պայծառ ոսկւով եւ բազմանկար դեղովք: Եւ յետ սմին ետ կազմել զսա մեծի իշխանին Սմպատայ՝ տիրոջն Սմպատակին՝ որդւոյն գունդատապլին Լևոնի՝ որդւոյն Սմպատայ, որ էր աներ մարջախտիս Պաղտին: Եւ այսպէս վայելչացոյց զսա ամենայն իրաւք՝ որպէս եւ ունիս տեսանել առաջի աչաց, առ ի վայելումն անձին իւրոյ եւ որդւոց իւրոց ի մարմնի, եւ յետ աստի կենացս՝ յիշատակ բարի նոցին եղիցի:

Արդ, աղաչեմ զամենայն մանկունս սուրբ եկեղեցւոյ, որք վայելէք ուրախութեամբ եւ ընթերցմամբ ի շնորհս սորացնծութեամբ, եւ որք պատահմամբ հանդիպիք հրաշալի մատենիս սրբոյ տեսութեան, յիշեցէ՛ք յաղաւթս ձեր խնդրուածովք առ Քրիստոս զստացաւզ սորին, զարժանաւորն յիշատակի, զաստուածասէր եւ զարդար հոգին, զմարջախտն Հայոց Պաղտին, հանդերձ ծնաւղաւք իւր /438թ/ հանգուցելովքն ի Քրիստոս, եւ եղբար[ը]ք իւրովք եւ համաւրէն ազգականաւք: Ընդ նմին յիշատակեցէ՛ք աղաւթիւք եւ զամենահամեստ եւ զհեզահոգի տիկինն իւր՝ զմարաջէլէսն Մարիոն՝ հանդերձ ծնաւղաւք իւրովք հանգուցելովք եւ եղբարքք իւրով եւ ամենայն

զարմիւք: Եւս առաւել խնդրեցէ՛ք եւ վասն երկոցունց հարազատ եւ աստուածապարգեւ ծննդոցն իւրեանց՝ զԷռաբողբոջ եւ զիմաստուն մանուկն, զհանճարեղ պատանին՝ զորդին իւրեանց զԿոստանդին, եւ զգուստրն իւրեանց՝ զհեզահոգի եւ զհամեստ Տամուժէլն Ալիծ*, զի պահեսցէ զնոսա բարերարն Աստուած ամբիժ եւ առողջութեամբ, խաղաղութեամբ եւ երկայնաւրեա: Մանաւանդ թէ եւ ամենեցուն՝ համանգամայն ծնաւղացն եւ ծննդոցն տացէ մարդասէրն Աստուած, զի աստ ըստ մարմնոյ մնասցեն անչար եւ յամենայն փորձութենէ որոգայթից անսասանելի առողջութեամբ եւ խաղաղութեամբ մնալով յերկար ժամանակաւ. եւ ըստ հոգւոյ արդարութեան ի պատուիրանս Աստուծոյ միշտ յառաջանալով եւ ի պատիւ տաճարին Աստուծոյ առատանալով: Եւ յետ ելից կենաց ի յաշխարհէ՝ զոր աստ ետուն ինքեանք տուրս Աստուծոյ, առցեն անդէն զփոխարէն տուրս ի յԱստուծոյ հարիւրապատիկ, զի ընդ տաճարի այսմ ձեռագործ տանս Աստուծոյ առցեն փոխարէն զլուսաւոր եւ զաստուածային յարկն եւ զանձեռագործ տաճարն երկնային: Եւ ընդ հանդերձից քահանայական վայելչութեան եւ պայծառ զարդուց տաճարիս առցեն փոխարէն յԱստուծոյ զհանդերձն անախտ եւ անապական եւ զճիրանին թագաւորական: Եւ ընդ գրաւորական տառից մատենիս գրեցեն անձինք նոցա ի դպրութիւնն կենաց, ի գիրն կենդանութեան, որ ոչ վախճանի: Դասակից լիցին հոգիք նոցա արգարոցն եւ առցեն զառաքելական սիրոյն փոխարէնն ի յառաքելոյն գնդէ՝ միշտ ընդ նոսա ուրախանալով ի փառս Աստուծոյ: Եւ որ յիշէ զսոսա զուարթ մտաւք, յիշեալ լիցի ինքն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

* Հրտ. պտր. - Ըստ Տիսրանի ցուցակի՝ «Ալիծ» անունը բաց թողնուած տեղում աւելացուած է այլ ձեռքով:

Գ.

Ընտանեկան-տարեգրականը Պաղտին մարաջախտի. տարբեր ձեռքերով, 1312-1338 թթ.

83բ Ծնալ դու[ս]տրն իմ անդրանիկ Ալիծ՝ Պաղտին մարաջախտիս, ի թֆին հայոց էճԿԱ. (1312), յամսեան Փետրվարի

է. (7) աւրն:

83ր ԹՓին Հայոց ԷՃԿԲ. (=1313), յամսեան Ապրիլի Ժէ. (17) աւրն ծնավ որդին իմ Կոստինդին:

[133ա Անուն Աստուծոյ մերոյ, Յիսուս Բրիստոս օրհնեալ Տէր մեր Բրիստոս. թվ. Հայոց ԷՃՀԵ. (1326), յամսեան Մայիսի Ժէ. (17) ծնավ դուստրն իմ Յիմին]:

83ր ԹՓին Հայոց ԷՃՀԵ. (1328), յամսեան Հո[կ]տեմբերի ԻԹ (=29) աւր շաբաթ, յարեւանկն փոխեցավ առ Աստուած աղբայրն իմ Վասակ:

133ա Թվ. Հայոց ՉՃՁԱ. (1334), յամսեանն Դեքտեմբերի ԻԵ. (25) աւրն, որ էր Բրիստոսի Ծննդեան տաւն եւ պատկեր աւուրն շաբաթ, ծընաւ որդին իմ Ս[մ]բատ:

13ա Ի թվականութեանս Հայոց ՉՁԷ. (1338). թվ. 2. (6) յամսեանն Աւգոստոսի ԺԵ. (15), սուրբ Աստուածածնին տաւնին, ծնաւ անդրանիկ որդին իմ Աւշին Ի Բարձրերդ: Վասն որոյ Աստուած ընդ երկայն աւուրս տացէ զնա աստուածազարդ Հաւրն իւրոյ պարոն Կոստանդէա բարեպաշտի:

Դ.

1765 թ.

418ա Ճաշոց գիրքս այս է յաւիտենական յիշատակ վանից Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին կրօնաւորացն Հայոց Լիբանանցոց Ի մեծն Հոսմ. Ի թուին փրկչին ՌՉԿԵ. (1765), Դեկտ[եմբեր] Ժ.ին (10):

Ընդօրինակեցի 1927 Դեկտեմբեր 24. Շք. գիշեր. Ս. Յակոբ - Երուսաղէմ: Ասարտեցաւ՝ գիշեր ժամը 10ին, երբ լատինք սկսան դօղանջեցնել իրենց ծննդեան զանգակները:

Հրտ. պտր. - Այս ձեռագրի յիշ-ներն օրինակել է Հեռեւեալից. Codices Armeni Bybliothecae Vaticanae: Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani. Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis, Recensuit Eugenius Tisserant, Bybliothecae Vaticanae scriptor, Romae, Typis Poliglottis Vaticanis, MCMXXVII (1927), էջ 97-100: Քանի որ 1319ի յիշ-ը եւ 1312-1338 թթ. տարեգրական գրառումները չկան Ի Ժ. Դ. յիշ-ք, էջ 154-61 (1319ի շաբթ), եւ որովհետեւ Հայկա-

կան մշակութային կենտրոններում կան Վատիկանի Հայերէն ձեռագրերի ցուցակի միայն սակաւաթիւ օրինակներ, միաժամանակ՝ Պաղատին մարաջախտի դրել տուած 1319 թ. յիշ-ն այդ շրջանում Հայ եկեղեցին կաթողիկոսեցելու ձգտումները լուսաբանող կարեւոր փաստաթուղթ է, ուստի սրանց գիտական աւելի լաւ գործածութիւնն ապահովելու Համար վերահրատարակուած ենք: Թէ՛ Վատիկանի ցուցակում եւ թէ՛ Բաբելոն կաթողիկոսի օրինակութեան մէջ յիշ-ները դասաւորուած են ձեռագրի թերթերի աճի կարգով (նախ՝ 1312-1338 թթ., ապա՝ 1268, 1765, վերջում՝ 1319 թթ.), մենք վերածեցինք ժամանակագրական կարգի, սոսկ մի բացառութեամբ՝ 1312-1338 թթ. ընտանեկան տարեգրական յիշատակագրութիւնները մի միաւոր Համարելով, բոլորը միասին դրեցինք 1319 թ. յիշատակարանից յետոյ: «Տիարանի» ցուցակում յիշ-ները բերուած են ձեռագրի նոյնական վերարտադրման եղանակով՝ նրա կէտադրութեամբ եւ անկանոն բառանջատմամբ, ընթերցումը դժուարացնող տողափոխման / նշանի կիրառմամբ եւ առանց գլխատառեր նշանակելու, որ բնագիրը մերօրեայ ընթերցողի Համար անընկալելի է թողնում, ուստի այս յիշ-ների կէտադրութիւնը եւ գլխատառերը նշանակել ենք ըստ ներկայումս ընդունուած կանոնների:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 50-54.

9

[ք. 1870 Օգոստոս 12. Գէորգ Եպս. Ի Կ. Պոլիս, ի տան Ճանկ աղայի որդի Մովսէս աղայի տեսեալ է] Ճառընտիր մի մեծադիր և ճոխ, գրեալ ի թղթի, անյիշատակարան, բայց ի լուսանցան գտանիւր թուական ՉԻ. (1271).

ՃԱՌԸՆՏԻՐ

Ի Կ. Պոլիս, այժմ Մխիթարեանց Վեներաբիլի Հ՞ր
463/212

ՉԻ. - 1271]

Հրտ. պտր. - Այս ձառընտրի մասին ունի միայն այս. շատ հաւանաբար Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանի ներկայ 463/212 ձեռագիրն է («Մեր Մատենադարանի Ձեռագիրներէն ամէնէն մեծն է»), որ միաբանութիւնը Կ. Պոլսում «ստացել» է 1881ին եւ որի «ԶԻ.» թուական ունեցող միակ յիշատակագրութիւնը (Հեթում Ա. Թագաւորի մահուան արձանագրում) 189թ էջի «ստ. լուսանցքին վրայ» է (տե՛ս Յուցակ Վենետիկի, Բ., էջ 203-36, հմմտ. ԺԳ. դ-ի յիշք, էջ 409):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 11, Բ.5թ.

10

Չորս Աւետարանք և գործք և Կաթողիկեայ թուղթք, Յինանց մէջ ընթերցուածոց կարգով, հին գրչութիւն, բոլորգիր. մեծ. 25x17. փտուն թուղթ. արդէն շուրջքը փտած, մաշած և ցեցակեր, պակասատր սկիզբէն (Համաբարբառի աղիսակներէն). նորոգուած կաշեկազմ. այժմ խախտեալ. համաբար այս նորոգութեան ատեն այս (՛) խազեր դրուած ընթերցուածի եղանակատրման համար, որք արած են գրչութեան հնութիւնն ու գեղեցկութիւնը: - Այս ձեռագիրն ալ տէր Արթին քահանայի նուէրն է Ս. Յակոբին: Յիշատակարան Յովհաննու Աւետարանին վերջը.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
 յ Ե ր ու ս ա ղ է օ մ

ՇԵՂԱՅԻ ԹԻԼ

ՉԻ. -1271

Գրիչ եւ ստացող Ստեփանոս կր. Տեղի՝ Շեղայի Թիլ անապատ

- «Փայռք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր անսկզբնականի եւ Որդւոյ ծնիցելոյ, եւ ելաւորի Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Արդ, յամի Զ.երորդի ի քսաներորդի (1271), ի Թագաւորութեանն Լևոնի եւ ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբայ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ իմոյ՝ տրուպ եւ յետին կարենաւորիս Ստեփանոսի յոքնամեղ եւ թարմատար գրչի, ի հոչակաւոր անապատիս որ կոչի Շեղայի Թիլ, ընդ հովան-

եաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Նշանիս եւ սրբոց Առաքելոցս Ստեփանոսի և Պետրոսի: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ որք աւգտիք ի սմանէ ընթերցմամբ կամ գաղափարաւ, յիշեսջիք ի Տէր զստացող սորին զՍտեփանոս եւ զծնաւղս իմ՝ զՆորսէս եւ զմայրն իմ զՓիլիպ, եւ զքոյրն իմ զՌիթայ եւ զայլ ննջեցեալս իմ ի Քրիստոս, եւ որք սրտի մտաւք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք յողորմութիւնն Աստուծոյ եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Եւ արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ, ո՛վ աստուածասէր ընթերցող եւ լսողք, զի խոշորութեանս եւ աշխարհանացս՝ որ ի սմայ, անմեղադիր լինել. զի կարողութիւնս այսչափ էր. ընկա՛լ զ[ս]ակաւ փանաքիս եւ զիս յիշեա՛լ, զի տասնեկին եզամպս (տասնեկին Ե. զամս փ, որ է 10x5=50. այսինքն՝ յիսնամեայ) ի սպիտակացեալ դաշտիս աշխատեալ յոյժ, նայ եւ զայնոսիկ, որ գաւրինակն շնորհեաց, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս. եւ [որ] առատն է ի պարզեւս եւ ողորմած առ ամենեսեան, որ խնդրեն ի նմանէ, ողորմեսցի ամենեցուն՝ յիշողացդ եւ յիշեցելոց[ս] յիւրում փառաւոր եւ ի միւսանգամ զալստեանն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս»:

Հրտ. պտր. - Կարեւոր գրեթէ բոլոր յատկանիշներով ստուգեցինք եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ցուցակի 11 հատորների մէջ չգտանք այս ձեռագրի գոյութեան որեւէ հետք, բնականաբար՝ յիշ-ն էլ չկայ ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 399-414 (1271 թ. շարք): Երեւի թէ նորութիւն է նաեւ գրչութեան վայրի՝ «Շեղայի Թիլ» անունը, որ չգտանք տեղանուններին վերաբերող տեղեկատու հիմնական գրականութեան մէջ. ենթադրաբար այն պէտք է լինէր Կիլիկեան Հայաստանում կամ, հնչման համեմատ՝ մերձակայ ասորաբնակ վայրերում, բայց անունն իր որեւէ բաղադրիչով չկայ նաեւ Հ. Ղ. Ալիշանի «Սիսուան»ում (Վենետիկ, 1885):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 42-43.

11

Սիվրի-Հիսարի եկեղեցւոյն Աւետարանը, գրուած ՉԻԴ. 1275

Հրտ. պտր. - Այս մէկը ո՛չ միայն յիշ-ների ընդօրինակութիւն է, այլեւ՝ ձեռագրի նկարագրութիւն, որ հնարաւոր

չափով կարգաւորեցինք ըստ ներկայումս ընդունուած եղանակի եւ Հարցակարգի, զեղջելով աւելորդ դարձած նկարագրական եւ բացատրական բառերն ու դարձուածները:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Ի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցի ՍիվրիՀիսարի

ՄԱՄԵՍՏՐ

ՉԻԴ. - 1275

ԳՐԻՉ՝ Աստուածատուր սարկաւազ Գազնուկ: ՏԵԱՐՔ՝ նախ Բարսեղ և Ստեփանոս քահանայք, ետքը՝ Տէր Յովհաննէս քահանայ, որ կը նստիւր Ս. Թորոս վանքին, վերջին տէրը՝ Սիվրիհիսարի հաճի Այվատ, որ յիշատակ կը դնէ Սիվրիհիսարի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյն:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 323 կամ երեսք՝ 646 (դատարկ՝ են սկիզբը թուղթ մը, տասներկու խորաններուն ետևի երեսները, Մատթոնս Աւետարանչի նկարին ետևի երեսը՝ ամբողջ, Մարկոսի նկարին ետևի երեսին կէս սինակը և 308 երեսին (Մարկոսի Աւետարանին վերջը) երկրորդ սինակին վերջին մասը և վերջին երեսին կէսը): ՆԻԻԹ՝ մագաղաթ, լաւ կոկուած, շատ բարակ թերթեր ալ կան: ՄԵՇՈՒԹԻԻՆ թերթերու՝ 15.5x12, իսկ արծաթապատ կազմինը՝ 17.5x12.5: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսին (11x7.5 սմ): ԳԻՐ՝ բոլորգիր, միջակ մեծութեամբ և գեղեցիկ: ԳՐՉՈՒԹԻԻՆԸ շատ խնամքով է՝ գիրերու ձևին, գեղեցկութեան տեսակէտով. յայտնի է նաև որ ընտիր օրինակ մը ունեցեր է գրիչը իր առջև. բայց գրչութեան բուն արուեստին մէջ խակ կ'երևի գրիչը, որովհետև ունի «ի սակաւուտ», «թուխտ»[ի] պէս խակութիւններ և տողադարձի կանոններուն բացարձակ անհմտութիւն. գրչութեան մէջ ուշագրաւ է երկար(ներու) գործածութիւնը: ՏՈՂՔ՝ 19: ԿԱԶՄ՝ նախ կաշեփայտ. ետքը 1848ին արծաթապատ. այս արծաթապատ կազմը ամբողջական է, այսինքն՝ ձեռագրին ո՛չ միայն երկու կողքերը, այլ նաև կտրուածքները և թիկունքը արծաթապատ են: Արծաթ կազմը բարձրաքանդակ (գապարթմա) է, տեղական արուեստի արդիւնք: Ա. կողքը կը ներկայացնէ Յիսուս Քրիստոսը Աթոռի վրայ բազմած, աջով խաչակնքելու ձևով և ձախով գիրք մը բռնած, որուն վրայ քանդակուած է՝ «ԱԻԵՏԱՐԱՆ». իսկ լուսապսակին շուրջը քանդակուած՝ «Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս»: Կողքին ճակատը կայ ձուածն յակինթի մը պէս արեւնագոյն քար մը: Բ. կողքը կը ներկայացնէ Աստուածածինը, Յիսուս մանուկը աջով գրկած: Կողքի ստորին եզերքի վրայ գլխագիր քանդակուած է՝ «Յ[Ի]Շ[ԱՏԱ]Կ Է Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԻԵՏԱՐԱՆ[Ս], ՍՎՐԻ ՀԻՍԱՐՈՒ Ս[ՈՒՐ]

Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ», իսկ Աստուածածնի բարձրաքանդակին երկու կողմը շղագիր փորագրուած է. «Յիշատակ է ս[ուր] ր Աւետարանս Առիւծի հ[ա]ճի Գրիգորի. 1849»: Թէ՛ Աստուածածնի և թէ՛ Յիսուս Քրիստոսի քանդակներուն վերի երկու կողմերը երկերկու հրեշտակներ ալ քանդակուած են: Վերի կտրուածքը Պօղոս, իսկ վարինը Պետրոս առաքելները ներկայացնող բարձրաքանդակներ են: Գիրքի բացուածքին կտրուածքը գոգատր կափարիչ մըն է՝ ծաղիկ և ուրիշ զարդերով քանդակուած, իսկ թիկունքը գնդակերպ օղակներով հիսուածք մըն է: Կողքերուն չորս ծայրերուն վրայ կան 15 սմ. երկարութեամբ արծաթ շղթաներ, ծայրերը բարակ ճաղերով, որոնք կը ծառայեն գիրքին կափարիչները երեք կտրուածքներու վրայ կանթերու մէջ նիզելու: Արծաթապատ կազմը ոսկեգօծուած է:

[ՄԱՆՐԱ]ՆԿԱՐՔ. բացի Ղուկասինէն, միւս երեք Աւետարանիչներու պատկերները կան, ճաշակատր գործեր, աւետարանիչներու անունները նկարներուն վերև գրուած կարմրադեղով, ոսկին նկարներու մէջ առատօրէն գործածուած է: ԽՈՐԱՆՔ՝ ծանօթ տասը խորանները, ինչպէս նաև չորս Աւետարաններու ճակատը նկարուած խորանները Կիլիկեան գրչութեան և ծաղկագրութեան գեղեցիկ և ճարտար գործերէն են. տասը խորաններուն վրայ՝ վերջնութիւնը ըլլալու պայմանով, գոյգ մը խորան ալ գծուած է, գրչի յիշատակարանին համար, զուտ ոսկի մետրոպեան մանր տառերով: ԼՈՒՄԱՆՑԱԶԱՐԴՔ՝ ամէն գլխու քով լուսանցագարդ մը, գեղեցիկ և վայելուչ: ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ՝ իւրաքանչիւր Աւետարանին սկտուածը, խորաններէն ետքը ամբողջ կէս երեսներ, և գլխագիրներ զարդագիր են հիանալի ճարտարութեամբ նկարագրուած: ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ բոլոր գլուխներու սկտուածները, տող մը, զուտ ոսկեգիր ինչպէս նաև «Աստուած», «Յիսուս», «Քրիստոս», «Տէր» և այլն և ասոնց դերանունները ոսկեգիր են. ոսկին առատապէս գործածուեր է: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ «Եթն հարոյրի և քսան և չորսի (1275):

ՊԱՇՊԱՆԱԿ. տվորական պահպանակներ չունի ձեռագիրս. միայն թերթ մը մագաղաթ, ձեռագրի մագաղաթէն, դատարկ թողուած է սկիզբը, պահպանակի ձևով երկու կտոր բամբակ թուղթ ալ ձեռագրիս վերջը փակցուած են. առաջինը բարակ, մետրոպեան տառերով, որոնց տեղերը թանաքի թթուին ազդեցութեամբ մաշած, ծակծկուած են: Այս թուղթը թերս փակցուած է, և մէկ երեսին վրայ կը կարդացուի. «այ / մի ի բաց դ / ն կենցաղավ / թիւս: վասն զի գ / [վատ]թարագագոյն քան գ / և գմարդասպան / ո՛չ յետին տեսակն / չ յն ամենայն / սակ այն աւ ժան ր». Իսկ երկրորդ թուղթը նօտրագիր, ծայրատուած, մէկ երեսին վրայ

սա՛ յիշատակագրութիւնը կը կրէ. «ի արութին կող / .....
/ երես թվին ՌՃԾԳ.ին (1704) / Մայիսի ամսոյ Բ. (2), ի հայրապետ/տու-
թիւն տետան Նահայպետին, ի ա[ռ]/աջնորդութիւն հոգևոր մե[ր] / հայր
արհիեպիսկոպոսն տէր Կար/ապետ վարդայպետին և ի քահ/անայու-
թիւն աւաքերէց ձեր/ուսի տէր Կիրակոսն և տէր Կարա/պետն և տէր
Վարդանն, և տէր / Դաիթն. և որք հանդիպի, /Աստուած ողորմի ասէ.
Աստուած ձեր [հոգ]/ոյն ողորմէ. ամէն»:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ թէն լան պահուած կրնայ ըստիլ Աւետարանս, բայց
ձեռագրին գեղեցկութեան նայելով՝ «լաւ պահուած է» չկրնար ըստիլ.
նախ՝ կազմի ատեն լուսանցքները, մասնատրապէս վերինը շատ
կտրուած են, ետքը՝ կրակէ ելած է ձեռագիրս, որուն մագաղաթներէն
շատերը, սկիզբը և վերջը, կծկուած են, և սն բիծեր կան տակաին.
նկարներէն Դուկաս ավետարանչինը խլուած կորսուած է, նոյնպէս՝
Դուկասու և Յովհաննու Աւետարանին առաջին թուղթերը ելած են
իրենց տեղերէն, գեղեցիկ խորանները և նկարները անխնամ պահ-
ուած են:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Առաջին յիշատակարանը, ինչպէս որ դիտել տուինք վերն, երկու
խորաններու մէջ, մետրոպեան մանրիկ տառերով ոսկեգրուած է, հե-
տևեալ կերպով.

(Ա. խորան)

Որք աւետեանց յերկնից բանիս
Բանայք զմիտս եւ զլսելիս,
Աչաւք նայի՛ք յերեւելիս
Եւ իմաստի՛ւք յիմանալիս,
Փափագանա՛ւք նախաստացիս,
Յիշող լերո՛ւք անարժանիս՝
Աստուածատրո՛յ մակագրողիս,
Հանգել հոգևո՛վ յանճառ բարիս:
(Բ. խորան)

Յիսուս անճա՛ռ Որդի եւ Բան,
Դուռն մտի՛ց առ Հայր մարդկան,
Որ զայս մատեանս Աւետարան
Մեզ Հնչեցե՛ր ձայն ցնծութեան,

Ահայ զքո՛յս առեալ քեզ տամ,
Բարձեալ ի ձե՛ռս առաջի դամ.
Ա՛ռ զայս նուէ՛րս բարեխնամ
Եւ յիս հայեանց Տէր հաշտ աւամբ:

Բուն յիշատակարանը գրուած է Յովհաննու Աւետարանին անմի-
ջապէս վերջը՝ երես 641, առաջին սիւնակ.

«Փա՛ռք քեզ, անսահման անո՛ւն եւ անզուգական անձնա-
ւորութի՛ւն երից եւ միասնական աստուածութեանդ՝ Հաւր
եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյդ Սրբոյ, ա՛յժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
յաւիտենից. ամէն: Յամի՛ եւ ի թվարերութեանս ժամանա-
կի հայկազեանն տու՛մարի եւթն հարոյրի՛ եւ քսան եւ չորսի
(1275) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ յոգնամեղի
եւ անպիտան գրչի Աստուածատուր սարկաւազի, որ մականունն
Գագնուկ կոչի, ի մայրաքաղաքն ի Մամիստր. ընդ հովանեաւ
սուրբ տաճարացն Սարգսի եւ Բագոսի, ի հայրապետութեան
Տեառն Յակովբայ, եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Լևոնի: Եւ
եղեւ զրաւ գրչութեան սորայ՝ յորժամ եկն անաւրէն սուլ-
տանն Եգիպտացոց եւ գերեանց զամենայն աշխարհն Հայոց,
եւ աւերեանց բազում վանաւրեայս եւ եկեղեցիս, եւ սպա՛ն
բազում քահանայս եւ սարկ[աւազունս], եւ ձերոցն խնա[յ]
ու՛մն ո՛չ կայր. այլ սրով սպանանել զամենեսեան, եւ ար-
եամբ նահատակեցան ըստ հաւատոյ սրտից իւրեանց վասն
անուան Որդւոյն Աստուծոյ: Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետա-
րանս այս ի խընդրոյ սուրբ եւ պատուական քահանայիցն
Բարսղի եւ Ստեփանոսի, զի ետ Հոգին Սուրբ ազդել ի հոգիս
իւրեանց՝ ատել զոսկի՛ն եւ զարձա՛թն եւ սիրե՛լ զբանն աստ-
ուածային, ի յիշատակութիւն հոգւոց իւրեանց եւ ի պայծա-
ռութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ, ի լուսաւորե՛լ զհաւատացեալսն
սրբոյ Երրորդութեանն եւ ի յիշատակութիւն հաւրն իւրեանց
Կարապ[ետ] քահանայի, եւ մա՛ւրն իւրեանց Բարէ-տիկնայ. եւ
հաւրեղբա՛ւրն իւրեանց Արքայ քահանայի. զի ողորմեսցի՛ նո-
ցա Քրիստոս Աստուած յիւրում դալստեանն, եւ կենդան-
եացն վա՛րձս բարեաց պարգեւեսցէ: Եւ արդ, անկեալ առ ոտս
ձեր ծառայս ձեր՝ անպիտան գրիչս Աստուածատուր եւ խնդրե-

լով ի ձէնջ թողութիւն մեղաց իմոց եւ հանգուցեալ հաւրն իմոյ Սարգսի եւ մաւրն իմ Աղբրացի: Եւ յորժամ կարդայք կամ աւրինակէք եւ լուսաւորիք սրտի մտաւք, եւ զուարճանայք ահամբ տեսութեամբ, սուրբ եւ պատուական եւ ընտրեալ քահանայք, թողութիւն հայցեցէ՛ք պատուական քահանային Կարապետի եւ ամուսնոյն իւրոյ Բարդ-Տիկնայ. եւ եղբար իւր՝ Արքայ քահանայի, եւ խնամոյն իւր՝ Սարկոս քահանայի: Եւ վասն սիրոյն Քրիստոսի ազաչեմ զձեզ, սուրբ եւ ընտրեալ քահանայք, յորժամ կարդայք՝ նա զողորմին խնդրեցէ՛ք հանգուցելոցն: Ազաչեմ յիշել զյառաջասացեալն՝ ըզպատվական քահանան զԲարսեղ եւ զամուսինն իւր զՀովհաննէ, եւ զհարազատ եղբայրն իւր՝ զՍտեփանոս քահանայ. եւ զհաւրեղբայրն իւրեանց՝ զՊատրոս քահանայ: Դարձեալ մաղթեմ ի ձէնջ, աստուածասէր ժողովորդք, կրկին յիշել աւրհնութեամբ զմեզ ի գործս բարեաց. ընդ նմին եւ զձեզ՝ որք զմեզ յիշատակի արժանի առնէք, արասցէ Քրիստոս արժանիս՝ լսել զամենահեշտ բարբառն, որ ասէ. Եկա՛յք աւրհնեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք զպատրաստեալն ձեզ զարքայութիւնն եւ զանսպառ բարիսն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փա՛ռք յաւիտեանս. ամէն»:

Հրտ. պտր. - Ձեռագրիս գրչութեան յիշ-ները չկան ի՛ ԺԳ. Գ-ի յիշ-ք, էջ 453-61 (1275 թ. շարքում):

[ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ]

ա.

[Ժամանակ] եւ արդ, ես՝ Տէր Յովանէս, որ տկար յամենայնի / զով ոք չունիմ ինձ սիրելի՛ / ո՛չ եղբայր եւ ո՛չ որդի, / եւ ո՛չ ոք իմ ազգատոհմի, / փափաք եղէ սուրբ կտակիս, / որոյ անունն է հրաշալի / եւ տէրունոյն պատգամ կոչի, / զսա ստացա /// [բար]ելի / եւ իմ հոգոյս պաշտպան արի: / Եւ ծնաւդաց իմոց բարի, / որ զիս տվին նուրէք (=նուրէք) բանի: / Տէրն ողորմի յաւուր մեծի / ինձ եւ նոցա ու ամէն զարմի: / Զայս տառս առի ինձ բաղձալի / ու եկի ի վանսն

Սուրբ Թորոսի / եւ դրի զսայ յեկեղեցի՛ / ինձ յիշատակ եղիցի: Այս Աւետարանս յիշատակ է տէր Յովանիսին եւ նախնեաց իմոց՝ հաւրն իմոյ՝ Աւետացն եւ մաւրն իմոյ՝ Հեղ-Տիկնայ, եւ իմ քուերցն, եւ իմ հաւրեղբաւրն՝ Առաքելին, եւ զպարոն Շահիշահն եւ զիւր ծնաւդան: Ծանի՛ք, իմ հոգոյ որդիք եւ եղբայրք մեծ եւ փոքր՝ թէ՛ եպիսկոպոս էք, թէ՛ հայրապետ էք, թէ՛ աշխարհական էք՝ զայս ձեզ պատուէր կու տամ, որ զինչ հետ այս Աւետարանիս առնէք, նա Քրիստոս յիւր միւսանգամ զալուստն ի հետ ձեր հոգոյդ առնէ, ու թէ՛ փախուստ լինի՝ զայս գիրքս պիտի որ հետ ա /// (3/4 տող) [ո՛չ ոք ու] նի իշխանութիւն՝ ո՛չ ծախելով, ո՛չ գրաւական զնելով, ո՛չ յափշտակելով, ո՛չ գողանալով. եւ ոյ ոք որ յանդգնի ու թուլութիւն առնէ՝ նա զԿաննի եւ զՅուդաի անէծքն առնու եւ ընդ խաչահանուեսն եղիցի»:

բ.

[Ժամանակ] Նօտրագիր վերջին յիշատակարան. «Այս Աւետարանս հաճի Այվատին էր, յիշատակ եղիւր Սուրբ Աստուածածնին. Աստուած լուսաւորէ զիւր հոգին»:

Ծանօթ. Այս Աւետարանի մասին անճիշտ և ճղճիմ տեղեկութիւններ մը հրատարակուած են շարաթաթերթ Սասիսի մէջ (թիւ 25, էջ 400, 1904 Յունիս 19):

1910 Ապրիլ 8. Եջ. Սիվրի-Հիսար: Բ. Վ.

Հրտ. պտր. Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 9-10 ունի՝ «3. 1868 Յուլուար 5. [Գէորգ եպոս. Ալեքսանեան] Սիվրի-Հիսարի մէջ կը գրէ. «Յեկեղեցոյ Ամենասուրբ Երրորդութեան տեսի զԱւետարան մի բոլորգիր, գրեալ ի մագաղաթի, գործ ճարտարարարուեստ, որոյ ի սպառ պակասին ի վերջն Մարկոսի «Յարուցեալ Յիսուս» եւ ի Յովհաննու ի կարգին եւ ի վերջն «[Իրք կնոջն շնացելոյ -] Գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր»: Մեծ յիշատակարանն է», ապա միայն մասամբ օրինակուած է այս Աւետարանի գլխաւոր յիշ-ը, որ լրիւ նոյնական է այս՝ Բաբգէն կաթողիկոսի 1910 թ. Ապրիլի ծին արած օրինակութեան հետ. վերջինիս մէջ յիշ-ի

մասին նաեւ ծանօթագրել է. «Հմմտ. վերագոյն էջ 9-10. նոյն յիշատակարանը, Գէորգ եպս.ի գրչէն» (էջ 29):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 24-30, ժ. եւ 9-10, Գ.3.

12

Դ. Գալէճիքի Ս. Կարապետ եկեղեցոյն Աւետարանը. Մեծ. 24.2x17. երկսիւն, բոլորգիր, բամպակ թուղթի վրայ. կողքերը փայտ-կաշի և խաչազարդ, անարուեստ գործեր: Սկիզբը և վերջը մէկ մէկ թերթ մագաղաթ պահպանակ. երկսիւն, մետրոպեան տառերով, որոնք երկու ծալքով տրուած են: Ա. պահպանակը, ներքին կողմէն, Ա. սիւնակ կ'ըսկսի. «և շրջէր Յիսուս ընդ ամենայն կողմանս Գաղիղացոց» [Մտթ. Դ. 23]. Բ. պահպանակը, նոյնպէս ներքին կողմէն և Բ. սիւնակը. «Վաղվաղակի գգործիսն գնացին զհետ նորա» [Մտթ. Դ. 20]:

Այս Աւետարանի առաջին կողքին վրայ չորս հատ խաչ գամուած է. ասոնց ամէնէն մեծը, որ կողքին մէջտեղը գամուած է, հայկական ձևով, թևերուն ծայրերը երեք ճառագայթներով, որոնց վրայ կէսգնդիկներ [կոստողեր] կան. կեդրոնին վրայ քառակուսի կապոյտ քար մը: Խաչը արծաթ ոսկեգօծ է, վրան արձանագրութիւն կայ անուրեստ բոլորգրով՝

«Յիշատակ է Սուրբ խաչս Ճիհանշային, Ազատշային Հոգոյն. Ղալաճուխ, ի դուռն Սուրբ Կառապետ եկեղեցոյ. թվ ՌԹ. (1560):

Յիշատակարանը գրուած է ամէնէն վերջը.

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 14-5՝ նկարագրկան պարբերութիւններից առաջինն օրինակութեան սկզբում է, երկրորդը վերջում. իրար մօտ բերեցինք, որովհետեւ նրանց միջեւ «1909 Նոյեմ. 27, Ուրբ. Գալէճիք» թուագրումով օրինակուած յիշ-ների (Հմմտ. «Հասկ», 2002, Ա-Բ., էջ 69-71) ձեռագիրն այժմ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում է՝ Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի Հ^Պ 10687: Նկատի ունենալով, որ այս հաստատութեան «Մայր»՝ ընդարձակ ցուցակի ծրագրով ձեռագրիս մանրամասն նկարագրութեան հրատարակման ժամանակն անորոշ է, առիթն օգտագործում ենք եւ ձեռագիրն ամբողջապէս պատկերելու համար յիշ-ներից առաջ ներկայացնում ենք նրա արտաքին

յատկանիշների ու պարունակութեան նկարագրութիւնը: Այսպէս անելը նաեւ յարմար առիթ է Բաբէկէն կաթ-ի նկարագրածը ձեռագրի ներկայ կացութեան հետ համեմատել կարողանալու համար, ուստի նրա օրինակութիւնը համեմատել ենք ձեռագրի հետ, նշանակել յիշ-ների թերթահամարները եւ արել անհրաժեշտ ուղղումներն ու լրացրել վերջին՝ 1907ի յիշատակարանը, որ օրինակութեան մէջ չկայ:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեւանի Մատենադարանի Հ^Պ 10687

ԿԵՍԱՐԻԱ

ՉԻՋ. - 1277

Գրիչ՝ Յուսէփ քիյ

ԹԵՐԹ՝ 236. չգրուած՝ 1աբ, 235բ-6բ: ՊՐԱԿ՝ Ա-Լx8 (ԺԵ՝ 6, Ա, Լ՝ 7): ՆԻԻԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 24,6x16,5: ԳԻՌԻԹԻԻՆ՝ երկսիւն: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: ԿԱՋՄ՝ տախտակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի, դռնակով. աստառ՝ բաց կարմիր նուրբ մետաքսէ կտաւ, Ա. փեղկին՝ 5 մետաղէ խաչ, երկուսը ոսկեգօծ արծաթ, երկուսի կենտրոնում կարմիր, մէկի՝ կանաչ ակն, 2 ակը կիսաթանկարժէք, 1ը՝ ապակի. վերինի վերին թևը ընկած, չափը՝ 6x5 վրայի բոլորգիր արձանագրութիւնը՝ «/// տիր[ա]ցու Շ[ա]իրին, / դուռն Ս[ուր]բ / Կ[ա]ր[ա]պետին, / թվին / ՌԻԲ. (1593)». կենտրոնի 8,5x8,5 չափի կանաչ ակնով արծաթ ոսկեգօծ խաչի վրայ, բոլորգիր՝ «Յ[ի]շ[ա]տ[ա]կ է / ս[ուր]բ խաչս / Ճիհա/ւ/շային, Հազարշայ/ին հոգոյն. Ղալ/աճուխ, ի դու/ռն Ս[ուր]բ / Կառա/պետ եկեղեցոյ, / թվ[ին] ՌԹ. (1560)»: Բ. փեղկին 9 մետաղէ խաչ, 6ի կենտրոնում կարմիր տարբեր երանգների ակեր՝ 3ը կիսաթանկարժէք, 2ը ապակի. 3ը արձանագրութեամբ. ա) ստորին ձախակողմի 6x6 չափի խաչին, բոլորգիր՝ «Տ[է]ր Ա[ստու]ած Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս. Բամա/մեամ/այ», բ) աջակողմի վերը, 6x6 չափի սպիտակ ակով խաչին, բոլորգիր՝ «Ս[ուր]բ խաչ[ա]յ / յիշ/ատ[ակ] է / Ավր/անին / հոբոյն. / Ս[ուր]բ Կարապետ եկեղեցոյ», գ) աջակողմի ստորին 8,5x7,5 չափի, կարմիր ակով խաչին, երկաթագիր և բոլորգիր՝ «Յ[ի]Շ[Ա]Տ[ԱԿ] Է Ս[ՈՒՐ]Բ / խաչս, բարեխալս / մ[ա]խտեսի Յալիտիկին / հոգոյն, ի դուռն / Ս[ուր]բ Կ[ա]ր[ա]պ[ե]տ / եկեղեց/ոյն. ՌՃԸ/Դ. (1725)»: ՊԱԸՊԱՆԱԿ 1 (սկ) + 1 (վջ) = 2 թերթ, թուղթ, չգրուած, դրուած 1975ի նորոգման ժամանակ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. Ճակատագարդ՝ 2ա, 76ա, 116ա, 183բ: Լուսանցագարդ՝ հանգուցային (սակաւադէպ): Խորագրեր՝ կարմիր: Սկզբնատաւեր՝ սև և կարմիր երկաթագիր: Գոյներ՝ սև, կարմրի երկու երանգ:

ՊԱՏԱՌԻԿ-ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ 2 (սկ) + 2 (վջ) = 4 թերթ, մագաղաթ, երկսին, բոլորգիծ երկաթագիր, Ժ. դ., Աւետարան Մատթ. Դ. 10 - Ե. 11 (կարդալ՝ Գա-Դբ-Գբ-Դա-Բա-Աբ-Բբ-Աա) «[և գնա] միայն պաշտեսցես: Ապա եթող գնա սատանայ... Երանի է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ 233բ-4ա, ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 234բ (1282 թ.), 235ա (1414 թ.), 236բ (1907 թ.): ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ 1975 թ. նուրբ է ստացուել Վազգէն Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսից:

ՎԻՃԱԿ՝ 1975 թ. Մատենադարանում նորոգուելուց յետոյ բաւարար՝ թերթերի մաշուածքներն ամրացուել են. բնագիրն ամբողջական է, կազմի ունեցած երեք կապիչներն ու նոյնքան փայտէ ագուցիչ գամերն ընկած, պահպանակները կեղտոտուած, եզրերը թափուած, խոնաւութիւն տեսած և ստացած սնկային հիւանդութիւնից շատ թերթեր գունափոխուած՝ սևացած: Ամբողջը և 1-119, 179-236 թերթերն ունեն հին նորոգում և թղթերի հիմքերին կարկատաններ: Նորոգումը եղել է երևի գրչութիւնից երկու դար անց, նոյն ժամանակի է թուում նաև ներկայիս կազմը:

ԳՐՉԱՓՈՐՉ պիպ. Գ., 236բ - անկարևոր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

2ա-75բ [Աւետարան ըստ Մատթէոսի] - *Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի... զամենայն աւուրս՝ մինչ ի կատարած աշխարհի: Աւետարան ըստ Մարկոսի:*

76ա-115բ Աւետարան ըստ Մարկոսի - *Սկիզբն Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի... եւ ո՛չ ումեք ինչ ասացին, զի երկնչէին: Աւետարան ըստ Մարկոսի:*

116ա-183ա [Աւետարան ըստ Ղուկասու] - *Քանզի բազումք յաւժարեցին վերստին կարգել... եւ էին հանապազ ի տաճարին, գովէին եւ աւրհնէին՝ զԱստուած: Աւետարան ըստ Ղուկայ:*

183բ-233բ Աւետարան ըստ Յովհաննու - *Ի սկզբանէ է՛ր բանն... տանել զգիրսն, որ եթէ գրեալ էին:*

[ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա.

- [233բ] «Գրեցաւ սուրբ տէրունեան բանիցն շտեմարանս ձեռամբ անարժան եւ սուտանուն քահանաի Յուսէփա, ի վաելուամ մանկանց առաջաստի. որը ընթեռնոյք զսա կամ աւրինակէք՝ թողութիւն հայցեցէ՛ք յԱստուծոյ մեղաց մերոց եւ ծնողաց մերոց, արեամբ նահատակելո հաւր իմո Նահապետի, եւ եղբաւր իմոյ Յակոբի՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս, եւ Բ.ուց հայրազատացն իմոց՝ Գրեթի եւ Սէթի, եւ մա/234ա/ւր մերո առաքինո. եւ որ առատն է յամենայնի առ հասարակամէն, ամենեցուն ողորմեսցի՝ յիշելեացն եւ յիշողացն, եւ նմա փառք ընդ Հաւր եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտեն՝. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքիս Կեսարիո, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի դառն ժամանակի, յորում եկն երկրորդն փարաւոն՝ խրոխտալով ի քաղաքս Կեսարիա, եւ ահիւ մեծաւ ըմբռնեցան քրիստոնայք ամենայն, եւ նկուն դարձեալ՝ գնաց յաշխարհ իւր եւ ի ճանապարհին սատակեցաւ. ի թուաբերութեանս հայոց ՉԻՉ.ն (1277):

Աղաչեմ անմեղադիր լինել սխալանացն եւ խոչորութեանս, զի աւրըստաւրէ փախչէաք վասն հալածանացն անաւրինաց, եւ ի ծերպս վիմաց մտանէաք յաղագս ծովացեալ մեղաց իմոց. եւ մեծ նշան յերկինս եղեալ՝ զի խաւարեցաւ լուսին, որ ոչ էր այնպիսի խաւարեալ, եւ Գ. (3) ժամ խաւար եկաց՝ ամենեւին մուլթն:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ս տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, Հ՞ր 386, էջ 472: Որոշ պահասներով այլ տպագրութիւն տե՛ս Ալլա, Կեսարիա, Բ., էջ 1844-5 (ստացել է Ստեփան Մխիթարեանից, որ, առանց յիշ-ները բերելու, ձեռագրի նկարագրութիւնը տպել է՝ «Բիւրակն», 1900, էջ 619. աւելի ուշ՝ երկու յիշատակարան ուղարկել է իրեն):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

բ.

[234բ. Այլ ձեռք, մանր բոլորգիր, 1282 թ.] - «Փառք հասարակատիւ եւ համբուն պաշտելի եւ երկրպագելի Եր-

րորդութեանն՝ Հաւր եւ [Որդ]ոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ:

Բարի արարածս բնութեամբ ստեղծեալ բարի ի բարւոյ արարչէն, ըստ աստուածեղէն վկայութեան գրոց, եւ զնոյն երեւեցուցանէ միշտ փափագմամբ ի նոյն. ըստ որում բազումք զընդերկրաւս ամենայն անտեսեալ զուրվականս եւ զառաւրեայս վասն հոսանուտ եւ անցաւոր գոլոյն եւ միոյն միայնոյ իսկապէս բարոյն հետեւեալ փափագմամբ, այս է՝ Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն, եւ յաղագս նորին արեամբ չափ պատերազմեալ, հակառակ կալով մարմնոյ եւ մեղաց, ոմանք զանձինս ի մահ եղին որպէս զվկայան երանելիս, որք ընդ Հուր եւ ընդ սուր խաղացին, վերագոյն գտեալ հնարիցն սատանայի եւ գործակցաց նորին, եւ այլք՝ ճգնողական խստակրաւն վարուք արեամբ եւ մարմնով ընտ իշխանին աշխարհի եւ այսոցն չարութեան մարտեան եւ սպառազինեալ քաջապէս խաչին Քրիստոսի պարծանաւք յաղթեցին: Եւ կէսքն ընդ անձին եւ զստացուածս եւ զինչս բազմածախս նվիրեցին Աստուծոյ՝ մատակար[ար]ելով բաշխմամբ աղքատաց եւ կարաւտելոց, ակն ունելով հատուցման փոխարինաց յամենառատ Տեառնէն: Եւ զայս առնեն ոմանք վասն սիրոյն Աստուծոյ, եւ կէսք՝ սակս երկեղի տանջանաց, եւ այլք՝ վասն պսակաց հանդերձելոց փառացն՝ փոխարինացն ակն ունելով եւ վարձուցն ընդունելութեան:

Յորոց էր մի սրբակրաւն եւ պարկեշտ վարուք առաքինի քահանայ Յովսէփ. որ մատոյց զանձն նուէր ի պաշտաւնն Աստուծոյ, եւ ընդ անձին կամեցաւ տալ երախայրիս ի տաճար Տեառն ի նոր Սիոն զաւակ՝ զչունչ եւ զբան Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյն Քրիստոսի Յիսուսի վասն մեր՝ իւրոցն մատանց վաստակաւք եւ ձեռացն երկամբք, եւ զնոյն յոլով աշխատութեամբ եւ բազում քրտամբք, ի դառն եւ յանբարի ժամա[ակ]նիս եւ ըստ սրտին իւրոյ տենչման աւարտեաց զսալ ի թվ՝ Հայոց ՉԻԶ. (1277), ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ. եւ ի թագաւորութեանն Լևոնի բարեպաշտ արքաի: Եւ յետոյ ի թվ՝ Հայոց ՉԼԱ. (1282) ելեալ ինքն պատվելի քահայ Յովսէփ ի Կեսարոյ Կապադովկացոց, ճանապարհ[հ]որդել ի գա-

ւառն Կիլիկիոյ, եւ հասեալ ի քաղաքն Եգիոյ, որ է Այաս, /235ա/ եւ եղեւ յանգարծակի շրջաբնակաց ոմանց իսմայէլացոց, որ յայնմ ժամանակի զգուէին զերկիրն, արշաւեցին ի քաղաքն Այաս եւ որ շուրջ զնովաւ գեաղք եւ աւանք. զբազումս գերեցին եւ զայս սրախոյսող արարին, ընդ որս պատահեաց եւ քահանայ Յուսէփ եւ կատարեցաւ սրով՝ յամեսանն Դեկտեմբերի ԻԲ. (22) եւ ընգալաւ ի պսակողէն սրբոց ի Քրիստոսէ զանթառամ պսակն, սուգ մեծ եւ վիշտ եւ աղէտ կսկծալի թողեալ ծերունի եւ բազմահառաջ մաւր իւրոյ եւ հարազատ եղբարց՝ Գրեթին եւ Սեթին, եւ ամենայն ազգատոհմի իւրոյ վասն որոյ եւ ես Կոստանդին՝ նուաստ եւ յետինս յորդիս եկեղեցոյ. անմխիթար սգով լցայ ընդ մահն իմոյ արեանառու սիրելի եւ համազգի եղբաւրն, զի ըստ մարմնոյ եղբաւր հաւր իմոյ որդի էր Յովսէփ եւ ի տղայական տիոց ի մ[ի]ասին սնեալ եւ վարժեալ մեր յաստուածաւանդ աւրէնս Տեառն, յերեսս անգեալ աղաչեմ զքրիստոսասէրսդ, զի յիշեսչիք սրտի մտաւք զգրող տառիս զՅուսէփ աղաւթիւք ի Տէր. եւ նա ինքն որ զամենեսեան գիտէ եւ ճանաչէ յանվանէ կոչելով, զձեզ զամենեսեան յիշեսցէ, եւ ինքն աւր[հ]նեալ եղիցի յաւիտեանս. ամէն:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ս տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 528-9, Հ՞ր 433: Յապաւուած այլ հրատարակութիւն տե՛ս Ալպ., Կեսարիա, Բ., էջ 1845 (ստացել է Ստեփան Մխիթարեանից):

Գ.

[235ա, այլ ձեռք, բոլորգիր, 1414 թ.] - «Ի յամեան ՊԿԳ. (1414). որ հանգաւ Ասատն ի Քրիստոս, եւ մնաց իւր յիշատակ Բ. որդի՛ Յակոբն եւ Գրիգորն: Եւ եղին ի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն յիշատակ ծնողաց իւրեանց զսկի[հ] մի՛ ձ. (100) գրամ. յորում բաշխի ի սմանէ փրկական մարմին եւ արիւն Որդոյն Աստուծոյ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց պր. Ասատին եւ ամենայն աշխարհի: Արդ, պարգեւեաց զսկին Սրբոյն Գրիգորի, որ է ժառանգ եւ հայրենիք Ամիս քահանայի, եւ այլ ոք ո՛չ ունի իշխանութիւն եւ հրամանք, որ հանէ սուրբ սկին ի Սուրբ Գրիգորէն՝ յԱմիս իրիցու յեկեղեցոյն: Եւ որ հա-

նէ սկիւն եւ սուրբ եկեղեցւոյս Ամիստ երիցուն՝ կամ ինք կամ այլք, անիծեալ լիցի յամենասուրբ Երրորդութենէն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն. զի այս յիշատակ է սուրբ եկեղեցւոյս Լուսաւորչին ի փառս Աստուծոյ մերոյ. ամէն»:

1909 Նոյեմ, 27 ուրբ. Գալեճիք:

[236բ. մանուշակագոյն թանաքով, շղազիւր՝ խամրած, դժուարընթեռնելի. «Ի 21 Փետր. 1907 Ստանօսցի Աբրահամ քահանայի Հաջը-Սինոպեան հոս՝ ի Գելաճրզ եհաս եւ տեղւոյս վախճանեալ Տ. Կարապետ քահանայ Շէմերիկեանցի թաղման կարգը կատարելէն յետոյ 9 Մարտ 1907 վերադարձաւ յԱնկիւրիա, ուստի եկեալ էր Առաջնորդարանի հրամանաւն»]:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 14-15, Դ.

13

[գ. 1870 Օգոստոս 12. Գեորգ Եպս. ի Կ. Պոլիս, ի տան Ճանկ աղայի որդի Մովսէս աղայի տեսալ է] Յայսմատուր մի գրեալ ի մագաղաթի՝ յատուր թագաւորութեան Օշնի. չունէր յիշատակարան, բայց ուրեք ուրեք յիշատակիր անուն Կոստանդեայ կաթողիկոսի. անփոփոխ տօնք նշանակեալ էին ըստ կարգաւորութեան Տօնացոցին լատինացոց, այսինքն՝ Ծնունդն ի 25 Դեկտմբեր, Մկրտութիւնն՝ ի 6 Յունվարի, Տեառնդառաջ 2 Փետր[ուար], Աւետումն ի 25 Մարտի և այլն:

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

Ի Կ. Պոլիս, այժմ Մխիթարեանց Վեներաբիլի Հ՞ր
710/726

ՉԾԹ-ՉԿԹ. - 1310-1320

Հրտ. պտր. - Այս Յայսմաւորքի մասին եւս սոսկ այսչափ է. առանց որեւէ տարակոյսի, Մխիթարեանց Վեներաբիլի մատենադարանի 710/726 «Օշին թագաւորին համար» գրուած «Յայսմաւորք Ա.» ձեռագիրն է, որի մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս Յուլյակ Վեներաբիլի, Ե., էջ 1-28): Վերջինիս ստացման «ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ կը պակսին», ուստի վստահ

կարելի է ասել, որ սա եւս, ճանիկ աղայի որդի Մովսէսի տանը եղած միւս երկուսի նման Պոլսում «ստացել» են 1880ականներին:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 11, Բ.5գ.

14

Բոլորգիր և բաւական լաւ պահուած Շարականի մը յիշատակարանը: Կաթողիկոսարանիս Մատենադարանին համար գնուած Մկրեան Տ. Յովհաննէս ազ. քահանայի գիրքերէն է այս ձեռագիրը:

ՇԱՐԱԿԱՆ

Անթիլիասի Հ՞ր 104

ԵՐՋՆԿԱ

[ՉԿԳ.՞] - 1314՞

Գրիչ՝ Կարապետ Ճիչող
Ստացող՝ Տիրացու քահանայ

[373բ] «Յամին եւթնհարիւրերորդի եւ վաթսուն ընդ երրորդ երորդի (1314՞) թուաբերութեանս հայոց, ի կաթողիկոսութեան Կոստանդեայ Ձրողի եւ ի թագաւորութեան հայոց Աշնի եղեւ զրաւ զբռնութեան Շարականաց տառիս՝ Հին եւ նոր շարականաւք՝ պատարուն եւ անթերի, ձեռամբ Կարապետ Ճիչողի թարմատար գրչի, ի մայրաքաղաքս Եզնկա, սատարութեամբ Տիրացու քահանայի, ի խնդրոյ դեռարոյս (բաց) կրանաւորի՝ Մարտիրոսի որդւոյ իւրոյ» (թուղթ ինկած է):

[ԾԿթ.] Ասիկա գլխատր և բուն յիշատակարանը պիտի ըլլար ձեռագրիս՝ եթէ շարունակութիւնը կորած կորսուած չըլլար ինկած թուղթի հետ:

Բուն Բարեկենդանի կանոնէն յառաջ ալ փոքրիկ յիշատակարանիկ մը.

[57ա] «Ձստացաւ սորա զպատուական քահանայն զՏիրացու, որ ստացաւ զսա ի վայելումն հարազատ որդւոյ իւրոյ Մարտիրոս կուսակրան քահանայի՝ յիշեցէ՛ք ի Տէր: Նա եւ զեղկելի ոգիս գԿար[ապետ] Ճիչաղ յիշման արժանի արարէ՛ք ի Տէր, աղաչեմ»:

Ծանօթութիւն. Կոստանդին Զրոդ ըստածը Կոստանդին Գ. Կեսարացի կաթողիկոսն է, որ ըստ Օրմանեանի կաթողիկոսացաւ 1307-1322: Սա լատինամէտ էր. բաժակի մէջ ջուր խառնելուն համար Զրոդ կոչուած է Շարականիս գրչին կողմէն, թերևս արձագանգ ըլլալով ժամանակիցներէ տրուած եպերանքի կամ ծաղրանքի մակդիրին: Իսկ Օշին թագաւորեց 1308-1320, հետևեցաւ լատինամէտ քաղաքականութեան: Շարականիս գրչութեան թուականն է 763+551=1314 և կամ 769+551=1320:

ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. / 1935 Յունուար 29. Գ.2., / Կաթողիկոսարան - Անթիլիաս, / Լիբանան

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, վերջին՝ 54րդ էջին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մատենադարանի Հ՞ր 104 Շարակնոցի երկու՝ 373բ (գլխաւոր) և 57ա էջերի յիշ-ներն են, որոնք տե՛ս Յուլցակ Անթիլիասի, էջ 360, ուր կայ նաեւ 242բ էջի յաւելելալ մի յիշատակագրութիւն և ձեռագրի թուագրման տարբերակների արձանագրում: Յիշատակարանները վերահրատարակում ենք նկատի ունենալով թուագրմանը և յիշատակուած անձանց վերաբերող՝ Բաբգէն կաթողիկոսի ծանօթագրութեան գիտական կարեւորութիւնը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 54.

15

[Արմաշի վանքին վանահայր Ալեքսանեան] Գեորգ Վրդ. 1867 Դեկտմ. 10ին Կուտինա (=Բէօթահիա) կը գտնուէր նուիրակութեան պաշտօնով. հոն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ կը հանդիպէ քանի մը ձեռագիրներու, որու մասին կ'ըսէ ու կը գրէ. «Աստանօր տեսի զԱւետարան մի գրեալ ի բանպակեայ թղթի, որոյ յիշատակարանն է այս.

[ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ի Ս. Աստուածածին եկեղեցի Կուտինայի]

ԵՐԶՆԿԱ

ՉՂԴ. - 1345

Գրիչ և ստացող՝ Առաքել

[ա.]

[ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ]

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան՝ անհասանելի, անձառելի և անիմանալի, անբաժանելի աստուածութեանն յաւիտեանս. ամէն: Արդ, եղև աւարտումն գրութեան սուրբ Աւետարանիս ի թուականութեան հայոց ՉՂԴ. (1345), յաստուածագարդ հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ Հայոց կաթողիկոսի և քրիստոսապսակ թագաւորութեանն Հայոց Կոստանդինոսի և յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեանն սրբասէր արքեպիսկոպոսիս մերոյ տեառն Ներսէսի: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Եկեղեց, ի քաղաքս որ կոչի Եզընկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Թէոդորոսիս և Սուրբ Աստուածածին, ձեռամբ նուաստ և անպիտան գրչիս՝ սուտանուն երիցու Առաքելի՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց» և այլն:

Ի վախճան Մատթէոսի Աւետարանին, յորում սխալմամբ եղեալ կայ՝ գոր յաւարտ Մարկոսի պէտք էր դնել «Յարուցեալ Յիսուս» և այլն, նշանակի տրոգութիւն Աւետարանիս յետ ԳՃԺԵ. (315) [1660 թ.] ամաց, ի ձեռն վարդապետի ուրոյք Քէօթահեացւոյ. ուստի ինձ այնպէս թուեցաւ, թէ առաջին գաղթականք յԵրզնկայէ եկեալ իցնս այսր, որք և մինչև ցայսօր անկորուստ պահեալ են զանուսնս կրկին եկեղեցեաց, թէպէտ և բնակիչք անգիտակ զոյով այսմ, ունին ի քերանոյ ասանդից, թէ ի բոնութեանց Նատրշահայ վտարեալք ի Սղնախայ իցնս եկեալ. այս ևս հաւանելի է, զի ծագումն ասանդիցն՝ որ հագի հասանէ ցերկերիւր ամս, բազմօք յետոյ են քան զնախայիշատակեալս, իցէ թերևս հատուած մի գաղթականութեան Սղնախայ, որոց ի գայն առաջինքն բնիկք համարէին, որք և վասն բազում ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ մոռացեալ էին զառաջին հայրինիս իրեանց:

Հրտ. պտր. - Յիշ-նը չկայ ի ԺԴ. դ-ի յիշ-բ, էջ 343-5 (շարք 1345ի), իսկ ակնարկուած՝ 315 տարի անցի, որ է՝ 1345+315 = 1660 թ. նորոգման յիշատակարանը չկայ ի ԺԷ. դ-ի յիշ-բ, Գ., էջ 910-64 (1660ի շարք):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 4-5, Բ1.

Գալէճիքի Ս. Կարապետ Եկեղեցիէն Տարեգիրք. խոշոր բոլորգիր, մասամբ անխնամ պահուած: Յիշատակարանները վերջը գրուած:

[ՏԱՐԵ ԳԻՐՔ (ՃԱՇՈՑ)

ի Ս. Կարապետ եկեղեցի Գալէճիքի]

ԿԱՅԱ

ՊՀԶ. - 1427

ա.

Գրիչ՝ Սարգիս րաբունի եւ Անանուն
Տեղի՝ Կաֆա

«Փառք վեհից վեհին, անպարագրելի հզաւրին եւ բնաւից գոյացուցչին, երիս միին եւ մի յերիսին, անսկզբնականին, գերազանց լուսոյն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն այժմ եւ յաւիտեանս եւ անզրաւ յաւիտենից. ամէն:

Արդ, յանգ հասեալ զրաւեցաւ եւ բովանդակ շարագծեցաւ բազմաժողով կտակս աստուածաշունչ, որ կոչի Տարեգիրք, զոր յարմարեալ կարգեալ են սուրբ հարքն եւ ընտիր հայրապետքն մեր Գրիգորիս Վկայաւերն եւ նորին ժառանգքն, յաղագս պայծառութեան երկնանման խորանաց սրբոյ եկեղեցւոյ, ի պէտս համաւրէն քրիստոնէից, լուսաւորիչ հոգւոց եւ դարձուցիչ մոլորելոց ի ձեռն հովուաց հսկողաց, քանզի սովաւ պարծեալ պայծառանայ կաթողիկէ եկեղեցի. վասն բազմացուցանելոյ զպաշտօնեայս իւր՝ ի ձեռն սուրբ աւագանին ծնընդեանն. որք՝ փառաւորեն զամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին. ամէն: Արդ, զրաւ գրչութեան սորայ եղեւ ի թուաբերութեանս հայոց ՊՀԶ. (1427) ամի, Կշիռ կոչեցելոյ՝ յաշխարհիս Լազարաց, յերկիրս Հոնաց, ի մէջ մայրաքաղաքաց, ի մենաստանս մեծի Կաֆայի աստուածապահ քաղաքի, ընդ հովանեաւ մեծի ճգնաւորի Սրբոյն Աստուծի՝ առ ոտս սրբասիրի մեծի րաբունոյ Սարգիս երջանիկ վարդապետի, ի ժամանակս նեղ եւ խառնակ, զոր Տէր Աստուած խաղաղացուցեալ հանդարտեցուսէ ողորմութեամբն իւր, եւ ի հայրապետութեանն սրբազանի՝ իմաստուն եւ խոհեմ հանճարեղի՝ մեծի տեառն Պաղոսի մարգասիրի, եւ

ի յանեպիսկոպոսութեանն Կաֆայի, եւ ի նուիրակութեանն սրբասընեալ եւ կուսակրան եպիսկոպոսին տէր Յովսէփին, եւ հաւատարիմ սպասաւորի Տեառան իւրում եւ ճամարտասէր կրանաւորի տէր Մելքիսեթն նվիր[ա]կի. ձեռամբ նախասացեալ երջանկի Սարգիս վարդապետի, զի զկէս Ճաշոցիս մինչ ի Յարութիւն /// (ընդհատած թուղթի անկումով):

բ.

1431 թ.

Գրիչ՝ Կարապետ երէց
Նուիրատու՝ պարոն Կարապետ
Տեղի՝ Ախքերման

«Աւրհնութիւն, գոհութիւն, փառք եւ երկըրպագութիւն ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Ապէնիազ արարիչն Աստուած, որ արժանի արար զմեզ այս աստուածյաշունչ մատենիս, որ զբոլոր տարին պատուէ՝ զտօն տէրունական՝ ի Ծննդեանն մինչեւ ցվերանալն առ Հայր, զիջումն եւ զգալուստ Հոգոյն Սրբոյ, զայլակերպութիւն ի Թափաւրական լերինն, զհիացումն եւ զթմրիւն աշակերտացն, զննջումն եւ զվերայփոխումն ամէնաւրհնեալ Աստուածածնին, զբարձրանալն արարչին ի խաչին, զպատմութիւն նահապետացն ի Մովսիսական գրոց: Սայ է պատմող մարգարէիցն նոցին բանիւ, սայ ցուցանէ մեզ զառաքեալան պրակօք իւրեանց. սայ զչորեքտասան թուխթսն Պօղոսի հանապազ մեզ քարոզէ. սայ զեաւթն մատեան Կաթողիկէաքն գրեալ ունի յինքն իւր, որով անուանի Տարեգիրք. սայ լիայկատար ունի զՕհտարանն Քրիստոսի՝ քառակի հոսմամբ արբուցանել զքառայկողմ աշխարհի, սայ ցուցանէ մեզ զբոլոր դասս մարտիրոսաց, ճգնաւորաց եւ զկուսանաց. սայ է հրահանգիչ կարգաց եկեղեցւոյ՝ զոմանս կարգէ ի պաշտօն բանից. (զայլս յընթ) երցումն սուրբ գրոց. զկէսս հնչումն /// ակաց: Ի սմանէ վկայքն զաւրացան, արքն քաջացան, կանայք արիացան, որպէս եւ կու հրամայեն աստուածաբանքն ի լսելիս ժողովրդեանն թէ՛ Երանի ունիցի զօակ (=զաւակ) ի Սիրոն եւ յընտանակ Աստուծոյ յԵրուսաղէմ: Արդ, ի թվաբերութեան հայոց ի մեծ տաւ-

մարիս, ի ՊՃԶ. (1431) ամի բերեալ եղեւ գիրքս այս ի վաճառ
ի յաշխարհս Օլայաց, ի քաղաքս որ կոչի Ախքերման: Արդ,
բարէպաշտ եւ աստուածայտէր տանուտէրս այս պարոն Կա-
րապետս ցանկացող եղեւ այս աստուածաշունչ մատենիս եւ
գնէ զսայ իւր հալալ արդեանցն ՌԲՃ. (1200) սպ[իտակ], եւ
զրել է զսայ յիշատակ ի Սուրբ Թորոս եկեղեցի՝ յիշատակ իւր
հոգուն եւ իւր ծնողացն՝ պարոն Պապին, Բարեղէ եւ իւր հօրն՝
պարոն Սարգիսին, եւ իւր հօրեղբօրն՝ պարոն Թորոսին, եւ իւր
խաթուն մօրն՝ Մամուշին, եւ իւր խաթուն կողակցին՝ Կատարի-
նէ, եւ իւր եղբօրն՝ Յովանէսին, իւր որդուն՝ պարոն Սիմօսին,
զոր տղա հասակօ փոխեցօ առ Քրիստոս, եւ միւսս որդոյն՝
Յովիշին, եւ իւր խաթուն դստերացն՝ Յագիզին եւ Ետիլմելի-
քին, եւ իւր քուրոշն՝ Նինիֆարին եւ Բամբասին, Սարսիրոսին,
Գալուստին եւ Յետիկարին, եւ ամենայն արեան մերձօրացն
ողորմի Քրիստոս. ամէն:

Այլ աղաղակեմք ի խորոց սրտէ. քանզի տարին Բ. (2) անգամ
պարտին քահանայքն ընթեռնուլ զյիշատակ սուրբ գրոցս ի
մէջ ատենի եկեղեցոյ. զի հոգի այնոցիկ որ յիշատակեն սուրբ
գրոցս, հանգիցին միով Տէր ողորմայիւ, եւ դուք, աստուա-
ծասէ՛ր ժողովուրդք, մի՛ զլանայք յիշել լի բերանով եւ կա-
տարեալ հօտով զյիշատակ սուրբ գրոցս, զպարոն Կարա-
պետն եւ զիւր ծնաւդսն եւ զեղբարսն, եւ զիւր զօակսն եւ
զամենայն արեան մերձօրոս՝ զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն
յիշել ի Տէր. ամէն: / Այլ յիշելոցդ եւ յիշողացս / եւ զյիշա-
տակս ընթերցողաց / եւ բարեսէր ունկնդրողաց / ընդ քան-
քարին շահեցողաց / ժառանգեսցուք պարգեւք բարեաց / առ
հասարակ Տեառնէն բարեաց / արժանասցուք մասին շնոր-
հաց, / Հանուրց գոյից եւ ի մասանց՝ / այժմ եւ յանկէտ ժա-
մանակաց. ամէն:

Կրկին անգամ կու աղաչեմ / Առ հասարակ զեղբարսդ ամէն.
/ Բամեալ սրտիւ պաղատելով, / Աղաչեցէ՛ք զՏէր ողորմած, /
Պարգեւք բարեաց պարգեւելով, / զբիւր քանքարոյ պարտան
թողլով: Ես՝ Կարապետս եւ անարժան / Եւ սուտանուն եմ քա-
հանայ. / Տէրն ողորմի մեղօրիս / եւ թողութիւն ինձ շնոր-
հացէ: / Երանի թէ ինձ այց լինէր. / Բաբունին ինձ ողորմէր, /

Երէց որդի զիս անուանէր. / Յնծալի յարկսն եւ ուրախացնէր
[Մայրակապ՝ «ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԷՅ»]:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ներս չկան ի ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 359-
73 եւ 403-18 (1427 եւ 1431 թթ. շարքում):

Գ.

«Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ
Հոգւոյն Սրբոյ: Արդ, եղեւ զրաւ գրչութեանս, որ է Տարե-
գիրքս, յիշատակ է ի քաղաքն ի Խալաճուխն, ի Սուրբ Կարապետ
եկեղեցին: Բայց որ ստացաւ զգիրքս աստուածային, [պա]
ր[ոն] Թայմաման եւ դիւր յիշատակ իւր հոգոյն եւ իւր արեան
մերձաւորացն ամենայն. եւ յիշեսջիք դարձեալ զՃիճի-Պէկին.
որ Ռ.Պ. (1800) սպ[իտակ] /// ին զՏարեգիրս զայս յիւրեանց
հո[գոյն]/// իւր որդոցն՝ Այվատին եւ Աստուածատուր///:

Մանօթ.- Այս Գ. Յիշատակարանը շատ անճոռնի գրուած է և եղծ-
ուած տեղեր պ ունի:

Գ.

[1541 թ.

Կագմոզ՝ Սողոմոն]

«Զծոյլս ի բարիս, արագս ի չարիս, զկագմոզս սորին Սողոմոն
անուամբ միայն երէցս առ Տէր յիշեա՛, նաեւ զծնաւդս իմ՝
զԱստուածատուր քահանայն, եւ դուք յիշեալ լիջջիք ի Քրիս-
տոսէ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Կագմե-
ցօ Թ.Վ. ԶՂ. (1541), Հոկտեմբերի ԻԵ. (25)»:

Ե.

«Աստուած ողորմի Մարկոսի որդոցն՝ Դորոսին, Աաքին հո-
գոյն՝ տվաւ Զ. (6) զուրուշ Սուրբ Կարապետ եկեղեցոյն, երկու
զուրուշն Սաղմոսարանին եւ Դ. զուրուշն՝ ժամուն. Աստուած
ողորմի յիրանցն հոգոյն»:

1909 Նոյեմ. 29. Կիր. Գալեճիք.

Ա.Ա. ԲԱՎ/1909, էջ 16-18, Ե.

Հալեյի Առաջնորդական փոխանորդ տ. Արթին քահանայի կողմէն Ս. Յակոբայ Մատենադարանը նուիրեալ Մաշտոցին յիշատակարանները: Մաշտոցս գրուած է ՋԿԳ. 1512ին, բոլորգիր, մեծ[ութիւն]՝ 18x13 սմ, կաշեկազմ, գէշ գործածուած, պակասաւոր:

ՄԱՇՏՈՑ

[Երուսաղէմի Հ^մ 3417]

[ԶԷԹՈՒՆՈՒ ՎԱՆԲ]

ՋԿԳ. -1514

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 41-2՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ^մ 3417 Մաշտոցի 1514 թ. գրչութեան (ՋԿԳ. թուականի՝ Կիւլէսէրեանի 1512 վերծանումը վրիպում է), 1621 թ. նորոգման եւ 1658 թ. ստացման յիշ-ներն են, որոնք Հրատարակուած են՝ Յուցակ Երուսաղէմի, Ժ., էջ 325-7:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 41-42.

Գլը-Շէհերիի Ս. Գեորգ եկեղեցին եղած Յայսմաւորքի (խոշոր բոլորգիր, երկսին) յիշատակարանները, որոնք ձեռագրին վերջերը կը գտնուին: Իսկ ձեռագրիս վերջերն ալ քայքայուած ըլլալով՝ թողթերու պակաս և տեղափոխութիւններ եղած են:

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

[Ի Ս. Գէորգ եկեղեցի Գլը-Շէհերիի]

ԶԷՅԹՈՒՆ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

ԶՇԵ. - 1526

Հրտ. պտր. - Բարգէն կաթողիկոսի օրինակումը տե՛ս «Հասկ», 2002/Գ., էջ 196-9. ձեռագրի նկարագրութիւնը եւ յիշ-ների ամբողջութիւնը (լրացուած եւ սրբագրուած նաեւ Բարգէն Կաթող-ի այս օրինակութեամբ) տե՛ս Հետեւեալի մէջ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, Նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Կազմեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան. Կենսամատենագի-

տութիւն Տրդատ եպոս. Պալեանի, Կազմեց՝ Կարինէ Աւետեան, Երեւան, «Քննասէր», 2002, նկարագրութիւն Հ^մ 43, էջ 65-9»:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 21-23, Թ.

Գլը-Շէհերիի տ. Աւետիս քահանայ Արսլանեանի քով գտնուած բոլորգիր, երկսին, պատկերազարդ Աւետարանին յիշատակարանը.

[ԱԻԵՏԱՐԱՆ
[Ի Գլը-Շէհերի]

ՉՄՇԿԱԾԱԳ, ԽԱՐՏԻՇԱՐՈՒ ՎԱՆԲ

ԶՂԴ. - 1545

Գրիչ՝ Յովսէփ եպոս.

ա.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

«Փառք փառաւորեալ ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ միաբուն զաւրութեանն՝ երեքանձնեա տէրութեանն եւ մի կատարեալ իսկութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Աստուածային սիրոյն հետեւումն ընաւորեալ է յաստուածասէր անձինսն, զի ամենայն բարեաց սկիզբն գոյութեան ի նմանէ է, եւ այնչափ զաւրաւոր է, եթէ ոք սուղ ինչ ճաշակէ ի նմանէ, ան[ընդ]հատ կարաւտի եւ առաւել ցանկայ, զի թէպէտ մեծ են հաւատն եւ յոյսն եւ սէրն, սակայն ի հանդերձեալն ունին զկտարումն, իսկ սէր որ ըստ Աստուծոյ, յերկարածքի յանժամանակ յաւիտեանսն: Վասն այսորիկ սուրբք եւ արդարք առաջինքն զամենայն զկեանսն իւրեանց նեղութեամբ եւ չարչարանաւք աւետարանեցին ի սէրն Աստուծոյ՝ բեւեռեալքն ընդ չորս կողմ աշխարհիս, զչորեսին Աւետարանս նմանեալ չորից գետոց եղեմաբուխք, որ առողքն գտիեղերս եւ լցուցանեն հարկաւոր պիտոյիւք. այլ եւ գաղափարի չորեքկերպեան կենդանեացն, որ միշտ յարաշրջելի կան

եւ ի սպասու ընդդէմ արարչին իւրեանց, եւ այլ բազում աւրինակս ունի բանս տերունական՝ առ ի յաւետարանել սրբամիտ եւ աստուածաբնակ հոգիացելոց:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թրականութեանս հայոց ի ԶՂԴ. (1545) ամին, ձեռամբ յոգնամեղ եւ տարտամ ոգոյ Յովսէփ սուտանուն եպիսկոպոսիս, ի նահանգիս Չըմըշկաձագի, ի վանքս Խարտիշարու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Սարգսի Զարավարի եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսի եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց, որ աստ կառուցեալ կան, ի յառաջնորդութեան եւ ի վերայդիտողութեան տէր Մեսրոպ ըրբունապետի եւ տէր Թադէոսի եպիսկոպոսի, եւ յայլ միեղէն եղբարցս առհասարակ. ամէն, եւ ի հայրապետութեանս Սիսոյ տեառն տէր Սիմէովփի եւ ի միւս հայրապետութեանս Սուրբ Էջմիածնին տէր Ստեփանոսի: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ որք հանդիպիք ի սմա կարդալով կամ աւրինակելով եւ կամ աւագտիք ի լուսաւոր բանից սորա, եւ կամ գաղափար առնուք, քանզի գրեցաւ ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ եւ ունի գտասն խորանացն զգիրսն կարմրագրով ի վերայ իւրաքանչիւր գլխոցն համարին, եւ անմեղադիր լերո՛ւք խոշորութեան եւ սղալանացս, զի կարս իմ այս էր: Դարձեալ երես անկեալ աղաչեմ զընթերցաւ[ղք] սուրբ Աւետարանիս, զի յիշման արժանի առնէք զանպիտան եւ զանարհեստ եւ զփոցուն գծողակս զՅովսէփի եւ զանարժան եպիսկոպոս, եւ զհայրն իմ ըզՄարտիրոս տնտեսն եւ զմայրն իմ զԴշխոյն, եւ զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իմ. յիշեցէ՛ք ի սուրբ յաղալթս ձեր զիմ հոգեւոր որդին՝ ըզՎարդան մալազն, որ զթուղթս կոկեաց. Աստուած զինքն սուրբ եւ մաքուր պահէ ձեր սուրբ աղալթիւքդ, եւ կու խնդրեմ ի ձեզանէ՛ յորժամ որ ընթեռնուք զսուրբ Աւետարանս, իմ մեղացս թողութիւն խնդրեցէ՛ք յԱստուծոյ, եւ Աստուած զձեր մեղքն թողու. եւ որ յիշէ՛ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ. ամէն»:

Բ.

ՌՃԸ. - 1659

Հետագայ ստացող՝ Զաքարիա զալիֆա - «Արդ, զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զԶաքարիայ զալիֆայն, որ ստացաւ զսա ի հալալ ընչից եւ յարդեանցն եւ ետ յիշատակ ի հայրենական գաւառն Խսժորի, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնայ վանացն՝ յիշատակ իւր հոգւոյն եւ իւր ծնողացն՝ Գրիգորին եւ Բատիկին, եւ կողակցին՝ Եղիաարթին, եւ հանգուցեալ որդւոցն՝ Յովանէսին եւ միւս Յովանէսին եւ Մարտիրոսին, եւ մեծ պապոցն՝ Զաքարիային եւ Ուղուրլոյին, եւ մեծ մամոցն՝ Շահրիստանին եւ Սուրբոյին, եւ եղբարցն՝ Պողոսին, Եղիային եւ Աստուածատուրին, եւ քրւերցն՝ Կուլիստանին, Անսային, Մարիամին, Շահրիստանին եւ Նազուլին, եւ աներոջն՝ Պալիին, եւ զոքընջին՝ Փաշային, եւ որդւոց նորին՝ տէր Սարգսին, Մելքոնին եւ Քնարին, եւ փեսայնոցն՝ Յովանէսին եւ մահտեսի Աստուածատուրին, եւ քրւեր որդւոցն՝ Կարապետին, եւ քեռուն՝ մահտեսի Տօնիկին, եւ կնքահօրն՝ մահտեսի Պապուկին, Անսային եւ Կուլիստանին, եւ ամենայն արեան մերձակայից իւրոց՝ կենդանեաց եւ մեռելոց. զանձ յաւիտենական եւ անկապոյտ ճոխութիւն ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յուրախութիւն ուխտի մանկանց նազելի մօրս մերոյ՝ նոր Սիրովնի: Արդ, աղաչեմ զսրբազան եւ զաստուածամերձ դասս քահանայիցդ՝ որք ընթեռնուք կամ օրինակէք, յիշեալիք սրտի մտօք զյիշատակեալքս ի սմա. եւ որք յիշեն՝ յիշեալ լիցին առաջի ահեղատենին Քրիստոսի, ուր բանք սպառին եւ գործք թագաւորին առաջի արդար դատաւորին Քրիստոսի. ամէն: Եւ որ հաւատով Ամմէն ասացէ՛ եւ նմա ողորմեսցի Քրիստոս յիւր միւսանգամ գալստեանն. ամէն: ԹՎին ՌՃԸ. (1659), Հոկտեմբեր ամսոյ ի ԺԱ. (11)»:

Տանօթ. Այս յիշատակարանին համառօտը գրուած է իրաքանչիւր Աւետարանին վերջը:

Հրտ. պտր. - Յիշ-նս չկայ ի ժէ. դ-ի յիշ-ք, Գ., էջ 851-909 (1659 թ. շարք):

1909 Դեկտ. 30. Դշ. Գրք-Շէհիր

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 19-20, Ը.

20

Գալեհքի Ս. Կարապետ եկեղեցիէն, Առձեռն, բոլորգիր Մաշտոցի մը յիշատակարանը.

**ՄԱՇՏՈՑ [ՁԵՌԱՅ
Ի ԳԱԼԷԿԻՔ]**

ՌժԵ. - 1566

Գրիչ՝ Տօլվաթ սրկ.

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ յա[աւիտեանս. ամէն]:

Շնորհիւն Աստուծոյ ըսկսա եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ նորին կատարեցի ի թվին հայոց ՌժԵ. (1566), ձեռամբ բազմամեղ, անիմաստ եւ անպիտան գրչիս՝ Տօլվաթ սարկաւագ. վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, հազար բերան վա՛յ ինձ, լոկ անուն սարկաւագ եւ գործով անաւրէն: / Ով եղբարք իմ սիրելիք, / դուք յիշեցէ՛ք զիս եղկելի, մեղաւք ի լի, / որ ծուլ եմ ի բարիս / եւ արագ եմ ի չարիս, / վա՛ եղուկ է զիս, / թէ զինչ լինիմ այս ծով աշխարհի: / Յիշես՞իք ի սուրբ աղօթս ձեր գաշխատողս սորին, եւ Աստուած զձեզ յիշէ միւսանգամ զալստեան. ամէն»:

Հրտ. պտր. - Անկանոն յանգաւորումով կամ բառերի պակասով օրինակուած չափածոյ մասի տողատումը մերն է:

1909 Նոյեմ. 30. Բշ. Գալեհքիք:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 18, Զ.

21

[Գեորգ Վրդ. 1867] Դեկտմ. 19ին կը գրէ.- «Յառաջնորդարանի [Կուտինայ] Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյն տեսի զմատեան մի գրչա-

գիր, միջակ դրիւք, ի վերայ բանպակեայ թղթի, որոյ ի տեղիս ինչ գոն յիշատակարանք, բայց մի ի յիշատակարանէն, որ ի կատարածի գրեալ կայ, քաղեցի զկարևորսն, որ է այս.

Դ Ա Տ Ա Ս Տ Ա Ն Ա Գ Ի Բ - Կ Ա Ն Ո Ն Գ Ի Բ Բ
Ի Ս. Աստուածածին եկեղեցի Կուտինայի

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՌԿ. - 1611

ԳՐԻՉ՝ Ասլան: ՍՏԱՅՈՂ՝ Յակոբ Քէօթահացի]:

Արդ, այս մատեան ունի զերեսս թղթոց 1031, ի սկզբանէ ցվերջն նօտրագիր, գործ անաջողակ գրչի, որ զանուն իւր ի յիշատակարանսն Ասլան կոչէ:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻԻՆ

Ի սկզբան է՝

Դատաստանագիրք Մխիթարայ Գօշի, յետոյ՝

Կանոնագիրք, ապա՝

Անուանք ՅԺԸ. [318] հայրապետաց սուրբ ժողովոյ Նիկիոյ, Յանկ կաթողիկոսաց՝ սկսեալ ի սուրբ Լուսաւորէն ցտէր Սարգիս, որ էր թուական հայոց ՆԽԱ. (992). եւ փրկչին ՋՂԷ. (997),

Յանկ մի եպիսկոպոսաց Կամսարական տան, եւ ապա՝

Ի բանից երանելոյ Տաթևացոյ զբանս ինչ վասն Աղթամարայ աթոռոյն,

Օրինակ թղթոյն Կիրակոսի Վիրապետոյ, որ եբարձ զանէծս աթոռոյն Աղթամարայ,

Դարձեալ նորին Կիրակոսի Խրատ կանոնական ընդհանուր ամենայն հաւատացեւոց ի Քրիստոս,

Տեսիլ սրբոյն Սահակայ եւ Մեկնութիւն նորա,

Հարցումն պէսպէս խոստովանութեան բանից եւ սահմանաց եկեղեցւոյ ի զգուշութիւն, զոր հարցեալ համրակ քահանայն, որոյ անունն՝ Արքայութիւն կոչի՝ զԴավիթ ոմն քահանայ գիտուն յոյժ. Բան՝ ծ.

Կանոնք երանելոյն Օգոստինոսի Հռովմայ եպիսկոպոսի Վասն վարուց կրօնաւորաց,

Բանք գեղեցիկ եւ յոյժ պիտանիք յաղագս պսակի եւ
ամուսնութեան եւ աստիճանաց ազգականութեանց հոգեւոր
եւ մարմնաւոր՝ թէ քանի պորտն ո՛չ է ամուսնութիւն,

Յատկութիւն խոստովանութեան,
Յաղագս շնութեան եւ պոռնկութեան բանք,
Վասն գողութեան,

Կարգ եւ թիւ կաթողիկոսացն Հայոց՝ նստեալ յաթոռն
սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յէջմիածին, զոր հասուցանէ
մինչեւ զՎկայասէրն՝ որ էր եղբօրորդի եւ յաջորդ Շարիալոյն,
որ մեռաւ ի Ո՛կԳ. (=1214),

Սամուէլի քահանայի Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝
յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս
ծաղկաքաղ արարեալ»։ Սա սկսանի յարարչութենէ եւ հա-
մառօտ ժամանակագրութեամբ եւ աղիւսակօք բերէ զպատ-
մութիւնն մինչեւ ցամ Տեառն ՌձԿԵ. (1165) եւ Հայոց ՈժԴ.
(1165). եւ հուսկ ուրեմն՝

զՏեսիլ սուրբ Լուսաւորիչ Հօր, զոր ետես ի Վաղարշապատ.

Այս իսկ է բովանդակութիւն մատենին, զոր բազմօք ցանկացայ առ-
նույ և տանել ի վանս [Արմաշու], այլ ոչ կամեցան տալ առաջնորդն և
իշխանք:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

«Սայ գրեցաւ ի դառն եւ անբարի ժամանակն՝ որ զքրիս-
տոնեայքն քչէին եւ հարկանելով ուղարկէին իւրեանց տեղն,
զի երկիր նոցա էր աւերեալ, եւ ոչ է մնացեալ բնաւ ամե-
նելին շէն, ի թՎականութեանս Հայոց ՌԿ. (1611), ի մայրա-
քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, եւ
աւարտեցաւ ի Ղալաթայ, ի դուռն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին,
ի Հայրապետութեան Մելքիսէթ կաթողիկոսի եւ ի պատրիար-
գութեան յայսմ նահանգին Կեսարացի Գրիգոր ըաբունապե-
տի... Եւ արդ, ցանկութեամբ եւ բազմադիմի օրինակօք տե-
սանի եւ բաժանեալ ի վերայ բնութեանս, ումեմն փառաց եւ
մեծութեան, եւ այլ ումեմն՝ յաջողութեան, եւ այլք յայլ իմն
հեշտութեան եւ փափկութեան աշխարհի, եւ տիրապէս հա-
սանելոյ ի կամս սրտի, իսկ ես նուստ ծառայ ի ծառայիցն
Աստուծոյ, Հայրապետաց սրբոց Քէօթաիիացի Յակոբ եպիսկո-

պոս եւ անարժան եւ տրուպն ի կարգս Հայրապետաց, զա-
մենայն ցանկութիւն եւ զխորհուրդ մտաց եւ զյօժարութիւն
կամաց երկրորդ եւ յետին համարեցայ առ այս աստուածա-
լին գանձիս ստացումն, եւ զսայ ստացայ յիշատակ անջնջելի
եւ մեծութիւն եւ գանձ անկողոպտելի, եւ զի յամենայն գոր-
ծոց բարեաց թափուր եւ ունայն եմ ի մարմնաւոր յիշատակ
ինձ, եւ ոչ ունիմ յիշատակ յետնոց զկնի մահուան իմոյ, եւ
ոչ հոգեւոր ըստ մարգարէին թէ՛ Երանի՛ որ ունիցի յիշատակ
ի Սիօն եւ ընտանեակ յԵրուսաղէմ, եւ իմ վասն այսր յուսոյ
ըստ ըղձից փափաքման ոգւոյ իմոյ աշխատասիրեալ երկար
ժամանակս, բազում տառապանօք այսր եւ անդր, Ժ. (10) ամ
ի Տարօս գաւառի բնակելով ի վանս Գլակայ, որ յանուն սուրբ
Կարապետի կառուցաւ, ի փակակալութեան եւ ի սպասաւո-
րութեան Սուրբ Կարապետին, եւ յետոյ անտի դիմեցի տարաշ-
խարհիկ Արարատեան երկիրն՝ Էջմիածին, որ է աթոռ սրբոյն
Գրիգորի մեր Լուսաւորչին եւ այլ Հայրապետաց, եւ զկնի նորա
այլ Հայրապետաց մինչեւ ի կատարած է, եւ այլ բազում վա-
նօրայս եւ ի մայրաքաղաքն Նախիջևանայ Ե. (5) ամ բնակելոյ,
այլ եւ Երնջակայ Սուրբ Կարապետն աւուրս ինչ բնակելով, եւ
անդ առեալ զօծումն կրօնաւորութեան, եւ յետ նորա չուեալ
ի վանս Գրիգորի Տաթևացոյն տիեզերալոյս վարդապետին, որ
կրկին լուսաւորեաց զաղգս Հայոց, եւս առաւել զգասս վար-
դապետաց, զամենայն գրեալս մեկնելով, անդ արարեալ ամ
մի, եւ անտի դարձեալ դարձաք ի Նախիջևան, եւ անդ առեալ
իմ զկարգ ի Մելքիսէթ կաթողիկոսէ ի թՎին ՌԾԳ. (1604), եւ
այսքան տեղիք չըջելով, որոնեալ ի գիւղ, քաղաք, ի վանք եւ
ամենայն շէնս՝ ոչ գտի ըստ խնդրուածոց իմոց Գիրս կանո-
նաց կատարեալ. ուրեք ուրեք երեւէր մասունս՝ եւ ո՛չ կա-
տարեալ, այլ անկատար, եւ մնացի վարանեալ. եկի ի Հայ-
րենի աշխարհն իմ ի Քօթաիիայ, եւ ապա յետ ամաց ինչ, ՌԿ.
(1611) թուին յղեաց առ իս Գրիգոր մեծ ըաբունապետի Կե-
սարիացոյ եւ պատրիարքի Կոստանդնուպօլսոյ թուղթ, թէ՛ Ե՛րթ,
նի՛ստ փոխանորդ ի տեղի իմում եւ հով[ու]է զժողովուրդ
իմ սեպհական, եւ այս հրամանաւն եկի ես ի Կոստանդնուպո-
լիս, եւ ժողովուրդն ամենայն հնազանդեցան ըստ հրամանի
կամաց մերոց եւ ընդունեցին իւրեանց առաջնորդ, եւ տե-
սի անդ Կանոնս՝ կատարեալ Գիրս կանոնաց, զոր հաւաքեալ

էր զկանոնս առաքելոց, վարդապետաց, Հայրապետաց սրբոց վարդապետն Գեորգ Կիլիկեցին, որ է Սսեցի, եւ անտի առեալ էր զօրինակն [երիցս երանեալ քաջ ըբարենապետն մեր տէր Գրիգոր վարդապետն, եւ ի նմանէ առեալ էր զօրինակն]* աշակերտն նորա տէր Ագաթիա Սասնցի, զի նա բազում ջանիւ խնդրեալ էր բազում տեղիք ժողովոց ի մի վայր ի վերայ այն կանոնացն, առաւել աւելեաց բազում կանոնս ի բազում օրինակաց, այնպէս վարժամ եւ հարուստ, որ ոչ գտանէր ազգիս մերում, ի մի տուփ ժողովեալ, եւ ես տեսի զնա եւ բազում ուրախութեամբ լցայ՝ եթէ այժմ կատարեցաւ խնդրուածն իմ, եւ առեալ ի նմանէ օրինակեցի...» եւ այլն:

«Այս այն Գեորգ վարդապետ է՝ զորմէ յիշատակէ Հ. Յովհաննէս Զօհրապետան ի նախաբանութիւն Աստուածաշնչին [Վենետիկ, 1805], յերես 6, էջ Ա. զորմէ գրէ. «Իսկ թէ ո՞րք իցէ այն Գեորգ, առ այժմ չունիմ ստուգութեամբ հասաստել ինչ զնմանէ... դէտ եւս արտաքոյ այսր ոչ ուրեք հանդիպեցաք Գեորգեայ ումեք, որ յառանձին կազմութեան օրինակի Աստուածաշունչ գրոց իցէ աշխատասիրեալ: Ի ցանկի ուրեք, որ ի կատարածի Դատաստանագրոց Մխիթարայ Գօշի, և ի սկզբան Կանոնագրոցն եղեալ կայ. «ՀԵ. Բանք գեղեցիկ և պիտանի յաղագս ազգականութեան պսակի և անուսնութեան թէ քանի՞ պորտն է լինել անուսնութեան, և այլ զանազան խրատս վասն ազգականութեան, կնքահայրութեան և խնամութեան, զոր արարեալ է սրբոյն Գեորգայ վարդապետի Կիլիկեցոյ...» և այլն: «ՀԶ. Այլ խրատ արարեալ Յակոբայ Խրիմեցոյ՝ աշակերտի Գեորգայ վարդապետի»: Եթէ Յակոբս այս իցէ՝ որ խնդրեաց ի Խլաթեցոյն զԿարգաորութիւն ժամակարգութեան մերոյ, յայտնի ուրեմն ժամանակ Գեորգայ վարդապետի, զորմէ վարանմամբ խօսէր և Զօհրապետանն, և զորմէ պարտ է հետագօտել ի պատմագիրս՝ որ պակասի առ իս»:

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 5-9 ընդօրինակուած է 1611 թ. Կ. Պոլսում Ասլան գրչի գրած ձեռագրի յիշատակարանը, պարունակած նիւթերի թուարկումը եւ Գէորգ եպս. Ալեքսանեանի որոշ պարզաբանումներ. նրան վերաբերող ծանօթութիւնները. այս ամբողջը, յաւելուածական նոր տեղեկութիւններով տպուած է որպէս «Ծանօթութիւն» Անկիւրիայի Կարմիր վանքի Հ^ր 43 Կանոնգրքի նկրագրութեան, որ տե՛ս Յուլյակ Անկիւրիոյ, սիւն 264-7. այստեղից յիշ-ն ար-

տատպուած է՝ ԺԵ. դ. յիշ-ք, Ա., Հ^ր 550, էջ 450-2, ուր ունի նաեւ ծանօթութիւնք. «Յիշատակարանի բովանդակութեան համառօտ վերաշարադրանքը տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1897, Յուլիսի 14, Հ^ր 214, Աղանոնու յօդուածում», ուր գրչի անունը «նշուած է Արսլան», ապա՝ յիշատակարանի [ ]* հատուածը լրացրել է «ըստ Ն. Ակիւնեանի («Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 324): «Ես տեսի անդ»ից մինչեւ վերջ տե՛ս նաեւ «ՀԱ», 1936, էջ 324»: Յուլյակ Անկիւրիոյ, սիւն 268 համամատելով եզրակացնում է, որ Կոտինայի այս ձեռագիրն օրինակուած է իր նկարագրած (սիւն 229-63) Հ^ր 43 ձեռագրից, ապա եզրափակում. «Իսկ Գէորգ վարդապետը, որ Զօհրապետան կը յիշէ, անծանօթ չէ կարծուածին պէս: Ուշագրաւ դէմք մըն է ան, որ խմբագրած է Սուրբ գրոց նախադրութիւնները եւ գլխացանկերը, եւ ունի ուրիշ գործեր ալ» [Գ. Տ-Վ.՝ իմա՛ ԺԳ. դ. յայտնի մատենագիր Գէորգ Սկեւոսցին է]:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 5-9, Բ2.

22

ՇԱՐԱԿԱՆ
[ի Գըր-Շէհեր]

ՌՂԱ. - 1642

Գըր-Շէհերի տ. Աւետիս քահանայ Արսլանեանի քով գտնուած նօտրգիր առձեռն Շարականին յիշատակարանը.

Գրիչ՝ Պետրոս

«Փա՛ռք Հօր անմահի, / Որդւոյ Միածնի, / Հոգւոյդ ճշմարտի՛ / Սուրբ Երրորդութեանն անբաժանելի, / այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենի՛:

Աստանօր եւ յանգ ել՝ կատարեցաւ տառս եղանակաւոր, որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ ամենամեղ եւ անիմաստ գրչի Պետրոս անպիտան եւ յետին քահանայի, ի թ՛ականի ՌՂԱ. (1642):

Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք քահանայից, որք ընթեռնուք կամ գաղափարէք, յիշեսձիք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ

յաղօթս ձեր զհայրն իմ Խաչերն եւ զմայրն իմ Ալթունն, եւ զկողակիցն իմ Ղիյմաթն, եւ զքոյրն իմ Ներկիզն եւ այլ ամենայն համօրէն զմերձաւորքս իմ ի Տէր: Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս յիշողացս եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի յիւրում զալստեանն. ամէն, Հայր մեր որ յերկինս»:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 19, է.

23

Դպրեվանոց Մատենադարանէն, ըստ Տքթ. Յ. Թօփճեանի ցուցակին՝ թիւ 195. որ Հաւաքածոյ մըն է, որուն սկիզբը կը գտնուի - Յովհան Երզնկացոյ ասացեալ Խրատ հասարակաց Քրիստոնէից, քահանայից և ժողովրդոց, ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց և հայրապետաց և վարդապետաց: Եւ սուրբ հայրն մերոյ Վարդան վարդապետի և յամենայն ժողովելոց. գր[ո]ց: - Ս. Լուսատրչի Տեսիլն ալ կը բովանդակէ:

Հ Ա Ի Ա Ք Ա Ծ Ո Յ

յ Ա ը մ ա շ]

ՌՇՏՈՒՆԻՔ

ՌՃԺԵ. - 1666

Գրիչ եւ ստացող՝ Արսէն արեղայ ա.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

[227բ] «Փառք եւ ակրհնութիւն, շնորհ եւ գոհութիւն, պատիւ եւ երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, երիս անձնաւորութեանն եւ ի մի բնութիւն բոլորեալ աստուածութեանն՝ արարչին եւ նախախնամողին ամենայն գոյի՛ցս, որ ետ կարողութիւն մեղապարտ եւ անարժան գրչիս Արսէն արեղիս՝ հասանել յաւարտ հոգեւոր եւ աստուածաքնար, ամենալի սեղանոյս, եւ ծաղկերանկ եւ անուշահոտ բուրաստանիս, ի թըլիսն հայոց ՌՃԺԵ. (1666), ի կաթողիկոսութեան Կիլիկեցոց տեառն Յակոբ բաբունապետին, եւ յՐՌըշտունեացն տեառն տէր Եղիազարին, ի թագաւորութեանն սուլտան Ահմատին, ուր եւ իւր ազգայինքն բոլոր ջնջին եւ քրիստոնէքն ի հարկի [կացու՞]ցին»

(սրբուած) ազատին: Ընդ նոսին եւ զԱրսէն անարհե՛ստ գրիչս յիշման արժանի արարէ՛ք, եւ զծնաւղն իմ. եւ թողութիւն մեղաց հայցեցէ՛ք մեզ ի Քրիստոսէ, եւ դուք յիշեա՛լ լիջիք ի բարի ակրհելոյն յակիտեանս. ամէն»:

Բ.

Թըրուականք, որ յԱդամայ մինչեւ առ մեզ, որ Գաւազանք կոչին:

ՅԱդամա՛ մինչեւ ի ջրհեղեղն ամբ Ս.Մ. եւ ԽԲ. (2242).

Ի ջրհեղեղէ՛ն մինչեւ յե՛լն իսրայէլի յԵգիպտոսէ Ռ. եւ ԴՃ. եւ ՉԳ. (1483) ամ է:

Ընդ ամենայն՝ Վ.Չ. Իէ. (3727) [Վ.ՉԻԵ՝ 3725]: Եւ յելիցն մինչեւ յողիմպիաթն Ջ. եւ ԺԵ. (915) որ լինի՛ յԱդամայ մինչեւ յողիմպիաթն:

Հրտ. պտր. - Ա. միաւորը՝ յիշ-ը տպուած է մեծ յապաւուամներով, իսկ «Գաւազանք» կամ «Դարագլուխք» անուանով բնորոշուող երկրորդը՝ բնագիրը չկայ ի Յուցակ Արմաշի, էջ 362-9:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 13, Գ.

24

Անկիրիոյ Կարմիր-վանքի գանձատան Աւետարանին յիշատակարանները, գրուած Յովհաննոս Լուսարանի վերջը՝ իրարու ետևէ: - Աւետարանիս մեծութիւնն է 17x13 սմ. երկսիւն, սիւնակները գունատր գիծերով որոշուած, մանր բոլորգիր, թուղթ բամպակ, պատկերազարդ և զարդագիրներով, սկիզբը Լուսարանական պատկերներ և 10 խորաններ, գրիչն է Մարտիրոս քահանայ, երկու անգամ կազմուած, արդի կազմը կէս արծաթապատ:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

յ Ա ն կ ի ւ ր ի ա]

ՇՆՏԷՐ

ՌՃԼԲ. - 1683

Հրտ. պտր. - Այստեղ «1912 Յունիս 24. Կիր. Կարմիր-վանք, Անկիւրիա» ստորագրութեամբ օրինակուած է 1683 թ.՝ գրչութեան եւ 1733 թ. հետագայ մէկ յիշատակարան,

որոնք, ձեռագրի նկարագրութեամբ հանդերձ, տե՛ս Յուցակ Անկիւրիոյ, Հ^ր 309, սիւն 1297-1302:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 37-8, ԺԳ.

25

ՌԱՄԳԻՐՔ
[յԱրմաշ]

Դպրեվանուց (Արմաշ) Մատենադարանէն, ըստ Տրթ. Յ. Թօփճեանի ցուցակին՝ թիւ 35 ձեռագիրէն, որ է Բակատագիրք (՝) [= Բախտագիրք] կամ Կիտադրական գուշակութիւն:

ԵՐՈՒՍԱԳԼԷՄ

ՌՃԽԴ. - 1695

Գրիչ՝ Խաչատուր Սիլխաւրացի

Ստացող՝ Յովհաննէս սրկ. Թալասցի

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա.

Յիշատակարանս գրուած է ձեռագրին սկիզբը. *Յանուն Աստուծոյ գլխածին եւ ողորմածին. Սկիզբն Բանիս այս իմաստութեան արհեստիս, որ հաստատեցին իմաստասէրքն, ողորմութեամբ անեղին եւ անմահին Բարձրելւոյն, որ զարարածս ի յոչընչէ գոյացոյց, զծով եւ զցամաք, զհրեշտակք եւ զմարդիկք, զհոգի եւ զշնչաւոր, զանասուն եւ զգազան, զթռչուն եւ զսողուն. եւ փառք արարողին սուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ յաւիտեանս ամէն: Եւ վերստին գոհանալով փառաւորեմք զմիասնական, անբաժանելի սուրբ Երրորդութիւնն՝ զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին Սուրբ, եւ հաւատամ զաւետումն Քրիստոսի եւ զԾնունդն Քրիստոսի, եւ զՄկրտութիւնն Քրիստոսի, եւ զԽաչելութիւնն Քրիստոսի, եւ զաստուածապէս Յարութիւնն, եւ զՀամբարձումն Քրիստոսի, եւ զնովին մարմնով զԳալուստն միւսանգամ, եւ զԴատաստանն յաւիտեանական հաւատամք: Եւ դարձեալ գոհութիւն ամենահարուստ սուրբ Երրորդութեանն, որ շնորհեաց մեզ՝ Հայոց ազգիս զսուրբ Գրիգորիոս Լուսաւորիչն Հայաստան-*

եայց, որ եղեւ առաջնորդ ի լոյս գիտութեան որդւոցն արամեան եւ լուսաւորեաց զամենայն տիեզերս Հայաստանեայց հրամանաւն Աստուծոյ: Այլ եւ գոհանալով, փառս վերընծայեմք ամենազաւր արարչին Աստուծոյ, որ յայտնեաց զսուրբն Սահակ Պարթև՝ ի յազգէ մեծի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչն, որ յայտնեաց ընդ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին՝ զգիրս հայոց, եւ թարգմանեցին զամենայն գիրս աստուածային՝ զՀին եւ զՆոր կտակարանքն եւ զարտաքին իմաստութիւնքն, եւ զքերականութեան արհեստն, եւ զաստղաբաշխական, եւ զերկրաչափական, եւ զբժշկական, եւ զո՞մկական (այսպէս), եւ այլ բազում արհեստք, զոր ի վերջին դարուս, որ նուազեալ եւ նըկուն եղեալ էր ազգս հայկազ[ե]ան, եւ զաւրացեալ էր ազգն իսմայելական, որ դքրիստոսադաւան զազգն տանջեն անողորմաբար, եւ պէսպէս փորձութիւնս անելով ի վերայ հաւատացելոցն՝ անխնայաբար կեղեքեն հարկապահանջութեամբ, տալով վիշտս յուրովակի եւ տառապանս անմեկնելի: Բայց բազմազուլթն Աստուած ո՛չ իսպառ կամի կորուսանիլ երկրպագուացն իւրոց. զի քանիցս անգամ ընթացեալ պատերազմեցին ի վերայ՝ տանն Լատինացոց, ամօթի լեալ չոգան ի յետս, շահելով զոչինչն եւ զանօգուտն. քանզի ի [ՌՃ]ԻԹ. (1680) թվականէն մինչեւ ի [ՌՃ]ԽԴ. (1695) թուակա[կա]նն ամենայն ամի գնան ազգն տաճկաց ի վերա տանն Դաղմատացոց եւ պարտաւորեալ ի նոցունց, թողուն զհամայն բանակն, հանդերձ զանձիւն եւ պատերազմողական զէնիւն, եւ փախստական հազիւ անկանին ի նահանգս եւ ի գաւառս իւրեանց, ի ժամանակի թագաւորութեանն տաճկաց սուլտան Ահմէդի, որդւոյ սուլթան Մեհմէտին, եւ ի կաթողիկոսութեանն աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորիչն տեառն Նահապետին՝ աշակերտ տեառն Եղիազարու կաթողիկոսին. եւ ի հայրապետութեան սուրբ Երուսաղէմի աթոռոյ տեառնեղբօրն Յակոբայ՝ տէր Յովհաննէս արհեսպիսկոպոսին, որ եւ մականուամբ Նօխտտ յորջորջի, եւ նորին փոխանորդի՝ բազմաշխատ ծերունի Պապա Մինասին Սիլւաւոյ՝ աշակերտ քաջ հոետորի, սրբակրօն եւ առաքինի Աստուածատուր տիեզերալոյս վարդապետի, թարգմանեալ եղեւ գիրքս ռամկական ի տաճիկ լեզուէ առ հայ լեզու, ի թուականիս հայոց ՌՃՆԴ. (1695), ձեռամբ անպիտան եւ անիմաստ գրչի Խաչատուր Սիլւաւոյ, առ վայե-

լումն տիրացու Յովհաննէս սարկաւազին, որդի Մինանին Կեսարացոյ, ի գեղջէն Թալասու: Որք եւ կարդայք կամ օրինակէք, յիշեցէ՛ք միով Հայր մեղայիւ զգծօղ տառիս եւ զվայելօղ սորին, եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի. ամէն: Վասն որոյ սկիզբ գրոցս յառաջ գճամիաթն դրին, որ է ինքն Ը. (8) կէտ եւ ինքն կու ելանէ կամ Բ. (2) Փարտ կերպ է, կամ ի Բ. (2) լո՛ւծ կերպ է, եւ ի ԻԵ. (25) ցեղ զամերն պատմէ յայտնապէս, եւ ԴՃ. (400) ցեղ Հարցումն եւ պատասխանի կու տա՛, եւ ինքն Հանապազ ի ԺԵ. (15) տունն կու գտլի, որ է միզանն, որ ասի Կչիռք, եւ ի յայտ տնէս ելանէ այս ամենայն ազգ հուքմերս, եւ թէ՛ այս կերպս ի ըռամն շատ ելանէ. գուշակէ ժողովուրդ մարդկանց բազում կամ հարսանիս՝ թէ՛ վկայն բարի լինի եւ թէ՛ վկան չար լինի՝ գուշակէ ժողով մարդկանց չարութեան կամ աւարումն եւ որ սոցին նման է:

Բ.

Նոյն գիրքին 96 երեսք. եւ այս ամէն նշաննիս ի յուճաւաթն կու լինի, որ է մայրերն, այսինքն՝ առաջին չորս տունն եւ կամ ի պուճիաթն, որ է յերկրորդէ չորսն: Եւ այս ըռամիս քշտելն այսպէս արուեստ է, հանց գիտենաս, որ ամենայն մարդ զայս չի՛ հասկանար, եւ այն որ զաւրութիւն եւ օգտութիւն է՝ միտք չի հասկանալ. մեք ի յայտ տեղս կարճառօտ արարաք, եւ զայս ըռամին ուսումն եւ զգիտութիւնն եւ զհուքմն ի յայտ արուեստն պատմեցի: Այլ եւ գիտացիր, որ ըռամըն կու պիտի որ հանապազ սպրկիկ եւ լուածուած կենա՛ եւ սպրկիկ հագուստ հագնի, եւ ըղորդախօս լինի, եւ հանապազ յեղօց* կենա եւ աղօթէ, ի ծաղրէ եւ ի թլահէ ի զատ կենայ, եւ պընտերես եւ անհարկի մարդու հետ չելնէ ու չի նստի, որ յիւր արուեստն յայտնի լինի, եւ զձածուկ խորհուրդն Աստուած գիտէ, եւ ծածկագէտն Աստուած է, եւ մնա՛ յաւիտեան, եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն: Այլ եւ ես՝ գծողս եւ ցանկացող արուեստիս Միլստրացի Ստեփանի որդի մահտեսի Խաչատուրս, մեծաւ ողորջանօք աղաչեմ՝ զվայելողք տառիս եւ ընթերցողքդ, զի ասասջիք՝ Աստուած ողորմի գծողի հոգւոյն, եւ ողորմածն Քրիստոս ի միւսանգամ գալստեանն իւր ողորմեսցի ձեզ ըստ մեծի ողորմութեամբն իւրով. ամէն:

* յեղօց օ = հեղօց օ:

1909 Մարտ 27, Աւագ Ուրբ. Դպրեւանք (Արմաշ)

Հրտ. պտր. - Ա. յիշ-ը մեծ յապաւումներով եւ այլընթերցուածներով է տպուած, իսկ Բ. տպուած չէ՛ ի Յուցակ Արմաշի, էջ 102: Ըստ այսմ եւ կրկին հրատարակելն օգտակար դիտեցինք:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 1-3 [Ա.]

26

Դարձեալ Աւետարան մը, տէր Արթին քահանայ Եսայեանէ տէր, Ս. Յակոբայ Մատենադարան, խոշոր բոլորգիր, մեծ 26x19 սմ, կաշեկազմ, քայքայուած.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Յ Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ [Հ՞ 3379]

ՋԷՅԹՈՒՆ

ՌՃՄԵ. - 1708

Հրտ. պտր. - Այստեղ «ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ, 1923 Յուլիս 28. Շբ., Ս. Յակոբ - Երուսաղէմ» ստորագրութեամբ օրինակուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ՞ 3379 Աւետարանի 1708 թ. գրչութեան (տեղի՝ Ձէյթուն, գրիչ եւ ծաղկող՝ տէր Սահակ, ստացող՝ Արթուխեանց Գրիգոր) յիշատակարանը, որ ձեռագրի նկարագրութեան հետ հրատարակուած է՝ Յուցակ Երուսաղէմի, Ժ., էջ 249-50:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 43-44.

27

Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ ձեռագրաց մատենադարանի թիւ 57 ձեռագրէն, որ է Քարոզգիրք Բերդումեան Պետրոս Արքեպս-ի, գրեալ 1821. յԵօտեմիշ, «ընդ հովանեաւ Սրբոց Հոփիսիմեանց քնաղակերտ եկեղեցոյն»: Պատմութիւնս գրուած է ձեռագրիս վերջը՝ վեց դատարկ թղթերու առաջինին վրայ:

ԷՕՏԷՄԻՇ

ՌՄՀ. - 1821

[77ա] «Պատմութիւն յաղագս սուրբ Վանայ Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի, որ յԱրմաշ»:

Հրտ. պտր. - Այստեղ բնագիրն օրինակուած է «1923 Ապրիլ 23. Բշ. Ս. Յակոբ, Երոսաղէմ, ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.» ստորագրութեամբ: Երոսաղէմի Հ^ր 57 ձեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս, Յուցակ Երոսաղէմի, Ա., էջ 186-9. այստեղ՝ էջ 188-9 հրատարակուած է նաեւ Արմաշի վանքի պատմութեան բնագիրը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 38:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԱԿՈՎԲԱՅԻ,
ՄԱԿԱՆՈՒՆ ՏԻՐԱՅՈՒ. ԺԲ. ԴԱՐ

(Նորայայտ վանքական դիմանկարի առիթով)

Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) մեր աւագ գործակից Սամսոն Լալաֆարեանը, կարճատեւ հիւանդութեամբ մահուան մահճին դամուած ժամանակ՝ 1994 թ. Յուլիսի 26ին մեզ հրաւիրեց, ցաւօք, ի վերջին տեսութիւն (վախճանուեց Օգոստոսի 1ին) եւ յանձնեց Հայերէն 6 եւ վրացերէն 2 ձեռագրական պատառիկ-մասունք, որոնք ստացել էր յայտնի պատմաբան եւ հնագէտ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի¹ կնոջից: Բնականաբար, բոլորը գրանցեցինք Մատենադարանի Համապատասխան Հաւաքածուների մէջ: Վերջերս առիթով կրկին անդրադարձանք նրանցից առաւել ուշագրաւ մէկին՝ Հայերէն պատառիկների հաւաքածուի Հ^ր 2098 միաւորին, որ, մայր ձեռագրից կոպտօրէն պատուելով հանած լինելու պատճառով՝ ձախից անկանոն եզրագիծ ունեցող, ամենալայն մասերում 19,5x15,8 սմ չափսի մագաղաթէ մի թերթ է եւ որի առաջին երեսը սկզբնապէս եղել է չգրուած, բայց այժմ ունի ուշ շրջանի երկու մակագրութիւն. ա. ԺԸ. դարի վերջի նոտրանման շղագրով եւ սեւ թանա-

* Նախորդ տպագրութիւնը՝ «էջմիածին» ամսագիր, 2004/Բ-Գ., էջ 101-127:

¹ Յայտնի է, որ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը (18 ժ. 1875 - 27 Բ. 1943) «1915-17ին, [Ռուսաստանի] կայսերական դիտութիւնների ակադեմիայի գործուղմամբ, Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի վիլայէթներում հաւաքել է աւելի քան հազար ձեռագիր, պատմ. վաւերագիր եւ ազգագր. նիւթեր»։ տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երեւան, 1885, էջ 663. Հմտ. Օննիկ Եզանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 94-5. Վասպուրականի հաւաքածուների մասին՝ էջ 93-105:

քով՝ «Խորհուրդատետր սրբոյ պատարագի, զոր ժամարար քահանայք միշտ ընթեռնուն ի ժամ սրբոյ պատարագին. ուրեմն յիշեա՛, ո՛վ սուրբ Հայր, կաթողիկոս, եպիսկոպոս եւ քահանայ», բ. շղագիր, մանուշակագոյն թանաքով՝ «Թղթատեր, նիւթն եւ յիշատակն գրած [եմ]. Վահրամ վարդապետ Կանաչեան, միաբան Կտուց անապատի, 1904 փ[րկ]չական] թ[ուականի] յունիս 28: / Յիշատակ է գիրքս Կտուց անապատի / 231երդ»: Ըստ առաջինի՝ պատառիկի մայր ձեռագիրը եղել է Խորհուրդատետր (Պատարագամատոյց), ըստ երկրորդի՝ եղել է Կտուց անապատի Հ՞ր 231 ձեռագիրը եւ ունեցել է յիշատակարան, որ 1904 թ. օրինակել է նոյն Կտուցի միաբան Վահրամ վ. Կանաչեանը:

Ակնյայտ է եւ այն, որ այս թերթը 1904 թուականից յետոյ է անջատուել¹ մայր ձեռագրից, որի այլ հետքեր երկար փնտրեցինք Վասպուրականի ձեռագրերի 1910ական թուականներին Երուանդ Լալայեանի արած՝ անտիպ մնացած նկարագրուածիւնների եւ նրանց վերաբերող մեր ունեցած նիւթերի, Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի գրառած յիշատակարանների ստուար հատորներ² մէջ. եւ չգտանք (ուրեմն՝ նրանք այս «Խորհուրդատետր»ը չեն տեսել). փնտրեցինք նաեւ հիմնակա-

¹ Մեր նկարագրող ձեռագրերից մանրանկարների, խորանների, կիսախորանների, ճակատազարդերի, լուսանցային նկարների, լուսանցազարդերի եւ յիշատակարանների պատուում-կտրում-հանման դէպքերը բաւական շատ են, նոյնպէս եւ յիշատակագրութիւնների մէջ շատ են ձեռագրերն այդ եղանակով եղծողներին ուղղուած գզուշացում-անէծքները: Յարութիւն Քիւրտեանն իր անձնական հաւաքածուի միաւորներից թերթեր կամ նրանց մասեր կտրողների ձեռքը կոչում էր «չորնալիք». յօդուածին հետագայ շարադրանքի մէջ տեսնելով այս պատառիկի գիտական եւ գեղարուեստական մեծ արժէքը, նրա պատուողի ձեռքին այս որակումը չպէտք է տանք, որովհետեւ եթէ ապագայում բուն ձեռագիրը երջանիկ պատահմունքով չյայտնաբերուի, ապա առայժմ պէտք է արձանագրենք, որ այսօր նոյնպիսի պատահմունքով փրկուած է գոնէ այս մի արժէքաւոր թերթը:

² Մրանց վերաբերող մանրամասները տե՛ս մեր «Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածուների ցուցակների հրատարակման խնդիրը (Նախնական հաղորդում. Լիւմ անապատի 1282 թուականի վերագտնուած Նոր կտակարանի առիթով)».- «Էջմիածին», 2003/Ա., էջ 57-60:

նում Արեւմտեան Հայաստանից ծագող ամբրիկեան պետական, համալսարանական, մասնաւոր¹ եւ անձնական² հաւաքածուների մէջ. կրկին չկար, ուրեմն, ամենայն հաւանականութեամբ, ձեռագիրը չի պահպանուել:

Այս, Կտուց անապատի եւ Վասպուրականի այլ վայրերի ձեռագրերի զգալի քանակի չպահպանուածութեան հանրայտ պատճառը հետեւեալն է. Վասպուրականի ձեռագրերն էջմիածին փոխադրած՝ Լիւմ անապատի վերջին վանահայր Յովհաննէս վ. Հիւսեանը Կտուցի ձեռագրերի մասին գրել է. «ունէր նաեւ մօտ հինգ հարիւր կտոր ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ 320 կտոր³ միայն յաջողուեցաւ ինձ բերելու էջմիածին, իսկ մնացածը՝ ամենաընտիր մասը, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ, մնացին եւ բաժին եղան թիւրքերուն, շնորհիւ նոյն անապատի միաբան, ան-

¹ A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, by Avedis K. Sanjian, University of California Publications. Near Eastern Studies, 16. University of California Press, Berkeley, Los-Angeles, London, 1976 (XIX + 863 էջ. նկարագրուած՝ ԱՄՆի 13 նահանգների եւ Մոնրէալի (Կանադա) 35 հաստատութիւնների պատկանող 180 ձեռագիր), Medieval Armenian Manuscripts at the University of California, Los Angeles, [by] Avedis K. Sanjian, with contribution by Alice Taylor and Sylvie L. Merian and with the assistance of S. Peter Cowe, University of California press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999 (382 էջ, 34 նկար, նկարագրուած՝ 91 միաւոր). նաեւ՝ Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts, Edited by Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, The Pierpont Morgan Library, New York, Princeton University Press, 1994 (231 p., նկարագրուած է ցուցահանդէսային 88 միաւոր):

² Նկատի ունենք նշանաւոր երկու Յարութիւնների՝ Հազարեանի եւ Քիւրտեանի հաւաքածուները. ձեռքի տակ ունենք առաջինի՝ Օննիկ Եգանեանի կազմած, երկրորդի՝ տիրոջ կազմած եւ մեր խմբագրած-լրացրած անտիպ ցուցակները: Հազարեան հաւաքածուի ցուցակի համար տե՛ս Օննիկ Եգանեան, Աշխատութիւններ... Հրատարակութեան պատրաստեց Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Յանկերը կազմեց Գայիանէ Թերգեան, Երեւան, 2014, էջ 11-2, 287-328:

³ Ըստ Օ. Եգանեանի ճշգրիտ հաշուումների (տե՛ս նրա՝ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 100), Կտուց անապատից էջմիածին է բերուել 202 ձեռագիր, այսինքն՝ երկու հինգերորդ մասը:

հեռատես եւ կամակոր Ստեփան արեղային, որուն դարձեալ նման Վարագայ գործակալ Պետրոսին, շատ խնդրեցի ցուցնել ինձ պահարանը (իմա՛ թաքստոցը - Գ. Տ-Վ.) եւ յանձնել էջմիածին փոխադրելու, սակայն չլսեց եւ չհամաձայնեցաւ: 1918 թուին Վան վերադարձող ժողովրդեան երկրորդ նահանջին 10-12.000 գերի մնացողներէն ողջ մնացող 400 անձեր, երբ... ղրկուեցան Հայաստան, նոցա պատմութեամբ, որոնք ականատես եղած են եւ այժմ ողջ կան ի Հայաստան, թիւրքեր մտնելով կղզիներ, կը խուզարկեն եւ կը գտնեն պահարանները՝ թէ՛ Կոուլց անապատին ամբողջապէս եւ թէ՛ Վարագայ այն պահարանը, որը չուզեց յայտնել Պետրոսը, եւ եղած ամբողջ հարստութիւններն ու ձեռագրերն կամբարեն Վան. գերի մնացող հայերէն Արսէն Կիրակոսեանի եւ մի քանի ուրիշներու կը կանչեն իմանալու, քննելու, թէ ի՞նչ դրքեր են ատոնք, որոնք կիսազրազէտ ըլլալով, միայն այսօր կը հասկացնեն, թէ «Այս գրքերը ձեռքով գրուած են, հին գրքեր են, տպուած չեն՝ որ մենք կարենանք կարգալ եւ ձեզ հասկայնել» եւ այլն: Այս եղելութիւնը պատմողներու համեմատ՝ ամբարուած այդ հնութիւններն եւ ձեռագրերը փոխադրուած են, բայց իրենք չեն կրցած իմանալ՝ ո՞ւր արդեօք՝ Անկիւրի՛, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը»¹: Ռուսական զօրքի նահանջին յաջորդած վերագրաւումից յետոյ՝ 1915 թ. վերջերին, ձեռագրերն ու հնութիւնները հաւաքելու եւ փրկելու համար Վասպուրականում շրջող մտաւորականները²

¹ Յովհաննէս Վ. Հիւսեան, Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուակիւն չէն եւ միաբանական վանքեր էին. եւ իրենց մէջ գտնուած ազգ[ային]-եկեղեցական թանգարժէք հնութիւններն, հարստութիւններն եւ հարիւրաւոր դարաւոր մեծարժէք գրչագիրքը կը մնային անկորուստ.- Մաշտոցեան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^Կ 92, էջ 9բ-10բ (չուտով տպագրելու ենք նկարագրական այս տետրի ամբողջական բնագիրը):

² Նիկողայոս Մառը, Նիկողայոս Ադոնցը, Յովսէփ Օրբէլին եւ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերութեան նշանակած արշաւախմբի անդամներ էին իսկ Յովհաննէս Վ. Հիւսեանը Գէորգ Ե. կաթողիկոսից յանձնարարութիւն ունէր ձեռագր-

մեր բոլոր եկեղեցիներում եւ վանքերում միշտ տեսնում էին «այստեղով թուրքն է անցել» պատկերը (տե՛ս նկ. 1)¹: Մեր պատառիկից երեւում է, որ նրա մայր ձեռագիրն «ընտիր» է եղել, ուստի եւ պէտք է «ամենաընտիր մասի, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ» մնացած լինի չյայտնաբերուած թաքստոցում եւ անցած թուրքերի ձեռքը²:

Պատառիկի երկրորդ էջին կայ 14,7x10,3 չափսի կարմիր շրջանակով (շրջանակի գծի լայնքը 3 մմ)՝ ձեռնադրութեան տեսարան պատկերող մանրանկար. ձեռնադրողը եւ ձեռնադրուողը կանգնած են երկխորան եւ եռագմբէթ (մէջտեղինը գնդաձեւ է, կողքերինը՝ սրագագաթ) եկեղեցում, առաջինը ուղիղ դիրքով, ձախ ձեռքը դրած երկրորդի գլխին, որ խոնարհուած է: Եկեղեցու կենտրոնական գմբէթը նկարի մէջտեղից մի փոքր ձախ՝ շրջանակից 1 սմ վեր է ելնում,

րբը ժողովելու եւ էջմիածին փոխադրելու:
¹ Լուսանկարի բնագիրը գտնուած է Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հնագիտութեան ինստիտուտի (Ս. Պետերբուրգ) դիւանական բաժնում՝ «Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի պլամ»։ պատճէնը 1980ական թթ. Երեւան է բերուել վաստակաշատ պատմաբան-բանասէր Պարոյր Մուրադեանի ջանքերով:
² Վերջերս յաճախ ենք լսում ո՛չ-հրապարակային խօսակցութիւններ այն մասին, որ Անկարայի գրադարանային-դիւնական հաստատութիւններում կան եօթ փակի տակ պահուող հայերէն հազարաւոր ձեռագրեր. արեւմտահայութեան նկատմամբ թուրքերի կազմակերպած անօրինակ եղեռնի փաստը ճանաչել տալու եւ նրա շարունակութիւն-պահանջատիրութեան առաջին խնդիրը պէտք է լինի բռնագրաւուած այդ ձեռագրերը՝ մեր ժողովրդի մշակոյթի եւ պատմական յիշողութեան անփոխարինելի յուշարձանների վերագործը: Այս գաղափարն անպայման համեմատելի է այն տխուր փաստի հետ, որ բոլորովին վերջերս Գերմանիան Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի գրադարանից «վերստացաւ» հարիւրաւոր ձեռագրեր եւ հազարաւոր տպագիր գրքեր, որոնք գուցէ պէտք էր համարել համաշխարհային երկրորդ պատերազմում զոհուած երեք ու կէս հարիւր հազար հայ գիւնուորների արեան գինը, սակայն Հայաստանի իշխանաւորների մտքով ազամ չանցաւ դրանց դիմաց պահանջելու Գերմանիայի գրադարաններում գտնուող հայերէն հարիւրաւոր ձեռագրերը, որոնց մի մասը, անկասկած, այնտեղ հասել է առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ, ամենայն հավանականութեամբ՝ եղեռնի իրագործած թուրքերի գերմանացի հրահանգիչների ձեռքով:

իսկ նրա գագաթը պսակում է 1,7x0,9 չափսի ոճաւոր ոսկի խաչ: Նկարն ունի կանոնաւոր եւ վարժ երկաթագրով երկու մակագրութիւն. ա. շրջանակի վերին եզրագծից վեր, ոսկեգոյնի մօտեցող՝ բաց դարչնագոյն թանաքով (ըստ երեւոյթին՝ ամբողջ ձեռագրի գրչութիւնը եւ թանաքն այսպիսին է եղել)՝ «ՏԻՐԱՅՈՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ» (երկու բառի միջեւ շրջանակից դուրս ելնող կենտրոնական գմբէթն է), բ. շրջանակի մէջ՝ նրա եւ խորանի սիւնի միջեւ, ձեռնադրողի նկարից ձախ, նրա գլխից մի փոքր վեր սկսելով, դէպի ցած շարունակուելով եւ արմունկին չհասած աւարտուելով, կապոյտ հէնքի վրայ սպիտակ ներկով գրուած է. «ՏՐ Ս/ՏԵՓ/ԱՆ/ՈՍ / ԾԱ/ՌԱ / Ք՛Ի»¹ (տե՛ս նկ. 2):

Մեր առաջին խնդիրը, բնականաբար, պատառիկի մօտաւոր թուագրումն էր, իսկ դրա համար նկարագրողումը եւ նկարն աւելի լաւ ուղենիչ են, քան՝ գրչութիւնը եւ գրատեսակը (առանձնապէս՝ մեր ունեցած սոսկ երկու բառի), ուստի մանրանկարչութեան բազմափորձ հետազօտողներ Իրինա Դրամբեանի եւ Էմմա Կորիմազեանի հետ մանրագնին նայելով եւ խորհրդակցելով, յանգեցինք ԺԲ-ԺԳ. դարերի սահմանագծին՝ առաջինի երկրորդ կէս կամ երկրորդի սկիզբ: Թէ՛ «Տիրացու եպիսկոպոս» բառերի գրչութիւնը եւ թէ՛ մանրանկարի ոճական յատկանիշները թելագրում էին նախընտրելի համարել ԺԲ. դարի երկրորդ կէսը, ուստի անմիջապէս համեմատեցինք Գրիգոր Ներակացու Մատեանի Ներսէս Լամբրոնացու պատուէրով գրուած՝ պահպանուած հնագոյն օրինակի (ՄՄ չ՛ր 1568, 1173 թ.) մանրանկարների հետ եւ համոզուեցինք, որ արտայայտչաեղանակների ու ոճի բաւականաչափ մերձաւորութիւններ կան: Փորձելով մօտաւոր ենթադրել գրչութիւն-ծաղկման միջավայրը, աւելի հաւանական համարեցինք Կիլիկիեան Հայաստանում ծաղկուած լինելը, քան՝ բուն Հայաստանում: Առաջին հայեացքից թուաց, թէ վերելի

մակագրութիւնը վերաբերում է ձեռնադրողին, իսկ շրջանակի մէջի երկրորդը՝ ձեռնադրուողին, բայց սրան հակասում էր այն հանգամանքը, որ վերջինս գրուած է ձեռնադրողի նկարին կպած, մինչ՝ ձեռնադրուողից աջ եղած տեղն աւելի մեծ՝ ընդարձակ է, սակայն ազատ է թողնուած:

Այս ելակէտերն ունենալով, բնականաբար, պէտք է փնտրէինք միաժամանակ երկու անունը. երկուսն էլ յանգեցրին ԺԲ. դարի երկրորդ կէսին ապրած մի անձի, որով աներկբայ դարձաւ, որ ձեռնադրուողը մնացել է անանուն, իսկ մակագրութիւնները վերաբերում են մի՛միայն ձեռնադրող եպիսկոպոսին, որին Հ. Աճառեանն իր յայտնի բառարանում բնորոշել է այսպէս. «103. Ստեփաննոս Տիրացու վարդապետ, առաջնորդ Վարագայ կամ Խաչի վանքի, արքեպիսկոպոս Վանտոսպի, մեծահամբաւ սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ. ծերութեան ժամանակ Գրիգոր Զ. Ապիրատ («1194-1203 թ.») կաթողիկոսը թախանձանօք հրաւիրեց նրան իր մօտ՝ Հռոմէլայ: Ներկայ եղաւ Լեւոն Բ.ի թագադրութեան հանդէսին «1199 թ. [Յունուարի 6ին]»¹:

Այդուհետեւ, ի վերջոյ, յաջողուեց գտնել պատառիկիս մայր ձեռագրի թերի եւ «ամբողջական» երկու նկարագրութիւն. Օննիկ (Յովհաննէս) Բարաղամեանն իր «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ գործի մէջ այն նկարագել է որպէս Կտուց անապատի չ՛ր 49՞. առաջին՝ թերի նկարագրութեան տարբերուող բնորոշումներն ու տուեալ-

¹ Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Դ., Երևան, 1948, էջ 616 (այսուհետեւ՝ ԱնձԲո. Դ.):

² ՄՄ ձեռ. չ՛ր 6333, 10բ (էջ 20) եւ 66ա (էջ 131). առաջին նկարագրութեան մէջ ձեռագրի անունը նախ գրել է «Սորհրդատետր», ապա ջնջել եւ վերեւը գրել ճիշտը՝ «Տետր ձեռնադրութեան կիսասարկաւազի»: Կան նաեւ փոխադարձ յղումներ. առաջինի ձախ լսում, վերից վար՝ «Սոյն 49 թիւը տե՛ս 131րդ երեսը» (10բ), երկրորդի սկզբում՝ «Փոխադրած 20րդ երեսէ, տեղւոյն անձկութեան առթիւ» (66ա), վերջինիս ձախ լսում այլ ձեռքով, սեւ թանաքով, վերից վար գրուած է: «ընդօրինակուած է»:

¹ Մեր ձեռագրերում առկայ աւանդոյթին հետեւելով՝ զոյգ շեշտը գործածում ենք համառօտման՝ պատիւի նշանի փոխարէն:

ներն ուղղանկիւն՝ [ ] փակագծերի մէջ առած եւ երկրորդին հիւսելով, ներկայացնում ենք այն.

«49. Տետր կամ Տետրաֆոն ձեռնադրութեան կիսասարկալազի. 27, 19 եւ 2.¹ վրայի սեկը ցեցերէ ծակծկուած եւ պատուած, մագաղաթեայ եւ ոսկիով, լաջուարդով եւ այլ ընտիրընտիր [եւ ականապարար] երանգօք եւ արուեստով, [արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ] պատկերազարդ եւ ծաղկած [մարդոց, թռչնոց եւ այլ նկարներով], իւրաքանչիւր էջը 18 տող, եւ աղօթքներն ու սկիզբը եւ վերջը գրուած կրկին յիշատակարանները գրուած 1 հար. մեսրոպեան ոսկի տառերով², իսկ սաղմոսները վառ կարմրադեղով՝ տողերուն միջեւ մեսրոպեան փոքր տառերով: [Ամբողջ] տետրին թերթերը 30 [29] հատ [գրուած է միայն մէկ երեսէն եւ նորէն մէկ հար. մեծ ոսկի եւ մեսրոպ. տառերով եւ ոմանց միջոցները կարմրադեղով եւ փոքր տառերով]. ափսո՛ս, սակայն, որ վերջին դարերու մէջ անխոհեմ գրիչ մը խորհրդատետրի պարունակութիւնը [երկուստեք] գրած է³ բոլոր տողերուն միջեւ, սեւադեղով եւ բոլորագրով: Առջին երեսը [1 հար. ոսկիով եւ մեսրոպ. տառերով] գրուած յիշատակարանն

¹ Ձեռագրերի չափսը նշանակում է «երկայն[ութիւն], լայն[ութիւն], թանձր[ութիւն]» կարգով եւ «հար[իւրորդ]» սանտիմետր միաւորով. պահպանուած եւ Մաշտոցեան Մատենադարան եկած ձեռագրերի ներկայ չափերը, փոքր շեղումներով, համապատասխանում են Բարաղամեանի նշածներին, օրինակ՝ Հ⁴⁹ 5560ինը նշել է «25, 17 եւ 8» (6333, 1ա), իսկ ձեռագրացուցակում (Բ., Երեւան, 1970, էջ 133) 24,5x16 է: Մեր խնդրոյ առարկայ ձեռագրի՝ Բարաղամեանի նշանակած 27x19 եւ պատառիկի ունեցած 19,5x15,7 չափերի տարբերութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերջինս անխղճօրէն եղրահատուել է, յատկապէս ստորին լուսանցի մասից:

² Պատառիկի տառերի բարձրութիւնը 0,5 սմ է:

³ Այս տեղեկութեամբ պարզուում է այն հանելուկը, թէ ի՞նչու պէտք է խորհրդատետրի մէջ նկարուէր ձեռնադրութեան տեսարան, որ աւելի յարիր է Մաշտոցի բնոյթի ձեռագրերին. մինչ այդ նայեցինք խորհրդատետրի մի քանի տասնեակ նկարազարդ ձեռագրեր եւ, ձեռնադրութեան պատկեր չգտնելով հանդերձ, արձանագրում ենք, որ ծիսական այս ժողովածուի պատկերագրութեան ուսումնասիրումը մեր գեղարուեստի պատմութեան հետազօտման կարեւոր խնդիրներից մէկն է:

է. «Այս տետրս տ. Ստեփանոսի եւ տ. Արապէլի է, որք զկնի պատահիք, յիշեցէ՛ք բարի յիշատակաւ զիս՝ զնուաստ Արապէլ Իովանէ՛ անարժան եպիսկոպաւս Սիւնեաց, եւ զհաւրեղբայրն իմ գոտ. Ստեփանոս»: Այս յիշատակարանէն վերջ նկարուած առաջին պատկերին մէջ կ'տեսնուի 23 հար.¹ երկայն եպիսկոպոս մը՝ շքեղազարդ զգեստաւորեալ եկեղեցական զգեստուք, ոտքի վրայ կանգնած եւ շապիկ մը հագած կիսասարկալազացու մը՝ անոր առջեւ ծնրաչոք եւ ձեռնամած, իսկ պատկերին շրջանակէն դուրս՝ եպիսկոպոսի գլխին վերեւը գրուած. «Տիրացո եպիսկոպոսն է». Վերջին ոտանաւոր յիշատակարանն է. «Այս տետրափս ցանկալի՛ / աստուածային գանձովն լի, / գրեալ ձեռամբ անարժանի, / որ Յովհաննէս անուն կոչի, / ի յանապատըս Բարսղի, / որ ի լերինս Տարոսի, / մերձ առ դրան սուրբ Սիովնի, / ընդ հովանեաւ Աստուածածնի, / վարդապետին Տիրացոի՛ / հզաւր եւ մեծ գիտնականի, / եպիսկոպոս Ստեփանոսի՛ / հաղորդ փառացն Պետրոսի. / Տէր վայելել տացէ բարի՛ / երկար ամաւք ժամանակի, / եւ բարիօք կեալ կենդանի՛ / ողորմութեամբըն Քրիստոսի, / մինչեւ ի կէտ իւր պայմանի, / որ Աստուծոյ միայն յայտնի. / եւ յապագայն դասեսցի, / ընդ որդիս լուսոյ առաքաստի, / ընդ որս եւ ինձ մասն եղիցի՛ / անդատապարտ կալ առաջի / աստուածային նորա բեմին»: Թէեւ անթուական՝ բայց Օրպէլեանց ծաղկելուն ժամանակն է փրկչի 1300 կամ 1301 թուականն ըստ պատմութեան»²:

Պատմողականի համեմատ հարցակարգային նկարագրութիւնն աւելի ցայտուն, արտայայտիչ եւ ընկալելի է, ուստի պատառիկիս մայր ձեռագրի արտաքին յատկանիշները պատկերենք ներկայումս ընդունուած կարգով եւ ձեւաւորումով (հետագայ շարադրանքի մէջ պարզաբանելու ենք այստեղ արուած որոշակիացումները).

¹ Լուսապսակը չհաշուած՝ եպիսկոպոսի նկարի բարձրութիւնը պատառիկի մէջ 10,5 սմ է, լուսապսակով՝ 11 սմ:

² ՄՄ ձեռ. Հ⁴⁹ 6333, 66ա (էջ 131) եւ 10բ (էջ 20. վերջինիս մէջ գրչութեան յիշատակարանը չկայ):

Կտուց անապատի ձեռագիր Հ^մ 49 [231]
[ԿԱՆՈՆ] ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՍԱՍԱՐԿԱԽԱԳԻ

(ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ՝ հետագայ յանդիմանում)

ԲԱՐՍՂԻ ԱՆԱՊԱՏ (ՏԱԻՐՈՍԻ ԼԵՌՆԵՐ)

[2ուրջ 1170 թ.]

ԳՐԻԶ և ԾԱՂԿՈՂ՝ Յովհաննէս: ՍՏԱՅՈՂ՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացո:

ԹԵՐԹ՝ 30 կամ 29. սկզբնապէս չգրուած՝ բոլորի մէկ երեսը: ՆԻԻԹ՝ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 27x19x2: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ [միասին]: ԳԻՐ՝ երկաթագիր. մեծ [բոլորգիծ], ոսկիով (աղօթքները և յիշատակարանները) և միջին [թեք կամ ուղղագիծ], կարմրով (սաղմոսները): ՏՈՂ՝ 18: ԿԱԶՄ՝ կաշի (միջուկը և աստաղ՝ անյայտ):

ՄԱՆՐԱՆ ԿԱՐԶՈՒԹԻԻՆ. ՆԿԱՐ 2ր՝ ձեռնադրութիւն կիսասարկաւագի. մարդոց, թռչնոց և այլ նկարներ: Խորան՝ անյայտ: Կիսախորան՝ անյայտ: Լուսանցագարդ՝ անյայտ: Ջարդագիր՝ անյայտ: Գոյներ՝ կարմիր, կանաչ, կապոյտ, ոսկի, սև, սպիտակ: ԾԱՂԿՈՒՄԸ ոսկիով, լաջուարով և այլ ընտիր-ընտիր [և ակնապարար] երանգօք և արուեստով՝ [արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ]:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ վերջում (թ. 29 կամ 30). ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 1ա (1302 թ.):

ՎԻՃԱԿ կազմի կաշին ցեցակեր եւ պատռուած:

Փնտրատուքի սկզբում մեր ուղենիշը ԺԲ. դ. երկրորդ կէսը եւ նրա հիման վրայ ընտրուած՝ Աճառեանի 103րդ Ստեփանոսն էր, ուստի, երեւի վրիպմամբ, յաջորդ դարի մէջ, առաւել եւս՝ նրա վերջում նոյն անունը չէինք փնտրել. միայն Բարաղամեանի նկարագրութեամբ իմանալով ձեռագրի գրչութեան «Բարսղի անապատ» անունը, նրանով յանգեցինք նկատելու, որ, նոյն Բարաղամեանից առնելով եւ նրա «1300 կամ 1301 թուականն ըստ պատմութեան» արտայայտութեան վրայ յենուելով, վաստակաշատ ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեւոսեանն այս ձեռագրի թէ՛ գրչութեան եւ թէ՛

Յովհաննէս Օրբէլի հետագայ յիշատակարանները տպագրել է 1300 թ. ներքոյ՝: Այս հրատարակութեան մէջ մեր խնդրին վերաբերող վրիպումներ կան, ուստի, թուացեալ շեղումով, պարտաւոր ենք նախ պարզելու դրանք, ապա՝ դառնալու մեր հարցերին:

Օրբէլի յիշատակարանը ծանօթագրել է. «Հետագայ ստացողի յիշատակագրութիւնն է այս՝ գրուած շուրջ 1300ական թուականներին» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 692, ծ. 2): Սակայն, ըստ ամենայնի, սա գրուել է Օրբէլի հօրեղբայր Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագրի կենդանութեան ժամանակ. վերջինս Սիւնեաց մետրոպոլիտ էր 1286 թ. մինչեւ մահ՝ 1303 թ., իր կենդանութեան օրօք նրա հօրեղբայր Լիպարիտ Օրբէլեանի որդի Յովհաննէս Օրբէլը օծուել է աթոռակից-յաջորդ եւ որպէս մետրոպոլիտ յիշատակուում է 1302-1323 թթ.², ուրեմն՝ Օրբէլի անթուական յիշատակարանի գրութեան ամենահաւանական տարին ո՛չ թէ 1300ը, այլ՝ 1302ն է. ապա՝ ենթադրելի է, որ Ստեփանոսը կամ Օրբէլը ձեռագիրը կամ «տետր»ը ստացել են ամենայն հաւանականութեամբ իրենցից մէկի՝ եպիսկոպոսի աստիճան ստանալու համար Կիլիկիա այցելած ժամանակ:

Գրչութեան յիշատակարանի՝ «վարդապետին Տիրացոյի՝ հզաւր եւ մեծ գիտնականի, եպիսկոպոս Ստեփանոսի» խօսքերի հիման վրայ Մաթեւոսեանն այն պէտք է տանէր նոյն ԺԳ. դ. սկիզբ կամ նախորդ՝ ԺԲ. դ. վերջ, այսուհանդերձ, թուագրման փորձ չի արել, բաւարարուել է ասելով՝ «Ձեռագիրը աւելի վաղ է գրուել» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 860, ծ. 2):

Սրա հետ միաժամանակ, նոյն հատորում տպագրել է

¹ Տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ 860, Հ^մ 692 (ծ. 1 վերաբոսողրել է ձեռագրի նկարագրական որոշ տարրեր. Հատորս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, Համառօտմամբ եւ էջերի ու յիշատակարանների համարներով այսուհետեւ յղելու ենք շարադրանքի մէջ):

² Տե՛ս Լեւոն Խաչիկեան, Սիւնեաց Օրբէլեանների Բուրթլեան ճիւղը-Բանբեր Մատենադարանի, Հտ. 9, Երեւան, 1969, էջ 190, 198:

աւանդաբար Մաշտոցի ինքնագրից օրինակուած Համարուող՝ 1069 թ. ՄՄ Հ^ր 10434 Աւետարանի հետագայ յաւելում 288-91 թերթերի վրայ գրուած (290ա-1բ՝ չգրուած)՝ կրկին հետագայ եւ անթուական երեք յիշատակագրութիւն (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 33-4, Հ^ր 11), որոնցից առաջինը (288ա) մուգ սեւ թանաքով, վարժ եւ անկանոն (Համարել է «կանոնաւոր»), այսինքն՝ գրագէտ բայց ո՛չ վարպետ կամ արհեստ բանեցնող գրչի ձեռքի բոլորգրով է (անհմուտ աչքին կարող է թուալ ԺԴ-ԺԵ. դարերի) եւ որի մէջ ոմն Տիրացու ասում է, թէ այդ Աւետարանն իր «սեփական»ն է, միւս երկուսը (ըստ էութեան՝ չափածոյ սկզբով եւ արձակ աւարտով մի յիշատակարան են), բաց դարչնագոյն թանաքով, վարժ եւ վարպետ եւ նոյն ձեռքի կանոնաւոր մանր երկաթագրով են, չափածոյ մասում (288բ-9ա) նո՞յն Տիրացուն դիմում է Աւետարանին՝ «Կամիս լինել զիս մաքրութեամբ քեզ սպասաւոր», ապա ինքնափնովման ընթացքում ասում է՝ «Այդ տառապեալս Տիրացու՝ յոյժ յանցաւոր, / Վերջին եւ տրուալ ամենեցունց՝ որ գիտնատր», արձակ մասում (289բ) կրկին դիմում է Աւետարանին՝ «Ընդ բազումս անցեր... Հասեր եւ իմս անարժանութեան, եւ ես տամ զքեզ եկեղեցւոյ քում սրբոյ». սա վերջանում է նոյն ձեռքով, մի փոքր աւելի մուգ թանաքով գրուած երկու տողով. «Յիշեսջիք ի Քրիստոս զԿողմաս»: Բոլորգիր առաջին յիշատակարանը Մաթեոսեանը Համարել է գրուած ձեռագրի տէր Տիրացուի ձեռքով, իսկ միւս երկուսի (իրականում՝ մէկի) Համար ծանօթագրել է՝ «Կոզման, Հաւանաբար, յիշատակարանի գրիչն է, որ գրել է Տիրացուի պատուէրով» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 34, ծ.): Այս ենթադրութիւնները Հաւանական եւ ընդունելի են, սակայն կայ նաեւ հիմնովին անճիշտ նոյնացում՝ «Տիրացուին նոյնացնում ենք Ստեփանոս Տիրացու գիտնականի հետ, որը Վասպուրականի Սուրբ Խաչ վանքի առաջնորդ էր եւ մահացաւ 1202 թ.: Յիշատակարանը որպէս վերջին Հնարաւոր ժամկէտ, դնում ենք այդ թուականի տակ» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 33, ծ.): Այս սխալ նոյնացման խախտում

հիմքերից առաջինն այն է, որ ձեռագիրը 1069ին գրուել է Վասպուրականում եւ ԺԳ. դ. սկզբին դեռեւս կարող էր լինել այնտեղ, իսկ երկրորդը վերորերեալ քաղուածքում մեր ընդգծած «գիտնատր» բառն է: Նախ՝ ԺԳ. դարի ամբողջ ընթացքում Տիրացու անձնանունը բաւական յաճախագէտ էր (տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, անուանացանկ՝ էջ 979), ապա՝ հետագայ ստացող այս Տիրացուի երկիցս գրուած անուան կողքը չկայ «Տիրացու գիտնականի» բուն՝ «Ստեփանոս» անունը եւ նրա՝ եպիսկոպոս լինելու մասին որեւէ խօսք:

Ըստ այսմ՝ այս յիշատակարանների թուագրման, աւելին՝ տեղորոշման, լաւագոյն ելակէտ ենք Համարում գրչի սակաւագէտ Կողմա անունը. այսինքն՝ գրեթէ Համոզուած ենք, որ 1069 թ.՝ ՄՄ Հ^ր 10434 Աւետարանը ԺԳ. դարի սկզբներին եղել է Խարբերդում կամ նրա շրջակայքում (ասենք՝ Խարբերդի դաշտի Բարձանձ¹ գիւղի մօտի նոյնանուն անապատում), ուր միատեղ կային Տիրացու անունով մէկը եւ Կողմա անունով մի գրիչ². Կողման 1205 թ. Թորոս երաժիշտի Համար Խարբերդում, «ընդ Հովանեաւ Սրբոյ Կարապետին եւ Սուրբ Յակովբայ» գրել է Մխիթարեանց Վենետիկի Հ^ր 938/88 Աւետարանը, որի գլխաւոր յիշատակարանում խնդրում է յիշել

¹ Կամ՝ «Փարչանջ կամ Բեւչէնձ, 180 տուն (470 հոգին լուսաւորչական, 160ը բողոքական եւ 50ը կաթոլիկ), եկեղեցին Ս. Փրկիչ, որուն աղցաւոր ու այրիացեալ երէցն էր Բառնարաս քահանայ Գասպարեան - ծնած 18 Օգոստոսի 1875ին... նահատակ... կաթոլիկ Հայոց Հովին էր Հ. Պօղոս Գազանձեան - ծնած 1879ին Արարկիր... նահատակ» տե՛ս Թէոդիկ, Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարին, Խմբագրեց Արայ Գալայձեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 228: Գիւղը «1915ին ունէր 3500 բնակիչ, որից 2000ը Հայ, մնացածը՝ թուրքեր... Գիւղում գործում էր մէկ երկսեռ դպրոց (բացուած 1845 թ.), ունէր երկու եկեղեցի» եւլն. տե՛ս Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս Հատորով, Հտ. 1, Ա-Դ, Երեւան, 1986, էջ 634 (միւս Հատորները՝ Երեւան, 1986, 1988, 1998. տիպոգրամիսթիւն 1991 թ. կրող Յրդը եւս իրականում տպագրուել է 1998 թ. այսուհետեւ՝ ՏԲ):

² Կողմա գրչի մասին տե՛ս Յուլյակ ձեռագրաց Կեսարիոյ եւ Զմիւռնիոյ, Երեւան. 2002, էջ 50, ձեռ. Հ^ր 17, ծ.:

«Եւս առւել զհոգեւոր եղբարք իմ՝ զաստուածահաճոյ քահանայք զՅոհաննէս եւ զՏիրացու, որ առաջնորդ եւ ազնական են գործոյս» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 54, Հ^ր 20)¹:

Վերադառնանք մեր խնդիրներին. Ստեփանոս Տիրացուի Համար գրուած՝ Կտուց անապատի Հ^ր 49 [231] կորսուած ձեռագիրը եւ նրա պահպանուած մասունք՝ ՄՄ Հ^ր 2098 պատառիկը Տաւրոսի Բարսղի կամ Բարսեղեանց անապատում գրուած՝ առայժմ յայտնի միակ² ձեռագիրն է, ուստի պարտաւոր ենք նախ կարելոյն չափ ճշգրտել նրա թուագրումը, ապա հնարաւոր Համառօտութեամբ վերարծարծել այդ անապատին եւ Ստեփանոս Տիրացուին վերաբերող մեզ յայտնի բոլոր տեղեկութիւնները:

ԹՈՒԱԳՐՈՒՄ. Հետագայ շարադրանքի մէջ տեսնելու ենք, որ Ստեփանոս Տիրացուն 1198 թ. առաջ «ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ գծերութիւն, այլ որպէս վայել էր իւրում զուարթ և զուարճաւորիկ պէտացն», Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրահրով Վասպուրականից գնացել է Հոռոմկլայ: Իր կենդանութեան ժամանակ նորընծայ Սարգիս «բարի եւ իմաստուն պատանեակ» եպիսկոպոսին ընտրել եւ նշանակել է «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց». այսպիսի քայլ կարող էր անել մոտալուտ վախճանի զգացում ունեցող ծեր մարդը. ըստ այսմ՝ կարող ենք անել շատ հաւանական ենթադրութիւն, թէ մահուան ժամանակ՝ 1202 թ., սովորական միջին 70 տարեկանից անց էր, ասենք՝ շուրջ 80ամեայ³: Մանրանկարում Ստեփանոս-Տիրա-

ցուի մագերը դեռեւս լրիւ թուիս են, ճերմակ չկայ, ուստի յիշատակագրի՝ նրա մագերին տուած բնորոշումը, առանձնապէս՝ «զուարճաւորիկ» բառը (հայերէնի հիմնական բառարաններում չգտանք) կարծում ենք պէտք է հասկանալ շատ չնօսրացած եւ մասամբ ճերմակ՝ սեւաճերմակ: Տարբեր մարդկանց տեսողական տպաւորութեամբ առաջնորդուելով, յանգեցինք այն եզրակացութեան, որ դիմանկարում պատկերուած է 50ին մօտ կամ մի փոքր անց տարիքի մարդ. ուրեմն, կրկին շատ հաւանական ենթադրութեամբ, ձեռագիրը գրուել եւ ծաղկուել է կեանքի 80ամեակին վախճանուած Ստեփանոսի 50ամեայ տարիքում՝ 1170ի շուրջ (գուցէ եւ մի քանի տարի առաջ կամ յետոյ), որ նշանակում է, թէ Ստեփանոս Տիրացուի ծննդեան թուականը պէտք է դնել 1120 թուականի շուրջ, իսկ կեանքը՝ 1122-1202 թթ. միջեւ:

ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ՎԱԽՅԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ըստ մեր եւ մեր խորհրդակիցների տպաւորութեան՝ պատկերուած է որոշակի դիմագծեր եւ դէմքի որոշակի արտայայտութիւն ունեցող իրական մարդ. ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսը որպէս «բնորդ» պէտք է կանգնած լինի իր Համար գրուող ձեռագրի մէջ իրեն պատկերողի դիմաց¹: Էմմա Կորխմագեանը մեր ուշադրութիւնը հրահրեց այն փաստի վրայ, որ ձեռնագրութեան մեր նկարի եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ^ր 1796 կրկին անթուական, աւե-

է օձուել եւ 1203ի Մարտին մահացել է 81ամեայ հասակում. տն՝ Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. Նախկին պատրիարք. Ա. Հատոր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, յօդ. 1039 էջ 1767, յօդ. 1071 էջ 1820 (այսուհետեւ՝ Ազգապատում, Ա.):

¹ Միջնադարեան հայկական դիմանկարային արուեստի հետազօտման որոշակի քայլեր արուած են (Համտ. Հայկական մանրանկարչութիւն. Դիմանկարներ, Կազմեց, առաջարանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Աստղիկ Գէորգեան, Երեւան, 1982), սակայն նկարի եւ նկարուած անհատի ժամանակակիցութեան, նկարողի վարպետութեան եւ նկարուած անհատի դէմքի ճշգրիտ-վաւերական պատկերման հարցերը դեռեւս խիստ կարօտ են մանրազնին քննութեան:

¹ Նոյն Կոզման 1219 թ. Բարջանճի անապատում գրել է ՄՄ 7734 Աւետարանը (ԺԳ., 115-6, Հ^ր 74):

² Հմմտ. Répertoire des monastères Arméniens, Par Michel Thierry, Brepols-Turnhout, 1993, p. 56, No 297^a «[Kahraman Maraş Yenice kale. Saygili] (Probablement le memque Şulr anapat no 296)». անկասկած՝ Շուղր անապատի Հետ նոյնացումը ճիշտ է, աւելին՝ վերարտադրել է Ա. Մաթեւոսեանի՝ 1300ին այստեղ ձեռագիր գրուած լինելուն վերաբերող սխալմունքը:

³ Ստեփանոս Տիրացուին այս տարիքը տալով՝ ամենեւին չենք չափազանցում. Գրիգոր Ապիրատը 1194ի վերջերին՝ 72ամեայ, կաթողիկոս

լին՝ գրչուլթեան վայրն անյայտ ձեռագրի նկարագրուման՝ դէմքերի, հանդերձանքի պատկերման ձեւի եւ ոճի ակնյայտ նմանութիւններ կան, որոնք առաւել ցայտուն են վերջինիս «Ընծայում-օրհնութիւն» («Ձօն») պատկերի հետ համեմատելիս: Վերջինիս մէջ ձեռագրի ստացող Մատթէոս կրօնաւորը կանգնած է գրեթէ մեր նկարի ձեռնադրուողի դիրքով (միայն թէ՛ նկարի ձախ կողմում)՝ խոնարհուած, եւ Աւետարանը մատուցում է գահաւորակ-բազկաթոռին նստած՝ խաչանիչ լուսապսակով Քրիստոսին, որ աջով օրհնում է նրան (նկ. 3): Գարեգին Յովսէփեանն այս «ձեռագրի ծագումը մինչեւ ժ. դարի կէսերը ընդունելի» է համարել, իսկ նկարագրողը գնահատել է որպէս «կիրիկեան արուեստի վաղագոյն շրջանի գործ, բայց Արեւելեան Հայաստանին բնորոշիչ գծերով» եւ բիւզանդական արուեստի տարրերի ազդեցութեան սկսուող արտայայտութեամբ¹: «Ձօնի խմբանկարի» Գ. Յովսէփեանի նկարագրութիւն-գնահատման մի հատուածը հաւասարաչափ վերաբերելի է նաեւ մեր պատառիկի նկարին. «Ստացող Մատթէոսը գլուխը թեքած մատուցանում է իր Աւետարանը Յիսուսին, իսկ սա աջով օրհնում է նուիրատուին: Մատթէոսի կեցուածքը, գլխի թեքումը, դէմքի արտայայտութիւնը, բարեձեւ մօրուք, Աւետարանի շնորհալի մատուցումը, հագուստը իր ծալքաւորումներով, բոլորը իրար լրացնող ներդաշնակութիւն եւ համաչափութիւն են նրա կերպարանաւորութեան (Figur), որ արուեստագէտի ունակութեան ապացոյցն է որպէս ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն եւ ո՛չ սովորական աւանդական ընդօրինակութիւն (Schablone)»²: Ն. եպս. Պողարեանն այս ձեռագիրը հարցականով թուագրել է «ԺԲ. դար?»³, իսկ Բ. Նարկիսի եւ իր գործակիցնե-

րի արժէքաւոր աշխատութեան «Թէոդորոսի Աւետարանը եւ Հռոմկլայի ու Սկեւոյի դպրոցները»¹ գլուխն ամբողջովին նուիրուած է այս Աւետարանին. այստեղ, հիմնուելով Հռոմկլայում եւ Սկեւոյում 1166-1197 թթ. գրուած 10 ձեռագրի՝ Ս. Տէր-Ներսիսեանի կազմած ցանկի² վրայ, Թէոդորոսի նկարները եւ նրանց ձեւաւորման տարրերն աւելի մօտ են համարում Սկեւոյում 1173 թ. գրուած եւ ծաղկուած ՄՄ Հ՞^ր 1568 Նարեկի «փոքր» նկարներին, քան՝ նոյն տեղում 1193 թ. գրուած եւ նկարուած՝ Մխիթարեանց Վենետիկի Հ՞^ր 1635/125 Աւետարանի³ «մեծ» պատկերներին, ըստ որի եւ ձեռագիրը թուագրում են 1170ականներով կամ ժ.Բ. դ. երկրորդ կէսով⁴:

Ինքնին յայտնի է, որ միջնադարեան մեր գրչուլթեան օջախները միշտ, առանձնապէս՝ խաղաղ ժամանակաշրջան-

այստեղ կայ Մատթէոս աւետարանչի, Մարկոսի սկզբնաթերթի եւ Ձօնի պատկերների սեւ-սպիտակ վերարտադրութիւնը: Ձեռագրի 224բ էջի յիշատակագրութեան հիման վրայ Պողարեանը ստացող Մատթէոս կրօնաւորին համարել է նաեւ գրիչ, գրանով ուղղելով Գ. Յովսէփեանին, որ վրիպմամբ եւ ենթադրաբար գրիչ էր համարել ծաղկող Թէոդորոսին:

¹ Armenian Art Treasures of Jerusalem, Edited by Bezalel Narkiss, In collaboration with Michael E. Stone, Historical survey by Avedis K. Sanjian, Managing editor: Alexander Peli, Massada Press, Jerusalem, 1979, p. 41-5. էջ 43-5՝ նկ. 57-60. վերարտադրութիւն Ղուկասի սկզբնաթերթ (1142դ), Ընծայում (288ր), Յովհաննէս եւ Պրոխորոն (235բ), եւ «Իւղարեքքն» ու «Յարութիւն Տեառն Աստուծոյ» (88բ) մանրանկարների: Տե՛ս նաեւ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի գանձերը, Պատրաստեց Արքակ Մխիթարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 38 եւ նկ. 41,2:

² Armenian Manuscripts in The Freer Gallery of art (with 100 plates), By Sirarpie Der Nersessian, Washington, 1963, p. 10-17.

³ Նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Հտ. Ա., Յօրինեց Հ. Բ. վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Սուրբ Ղազար, ՌՅԿԳ = 1914, էջ 549-60. նկարագրողը տե՛ս Sirarpie Der Nersessian, Manuscripts arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mékhitharistes de Venise, Paris, E. de Boccard, 1937, pl. XVI-XXX.

⁴ Տե՛ս B. Narkiss, p. 43, 48.

¹ Գարեգին Յովսէփեան, Թէոդորոս գրիչ եւ նկարիչ.- Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի պատմութեան, Հտ. Բ., Երեւան, 1987, էջ 228-32, մասնաւորապէս՝ էջ 229-30:

² Նոյն տեղում, էջ 232:

³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտ. Զ., Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1972, էջ 146-50.

ներում, սերտ կապեր են ունեցել անգամ ժամանակի համար բաւական հեռու տարածութիւնների վրայ՝ բուն Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վանքերի միջեւ եղել է աշխոյժ երթեւեկ, որը, բնականաբար, առաւել յաճախադէպ է եղել միմեանց աւելի մօտ գտնուող կիլիկեան կենտրոնների միջեւ (սրա ցայտուն դրսեւորումը տեսնելու ենք նաեւ մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի գործած վայրերի օրինակով): Այստեղ առաւել ուշագրաւն այն փաստն է, որ իրարից լիովին անկախ նկատուել է Երուսաղէմի Հ^մ 1796 Աւետարանի եւ մեր Հ^մ 2098 պատառիկի ծաղկման մերձաւորութիւնը 1173ի Սկեւռայի (Ներսէս Լամբրոնացու) Նարեկի նկարագրումն հետ: Սա նշանակում է, որ անթուակաւ առաջին երկուսի 1170ականներով մօտաւոր թուագրումն իրաւացի է: Երուսաղէմի Աւետարանի գրչութեան վայրն անյայտ է, Նարեկինը եւ մեր պատառիկինը՝ յայտնի (Սկեւռա եւ Բարսղի անապատ). առաջինի եւ երրորդի մէջ եղած «Ընծայում» եւ «Զեռնադրութիւն» նկարներն աւելի շատ ընդհանուր տարրեր ունեն, քան՝ Աւետարանի եւ Նարեկի նկարագրողումներն ընդհանրապէս: Այսուհանդերձ, չենք պնդում, թէ Աւետարանը կարող է գրուած լինել պատառիկի գրչութեան վայր Բարսղի անապատում. իր ստեղծման ժամանակաշրջանի եւ միջավայրի համեմատ՝ այդպիսի գրչութիւն եւ նկարագրողում կարող էր արուել Կիլիկեան որեւէ վանքում:

ԾԱՂԿՈՂԸ. գրչութեան անթուակաւ յիշատակարանում ծաղկողի անունը չկայ, սակայն, ըստ Օ. Բարաղամեանի նկարագրութեան՝ ձեռագրի թէ՛ գրչութիւնը եւ թէ՛ ծաղկումն արուած են «արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ». ծայրէծայր ճոխ գրուած եւ նոյն կերպ նկարագրողուած ձեռագրի մէջ ծաղկողի անունն յիշատակուած չլինելն առաւել քան հաւանական է դարձնում այն ենթադրութիւնը, թէ նա նոյն ինքը գրիչն է, մեր դէպքում՝ Յովհաննէսը: Ըստ այսմ եւ մեր պատառիկով Հայկական գեղանկարչութեան պատմութեան մէջ, իր ապրած տեղով եւ ժամանա-

կով հանդերձ՝ Սեւ լեռան Բարսղի անապատ, շուրջ 1170 թ., յայտնի է դառնում անունը եւս մի բարձրարուեստ ծաղկողի՝ ՅՈՎՀԱՆՆէՍ, որի նկարածին նոյնպէս կարող է վերաբերուել Գ. Յովսէփեանի միւս գնահատականը. «պատկերի ամբողջութիւնը համարում ենք համաչափ եւ գեղարուեստական՝ մանրանկարչական իմաստով, առանց հեռանկարի հասկացողութեան, որով այս Թէոդորոսը պէտք է համարել կիլիկեան նախնական շրջանի լաւագոյն արուեստագէտներից մէկը»¹:

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐ Բարսղի կամ Բարսեղեանց անապատի անուան ստուգաբանութեան հարցում մեծանուն Ալիշանը բաւական զգոյշ է եղել. «Բարսեղեանց մենաստանն կամ անապատ՝ թուի մի ի գլխաւոր վանորէից, յանուն մեծ հայրապետին թէ այլոյ՝ ոչ գիտեմ»². սակայն, նոյն Բարսղի անապատը «Կիլիկիայում, Սեւ լեռներում, ձկեր գաւառում» տեղադրող նորօրեայ մի հրատարակութիւն ունի աւելի վստահ մեկնաբանութիւն՝ «Անունը կապուած է Բարսեղ կաթողիկոսի անունն հետ»³: Թէեւ Կիլիկիա տեղափոխուած հայութեան ազգային-եկեղեցական կեանքի կանոնաւորման ուղղութեամբ Բարսեղ Ա. Անեցու (1105-1113, աթոռակից՝ 1081ից) ձեռնարկած քայլերը հանրայայտ են⁴, սակայն աւելի հաւանական է, որ միաբանութիւնն առաջնորդուելիս լինէր Ս. Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոնադրութեամբ, որով եւ ստացած լինէր իր «Բարսղի» կամ «Բարսեղեանց» անունը: Այս վանքին վերաբերող առաջին հաղորդման հեղինակը Մատթէոս ՈւռՀայեցին է. «Իսկ ի թուականութեան հայոց

¹ Գ. Յովսէփեան, նշ. աշխ. էջ 232:

² Միսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լիւոն մեծագործ, Հաւաքեալ ի Հ. Ղեռնդեայ վ. Մ. Ալիշան՝ յուխտէն Մխիթարայ, Վեներիկ - Ս. Ղազար, 1885, էջ 407 (այսուհետեւ՝ Միսուան):

³ Թ. Խ. Յակոբեան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս հատորով, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 635 (միւս հատորները՝ Երեւան, 1988, 1991, 1998. տիտղոսաթերթին 1991 թ. կրող Յրդը եւս իրականում տպագրուել է 1998ին. այսուհետեւ՝ ՏԲ):

⁴ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. յօդ. 904-15, էջ 1536-60. Հմմտ. էջ 1561-76:

ՇԿԳ. (1114)... եղեւ զի ի Սեաւ լեառն, անուանի յանապատն՝ որ կոչի Բարսեղեանց, էին ժողովեալ եկեղեցորհնէքն սրբանեալ կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց, եւ կային ի պաշտօնն Աստուծոյ. անկաւ եկեղեցին ի վերայ նոցա, եւ երեսուն կրօնաւորք եւ երկու վարդապետ կատարեցան ի ներքոյ նորա, որ կան մինչեւ ցայսօր»¹: Միայն այս տեղեկութիւնը նկատելով, նորերս կարծել են, թէ «1114 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից վանքը Հիմնովին կործանուել է եւ այլեւս չի վերականգնուել» (ՏԲ, Ա., էջ 635): Սակայն, թէ՛ նորայայտ պատառիկի գոյութիւնը (ցոյց է տալիս, որ Բարսղի անապատում կեանքը շարունակուել է նաեւ նոյն ժ. դարի երկրորդ կէսին) եւ թէ՛ նախապէս յայտնի տեղեկութիւնները վկայում են, որ վանքը վերաշինուել է եւ Հատագայում գործել, այսինքն՝ Ուռհայեցու «կան մինչեւ ցայսօր» խօսքով պէտք էր Հասկանալ մինչեւ իր ժամանակագրութիւնը գրելու հանրայայտ վերջին տարին՝ 1136 թ.: Այսպէս. յայտնապէս Ուռհայեցուց առնելով, նրա տեղեկութիւնը երկրորդել է նաեւ ժէ. դարի սկզբի ժամանակագիր Յակոբ Սսեցին. «Ի ՇԿԳ. (1113)... ի Սեաւ լեառն՝ անուանի յանապատն Բարսեղեանց էին ժողովեալ յեկեղեցին կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց ի պաշտօնն. եւ անկաւ յեկեղեցին, եւ Լ. (30) կրօնաւորք եւ Բ. (2) վարդապետ կատարեցան ի ներքեւն...»²: Աւելին,

նոյն Յակոբ Սսեցին ունի նաեւ առայժմ անյայտ աղբիւրից քաղած յաւելեալ երկրորդ Հաղորդումը. «Եւ եղեւ ի ՉԺԸ. (1269) ամին... շարժ ի Սեւ լեառն եւ ի դղեակն Սարվանդոյ քարն, եւ Դեղնքարն, եւ ի Համուսն եւ ի վանորայքն. եւ սպան զբազումս՝ մեծամեծք եւ փոքունք, եւ փլոյց զբազում շինուածս: Եւ փլաւ Բարսեղենց յանապատին եկեղեցին ի ժամ օծմանն, որ նոր կու օծէին, եւ մնաց ի ներքեւն Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Մ. (50) կրօնաւորք»¹: Այդուհետեւ յայտնի է, որ Եպիսկոպոսի մամուլակների արշաւանքներից հալածուելով, Կիլիկիան Տաւրոսի կամ Սեւ լեռների Բարսղի վանքի միաբանութիւնը 1307 թ. տեղափոխուել է եւ, սկզբնապէս Հաստատուելով ձեռնվայում, Իտալիայում Հիմնադրել է «յայսկոյս ծովու» (citra mare) կենցաղավարող «Հայ Բարսեղեանների» բազմաճիւղ եւ բազմամարդ կաթոլիկ միաբանութիւնը, որին միաւորուել են նաեւ Իտալիայի «Հայոց տները» եւ որը, 1356 թ. պապական պաշտօնական ճանաչում ստանալուց² եւ Ս. Օգոստինոսի վանական կանոնադրութիւնն ընդունելուց յետոյ, գոյատեւել է մինչեւ 1650 թ.³ (Հիմնականում ծագումով կիլիկեցի այս վանականները

¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 330, 333. Հմմտ. Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Ի Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1956, էջ 143: Վանքին վերաբերող տեղեկութիւնների մի մասը տե՛ս Միսուան, էջ 407. նեաւ՝ Կիլիկիայի վանքերը, Գրեց Դկար. Հ. Հ. Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1957, էջ 133-4: Հ. Տաճատ Եարտմեան, Քեսունի Կարմիր վանքը, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1976 գիրքը թէ՛ եւ ունի «Սեւ լեռան վանքերը» խորագրով գլուխ (էջ 25-9), բայց այստեղ Բարսղի վանքին վերաբերող նոր փաստեր չկան:

² Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ^ր 1318, 41ա: Այս աղբիւրն Ղ. Ալիշանին մատչելի է դարձել «Միսուան»ի տպագրութեան աւարտի օրերին. նրա մասին գրել է. «Անանուն մնայ... Հեղինակ, այլ միայն վկայէ զանձնէ լինել երէց Երեքսորան եկեղեցւոյ Սոյլ ի կէս ժէ. դարու... ժամանակագիր Կիլիկիոյ կոչեցի զսա ի Յաւելուածին» (Միսուան, էջ

ժԱ.). եւ «ժամանակագիր Կիլիկիոյ» կամ «ժամանակագիր մեր» բնորոշումներով նրա Հաղորդումների վկայակոչումներ ու գործածութիւն ունի գրքի բուն շարագրանքի միայն վերջին էջերում (517, 520, 521), իսկ 19 մեծագիր էջ բունող «Յաւելուած եւ ուղղագրութիւնք» Հատուածի առնուազն 90 տողուն այս ժամանակագրի Հաղորդումների վերարտադրութիւն է: Այս գործի հեղինակի Յակոբ Սսեցի անունը մենք ենք պարզել (Հիմնաւորելու ենք այլ առիթով), միաժամանակ նրա երկի բնագիրը պատրաստում ենք Հրատարակութեան:

¹ Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ^ր 1318, 96ա. «եկեղեցին... նոր կու օծէին» խօսքից կարող է թուալ, որ գործ ունենք նախորդ Հաղորդման ժամանակագրոջն սխալ տեղ դրուած եւ աղաւաղ տարբերակի հետ, սակայն զոհուածների տարբեր քանակը՝ «Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Մ. (50) կրօնաւորք», փարատում է այս կասկածը եւ ենթադրել տալիս, որ խօսքը գուցէ գոյութիւն ունեցող մայր եկեղեցու կողքին կառուցուած օծանդակ մի այլ եկեղեցու օծման մասին է:

² *St'u Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III, Volumen X.- Acta Innocentii PP. VI (1352-1362). E regestis Vaticanis, alisque fontibus collegit Alosius L. Täutu, Romae, 1951, p. 140-4:*

³ *St'u Marc-Antoine van den Oudenrijn, Les Constitutions des Frères*

միշտ աշխոյժ եւ սերտ կապ են ունեցել իրենց հայրենիքի հետ):

ՄՍԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒ. Յայտնի է, որ Յովհաննու Հանգստի («էր ընդ եղբարս» աղօթքի) Ներսէս Լամբրոնացու (1153-1198) մեկնութիւնը գրուել է «ի խնդրոյ Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբայոյ, ի Ներսիսէ աշակերտէ իւր եւ հոգեւոր որդեկէ»¹. «Ներսէս ինքզինքը Ստեփանոս Յակոբցի վարդապետին «հոգեւոր որդին» կը կոչէ, որ Ներսէս Շնորհալոյ «գրան սարկաւազն էր. կը յիշուի 1173-1175 տարիներուն... Առանց տարակուսի նոյն են այս երկու Ստեփանոսները, ի մանկութենէ սնած եւ աճած Հռոմկլայի մէջ» (Ակին. 21-2): Այս նոյնացումն առնուած է Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանից, որ իրեն յայտնի նիւթի հիման վրայ իր կազմած ժողովածուի անուանացանկի մէջ գրել է. «Ստեփանոս վ. Յակոբցի, օգնող գրչի, «գրան սարկաւազ Ներսիսի հայրապետի, 1173 թ., 1179 թ., 1193 թ., Հռոմկլայում, նաեւ Սկեւռայո՞ւմ»²: Ակինեանը հիմնուել է իր իսկ՝ Լամբրոնացու մի հաղորդման վրայ եւ սրանց հետ նոյնացրել նաեւ Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին (Ակին. 22, հմտ. նաեւ 157-8). Լեւոն Թազաւորին ուղղուած իր հռչակաւոր նամակում, ի հակակշիռ իր կարգաւորումները մերժող Ջորազետցի վարդապետների, Լամբրոնացիին իր հայ եւ լատին կողմնակիցները երկար թուարկման մէջ յիշել է. «երեւելի արքն

Ստեփանոս Տիրացուն՝ ուսուցիչն մեր...»¹: Այս հաղորդումն ի մտի չունենալով հանդերձ, Ղ. Ալիշանն արել է շատ սրամիտ մի կռահում. «Ո՞վ է այս Ստեփանոս վարդապետն՝ որոյ աշակերտ եւ որդեակ կոչէ զինքն Ներսէս, չեմ գիտեր. Վանայ կողմանց անուանի եպիսկոպոսն, որ եկաւ Լեւոն Թազաւորի օծութեան ժամանակ եւ Լամբրոնացոյ ծանօթացաւ. մի՞թէ նա էր»²: Սակայն, մինչ այդ, Միլրտիչ վ. Աւգերեանի կազմած՝ Լամբրոնացու վարքի մէջ կար աննկատ մնացած հետեւեալը. Շնորհալին «պահեաց զնա առ ժամանակ մի ի հայրապետանոցի... եւ ապա հրամանաւ նորա գնաց ի վանս Սեաւ լերին. եւ եկաց ընդ վարժապետութեամբ Ստեփանոսի գիտնական վարդապետի՝ Տիրացու կոչեցելոյ»³: Այսպիսով, որպէս Լամբրոնացու ուսուցիչ յայտնի Ստեփանոսն ունի երեք բնորոշում-մականուն. ա. Յակոբցի, բ. Շնորհալու (կաթողիկոսարանի) «գրան սարկաւազ», գ. «Տիրացու»: Ակինեանը, գուցէ տեղեակ չլինելով՝ չի հերքել իրենից 8 տարի առաջ Աճառեանի հրապարակած տեսակէտը, ըստ որի «Յա-

Arméniens de Saint Basile en Italia.- Orientalia Christiana Analecta 126, Roma, 1940, էջ 7-10, հմտ. Վ. Ինգլիզեան, Հայ Բարսեղեանց միաբանութիւնն յԻտալիայ եւ անոնց սահմանադրութիւնը՝ ըստ Մ. Ա. վ. Գ. Ուղեներխնի.- «Հանդէս ամսօրեայ», 1948, էջ 426-34:

¹ Տե՛ս Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի. արքեպիսկոպոս Տարսուի, Կեանքն եւ գրական վաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլավունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց, Ներսէս Լամբրոնացոյ ծննդեան 800երորդ տարեդարձի առթիւ, Վիեննա, 1956, էջ 155 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ յղելու ենք «Ակին.» համառօտմամբ եւ էջահամարով):

² Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, սիւն 1228 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ՝ «Յովս. յիշ-ք» համառօտմամբ):

¹ Թուղթ առ քրիստոսագօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լեւոն, ի նուաստ Ներսիսէ [Լամբրոնացոյ], որ ի Տարսոս սրբոյ եկեղեցոյ պաշտօնեայ.- Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի. Տ[եառ] ն Ներսիսի Լամբրոնացոյ Տարսոսի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն եւ թուղթ եւ ճառք, ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1865, էջ 329 (ամբողջ նամակը՝ էջ 207-48. այսուհետեւ՝ Թուղթ առ Լեւոն):

² Հայապատում, պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց. Յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան... Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, ԽՅՄԱ. - 1901, հ. Բ., էջ 430 յօդ. 311, ծ. 2 (այսուհետեւ՝ Հայապատում, Բ.). անշուշտ, միայն տեղեկութիւնների պակասի պատճառով Ալիշանը չգիտէր, որ Լամբրոնացիին Ստեփանոսին ծանօթ էր գեռեւս իր քահանայացման 1168 թուականից եւ դեռեւս Հռոմկլայից: Գ. Յովսէփեանը (Յովս. յիշ-ք, էջ 577 ծ.) ծանօթ էր Ալիշանի այս կասկածին, այդուհանդերձ, որեւէ վերաբերմունք չի արտայայտել:

³ Միլրտիչ վ. Աւգերեան, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց..., հ. Ե., Վենետիկ, 1813, էջ 346-7. Լամբրոնացու յիշատակի օրը՝ «Օգոստ. 9 կամ Փետր. 19 եւ կամ Յուլիսի 17», նրա վարքի իր աղբիւրները՝ «Սամուէլ ծերունի ժամանակակից, Գրիգոր Սկեւռացի եւ այլք»: Աւգերեանից բերուած քաղուածքը գրեթէ բառացի տե՛ս նաեւ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 90-1:

կորցի»ն (Հ^մ 104) եւ «զրան սարկաւագ»ը (Հ^մ 82) կարող են նոյնը լինել, սակայն «Ստեփանոս Տիրացու»ն (Հ^մ 103) նրանցից տարբեր մարդ է (ԱնճԲՈ. Դ. 614-7):

Սկզբից եւեթ ասելով, որ մեր ունեցած նորայայտ տեղեկութիւնները եւս հաստատում ու լրացնում են Յովսէփեանի եւ Ակինեանի տեսակէտների իրաւացիութիւնը, նախ փորձենք բացատրել այս անուանումների տրամաբանական կապը: Ստեփանոսի «ՅԱԿՈՎԲԵՅԻ» կոչումն անպայման նշանակում է ծագում՝ կարծում ենք այն վանքի անունից, ուր նա սկսել է կրօնաւորի իր գործունէութիւնը: Այդ ժամանակների ու միջավայրի այդպիսի անունով եւ աշխոյժ գործունէութիւն ունեցող վանքը, մեր կարծիքով, Լեռնային Կիլիկիայում, Վահկայ բերդից հիւսիս-արեւելք գտնուող Հաճըն (Հարգան) բնակավայրի «արեւմտեան կողմը, համանուն լեռան ստորոտը... հաստ ու ամուր պարիսպներով շրջապատուած» Ս. Յակոբ վանքն էր, որ հիմնուել է ԺԱ. դարում եւ գործել մինչեւ 1915 թ.¹: Սա գուցէ զուտ տրամաբանութեան վրայ հիմնուած ենթադրութիւն է, բայց նաև հնարաւոր ամենահաւանականն է: «Սարկաւագ» նշանակում է ընդհանրապէս «սպասաւոր եկեղեցւոյ, որ անընդմիջապէս սպաս տանի քահանայի կամ եպիսոպոսի, մանաւանդ ի սուրբ պատարագին» (ՆՀԲ, Բ., 700գ), ուստի Ստեփանոսի «ԴՐԱՆ ՍԱՐԿԱԻԱԳ» պաշտօնը, որն ունենալով հանդերձ, նա «վարդապետ», «աստուածաբանական վարդապետ» կամ «արդիւնական վարդապետ» էր, կարող է նշանակել՝ կաթողիկոսարանի ծիսապաշտամունքային բոլոր խնդիրների պատասխանատու (երեւի սարկաւագութիւն էր անում նաեւ կաթողիկոսի մատուցած պատարագների ժամանակ): Միաժամանակ, քանի որ այսօր իսկ որեւէ եկեղեցու քահանայի սպասաւորող սարկաւագին խօսակցական լեզուում գրեթէ միշտ կոչում են «տիրացու» («սարկաւագ»՝ խիստ հազուադէպ), ապա՝ գրաւոր խօսքում

«զրան սարկաւագ» կոչուած Ստեփանոս վարդապետին կաթողիկոսարանի աւօրեայում ամենայն հաւանականութեամբ անուանել են «Տիրացու Ստեփանոս վարդապետ», եւ այս «Տիրացու» մականուն-պատուանունը գործածուել է նաեւ նրա եպիսկոպոսացումից յետոյ, որովհետեւ նա ոչ թէ սովորական, այլ՝ կենդանութեան օրօք իսկ սրբագործուած Շնորհալի կաթողիկոսի «ՏԻՐԱՅՈՒՆ»¹ էր: Ըստ այսմ՝ սխալ է Յակովբեցուն Աճառեանի տուած բնորոշումը՝ «տիրացու եւ ապա վարդապետ» (ԱնճԲՈ, Դ. 617), որովհետեւ նա վարդապետ եւ Տիրացու է եղել միաժամանակ:

Այժմ կարգով ներկայացնենք եւ մեկնարանենք յայտնի բոլոր հաղորդումները, որոնք նաեւ որոշ չափով պատկերում են ժամանակի այս նշանաւոր գործիչի կենսագործունէութեան դրուագները: Հետագայ անհարկի կրկնութիւններից խուսափելու համար նախ թուարկենք Լամբրոնացու կեանքի սկզբնական շրջանի հիմնական թուականները. 16ամեայ 1168ին Հռոմկլայում քահանայացել է, որոշ ժամանակ մնացել այնտեղ, ապա՝ գնացել Սեւ լեռան վանքերը, այնտեղից 1172ին վերադարձել Լամբրոն, Շնորհալու մահից (1173 թ. Օգոստոս) եւ Գրիգոր Տղայի օծումից (Սեպտեմբեր) յետոյ, «հաւանօրէն 1174ի սկիզբները» գնացել է Հռոմկլայ, ուր «գիտուն վարդապետներու... քով... քննեալ տեղեկացաւ Հին եւ Նոր կտակարանաց իմաստից», 1175ին յիշատակուել է «տիեզերական վարդապետ» բնորոշումով, նոյն ժամանակ եպիսկոպոս է օծուել «իբրեւ արքեպիսկոպոս Տարսոնի թեմի» (Ակին. 11-22): Իրօք, 1175ին Լամբրոնացին գրել է, որ Կիւրեղ Աղեքսանդրացու Պարապմանց գիրքն ինքը կարդացել է՝ երբ «ի վարժումն իմաստից» էր (Յովս. յիշ-ք, 459), այսինքն՝ այդ ժամանակ նրա ուսումնառութիւնն աւարտուած

¹ Մանրամասները տե՛ս Կիլիկիայի վանքերը, Գրեց Դկտր. Հ. Հ. Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1957, էջ 260-1: Հմմտ. ՏԲ, հտ. Գ., էջ 314:

¹ Յիշենք նաեւ, որ «տիրացու» հասարակ բառը, ինչպէս եւ «վանական»ը, «իշխան»ը եւ այլն, այդ եւ հետագայ դարերում գործածուել էր որպէս յատուկ անձնանուն, առաւել եւս՝ վերջին դարերում ստացած ծաղրա-հեգնական իմաստը չունէր:

էր, իսկ 1176ին արդէն էր «վարժեալ եւ յարբունս հասեալ» (Յովս. յիշ-ք, 406):

Յովհաննու Հանգստի վերն ակնարկուած մեկնութեան սկսուածքը հետեւեալն է. «Գիր քոյոյ պատուականութեանդ միանգամ եւ երկիցս, հա՛յր սուրբ, եհաս առ իս՝ փութացուցանող առ ի խնդիր քննութեան...» (Ակին. 155)¹, ապա՝ «Որ ամենայնիւ ես ճշմարտասէր եւ իմաստասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ, այլ եւ զմեզ ձգեցեր հաւանութեամբս ի յանդգնութիւն, ո՛վ հայր պատուական Ստեփանոս, զորոյ ի գլուխ ած շնորհն Աստուծոյ՝ զխնդրելիս, ի ձեռն տառապեալս գործարանի, ի փառս իւր եւ ի վայելս քումդ հաւատոց եւ ճշմարիտ առ աստուածաբանս սիրոյ... փութացեալ միայն հնազանդութեամբ որդիականս հպատակութեամբ՝ պատճառ նիւթեալ իմաստնոյդ՝ առ եւ սորին իմաստութիւն բարձրանալ»: Ալիշանը կարծում է, որ սա «հարկ է մի յառաջին երկանց վաղահաս մտացն լինել, զի լոկ Ներսէս կոչէ զինքն եւ գորովանօք բարբառի առ դաստիարակն եւ բազում պատուով, որ եւ թուի գոյ մի ի նշանաւոր վարդապետաց ժամանակին վանահարց» (Սիսուան, 89): Ըստ այսմ, թէեւ Գ. Յովսէփեանը բնագրային-յիշատակարանման այս հատուածը դրել է Յովհաննու Յայտնութեան թարգմանութեան 1179 թ. յիշատակարանից յետոյ (Յովս. յիշ-ք, 481-2), բայց Հանգստի Լամբրոնացու մեկնութեան գրուելու ժամանակը պէտք է մօտ լինի նրա ուսումնառութեան վերջերին՝ 1172ին:

Գրիգոր եպիսկոպոս (ապագայ կաթողիկոս) Ապիրատն իր հորեղբայր Ներսէս Ծնորհալուց նուէր է ստացել Սեբաստիայում 1066 թ. գրուած մի Աւետարան, որ «Ես՝ տէր Գրիգորիս,

¹ Հմմտ. նաեւ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Զ., Պատմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Ծնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 930, 998, 1009 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ եւ փակագծեալ յղելու ենք «Ցուցակ Վենետիկի, Զ.» ձեւով. յիշատակելու ենք նաեւ նոյն կազմողի՝ հտ. է. (Տօնապատճառ - Ժողովածոյ, Մատենագիրք Հայոց. Վենետիկ, 1996):

ծառա ծառայից Քրիստոսի, եղբաւորորդի տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց եւ որդի Զաւրավարի, ետու վերջատին նոր՝ ոգել արտաքուստ կուսէ զաստուածաին Աւետարանս՝ գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամ[բ]ք պատուականաւք, ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ, ի ձեռն աստուածաբանական վարդապետի Ստեփանոսի՝ դրան սարկաւագի տեսն իմում, որ եւ վասն անմոլար ճանաչելոյ կոչի սա Յակոբի², ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, նախ եւ առաջին հոգեւոր տեառն իմոյ Ներսէսի կաթողիկոսի, որ եւ զսոյն իսկ զԱւետարանս շնորհեաց ինձ ի զբաւսանս եւ ի խրախճանութիւնս հոգեւոր, այսու գուարձանալ եւ մի՛ պատրանաւք անցաւոր կենցաղոյս» (Յովս. յիշ-ք, 575-6)³: Թէեւ յիշատակարանն անթուական է, սակայն ակնյայտ է, որ Ապիրատն Աւետարանն ստացել է Ծնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, 1166-73 թթ. ընթացքում՝ «երբ նա կաթողիկոս էր, աւելի հաւանական վերջին տարիներին» (Յովս. յիշ-ք, 576), կազմը Ստեփանոս Յակոբեցու ձեռքով զարդարել է տուել դրանից յետոյ եւ 1194 թ. առաջ՝ երբ այն նուիրել է Լամբրոնի եւ Պապեոռնի տէր Բակուրան իշխանին (Յովս. յիշ-ք, 581-6). Յովսէփեանը յիշատակարանը դրել է 1193 թ. ներքոյ, բայց գրեթէ վստահ ենք, որ նորոգում-վերակազմումը եւս եղել է Ծնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին. ըստ շարադրանքի՝ Ստեփանոսը «դրան սարկաւագ» է, ոչ թէ՛ «էր», ինչպէս կայ յաջորդ յիշատակութեան մէջ:

¹ Մինչեւ այստեղ ուղղագիծ երկաթագիր, շարունակութիւնը՝ բոլորգիր:

² Ապագայ կաթողիկոսն ըստ երեւոյթին այլաբանել է. «Յակոբի» է, որովհետեւ, Յակոբ անունով առաքեալների նման, Քրիստոսի հաւատի եւ ուսմունքի մէջ անմոլար-անշեղ է:

³ ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 311, 217բ. ձեռագրիս բոլոր յիշատակարանները, մանրամասն ծանօթութիւններով, տե՛ս Յովս. յիշ-ք, 247-50, 411-2, 575-80, 581-6. նրանց քննութիւնը տե՛ս Գարեգին Յովսէփեան, Նախնեաց յիշատակներ. - Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հտ. Ա., Երևան, 1983, էջ 64-81. Հմմտ. Հ. Ն. վ. Ակինեան, Սկեւոյի Աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ, Վիեննա, 1930, էջ 22:

Գրիգոր գրիչը 1173 թ.¹ Շնորհալու օրօք սկսելով եւ նրա մահից (Օգոստոս) յետոյ աւարտելով, նոյն Շնորհալու սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար Սկեւռայում գրել է մի Աւետարան, ուր խնդրել է յիշել. «զայնօսիկ, որք աւժանդակ եղեն գրչիս ի գրութիւն սորա, մանաւանդ զարդիւնական վարդապետն զՍտեփաննոս, որ դրան սարկաւագն էր Ներսիսի հայրապետի» (Յովս. յիշ-ք, 446)¹: Նկատենք՝ այս ժամանակ Լամբրոնացին եւս Սկեւռայում էր, ուր նո՞յն Գրիգոր Մլիճեցի² նրա համար գրել եւ ծաղկել է հանրայայտ ՄՄ Հ³ 1568 Նարեկը:

Գ. Յովսէփեանը կարծում է, որ այս Ստեփանոսը «ամենայն հաւանականութեամբ... նոյն է Ներսէս Շնորհալու կողմից՝ իր կեանքի վերջին տարիներին՝ միութեան խնդրի առթիւ դէպի Արեւելք ուղարկուած Ստեփանոս վարդապետի հետ» (Յովս. յիշ-ք, 577)²: Այս ենթադրութեանն աւլացնենք նաեւ մերը. շատ հաւանական է, որ այս նոյն Ստեփանոսի պատուէրով գրուած լինի Շնորհալու հետեւեալ գործը. «Մեկնութիւն Դաւթի Ֆիլիսոֆայի, որ ի կատարումն նորին տառի, որ վասն փորձանաց իմաստութեան, ասացեալ տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի, ի խնդրոյ ումեմն Ստեփաննոսի սիրողի իմաստութեան»³:

Ներկայացուած բոլոր հաղորդումներից իմանում ենք, որ Ստեփանոս Տիրացուն Հռոմկլայում գործել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, որի վերջին՝ 1173 թուականին եղել է նաեւ Սկեւռայում. այս նոյն տարում նա յիշատակ-

¹ Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ. դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթեւոսեանի, Երեւան, 1988, էջ 213, Հ³ 231 (այսուհետեւ՝ Ե-ԺԲ. դդ.). ձեռագիրը եղել է Տրգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցում, յիշատակարանը գրառել է Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, Գրեց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց, [Մասն Բ.], Կ. Պոլիս, 1884, էջ 442-4:

² Այս դեսպանագնացութեան մասին տե՛ս Ազգապատում, Ա, յօդ. 985 էջ 1679, յօդ. 996 էջ 1697, յօդ. 997 էջ 1698:

³ Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ³ 728/1299 (ԺԷ. դ.), 75բ-84բ. տե՛ս Վենետիկ, է., էջ 507-8:

ւում է որպէս «վարդապետ», բայց չի բացառուում, որ դրանով շեշտուում է նրա «գիտնական-վարդապետ» լինելը, այսինքն՝ մինչ այդ կարող էր դեռեւս Շնորհալու ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուած լինել, որից յետոյ միայն հնարաւոր էին մեր դիմանկարի վրայ առկայ մակագրութիւնները: Մեր պատառիկի մայր ձեռագրի անթուական յիշատակարանն այս ամէնին աւելացնում է, որ նոյն տարիներին նա եղել է Սեւ լեռների Բարսղի անապատում, ուր նրա առաջնորդ եղած լինելը կարելի է համարել հաւանական ենթադրութիւն եւ աւելացնել յաջորդ հաւանական վարկածը. կաթողիկոսարանի «զրան սարկաւագ» է եղել Շնորհալու կաթողիկոսութեան ո՛չ ամբողջ ընթացքում, հանրայայտ գիտնականի եւ իմաստասէրի իր համբաւով 1168ի շուրջ երեւի արդէն Բարսղի անապատի վանահայր էր, ուստի եւ Շնորհալին Լամբրոնացուն Հռոմկլայից այնտեղ է ուղարկել՝ հէնց Ստեփանոս Տիրացուից ուսում առնելու համար:

***

Այդուհետեւ ուղիղ քառորդ դար Ստեփանոս Տիրացուի մասին որեւէ աղբիւրում յիշատակութիւն չկայ. նրա մասին վերստին, այս անգամ՝ բաւական մանրամասն, պատմում է 1198 թ. գրուած մի ձեռագրի՝ ժամանակ անց գրուած ընդարձակ յիշատակարանը. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւէրով Վասպուրականից Հռոմկլայ գնացած «Տիրացու Ստեփանոս անունով ծերունի քահանայ»ի պատուէրով իր հետ նոյն Հռոմկլայ գնացած «Յակոբ անունով ճարտար ընդօրինակողը» գրել է Կաթողիկեայ թղթերի Ներսէս Շնորհալու մեկնութեան մի օրինակ, որ «կը գտնուի Մխիթարեանց մատենադարանն ի Վենետիկ»¹: Նախ նկատենք, որ ըստ նորագոյն մի հրատարակութեան² Ներսէս Շնորհալին Կաթո-

¹ [Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան], Պատմութիւն Հայ Հին դպրութեան (Դ-ԺԳ. դար), Բարձրագոյն դպրոցաց համար... Վենետիկ, 1932, էջ 634:

² Ս. Գրքի Հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, Պատրաստե-

դիկեայ թղթերի մեկնութիւնն չի հեղինակել, սակայն Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանում կայ նրա այդ երկի վեց ամբողջական եւ մէկ մասնական, ընդհանուր հաշուով հօթ օրինակ - ա. Հ^մ 1462/1063, 1198 թ., բ. Հ^մ 656/1065, 1291-1302 թթ. գ. Հ^մ 951/1069, 1335 թ., դ. Հ^մ 1381/1087, ԺԶ. դ., ե. Հ^մ 1202/1343, 1312 թ., գ. Հ^մ 401/1348, 1720 թ., է. Հ^մ 1098/1214, ԺԴ. դ. (մասն)¹. ապա՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերի մէջ թուղթիկ փնտրտուքով պարզել ենք եւս երկուսը²:

Տիրացու Ստեփանոս եպիսկոպոսի համար Յակոբի գրածը վերի թուարկման առաջին՝ պահպանուած հնագոյն ձեռագիրն է՝ Հ^մ 1462/1063, ուստի նրա նորատիպ նկարագրութիւնից (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 607-14) քաղում ենք մեր խնդրի համար կարեւոր տեղեկութիւնները, ըստ հարկի բերելով նաեւ յիշատակարանների նախորդ հրատարակութիւնների³ ծանօթութիւնները, իսկ քաղումներից յետոյ աշխատելու ենք պարզաբանել նրանց առթած խնդիրները եւ հարցերը: Զեռագրի արտաքին յատկանիշներն առաջնային կարեւորութիւն ունեն. Մխիթարեան միաբանութիւնն այն «1791էն

ցին՝ Եզնիկ եպ. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, [Երեւան], 2002:

¹ Տե՛ս Յուցակ Վենետիկի, Զ. էջ 607-14, 619-20, 639-41, 725-6. Յուցակ Վենետիկի, է., էջ 628-30, 661-2, 91 (ձեռագրերի կրկնակի համարներից առաջինները գոյքահամարներն են, երկրորդները՝ ցուցակինը). գործի խորագիրը եւ սկզբնատողը (ըստ Հ^մ 656/1065ի)՝ «Հաւաքումն մեկնութեան եւթանցուց թղթոցն կաթուղիկէից. Նախագրութիւն թղթոյն Յակովբայ - Արգարն Յակոբ էր ըստ մարմնոյ եղբայր Տեառն մերոյ...», անչփոթելի են նոյն թղթերի՝ Սարգիս Ծնորհալու մեկնութեան հետ. հմտ. Ս. Գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, էջ 103:

² Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1407 (1596 թ.), 1ա-236ա, Հ^մ 1373 (ԺԵ. դ.), 1ե-236ա:

³ «Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» խորագրով յիշատակարանն առաջին անգամ հրատարակել է Ղ. վ. Ալիշանը՝ Հայաստանում, Բ., 441-3 յօդ. 311. այստեղից այն արտատպել են՝ Յովս. յիշ-ք, սիւն 609-14, Հ^մ 277 եւ Ե-ԺԲ. դդ- յիշ-ք, էջ 293-5, Հ^մ 294 (վրիպմամբ՝ Մեկնութեան հեղինակ է կոչում Սարգիս Ծնորհալուն):

առաջ ընդունած» է «Տիրապէքիրէն». ունի 25x17,5 չափսի դեղնաւուն, հաստ եւ ամուր թղթի 276 թերթ, 30 պրակ՝ 10ական թերթով (վերջինը՝ 7)¹, գրադաշտը 19x12,5 չափսի, երկսիւն, էջում՝ 23 տող, գիրը՝ «բոլորգիր ընտիր եւ մեծ, նման երկաթագրի. շատ անգամ գիրը կը փոխուի, որովհետեւ այլեւայլ գրիչներ կ'օգնեն գլխաւոր Յակոբ գրչին»: Ունի հին նորոգում, կորսուած առաջին թերթի փոխարէն գրուել է նորը, ձեռագիրը չենք տեսել եւ չգիտենք՝ կազմն սկզբնականն է, թէ՞ հետագայի: Սկզբնատուները եւ սկզբնատողները սեւ (ո՛չ կարմիր) թանաքով են (հնութեան նշանակ). Ծնորհալու մեկնութիւնից բացի ունի նաեւ Ս. Սարգսի Պատմութիւնը, որից առաջ՝ 254ա ունի «խաչ մը, 16x13,6 մեծութեամբ, հիւսած կանաչ եւ մանիշակագոյն ոլորուն երկողով, դրուած նոյն ոճով հիւսուած վեց աստիճանով պատուանդանի վրայ, խաչին վերեւ կայ կիսախորանի ոճով զարդ մը: Ստորեւ գրուած է «ԶՍտեփանոս վարանեալս խորհ// յիշողն յիշեալ//»: Նախնական եւ եզական ոճով զծագրութիւն մըն է» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 607):

Գրչութեան ընթացքում Յակոբ գրիչը գրել է չորս յիշատակագրութիւն. Յակոբի թղթի մեկնութեան վերջում (45ա) Քրիստոսին խնդրում է՝ «զարդարեա՛ ի շուք շնորհի անմարմնոցն՝ տեսաւորեալ գսուրբ հայրս մեր զտէր Ստեփաննոս» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 613), Պետրոսի երկրորդ թղթի վերջում (123ա) խնդրում է յիշել «զմեծ գիտնական եւ զվսեմափայլ առաջնորդ» Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին, «յորոյ աւրինակէ՛ գրեցաւ գիրքս այս». իսկ այս «հոգեշահ

¹ Պրակահաշիւը թերի կամ սխալ է. ըստ արձանագրուածի՝ ձեռագիրը պէտք է ունենար 29x10+7=397 թերթ, ուրեմն՝ կամ նրանից պակասում է 297 - 276 21 թերթ, կամ՝ պրակների թերթաքանակն անկանոն է:

² Անհաւանական չէ, որ սա եթէ գործի հեղինակ Ներսէս Ծնորհալու ինքնագիր չէր, ապա գոնէ գրուել էր նրա հսկողութիւն-սրբագրութեամբ, որ նշանակում է վենետիկեան այս «Ծնորհալի Ա.» ձեռագիրը եթէ պակասաւոր չէ, ապա բնագրի ապագայ հրատարակութիւնը կարող է հիմնուել միայն սրա վրայ:

առաքելական» մատեանի ցանկացողն է «տէր Ստեփաննոս արդիւնատր գիտնական, որ և Տիրացոյ յորջորջի, եւ ետ գրել ըստ հոգւոյ որդեկի իւրոյ Յակովբա, ի վայելումն անձին եւ ի յիշատակ հոգւոյն...» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 612):

272ա էջից սկսուող գլխաւոր յիշատակարանի սկզբում Յակոբը իրեն «մինչեւ ի վերջին գիծս» հասնելու արժանացնելու համար նախ ըստ կարգի փառաբանում է սուրբ Երրորդութեանը, ապա՝ «թէպէտ եւ այլ ձեռամբ գրեալ յայլոց, որ երեւիդ ի սմա, այլ եւ զայն պատճառն ցուցից ձերում կատարեալ իմաստից ընթերցողացդ»։ Եւ փոքր անց բացատրում է՝ «Եւ ի շարագրելն իմում անդ՝ գային առ իս այլ ոմանք եւ հոգաբարձու եղեալ առ իս՝ աւգնել կամեցեալ, գրէին եւ նոքա, որպէս եւ երեւիդ» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 609-10), մի յիշատակագրութեան մէջ էլ խնդրում է յիշել «Մխիթարայ սիրելի եւ հոգեւոր եղբաւր մերոյ... որ առիթ եղեւ մելանիս, զի այժմ է ըստ կամաց իմո[ց]» (28ա՝ Յուցակ Վենետիկի, Զ., 614. իրեն օգնական էր տրուել, եւ պատրաստել է թանաքը): Այս հաղորդումները պարզում են խմբովին կամ տարբեր մարդկանց համագործակցութեամբ ձեռագիր պատրաստելու ո՛չ եղակի, բայց հին եւ շատ ուշագրաւ փաստ-եղանակներ. եւ քանի որ խնդիրը վերաբերում է Հռոմկլայի՝ կաթողիկոսարանի գրչութեան արհեստանոցին, ապա պէտք է միայն ամփոսալ, որ նկարագրութեան մէջ մանրամասնուած չէ՝ քանի՛ այլ ձեռքի գիր կայ ձեռագրի մէջ, ամբողջական պրակներ՝ են՝ գրուած այլոց ձեռքով, թէ՞ միայն էջեր¹:

Իր պատուիրատուին բնորոշում է՝ «գպարծանս բնաւին մանկանց նոր Սիովնի եւ զծաղիկ եկեղեցւոյ, եւ զպսակ ամենայն գիտնական եւ վարժ վարդապետաց՝ զերեքերանսեանս

¹ Առաջին դէպքում ենթադրելի էր լինելու, որ գաղափար օրինակը կազմուած չէր, եւ տարբեր գրիչներ օրինակում էին առանձին պրակներ (գրչութեան մեծ կենտրոններում կիրառուող եղանակ, որով միանգամից կարող էին գրել անհրաժեշտ քանակի մի քանի օրինակ), երկրորդ դէպքում պէտք է մտածել, որ օգնողները գրել են հիմնական գրչի հանգիստ-դադարների ընթացքում:

զտէր Ստեփաննոս, մականուն Տիրացոյ», որը «մեծաւ թախանձանաւք եւ գովասանական նամակաւ» Գրիգոր կաթողիկոսի կողմից «կոչեցեալ լինէր ի Կլայն, զոր Հոռոմ կոչեն», իսկ նա «հնազանդեալ հոգեւոր հրամանացն, ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ զձերութիւն կամ զինչ եւ իցէ, այլ որպէս վայել էր իւրում գուարթ և գուարճաճաղիկ ալեացն, խլու¹ եւ հպատակ եղեւ վեհին եւ սիրալիր կոչողին, յուզի անկեալ պատրաստեցաւ առաջիկա ճանապարհին, ընդ իւր տարեալ եւ զիս, եւ բազում աւթեւանաւք զանց արարեալ, հասաք ի բաղձալին, եւ ի տեսանելն զիրեարս՝ մոռացաք զաշխատութիւն» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 610), Ստեփանոս Տիրացուն «ի լինելն» այնտեղ «ետես զգիրքս զայս եւ փափագեաց, որպէս ընդդէմ ծաղկանցն՝ գործողն քաղցր եւ ախորժ ճաշակացն, սապէս եւ հայրս իմ ըստ հոգւոյ հրամայեաց շարա[յ] արել ի քարտիզի գտեսիլ մաքրեցելոյն ի կրական ախտից՝ որ ի մեզ, եւ զկաթողիկէիցն թուղթ, զոր բացայայտեալ էր իմաստուն եւ հանճարեղս (բառ մը ցնջուած)² եւ զՊատմութիւն սրբոյ վկաին Քրիստոսի Սարգսի գաւրաւարի»:

Ընդունուած եւ բնական է, որ գրիչը պատուիրատուին, այս դէպքում՝ նաեւ աշակերտն ուսուցչին («հայրս իմ ըստ հոգւոյ») եւ փոքրաւորն իր մեծաւոր-եպիսկոպոսին («իմուտ տեսունս»), պէտք է որակէր գովարանական ամականներով, սակայն Յակոբի գործածած որակումները սովորականից վեր են եւ չափազանց հիացական ու մեծարող. նկատի ունենալով քաղմանս՝ Ստեփանոսի անուանը նախորդող մասը, նաեւ վկայակոչելով Գ. Զարբհանելանին՝ «գովութեամբ կը յիշէ զսա նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին, բայց յանուանէ գրաւոր գործ մը չի յիշուիր Ստեփանոսի»³, ամենահաւանականը հա-

¹ Հայապատում, Բ., 441. ծ. 5՝ «Այսպէս գրուած էր՝ վանցի արտասանութեամբ, փոխանակ հլու գրելոյ»:

² Հայապատում, Բ., 441. ծ. 6՝ «Պակասի անունն, որ է Ս. Ներսէս Ծնորհալի, նոյն ինքն է եւ յիշեալ Ս. Սարգսի պատմութեան հեղինակն»:

³ Հ. Գ. վ. Զարբհանելան, նշ. աշխ., էջ 702:

մարում ենք այն, որ Ստեփանոսը եղել է բնատուր տաղանդով օժտուած եւ արդիւնաշատ ուսուցիչ-մանկավարժ:

Ապա՝ «Եւ զկնի աւուրց այլ ճանապարհ առաջի եղաւ իմում տեառնս եւ կաթողիկոսին Հայոց, զի կոչեցեալ եղեն¹ ի Լեւուվնէ, որ յաժմ զվաղընջուցն ի մերմէ ազգէս եւ զընկեցեալն յերեսաց տեսողէն զթագաւորականն, զոր ունէին հայք, սա միայն ստացաւ զաւգոստոսական եւ զծիրանափայլ պատմութեանն եւ ընկալաւ աւծումն, որպէս զմեծն Տրդատ, կամակցութեամբ արիական ազգին յունաց², բերեալ նմանչան զխաչանիչ թագն»։ ապագայ թագաւորը կաթողիկոսին «պատուասիրաբար» կանչել էր, որպէսզի «աւծցէ զնա սրբարար եւ մաքրագործակ մեռոնաւն եւ պսակեսցէ զգլուխն խաչանչան դրոշմաւ»: Շարունակում է՝ «Եւ հոգեւոր տէրն ընդ իւր տարեալ զիմ տէրն՝ յաղագս անհաս գիտութեանն եւ կատարեալ իմաստութեանն եւ անարատ մաքրութեանն եւ հոչակաւոր եւ բարի անուանն, որ ի տղայական տիոցն մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւն առ դուրս իմաստութեան ղեգեբեալ... որպէս արդիւնական վարդապետս եւ տէրս իմ՝ որպէս զարեգակն փայլեալ ի մէջ իւրոցն նմանեացն, զի զոր աւերինակ յաստեղս զարեգակն, որպէս եւ ի բնաւ իմաստունս երեւեալ, զի այս զգալի արեգակնս զտեսանելի աշխարհս

¹ Հայապատում, Բ., 442. ծ. 1 «Ի Հոռովկայէ կոչուեցան յարքունիս Լեւուսի Ա.». Հմմտ.՝ Սիսուան, էջ 471. Թագադրութեան հանդէսին՝ «չիք երկբայել, զի գոյին եւ բազում այլ եպիսկոպոսք՝ ի մարզից Հայոց Մեծաց՝ հրաւիրեալք, թէ եւ ոչ էր մարթ ամենայն եպիսկոպոսաց համահաւաքել, ըստ Կիրակոսի. որպիսիք են, յիշեալն ի սմանէ Անանիա եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, եւ յայլմէ յիշատակազրէ՝ Ստեփանոս՝ Տիրացու մականուանեալն՝ արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ... Յայտ է թէ ընդ սոսին՝ առնոյր տանէր ընդ իւր կաթողիկոսն՝ եւ զեպիսկոպոսունս հայրապետանոցի տան իւրոյ, եւ զաւագ երիցունսն եւ զպաշտօնեայ՝ զուգակցել ընդ համօրէն ուխտի եկեղեցեացն Սիսուանայ, սրբազնագոյն իմն եւ մեծագոյն քան զյոգունս յաշխարհախումբ ժողովոցն Հայոց՝ կազմելով յայսմ հանդիսական աւուր, յետ բազում եւ երկար աւուրց եւ ամաց դադարման այսգունակ հանդիսափայլութեանց»:

² Հայապատում, Բ., 442. ծ. 2 «Սխալմամբ գրուած է, փոխանակ Փռանգաց»:

լուսաւորէ, իսկ սա՝ զհոգի եւ զմարմին առհասարակ ճառագայթածեւ յաւերինէ: Այս արեգակն զբոյս եւ զտունկ ատոքացուցանէ, իսկ սա՝ զմտաւոր եւ զիշխանականն առ երկնիւքն բարձրացուցանէ: Այս արեգակն զժալսահոտ¹ եւ զխոնաւուտ վայրս սարաւատեալ ցամաքեցուցանէ, իսկ սա՝ զնեխութիւն եւ զաղտեղութիւն հոգւոց եւ մարմնոց հրացայթ եւ լուսատեսակ գործէ... սա՝ զմոլորեալս յուղիղ եւ բարի ճանապարհէն անվեհեր եւ անմոլար առ երկնա[յ]ին եւ խաղաղ նաւահանգիստն Քրիստոս հասուցանէ, զոր մաղթեմք... յարամնաբար մնալ մինչեւ ի խոր եւ խորին ծերութիւն, եւ յետ աստեացս՝ յաթոռս առաքելոցն եւ ի տաղաւարս մարգարէիցն...» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 611): Ապա խնդրում է. «Եւ զիս՝ զտառապեալ Յակովբ՝ զսակաւ աշխատողս, եւ զամենաբարի զհարազատն իմ զՅովաննէս, զընտիրն ի բեմբականս եւ զանյաղթ յերաժշտականս եւ զանձանձրոյթն ի գրչութեանն հոնջ (իմա՝ խոնջ՝ Գ. Տ-Վ.) եւ զգոզելին յամենայն բարեձեւութիւն, եւ զԳիորգ եւ զձնողսն իմ բարի մասին արժանի արարէ՛ք յիշմամբ... ընդ նմին եւ զամենեւեմանիկ կրաւնաւոր եւ զբարի հոգի զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից եւ զհաւատարիմ եղբարս՝ զԴաւիթ եւ զՍարգիս հանդերձ [այլովք] յիշեսլիք ի Քրիստոս զկազմող գր[ոցս]»²:

«Եւ գրեցաւ ի Ոսէ. (1198), լուսերանգ եւ հրաշապատում ճառս առաքելագիծ մատենիս՝ բազմազան բարութեամբ եւ իմաստութեամբ լցեալ, զոր Տէրն մեր եւ Աստուած վայելել տացէ տէր Ստեփանոսի, մականուն՝ Տիրացու, բազում ամաւք, խաղաղական կենաւք եւ առողջ մնալ հոգւով եւ մարմնով, եւ իւր ժառանգին՝ տէր Սարգսին նորընձայ եպիսկոպոսի՝

¹ Հայապատում, Բ., 442. ծ. 3 «Այս տեղ այլ իս փոխանակ ժահահոտ գրելու»:

² Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 611 կարդացել է. «զամենեւեմանիկ կրաւնաւոր եւ զբարի հոգի զհայր Յակովբն Այրիփանից եւ զհաւատարիմ եղբար[ըն] զԴաւիթ եւ զՍարգիս հանդերձ [...] յիշեսլիք ի Քրիստոս զկազմող Գր[իւրը]»: Իրական կազմողը երեւի Սարգիսն է, այլեւ՝ ակնյայտ է, որ ձեռագիրը կազմուել է Ս. Խաչում, ո՛չ Հոռովկայում:

բարի եւ իմաստուն պատանեկի, զոր ընտրեաց եւ կացոյց¹ իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց եւ ամենայն գոյից բա[զում] եւ պէսպէս պնդութեամբ, կտակաւ եւ զրով, կամակեցութեամբ եւ յաւժարութեամբ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ համաւրէն քահանայից եւ //անց, այլ եւ դատաւորաց եւ իշխանաց Շամիրամաշէն² // քաղաքի եւ այլ գեաւղից եւ //այ...» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 612): Ձեռագրի վերջին՝ 276բ էջին ունի հետեւեալը. «Եւ ընդ աւանդել հոգւոյն տիւ եղեւ³, ա՛յ, վա՛յ հազար բերանով զյետ մնացեալս, որ զրկեցաք ի քաղցրահոս յաղբիւրէն եւ յողորտածաւալ ճառագայթիցն, զի ի մեծի երկչաբաթոջս խաւարեցաւ [արեգակնս] մետուղիեան // տէր Ստեփաննոս մականուն Տիրացու // Ա. թու» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 614)⁴:

Փորձենք հնարաւոր չափով պարզաբանել շատ արժէքաւոր այս յիշատակարանի առաջացրած հարցերը.

ա. Շարադրանքի սկիզբը զրուած է անցեալ անկատար (անցեալ ներկայ) ժամանակով. Հռոմկլայ հրաւիրուելը՝ «կոչեցեալ լինէր», այլոց՝ իրեն օգնելը՝ «գային առ իս... գրէին», ապա՝ անցեալ կատարեալով. «այլ ճանապարհ առաջի եղաւ», որովհետեւ թագադրման հանդէսին մասնակցելու համար «կոչեցեալ եղեն» Տարսոն: Ստացողի գովաբանման ընդար-

¹ Հայապատում, Բ., 442 կարգացել է «կառոյց» եւ ծ. 5 «Հաւանօրէն կացոյց պիտի ըլլար»:

² Հայապատում, Բ., 442, ծ. 5 «Որ է Վան քաղաքն»:

³ Հայապատում, Բ., 442, ծ. 9 «Անշուշտ շարունակուած էր Ստեփաննոսի վարքն, որ զրոց հնութեամբ կորսուեր է, եւ միայն մահուան յիշատակն է մնացեր»:

⁴ Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 614 կարգացել է. «Եւ ընդ (...) սգ ել հոգ(...) եղեւ, ա՛յ (Աստուծո՞յ) զայն ու... բերանով զյետ մնաց[եալ]քս, որ զրկեցաք ի քաղցրայոյս յաղբիւրէն եւ (...) տած աւ(...) ճառագայթիցն, զի ի մեծի երկչաբաթոջն խաւարեցաւ (...) եան (...) Տէր Ստեփաննոս մականուն Տիրացու // ա թու»: Ըստ՝ 271բ էջի հետագայ յիշատակագրութեան (գրիչ՝ Յովհաննէս)՝ ՈՂԵ. - 1246 թ. «Սոսթանեսա» անունով մէկը «զգիւրքս զայս» գնել է ի յիշատակ իր, ծնողներն եւ «զաւակացն... Յորդանէին եւ Փռանկազհին եւ որ լինելոցն են» եւ իր ամուսին «Մարիամու» եւ նրա ու իր կենդանի եւ ննջեցեալ հարազատների (Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 614):

ձակ մասն աւարտուում է խնդրանքով՝ յիշելու իր միաբանակիցներին, յատկապէս՝ «զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից», որ, անշուշտ, յաջորդող մասում յիշուող «Սուրբ Խաչի» անապատն է: Ապա նշում է ձեռագրի գրչութեան թուականը՝ ՈՒՆԷ. (1198), Տիրացուի կողմից Սարգիս նորընծայ պատանի եպիսկոպոսին «իւր փոխան եւ տեսուչ» նշանակելու եւ այդ՝ Շամիրամաշէնի (Վանի) ամբողջ ժողովրդի ու հոգեւորական եւ աշխարհական իշխանաւորների կողմից հաստատել տալու փաստի արձանագրմամբ, վերջացնում է նոյն Սարգսին ուղղուած բարեմաղթանքներով:

Ըստ այս ամէնի պարզ է միայն այն, որ ձեռագիրը 1198 թ. գրուել է Հռոմկլայում՝ «ի շարադրելն իմում անդ», սակայն անյայտ է մնում, թէ ե՛րբ է Տիրացու եպիսկոպոսը գնացել Հռոմկլայ (նոյն 1198ի՞ն, թէ՞՞ աւելի վաղ), ե՛րբ է վերադարձել այնտեղից, ապա՝ ե՛րբ է գրուել յիշատակարանը: Միաժամանակ՝ ակնյայտ է վերջինիս գրուելու տեղը՝ Վասպուրականի Ս. Խաչի վանքը (ո՛չ Հռոմկլան՝ ինչպէս կարծել է Ե-ԺԲ. դդ-ի յիշ-ք, էջ 293): Տիրացուի մահուան արձանագրումն արուած է գլխաւոր յիշատակարանից տարբեր յիշատակագրութեամբ, որի վերջը, ցաւօք, եղծուած է, ուստի խնդրական է մնում նաեւ նրա մահուան տարին. թէեւ առ այս գրուել է «վախճանած 1200ին» (Ակին. 22) եւ յղուած՝ Յովս. յիշ-ք, 612-4, սակայն այս էջերում չկայ ոչ միայն որեւէ թուական, այլեւ՝ Տիրացուի մահուանը վերաբերող որեւէ ծանօթագրութիւն, իսկ անուանացանկի նրան վերաբերող մասում (Յովս. յիշ-ք, 1129), կրկին՝ առանց որեւէ ծանօթութեան կայ խաչանիշով «1202 թ.»: Վերջինս հիմնուած է յիշատակարանի աւարտին՝ «Տիրացու // Ա. թու» վերաբերող՝ Ալիշանի հետեւեալ դիտարկման վրայ՝ «Անշուշտ մահուան թուականն է, որոյ միայն այդ Ա. վերջի թիւն որոշ կ'երեւի¹, եւ գուշա-

¹ Ս. Ղազարում 2004 թ. սեպտեմբերի 30ին ձեռագրի 276բ էջին մենք եւս յստակ տեսանք այդ «ա. թու»ն, սրանցից առաջ նշմարուող եւ «ձ»ի նման պատկերի տպաւորութիւն տուողն աւելի շուտ նորոգուած թերթի հին եւ նոր մասերի կցումների պատկերն է, այսինքն՝ դիր չէ.

կուրի որ առջի թիւերն էին ՈԾ. կամ ՈԿ., որ է 1202 կամ 1212 թուական Գրիստոսի, հաւանօրէն առաջինն» (Հայապատում, Բ. էջ 443, ծ. 1): Ալիշանն ըստ ամենայնի տրամաբանական հաշիւ է արել՝ 1198ին ծեր էր, ուրեմն մահը կարող էր պատահել գուցէ 1202ին (ո՛չ 1212ին): Մէկը թէ միւսը՝ քանի դեռ նոր տեղեկութիւններ չունենք, պէտք է Ստեփանոս Տիրացուի մահուան թուական ընդունենք այս 1202ը, ապա՝ ենթադրենք, որ յիշատակարանը գրուել է 1199ից՝ Հռոմկլայից վերադառնալուց յետոյ եւ 1202ից առաջ, գուցէ նախընտրաբար 1200ին:

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ անապատը անպայման Շամիրամաշէն-Վանին մօտ էր, այլապէս Տիրացուն կարիքը չէր ունենայ Սարգիս նորընծայ եպիսկոպոսին իր փոխարէն նրա «տեսուչ» նշանակելը հաստատելու Վանի ժողովրդի «կամակցութեամբ եւ յաւժարութեամբ»: Այս անուններից մակարերելով, Գ. Զարբհանալեանը Տիրացուին կոչել է «Վարագայ կամ անոր մօտ Խաչի վանաց առաջնորդ»¹, Ալիշանը՝ «արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ» (Սիսուան, 471) կամ «եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» (Հայապատում, Բ., 441), Աճառեանը՝ «Վարագայ վանահայր» (ԱնձԲռ. Դ., 617), Ակինեանը՝ «Վասպուրականի Ս. Խաչ վանքի առաջնորդ» (Ակին. 22), Ոսկեանը յիշատակարանիս «անապատիս Ս. Խաչի» դարձուածը մեկնաբանել է՝ «բայց կարծեմ այս տեղ Ս. Խաչ ըսելով աւելի Վարագի Ս. Նշան վանքը հասկնալու է»²: Այս անորոշութեան, աւելի ճիշտ՝ շփոթի պատճառն այն է, որ «Սուրբ Խաչ» կամ «Սուրբ Նշան» անունով վանքեր եւ եկեղեցիներ թէ՛ ընդհանրապէս Հայաստանում եւ թէ՛ Վասպուրականում շատ են եղել: Վասպուրականում Ս. Խաչ (Ս. Նշան) անունն ունէին նաեւ

Ալիշանի ենթադրական եզրակացութիւնն ուժն մէջ է մնում:

¹ [Չ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան], Պատմութիւն Հայ Հին դպրութեան (Դ-ժԳ. դար), Բարձրագոյն դպրոցաց համար... Վենետիկ, 1932, էջ 702:

² Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս... Գրեց Դկտ. Հ. Համազասպ Ոսկեան... Վիեննա, 1940, էջ 25:

Աղթամարի եւ Վարագայ վանքերի մայր եկեղեցիները, բայց եթէ խօսքը նրանցից մէկի մասին լինէր, հազիւ թէ չգրուէր նաեւ նրանց առաւել յատկանշական՝ Աղթամար կամ Վարագ անունը (նշանաւոր Ապարանից Ս. Խաչը Մոկսում էր՝ Վանին մօտ չէր): Ուրեմն՝ Տիրացուն «դէտ եւ տեսուչ» էր այն թեմի, որի առաջնորդանիստն էր՝

«Ս. ԽԱՉԻ ՎԱՆՔԸ. Վանի դաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը, քաղաքէն գրեթէ մէկ ժամ հեռու, Կոռուպաչ կամ Խոռուպաչ¹ հայաբնակ գիւղի մերձ, բլուրի մը գագաթին... կը բաղկանայ եկեղեցիէ մը, մատուռէ մը, գաւիթէ մը եւ քանի մը սենեակներէ: Եկեղեցին 9 մետր երկար, 5¹/₂ մետր լայն եւ գրեթէ 12 մետր բարձր է: Անտաշ քարերով շինուած է եւ առանց սիւնի... Անոր հնաշէն դրութիւնը ենթադրել կու տայ թէ՛ շատ հին հաստատութիւն ըլլալու է... Աւանդութեան համաձայն... Հիմնուած է Ս. Թադէոս առաքեալին՝ Ս. Աստուածածին անունով, սակայն յետոյ Ս. Խաչ կոչուած է՝ Հռիփսիմեան կոլոսաններու ունեցած Ս. Խաչի մասունքին այս տեղ դադարումէն... Մեր մատենադարանի Յայամաւուրքներէն մէկուն մէջ նշանակուած է [Հռիփսիմեանները] «Եկին ի գաւառն Տոսբայ, ի դաշտն Վանայ, ի յոտն Վարագայ... ի վայելուչ վայրի, որ եւ նոյն տեղին կոչեցաւ Սուրբ Խաչ, եւ այժմ ասի Խոռուպաչ»²... Ս. Խաչի թեմական գիւղն է Կոռուպաչ³: Ունեցած է բաւական կալուած եւ սիրուած է իբրեւ ուխտատեղի... Ենթակայ եղած է Վանի առաջնորդարանին⁴:

¹ «Վանի նահանգի Վանի գաւառում, Վան-Տոսպ գաւառակում: Գտնուում է Վանի Այգեստան թաղամասից 5-6 կմ հարաւ-արեւելք, Վանի դաշտը հարաւից եզերող բլրի (Սուրբ Խաչի) ստորոտին, համանուն գետակի ձախ ափին: Գիւղից արլ. անցնում է Վարագայ վանք տանող ճանապարհը»՝ ՏԲ, Գ., էջ 279. Հմմտ. ՏԲ, Բ., էջ 650 «Ս. Խաչ»:

² Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կազմեց Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1895, էջ 63:

³ Ենթադրելի է, որ, շատ այլ գիւղերի նման, Կոռուպաչը սկզբնապէս առաջացած լինի վանքի սեփական հողերի վրայ՝ որպէս նրա սպասաւոր-մշակների բնակավայր:

⁴ Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, էջ 231-5:

Մի այլ նկարագրում թիւն՝ «Վանայ Այգեստանի հարաւը 2¹/₂ ժամ հեռու կը գտնուի վանքս, լայնածաւալ եւ բարձր բլրոյ մը կողին վրայ: Կառուցուած է կոփածոյ քարերով, խիստ հին ժամանակ: Ունի սքանչելի տեսարան, մանաւանդ հիւսիսային կողմն, որ ամբողջ Վան քաղաքը կը տեսնէ... Վանքիս հնաշէն վիճակն կրնայ այցելուաց յիշեցնել առաքելական եւ թերեւս կռապաշտական դարերն իսկ... Վանքէն 5-10 վայրկեան հեռու քարայր մը կայ, զոր կ'անուանեն Կուսանաց այր»՝ Հռիփսիմեան կոյսերի պատուին, Ս. Խաչ անունն ստացել է «Հռիփսիմէի կուրծքէն կախուած կենաց փայտի մասն» այստեղ մնացած լինելու պատճառով, «վանքը վանեցւոց համար տարին քանի մը անգամ ուխտատեղի է»¹: Վանքի շէն ժամանակի վերջին ականատեսի վկայութիւնը. «կը գտնուի Վանայ արեւելահարաւ բլրի վրայ... 1915 թուականի Վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանուեցաւ, այրուեցան շինութիւնները, եւ կորստեան մատնուեցաւ ամբողջ ձեռագրերը»²:

* * *

Ստեփանոս Տիրացուի գործունէութեան կիրիկեան շրջանին վերաբերող՝ վերը բերուած վկայութիւնները համադրելով 1198ի ձեռագրի յիշատակարանի տեղեկութիւններին, նախ տեսնում ենք, որ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, երեւի հիմանականում Տարսոնում Լեւոն իշխանի թագադրութեանը ներկայ լինելու համար, «մեծաւ թախանձանաւք եւ գովասանական նամակաւ» Վասպուրականից Հոռմկլայ էր հրաւիրել ոչ թէ իրեն ի լրոյ յայտնի եւ անծանօթ մէկին, այլ՝ իր հօրեղբայր Ներսէս Շնորհալու օրերից վաղածանօթ եւ, ըստ ամենայնի՝ մտերիմ մարդու՝ Տիրացու մականուամբ Ստեփանոս Յակովբացի եպիսկոպոսին³: Սրանով հանդերձ,

1170ականներին կաթողիկոսարանում եւ Կիրիկեան Հայաստանի եկեղեցական միջավայրում մեծ հեղինակութիւն եւ գիտնական-ուսուցչի համբաւ ունեցող Ստեփանոս Յակովբացու Վասպուրական տեղափոխուելու ժամանակն ու հանգամանքներն անյայտ են մնում: Որոշակի է միայն, որ Լամբրոնացու առ Լեւոն թղթի գրուելու ժամանակ՝ 1195ին՝ նա երեւի վաղուց այնտեղ էր. նամակում նրա կողմնակիցների թուարկման սկիզբն այս է. «նոյն ինքն մեր աշխարհս եւ սուրբ լեռոնս, եւ որ ի սմա հովիւք սուրբք, եւ բոլոր գաւառն Վասպուրականի, եւ որ անդ հոչակաւոր ուխտն Վարագ, եւ երեւելի արքն Ստեփանոս Տիրացուն»² ուսուցիչն մեր, եւ Գէորգ ճգնաւորն, եւ Ստեփանոս՝ մեր ուսումնակից, եւ Քրիստոսատուր եւ Տիմոթէոս ճգնաւորք, որք ականատես լեալ են մեզ եւ որ առ մեզ ճշմարտութեանս հաւանեալ, եւ երանեն թէ կարող էին ձայնակցել»³. այսինքն՝ Կիրիկեան

ոեանի կասկածները, թէ իր Հ¹ 103 (Տիրացու) եւ Հ² 104 (Յակովբացի) Ստեփանոսները «չեն կարող նոյն լինել». այդուհանդերձ, տարբերման անհիմն լինելը ցուցադրելու համար բերում ենք նրա փաստարկները. «որովհետեւ եթէ Հ¹ 103 Ստեփանոս Տիրացուն հրաւիրուել է Ապիրատի կողմից, այդ պիտի լինէր ամենաուշը 1194 թուին. հետեւաբար չի կարող նա լինել ուսուցիչ Լամբրոնացու, քանի որ Լամբրոնացին արգէն վարդապետ էր 1168 թուին: Նմանապէս Լամբրոնացին «էր ընդ եղբարս» եւն մեկնութիւնները գրել է 1177, 1178 եւ 1179 թուերին (Տաշեան, Տուց. 639ա), ուստի չէր կարող 1194 թուին եկող Ստեփանոսը խնդրած լինել: Վերջապէս, Լամբրոնացին մեռաւ 1198 թուին, որ 1194 թուից միայն 4 տարի հեռու է: Վերելում (Հ² 82) յիշատակեցինք նաեւ մի ուրիշ Ստեփանոս վարդապետ, նոյնպէս կոչուած Յակոբցի, Շնորհալու դրան երէց, որ գործել է 1172-3 թուերին: Սա էլ անշուշտ տարբեր է Վարագայ վանահայր Հ¹ 103 Ստեփանոսից, բայց կարող է լինել Լամբրոնացու ուսուցիչ Հ² 104 Ստեփանոսը» (ԱնձԲո. Գ. 617):

¹ Ազգապատում, Ա. յօդ. 1042, էջ 1777 նամակի գրութեան ժամանակը համարում է «1195ի սկիզբները». հմտ. Սիսուան, էջ 552 (նաեւ էջ 461-2), Ակին. էջ 214-5: Նամակի գնահատութիւնը՝ Ազգապատում, Ա., յօդ. 1041-8 էջ 1770-83:

² Վարագի եւ իր ուսուցչի անունները զատ-զատ նշելը եւս մի անուղղակի փաստ է առ այն, որ Տիրացու եպիսկոպոսը Վարագի Սուրբ Նշանում էր, այլ՝ Կոռուպաշի Ս. Խաչում:

³ Թուղթ առ Լեւոն, էջ 229:

¹ Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագարը բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Բ., Գիրք Ա. (Թ-Կ), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1907, էջ 146:

² Յովհաննէս վ. Հիւսեան, նշ. աշխ. (տե՛ս ծ. 7), 15ա:

³ Այստեղ ի մի բերուած տեղեկութիւնների ուժով փարատուում են Աճա-

(«մեր աշխարհս»), Սեւ կամ Կիլիկեան Տաւրոսի վանքերը («սուրբ լեռունս»), ամբողջ Վասպուրականը եւ այնտեղ՝ Վարազայ ուխտը եւ իր ուսուցիչը, այլեւ՝ իր ուսումնակից Ստեփանոսը¹ եւ իրեն ճանաչող երեք ճգնաւոր, որոնք նոյնպէս Վասպուրականում են: Պակաս ուշագրաւ չէ նաեւ թուարկման շարունակութիւնը, որ կարեւոր է ընդհանրապէս Կիլիկիայի եւ բուն Հայաստանի միջեւ ժամանակի եկեղեցական հաղորդակցութեան եւ յարաբերութիւնների աշխուժութիւնը եւ սերտութիւնը լաւ պատկերացնելու համար. «Բոլոր գաւառն Տարօնոյ, եւ որ ի նմա իմաստուն եպիսկոպոսն Նսայի, եւ վարժապետ Թէոդորոս, որ զմերս բարեհուշակեն բարեկարգութիւն եւ երանեն զհաղորդեալսն: Գաւառն Եկեղեցաց եւ լեռն սրբոյն Գրիգորի, եւ որ ի նմա հարքն եւ եպիսկոպոսքն, որք գրովն իւրեանց բարեհամբաւեն զմեր ճշմարտութիւնս, եւ աւաղեն վասն աղքատութեամբ եւ անօրինաց բռնութեամբ ի սմանէ վերջանալոյ: Իշխանքն Խաչենոյ եւ որ անդ վանորայք, որք զաշակերտն մեր զՅովսէփի եւ զկարգաց մեր վարժապետ՝ որպէս զհրեշտակ պատուեն, եւ կաթողիկոսութեանն Աղուանից ընծայեն»²:

Սակայն Ստեփանոս Յակոբացու Վասպուրական տեղափոխուելու փաստն առաւել ուշագրաւ է մի այլ տեսանկիւնից. յայտնի է, որ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսի (1113-1166) ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ, Դաւիթ Ա. Թոռնիկեանի (1113-1165°) ձեռքով, հաստատուել է Աղթամարի հակաթող կաթողիկոսութիւնը³, որի մասին կայ հետեւեալ իրաւացի գնահատականը. «Գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր բռնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամփոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ

յետոյ»¹: Աւելին՝ նրա մահից յետոյ «գրեթէ դար մը լուռած են Աղթամարայ կաթողիկոսներուն անուանքն: Ընդ. Օրացոյցի մէջ Դաւիթէն ետքը առաջին կաթողիկոս կը նշանակուի Ստեփանոս Նկարենայ, որ 1272ին վախճանած է, որով 1165-1272 դատարկ ձգուած է: Այս դատարկը Հաւաքարանը կը լեցնէ բազմաթիւ անուններով, որոնք հոս եւ ոչ իսկ յիշատակել կ'ուզենք»²: Ներսէս Շնորհալիի կամ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի դրան սարկաւազը դարձել է առաջնորդ Վասպուրականի Ս. Խաչի, որի թեմի մէջ ըստ ամենայնի մտնում էր նաեւ նրա կենտրոն Վան քաղաքը (այլապէս՝ Սարգիս եպիսկոպոսին իրեն յաջորդ հաստատելու համար վանեցիների համաձայնութիւնն ստանալու պէտք էր ունենայ): Սա արդեօք չի^o նշանակում, որ Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւասութեան եւ իշխանութեան սահմաններն այդ ժամանակ շատ նեղ կամ անձուկ էին, որով լիովին իրաւացի է Օրմանեանի խօսքը, թէ Դաւիթ արածը «շատ մասնաւոր գործ մըն էր»³, ուստի եւ իրենից յետոյ, ըստ ամենայնի, հակաթող կաթողիկոսութիւնը տեւական ընդհատում է ունեցել:

ԱՄՓՈՓԵՆՔ. կարծես կարողացանք նորայայտ վաւերական դիմանկարի կողքը դնել Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին վերաբերող մատենագրական ցրիւ տեղեկութիւնները եւ նրանցով գծել իր ժամանակի այս նշանաւոր գիտնականմանկավարժի կենսագործունէութեան թէկուզ եւ աղոտ ուրուագիծը, որի փոքր մասով ենթադրական-հաւանական, մեծ մասամբ՝ ճշգրիտ գրուագները հետեւեալներն են. ծնուել է հաւանաբար Լեռնային Կիլիկիայում, շուրջ 1120 թ., 80ամեայ մահացած լինելու ենթադրութեան հիման վրայ՝ ծննդեան

¹ Ըստ ամենայնի՝ այս Ստեփանոսը եւս մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին աշակերտել է Սեւ լեռներում Բարսղի անապատում:

² Թողթ առ Լեւոն, էջ 229-30. հետեւում է իր լատին կողմնակից-ձատաղովների եւ նրանց՝ առ այդ ցոյցերի թուարկումը:

³ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. յօդ. 928-9 էջ 1579-84:

¹ Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. պատմական ուսումնասիրութիւն, Գրեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա, 1920, էջ 10:

² Նոյն տեղում, էջ 37. «Բիւզանդիոն» թերթի հրատարակմամբ Ակինեանին յայտնի «Հաւաքարան»ը տե՛ս Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), Մանթութիւններով լոյս ընծայեց... Մեարոպ վ. Մաքսուդեանց, Ս. Էջմիածին, 1916, էջ 36-40:

³ Ազգապատում, Ա., էջ 1579:

պայմանական թուական ենք ընդունում 1122ը, «ի տղայական տիրոցն» մտել է երեւի Հաճընի մօտի Ս. Յակոբ վանք, այստեղ էլ ստացել է «արդիւնական» կամ «աստուածաբանական վարդապետ» համբաւ, ապա անցել է Հռոմկլայ, եղել կաթողիկոսարանի «դրան սարկաւազ», Ներսէս Շնորհալու ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուել: Երեւի 1168ից առաջ, նոյն Շնորհալուց Գրիգոր Ապիրատի նուէր ստացած ՄՄ Հ՞՞ 311 1066 թ. Աւետարանը «վերստին նորոգել» է «արտաքուստ կուսէ... գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամբք պատուականաւք, ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ»: 1169-1172 թթ. եղել է Սեւ լեռների Բարսեղեանց անապատի առաջնորդ, ուր նոյն տարիներին նրան աշակերտել է Ներսէս Լամբրոնացին (յայտնի է նաեւ նրա մի այլ աշակերտի անունը՝ Ստեփանոս): Այստեղ նրա պատուէրով կամ յանձնարարութեամբ Լամբրոնացին երեւի թէ 1172 թ. գրել է Յովհաննու Հանգստի մեկնութիւնը: Նոյն տեղում եւ նոյն տարիներին (գուցէ կրկին պայմանականօրէն ընդունենք 1170ը) Յովհաննէս գրչի եւ ծաղկողի՞ ձեռքով նրա համար գրուել եւ ճոխ նկարագարգուել է մեր գրքային գեղանկարչութեան մէջ առայժմ առկայ՝ ձեռնադրութեան հնագոյն պատկերն ունեցող ՄՄ Հ՞՞ 2098 պատառիկի մայր ձեռագիրը, որ հետագայում անցել է Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագրին եւ նրա հօրեղբորորդի Յովհաննէս Օրբէլին, աւելի ուշ՝ Կտուց անապատին, ուր եւ 1915 թ. այն ըստ ամենայնի յօշոտուել է: 1173 թ. Սկեւռայում Գրիգոր Մլիճեցի՞ գրչին «աւժանդակ»ել է՝ Շնորհալիի սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար գրելու հետագայում Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցուն պատկանած Աւետարանը, 1195 թ. առաջ Վասպուրականում առաջնորդ էր Կուռուպաշի Ս. Խաչ վանքի եւ թեմի, որի մէջ ըստ ամենայնի մտնում էր նաեւ Վան քաղաքը, 1198 թ. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւերով գնացել է Հռոմկլայ, այնտեղ իր սպասաւոր Յակոբին գրել է տուել Ներսէս Շնորհալու Կաթողիկեայ թղթերի մեկնութեան Մխիթարեանց Վենետի-

կի Հ՞՞ 1462/1063 ձեռագիրը, ապա, կրկին՝ հրաւերով, գնացել է Տարսոն եւ 1199 թ. Յունուարի 6ին ներկայ եղել Լեւոն Ա.ի (Բ.) թագադրմանը, վերադարձել Վասպուրական, երեւի իր հետ Հռոմկլայ տարած եւ ձեռնադրել տուած Սարգիս նորրնձայ եպիսկոպոսին կարգել «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի» թեմի (վանքի առաջնորդն ուրիշ մէկն էր՝ «զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից»), իսկ ինք ապրելով «մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւն, առ դուրս իմաստութեան դեգերեալ»՝ մահացել է երեւի 1202 թուականին:

Այժմ համառօտ թուարկենք յօդուածին մէջ արուած միւս ճշգրտումները եւ նորութիւնները.

ա. Պատառիկի մայր ձեռագրի գրչութեան յիշատակարանը թուագրելի է շուրջ 1170 թուականով (ո՛չ 1300ով):

բ. Նոյն ձեռագրի մէջ առկայ՝ Յովհաննէս Օրբէլի յիշատակարանը թուագրելի է 1302ով (ո՛չ 1300ով):

գ. 1069 թ. ՄՄ Հ՞՞ 10434 Աւետարանի 288ա-9բ թերթերի վրայ գրուած հետագայ անթուական յիշատակագրութիւնները ԺԳ. դ. սկզբներում գրուել են Խարբերդում (ո՛չ Վասպուրականում):

դ. Պարզուած է շուրջ 1170 թ. Կիլիկիայի Սեւ լեռների Բարսղի անապատում ստեղծուած՝ առայժմ յայտնի միակ բարձրարուեստ ձեռագիրը, որ գրել եւ ծաղկե՞լ է Յովհաննէս ՆէՍ անունով մէկը՝ նորայայտ անուն միջնադարեան հայ գեղանկարիչների ցանկի մէջ:

ե. Բարսեղեանց անապատը Կիլիկիայում գործել է 1113-1307 թթ. ընթացքում, ապա՝ Իտալիայում, ընդհուպ մինչեւ 1650 թ.:

զ. Հայ մեկնողական մատենագրութեան հարուստ անուանացանկին գումարուում է Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի հեղինակած (վրիպամբ մոռացութեան մատնուած) Կաթողիկեայ թղթերի Մեկնութիւնը՝ հեղինակային օրինակի արժէք ունեցող 1198 թ. վենետիկեան Հ՞՞ 1462/1063 ձեռագրով

եւ Հետագայ ժամանակների առայժմ յայտնի ութ ընդօրինակութեամբ:

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նկ. 1. Վանի եկեղեցիներից մէկում՝ 1915 թ. վերջերին. առջեւում Հայ կամաւոր զինուորներ, խորքում, ձախից Յովհաննէս վ. Հիւսեանը, աջից՝ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը. զննում են գրքերի բարբարոսաբար բզկտուած կոյտերը

Նկ. 2. Ձեռնադրութիւն. Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացու եւ անանուն կիսասարկաւագ. ՄՄ Պատառիկ Հ՞ր 2098, 1բ

Նկ. 3. Ընծայում-օրհնութիւն՝ ստացող Մատթէոս կրօնաւոր եւ Յիսուս Քրիստոս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ձեռ. Հ՞ր 1796, 288բ

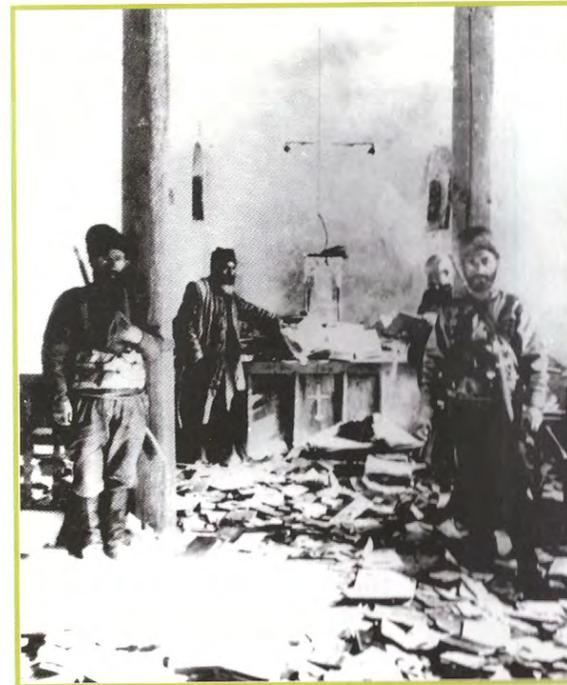
Նկ. 4. Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի նկարի Հակառակ երեսին առկայ Հետագայ գրութիւնները. ՄՄ պատառիկ Հ՞ր 2098, 1ա

Նկ. 5. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 11103, 21բ. երկաթագրի տարրերով բոլորգիր

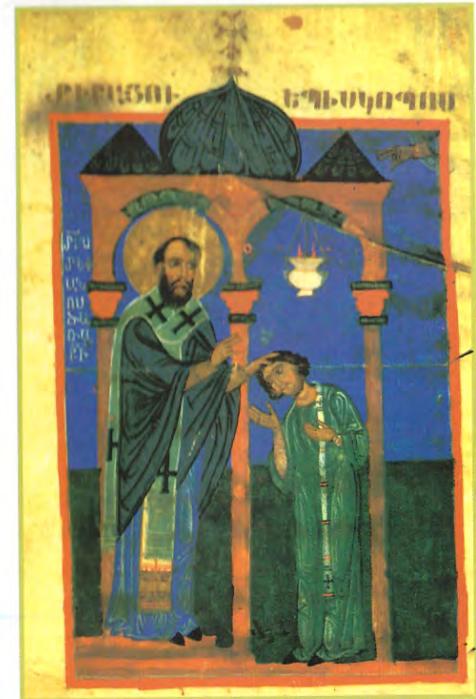
Նկ. 6. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 11103, 44ա. սրբագրութիւններով եւ ինքնատիպ գրչութեամբ էջ

Նկ. 7. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 11103, 133բ. Խաչիկ գրչի 1282 թ. յիշատակարանը

Նկ. 8. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞ր 11103, 134ա. ստացող Կարապետ քահանայի յիշատակարանը (նկարները տե՛ս վերջում)

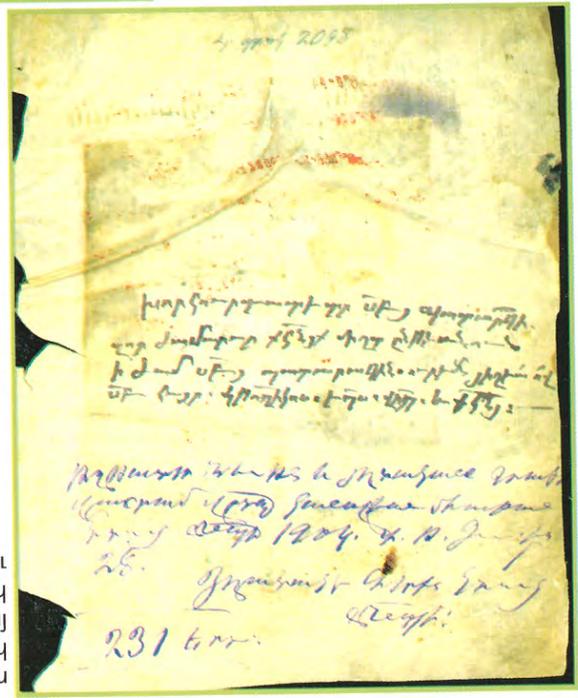
Նկ. 1. Վանի եկեղեցիներից մէկում՝ 1915 թ. վերջերին. առջեւում հայ կամաւոր զինուորներ, խորքում, ձախից Յովհաննէս վ. Հիւսեանը, աջից՝ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը. զննում են գրքերի բարբարոսաբար բզկտուած կոյտերը

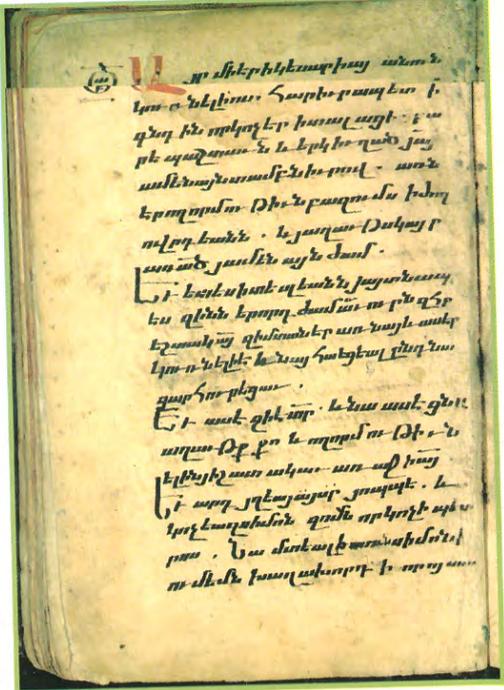
Նկ. 2. Ձեռնադրութիւն. Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացու եւ անանուն կիսասարկաւագ. ՄՄ Պատառիկ Հ՞ր 2098, 1բ

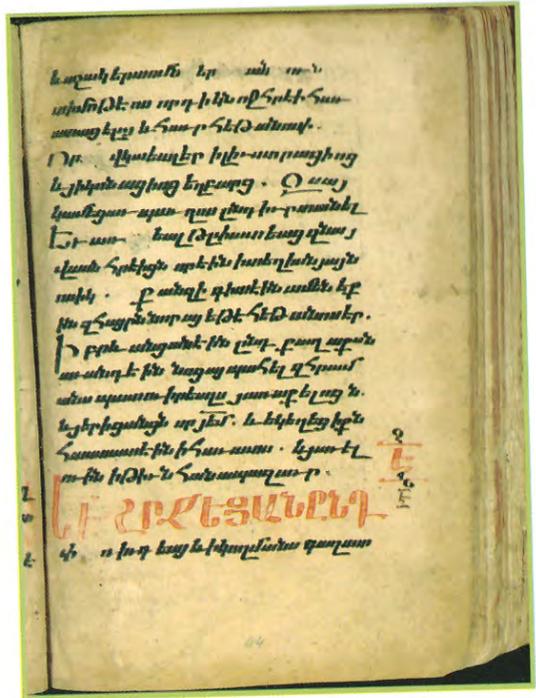
Նկ. 3. Ընծայում-օրհնութիւն՝ ստացող Մատթէոս կրօնաւոր եւ Յիսուս Քրիստոս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ձեռ. Հ՞մ 1796, 288բ

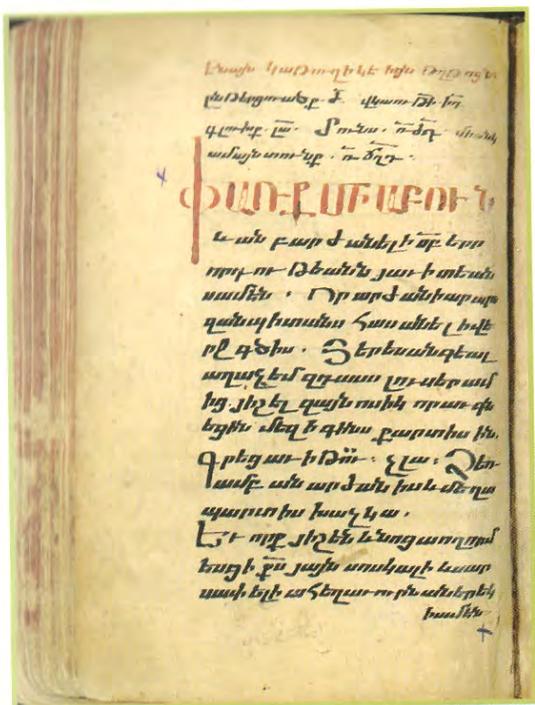
Նկ. 4. Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի նկարի հակառակ երեսին առկայ հետագայ գրութիւնները. ՄՄ պատահիկ Հ՞մ 2098, 1ա

Նկ. 5. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞մ 11103, 21բ. Երկաթագրի տարրերով բոլորգիր

Նկ. 6. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ՞մ 11103, 44ա. սրբագրութիւններով եւ ինքնատիպ գրչութեամբ էջ

Նկ. 7. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 133թ. Խաչիկ գրչի 1282 թ. յիշատակարանը

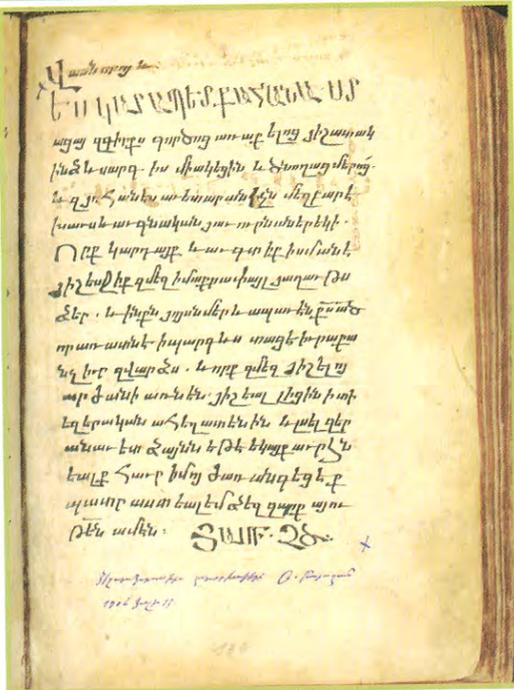
ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՂԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԵՐԱԳՏՆՈՒԱԾ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ (1282 Թ.)

Երբեմնի յիշատակուած, յետոյ՝ կորսուած առանձին ձեռագրեր ժամանակ առ ժամանակ յայտնուած են եւրոպական կամ ամերիկեան աճուրդներում եւ անցնում նոր տէրերի ձեռքը, լաւագույն դէպքերում՝ դառնում պետական գրադարանային կամ թանգարանային հաստատութիւնների սեփականութիւն: Հայաստանում էլ պապենական սնդուկներից երբեմն հանուած եւ վաճառքի են դրուած ձեռագրեր, որոնք մեր գրական մշակույթի պատմութեան համար առանձին դէպքերում մեծ գիւտի արժէք են ունենում: Այդպիսին էր, օրինակ, Նարեկացու Մատեանի՝ Պարսկաստանի էնգէլի քաղաքում 1761ին Սայեաթ Նովայի ձեռքով գրված օրինակը (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 10838, ստացուած 1980 թ.), որ հաստատեց Պարույր Սեւակի ճշգրիտ կռահումը՝ թէ Սայեաթ Նովան անպայման ծանօթ է եղել Նարեկացու երկին, այլ խօսքով՝ տասնութերորդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ-քահանան հանդիպել է տասերորդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ-վարդապետին¹: Հայկական աստուածաշնչագիտութեան համար գրեթէ նոյնպիսի արժէք ունի Մատենադարանի վերջին շրջանի ձեռքերումներից մէկը, որ Հայաստանում ապրող մի ընտանիքից 2002 թ. Դեկտեմբերի 8ին Երեւանում գնել եւ նուիրել են Պետրոս Ասլանեանը (Շարժա, Արաբական Միացեալ էմիրու-

¹ Նախորդ տպագրութիւնը տե՛ս «էջմիածին» ամսագիր, 2003/Ա., էջ 54-68 (խորագիրը՝ «Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածոների ցուցակների հրատարակման խնդիրը»):

¹ Մանրամասները տե՛ս Բաբկէն Չուգասգեան, Սայեաթ-Նովայի ընդ-օրինակած նորայայտ ձեռագիր մատենանը.- Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1981/7, էջ 66-77:

Նկ. 8. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 134ա. ստացող Կարապետ քահանայի յիշատակարանը

թիւններ) եւ Սարոյ Խուզավերդին (Միլան, Իտալիա): Այս նուիրատուութեամբ նրանք ո՛չ միայն մեր մշակոյթի պատմութեան ու գիտութեան համար յայտնաբերել, այլեւ՝ ապահովել են հետագայ կայուն եւ խնամքով պահպանուած մի յուշարձանի, որ ունի մշակութային եւ գիտական բազմապիսի արժանիքներ: Ձեռագրի գրչութեան թուականն է հայոց ՁԼԱ. (731) ըստ Քրիստոսի 1282. այսչափ հին ձեռագրեր հազուադէպ ենք ստանում, ուստի հարկ էր ստուգել. կազմել ենք հայերէն Աստուածաշնչի գրքերի ամբողջական-կատարեալ եւ մասնական ընդօրինակութիւն-ձեռագրերի (աւելի քան 700 միաւորի) մի նախնական՝ դեռեւս աշխատանքային ժամանակագրական ցանկ, որի կարգային աստղանշակիր (իմա՝ կորուսեալ) «*55»րդ համարի ներքոյ անմիջապէս գտանք հետեւեալը. «ՁԼԱ. = 1282 թ., Լիմ անապատ Հ՞ր 91: Նոր Կտակարան: Գրիչ՝ Խաչիկ, ստացող՝ Կարապետ քհյ (ՉԾ. = 1301): Կաշեկազմ, 42+160+12+54 թերթ, թուղթ, 25x17, միասիւն, բոլորգիր, 20 տող, մէկ խորան: 1634 թ. նորոգուած ի Լիմ, նորոգել տուող՝ Ստեփանոս առաջնորդ, նորոգող՝ Մովսէս, կազմող՝ Սարգիս Եղեսացի: Մասն՝ Գործք առաքելոց, Թուղթք կաթողիկեայք, Աւետարան Յովհաննու: Մատենագիտութիւն. ՄՏՄ- ԽԱ.՝ Լիմ անպտ. Հ՞ր 91՝ ԼՅՎ Հ՞ր 482, ԲՅՎ Հ՞ր 149 ՄՄ 6333, 33բ, յիշ. Հ՞ր 149: Ժէ. դ-ի յիշ-ք. հ. Բ., Հ՞ր 831՝ էջ 558 (1634 թ.)»:

Նախ պարզենք այս գրառման «Մատենագիտութիւն» մասի համառոտումները (գրեթէ բոլորը յղուած են նաեւ յօդուածիս ծանօթագրութիւնների մէջ). ՄՏՄ՝ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի «Ընդհանուր ցուցակ»ի «Աստուածաշունչ» մասի ԽԱ.,՝ 41րդ նկարագրութիւնն է, որ առել է Լալայեանի Վասպուրականի ցուցակի անտիպ մասից՝ Հ՞ր 482, Լալայեանը սա նկարագրել է որպէս Լիմ անապատի մատենադարանի Հ՞ր 91 ձեռագիր, որի գերհամառօտ նկարագրութիւնը եւ մի յիշատակարանը կայ նաեւ ԲՅՎ՝ Օ. Բարաղամեանի Վասպուրականի ցուցակում, որ այս է. «Գործք առաքելոց, Կաթողի-

կեայք եւ Յովհ. Աւետարան, 25x17 եւ 6, սկիզբէն ու վերջէն թափածոները նօտրգրով լրացուցած, ծաղկած հասարակ խորանօք եւ զարդերով, մէն մի էջը 19 տող, Կաթողիկեայց եւ Յովհ. միջեւ գրուած յիշատակարանն է... հայոց ՌԶ. (= 1631) թուին պակասները գրուած են ի Լիմ անապատ»¹: Այս բոլորն անտիպ նիւթեր են. տպագիր գրականութեան մէջ կայ միայն նորոգման 1634 թ. յիշատակարանը², որ առնուած է կրկին Լալայեանի ցուցակի անտիպ մասից:

Բնականաբար, ունեցանք մեծ կորուստ վերագտնողի հուզումն ու հաճոյքը, ապա քայլ առ քայլ պարզեցինք ձեռագրին վերաբերող բաւականաչափ իրողութիւններ, ի վերջոյ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մատենադարանի ընդարձակ՝ Մայր ցուցակի մէջ այս ձեռագրի կատարեալ նկարագրութեան հրապարակման ժամանակն անորոշ է³, իսկ Աստուածաշնչի գրքերի բնագրերի նկատմամբ այսօր իսկ բնական մեծ հետաքրքրութիւն կայ⁴, որոշեցինք օր առաջ

¹ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ՞ր 6333, 33բ, Հ՞ր 149. ունի ձեռագրի 133բ էջի յիշ. թուականը՝ ՌԶ. վրիպակ է, պէտք է լինէր ՌԶԳ.:

² Հայերէն ձեռագրերի Ժէ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ., Կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 558:

³ 2003ին այս առիթով ծանօթագրել ենք՝ «Տպուած միակ հատորը (Երեւան, 1984 տե՛ս ծ. 26, նկարագրութիւն 300 ձեռագրի) պատրաստ էր դեռեւս 1974ին, մեծ մասամբ Օ. Եղանեանի մեղուածան աշխատանքի արդիւնքով այժմ կայ շուրջ 2700ի նկարագրութիւն եւս, սակայն սրանց հրատարակման հեռանկարն այսօր դեռեւս չի երևում»:

Այսօր արդէն տպուած է եւս եօթ՝ ընդամենը ութ ստուար հատոր (2700 ձեռագիր), այլեւ՝ աւարտում ենք խմբագրուած իններորդ հատորի (ունի մինչեւ 3000րդ համարը ներառեալ), որ տպագրուած է լինելու ընթացիկ տարուայ աւարտից առաջ: Միաժամանակ նկարագրուած ձեռագրերի ընդհանուր քանակն արդէն 7700ին մօտ է:

⁴ Ձեռագիրս հին է եւ, բնականաբար, ունի ուշադրաւ ընթերցումներ. ճաշակ տալու համար բերում ենք Գործք Ժ. 1-6 տների պատկերը (ուղղանկիւն փակագծերի մէջ մեր ձեռագրի ձեւերն են, ուղղագրական երկրորդական ձեւերը չենք նշել, > նշանակում է բառի չգոյութիւն). 21բ «1 Այր մի էր ի Կեսարիայ անուն Կոռնէլիոս [կուռնիլիոս]. հարիւրապետ, ի գնդէ [գնդին] որ կոչէր Իտալիացի [իտալացի]. 2

հրապարակել եւ հայ աստուածաշնչագիրտութեանը ներկայացնել վերագտնուած այս կորստի ընդարձակ նկարագրութիւնը: Ձեռագիրն էջերի կամ թերթերի համարներ չունէր, թերթակալեցինք եւ գրանցեցինք Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի կարգային 11103 համարի ներքոյ:

Մեր նկարագրութիւնից (ձեռագրի երկաթագիր սկզբնատողերը նշանակում ենք գլխատառերով) յետոյ բերում ենք Լալայեանի նկարագրութեան արտաքին յատկանիշները ներկայացնող մասը (յիշատակարանները չենք կրկնում), ապա պարզաբանում ենք վերջինիս խնդրական կէտերը:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԱՇՏՈՅԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ

11103

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ (ՄԱՍԵ)

ՉԼԱ = 1282

ԳՐԻՉ և **ԾԱՂԿՈՂ**՝ Խաչիկ (Խաչատուր): **ՍՏԱՑՈՂ**՝ Կարապետ քիյ (1301 թ.): **ՆՈՐՈԳՈՂ-ԼՐԱՅՆՈՂ**՝ Մովսէս Սպարկերացի (թ.

բարեպաշտան եւ երկիւղած յԱստուծոյ ամենայն տամբ [տամբն] իւրով. առնէր ողորմութիւնս [ողորմութիւն] բազումս ի ժողովրդեանն. եւ յաղաւթս կայր առ Աստուած յամենայն ժամ: 3 Ետես [եւ + ետես] ի տեսեան [տեսեանն] յայտնապէս զիններորդ ժամու աւուրն՝ զհրեշտակ Աստուծոյ զի մտանէր առ նա եւ ասէր ցնա [> ցնա]. Կոռնէլիէ [կոռնելիէ]: 4 Եւ նա հայեցեալ ընդ նա՝ զարհուրեցաւ. եւ ասէ. Ձի՞ք է Տէր: Եւ [եւ + նա] ասէ ցնա. Աղաթք քո՛ եւ ողորմութիւնք [ողորմութիւն] քո [> քո] ելին յիշատակաւ առաջի Աստուծոյ: 5 Եւ արդ յղեա՛ արս ի [> ի] Յոպպէ եւ կոչեա՛ զՍիմոն զոմն, որ կոչի Պետրոս, 6 նա մտեալ է առ [< է առ » սրբագրուած ի տուն] Սիմոնի ումնն խաղախորդի, որոյ է տունն մերձ [մերձ + է] ի ծով»: Թէեւ այս յօդուածը, այս ծանօթագրութեամբ հանդերձ, տպագրել ենք դեռեւս 2003 թ. սկզբին, սակայն Գործք առաքելոցի բնագրի համեմատական (diplomatic) հրատարակութեան մէջ առկայ են այստեղ նշուած միայն երկու ընթերցում՝ Յրդ տան «եւ ետես»ը ունի նաեւ ՄՄ ձեռ. Հ^ր 3611բ, իսկ 4րդի « > քո »՝ այս բառը չունի նաեւ ՄՄ ձեռ. Հ^ր 282բ. Հմմտ. *The Ancient Armenian text of the Acts of the Apostles, Edited by Joseph Alexanian, Lovanii, In Aedibus Peeters, 2012, p. 30*: Իսկ սա նշանակում է, որ Գործքի բնագրի քննական հրատարակութեան մէջ մեր ձեռագիրն անպայման պէտք է օգտագործուի:

2բ-20բ, 183, 189-99) և **ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՂ**՝ Սարգիս Եդեսացի (1634 թ., ի Լիւմ անապատ):

ԹԵՐԹ՝ 199. չգրուած՝ 1ա-2ա: **ՊՐԱԿ**՝ 1x4+2x8+Զ-Ճx8 (Զ՝ 6, 2, Դ, Ճ՝ 10). Ա-Ըx8 (Ը՝ 9): ՆԻԻԹ՝ թուրթ. արևելեան (լաթի). երկու տեսակ՝ հինը և լրացմանը (համեմատաբար բարակ): **ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ**՝ 25x17,2: **ԳՐՈՒԹԻԻՆ**՝ միասին (19-20,5x12), երկսին՝ 1բ-20բ (18,5x11,5. սինակամէջ՝ 1 սմ, մէկը՝ 18,5x5), միասին՝ թ. 191-9 (19x13): **ԳԻՐ**՝ բոլորգիր (բուն գրչինը), նոտրգիր (լրացմանը): **ՏՈՂ**՝ 28 (2բ-20բ), 19-20 (թ. 21-190), 23 (թ. 191-9): **ԳԾՈՒՄԵՆՐ**՝ ճշումով (արտաքին լս.ներին ասեղի տողանիշ անցքեր): **ԿԱԶՄ**՝ տախտակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի, դռնակով, Ա. փեղկին վարդեակներով պղնձէ երեք ազուցիչ գամ. աստառ՝ գունաթափ բաց վարդագոյն բամբակէ գործուածք. լուսանցակողերը կարմիր. սկզբնական՝ ԺԲ. դ. վերջի կամ ԺԳ. դ. սկզբի կազմն է, դրոշմագարդերը բարձրարուեստ են և ուշագրաւ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹԻՆ՝ Կիսախորան-ճակատագարդ՝ 87ա, 135ա: Լուսանցագարդ՝ պարզունակ հանգուցային (36բ, 39ա, 58բ, 87ա, 115բ, 120բ, 121ա, 135ա), պարզ կարմիր բոլորակներ, մէջները՝ երկաթագիր տնահամարներ: Ջարդագիր՝ խոշոր, կարմիր երկաթագրեր: Խորագիրք և Սկզբնատառք՝ կարմիր և սև երկաթագրեր: Գոյներ՝ կարմիր, բաց շագանակագոյն, սև:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ 66ա, 68բ-9ա, 85ա, 87բ, 115բ, 131բ, 133բ, 169ա. **ՀԵՏԱԳԱՅ**՝ 134ա (1301 թ.), 134բ (ԺԵ. դ.), 198բ (1634 թ.), 199բ (ԺԵ. դ.), 134ա (1906 թ.): **ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՆ**՝ 8 Դեկտեմբերի 2002 թ. նուէր է ստացուել Պետրոս Ասլանեանից (Շարժա, Միացեալ արաբական էմիրութիւններ) և Սարոյ Խուդավերդիից (Միլան, Իտալիա). գնել են Հայաստանում ապրող, ծագումով երևի վասպուրականցի մի ընտանիքից:

ՎԻՃԱԿ բաւարար. կազմի երեք կապիչ կաշեփոկերն ընկած, մէջքի՝ Ա. փեղկի ծխնեմասը 9 սմ երկայնքով ճեղքուած, թ. 1՝ արտաքին 2/3ը երկայնակի կտրած (մնում է հիմքին կպած 5-5,5 սմ լայնքի շերտ), ևս 1՝ երևի չգրուած թերթ կտրած թ. 199ից յետոյ. թ. 1-16՝ խոնաուրթեան հետևանքով պատուած թանձր կամ ցանցառ սև բծերով (բնագիրն ընթեռնելի), խոնաուրթեան հետք-մզագումներ կան նաև բուն մասի բոլոր

թերթերի հիմքերի վրայ: Լրացնողը բառական մեծ վարպետությամբ նորոգել-ամբողջացրել է բուն մասի բոլոր թերթերի՝ խոնամության հետևանքով քայքայուած հիմքերը, վերակազմուել է սկզբնական կազմի մէջ: Թ. 1-20՝ փոխարինում են բուն գրչութեան Ա-Ե. պրակներին և Զ. պրակի 2 թերթին՝ (5x8) + 2 = 42 թերթ. լրացուած բնագրի ծաւալի և բուն գրչութեան խտութեան (1 թերթի վրայ 1200ից աւելի նիշ) համեմատ՝ ներկայ թ. 189-99ի փոխարէն նախապէս եղել է գոնէ 2 պրակ (16 թերթ), սրանց վերջում էլ պէտք է լինէր Խաչիկ գրչի մի այլ յիշատակարան, որ 1634 թ. արդէն ընկած է եղել, այլապէս լրացնողը կվերարտադրէր: Այսպիսով, Խաչիկ գրչի գրած երկմասնեայ (ներկայ թ. 1-134 և թ. 135-99) ձեռագիրն ունեցել է Ա-Ճ. (= 19) և Ա-Թ.՝ 9, ընդամենը՝ 28 պրակ, որով՝ 228 թերթ (199-20+42-1+8):

Ծնթ. Բուն մասի բոլորգիրն ունի ո՛չ սովորական յատկանիշներ. խորագրերը եւ հատուածների առաջին տողերը զուտ երկաթագիր են, վերջինիս տարրեր կան նաեւ սովորական շարադրանքի մէջ (21բ, տ. 7ն. վջ.՝ «Ա» եւ այլն), ամենայն հաւանականութեամբ օրինակուած է երկաթագիր գաղափար օրինակից: Տառերի բուն մասերը, ասենք՝ «ա»ի ստեղծները, գրուել են ոչ թէ տողից վեր, այլ՝ ստեղծների վերին կէսը տողից վեր, ստորին կէսերը՝ տողից ցած, այսինքն՝ գրուել է տողագծի առանցքի ուղղութեամբ: Այս պատճառով թէ՛ տողերը կանոնաւոր ուղիղ չեն գրուել եւ թէ՛ տառերն են միմեանց համեմատ անհամաչափ: Յիշատակագրութիւնների մէջ գրչի անուան «Խաչիկ» ձեւի երկու եւ «Խաչատուր» ձեւի մի անգամ առկայութիւնը ենթադրել է տալիս, որ նա աշխարհական էր: Որեւէ կուռան չունենալով հանդերձ, շատ հաւանական ենք համարում, որ ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի Վասպուրականում կամ մերձակայ մի վայրում:

1. 2բ-5ա ա. Յառաջաբան գրոց Գործոց առաքելոց - Որք միանգամ ճշմարիտ և կարևոր աստուածամերձ... համբերէին բազում և մեծամեծ վշտաց: ք. 5բ Գիր Գլխոց Գործոց Առաքելոցն - Ի հարցն և ի վարդապետաց... մատ առ նոսին զներքնարածիսն նշանակեացուք: Տունք ԺԳ.: գ. 5բ-8ա Վասն [= Գլուխք] Գործոց Առաքելոց - Ա. Վասն առ ի յարութենէ վարդապետութեանն Քրիստոսի և երևելոյ աշակերտացն... Խ. Վասն վիճելոյ Պօղոսի ընդ հրեայսն, որ էին ի Հռոմ. Տունք ՃՀԲ.: դ. 8ա Ի գիրս Գործոց առաքելոց ընթերցուածք ԺԶ. - Ա. ընթերցուածն տունս ԽԱ. ... ԺԶ. Ընթերցուծն տունս ՃԳ., Գլուխք Խ., Վկայութիւնք Լ., Տունք ՄՇԺԶ.: ե. 8ա-85ա Գործք առաքելոց - Զբանն առաջին գոր արարի վասն ամենայնի, ո՛ր Թեոփիլէ, գոր սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել... Քարոզէր զարքայութիւնս Աստուծոյ և ուսուցանէր վասն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի, անխափան՝ ամենայն համարձակութեամբ: Գործք Առաքելոցն:

Ծնթ. Սկզբից մինչև 20ր՝ Գործք Թ. 38 «աղաչել՝ զի մի՛ դանդաղեսցի գալ առ նոսա», լրացնողի ձեռքով է, լրացման վերջը՝ «-եսցի գալ առ նոսայ» բուն գրչի ձեռքով կայ նաեւ՝ 21ա:

2. 85ա-6բ ա. Յառաջաբանութիւն Է. թղթոցն կաթուղիկէից. Գիր գլխոց իւրաքանչիւր թղթոցն կաթուղիկէից [= Գլուխք Թղթոյն Յակոբայ] - Թովստ Յակովբու. Ընթերցուած Ա. Յակովբոս Աստուծոյ և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի. Ա. Վասն համբերութեան... [Զ. գ.] Խրատք առանձին և իւրաքանչիւր որոյն որոյն պատշաճ հաւատովք: Եղբարք իմ, եթէ ոք եթէ սպասատր՝ պարտ է լինել ընգերին փրկութեան: Տունք ԻԵ.: Յակովբայ թուխթս գրեցաւ յԵրուսաղէմէ առ հեբրաեցիսն ի սփիտս: Ի Յակովբու թղթիս Ընթերցուածք Բ., Ընթերցուածն Ա.՝ Տունս Ճ., Ընթերցուածն Բ.՝ Տունս ՃԻԵ.: Գլուխք Զ., Վկայութիւնք Դ., Տունք ՄԼԷ.: ք. 86բ-97ա Թուղթ Յակոբու է ի փառս Աստուծոյ [87ա/- ՅԱԿՈՎ-ԲՈՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՏԵԱՌՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ. ԵՐԿՈՏԱՄԱՆ ԱԶԳԱՅ... զի որ դարձուցէ զմեղաւորն ի մոլորութեան ճա-

նապարհէն իւրմէ, փրկեսցէ զոգի իւր ի մահուանէ, և ծածկեսցէ զբազմութիւն մեղաց (այլ ձեռքով՝ «իւրոց»): Կատարեցաւ Թուղթ Յակոբայ առաքլ97ա|ելոյ: Տունք ՄԼԷ.:

Ծնթ. Թղթի առաջին՝ 87ա ամբողջ էջը մէջընդմէջ՝ կարմիր եւ սեւ տողերով երկաթագիր է, ներառեալ՝ «...փորձութեանց» (Ա. 2):

3. 97ա ա. Գլուխը Առաջին Թղթոյն Պետրոսի. Տունք ԻԵ.: Յառաջին Թղթին Պետրոսի Ընթերցուածք Բ., Ընթերցուած Ա.՝ Տունս 2Ե., Ընթերցուածն Բ.՝ Տունս 2ԻԵ.: Գլուխը ութ, Վկայութիւնք ԺԴ., Տունս ՄԺԶ.: ք. 97ա-107բ Թուղթ Պետրոսի [առաջին] - ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ընդրելոցն նժդեհից, որ ի սփիտս Պոնդացոց և Գաղատացոց և Կապադոկացոց... Ողջոյն տաջիք միմեանց ի համբոյր սրբութեան: Խաղաղութիւն ընդ ձեզ ամենեսեան, որ էք ի Քրիստոս Յիսուս. ամէն:

4. 108ա ա. Ի Պետրոսի յերկրորդ թղթիս Ընթերցուած Ա., գլուխ Դ., Վկայութիւնք Գ., տունք ԾԾԴ.: ք. 108ա-15բ Թուլթ Պետրոսի [երկրորդ] - ՇՄԱԻՈՆ ՊԵՏՐՈՍ ծառայ և առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի, որոց հանգիտապատիւ մեզ հասէքդ, հաւատոց յարդարութիւն Աստուծոյ... Անեցէք շնորհաւք և գիտութեամբն Տեառն մերո և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. նմա փառք՝ և այժմ և յաիտեանս. ամէն:

5. 115բ ա. Յառաջնում թղթին Յոհաննու Ընթերցուած Բ., Ընթերցուած Ա.՝ Տունս 2ԺԵ., Ընթերցուած Բ.՝ Տունս 2ԼԹ., Գլուխ ութ, Վկայութիւն Ա., Տունս ՄԾԴ.: ք. 115բ-25բ Թուղթ Յոհաննու առաջին - ՈՐ ԷՐԼ Ի ՄԿԶԲԱՆԷ, զորմէ լուաքն... Որդեակք, պահեցէք զանձինս ի կոնապաշտութենէ:

6. 125բ ա. Ընթերցուած Ա., Գլուխը Ա., Տունս Լ.: ք. 125բ-7ա Թուղթ Բ. Յոհաննու - ՅԵՐԻՑՈՒԷ ԱՌ ԸՆՏՐԵԱՅ ԿԻՐԵԱՅ... Ողջոյն տան քեզ որդիք քեռ քո ընտրելոյ: Շնորհք ընդ ձեզ:

Ծնթ. 125բ ստ. լս. ում, այլ ձեռքով, ԺԸ. դ. ի նոտրգիր՝ «Բովանդակն ԾԳ. Յոհաննու յառաջին թուխտն ԽԵ. սէր ունի պատուիական, Բ. Հրաժարական՝ թէ Մի՛ սիրէք զաշխարհ, Զ. գրգռական, որ ասէ՝ Սիրելիք»:

7. ա. 127ա Ընթերցուած Ա., Գլուխ Ա., Տունս ԼԶ.: ք. 127ա-8բ Թուղթ Յովհաննու Երրորդ - ՅԵՐԻՑՈՒԷ ԱՌ ԳԱՅԻՈՍ սիրելի... սիրելեաց մերոց իւրաքանչիւր յանուանէ:

8. 128բ ա. Յուդաի թղթիս ընթերցուած Ա., Գլուխ Դ., Վկայութիւն Բ., Տունս ԿԱ.: ք. 128բ-31բ Թուղթ Յուդայի եղբար Յակոբո - ՅՈՒԴԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌՈՅ և եղբայր Յակովբայ... յառաջ քան զամենայն յաիտեանս, և այժմ և ամենայն յաիտեանս. ամէն: Միահամուտ թղթոց Կաթողիկէից տունք ՌՃՂԳ.:

9. 131բ-3բ Աղերս Ելթաղեայ - ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՐԻՔ ամենայն ուրեք ժամանակ է... զԱստուծոյ և եթ մարդասիրութիւնս: Տունս ԻԷ. Միահամուտս ամենայն Կաթողիկէիցն թղթոցն ընթերցուածք Ժ., Վկայութիւն ԻԴ., Գլուխը ԼԱ., Տունս ՌԺԴ., միանկամայն տունք ՌՃՂԳ.:

Ծնթ. Կաթողիկեայ թղթերի Առաջարանը չկայ, միայն խորագիրն է (85ա), լրիւ ունի միայն Յակոբու թղթի «Գլուխք»ը (85ա-6բ). ըստ երեւոյթին նախասկիւզացիական տնտեսմաներին վերաբերող մնացեալ տեղեկութիւններն այստեղ ամբողջութեամբ վերարտադրել ենք: Գործքի եւ թղթերի տնահամարները լուսանցներում նշանակուած են կարմիր երկաթագրով, կրկին՝ կարմիր շրջանակների եւ սակաւաթիւ լուսանցազարդերի մէջ կամ վերն ու վարը պատիւի նշանով, աւելի յաճախ՝ առանց որեւէ լրացուցիչ նշանի (վերջին ձեւով է նաեւ յաջորդ՝ Յովհաննու Աւետարանի մասը):

10. 135ա-98ա Աւետարան ըստ Յոհաննու. Ազնեայ Յիսուս. - Ի ՄԿԶԲԱՆԷ ԷՐ ԲԱՆՆ... և ոչ աշխարհս բաւական էր տանել զգիրսն, որ եթ գրեալ էին: 198աբ [Իրք կնոջն շնացելոյ] - Գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր... յայսմ հետէ մի՛ մեղանչեր:

Ծնթ. ա. Առաջին՝ 135ա ամբողջ էջը մէջընդմէջ՝ կարմիր եւ սեւ տողերով երկաթագիր է, ներառեալ՝ «...նովաւ կեանք» (Ա. 4): Լրացնողի ձեռքով են գրուած թ. 183 ԺԴ. 21 - ԺԵ. 2 («[սիր]է գիս... որ բերէ պտուղ՝ սրբէ զնա») եւ թ. 189-99 ԺԷ. 10ից («Եւ որ ինչ իմ է, ամենայն քո է...») մինչեւ վերջ: «Իրք»ը «Կիրք կնոջն» լս.ային խորագրով եւ բուն գրչի ձեռքով կայ նաեւ շարադրանքի մէջ՝ 160բ-1բ:

Մնթ. բ. Ձեռագրի հին՝ բուն մասը ծայրէծայր սրբագրուած է գրչի ձեռքով՝ բացթողումները լրացուած են լուսանցներում կամ տողամէջերին, աւելորդ տառերն ու բառերը՝ ջնջած: Հագուարդէպ կան նաեւ նոտրգրով՝ այլ ձեռքով արուած սրբագրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ շեղուած են Աստուածաշնչի ընկալեալ բնագրից:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա. 66ա (ստ. լս.ին) Տէ՛ր իմ եւ յո՛յս, մեղա, անաւրինեցայ, ողորմեա՛յ անպիտան մեղուցելոյս, եւ քեզ փառք յաւիտ[եանս]. ամէն:

բ. 68բ-9ա (ստ. լս.ին) Մեղա Աստուծոյ, կործանեաց զիս չարագործն թշնամին եւ կամի զիս որսալ, մեղա Աստուծոյ. |69ա| Քրիստո՛ս, ողորմի՛ քո գրողին:

գ. 85ա Դա՛սք լուսերամից, վասն սիրոյն Քրիստոսի զմեղուցեալ գրիչս՝ զանարժան անպիտանս յիշես՛ջիք, եւ Աստուած յիշէ՛ զյիշողք. ամէն:

դ. 87բ (ստ. լս.ին) Տէ՛ր, յո՛յս իմ, աւգնեա՛յ ինձ:

ե. 115բ Ողորմեա՛յ, Քրիստո՛ս Աստուած, գրողի սորայ. ամէն:

զ. 131բ Ձեռագրատուր գրիչ յիշես՛ջիք, եւ Աստուած յիշողացդ ողորմ[ի]. ամէն:

է. 133բ (գրչի) ՓԱՌԻՐ ՄԻԱԲՈՒՆ եւ անբաժանելի սուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս. ամէն, որ արժանի արար զանպիտանս հասանել ի վերջ գծիս: Յերես անգեալ աղաչեմ զդասս լուսերամից՝ յիշել զայնոսիկ, որ աւգնեցին մեզ ի բինս քարտիսին: Գրեցաւ ի թու՝ ՁԼԱ. (1282), ձեռամբ անարժանիս եւ մեղապարտիս Խաչկա: Եւ որք յիշեն՝ եւ նոցա ողորմեսցի Քրիստոս՝ յայն սոսկալի եւ սարսափելի ահեղ աւուրն աներեկի. ամէն: |134ա| Վասն որոյ եւ (չչարունակած).

Մնթ. Յիշ.ս չկայ ի՛ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984, էջ

528-30 (1282 թ. մասում, ուր կայ միայն երեք ձեռագրի յիշատակարան):

բ. 169ա (ստ. լս.ում) Ձեռագրի գրիչ յիշեա՛յ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

թ. 134ա (1301 թ., ստացողի, գրուած որպէս շարունակութիւն գրչի գլխաւոր յիշ-ի, անվարժ բոլորգիր) ԵՄ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՀԱՆԱ ՍՏացայ զգիրքս Գործոց առաքելոց՝ յիշատակ ինձ եւ Սարգիս միակեցին եւ ծնողաց մերոց. եւ զՅոհանէս աւետարանիչն մեզ բարէխաւս եւ աւգնական յաւուրն աներեկի. որք կարդայք եւ աւգտիք ի սմանէ՛ յիշես՛ջիք զմեզ ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր. եւ ինքն՝ յոյսն մեր եւ ապաւէն Քրիստոս Աստուած, որ առատն է ի պարգևս, տացէ իւրաքանչիւր զվարձս. եւ որք զմեզ յիշելոյ արժանի առնեն, յիշեալ լիցին ի տիեզերական ահեղ ատենին եւ լսել զերանաւէտ ձայնն՝ եթէ. Եկա՛յք աւրհնեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք՝ պատրաստեալ իմ ձեզ զարքայութիւնն. ամէն: ՅԱՄԻ ՉԾ. (1301): (|134բ| այլ, անվարժ բոլորգիր)՝ Աղաչեմք պաղատանաւք սրտիւք, հոգով զորդի՛սդ լուսոյ, որք զԱւետարանս զայս երգէք կամ աւրինակէք, յիշես՛ջիք զԿարապետ աղքատ ոգի քահանայ] եւ զծնողսն իմ՝ Շախապետ եւ զԿանսաց՝ զփոխեալսն ի Քրիստոս: Արդ, յերես անգեալ աղաչեմ զամենխսեան՝ զԱստուած ողորմին սրտի մտաւք ասացէ՛ք, քանզի յոյժ փափաքանաւք ըստացայ զսայ ի հալալ արդեանց իմոց՝ ի վայելումն անձին իմոյ եւ որդոյ իմոյ Թաթոս եւ Դաթի, եւ եղբաւր իմո Յոհանիսի. եւ յորս յիշես՛ջիք մեզ, ի նմին եւ դուք յիշեալ լիջիք:

Մնթ. Ստացողն իր յիշատակարանի առաջին կէսը՝ 134ա էջը որպէս գրչի գլխաւոր յիշատակարանի շարունակութիւն գրել է տուել աւելի վարժութիւն ունեցող մէկին, յաջորդ էջը՝ «յիշեցէ՛ք» մասը, գրել է երեւի ինքը, այսինքն՝ 134բ էջի տարբեր ձեռքով գրուածը համարում ենք նախորդ էջին գրուածի տրամաբանական շարունակութիւն: Կարապետ քահանան ձեռագրի առաջին ստացողն է՝ գրչութիւնից 19

տարի յետոյ (գրուել էր վաճառելու համար, որի պատճառով յիշ-ը կիսատ էր թողնուել՝ 134ա «Վասն որոյ եւ»)։ Յիշ-ս չկայ ի՝ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 1-4 (1301 թ. մասում՝ կայ 6 ձեռագրի յիշատակարան)։

Ժ. 134բ (ԺԵ. դ., անվարժ բոլորգիր, գունաթափ, դժուարընթեռնելի) Մելքիսէթ երեցս ու զՍտեփանն ու զՍարգաբիտս յիշեսջիբ ի ձեր մաքրափայր յաղաւթս. Աստուած զձեզ յիշէ ի յիւր արքայութիւն. ամէն։

Ժա. 198բ (1634 թ., նոտր) Փառք եզակի տէրութեանն եւ եռահիւսակ անձնաւորութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։ Շնորհիւ Տեառն եւ ողորմութեամբ նորին վերստին նորոգեցաւ եւ կազմեցաւ հոգիաբողբոջ բուրաստանս՝ սուրբ տառս այս Գործք առաքելոցն եւ Կաթողիկէքն ու Յոհանու սուրբ Աւետարան ի թուականիս հայոց ՌՁԳ. (1634), ի ծովապատ Լիւն անապատիս, ընդ հովանեաւ գեղեցկավայելուչ եւ գմպեթա-յարկ բարձրահայեաց Սուրբ Գէորգեա զաւրավարի տաճարիս, եւ ի յառաջնորդութեան այսմ մեծափառ ուխտիս եւ մենաստանի տէր Ստեփանոս վարդապետի եւ այլ միաբան եղբարցս՝ ԿԲ. (62) եւ աւելի, որ աստ կան հաւաքեալ ի փառս ամենագաւր փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Արդ, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զյիշման արժանին՝ զտէր Ներսէս բաբունապետն* պանծալի, որ է ի յերկրէն Մոկաց Մանկաց, որ նա է եղեալ պատճառ սկզբման եւ հաստատութեան այսմ միաբանութեան՝ ՌՂ. (1621) թվին գալով ի Մեծ Ա/199ա/նապատն՝ հանդերձ մէկ քանի եղբարքք, եւ հաստատելով զտեղիս այս միաբանակեցաց եւ քաւարան մեղաւորաց. եւ ինքն փոխի մահուամբ առ Քրիստոս թվին ՌՂԴ. (1625), որ եւ զինքն ընդ երկոտասան վարդապետացն դասակից եւ պսակակից արասցէ Քրիստոս Աստուած մեր. եւ կենդանի աղօթք նորին ի վերայ ամենայն հաւատացելոց եւ մեզ* . ամէն. եղիցի եւ եղիցի։ Եւ յետ մահուան սորին յաջորդէ զտեղի նորին

Ստեփանոս վարդապետն Շաթխեցի, որ եւ ի հրամանէ նորին եւ կամակցութեամբ միաբան եղբարցն, Սպարկերտցի Մովսէս անարժան զպակասն գրեցի մաքուր աղօթիւք եղբարցն եւ յուսալով յողորմութիւն փրկչին։ Եդեսացի պատուական եղբայրն մեր տէր Սարգիս յանձն էառ կազմել։ Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան՝ որք պատահիք սմա տեսութեամբ կամ կարդալով՝ յիշել զվերոյգրեալ Ստեփանոս վարդապետն եւ զմիաբան եղբարքն ի բարին, որ պատճառ եղան նորոգման սորա. եւ զիս՝ զանարժանս, որ փոխանակ նորոգութեան կրկին աւերեցի. աղաչեմ զթերին ընուլ եւ զաւելորդն բառ/199բ/նալ, եւ բազում մեղաց իմոց թողութիւն հայցել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. եւ ինքն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որ առատն է ի տուրս բարեաց, ձեզ՝ յիշողացդ լի սրտիւ եւ բոլոր հաւատով, եւ մեզ՝ յիշեցիլոցս ողորմեսցի յաներեկ աւուրն եւ անաչառ ատենին, եւ արժան առնել յերկնից արքայութեանն եւ անտրտում ուրախութեանն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

Ծնթ. ա. Աստղանշակիր «պետն» վանկը, «եւ մեզ» դարձուածը նոյն ձեռքով լրացուած լսում եւ տողամիջին։ Յիշ-ս «ՊՊԹ, Հ՞ր 482» նշումով, իմա՝ Ե. Լալայեանի ցուցակի անտիպ մասից առնելով, տպուած է՝ ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Բ., էջ 558, Հ՞ր 831, ուր կայ ծանօթութիւն՝ «Համառօտուած տե՛ս նաեւ Հ՞ր 6333, էջ 46բ, յիշտ. Հ՞ր 207», սակայն նշուած Հ՞ր 207ը նոյն 1634 թ. այլ ձեռագրի՝ այս յիշ-ի տեղեկութիւններով եւ շարահիւսական կաղապարներով իսկ սրան շատ նման, նորոգման յիշ-նն է մի Նարեկի, որ է՝ «26x16 եւ 6, համակ բորբոս[ն]ած, թէեւ կարմրադեղով ծաղկած, մէն մի էջը 22 տող, բուն յիշատակարանն ինկած եւ վերակազմութեանն է...»։

Ժբ. 199բ (ԺԵ. դ., նոտր, ծածկագի՞ր) Սաի ագա յաղա անըսդ պզախլտ իաչա։

Ժգ. 134ա (1906 թ., մանուշակագոյն թանաքով, շղագիր) Յիշատակարաններս ընդօրինակեցի. Օ. Բարաղամ[եան]. 1906, յուլիս 13։

ԳՐԶԱՓՈՐԶ 199բ, ԺԸ. դ.ի՝ «Տաղ ասացեալ առ սուրբ կոյսն», ապա՝ ջնջած տաղի ձայնագրուած սկիզբ երկու տող: 116բ-7ա՝ լուսանցներում մատիտով նշումներ, խզբզոց:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

«482

ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅ, ԹՈՒՂԹՔ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅՔ,

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

Հին՝ Լիմ 91:

ԼԻՄ

ՉԼԱ. և ՉԾ. = 1282 և 1301

ԳՐԻԶ՝ Խաչիկ, Մովսէս Սպարկերոցի: **ԾԱՂԿՈՂ՝** անյայտ: **ԿԱԶՄՈՂ՝** Սարգիս Եղեասցի: **ՄՏԱՅՈՂ՝** Կարապետ քիյ:

ԹԵՐԹ՝ 42+160+54+12 [= 268]: **ՆԻԻԹ՝** թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝** 25x14: **ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝** միասին: **ԳԻՐ՝** նախնական բոլորագիր: **ՏՈՂ՝** 20: **ԿԱԶՄ՝** կաշեպատ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ՝ չունի: Խորան՝ չունի: Կիսախորան՝ 1 [հատ]: Լուսանցազարդ՝ չունի: Սկզբնատառք՝ պարզ գլխագրեր:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ սկզբից 42 և վերջից 12 թերթ թափուած է և նորից գրուած նոտրագրով. Յովհաննու Աւետարանը առանձին է՝ միայն Գործք առաքելոցի հետ կազմած, սրա յիշատակարանը թափուած է»:

ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒՄ ԽՆԴՐԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԻ.

ԹՈՒԱԿԱՆ իբրեւ գրչութեան երկրորդ թուական նշանակել է ստացման 1301ը՝ «ՉԼԱ. եւ ՉԾ. = 1282 եւ 1301», որ սխալ է:

ՏԵՂԻ 1634 թ. յիշատակարանի համաձայն գրչութեան վայր է համարել «Լիմ»-ը, որ սոսկ լրացման վայրն է:

ԳՐԻԶ է համարել նաեւ լրացնողին. մեր բնորոշումն աւելի ճշգրիտ է:

ԾԱՂԿՈՂ համարում է անյայտ, սակայն ակնյայտ է, որ գրչութեան եւ յարդարանքի մէջ գործածուած են միեւնոյն

գոյները, երանգները եւ գծածեւերը, որով՝ բաւական զուսպ եւ նախնական ոճի ծաղկումը Խաչիկ գրչի ձեռքով է:

ԹԵՐԹ՝ 42+160+54+12 անբացատրելի է. գումարը 268 է, որ եթէ էջաքանակ է, ապա ձեռագիրը պէտք է ունենար 134 թերթ, որ անհնար է. եթէ 42ը սկզբի, իսկ 12ը վերջի՝ իր հաշուած ընկած թերթերի քանակներն են, էլի մնում է 160+54, որ անում է 214, որ կրկին հեռու է մեր արած թերթակալման արդիւնք 199ից, ուրեմն՝ հաշիւն արել է շփոթ եղանակ(ներ)ով:

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 25x14. լայնքի մեր արձանագրած 17,2ի համեմատ 14ը երեւի վրիպակ է (0. Բարաղամեանը լայնքը նշանակել է 17 սմ):

ԳՐՈՒԹԻՒՆ համարել է՝ միասին. նկատի է ունեցել միայն բուն՝ հին գրչութիւնը:

ԳԻՐ «նախնական բոլորագիր», կրկին նկատի է ունեցել միայն բուն գրչութիւնը:

ՏՈՂ «20». հաշուել է բուն գրչութեան պատահական մի էջ:

ԿԱԶՄ սոսկական «կաշեպատ» բնորոշումն իր թուուցիկ եւ շտապով արուած նկարագրութիւնների ոճով է:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ հարցի պատասխանի աղքատիկութիւնը եւ պակասաւորութիւնը կրկին արագ եւ հապճեպ նկարագրելու հետեւանք են:

ՎԻՃԱԿ՝ «սկզբից 42» թերթ ընկած եւ նոտրով նորոգուած լինելու հաշիւը ճիշտ է եւ հիմնուած է պրակահաշուի վրայ, «վերջից 12 թերթ թափուած» լինելու հաշիւը սխալ է, պէտք է ասէր՝ «16»: Իրարից տարբեր երկու պրակահամարների առկայութեան վրայ է հիմնուած եւ իրաւացի է նաեւ հետեւեալը՝ «Յովհաննու Աւետարանը առանձին է՝ միայն Գործք առաքելոցի հետ կազմած, սրա յիշատակարանը թափուած է»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ արագ արուած իր ցուցակի ոճով ունի միայն ընդհանուր անունը:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ առանց էջահամարների ունի միայն մեր՝ է. («Գործք առաքելոցի վերջում» բնորոշումով, չունի սրա վերջի՝ «Վասն որոյ եւ»), թ. (չունի 134բ էջի մասը լրիւ, սա չունի նաեւ Օ. Բարաղամեանը), ժա. (չունի «Փառք... ամէն» սկսուածք 3 տողը): Ընթերցման սխալներն աննշան են՝ հակառակ որ Հ^{ու} 485ի 1314 թ. գրչութեան յիշատակարանի առիթով Լ. Խաչիկեանն իրաւացիօրէն գնահատել ու գրել է՝ «Լալայեանի անտիպ ցուցակի ինչպէս այս, այնպէս էլ միւս յիշատակարանները արտագրուած են բազմապիսի սխալներով, բառերը ճիշտ չեն անջատուած, կան տառասխալներ եւ այլն, դժուարութեամբ է հնարաւոր լինում վերծանել»¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ. Ըստ նկարագրման իր որդեգրած ոճի՝ տուել է ձեռագրին վերաբերող միայն ընդհանուր եւ թուղցիկ պատկերացում, բնագրական խնդիրներին վերաբերող տեղեկութիւններ չունի, յիշատակարաններից օրինակել է միայն «կարեւորագոյն»ները:

* * *

Խաչիկ (Խաչատուր) գրիչը, որ, ինչէս արդէն ասել ենք, ամենայն հավանականութեամբ աշխարհական էր եւ գործել է Վասպուրական նահանգում, իր յիշատակարանն անաւարտ է թողել, որ նշանակում է՝ ձեռագիրը գրել էր վաճառելու համար. սակայն գնորդ գտնուել է միայն 19 տարի յետոյ՝ 1301 թուականին այն «ստացել» է Կարապետ քահանան: Ձեռագիրը, կրկին՝ հաւանաբար, մնացել է Վասպուրականում, ուր իր նոր տէրերի կողմից օժտուելով ժԵ. եւ ժԷ. դարերի անթուական նոր յիշատակագրութիւններով, 1634 թ. վնասուած վիճակում դարձել է Լիւ անապատի վանական միաբանութեան սեփականութիւնը եւ այստեղ ենթարկուել ամբողջական նորոգութեան, լրացման ու վերակազմութեան:

¹ ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 101, ծ.:

Նոյն Լիւմում 1906 թ. այն տեսել եւ գրչութեան յիշատակարանն ընդօրինակել է Օննիկ (Յովհաննէս) Բարաղամեանը, իսկ 1910 թուականին նկարագրել է եւ գրչութեան ու ստացման յիշատակարաններն արտագրել ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը: Սակայն թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի արածները մնացել են անտիպ: Ձեռագրիս վերաբերող միակ տպագրուած նիւթը 1634 թուականի նորոգման յիշատակարանն էր՝ ժԷ. դարի յիշատակարանների հատորաշարի մեջ (առնուած է Լալայեանի նկարագրութիւնից): Շատ ուրախալի է, որ, թուարկուածից բացի, ձեռագրի մեջ յայտնաբերուեց Խաչիկ գրչի եւս 7 յիշատակագրութիւն եւ հետագայի 3 այլ յիշատակարան. այսպիսով՝ ձեռագիրն ունի ընդհանուր հաշվով 13 յիշատակարան եւ յիշատակագրութիւն (գրչութեան ժամանակի 8, հետագայի՝ 5), որոնք, բնականաբար, մեզ համար շատ կարեւոր սրկզբնաղբիւրներ են:

Յիշատակարաններում իրեն երկու անգամ «Խաչիկ» եւ մի անգամ «Խաչատուր» անուանող գրչի գրած այլ ձեռագրի թուղցիկ փնտրտուքն ապարդիւն եղաւ. անհնար չէ, որ նա լինի մէկը մեր գրչութեան բազմարդիւն եւ մեծ եռանդով ինքնապարսաւող հազարաւոր այն մշակներից, որոնց հսկայ վաստակից պահպանուել են սոսկ առանձին հատիկներ: Խաչիկի թէ՛ գիրը եւ թէ՛ գրչութիւնը սովորական չեն, ունեն ո՛չ յաճախադէպ յատկանիշներ. բոլորգիր գիրն ունի երկաթագրի տարրեր, որ նշանակում է՝ ընդօրինակել է երկաթագիր (այսինքն՝ բաւական հին) դադափար օրինակից: Վերջինիս ազդեցութիւն է նաեւ այն, որ բնագրերի վերնագրերը, սկզբնատողերը, սկզբնաթերթերը եւ սկզբնատառերը գրել է ո՛չ թէ միայն ընդունուած սովորական կարմիր մելանով, այլ նաեւ՝ միայն սեւ եւ կարմիր երկաթագիր գլխատառերով: Բոլորգիր գրերի բուն ստեղծները սովորականի նման՝ ճնշումով գծված տողերի վրայ չեն, այլ, ասենք՝ «ա» տառի ստեղծների վերին կէսերը տողից վերեւ են, ստորին կէսերը՝ տողի տակ, այսինքն՝ տողը գրել է գծի առանցքի ուղղութեամբ, այս

պատճառով տառերն անհամաչափ են, իսկ տողերը ո՛չ միշտ են ուղիղ: Մի խօսքով, գրչութիւնը նման է մի երեւոյթի, որ աւելի յաճախադէպ է լինում մանրանկարչութեան մէջ՝ գործ ունենք այս արուեստի ոչ՝-դպրոցական (սերտած՝ վարժ), այլ՝ ժողովրդական դրսեւորման հետ:

Ինքնատիպ է նաեւ ձեռագրի յարդարանքը, որ լիարժէք մանրանկարչութիւն կոչելը դժուար է (այս իսկ պատճառով եւ զուտ նկար նկատի ունենալով, Լալայեանը գրել է՝ «Մանրանկարչութիւն՝ չունի»): ունի գծերի ուղիղ հատումներով երկու պարզունակ կիսախորան-ճակատազարդ (սրանց վրայ մէջընդմէջ կարմիր եւ սեւ գրուած զուտ երկաթագիր է), նոյնպիսի եւ հանգուցային Ց լուսանցազարդ եւ կարմրով պարզ բոլորակներ, մէջները՝ երկաթագիր տնահամարներ. գունապնակը եւս աղբատիկ է՝ կարմիր, բաց շագանակագոյն, սեւ:

Խնչիկ գրչի այս գործն իրականում ոչ թէ մէկ, այլ՝ գրելու կամ ստացման (19 տարի յետոյ) ժամանակ մի կազմի մէջ ամփոփուած երկու գիրք է. առաջինը եղել է Ա-ձ. համարակալումով եւ 8 թերթանոց 19 պրակ (տետր. 2, 2, 2՝ պրակները՝ 10ական թերթ) ունեցող՝ Աստուածաշնչի Գործք առաքելոց եւ Թուղթք կաթողիկեայք, երկրորդը՝ Ա-Ը. համարակալումով եւ կրկին Ցական թերթ ունեցող 8 պրակով՝ միայն Յովհաննու Աւետարան: Պրակների Ա-ձ. (ո՛չ սովորական՝ Ա-ԺԹ.) համարակալումը եւ նրանց Ցական թերթ ունենալը ձեռագրի հնութեան եւ հին նախօրինակ ունեցած լինելու յայտարար են, սակայն գրքերի ընդօրինակման այս կացութիւնը կամ դասաւորութիւնն էլ շատ կարեւոր է թէ՛ ընդհանուր քրիստոնէական եւ թէ՛ հայ իրականութիւնների մէջ Աստուածաշնչի գրքերի եւ գրքախմբերի առանձին կամ միակազմ (միատեղ) օրինակման պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար (երեւոյթի ընդհանուր հիմքը, անշուշտ, Հին կտակարանի գրքերը գրելու հրէական աւանդոյթն է):

Իւրայատկութիւն ունի նաեւ 1301ի ստացման յիշատակարանը. Կարապետ քահանան սրա առաջին կէսը գրել է

տուել գրչութեանն աւելի վարժ եւ անանուն մնացող մէկին, երկրորդ՝ իր ազգականների անունների թուարկումով «յիշեցէ՛ք» մասը գրել է հաւանաբար ինքը:

Ձեռագիրն սկզբնապէս ունեցել է արեւելեան լաթի թղթի 228, բայց այսօր ունի ընդամէնը 199 թերթ: Թէ՛ ձեռագրի ճակատագրի եւ թէ՛ Լիմ անապատի պատմութեան համար շատ արժէքաւոր՝ նորոգման 1634 թ. յիշատակարանը պարզատ արժէքաւոր՝ նորոգման 1634 թ. այն Լիմ է հասել վնասուած՝ զուտ է սրա պատճառը. 1634 թ. այն Լիմ է հասել վնասուած՝ սկզբի 5 պրակը, 6րդի առաջին երկու թերթը (ընդամէնը՝ 42 թերթ) եւ վերջի երկու պրակը (16 թերթ) ընկած: Լիմի այդ ժամանակ ունեցած 62ից աւելի միաբաններից մէկը՝ Սովսէս Սպարկերտցին, վանքի եւ միաբանութեան վերահաստատող Ներսէս Մոկացի վարդապետի յաջորդ՝ Ստեփանոս Շատախեցի առաջնորդ վարդապետի կարգադրութեամբ, մեծ վարպետութեամբ նորոգել-ամբողջացրել է խոնաւութեան հետեւանքով քայքայուած բուն մասի բոլոր թերթերի հիմքերը (հին եւ նոր թղթերի կցման տեղերում թերթերը չեն հաստացել, շօշափելիս երկուսի սահմանագիծը չի զգացուում), ապա նորագրով լրացրել է պակասող՝ սկզբի 42 եւ վերջի 16 թերթը, որոնց փոխարէն սկզբում գրել-գրել է թ. 2բ-20բ, վերջում՝ թ. 183, 189-99. նրանից յետոյ Լիմի մի այլ միաբան՝ Սարգիս Եղեսացին, ձեռագիրը վերակազմել է իր սկզբնական՝ հին կազմի մէջ: Ուշագրաւ է, որ Օ. Բարադամեանի Վասպուրականի ձեռագրացուցակում (Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^ր 6333, էջ 46բ, յիշտ. Հ^ր 207) կայ այս՝ ձեռագրի նորոգման յիշատակարանի ունեցած տեղեկութիւններով եւ շարահիւսական կազապարներով իսկ սրան շատ նման, մեր ձեռագրի կազմող Սարգիս Եղեսացու ձեռքով եւ նրա անունից Լիմում գրուած նորոգման յիշատակարանը մի Նարեկի, որ է՝ «26x16 եւ 6, համակ բորբոս[ն] ած, թէեւ կարմրադեղով ծաղկած, մէն մի էջը 22 տող, բուն յիշատակարանն ինկած...»: Սա նշանակում է, որ 1634 թ. շուրջ Լիմ անապատում արւում էին հին՝ վնասուած ձեռագ-

րիւրի նորոգման-վերականգնման գուցէ եւ ծրագրուած աշխատանքներ, որպիսիք ժամանակ անց՝ նոյն դարի երկրորդ կէսին Վարդան Բաղիշեցի վարդապետի գլխաւորութեամբ արուելու էին Բաղէշի Ս. Յովհաննէս Կարապետի կամ Ամրդոլու (Ամլորդոյ) վանքում՝ կորստից փրկելով մեր մատենագրութեան այնպիսի թանկ երախայրիքներ, ինչպիսիք են Կորիւն Սքանչելի վարդապետի «Վարք Մաշտոցի»-ն, Ղազար Փարպեցու եւ Սեբէոսի Պատմութիւնները (Հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^Կ 2639) եւ նման այլ կարեւոր աղբիւրներ:

Ձեռագրի կազմը սովորականի նման տախտակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի է, դռնակով, Ա. փեղկին ունի վարդեակահիմք պղնձէ երեք ագուցիչ գամ (կապիչ կաշեփոկերն ընկած են), աստառը գունաթափ բաց վարդագոյն բամբակէ գործուածք է, լուսանցակողերը կամ թերթեղերը կարմրով ներկուած են վերակազմութեան ժամանակ, սակայն կազմը բուն սկզբնականն է՝ ԺԳ. դ. վերջի կամ ԺԴ. դ. սկզբի, դրոշմագարդերը ճաշակով, բարձրարուեստ, ուշագրաւ եւ արժէքաւոր են մեր կազմարուեստի պատմութեան համար:

Օ. Բարադամեանի եւ Ե. Լալայեանի վերը նշուած անտիպ գործերից սոսկ գիտէինք, որ ձեռագիրս պարունակել է «Գործք առաքելոց, Թուղթք կաթողիկեայք, Աւետարան Յովհաննու»-այժմ տեսնում ենք, որ նրա հին՝ բուն մասը գրչի ձեռքով ծայրէծայր սրբագրուած է՝ բացթողումները լրացուած են լուսանցներում կամ տողամէջերին, աւելորդ տառերն ու բառերը ջնջուած են. հազուադէպ կան նաեւ նոտրգրով՝ այլ ձեռքով արուած սրբագրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ շեղուած են Աստուածաշնչի ընկալեալ բնագրից: Աւելին՝ վերջինիս հետ համեմատեցինք Գործք, Ժ. 1-6 տները եւ տեսանք, որ այս ձեռագիրը, ուղղագրականից բացի, ունի նաեւ իմաստային կարեւոր տարբերութեաններ, որ նշանակում է, թէ իր պարունակած աստուածաշնչական գրքերի գիտական բնագրերը կազմելու համար սա անշրջանցելի ձեռագիր է, ուստի եւ այդ իմաստով տալիք կարեւոր նպաստ ունի:

Աւելին՝ լուսանցներում կան գրչի (երբեմն՝ նաեւ այլ) ձեռքով արուած տօնացուցային նշումներ. Գործք, ԻԴ. 1ի սկզբում՝ «Ծաղկազարդ է, է. կիր[ակէ]» (70բ), Յակոբու Բ. 14ի մօտ՝ «Շք. Յովհաննու դի'ր որ չմոռանաս» (90բ), Ա. Պետր. Բ. 1ի մօտ՝ «Կիր[ակէ] Աշխարհամատր[ան]» (99բ), Ա. Յովհ. 1ի մօտ՝ «Երեւման խաչին աստ հանդիպի» (115բ), Բ. Յովհ. Ա. 1ի մօտ՝ «Ծաղկազարդ է, աւ. աւ. Ղկ.» (125բ), Եւթաղի Աղերսի սկզբում՝ «Հոգոյ գալըստեանն եւ ի կատարել աւուրցն» (132ա), Յովհ. ԺԴ. 15 «Պենդէկոստ» (182բ) եւ այլն: Այս ամէնը, անշուշտ, կարեւոր է մեր տօնացոյցի պատմութեան ուսումնասիրման համար:

Մնացեալ արժէք-արժանիքները թողնենք եւ ամփոփենք՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի նուիրատուներ Պետրոս Աւլանեանը եւ Սարոյ Խուզավերդին արժանի են մեծ շնորհակալութեան եւ խորին երախտիքի:

* * *

Այս առիթով, եւ այստեղ ճիշտ եւ տեղին ենք համարում մեր հին ձեռագրացուցակներն օգտագործող եւ նոր նկարագրութիւններ պատրաստող մասնագէտների ուշադրութիւնը Հ. Աճառեանի փորձի եւ գնահատականների վրայ հրակիրելը. իր նշանաւոր Անձնանունների բառարանի առաջաբանում նա յայտնել է, որ այդ գործի հիմնական աղբիւրներ եղել են՝ 1) «ամբողջ մեր հին մատենագրութիւնը, ինքնագիր ու թարգմանական, որ մեծ ու փոքր 800ից աւելի աշխատութիւններից է բաղկացած», եւ 2) «Ձեռագրաց ցուցակները, որոնց թիւը հայերէն եւ օտար լեզուներով անցնում է 50ից»¹: Վերջիններիս շարքում մանրամասնութեան, բոլոր յիշատակարանները եւ նրանց մէջ առկայ անձնանունները բերուած լինելու առումով բարձր է գնահատում յատկապէս Վիեննայի Մխիթարեանների հրատարակած ցուցակները

¹ Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ ԺԱ.:

(սրանց մէջ՝ նաեւ իր կազմածները՝ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի, Թաւրիզի, Նոր Բայազէտի եւ Թեհրանի), ապա անցնում է խնդրի ցաւալի կողմին. «Աւելացնենք նաեւ վրիպակները ծանր հարցը: Ուշ ժամանակի անուններից շատերը լինելով անսովոր, յիշատակագիրների մեծ մասը տգէտ, այդ անուններն էլ շատ խաթարուած, եւ տպագրեալ ցուցակների մէջ էլ բազմատեսակ վրիպակներով են տպուած: Վրիպակների կողմից նշանաւոր է յատկապէս Դադեանի ձեռագիրների ցուցակը, որի տպագրութեան ժամանակ ես էլ էջմիածնի տպարանում սրբագրիչ էի եւ փորձով գիտեմ, թէ ինչէր տեղի ունեցան: Ցուցակի հեղինակը (Թօփճեան)¹ շատ վատ գիր ունէր, գրաշարներն էլ անգրագէտ, եւ ստացուեց շատ վատ արդիւնք»²: Եւ թուարկում է մի քանի արտառոց սխալ՝ «Զարախան, Ալախշուլի, Քտոպոտին, Թաւղթամել», որոնք պէտք է կարդացուած լինէին՝ «Ղարախան, Ալահղուլի, Քասպարին, Թօխթամիշ»... Ապա՝ «Շատ վրիպակներ կան նոյնպէս Կոնիբիբի հրատարակած երկու ցուցակների մէջ, որոնց մի մասը անգլիացի գրաշարների հայերէն չիմանալու արդիւնքն է (որ, բարեբեխտաբար, կարելի է ուղղել յարակից դրուած անգլերէն թարգմանութեան համեմատութեամբ եւ կամ ցանկերի միջոցով), իսկ միւս մասը՝ հեղինակի անհամոլութեան: Օրինակ՝ Լոնդոնի ձեռագրաց ցուցակում, էջ 122ա մի յիշատակագիր գրում է. «Աւետիք արեղայն սուղկուզէ»: Անշուշտ, գիրքը թանկ վաճառելու մասին է, եւ Աւետիք արեղան սուղ կուզէ, այսինքն՝ թանկ է պահանջում: Իսկ Կոնիբիբը դարձրել է գրիչ եւ գրում է Sulkuz the writer (Սուղկուզ գրիչը) եւ այս ձեւով էլ մտցրել է անուանացանկի մէջ: Ինչքան այսպիսի վրիպակների գոհ եմ գնացել արդեօք... անյայտ եւ առանց մեկնութեան թողած անուններին մեծագոյն մասը, բնականաբար, այսպիսի վրիպակների արդիւնք է»³:

¹ Յակոբ Թօփճեան՝ նաեւ Արմաշի ձեռագրացուցակի կազմողն է:
² Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ ԺԱ.:
³ Նոյն տեղում, էջ ԺԲ.:

Ի վերջոյ գնահատում է մեր Երուանդ Լալայեանի ցուցակը. «Շատ վատ է նոյնպէս Լալայեանի անունով հրատարակուած «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» (կայ միայն պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915): Այս գործը մի խումբ վանեցի նորահաս պատանիների գործն է, որ Լալայեանը իրեն է վերագրել: Անփորձ պատանիների գործը, իհարկէ, պիտի լինէր վերիվերոյ մի բան: Գիտութեան տարրական պահանջները չեն լրացուած այստեղ: Ձեռագրերի էջերը համարագրուած չեն: Յիշատակարանները արտագրուած են խառնիխուռն, առանց նշանակելու թէ ո՛րն է բուն գրչից եւ ո՛րն է օտար գրիչներից: Այսպէսով ուշ ժամանակի մի յիշատակութիւն կարող է միշտ շփոթուել ու խառնուել բուն գրչի յիշատակարանի հետ: Տեղեկութեանց բաժնում երբեմն հեղինակը տալիս է գրիչների եւ ստացողների անունները, բայց յիշատակարանները չկան»: Մի քանի ճշացող սխալներ թուարկելուց յետոյ եզրակացնում է. «Այս կարգի բազմաթիւ սխալներ դժբախտաբար անվսահելի են դարձնում նոյն գործը»¹:

Կրկին՝ եզրակացնենք. մեր հին, նաեւ՝ անտիպ, ձեռագրացուցակների որոշ մասը, նրանց շարքում նաեւ Երուանդ Լալայեանի արած բոլոր նկարագրութիւնները (ներառեալ՝ «Ազգագրական հանդէս»ի տարբեր գրքերում տպածները), այսօր յաճախ անփոխարինելի սկզբնաղբիւրներ դարձած լինելով հանդերձ, պէտք է օգտագործել մեծ գգուշութեամբ քննելով:

¹ Նոյն տեղում, էջ ԺԲ-ԺԳ.:

ՄԱՍԻՆԱԿԱՆ ԲԱԺՆՈՒՄ ԱՌԱՋԵԱԼԻ ՎԱՆՔՈՒՄ ԳՏՆՈՒԱԾ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ

Մաշտոցեան Մատենադարանի դիւանական բաժնում պահպանուում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ի. դ. սկզբի՝ յանիրաւի մոռացութեան տրուած մտաւորական-միաբան՝ բանասէր, լեզուաբան, բանաստեղծ, թարգմանիչ Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանի շատ արժէքաւոր թողօնը, որի մի միաւորն անհրաժեշտ դիտցինք հրատարակել ներկայովս:

Որպէս թողօնի 30րդ թղթապանակի ծրգ վաւերագիր պահպանուող փաստաթուղթը ցուցակում բնորոշուած է հետեւեալ կերպ. «Գողթան գաւառի Թովմա առաքեալի վանքում եղած կոնդակներն եւ շրջաբերականների օրինակութիւն՝ արուած Մեսրոպ վ. Մաքսուտեանի ձեռքով (գրուած՝ 1739 թ.՝ Ղազար կաթողիկոսի կողմից)։ 1904, ծրգ ամսի 4, Վերին Ագուլիս, 19 թերթ, հայերէն»։ Պարզեցինք, որ սրա մասն է եւ սրա 15-16րդ էջերի միջեւ տեղադրելի է նաեւ 2 էջանոց նախորդը՝ վաւերագիր 7. «Մի յիշատակարանի նկարագրութիւնը թովմա առաքեալի վանքի դրանը գրուած»։ արտագրութիւն եւ դիտողութիւններ. ՌՄԻԱ. - 1791 թ., հոկտեմբեր, մեծութիւն՝ 35,7x22, 2 թերթ, հայերէն»¹:

Այսպիսով, այստեղ հրատարակուում ենք Մաքսուդեանի թողօնի թղթ. 30, վաւ. 7 եւ 8, որ 35,7x22,3 չափսի 20 թերթ եւ նոյնչափ էջ է (բ. երեսները չգրուած), ամէն էջում՝ 50-53 տող, իսկ սկզբում կայ հետեւեալ նամակը.

* Նախորդ տպագրութիւնը՝ «Էջմիածին», 2012/ԺԱ., էջ 81-108:
¹ Ընդգրկուում է հրատարակուող Բ-Գ. փաստաթղթի «[ողոր]մութեամբ եւ չէն եւ հաստատ» բառերից սկսած՝ մինչեւ վերջ, ներառեալ նոյն փաստաթղթին վերաբերող բոլոր ծանօթութիւնները:

«Ազգագրական Հանդէս»ի խմբագրութեան.

Գողթնեաց Ս. Թովմա առաքելոյ վանքում հնուց մնացած կան մի քանի կոնդակներ ու շրջաբերականներ, որոնք դժբախտաբար քաւական արդէն վնասուել են մարդկանց անողորմութեան պատճառով և կարող են մի օր էլ իսպառ կորստեան մատնուել: Այդ կորստի առաջն առած լինելու համար՝ անձամբ գրի առի այդ թղթերը և այսօր տալիս եմ հրատարակութեան՝ հանդերձ կարևոր ծանօթութիւններով՝ իմ կողմից:

Մեսրոպ վարդ. Մաքսուդեանց.

1901 Օգոստ. 4
Վ.[երին] Ագուլիս»:

Ըստ երեւոյթին թէ՛ նամակը եւ թէ՛ վաւերագրերի ընդօրինակութիւններն ուղարկուել են Ազգագրական Հանդէսին, բայց քանի որ այնտեղ այսպիսի հրատարակում չկայ, ուրեմն եւ հաւանական է, որ, մեզ այնպստ պատճառաբանութեամբ, խմբագիր Երուանդ Լալայեանը մերժել եւ վերագարձել է առաջարկուած նիւթը¹: Ուստի մէկ դարից աւելի ուշացումով իրականացնում ենք հոգեւորական-գիտնականի ցանկութիւնը եւ հրատարակում նրա օրինակած փաստաթղթերը, որոնց բնագրերը, Թովմա առաքեալի վանքի եւ Ագուլիսի եկեղեցիների շուրջ 100 ձեռագրերի հետ միասին, ըստ ամենայնի զոհ են գնացել Ագուլիսի 1919 թ. ջարդին ու աւերմունքին:

Նկատենք, որ հրատարակուող երեք կոնդակներից առաւել ծաւալունն առաջինն է, որ գրուած է ինչ որ տեղ ճոռոմ ոճի, սակայն շատ գեղեցիկ հայերէնով, այսինքն՝ այս կոնդակը գրական-գեղարուեստական արժանիքներ ունի. անհնար չէ որ սրա շարադրանքի հեղինակը եղած լինի հէնց Ղազար Զահեցի կաթողիկոսը:

¹ Ըստ ծաւալածքի առկայ հետքերի՝ թերթերն ընդլայնակի ծաւուել են, տեղաւորուել 23x10 չափսի ծրարի մէջ եւ, հաւանաբար, ուղարկուել թիֆլիս: Գուցէ հէնց այս մերժման միջադէպով էլ Մ. վ. Մաքսուդեանի եւ Ե. Լալայեանի միջեւ սկսուել է մի հակասութիւն կամ անբարեհասկացութիւն, որ հետագայում պարբերաբար տարբեր առիթներով արտայայտուել է մամուլում:

Հրտ. պտր. - Այս ճառընտրի մասին ունի միայն այս. շատ հաւանաբար Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանի ներկայ 463/212 ձեռագիրն է («Մեր Մատենադարանի Ձեռագիրներէն ամէնէն մեծն է»), որ միաբանութիւնը Կ. Պոլսում «ստացել» է 1881ին եւ որի «Չի.» թուական ունեցող միակ յիշատակագրութիւնը (Հեթում Ա. Թագաւորի մահուան արձանագրում) 189բ էջի «ստ. լուսանցքին վրայ» է (տե՛ս Յուլյակ Վենետիկի, Բ., էջ 203-36, հմմտ. ԺԳ. դ-ի յիշք, էջ 409):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 11, Բ.5բ.

10

Չորս Աւետարանք և գործք և Կաթողիկէայ թողութք, Յինանց մէջ ընթերցուածոց կարգով, հին գրչութիւն, բոլորգիր. մեծ. 25x17. փտուն թուղթ. արդէն շուրջքը փտած, մաշած և ցեցակեր, պակասատր սկիզբէն (Համաբարբառի աղիւսակներէն), նորոգուած կաշեկազմ. այժմ խախտեալ. հասնաբար այս նորոգութեան ատեն այս (՝) խազեր դրուած ընթերցուածի եղանակատրման համար, որք արած են գրչութեան հնութիւնն ու գեղեցկութիւնը: - Այս ձեռագիրն ալ տէր Արթին քահանայի նուէրն է Ս. Յակոբին: Յիշատակարան Յովհաննու Աւետարանին վերջը.

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ա Ն
յ Ե ր ու ս ա ղ է օ մ

ՇԵՂԱՅԻ ԹԻԼ

Չի. -1271

Գրիչ եւ ստացող Ստեփանոս կր. Տեղի՝ Շեղայի Թիլ անապատ

- «Փայռք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր անսկզբնականի եւ Որդւոյ ծնիցելոյ, եւ ելաւդի Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Արդ, յամի Չ.երրորդի ի քսաներորդի (1271), ի Թագաւորութեանն Լևոնի եւ ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբայ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ իմոյ՝ տրուպ եւ յետին կարենաւորիս Ստեփանոսի յոքնամեղ եւ թարմատար գրչի, ի հռչակաւոր անապատիս որ կոչի Շեղայի Թիլ, ընդ հովան-

եաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ Սուրբ Նշանիս եւ սրբոց Առաքելոցս Ստեփանոսի և Պետրոսի: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ որք աւգտիք ի սմանէ ընթերցմամբ կամ գաղափարաւ, յիշեալիք ի Տէր զստացող սորին զՍտեփանոս եւ զԾնաւորս իմ՝ զՆորսէս եւ զմայրն իմ զՓիլիպ, եւ զքոյրն իմ զՌիթայ եւ զայլ ննջեցեալս իմ ի Քրիստոս, եւ որք սրտի մտաւք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք յորմութիւնն Աստուծոյ եւ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Եւ արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ, ո՛վ աստուածասէր ընթերցող եւ լսողք, զի խոշորութեանս եւ սոխալանացս՝ որ ի սմայ, անմեղադիր լինել. զի կարողութիւնս այսչափ էր. ընկա՛լ զ[ս]ակաւ փանաքիս եւ զիս յիշեա՛ն, զի տասնեկին եզամպս (տասնեկին Ե. զամս ՝, որ է 10x5=50. այսինքն՝ յսնամեայ) ի սպիտակացեալ դաշտիս աշխատեալ յոյժ, նայ եւ զայնոսիկ, որ զաւրինակն շնորհեաց, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս. եւ [որ] առատն է ի պարզեւս եւ ողորմած առ ամենեսեան, որ խնդրեն ի նմանէ, ողորմեսցի ամենեցուն՝ յիշողացդ եւ յիշեցելոց[ս] յիւրում փառաւոր եւ ի միւսանգամ զալստեանն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս»:

Հրտ. պտր. - Կարեւոր գրեթէ բոլոր յատկանիշներով ստուգեցինք եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ցուցակի 11 հատորների մէջ չգտանք այս ձեռագրի գոյութեան որեւէ հետք, բնականաբար՝ յիշ-ն էլ չկայ ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 399-414 (1271 թ. շարք): Երեւի թէ նորութիւն է նաեւ գրչութեան վայրի՝ «Շեղայի Թիլ» անունը, որ չգտանք տեղանուններին վերաբերող տեղեկատու հիմնական գրականութեան մէջ. ենթադրաբար այն պէտք է լինէր Կիլիկեան Հայաստանում կամ, հնչման համեմատ՝ մերձակայ ասորաբնակ վայրերում, բայց անունն իր որեւէ բաղադրիչով չկայ նաեւ Հ. Ղ. Ալիշանի «Սիսուան»ում (Վենետիկ, 1885):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 42-43.

11

Միվրի-Հիսարի եկեղեցոյն Աւետարանը, գրուած ՉիԳ. 1275

Հրտ. պտր. - Այս մէկը ո՛չ միայն յիշ-ների ընդօրինակութիւն է, այլեւ՝ ձեռագրի նկարագրութիւն, որ հնարաւոր

չափով կարգաւորեցինք ըստ ներկայումս ընդունուած եղանակի եւ հարցակարգի, զեղչելով աւելորդ դարձած նկարագրական եւ բացատրական բառերն ու դարձուածները:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Ի Ս. Երրորդուժիւն եկեղեցի Սիվրիհիսարի

ՄԱՄԵՍՏՐ

ՉԻԴ. - 1275

ԳՐԻՉ՝ Աստուածատուր սարկաւազ Գագնուկ: ՏԵԱՐԲ՝ նախ Բարսեղ և Ստեփանոս քահանայք, ետքը՝ Տէր Յովհաննէս քահանայ, որ կը նուիրէ Ս. Թորոս վանքին, վերջին տէրը՝ Սիվրիհիսարցի հաճի Այվատ, որ յիշատակ կը դնէ Սիվրիհիսարի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյն:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 323 կամ երեսք՝ 646 (դատարկ՝ են սկիզբը թուղթ մը, տասներկու խորաններուն ետևի երեսները, Մատթէոս Աւետարանչի նկարին ետևի երեսը՝ ամբողջ, Մարկոսի նկարին ետևի երեսին կէս սիւնակը և 308 երեսին (Մարկոսի Աւետարանին վերջը) երկրորդ սիւնակին վերջին մասը և վերջին երեսին կէսը): ՆԻԻԹ՝ մագաղաթ, լաւ կոկուած, շատ բարակ թերթեր ալ կան: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆՆ թերթերու՝ 15.5x12, իսկ արծաթապատ կազմինը՝ 17.5x12.5: ԳՐՈՒԹԻԻՆՆ՝ երկսիւն (11x7.5 սմ): ԳԻՐ՝ բոլորգիր, միջակ մեծութեամբ և գեղեցիկ: ԳՐՉՈՒԹԻԻՆՆ շատ խնամքով է՝ գիրերու ձևին, գեղեցկութեան տեսակէտով. յայտնի է նաև որ ընտիր օրինակ մը ունեցեր է գրիչը իր առջև. բայց գրչութեան բուն արուեստին մէջ իսակ կ'երևի գրիչը, որովհետև ունի «ի սակաւուտ», «թուխտ»[ի] պէս խակութիւններ և տողադարձի կանոններուն բացարձակ անհմտութիւն. գրչութեան մէջ ուշագրաւ է երկար(ներ)ու գործածութիւնը: ՏՈՂՔ՝ 19: ԿԱԶՄ՝ նախ կաշեփայտ. ետքը 1848ին արծաթապատ. այս արծաթապատ կազմը ամբողջական է, այսինքն՝ ձեռագրին ո՛չ միայն երկու կողքերը, այլ նաև կտրուածքները և թիկունքը արծաթապատ են: Արծաթ կազմը բարձրաքանդակ (գապարթմա) է, տեղական արուեստի արդիւնք: Ա. կողքը կը ներկայացնէ Յիսուս Քրիստոսը Աթոռի վրայ բազմած, աջով խաչակնքելու ձևով և ձախով գիրք մը բռնած, որուն վրայ քանդակուած է՝ «ԱԻԵՏԱՐԱՆ». իսկ լուսապսակին շուրջը քանդակուած՝ «Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս»: Կողքին ճակատը կայ ձուածն յակիկթի մը պէս արենագոյն քար մը: Բ. կողքը կը ներկայացնէ Աստուածածինը, Յիսուս մանուկը աջով գրկած: Կողքի ստորին եզերքի վրայ գլխագիր քանդակուած է՝ «Յ[Ի]Շ[ԱՍՏ]Կ Ե Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԻԵՏԱՐԱՆ[Ս], ՍՎՐԻ ՀԻՍԱՐՈՒ Ս[ՈՒՐ]

Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ՍԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ», իսկ Աստուածածնի բարձրաքանդակին երկու կողմը շղագիր փորագրուած է. «Յիշատակ է ս[ուր] ք Աւետարանս Առիծի հ[ա]յճի Գրիգորի. 1849»: Թէ՛ Աստուածածնի և թէ՛ Յիսուս Քրիստոսի քանդակներուն վերի երկու կողմերը երկերկու հրեշտակներ ալ քանդակուած են: Վերի կտրուածքը Պօղոս, իսկ վարինը Պետրոս առաքելները ներկայացնող բարձրաքանդակներ են: Գիրքի բացուածքին կտրուածքը գոգաւոր կափարիչ մըն է՝ ծաղիկ և ուրիշ զարդերով քանդակուած, իսկ թիկունքը գնդակերպ օղակներով հիւսուածք մըն է: Կողքերուն չորս ծայրերուն վրայ կան 15 սմ. երկարութեամբ արծաթ շղթաներ, ծայրերը բարակ ճաղերով, որոնք կը ծառայեն գիրքին կափարիչները երեք կտրուածքներու վրայ կանթերու մէջ նիզելու: Արծաթապատ կազմը ոսկեգօծուած է:

[ՄԱՆՐԱ]ՆԿԱՐՔ. բացի Ղուկասինէն, միւս երեք Աւետարանիչներու պատկերները կան, ճաշակաւոր գործեր, աւետարանիչներու անունները նկարներուն վերև գրուած կարմրադեղով, ոսկին նկարներու մէջ առատօրէն գործածուած է: ԽՈՐԱՆՔ՝ ծանօթ տասը խորանները, ինչպէս նաև չորս Աւետարաններու ճակատը նկարուած խորանները Կիլիկեան գրչութեան և ծաղկագրութեան գեղեցիկ և ճարտար գործերէն են. տասը խորաններուն վրայ՝ վերջընթեր ըլլալու պայմանով, զոյգ մը խորան ալ գծուած է, գրչի յիշատակարանին համար, զուտ ոսկի մետրոպեան մանր տառերով: ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴՔ՝ ամէն գլխու քով լուսանցազարդ մը, գեղեցիկ և վայելուչ: ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ՝ իւրաքանչիւր Աւետարանին սկսուածը, խորաններէն ետքը ամբողջ կէս երեսներ, և գլխագիրներ զարդագիր են հիանալի ճարտարութեամբ նկարագրուած: ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ բոլոր գլուխներու սկսուածները, տող մը, զուտ ոսկեգիր ինչպէս նաև «Աստուած», «Յիսուս», «Քրիստոս», «Տէր» և այլն և ասոնց դերանունները ոսկեգիր են. ոսկին առատապէս գործածուել է: ԺԱՄԱՆԱԿ՝ «Եւթն հարոյրի և քսան և չորսի (1275):

ՊԱՇՊԱՆԱԿ. սովորական պահպանակներ չունի ձեռագիրս. միայն թերթ մը մագաղաթ, ձեռագրի մագաղաթէն, դատարկ թողուած է սկիզբը, պահպանակի ձևով երկու կտոր բամբակ թուղթ ալ ձեռագրիս վերջը փակցուած են. առաջինը բարակ, մետրոպեան տառերով, որոնց տեղերը թանաքի թթուին ազդեցութեամբ մաշած, ծակծկուած են: Այս թուղթը թէրս փակցուած է, և մէկ երեսին վրայ կը կարդացուի. «այ / մի ի բաց դ / ն կենցաղավ / թիւս: վասն զի գ / [վատ]թարագագոյն քան գ / և զմարդասպան / ո՛չ յետին տեսակն / չ չն ամենայն / սակ այն աւ ժան օ». Իսկ երկրորդ թուղթը նօտրագիր, ծայրատուած, մէկ երեսին վրայ

սա՛ յիշատակագրութիւնը կը կրէ. «ի արութին կող / .....
/ երեստ թվին ՌՃԾԳ.ին (1704) / Մայիսի ամսոյ Բ. (2), ի հայրապետ/տու-
թին տեսոն Նահայպետին, ի ա[ն]/աջնորդութիւն հոգևոր մե[ր] / հայր
արհիեպիսկոպոսն տէր Կար/ապետ վարդայպետին և ի քահ/անայու-
թին ասաքերէց ծեր/ունի տէր Կիրակոսն և տէր Կարայ/պետն և տէր
Վարդանն, և տէր / Դաիթն. և որք հանդիպի, /Աստուած ողորմի ասէ.
Աստուած ձեր [հոգ]/ոյն ողորմէ. ամէն»:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ թէև լին պահուած կրնայ ըստիլ Աւետարանս, բայց
ձեռագրին գեղեցկութեան նայելով՝ «լաւ պահուած է» չկրնար ըստիլ.
նախ՝ կազմի ատեն լուսանցքները, մասնատրապէս վերինը շատ
կտրուած են, ետքը՝ կրակէ ելած է ձեռագիրս, որուն մագաղաթներէն
շատերը, սկիզբը և վերջը, կծկուած են, և սև բիծեր կան տակալին.
նկարներէն Ղուկաս ավետարանչինը խլուած կորսուած է, նոյնպէս՝
Ղուկասու և Յովհաննու Աւետարանին առաջին թողթերը ելած են
իրենց տեղերէն, գեղեցիկ խորանները և նկարները անխնամ պահ-
ուած են:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

Առաջին յիշատակարանը, ինչպէս որ դիտել տուինք վերն, երկու
խորաններու մէջ, մետրոպեան մանրիկ տառերով ոսկեգրուած է, հե-
տևեալ կերպով.

(Ա. խորան)

Որք աւետեանց յերկնից բանիս
Բանայք զմի՛տս եւ զլսելիս,
Աչաւք նայի՛ք յերեւելիս
Եւ իմաստի՛ւք յիմանալիս,
Փափագանա՛ւք նախաստացիս,
Յիշող լերո՛ւք անարժանիս՝
Աստուածատրո՛յ մակագրողիս,
Հանգել հոգւո՛վ յանճառ բարիս:

(Բ. խորան)

Յիսուս անճա՛ռ Որդի եւ Բան,
Դուռն մտից առ Հայր մարդկան,
Որ զայս մատե՛անս Աւետարան
Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան,

Ահայ զբո՛յս առեալ քեզ տամ,
Բարձեալ ի ձե՛ռս առաջի զամ.
Ա՛ռ զայս նուէ՛րս բարեխնամ
Եւ յիս հայեանց Տէր հաշտ աւամբ:

Բուն յիշատակարանը գրուած է Յովհաննու Աւետարանին անմի-
ջապէս վերջը՝ երես 641, առաջին սիւնակ.

«Փա՛ռք քեզ, անսահման անո՛ւն եւ անզուգական անձնա-
ւորութի՛ւն երից եւ միասնակա՛ն աստուածութեանդ՝ Հաւր
եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյդ Սըրբոյ, ա՛յժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
յաւիտենից. ամէն: Յամի՛ եւ ի թվարեորութեանս ժամանա-
կի հայկազեանն տուժարի եւթն հարո՛յրի՛ եւ քսան եւ չորսի
(1275) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ յոգնամեղի
եւ անպիտան գրչի Աստուածատուր սարկաւազի, որ մականուն
Գազնուկ կոչի, ի մայրաքաղաքն ի Մամիստր. ընդ հովանեաւ
սուրբ տաճարացն Մարգսի եւ Բագոսի, ի հայրապետութեան
Տեառն Յակովբայ, եւ ի թագաւորութեանս Հայոց Լևոնի: Եւ
եղև զբաւ գրչութեան սորայ՝ յորժամ եկն անաւրէն սուլ-
տանն Եգիպտացոց եւ գերեանց զամենայն աշխարհն Հայոց,
եւ աւերեանց բազում վանաւրեայս եւ եկեղեցիս, եւ սպա՛ն
բազում քահանայս եւ սարկ[աւազունս], եւ ծերոցն խնա[յ]
ուժն ո՛չ կայր. այլ սրով սպանանել զամենեսեան, եւ ար-
եամբ նահատակեցան ըստ հաւատոյ սրտից իւրեանց վասն
անուան Որդւոյն Աստուծոյ: Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետա-
րանս այս ի խընդրոյ սուրբ եւ պատուական քահանայիցն
Բարսղի եւ Ստեփանոսի, զի ետ Հոգին Սուրբ ազգել ի հոգիս
իւրեանց՝ ատել զոսկի՛ն եւ զարժա՛թն եւ սիրե՛լ զբանն աստ-
ուածային, ի յիշատակութիւն հոգւոց իւրեանց եւ ի պայծա-
ռութիւն սըրբոյ եկեղեցւոյ, ի լուսաւորե՛լ զհաւատացեալսն
սրբոյ Երրորդութեանն եւ ի յիշատակութիւն հաւրն իւրեանց
Կարապ[ետ] քահանայի, եւ մա՛ւրն իւրեանց Բարէ-տիկնայ. եւ
հաւրեղբա՛ւրն իւրեանց Արքայ քահանայի. զի ողորմեսցի՛ նո-
ցա Քրիստոս Աստուած յիւրում զալստեանն, եւ կենդան-
եացն վա՛րճս բարեաց պարգեւեսցէ: Եւ արդ, անկեալ առ ոտս
ձեր ծառայս ձեր՝ անպիտան գրիչս Աստուածատուր եւ խնդրե-

լով ի ձէնջ թողութիւն մեղաց իմոց եւ հանգուցեալ հաւրն իմոյ Սարգսի եւ մաւրն իմ Աղբրացի: Եւ յորժամ կարգայք կամ աւրինակէք եւ լուսաւորիք սրտի մտաւք, եւ զուարճանայք ակամբ տեսութեամբ, սուրբ եւ պատուական եւ ընտրեալ քահանայք, թողութիւն հայցեցէ՛ք պատուական քահանային Կարապետի եւ ամուսնոյն իւրոյ Բարձ-Տիկնայ. եւ եղբաւր իւր՝ Արքայ քահանայի, եւ խնամոյն իւր՝ Մարկոս քահանայի: Եւ վասն սիրոյն Քրիստոսի աղաչեմ զձեզ, սուրբ եւ ընտրեալ քահանայք, յորժամ կարգայք՝ նա զողորմին խնդրեցէ՛ք հանգուցելոցն: Աղաչեմ յիշել զյառաջասացեալն՝ ըզպատվական քահանան զԲարսեղ եւ զամուսինն իւր զՀովնիսիմէ, եւ զհարազատ եղբայրն իւր՝ զՍտեփանոս քահանայ. եւ զհաւրեղբայրն իւրեանց՝ զՊատրոս քահանայ: Դարձեալ մաղթեմ ի ձէնջ, աստուածասէր ժողովուրդք, կրկին յիշել աւրհնութեամբ զմեզ ի գործս բարեաց. ընդ նմին եւ զձեզ՝ որք զմեզ յիշատակի արժանի առնէք, արասցէ Քրիստոս արժանիս՝ լսել զամենահեշտ բարբառն, որ ասէ. Եկայք աւրհնեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք զպատրաստեալն ձեզ զարքայութիւնն եւ զանսպառ բարիսն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որում փա՛ռք յաւիտեանս. ամէն»:

Հրտ. պտր. - Ձեռագրիս գրչութեան յիշ-ները չկան ի՝ ԺԳ. Գ-ի յիշ-ք, էջ 453-61 (1275 թ. շարքում):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

ա.

[Ժամանակ] Եւ արդ, ես՝ Տէր Յովանէս, որ տկար յամենայնի / զով ոք չունիմ ինձ սիրելի՝ / ո՛չ եղբայր եւ ո՛չ որդի, / եւ ո՛չ ոք իմ ազգատոհմի, / փափաք եղէ սուրբ կտակիս, / որոյ անունն է հրաշալի / եւ տէրունոյն պատգամ կոչի, / զսա ստացա /// [բար]ելի / եւ իմ հոգոյս պաշտպան արի: / Եւ ծնաւդաց իմոց բարի, / որ զիս տվին նուրէք (=նուրէք) բանի: / Տէրն ողորմի յաւուր մեծի / ինձ եւ նոցա ու ամէն զարմի: / Զայս տառս առի ինձ բաղձալի / ու եկի ի վանսն

Սուրբ Թորոսի / եւ դրի զսայ յեկեղեցի՝ / ինձ յիշատակ եղիցի: Այս Աւետարանս յիշատակ է տէր Յովանիսին եւ նախնեաց իմոց՝ հաւրն իմոյ՝ Աւետեացն եւ մաւրն իմոյ՝ Հեզ-Տիկնայ, եւ իմ քուերցն, եւ իմ հաւրեղբաւրն՝ Առաքելին, եւ զպարոն Շահիշահն եւ զիւր ծնաւդան: Ծանի՛ք, իմ հոգոյ որդիք եւ եղբայրք մեծ եւ փոքր՝ թէ՛ հպիսկոպոս էք, թէ՛ հայրապետ էք, թէ՛ աշխարհական էք՝ զայս ձեզ պատուէր կու տամ, որ զինչ հետ այս Աւետարանիս առնէք, նա Քրիստոս յիւր միւսանգամ զալուստն ի հետ ձեր հոգոյդ առնէ, ու թէ՛ փախուստ լինի՝ զայս գիրքս պիտի որ հետ ա /// (3/4 րոդ) [ո՛չ ոք ու] նի իշխանութիւն՝ ո՛չ ծախելով, ո՛չ գրաւական դնելով, ո՛չ յափշտակելով, ո՛չ զողանալով. եւ ով ոք որ յանդգնի ու թուլութիւն առնէ՝ նա զԿաննի եւ զՅուդաի անէծքն առնու եւ ընդ խաչահանունս եղիցի»:

բ.

[Ժամանակ] Նօտրագիր վերջին յիշատակարան. «Այս Աւետարանս հաճի Այվատին էր, յիշատակ էդիր Սուրբ Աստուածածնին. Աստուած լուսաւորէ զիւր հոգին»:

Ծանօթ. Այս Աւետարանի մասին անճիշդ և ճղճիմ տեղեկութիւններ մը հրատարակուած են շարաթաթերթ Մասիսի մէջ (թիւ 25, էջ 400, 1904 Յունիս 19):

1910 Ապրիլ 8. Եջ. Սիվրի-Հիսար: Բ. Վ.

Հրտ. պտր. Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 9-10 ունի՝ «3. 1868 Յուլուար 5. [Գէորգ եպս. Ալեքսանեան] Սիվրի-Հիսարի մէջ կը գրէ. «Յեկեղեցոջ Ամենասուրբ Երրորդութեան տեսի զԱւետարան մի բոլորգիր, գրեալ ի մագաղաթի, գործ ճարտարարարուեստ, որոյ ի սպառ պակասին ի վերջն Մարկոսի «Յարուցեալ Յիսուս» եւ ի Յովհաննու ի կարգին եւ ի վերջն «[Իրք կնոջն շնացելոյ -] Գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր»: Մեծ յիշատակարանն է», ապա միայն մասամբ օրինակուած է այս Աւետարանի գլխաւոր յիշ-ը, որ լրիւ նոյնական է այս՝ Բարգէն կաթողիկոսի 1910 թ. Ապրիլի Ցին արած օրինակութեան հետ. վերջինիս մէջ յիշ-ի

մասին նաեւ ծանօթագրել է. «Հմմտ. վերագոյն էջ 9-10. նոյն յիշատակարանը, Գէորգ եպս.ի գրչէն» (էջ 29):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 24-30, ժ. եւ 9-10, Գ3.

12

Դ. Գալէճիքի Ս. Կարապետ եկեղեցոյն Աւետարանը. Մեծ. 24.2x17. երկսիւն, բոլորգիր, բամպակ թուղթի վրայ. կողքերը փայտ-կաշի և խաչագարդ, անարուեստ գործեր: Սկիզբը և վերջը մէկ մէկ թերթ մագաղաթ պահպանակ. երկսիւն, մետրոպեան տատերով, որոնք երկու ծալքով տրուած են: Ա. պահպանակը, ներքին կողմէն, Ա. սինակ կ'ըսկսի. «և շրջէր Յիսուս ընդ ամենայն կողմանս Գաղիլայացոց» [Մտթ. Դ. 23]. Բ. պահպանակը, նոյնպէս ներքին կողմէն և Բ. սինակը. «Վաղվաղակի գգործիսն գնացին զհետ նորա» [Մտթ. Դ. 20]:

Այս Աւետարանի առաջին կողքին վրայ չորս հատ խաչ գամուած է. ասոնց ամէնէն մեծը, որ կողքին մէջտեղը գամուած է, հայկական ձևով, թևերուն ծայրերը երեք ճառագայթներով, որոնց վրայ կէսգնդիկներ [կոստղեր] կան. կեդրոնին վրայ քառակուսի կապոյտ քար մը: Խաչը արծաթ ոսկեգօծ է, վրան արձանագրութիւն կայ անուրեստ բոլորգրով՝

«Յիշատակ է Սուրբ խաչս Ճիհանշային, Ազատշային հոգոյն. Ղալաճուխ, ի դուռն Սուրբ Կանապէտ ե[կե]ղ[եցոյ]. թվ ՌԹ. (1560):

Յիշատակարանը գրուած է ամէնէն վերջը.

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 14-5՝ նկարագրական պարբերութիւններից առաջինն օրինակութեան սկզբում է, երկրորդը՝ վերջում. իրար մօտ բերեցինք, որովհետեւ նրանց միջև «1909 Նոյեմ. 27, Ուրբ. Գալէճիք» թուագրումով օրինակուած յիշ-ների (Հմմտ. «Հասկ», 2002, Ա-Բ., էջ 69-71) ձեռագիրն այժմ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանում է՝ Հայերէն ձեռագրերի Հիմնական Հաւաքածուի Հ^մ 10687: Նկատի ունենալով, որ այս Հաստատութեան «Մայր» ընդարձակ ցուցակի ծրագրով ձեռագրիս մանրամասն նկարագրութեան Հրապարակման ժամանակն անորոշ է, առիթն օգտագործում ենք եւ ձեռագիրն ամբողջապէս պատկերելու համար յիշ-ներից առաջ ներկայացնում ենք նրա արտաքին

յատկանիշների ու պարունակութեան նկարագրութիւնը: Այսպէս անելը նաեւ յարմար առիթ է Բաբէկէն կաթ-ի նկարագրածը ձեռագրի ներկայ կացութեան հետ համեմատել կարողանալու համար, ուստի նրա օրինակութիւնը համեմատել ենք ձեռագրի հետ, նշանակել յիշ-ների թերթահամարները եւ արել անհրաժեշտ ուղղումներն ու լրացրել վերջին՝ 1907ի յիշատակարանը, որ օրինակութեան մէջ չկայ:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեւանի Մատենադարանի Հ^մ 10687

ԿԵՍԱՐԻԱ

ՉԻՋ. - 1277

Գրիչ՝ Յուսէփ քիչ

ԹԵՐԹ՝ 236. չգրուած՝ 1ար, 235ր-6ր: ՊՐԱԿ՝ Ա-Լx8 (ԺԵ՝ 6, Ա, Լ՝ 7): ՆԻԻԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 24,6x16,5: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսիւն: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: ԿԱՋՍ՝ տալստակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի, դոնակով. աստառ՝ բաց կարմիր նուրբ մետաքսէ կտաւ, Ա. փեղկին՝ 5 մետաղէ խաչ, երկուսը ոսկեգօծ արծաթ, երկուսի կենտրոնում կարմիր, մէկի՝ կանաչ ակն, 2 ակը կիսաթանկարժէք, 1ը՝ ապակի. վերինին վերին թևը ընկած, չափսը՝ 6x5 վրայի բոլորգիր արձանագրութիւնը՝ «/// տիր[ա]ցու Շ[ա]իրին, / դոտն Ս[ուր]բ / Կ[ա]ր[ա]պէտին, / թվին / ՌԻԲ. (1593)». կենտրոնի 8,5x8,5 չափսի կանաչ ակնով արծաթ ոսկեգօծ խաչի վրայ, բոլորգիր՝ «Յ[ի]շ[ա]տ[ա]կ է / ս[ուր]բ խաչս / Ճիհա/ս/շային, Հազարշային հոգոյն. Ղալ/աճուխ, ի դու/ոն Ս[ուր]բ / Կառա/պէտ ե[կե]ղ[եցոյ], / թվ[ին] ՌԹ. (1560)»: Բ. փեղկին 9 մետաղէ խաչ, 6ի կենտրոնում կարմիր տարբեր երանգների ակեր՝ 3ը կիսաթանկարժէք, 2ը ապակի. 3ը արձանագրութեամբ. ա) ստորին ձախակողմի 6x6 չափսի խաչին, բոլորգիր՝ «Տ[է]ր Ա[ստույ]ծ Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս. Բամա/մեամ/այ», բ) աջակողմի վերը, 6x6 չափսի սպիտակ ակով խաչին, բոլորգիր՝ «Ս[ուր]բ խ[ա]չ[ա] / յիշ/ատ[ա]կ է / Ավր/անին / հոգոյն. / Ս[ուր]բ Կարապ/ետ եկեղեցոյ», գ) աջակողմի ստորին 8,5x7,5 չափսի, կարմիր ակով խաչին, երկաթագիր և բոլորգիր՝ «Յ[ի]Շ[Ա]Տ[ԱԿ] Է Ս[ՈՒՐ]Բ / խաչս, բա/րէխ[ա]յս / մ[ա]հոտսի Յալիտիկին / հոգոյն, ի դոտն / Ս[ուր]բ Կ[ա]ր[ա]պ[է]տ / եկեղեց/ոյն. ՌՃԸ/Գ. (1725)»: ՊԱՀՊԱՍԱԿ 1 (սկ) + 1 (վջ) = 2 թերթ, թուղթ, չգրուած, դրուած 1975ի նորոգման ժամանակ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. Ճակատագարդ՝ 2ա, 76ա, 116ա, 183բ: Լուսանցագարդ՝ հանգուցային (սակաաղէպ): Խորագրեր՝ կարմիր: Սկզբնատառեր՝ սև և կարմիր երկաթագիր: Գոյներ՝ սև, կարմիր երկու երանգ:

ՊԱՏԱՌԻԿ-ՊԱՇՏՊԱՆՄԱՅ՝ 2 (սկ) + 2 (վՁ) = 4 թերթ, մագաղաթ, երկսին, բոլորգիծ երկաթագիր, Ժ. դ., Աւետարան Մատթ. Դ. 10 - Ե. 11 (կարդալ՝ Գա-Դր-Գր-Դա-Բա-Ար-Բր-Աա) «[և գնա] միայն պաշտեցես: Ապա եթող գնա սատանայ... Երանի է ձեզ՝ յորժամ նախատիցեն»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ 233բ-4ա, ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 234բ (1282 թ.), 235ա (1414 թ.), 236բ (1907 թ.): ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ 1975 թ. նուրբ է ստացուել Վազգէն Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսից:

ՎԻՃԱԿ՝ 1975 թ. Մատենադարանում նորոգուելուց յետոյ բաւարար՝ թերթերի մաշտածքներն ամրացուել են. բնագիրն ամբողջական է, կազմի ունեցած երեք կապիչներն ու նոյնքան փայտէ ազուցիչ գամերն ընկած, պահպանակները կեղտոտուած, եզրերը թափուած, խոնաւութիւն տեսած և ստացած սնկային հիւանդութիւնից շատ թերթեր գունափոխուած՝ սևացած: Ամբողջը և 1-119, 179-236 թերթերն ունեն հին նորոգում և թղթերի հիմքերի կարկատաններ: Նորոգումը եղել է երևի գրչութիւնից երկու դար անց, նոյն ժամանակի է թուում նաև ներկայիս կազմը:

ԳՐՉԱՓՈՐՉ պիպ. Գ., 236բ - անկարևոր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

2ա-75բ [Աւետարան ըստ Մատթէոսի] - *Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի... զամենայն աւուրս՝ մինչ ի կատարած աշխարհի: Աւետարան ըստ Մարկոսի:*

76ա-115բ Աւետարան ըստ Մարկոսի - *Սկիզբն Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի... եւ ո՛չ ումեք ինչ ասացին, զի երկնչէին: Աւետարան ըստ Մարկոսի:*

116ա-183ա [Աւետարան ըստ Ղուկասու] - *Քանզի բազումք յաւժարեցին վերստըին կարգել... եւ էին հանապազ ի տաճարին, գովէին եւ աւրհնէին՝ զԱստուած: Աւետարան ըստ Ղուկայ:*

183բ-233բ Աւետարան ըստ Յովհաննու - *Ի սկզբանէ է՛ր բանն... տանել զգիրսն, որ եթէ գրեալ էին:*

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա.

- [233բ] «Գրեցաւ սուրբ տէրունեան բանիցն շտեմարանս ձեռամբ անարժան եւ սուտանուն քահանայի Յուսէփա, ի վաելլումն մանկանց առաքաւստի. որք ընթեռնոյք զսա կամ աւրինակէք՝ թողուիլն հայցեցէ՛ք յԱստուծոյ մեղաց մերոց եւ ծնողաց մերոց, արեամբ նահատակելո հաւր իմո Նահապետի, եւ եղբաւր իմոյ Յակոբի՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս, եւ Բուց հայրազատացն իմոց՝ Գրերի եւ Սէթի, եւ մա/234ա/ւր մերո առաքինո. եւ որ առատն է յամենայնի առ հասարակամէն, ամենեցուն ողորմեսցի՝ յիշելեացն եւ յիշողացն, եւ նմա փառք ընդ Հաւր եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտեն՝. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքիս Կեսարիո, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի դառն ժամանակի, յորում եկն երկրորդն փարաւոն՝ խրոխտալով ի քաղաքս Կեսարիա, եւ ահիւ մեծաւ ըմբռնեցան քրիստոնայք ամենայն, եւ նկուն դարձեալ՝ զնաց յաշխարհ իւր եւ ի ճանապարհին սատակեցաւ. ի թուաբերուիթեանս հայոց ԶԻԶ.ն (1277):

Աղաչեմ անմեղադիր լինել սխալանացն եւ խոշորութեանս, զի աւրըստաւրէ փախչէաք վասն հալածանացն անաւրինաց, եւ ի ծերպս վիմաց մտանէաք յաղազս ծովացեալ մեղաց իմոց. եւ մեծ նշան յերկինս եղեալ՝ զի խաւարեցաւ լուսին, որ ոչ էր այնպիսի խաւարեալ, եւ Գ. (3) ժամ խաւար եկաց ամենեւին մուլթն:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ս տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, Հ^ր 386, էջ 472: Որոշ պահպաներով այլ տպագրութիւն տե՛ս Ալպ., Կեսարիա, Բ., էջ 1844-5 (ստացել է Ստեփան Մխիթարեանից, որ, առանց յիշ-ները բերելու, ձեռագրի նկարագրութիւնը տպել է՝ «Բիւրակն», 1900, էջ 619. աւելի ուշ՝ երկու յիշատակարան ուղարկել է իրեն):

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

բ.

[234բ. Այլ ձեռք, մանր բոլորգիր, 1282 թ.] - «Փառք հասարապատիւ եւ համաբուն պաշտելի եւ երկրպագելի Եր-

որորդութեանն՝ Հաւր եւ [Որդ]ոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ:

Բարի արարածս բնութեամբ ստեղծեալ բարի ի բարւոյ արարչէն, ըստ աստուածեղէն վկայութեան գրոց, եւ զնոյն երեւեցուցանէ միշտ փափագմամբ ի նոյն. ըստ որում բազումք զընդերկրաւս ամենայն անտեսեալ զուրվականս եւ զառաւրեայս վասն հոսանուտ եւ անցաւոր գոլոյն եւ միոյն միայնոյ իսկապէս բարոյն հետեւեալ փափագմամբ, այս է՝ Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն, եւ յաղագս նորին արեամբ չափ պատերազմեալ, հակառակ կալով մարմնոյ եւ մեղաց, ոմանք զանձինս ի մահ եղին որպէս զվկայան երանելիս, որք ընդ հուր եւ ընդ սուր խաղացին, վերագոյն գտեալ հնարիցն սատանայի եւ գործակցաց նորին, եւ այլք՝ ճգնողական խստակրան վարուք արեամբ եւ մարմնով ընտ իշխանին աշխարհի եւ այսոցն չարութեան մարտեան եւ սպառազինեալ քաջապէս խաչին Քրիստոսի պարծանաւք յաղթեցին: Եւ կէսքն ընդ անձին եւ զստացուածս եւ զինչս բազմածախս նվիրեցին Աստուծոյ՝ մատակար[ար]ելով բաշխմամբ աղբատաց եւ կարաւտելոց, ակն ունելով հատուցման փոխարինաց յամենառատ Տեառնէն: Եւ զայս առնեն ոմանք վասն սիրոյն Աստուծոյ, եւ կէսք՝ սակս երկեղի տանջանաց, եւ այլք՝ վասն պսակաց հանդերձելոց փառացն՝ փոխարինացն ակն ունելով եւ վարձուցն ընդունելութեան:

Յորոց էր մի սրբակրան եւ պարկեշտ վարուք առաքինի քահանայ Յովսէփ. որ մատոյց զանձն նուէր ի պաշտանն Աստուծոյ, եւ ընդ անձին կամեցաւ տալ երախայրիս ի տաճար Տեառն ի նոր Սիոն զաւակ՝ զչունչ եւ զբան Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյն Քրիստոսի Յիսուսի վասն մեր՝ իւրոցն մատանց վաստակաւք եւ ձեռացն երկամբք, եւ զնոյն յոլով աշխատութեամբ եւ բազում քրտամբք, ի դառն եւ յանբարի ժամա[ակ]նիս եւ ըստ սրտին իւրոյ տենչման աւարտեաց զսալ ի թվ՝ Հայոց ՉԻՉ. (1277), ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ. եւ ի թագաւորութեանն Աստուծոյ բարեպաշտ արքայի: Եւ յետոյ ի թվ՝ Հայոց ՉԼԱ. (1282) ելեալ ինքն պատվելի քահանայ Յովսէփ ի Կեսարոյ Կապադովկացոց, ճանապարհ[չ]որդել ի դա-

ւառն Կիլիկիոյ, եւ հասեալ ի քաղաքն Եզիոյ, որ է Այաս, /235ա/ եւ եղեւ յանգարծակի շրջաբնակաց ոմանց իսմայէլացոց, որ յայնմ ժամանակի զգուէին զերկիրն, արշաւեցին ի քաղաքն Այաս եւ որ շուրջ զնովաւ գեաղք եւ աւանք. զբազումս գերեցին եւ զայս սրախոխոզ արարին, ընդ որս պատահեաց եւ քահանայ Յուսէփ եւ կատարեցաւ սրով՝ յամսեանն Դեկտեմբերի ԻԲ. (22) եւ ընգալաւ ի պսակողէն սրբոց ի Քրիստոսէ զանթառամ պսակն, սուգ մեծ եւ վիշտ եւ աղէտ կսկծալի թողեալ ծերունի եւ բազմահառաչ մաւր իւրոյ եւ հարազատ եղբարց՝ Գրեթին եւ Սեթին, եւ ամենայն աղգատոհմի իւրոյ. վասն որոյ եւ ես Կոստանդին՝ նուաստ եւ յետինս յորդիս եկեղեցոյ. անմխիթար սգով լցայ ընդ մահն իմոյ արեանառու սիրելի եւ համազգի եղբարն, զի ըստ մարմնոյ եղբար հաւր իմոյ որդի էր Յովսէփ եւ ի տղայական տիոց ի մ[ի]ասին սնեալ եւ վարժեալ մեր յաստուածաւանդ աւրէնս Տեառն, յերեսս անգեալ աղաչեմ զքրիստոսասէրսդ, զի յիշատիք սրտի մտաւք զգրող տառիս զՅուսէփ աղաւթիւք ի Տէր. եւ նա ինքն որ զամենեսեան զիտէ եւ ճանաչէ յանվանէ կոչելով, զձեզ զամենեսեան յիշեսցէ, եւ ինքն աւր[չ]նեալ եղիցի յաւիտեանս. ամէն:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ս տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, էջ 528-9, Հ՞ր 433: Յապաւուած այլ հրատարակութիւն տե՛ս Ալպ., Կեսարիա, Բ., էջ 1845 (ստացել է Ստեփան Մխիթարեանից):

Գ.

[235ա, այլ ձեռք, բոլորգիր, 1414 թ.] - «Ի յամեան ՊԿԳ. (1414). որ հանգաւ Ասատն ի Քրիստոս, եւ մնաց իւր յիշատակ Բ. որդի՝ Յակոբն եւ Գրիգորն: Եւ եղին ի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն յիշատակ ծնողաց իւրեանց զսկի[չ] մի՝ ձ. (100) դրամ. յորում բաշխի ի սմանէ փրկական մարմին եւ արիւն Որդոյն Աստուծոյ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց պր. Ասատին եւ ամենայն աշխարհի: Արդ, պարգեւեաց զսկին Սրբոյն Գրիգորի, որ է ժառանգ եւ հայրենիք Ամիտ քահանայի, եւ այլ ոք ո՛չ ունի իշխանութիւն եւ հրամանք, որ հանէ սուրբ սկին ի Սուրբ Գրիգորն՝ յԱմիտ իրիցու յեկեղեցոյն: Եւ որ հա-

նէ սկին եւ սուրբ եկեղեցւոյս Աժիտ երիցուն՝ կամ ինք կամ այլք, անիծեալ լիցի յամենասուրբ Երրորդութենէն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն. զի այս յիշատակ է սուրբ եկեղեցւոյս Հուսաւորչին ի փառս Աստուծոյ մերոյ. ամէն»:

1909 Նոյեմ, 27 ուրբ. Գալէճիք:

[236բ. մանուշակագոյն թանաքով, շղագիր՝ խամրած, դժուարընթեռնելի. «Ի 21 Փետր. 1907 Ստանօսցի Աբրահամ քահանայի Հաջը-Սինոպեան հոս՝ ի Գելաճրդ եհաս եւ տեղւոյս վախճանեալ Տ. Կարապետ քահանայ Շէմերիկեանցի թաղման կարգը կատարելէն յետոյ 9 Մարտ 1907 վերադարձաւ յԱնկիւրիա, ուստի եկեալ էր Առաջնորդարանի հրամանաւն»]:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 14-15, Դ.

13

[գ. 1870 Օգոստոս 12. Գէորգ Եպս. ի Կ. Պոլիս, ի տան Ճանկ աղայի որդի Մովսէս աղայի տեսեալ է] Յայսմաւոր մի գրեալ ի մագաղաթի՝ յաւուրս թագաւորութեան Օշնի. չունէր յիշատակարան, քայց ուրեք ուրեք յիշատակիւր անուն Կոստանդեայ կաթողիկոսի. անփոփոխ տօնք նշանակեալ էին ըստ կարգաւորութեան Տօնացոցին լատինացոց, այսինքն՝ Ծնունդն ի 25 Դեկտմբեր], Մկրտութիւնն՝ ի 6 Յունվարի, Տեառնընդառաջ յ2 Փետր[ուար], Աւետումն ի 25 Մարտի և այլն:

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

Ի Կ. Պոլիս, այժմ Մխիթարեանց Վենետիկի Հ՞Բ
710/726

ՉԾԹ-ՉԿԹ. - 1310-1320

Հրտ. պտր. - Այս Յայսմաւորքի մասին եւս սոսկ այսչափ է. առանց որեւէ տարակոյսի, Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանի 710/726 «Օշին թագաւորին համար» գրուած «Յայսմաւորք Ա.» ձեռագիրն է, որի մանրամասն նկարագրութիւնը տեսնուցակ Վենետիկի, Ե., էջ 1-28): Վերջինիս ստացման «ՏԵՂԵԿՈՒԹԻԻՆՔ կը պակսին», ուստի վստահ

կարելի է ասել, որ սա եւս, ճանիկ աղայի որդի Մովսէսի տանը եղած միւս երկուսի նման Պոլսում «ստացել» են 1880ականներին:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 11, Բ.5գ.

14

Բոլորգիր և բաական լա պահուած Շարականի մը յիշատակարանը: Կաթողիկոսարանիս Մատենադարանին համար գնուած Մկրեան Տ. Յովհաննէս առգ. քահանայի գիրքերէն է այս ձեռագիրը:

ՇԱՐԱԿԱՆ

Անթիլիասի Հ՞Բ 104

ԵՐԶՆԿԱ

[ՉԿԳ.] - 1314՞

Գրիչ՝ Կարապետ Ճիչոզ
Ստացող՝ Տիրացու քահանայ

[373բ] «Յամին եւթնհարիւրերորդի եւ վաթսուն ընդ երրորդ երորդի (1314՞) թուաբերութեանս հայոց, ի կաթողիկոսութեան Կոստանդեայ Զրոդի եւ ի թագաւորութեան հայոց Աւշնի եղեւ զրաւ գրչութեան Շարականաց տառիս՝ Հին եւ նոր շարականաւք՝ պատարուն եւ անթերի, ձեռամբ Կարապետ Ճիչոդի թարմատար գրչի, ի մայրաքաղաքս Եզնկա, սատարութեամբ Տիրացու քահանայի, ի խնդրոյ դեռարոյս (քաց) կրանաւորի՝ Մարտիրոսի որդւոյ իւրոյ» (թուղթ ինկած է):

[Ծնթթ.] Ասիկա գլխաւոր և բուն յիշատակարանը պիտի ըլլար ձեռագրիս՝ եթէ շարունակութիւնը կորած կորսուած չըլլար ինկած թուղթի հետ:

Բուն Բարեկենդանի կանոնէն յառաջ ալ փոքրիկ յիշատակարանիկ մը.

[57ա] «Ձստացաւ սորա զպատուական քահանայն զՏիրացու, որ ստացաւ զսա ի վայելումն հարազատ որդւոյ իւրոյ Մարտիրոս կուսակրան քահանայի՝ յիչեցէ՛ք ի Տէր: Նա եւ զեղկելի ոգիս գԿար[ապետ] Ճիչաղ յիշման արժանի արարէ՛ք ի Տէր, աղաչեմ»:

Ծանոթություն. Կոստանդին Զրոդ ըստածը Կոստանդին Գ. Կեսարացի կաթողիկոսն է, որ ըստ Օրմանեանի կաթողիկոսացաւ 1307-1322: Սա լատինամէտ էր. բաժակի մէջ ջուր խառնելուն համար Զրոդ կոչուած է Շարականիս գրչին կողմէն, թերևս արձագանգ ըլլալով ժամանակիցներէ տրուած եպերանքի կամ ծաղրանքի մակդիրին: Իսկ Օշին թագաւորեց 1308-1320, հետևեցաւ լատինամէտ քաղաքականութեան: Շարականիս գրչութեան թուականն է 763+551=1314 և կամ 769+551=1320:

ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. / 1935 Յունուար 29. Գ.շ., / Կաթողիկոսարան - Անթիլիաս, / Լիբանան

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, վերջին՝ 54րդ էջին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մատենադարանի Հ^ր 104 Շարականոցի երկու՝ 373բ (գլխաւոր) և 57ա էջերի յիշ-ներն են, որոնք տե՛ս Յուցակ Անթիլիասի, էջ 360, ուր կայ նաեւ 242բ էջի յաւելեալ մի յիշատակագրութիւն և ձեռագրի թուագրման տարբերակների արձանագրում: Յիշատակարանները վերահրատարակում ենք նկատի ունենալով թուագրմանը և յիշատակուած անձանց վերաբերող՝ Բաբգէն կաթողիկոսի ծանօթագրութեան գիտական կարեւորութիւնը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 54.

15

[Արմաշի վանքին վանահայր Ալեքսանեան] Գէորգ Վրդ. 1867 Դեկտմ. 10ին Կոստինա (=Քէօթահիա) կը գտնուէր նուիրակութեան պաշտօնով. հոն Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ կը հանդիպէ քանի մը ձեռագիրներու, որու մասին կ'ըսէ ու կը գրէ. «Աստանօր տեսի զԱւետարան մի գրեալ ի բամպակեայ թղթի, որոյ յիշատակարանն է այս.

[ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ի Ս. Աստուածածին եկեղեցի Կոստինայի]

ԵՐԶՆԿԱ

ՉՂԴ. - 1345

Գրիչ և ստացող՝ Առաքել

[ա.]

[ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ]

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան՝ անհասանելի, անճառելի և անհիմանալի, անբաժանելի աստուածութեանն յաւիտեանս. ամէն: Արդ, եղև աւարտումն գրութեան սուրբ Աւետարանիս ի թուականութեան Հայոց ՉՂԴ. (1345), յաստուածագարդ Հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ Հայոց կաթողիկոսի և քրիստոսապսակ թագաւորութեանն Հայոց Կոստանդինոսի և յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեանն սրբասէր արքեպիսկոպոսիս մերոյ տեառն Ներսէսի: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Եկեղեց, ի քաղաքս որ կոչի Եզրնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Թէոդորոսիս և Սուրբ Աստուածածին, ձեռամբ նուաստ և անպիտան գրչիս՝ սուտանուն երիցու Առաքելի՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց» և այլն:

Ի վախճան Մատթէոսի Աւետարանին, յորում սխալմամբ եղեալ կայ՝ գոր յաւարտ Մարկոսի պէտք էր դնել՝ «Յարոցեալ Յիսուս» և այլն, նշանակի նորոգութիւն Աւետարանիս յետ ԳՃԺԵ. (315) [1660 թ.] ամաց, ի ձեռն վարդապետի ուրոյք Քէօթահեացոյ. ուստի ինձ այնպէս թուեցաւ, թէ առաջին գաղթականք յԵրզնկայէ եկեալ իցեն այսր, որք և մինչև ցայսօր անկորուստ պահեալ են զանուանս կրկին եկեղեցեաց, թէպէտ և բնակիչք անգիտակ գոյով այսմ, ունին ի բերանոյ աւանդից, թէ ի բռնութեանց Նատրշահայ վտարեալք ի Մղնախայ իցեն եկեալ. այս ևս հաւանելի է, զի ծագումն աւանդիցն՝ որ հագի հասանէ ցերկերիւր ամս, բազմօք յետոյ են քան գնախաղիշատակեալն, իցէ թերևս հատուած մի գաղթականութեան Մղնախայ, որոց ի գալն առաջինքն բնիկք համարէին, որք և վասն բազում ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ մոռացեալ էին զառաջին հայրինիս իրեանց:

Հրտ. պտր. - Յիշ-նը չկայ ի ԺԴ. դ-ի յիշ-ք, էջ 343-5 (շարք 1345ի), իսկ ակնարկուած՝ 315 տարի անցի, որ է՝ 1345+315 = 1660 թ. նորոգման յիշատակարանը չկայ ի ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Գ., էջ 910-64 (1660ի շարք):

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 4-5, Բ1.

Գալէճիսքի Ս. Կարապետ Եկեղեցիէն Տարեգիրք. խոշոր բոլորգիր, մասամբ անխնամ պահուած: Յիշատակարանները վերջը գրուած:

[ՏԱՐԵԳԻՐՔ (ՃԱՇՈՑ)]

ի Ս. Կարապետ եկեղեցի Գալէճիքի]

ԿԱՖԱ

ՊՀԶ. - 1427

ա.

Գրիչ՝ Սարգիս րաբունի եւ Անանուն
Տեղի՝ Կաֆա

«Փառք վեհից վեհին, անպարագրելի հզաւրին եւ բնաւից գոյացողջին, երիս միին եւ մի յերիսին, անսկզբնականին, գերազանց լուսոյն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն այժմ եւ յաւիտեանս եւ անզրաւ յաւիտենից. ամէն:

Արդ, յանգ հասեալ զրաւեցաւ եւ բովանդակ շարագծեցաւ բազմաժողով կտակս աստուածաշունչ, որ կոչի Տարեգիրք, զոր յարմարեալ կարգեալ են սուրբ հարքն եւ ընտիր հայրապետքն մեր Գրիգորիս Վկայասէրն եւ նորին ժառանգքն, յաղագս պայծառութեան երկնանման խորանաց սրբոյ եկեղեցւոյ, ի պէտս համաւրէն քրիստոնէից, լուսաւորիչ հոգւոց եւ դարձուցիչ մոլորելոց ի ձեռն հովուաց հսկողաց, քանզի սովաւ պարծեալ պայծառանայ կաթողիկէ եկեղեցի. վասն բազմացողջանելոյ զպաշտօնեայս իւր՝ ի ձեռն սուրբ աւագանին ծնընդեանն. որք՝ փառաւորեն զամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին. ամէն: Արդ, զրաւ գրչութեան սորայ եղեւ ի թուաբերութեանս հայոց ՊՀԶ. (1427) ամի, Կշիռ կոչեցելոյ՝ յաշխարհիս Լազարաց, յերկիրս Հոնաց, ի մէջ մայրաքաղաքաց, ի մենաստանս մեծի Կաֆայի աստուածապահ քաղաքի, ընդ հովանեաւ մեծի ճգնաւորի Սրբոյն Անտոնի՝ առ ոտս սրբասիրի մեծի րաբունոյ Սարգիս երջանիկ վարդապետի, ի ժամանակս նեղ եւ խառնակ, զոր Տէր Աստուած խաղաղացուցեալ հանդարտեցուսէ ողորմութեամբն իւր, եւ ի հայրապետութեանն սրբազանի՝ իմաստուն եւ խոհեմ հանճարեղի՝ մեծի տեառն Պաղոսի մարդասիրի, եւ

ի յանեպիսկոպոսութեանն Կաֆայի, եւ ի նուիրակութեանն սրբաւրնեալ եւ կուսակրաւն եպիսկոպոսին տէր Յովսէփին, եւ հաւատարիմ սպասաւորի Տեառան իւրում եւ ճշմարտասէր կրաւնաւորի տէր Մելքիսէթն նվիր[ա]կի. ձեռամբ նախասացեալ երջանկի Սարգիս վարդապետի, զի զկէս ճաշոցիս մինչ ի Յարութիւն // (ընդհատած թուոյթի անկումով):

Բ.

1431 թ.

Գրիչ՝ Կարապետ երէց
Նուիրատու՝ պարոն Կարապետ
Տեղի՝ Ալաքերման

«Աւրհնութիւն, գոհութիւն, փառք եւ երկըրպագութիւն ամենայսուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Ապէնիազ արարիչն Աստուած, որ արժանի արար զմեզ այս աստուածյաշունչ մատենիս, որ զբոլոր տարին պատուէ՝ զսօն տէրունական՝ ի Ծննդեանն մինչեւ ցվերանալն առ Հայր, զիջումն եւ զգալուստ Հոգոյն Սրբոյ, զայլակերպութիւն ի Թափաւրական լերինն, զհիացումն եւ զթմրիլն աշակերտացն, զննջումն եւ զվերայփոխումն ամէնաւրհնեալ Աստուածածնին, զբարձրանալն արարչին ի խաչին, զպատմութիւն նահայպետացն ի Մովսիսական գրոց: Սայ է պատմող մարգարէիցն նոցին բանիւ, սայ ցուցանէ մեզ զառաքեալսն պրակօք իւրեանց. սայ զչորեքտասան թուլսթսն Պօղոսի հանապազ մեզ քարոզէ. սայ զեաւթն մատեան Կաթողիկեաքն գրեալ ունի յինքն իւր, որով անուանի Տարեգիրք. սայ լիայկատար ունի զՕհոտարանն Քրիստոսի՝ քառակի հոսմամբ արբուցանել զքառակողմ աշխարհի, սայ ցուցանէ մեզ զբոլոր դասս մարտիրոսաց, ճգնաւորաց եւ զկուսանաց. սայ է հրահանգիչ կարգաց եկեղեցւոյ՝ զոմանս կարգէ ի պաշտօն բանից. (զայլս յընթ) երցումն սուրբ գրոց. զկէսս հնչումն // աւագ: Ի սմանէ վկայքն զաւրացան, արքն քաշացան, կանայք արիացան, որպէս եւ կու հրամայեն աստուածաբանքն ի լսելիս ժողովրդեանն թէ՛ Երանի ունիցի զօակ (=գաւակ) ի Սիոն եւ յընտանակ Աստուծոյ յԵրուսաղէմ: Արդ, ի թվաբերութեան հայոց ի մեծ տաւ-

մարիս, ի ՊՃԶ. (1431) ամի բերեալ եղեւ գիրքս այս ի վաճառ ի յաշխարհս Օլախաց, ի քաղաքս որ կոչի Ախքերման: Արդ, բարէպաշտ եւ աստուածայաէր տանուտէրս այս պարոն Կարապետս ցանկացող եղեւ այս աստուածաշունչ մատենիս եւ գնէ զսայ իւր հալալ արդեանցն ՌԲՃ. (1200) սպ[իտակ], եւ դրել է զսայ յիշատակ ի Սուրբ Թօրոս եկեղեցի՝ յիշատակ իւր հոգուն եւ իւր ծնողացն՝ պարոն Պապին, Բարել եւ իւր հօրն՝ պարոն Սարգիսին, եւ իւր հօրեղբօրն՝ պարոն Թօրոսին, եւ իւր խաթուն մօրն՝ Մամուշին, եւ իւր խաթուն կողակցին՝ Կատարինէ, եւ իւր եղբօրն՝ Յովանէսին, իւր որդուն՝ պարոն Սիսօսին, զոր տղա հասակօ փոխեցօ առ Քրիստոս, եւ միւլս որդոյն՝ Յովշին, եւ իւր խաթուն դստերացն՝ Յագիզին եւ Ետիլմելիքին, եւ իւր քուրոջն՝ Նինիֆարին եւ Բամբասին, Մարտիրոսին, Գալուստին եւ Յետիկարին, եւ ամենայն արեան մերձօրացն ողորմի Քրիստոս. ամէն:

Այլ աղաղակեմք ի խորոց սրտէ. քանզի տարին Բ. (2) անգամ պարտին քահանայքն ընթեռնուլ զյիշատակ սուրբ գրոցս ի մէջ ատենի եկեղեցոյ. զի հոգի այնոցիկ որ յիշատակեն սուրբ գրոցս, հանգիցին միով Տէր ողորմայիւ, եւ դուք, աստուածասէ՛ր ժողովուրդք, մի՛ զլանայք յիշել լի բերանով եւ կատարեալ հօատով զյիշատակ սուրբ գրոցս, զպարոն Կարապետն եւ զիւր ծնաւդսն եւ զեղբարսն, եւ զիւր զօակսն եւ զամենայն արեան մերձօրոս՝ զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն յիշել ի Տէր. ամէն: / Այլ յիշելոցդ եւ յիշողացս / եւ զյիշատակս ընթերցողաց / եւ բարեսէր ունկնդրողաց / ընդ քանքարին շահեցողաց / ժառանգեսցուք պարգեւք բարեաց / առ հասարակ Տեառնէն բարեաց / արժանացուք մասին շնորհաց, / հանուրց գոյից եւ ի մասանց՝ / այժմ եւ յանկէտ ժամանակաց. ամէն:

Կրկին անգամ կու աղաչեմ / Առ հասարակ զեղբարսդ ամէն. / Բամեալ սրտիւ պաղատելով, / Աղաչեցէ՛ք զՏէր ողորմած, / Պարգեւք բարեաց պարգեւելով, / զբիւր քանքարոյ պարտսն թողլով: Ես՝ Կարապետս եւ անարժան / Եւ սուտանուն եմ քահանայ. / Տէրն ողորմի մեղօորիս / եւ թողութիւն ինձ շնորհեսցէ: / Երանի թէ ինձ այց լինէր. / Բաբունին ինձ ողորմէր, /

Երէց որդի զիս անուանէր. / Յնծալի յարկսն եւ ուրախացնէր [Ծայրակապ՝ «ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՐԷՅ»]:

Հրտ. պտր. - Յիշ-ներս չկան ի ԺԵ. դ-ի յիշ-ք, Ա., էջ 359-73 եւ 403-18 (1427 եւ 1431 թթ. շարքում):

դ.

«Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Արդ, եղեւ զրաւ զընութեանս, որ է Տարեգիրքս, յիշատակ է ի քաղաքն ի Խալանուխն, ի Սուրբ Կարապետ եկեղեցին: Բայց որ ստացաւ զգիրքս աստուածային, [պա]ր[ոն] Թայմանսն եւ զիր յիշատակ իւր հոգոյն եւ իւր արեան մերձաւորացն ամենայն. եւ յիշեսջիք դարձեալ զՃիճի-Պէկին. որ ՌՊ. (1800) սպ[իտակ] /// ին զՏարեգիրս զայս յիւրեանց հո[գոյն]/// իւր որդոցն՝ Այվատին եւ Աստուածատուր///:

Ծանօթ.- Այս Գ. Յիշատակարանը շատ անճոռնի գրուած է և եղծուած տեղեր պ ունի:

դ.

[1541 թ.

Կազմող՝ Սողոմոն]

«Զծոյլս ի բարիս, արագս ի չարիս, զկազմողս սորին Սողոմոն անուամբ միայն երէցս առ Տէր յիշեա՛, նաեւ զծնաւզս իմ՝ զԱստուածատուր քահանայն, եւ դուք յիշեալ լիցջիք ի Քրիստոսէ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: Կազմեցօ ԹՎ ԶՂ. (1541), Հոկտեմբերի ԻԵ. (25)»:

ե.

«Աստուած ողորմի Մարկոսի որդոցն՝ Դորոսին, Աւաքին հոգոյն՝ տվաւ Զ. (6) զուրուշ Սուրբ Կարապետ եկեղեցոյն, երկու զուրուշն Սաղմոսարանին եւ Դ. զուրուշն՝ ժամուն. Աստուած ողորմի յիրանցն հոգոյն»:

1909 Նոյեմ. 29. Կիր. Գալէճիք.

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 16-18, Ե.

Հալէպի Առաջնորդական փոխանորդ տ. Արթին քահանայի կողմէն Ս. Յակոբայ Մատենադարանը նուիրեալ Մաշտոցին յիշատակարանները: Մաշտոցս գրուած է ՋԿԳ. 1512ին, բոլորգիր, մեծ[ուօթին]՝ 18x13 սմ, կաշեկազմ, գէշ գործածուած, պակասատր:

ՄԱՇՏՈՑ

[Երոստղէմի Հ՞՞ 3417]

[ՋԷԹՈՒՆՈՒ ՎԱՆՔ] ՋԿԳ. -1514

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 41-2՝ Երոստղէմի Ս. Յակոբեանց Հ՞՞ 3417 Մաշտոցի 1514 թ. գրչութեան (ՋԿԳ. թուականի՝ Կիւլէսէրեանի 1512 վերծանումը վրիպում է), 1621 թ. նորոգման եւ 1658 թ. ստացման յիշ-ներն են, որոնք հրատարակուած են՝ Յուլցակ Երոստղէմի, Ժ., էջ 325-7:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 41-42.

Գըր-Շէհերի Ս. Գէորգ եկեղեցին եղած Յայսմաուրքի (խոշոր բուրգի, երկսին) յիշատակարանները, որոնք ձեռագրին վերջերը կը գտնուին: Իսկ ձեռագրիս վերջերս ալ քայքայուած ըլլալով՝ թողթերու պակաս և տեղափոխութիւններ եղած են:

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐՔ

[Ի Ս. Գէորգ եկեղեցի Գըր-Շէհերի]

ՋԷԹՈՒՆ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ՋՀԵ. - 1526

Հրտ. պտր. - Բաբգէն կաթողիկոսի օրինակումը տե՛ս «Հասկ», 2002/Գ., էջ 196-9. ձեռագրի նկարագրութիւնը եւ յիշ-ների ամբողջութիւնը (լրացուած եւ սրբագրուած նաեւ Բաբգէն Կաթող-ի այս օրինակութեամբ) տե՛ս Հետեւեալի մէջ. «Յուլցակ հայերէն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զմիւռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին, Նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, Կազմեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան. Կենսամատենագիր-

տութիւն Տրդատ եպս. Պալեանի, Կազմեց՝ Կարինէ Աւետեան, Երեւան, «Քննասէր», 2002, նկարագրութիւն Հ՞՞ 43, էջ 65-9»:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 21-23, Թ.

Գըր-Շէհերի տ. Աւետիս քահանայ Արալանեանի քով գտնուած բուրգի, երկսին, պատկերազարդ Աւետարանին յիշատակարանը.

**[ԱՒԵՏԱՐԱՆ
[Ի Գըր-Շէհեր]**

ՉՄՇԿԱԾԱԳ, ԽԱՐՏԻՇԱՐՈՒ ՎԱՆՔ ՋՂԴ. - 1545
Գրիչ՝ Յովսէփ եպս.

ա.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ]

«Փառք փառաւորեալ ամենասուրբ Երրորդութեանն եւ միաբուն զաւրութեանն՝ երեքանձնեա տէրութեանն եւ մի կատարեալ իսկութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Աստուածային սիրոյն հետեւումն ընաւորեալ է յաստուածասէր անձինսն, զի ամենայն բարեաց սկիզբն գոյութեան ի նմանէ է, եւ այնչափ զաւրաւոր է, եթէ ոք սուղ ինչ ճաշակէ ի նմանէ, ան[ընդ]հատ կարաւորի եւ առաւել ցանկայ, զի թէպէտ մեծ են հաւատն եւ յոյսն եւ սէրն, սակայն ի հանդերձեալսն ունին զկտարումն, իսկ սէր որ ըստ Աստուծոյ, յերկարաձգի յանժամանակ յաւիտեանսն: Վասն այսորիկ սուրբք եւ արդարք առաջինքն զամենայն զկեանսն իւրեանց նեղութեամբ եւ չարչարանաւք աւետարանեցին ի սէրն Աստուծոյ՝ բեւեռեալքն ընդ չորս կողմ աշխարհիս, զչորեսին Աւետարանս նմանեալ չորից գետոց եղեմաբուխք, որ առոգեն զտիեզերս եւ լցուցանեն հարկաւոր պիտոյիւք. այլ եւ գաղափարի չորեքկերպեան կենդանեացն, որ միշտ յարաշրջելի կան

եւ ի սպասու ընդդէմ արարչին իւրեանց, եւ այլ բազում աւրինակս ունի բանս տերունական՝ առ ի յաւետարանել սրբամիտ եւ աստուածաբնակ հոգիացելոց:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թըականութեանս հայոց ի ԶՂԴ. (1545) ամին, ձեռամբ յոգնամեղ եւ տարտամ ոգոյ Յովսէփ սուտանուն եպիսկոպոսիս, ի նահանգիս Չըմըշկաձագի, ի վանքս Խարտիշարու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Սարգսի Զարավարի եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսի եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց, որ աստ կառուցեալ կան, ի յառաջնորդութեան եւ ի վերայդիտողութեան տէր Մեսրոպ ըբունապետի եւ տէր Թադէոսի եպիսկոպոսի, եւ յայլ միեղէն եղբարցս առհասարակ. ամէն, եւ ի հայրապետութեանն Սիսոյ տեառն տէր Սիմէոնի եւ ի միւս հայրայպետութեանն Սուրբ Էջմիածնին տէր Ստեփանոսի: Արդ, աղաչեմ զամենեան՝ որք հանդիպիք ի սմա կարգալով կամ աւրինակելով եւ կամ աւգտիք ի լուսաւոր բանից սորա, եւ կամ զաղափար առնուք, քանզի գրեցաւ ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ եւ ունի զտասն խորանացն զգիրսն կարմրագրով ի վերայ իւրաքանչիւր գլխոցն համարին, եւ անմեղադիր լերո՛ւք խոչորութեան եւ սղալանացս, զի կարս իմ այս էր: Դարձեալ երես անկեալ աղաչեմ զընթերցաւ[ղք] սուրբ Աւետարանիս, զի յիշման արժանի առնէք զանպիտան եւ զանարժան եւ զփցուն գծողակս զՅովսէփ եւ զանարժան եպիսկոպոս, եւ զհայրն իմ ըզՄարտիրոս տնտեսն եւ զմայրն իմ զԴշխայն, եւ զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իմ. յիշեցէ՛ք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զիմ հոգեւոր որդին՝ ըզՎարդան մալազն, որ զթուղթս կոկեաց. Աստուած զինքն սուրբ եւ մաքուր պահէ ձեր սուրբ աղաւթիւքդ, եւ կու խնդրեմ ի ձեզանէ՛ յորժամ որ ընթեռնուք զսուրբ Աւետարանս, իմ մեղացս թողութիւն խնդրեցէ՛ք յԱստուծոյ, եւ Աստուած զձեր մեղքն թողու. եւ որ յիշէ՛ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ. ամէն»:

Բ.

ՌՃԸ. - 1659

Հետագայ ստացող՝ Զաքարիա զալիֆա

- «Արդ, զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զԶաքարիայ զալիֆայն, որ ստացաւ զսա ի հալալ ընչից եւ յարդեանցն եւ ետ յիշատակ ի հայրենական գաւառն Խնծորի, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնայ վանացն՝ յիշատակ իւր հոգւոյն եւ իւր ծնողացն՝ Գրիգորին եւ Բատիկին, եւ կողակցին՝ Եղիսաբէթին, եւ հանգուցեալ որդւոցն՝ Յովսէփին եւ միւս Յովսէփին եւ Մարտիրոսին, եւ մեծ պապոցն՝ Զաքարիային եւ Ուղուրուին, եւ մեծ մամոցն՝ Շահրիստանին եւ Սուրբուին, եւ եղբարցն՝ Պողոսին, Եղիային եւ Աստուածատրին, եւ քրւերցն՝ Կուլիստանին, Աննային, Մարիամին, Շահրիստանին եւ Նազուրին, եւ աներոջն՝ Պալիին, եւ զոքընջին՝ Փաշային, եւ որդւոց նորին՝ տէր Սարգսին, Մելքոնին եւ Քնարին, եւ փեսայնոցն՝ Յովսէփին եւ մահտեսի Աստուածատրին, եւ քրւեր որդւոցն՝ Կարապետին, եւ քեռուն՝ մահտեսի Տօսիկին, եւ կնքահօրն՝ մահտեսի Պապուկին, Աննային եւ Կուլիստանին, եւ ամենայն արեան մերձակայից իւրոց՝ կենդանեաց եւ մեռելոց. զանձ յաւիտենական եւ անկապոյտ ճոխութիւն ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յուրախութիւն ուխտի մանկանց նազելի մօրս մերոյ՝ նոր Սիրովնի: Արդ, աղաչեմ զսրբազան եւ զաստուածամերձ դասս քահանայիցդ՝ որք ընթեռնուք կամ օրինակէք, յիշեսլիք սրտի մտօք զյիշատակեալքս ի սմա. եւ որք յիշեն՝ յիշեալ լիցին առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, ուր բանք սպառին եւ գործք թագաւորին առաջի արդար դատաւորին Քրիստոսի. ամէն: Եւ որ հաւատով Ամմէն ասացէ՛ եւ նմա ողորմեսցի Քրիստոս յիւր միւսանգամ գալստեանն. ամէն: Թվին ՌՃԸ. (1659), Հոկտեմբեր ամսոյ ի ԺԱ. (11)»:

Ծանօթ. Այս յիշատակարանին համաոտը գրուած է իւրաքանչիւր Աւետարանին վերջը:

Հրտ. պտր. - Յիշ-նս չկայ ի ժէ. դ-ի յիշ-ք, Գ., էջ 851-909 (1659 թ. շարք):

1909 Դեկտ. 30. Դշ. Գըր-Շէիիր

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 19-20, Ը.

20

Գալեճիքի Ս. Կարապետ եկեղեցին, Առձեռն, բոլորգիր Մաշտոցի մը յիշատակարանը.

ՄԱՇՏՈՅ [ՁԵՌԱՅ
ի Գալէճիք]

ՌժԵ. - 1566

Գրիչ՝ Տօլվաթ սրկ.

«Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ, այժմ եւ յա[աւիտեանս. ամէն]:»

Շնորհիւն Աստուծոյ ըսկսա եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ նորին կատարեցի ի թվին Հայոց ՌժԵ. (1566), ձեռամբ բազմամեղ, անիմաստ եւ անպիտան գրչիս՝ Տօլվաթ սարկաւազ. վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, Հազար բերան վա՛յ ինձ, լոկ անուն սարկաւազ եւ գործով անաւրէն: / Ո՛վ եղբարք իմ սիրելիք, / դուք յիշեցէ՛ք զիս եղկելի, մեղաւք ի լի, / որ ծուլ եմ ի բարիս / եւ արագ եմ ի չարիս, / վա՛ եղուկ է զիս, / թէ զինչ լինիմ այս ծով աշխարհի: / Յիշեսջիք ի սուրբ աղօթս ձեր զաշխատողս սորին, եւ Աստուած զձեզ յիշէ միւսանգամ գալստեան. ամէն»:

Հրտ. պտր. - Անկանոն յանգաւորումով կամ բառերի պակասով օրինակուած չափածոյ մասի տողատումը մերն է:

1909 Նոյեմ. 30. Բշ. Գալեճիք:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 18, Զ.

21

[Գէորգ Վրդ. 1867] Դեկտմ. 19ին կը գրէ.- «Յառաջնորդարանի [Կուտինայ] Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյն տեսի զմատեան մի գրչա-

գիր, միջակ դրիք, ի վերայ բանականայ թղթի, որոյ ի տեղիս ինչ գոն յիշատակարանք, բայց մի ի յիշատակարանէն, որ ի կատարածի գրեալ կայ, քաղեցի զկարևորսն, որ է այս.

ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԱԳԻՔ-ԿԱՆՈՆԳԻՐՔ

ի Ս. Աստուածածին եկեղեցի Կուտինայի

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՌԿ. - 1611

ԳՐԻՉ՝ Ասլան: ՍՏԱՅՈՂ՝ Յակոբ Քէօթահացի]:

Արդ, այս մատեան ունի գերեսս թղթոց 1031, ի սկզբանէ ցվերջն նօտրագիր, գործ անաջողակ գրչի, որ զանուն իւր ի յիշատակարանսն Ասլան կոչէ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻԻՆ

Ի սկզբան է՝

Դատաստանագիրք Մխիթարայ Գօշի, յետոյ՝

Կանոնագիրք, ապա՝

Անուանք ՅԺԸ. [318] Հայրապետաց սուրբ ժողովոյ Նիկիոյ, Յանկ կաթողիկոսաց՝ սկսեալ ի սուրբ Լուսաւորչէն ցտէր Սարգիս, որ էր թուական Հայոց ՆԽԱ. (992). եւ փրկչին ՋՂԷ. (997°),

Յանկ մի եպիսկոպոսաց Կամսարական տան, եւ ապա՝

Ի բանից երանելոյ Տաթևացոյ զբանս ինչ վասն Աղթամարայ աթոռոյն,

Օրինակ թղթոյն Կիրակոսի Վիրապեցոյ, որ եբարձ զանէժս աթոռոյն Աղթամարայ,

Դարձեալ նորին Կիրակոսի Խրատ կանոնական ընդհանուր ամենայն Հաւատացելոց ի Քրիստոս,

Տեսիլ սրբոյն Սահակայ եւ Մեկնութիւն նորա,

Հարցումն պէսպէս խոստովանութեան բանից եւ սահմանաց եկեղեցոյ ի զգուշութիւն, զոր Հարցեալ Համբակ քահանայն, որոյ անունն Արքայութիւն կոչի՝ զԴաւիթ ոմն քահանայ գիտուն յոյժ. Բան՝ Ծ.

Կանոնք երանելոյն Օգոստինոսի Հոովմայ եպիսկոպոսի վասն վարուց կրօնաւորաց,

Բանք գեղեցիկ եւ յոյժ պիտանիք յաղագս պսակի եւ ամուսնութեան եւ աստիճանաց ազգականութեանց հոգեւոր եւ մարմնաւոր՝ թէ՛ քանի պորտն ո՛չ է ամուսնութիւն,

Յատկութիւն խոստովանութեան,

Յաղագս շնութեան եւ պոռնկութեան բանք,

Վասն գողութեան,

Կարգ եւ թիւ կաթողիկոսացն Հայոց՝ նստեալ յաթոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յէջմիածին, զոր հասուցանէ մինչեւ զՎկայասէրն՝ որ էր եղբօրորդի եւ յաջորդ Շարիալոյն, որ մեռաւ ի ՈԿԳ. (=1214),

Սամուէլի քահանայի Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծաղկաքաղ արարեալ»։ Սա սկսանի յարարչութենէ եւ համառօտ ժամանակագրութեամբ եւ աղիւսակօք բերէ զպատմութիւնն մինչեւ ցամ Տեառն ՌՃԿԵ. (1165) եւ Հայոց ՈժԴ. (1165). եւ հուսկ ուրեմն՝

զՏեսիլ սուրբ Լուսաւորիչ Հօր, զոր ետես ի Վաղարշապատ.

Այս իսկ է բովանդակութիւն մատենին, զոր բազմօք ցանկացայ առնու և տանել ի վասն [Արմաշու], այլ ոչ կամեցան տալ առաջնորդն և իշխանք։

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

«Սայ գրեցաւ ի դառն եւ անբարի ժամանակն՝ որ զբրիտոնեայքն քչէին եւ հարկանելով ուղարկէին իւրեանց տեղն, զի երկիր նոցա էր աւերեալ, եւ ոչ է մնացեալ բնաւ ամենեւին շէն, ի թվականութեանս Հայոց ՌԿ. (1611), ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլիս, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, եւ աւարտեցաւ ի Ղալաթայ, ի դուռն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ի հայրապետութեան Մելքիսէթ կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան յայսմ նահանգին Կեսարացի Գրիգոր ըաբունապետի... Եւ արդ, ցանկութեամբ եւ բազմադիմի օրինակօք տեսանի եւ բաժանեալ ի վերայ բնութեանս, ումեմն փառաց եւ մեծութեան, եւ այլ ումեմն՝ յաջողութեան, եւ այլք յայլ իմն հեշտութեան եւ փափկութեան աշխարհի, եւ տիրապէս հասանելոյ ի կամս սրտի, իսկ ես նուաստ ծառայ ի ծառայիցն Աստուծոյ, հայրապետաց սրբոց Քէօթահիացի Յակոբ եպիսկո-

պոս եւ անարժան եւ տրուպն ի կարգս հայրապետաց, զամենայն ցանկութիւն եւ զխորհուրդ մտաց եւ զյօժարութիւն կամաց երկրորդ եւ յետին համարեցայ առ այս աստուածային գանձիս ստացումն, եւ զսայ ստացայ յիշատակ անջնջելի եւ մեծութիւն եւ գանձ անկողոպտելի, եւ զի յամենայն գործոց բարեաց թափուր եւ ունայն եմ ի մարմնաւոր յիշատակ ինձ, եւ ոչ ունիմ յիշատակ յետնոց զկնի մահուան իմոյ, եւ ոչ հոգեւոր ըստ մարգարէին թէ՛ Երանի՛ որ ունիցի յիշատակ ի Սիօն եւ ընտանեակ յԵրուսաղէմ, եւ իմ վասն այսր յուսոյ ըստ ըղձից փափաքման ոգւոյ իմոյ աշխատասիրեալ երկար ժամանակս, բազում տառապանօք այսր եւ անդր, Ժ. (10) ամ ի Տարօս գաւառի բնակելով ի վասն Գլակայ, որ յանուն սուրբ Կարապետի կառուցաւ, ի փակակալութեան եւ ի սպասաւորութեան Սուրբ Կարապետին, եւ յետոյ անտի դիմեցի տարաշխարհիկ Արարատեան երկիրն՝ Էջմիածին, որ է աթոռ սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին եւ այլ հայրապետաց, եւ զկնի նորա այլ հայրապետաց մինչեւ ի կատարած է, եւ այլ բազում վանօրայս եւ ի մայրաքաղաքն Նախիջևանայ Ե. (5) ամ բնակելոյ, այլ եւ Երնջակայ Սուրբ Կարապետն աւուրս ինչ բնակելով, եւ անդ առեալ զօծումն կրօնաւորութեան, եւ յետ նորա չուեալ ի վասն Գրիգորի Տաթևացոյն տիեզերալոյս վարդապետին, որ կրկին լուսաւորեաց զազգս Հայոց, եւս առաւել՝ զգասս վարդապետաց, զամենայն գրեալս մեկնելով, անդ արարեալ ամ մի, եւ անտի դարձեալ դարձաք ի Նախիջևան, եւ անդ առեալ իմ զկարգ ի Մելքիսէթ կաթողիկոսէ ի թվին ՌԾԳ. (1604), եւ այսքան տեղիք չըջելով, որոնեալ ի գիւղ, քաղաք, ի վանք եւ ամենայն շէնս՝ ոչ զտի ըստ խնդրուածոց իմոց Գիրս կանոնաց կատարեալ. ուրեք ուրեք երեւէր մասունս՝ եւ ո՛չ կատարեալ, այլ անկատար, եւ մնացի վարանեալ. եկի ի հայրենի աշխարհն իմ ի Քօթահիայ, եւ ապա յետ ամաց ինչ, ՌԿ. (1611) թուին յղեաց առ իս Գրիգոր մեծ ըաբունապետի Կեսարիացոյ եւ պատրիարքի Կոստանդնուպօլսոյ թուղթ, թէ՛ Ե՛րթ, նի՛ստ փոխանորդ ի տեղի իմում եւ հով[ու]է՛ զժողովուրդ իմ սեպհական, եւ այս հրամանաւն եկի ես ի Կոստանդնուպօլիս, եւ ժողովուրդն ամենայն հնազանդեցան ըստ հրամանի կամաց մերոց եւ ընդունեցին իւրեանց առաջնորդ, եւ տեսի անդ Կանոնս՝ կատարեալ Գիրս կանոնաց, զոր հաւաքեալ

էր զկանոնս առաքելոց, վարդապետաց, հայրապետաց սրբոց վարդապետն Գեորգ Կիլիկեցին, որ է Սսեցի, եւ անտի առեալ էր զօրինակն [երիցս երանեալ քաջ ըրբունապետն մեր տէր Գրիգոր վարդապետն, եւ ի նմանէ առեալ էր զօրինակն]* աշակերտն նորա տէր Ագարիա Սասնցի, զի նա բազում ջանիւ խնդրեալ էր բազում տեղիք ժողովոց ի մի վայր ի վերայ այն կանոնացն, առաւել աւելեաց բազում կանոնս ի բազում օրինակաց, այնպէս վարժամ եւ հարուստ, որ ոչ գտանէր ազգիս մերում, ի մի տուփ ժողովեալ, եւ ես տեսի զնա եւ բազում ուրախութեամբ լցայ՝ եթէ այժմ կատարեցաւ խնդրուածն իմ, եւ առեալ ի նմանէ օրինակեցի...» եւ այլն:

«Այս այն Գեորգ վարդապետ է՝ զորմէ յիշատակէ Հ. Յովհաննէս Զօհրապետն ի նախաքանութիւն Աստուածաշնչին [Վենետիկ, 1805], յերես 6, էջ Ա. զորմէ գրէ. «Իսկ թէ ո՞նք իցէ այն Գեորգ, առ այժմ չունիմ ստուգութեամբ հաւաստել ինչ զնմանէ... դեռ նս արտաքոյ այսր ոչ ուրեք հանդիպեցաք Գեորգեայ ումեք, որ յառանձին կազմութեան օրինակի Աստուածաշունչ գրոց իցէ աշխատասիրեալ: Ի ցանկի ուրեք, որ ի կատարածի Դատաստանագրոց Մխիթարայ Գօշի, և ի սկզբան Կանոնագրոցն եղեալ կայ. «ՀԵ. Բանք գեղեցիկ և պիտանի յաղագս ազգականութեան պսակի և ամուսնութեան թէ քանի՞ պորտն է ինել ամուսնութեան, և այլ զանազան խրատս վասն ազգականութեան, կնքահայրութեան և խնամութեան, զոր արարեալ է սրբոյն Գեորգայ վարդապետի Կիլիկեցոյ...» և այլն: «ՀԶ. Այլ խրատ արարեալ Յակոբայ Խրիմեցոյ՝ աշակերտի Գեորգայ վարդապետի»: Եթէ Յակոբս այս իցէ՝ որ խնդրեաց ի Խլաթեցոյն զԿարգաւորութիւն ժամակարգութեան մերոյ, յայտնի ուրեմն ժամանակ Գեորգայ վարդապետի, զորմէ վարանմամբ խօսէր և Զօհրապետնն, և զորմէ պարտ է հետագօտել ի պատմագիրս՝ որ պակասի առ իս»:

Հրտ. պտր. - Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 5-9 ընդօրինակուած է 1611 թ. Կ. Պոլսում Ասլան գրչի գրած ձեռագրի յիշատակարանը, պարունակած նիւթերի թուարկումը եւ Գէորգ եպս. Ալեքսանեանի որոշ պարզաբանումներ. նրան վերաբերող ծանօթութիւնները. այս ամբողջը, յաւելուածական նոր տեղեկութիւններով տպուած է որպէս «Ծանօթութիւն»՝ Անկիւրիայի Կարմիր վանքի Հ^ր 43 Կանոնագրքի նկրագրութեան, որ տե՛ս Յուլիան Անկիւրիոյ, սիւն 264-7. այստեղից յիշ-ն ար-

տատպուած է՝ Ժէ. դ. յիշ-ք, Ա., Հ^ր 550, էջ 450-2, ուր ունի նաեւ ծանօթութիւնք. «Յիշատակարանի բովանդակութեան համառօտ վերաշարադրանքը տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1897, Յուլիան 14, Հ^ր 214, Աղաւնունու յօդուածում», ուր գրչի անունը «նշուած է Արսլան», ապա՝ յիշատակարանի [՝ հատուածը լրացրել է «ըստ Ն. Ակիւնեանի («Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 324): «Ես տեսի անդ»ից մինչեւ վերջ տե՛ս նաեւ «ՀԱ», 1936, էջ 324»: Յուլիան Անկիւրիոյ, սիւն 268 համամատելով եզրակացնում է, որ Կուտիւնայի այս ձեռագիրն օրինակուած է իր նկարագրած (սիւն 229-63) Հ^ր 43 ձեռագրից, ապա եզրափակում. «Իսկ Գէորգ վարդապետը, որ Զօհրապետն կը յիշէ, անծանօթ չէ կարծուածին պէս: Ուշագրաւ դէմք մըն է ան, որ խմբագրած է Սուրբ գրոց նախադրութիւնները եւ գլխացանկերը, եւ ունի ուրիշ գործեր ալ» [Գ. Տ.Վ. իմա՛ ժ.Գ. դ. յայտնի մատենագիր Գէորգ Սկեւոացին է]:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 5-9, Բ2.

22

ՇԱՐԱԿԱՆ [Ի Գըր-Շէհեր]

ՌՂԱ. - 1642

Գըր-Շէհերի տ. Աւետիս քահանայ Արսլանեանի քով գտնուած նօտրգիր առձեռն Շարականին յիշատակարանը.

Գրիչ՝ Պետրոս

«Փա՛ռք Հօր անմահի, / Որդւոյ Միածնի, / Հոգւոյ ճշմարտի՝ / Սուրբ Երրորդութեանն անբաժանելի, / այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենի՝:

Աստանօր եւ յանդ ել՝ կատարեցաւ տառս եղանակաւոր, որ կոչի Շարականոց, ձեռամբ ամենամեղ եւ անխմաստ գրչի Պետրոս անպիտան եւ յետին քահանայի ՌՂԱ. (1642):

Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք քահանայից, որք ընթեռնուք կամ գաղափարէք, յիշեսձիք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ

յաղօթս ձեր զհայրն իմ Խաչերն եւ զմայրն իմ Ալթունն, եւ զկողակիցն իմ Ղիյմաթն, եւ զքոյրն իմ Ներկիզն եւ այլ ամենայն համօրէն զմերձաւորքս իմ ի Տէր: Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս յիշողացս եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի յիւրում գալստեանն. ամէն, Հայր մեր որ յերկինս»:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 19, է.

23

Դպրեվանոց Մատենադարանէն, ըստ Տրթ. Յ. Թօփճեանի ցուցակին՝ թիւ 195. որ Հաւաքածոյ մըն է, որուն սկիզբը կը գտնուի - Յովհան Երզրնկացոյ ասացեալ Խրատ հասարակաց Քրիստոնէից, քահանայից և ժողովորոց, ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց և հայրապետաց և վարդապետաց: Եւ սուրբ հայրն մերոյ Վարդան վարդապետի և յամենայն ժողովելոց. գր[ո]ց: - Ս. Լուսատրչի Տեսիլն ալ կը բովանդակէ:

Հ Ա Ի Ա Ք Ա Ծ Ո Յ

յ Արմաշ]

ՌՇՏՈՒՆԻԻՐ

ՌՃԺԵ. - 1666

Գրիչ եւ ստացող՝ Արսէն արեղայ ա.

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն Գ Ր Չ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ի

[227բ] «Փառք եւ աւրհնութիւն, շնորհ եւ զոհութիւն, պատիւ եւ երկրպագութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, երիս անձնաւորութեանն եւ ի մի բնութիւն բոլորեալ աստուածութեանն՝ արարչին եւ նախախնամողին ամենայն գոյի՛ցս, որ ետ կարողութիւն մեղապարտ եւ անարժան գրչիս Արսէն արեղիս՝ հասանել յաւարտ հոգեւոր եւ աստուածաբնար, ամենալի սեղանոյս, եւ ծաղկեբանկ եւ անուշահոտ բուրաստանիս, ի թղլիսն հայոց ՌՃԺԵ. (1666), ի կաթողիկոսութեան Կիլիկեցոց տեառն Յակոբ րաբունապետին, եւ յրՌըշտունեացն տեառն տէր Եղիազարին, ի թագաւորութեանն սուլտան Ահմատին, ուր եւ իւր ազգայինքն բոլոր ջնջին եւ քրիստոնէքն ի հարկի [կացու]ցի՛ն

(սրբուած) ազատին: Ընդ նոսին եւ զԱրսէն անարհե՛ստ գրիչս յիշման արժանի արարէ՛ք, եւ զծնաւղն իմ. եւ թողու՛թիւն մեղաց հայցեցէ՛ք մեզ ի Քրիստոսէ, եւ դուք յիշեա՛լ լիջիք ի բարի աւրհելոյն յաւիտեանս. ամէն»:

Բ.

Թըուականք, որ յԱդամայ մինչեւ առ մեզ, որ Գաւազանք կոչին:

ՅԱդամայ մինչեւ ի ջրհեղեղն ամբ Ս.Մ. եւ ԽԲ. (2242).

Ի ջրհեղեղէ՛ն մինչեւ յե՛լն իսրայէլի յԵգիպտոսէ Ռ. եւ ԴՃ. եւ ԶԳ. (1483) ամ է:

Ընդ ամենայն՝ Վ.Զ. Իէ. (3727) [Վ.ԶԻԵ՝ 3725]: Եւ յեկիցն մինչեւ յողիմպիաթն Զ. եւ ԺԵ. (915) որ լինի՛ յԱդամայ մինչեւ յողիմպիաթն:

Հրտ. պտր. - Ա. միաւորը՝ յիշ-ը տպուած է մեծ յապաւուսմաներով, իսկ «Գաւազանք» կամ «Դարագլուխք» անուանով բնորոշուող երկրորդը՝ բնագիրը չկայ ի Յուցակ Արմաշի, էջ 362-9:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 13, Գ.

24

Անկիրիոյ Կարմիր-վանքի գանձատան Աւետարանին յիշատակարանները, գրուած Յովհաննու աւետարանին վերջը՝ իրարու ետևէ: - Աւետարանիս մեծութիւնն է 17x13 սմ. երկսիւն, սինակները գունատր գիծերով որոշուած, մանր բոլորգիր, թուղթ բամպակ, պատկերազարդ և զարդագիրներով, սկիզբը աւետարանական պատկերներ և 10 խորաններ, գրիչն է Մարտիրոս քահանայ, երկու անգամ կազմուած, արդի կազմը կէս արծաթապատ:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

յ Ա ն կ ի ւ ր ի ա]

ՇՆՎԷՐ

ՌՃԼԲ.] - 1683

Հրտ. պտր. - Այստեղ «1912 Յունիս 24. Կիր. Կարմիր-վանք, Անկիւրիա» ստորագրութեամբ օրինակուած է 1683 թ.՝ գրչուութեան եւ 1733 թ. հետագայ մէկ յիշատակարան,

որոնք, ձեռագրի նկարագրութեամբ հանդերձ, տե՛ս Յուզակ Անկիւրիոյ, Հ^Ե 309, սիւն 1297-1302:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 37-8, ԺԳ.

25

ՌԱՄԳԻՐՔ

[յԱրմաշ]

Դպրեվանուց (Արմաշ) Մատենադարանէն, ըստ Տքթ. Յ. Թօփճեանի ցուցակին՝ թիւ 35 ձեռագիրէն, որ է Բակատագիրք (՝) [= Բախտագիրք] կամ Կիտադրական գուշակութիւն:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ՌՃԽԴ. - 1695

Գրիչ՝ Խաչատուր Սիլիստրացի

Ստացող՝ Յովհաննէս սրկ. Թալասցի

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա.

Յիշատակարանս գրուած է ձեռագրին սկիզբը. *Յանուն Աստուծոյ զթածին եւ ողորմածին. Սկիզբն Բանիս այս իմաստութեան արհեստիս, որ հաստատեցին իմաստասէրքն, ողորմութեամբ անեղին եւ անմահին Բարձրելոյն, որ զարարածս ի յոչընչէ գոյացոյց, զծով եւ զցամաք, զհրեշտակք եւ զմարդիկք, զհոգի եւ զչնչաւոր, զանասուն եւ զգազան, զթռչուն եւ զսողուն. եւ փառք արարողին սուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ եւ յաւիտեանս ամէն: Եւ վերստին գոհանալով փառաւորեմք զմիասնական, անբաժանելի սուրբ Երրորդութիւնն՝ զՀայր եւ զՈրդի եւ զՀոգին Սուրբ, եւ հաւատամ զաւետումն Քրիստոսի եւ զԾնունդն Քրիստոսի, եւ զՄկրտութիւնն Քրիստոսի, եւ զԽաչելութիւնն Քրիստոսի, եւ զաստուածապէս Յարութիւնն, եւ զՀամբարձումն Քրիստոսի, եւ զնովին մարմնով զԳալուստն միւսանգամ, եւ զԴատաստանն յաւիտեանական հաւատամբ: Եւ դարձեալ գոհութիւն ամենահարուստ սուրբ Երրորդութեանն, որ շնորհեաց մեզ՝ Հայոց ազգիս զսուրբ Գրիգորիոս Լուսաորիչն Հայաստան-*

եայց, որ եղեւ առաջնորդ ի լոյս գիտութեան որդւոցն արամեան եւ լուսաւորեաց զամենայն տիեզերս Հայաստանեայց հրամանաւն Աստուծոյ: Այլ եւ գոհանալով, փառս վերընծայեմք ամենազաւր արարչին Աստուծոյ, որ յայտնեաց զսուրբն Սահակ Պարթն՝ ի յազգէ մեծի սրբոյն Գրիգորի Լուսաորիչին, որ յայտնեաց ընդ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին՝ զգիրս հայոց, եւ թարքմանեցին զամենայն գիրս աստուածային՝ զՀին եւ զՆոր կտակարանքն եւ զարտաքին իմաստութիւնքն, եւ զքերականութեան արհեստն, եւ զաստղաբաշխական, եւ զերկրաչափական, եւ զբժշկական, եւ զս[՝]մկական (այսպէս), եւ այլ բազում արհեստք, զոր ի վերջին դարուս, որ նուազեալ եւ նըկուն եղեալ էր ազգս հայկազ[ե]ան, եւ զաւրացեալ էր ազգն իմայելական, որ զքրիստոսազաւան զազգն տանջեն անողորմաբար, եւ պէսպէս փորձութիւնս ածելով ի վերայ հաւատացելոցն՝ անխնայաբար կեղեքեն հարկապահանջութեամբ, տալով վիշտս յոլովակի եւ տառապանս անմեկնելի: Բայց բազմագութն Աստուած ո՛չ իսպառ կամի կորուսանիլ երկրպագուացն իւրոց. զի քանիցս անգամ ընթացեալ պատերազմեցին ի վերայ տանն Լաւինացոց, ամօթի լեալ չոգան ի յետս, շահելով զոչինչն եւ զանօգուտն. քանզի ի [ՌՃ]ԻԹ. (1680) թվականէն մինչեւ ի [ՌՃ]ԽԴ. (1695) թուակա[կա]նն ամենայն ամի գնան ազգն տաճկաց ի վերա տանն Դաղմատացոց եւ պարտաւորեալ ի նոցունց, թողուն զհամայն բանակն, հանդերձ գանձիւն եւ պատերազմողական զէնիւն, եւ փախստական հազիւ անկանին ի նահանգս եւ ի գաւառս իւրեանց, ի ժամանակի թագաւորութեանն տաճկաց սուլտան Ահմէդի, որդւոյ սուլթան Մեհմէտին, եւ ի կաթողիկոսութեանն աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաորիչն տեառն Նահապետին՝ աշակերտ տեառն Եղիազարու կաթողիկոսին. եւ ի հայրապետութեան սուրբ Երուսաղէմի աթոռոյ տեառնեղբորն Յակոբայ՝ տէր Յովհաննէս արհեսպիսկոպոսին, որ եւ մականուամբ Նօխուտ յորջորջի, եւ նորին փոխանորդի՝ բազմաշխատ ծերունի Պապա Մինասին Սիլսրացոյ՝ աշակերտ քաջ հռետորի, սրբակրօն եւ առաքինի Աստուածատուր տիեզերալոյս վարդապետի, թարգմանեալ եղեւ գիրքս ռամկական ի տաճիկ լեզուէ առ հայ լեզու, ի թուականիս հայոց ՌՃԽԴ. (1695), ձեռամբ անպիտան եւ անիմաստ գրչի Խաչատուր Սիլսրացոյ, առ վայե-

լուսման տիրացու Յովհաննէս սարկաւազին, որդի Սինանին Կեսարացոյ, ի գեղջէն Թալաւու: Որք եւ կարդայք կամ օրինակէք, յիշեցէ՛ք միով Հայր մեղայիւ զգծօղ տառիս եւ զվայելօղ սորին, եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի. ամէն: Վասն որոյ սկիզբ գրոցս յառաջ զճամիաթն զրին, որ է ինքն Ը. (8) կէտ եւ ինքն կու ելանէ կամ Բ. (2) Փարտ կերպ է, կամ ի Բ. (2) լո՛ւծ կերպ է, եւ ի ԻԵ. (25) ցեղ զամերն պատմէ յայտնապէս, եւ ԴՃ. (400) ցեղ հարցումն եւ պատասխանի կու տա՛, եւ ինքն հանապազ ի ԺԵ. (15) տունն կու գտ՛վի, որ է միզանն, որ ասի Կչիւք, եւ ի յայս տնէս ելանէ այս ամենայն ազգ հուքմբս, եւ թէ այս կերպս ի ըռամն շատ ելանէ. գուշակէ ժողովուրդ մարդկանց բազում կամ հարսանիս՝ թէ՛ վկայն բարի լինի եւ թէ՛ վկան չար լինի՝ գուշակէ ժողով մարդկանց չարութեան կամ աւարումն եւ որ սոցին նման է:

Բ.

Նոյն գիրքին 96 երեսք. Եւ այս ամէն նշաննիս ի յուսմահաթն կու լինի, որ է մայրերն, այսինքն՝ առաջին չորս տունն եւ կամ ի պունիաթն, որ է յերկրորդէ չորսն: Եւ այս ըռամիս քշտելն այսպէս արուեստ է, հանց գիտենաս, որ ամենայն մարդ զայս չի՛ հասկանար, եւ այն որ զաւրութիւն եւ օգտութիւն է՝ միտք չի հասկանալ. մեք ի յայս տեղս կարճառօտ արարաք, եւ զայս ըռամին ուսումն եւ զգիտութիւնն եւ զհուքմն ի յայս արուեստն պատմեցի: Այլ եւ գիտացիր, որ ըռամըն կու պիտի որ հանապազ սպրկիկ եւ լուսածուած կենա՛, եւ սպրկիկ հագուստ հագնի, եւ ըղորդախօս լինի, եւ հանապազ յեղօց* կենա եւ աղօթէ, ի ծաղրէ եւ ի թլահէ ի զատ կենայ, եւ պընտերես եւ անհարկի մարդու հետ չելնէ ու չի նստի, որ յիւր արուեստն յայտնի լինի, եւ զճածուկ խորհուրդն Աստուած գիտէ, եւ ծածկագէտն Աստուած է, եւ մնա՛ յաւիտեան, եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն: Այլ եւ ես՝ զծողս եւ ցանկացող արուեստիս Սիլստրացի Ստեփանի որդի մահտեսի Խաչատուրս, մեծաւ ողորջանօք աղաչեմ՝ զվայելողք տառիս եւ ընթերցողքդ, զի ասասջիք՝ Աստուած ողորմի գծողի հոգւոյն, եւ ողորմածն Քրիստոս ի միւսանգամ գալստեանն իւր ողորմեսցի ձեզ ըստ մեծի ողորմութեամբն իւրով. ամէն:

* յեղօց օ = հեղօց օ:

1909 Մարտ 27, Ասագ Ուրբ. Դպրեվանք (Արմաշ)

Հրտ. պտր. - Ա. յիշ-ը մեծ յապաւումներով եւ այլընթերցուածներով է տպուած, իսկ Բ. տպուած չէ՝ ի Յուցակ Արմաշի, էջ 102: Ըստ այսմ եւ կրկին հրատարակելն օգտակար դիտեցինք:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 1-3 [Ա.]

26

Դարձեալ Աւետարան մը, տէր Արթին քահանայ Եսայեանէ նուէր, Ս. Յակոբայ Մատենադարան, խոշոր բոլորգիր, մեծ 26x19 սմ, կաշեկազմ, քայքայուած.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երրուսաղէմ [Հ՞ր 3379]

ՋԷՅԹՈՒՆ

ՌՃԾԷ. - 1708

Հրտ. պտր. - Այստեղ «ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ, 1923 Յուլիս 28. Շբ., Ս. Յակոբ - Երրուսաղէմ» ստորագրութեամբ օրինակուած է Երրուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ՞ր 3379 Աւետարանի 1708 թ. գրչութեան (տեղի՝ Ջէյթուն, գրիչ եւ ծաղկող՝ տէր Սահակ, ստացող՝ Արթուխեանց Գրիգոր) յիշատակարանը, որ ձեռագրի նկարագրութեան հետ հրատարակուած է՝ Յուցակ Երրուսաղէմի, Ժ., էջ 249-50:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 43-44.

27

Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ ձեռագրաց մատենադարանի թիւ 57 ձեռագրէն, որ է Քարոզգիրք Բերդումեան Պետրոս Արքեպս-ի, գրեալ 1821. Եւտէմիշ, «ընդ հովանեաւ Սրբոց Հոփիսիմեանց քննադակերտ եկեղեցոյն»: Պատմութիւնս գրուած է ձեռագրիս վերջը՝ վեց դատարկ թղթերու առաջինին վրայ:

ԷՕՏԷՄԻՇ

ՌՄՀ. - 1821

[77ա] «Պատմութիւն յաղագս սուրբ Վանաց Չարխափան
Սուրբ Աստուածածնի, որ յԱրմաշ»:

Հրտ. պտր. - Այստեղ բնագիրն օրինակուած է «1923 Ապ-
րիլ 23. Բշ. Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ, ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.» ստորա-
գրութեամբ: Երուսաղէմի Հ^մ 57 ձեռագրի նկարագրութիւնը
տե՛ս, Յուցակ Երուսաղէմի, Ա., էջ 186-9. այստեղ՝ էջ 188-9
հրատարակուած է նաեւ Արմաշի վանքի պատմութեան բնա-
գիրը:

Ա.Ա. ԲԱԿ/1909, էջ 38:

ՄՍԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԱԿՈՎԲԱՅԻ,
ՄԱԿԱՆՈՒՆ ՏԻՐԱՅՈՒ. ԺԲ. ԴԱՐ

(Նորայայտ վաւերական դիմանկարի առիթով)

Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) մեր
աւագ գործակից Սամսոն Լալաֆարեանը, կարճատեւ հի-
ւանդութեամբ մահուան մահճին գամուած ժամանակ՝ 1994
թ. Յուլիսի 26ին մեզ հրաւիրեց, ցաւօք, ի վերջին տեսու-
թիւն (վախճանուեց Օգոստոսի 1ին) եւ յանձնեց Հայերէն 6
եւ վրացերէն 2 ձեռագրական պատառիկ-մասունք, որոնք
ստացել էր յայտնի պատմաբան եւ Հնագէտ Սմբատ Տէր-Ա-
ւետիսեանի¹ կնոջից: Բնականաբար, բոլորը գրանցեցինք
Մատենադարանի Համապատասխան Հաւաքածուների մէջ:
Վերջերս առիթով կրկին անդրադարձանք նրանցից առաւել
ուշագրաւ մէկին՝ Հայերէն պատառիկների Հաւաքածուի Հ^մ
2098 միաւորին, որ, մայր ձեռագրից կոպտօրէն պատռելով
Հանած լինելու պատճառով՝ ձախից անկանոն եզրագիծ ու-
նեցող, ամենալայն մասերում 19,5x15,8 սմ չափսի մագաղա-
թէ մի թերթ է եւ որի առաջին երեսը սկզբնապէս եղել է
չգրուած, բայց այժմ ունի ուշ շրջանի երկու մակագրութիւն.
ա. ԺԸ. դարի վերջի նոտրանման շղագրով եւ սեւ թանա-

* Նախորդ տպագրութիւնը՝ «էջմիածին» ամսագիր, 2004/Բ-Գ., էջ 101-
127:

¹ Յայտնի է, որ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը (18 ժ. 1875 - 27 Բ. 1943)
«1915-17ին, [Ռուսաստանի] կայսերական գիտութիւնների ակադե-
միայի գործուղմամբ, Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի վրլայէթներում
Հաւաքել է աւելի քան Հազար ձեռագիր, պատմ. վաւերագիր եւ ազ-
գազր. նիւթեր». տե՛ս Հայկական սովետական Հանրազիտարան, Հ. 11,
Երեւան, 1885, էջ 663. Հմտ. Օննիկ Եղանեան, Մատենադարանի ձե-
ռագրական Հաւաքածուները, էջ 94-5. Վասպուրականի Հաւաքածու-
ների մասին՝ էջ 93-105:

քով՝ «Խորհուրդատետր սրբոյ պատարագի, զոր ժամարար քահանայք միշտ ընթեռնուն ի ժամ սրբոյ պատարագին. ուրեմն յիշեա՛, ո՛վ սուրբ հայր, կաթողիկոս, եպիսկոպոս եւ քահանայ», Բ. շղագիր, մանուշակագոյն թանաքով՝ «Թղթատեր, նիւթն եւ յիշատակն գրած [եմ]. Վահրամ վարդապետ Կանաչեան, միաբան Կտուց անապատի, 1904 փ[րկչական] թ[ուականի] յունիս 28: / Յիշատակ է գիրքս Կտուց անապատի / 231երդ»: Ըստ առաջինի՝ պատառիկի մայր ձեռագիրը եղել է Խորհուրդատետր (Պատարագամատոյց), ըստ երկրորդի՝ եղել է Կտուց անապատի Հ^մ 231 ձեռագիրը եւ ունեցել է յիշատակարան, որ 1904 թ. օրինակել է նոյն Կտուցի միաբան Վահրամ վ. Կանաչեանը:

Ակնյայտ է եւ այն, որ այս թերթը 1904 թուականից յետոյ է անջատուել¹ մայր ձեռագրից, որի այլ հետքեր երկար փնտրեցինք Վասպուրականի ձեռագրերի 1910ական թուականներին Երուսաղէմ Լալայեանի արած՝ անտիպ մնացած նկարագրութիւնների եւ նրանց վերաբերող մեր ունեցած նիւթերի, Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի գրառած յիշատակարանների ստուար հատորները² մէջ. եւ չգտանք (ուրեմն՝ նրանք այս «Խորհուրդատետր»ը չեն տեսել). փնտրեցինք նաեւ հիմնական-

նում Արեւմտեան Հայաստանից ծագող ամերիկեան պետական, համալսարանական, մասնաւոր¹ եւ անձնական² հաւաքածուների մէջ. կրկին չկար, ուրեմն, ամենայն հաւանականութեամբ, ձեռագիրը չի պահպանուել:

Այս, Կտուց անապատի եւ Վասպուրականի այլ վայրերի ձեռագրերի զգալի քանակի չպահպանուածութեան հանրայայտ պատճառը հետեւեալն է. Վասպուրականի ձեռագրերն էջմիածին փոխադրած՝ Լիւսեանը Կտուցի ձեռագրերի մասին գրել է. «ուներ նաեւ մօտ հինգ հարիւր կտոր ձեռագիր մատեաններ, որոնցմէ 320 կտոր³ միայն յաջողուեցաւ ինձ բերելու էջմիածին, իսկ մնացածը՝ ամենարնտիր մասը, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ, մնացին եւ բաժին եղան թիւրքերուն, շնորհիւ նոյն անապատի միաբան, ան-

¹ Մեր նկարագրող ձեռագրերից մանրանկարների, խորանների, կիսախորանների, ճակատազարդերի, լուսանցային նկարների, լուսանցազարդերի եւ յիշատակարանների պատուում-կտրում-համաման դէպքերը բաւական շատ են, նոյնպէս եւ յիշատակագրութիւնների մէջ շատ են ձեռագրերն այդ եղանակով եղծողներին ուղղուած գզուշացում-անէճքները: Յարութիւն Քիւրտեանն իր անձնական հաւաքածուի միաւորներից թերթեր կամ նրանց մասեր կտրողների ձեռքը կոչում էր «չորնալիք». յօդուածին հետագայ շարադրանքի մէջ տեսնելով այս պատառիկի գիտական եւ գեղարուեստական մեծ արժէքը, նրա պատուով ձեռքին այս որակումը չպէտք է տանք, որովհետեւ եթէ ապագայում բուն ձեռագիրը երջանիկ պատահումներով չյայտնաբերուի, ապա առայժմ պէտք է արձանագրենք, որ այսօր նոյնպիսի պատահումներով փրկուած է գոնէ այս մի արժէքաւոր թերթը:

² Սրանց վերաբերող մանրամասները տե՛ս մեր «Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածուների ցուցակների հրատարակման խնդիրը (Նախնական հաղորդում. Լիւսեանի 1282 թուականի վերագտնուած Նոր կտակարանի առիթով)».- «էջմիածին», 2003/Ա., էջ 57-60:

¹ *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, By Avedis K. Sanjian, University of California Publications. Near Eastern Studies, 16. University of California Press, Berkeley, Los-Angeles, London, 1976 (XIX + 863 էջ. նկարագրուած՝ ԱՄՆի 13 նահանգների եւ Մոնթալի (Կանադա) 35 հաստատութիւնների պատկանող 180 ձեռագիր), *Medieval Armenian Manuscripts at the University of California*, Los Angeles, [by] Avedis K. Sanjian, with contribution by Alice Taylor and Sylvie L. Merian and with the assistance of S. Peter Cowe, University of California press, Berkeley, Los Angeles, London, 1999 (382 էջ, 34 նկար, նկարագրուած՝ 91 միւտր). *Նաեւ՝ Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*, Edited by Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, The Pierpont Morgan Library, New York, Princeton University Press, 1994 (231 p., նկարագրուած է ցուցահանդէսային 88 միւտր):

² Նկատի ունենք նշանաւոր երկու Յարութիւնների՝ Հազարեանի եւ Քիւրտեանի հաւաքածուները. ձեռքի տակ ունենք առաջինի՝ Օննիկ Եգանեանի կազմած, երկրորդի՝ տիրոջ կազմած եւ մեր խմբագրած լրացրած անտիպ ցուցակները: Հազարեան հաւաքածուի ցուցակի համար տե՛ս Օննիկ Եգանեան, Աշխատութիւններ... Հրատարակութեան պատրաստեց Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Յանկերը կազմեց Գայիանէ Թերզեան, Երեւան, 2014, էջ 11-2, 287-328:

³ Ըստ Օ. Եգանեանի ճշգրիտ հաշուումների (տե՛ս նրա՝ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները, էջ 100), Կտուց անապատից էջմիածին է բերուել 202 ձեռագիր, այսինքն՝ երկու հինգերորդ մասը:

Հեռատես եւ կամակոր Ստեփան արեղային, որուն դարձեալ նման Վարազայ գործակալ Պետրոսին, շատ խնդրեցի ցուցնել ինձ պահարանը (իմա՛ թաքստոցը - Գ. Տ-Վ.) եւ յանձնել էջմիածին փոխադրելու, սակայն չլսեց եւ չհամաձայնեցաւ: 1918 թուին Վան վերադարձող ժողովրդեան երկրորդ նահանջին 10-12.000 գերի մնացողներէն ողջ մնացող 400 անձեր, երբ... ղրկուեցան Հայաստան, նոցա պատմութեամբ, որոնք ականատես եղած են եւ այժմ ողջ կան ի Հայաստան, թիւրքեր մտնելով կղզիներ, կը խուզարկեն եւ կը գտնեն պահարանները՝ թէ՛ Կտուց անապատին ամբողջապէս եւ թէ՛ Վարազայ այն պահարանը, որը չուզեց յայտնել Պետրոսը, եւ եղած ամբողջ հարստութիւններն ու ձեռագրերն կամբարեն Վան. գերի մնացող հայերէն Արսէն Կիրակոսեանի եւ մի քանի ուրիշներու կը կանչեն իմանալու, քննելու, թէ ի՛նչ դրքեր են ատոնք, որոնք կիսազրազէտ ըլլալով, միայն այսքան կը հասկացնեն, թէ «Այս գրքերը ձեռքով գրուած են, հին գրքեր են, տպուած չեն՝ որ մենք կարենանք կարդալ եւ ձեզ հասկացնել» եւ այլն: Այս եղելութիւնը պատմողներու համեմատ՝ ամբարուած այդ հնութիւններն եւ ձեռագրերը փոխադրուած են, բայց իրենք չեն կրցած իմանալ՝ ո՞ւր արդեօք՝ Անկիւրի՛, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը»¹: Ռուսական զօրքի նահանջին յաջորդած վերագրաւուումից յետոյ՝ 1915 թ. վերջերին, ձեռագրերն ու հնութիւնները հաւաքելու եւ փրկելու համար Վասպուրականում շրջող մտաւորականները²

¹ Յովհաննէս Վ. Հիւսեան, Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուակիւնը չէն եւ միաբանական վանքեր էին. եւ իրենց մէջ գտնուած ազգային-եկեղեցական թանգարժէք հնութիւններն, հարստութիւններն եւ հարիւրաւոր դարաւոր մեծարժէք գրչագիրքը կը մնային անկորուստ.- Մաշտոցեան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակ Հ^տ 92, էջ 9բ-10բ (չուտով տպագրելու ենք նկարագրական այս տետրի ամբողջական բնագիրը):

² Նիկողայոս Մառը, Նիկողայոս Ադոնցը, Յովսէփ Օրբէլին եւ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերութեան նշանակած արշաւախմբի անդամներ էին իսկ Յովհաննէս Վ. Հիւսեանը Գէորգ Ե. կաթողիկոսից յանձնարարութիւն ունէր ձեռագր-

մեր բոլոր եկեղեցիներում եւ վանքերում միշտ տեսնում էին «այստեղով թուրքն է անցել» պատկերը (տե՛ս նկ. 1)¹: Մեր պատառիկից երեւում է, որ նրա մայր ձեռագիրն «ընտիր» է եղել, ուստի եւ պէտք է «ամենաընտիր մասի, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ» մնացած լինի չյայտնաբերուած թաքստոցում եւ անցած թուրքերի ձեռքը²:

Պատառիկի երկրորդ էջին կայ 14,7x10,3 չափսի կարմիր շրջանակով (շրջանակի գծի լայնքը 3 մմ)՝ ձեռնադրութեան տեսարան պատկերող մանրանկար. ձեռնադրողը եւ ձեռնադրուողը կանգնած են երկխորան եւ եռագմբէթ (մէջտեղինը գնդաձեւ է, կողքերինը՝ սրագագաթ) եկեղեցում, առաջինը ուղիղ դիրքով, ձախ ձեռքը դրած երկրորդի գլխին, որ խոնարհուած է: Եկեղեցու կենտրոնական գմբէթը նկարի մէջտեղից մի փոքր ձախ՝ շրջանակից 1 սմ վեր է ելնում,

բերը ժողովելու եւ էջմիածին փոխադրելու:

¹ Լուսանկարի բնագիրը գտնուում է Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հնագիտութեան ինստիտուտի (Ս. Պետերբուրգ) զիւլանական բաժնում՝ «Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի ալբոմ»: պատճէնը 1980ական թթ. երեւան է բերուել փաստափաշատ պատմաբան-բանասէր Պարոյր Մուրադեանի ջանքերով:

² Վերջերս յաճախ ենք լսում ո՛չ-հրապարակային խօսակցութիւններ այն մասին, որ Անկարայի գրադարանային-գիւնական հաստատութիւններում կան եօթ փակի տակ պահուող հայերէն հազարաւոր ձեռագրեր. արեւմտահայութեան նկատմամբ թուրքերի կազմակերպած անօրինակ եղեռնի փաստը ճանաչել տալու եւ նրա շարունակութիւն-պահանջատիրութեան առաջին խնդիրը պէտք է լինի բունդրաւուած այդ ձեռագրերի՝ մե՛ր ժողովրդի մշակոյթի եւ պատմական յիշողութեան անփոխարինելի յուշարձանների վերադարձը: Այս գաղափարն անպայման համեմատելի է այն տխուր փաստի հետ, որ բոլորովին վերջերս Գերմանիան Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի գրադարանից «վերստացաւ» հարիւրաւոր ձեռագրեր եւ հազարաւոր տպագիր գրքեր, որոնք գուցէ պէտք էր համարել համաշխարհային երկրորդ պատերազմում զոհուած երեք ու կէս հարիւր հազար հայ գիւնուորների արեան գինը, սակայն Հայաստանի իշխանաւորների մտքով ազամ չանցաւ դրանց դիմաց պահանջելու Գերմանիայի գրադարաններում գտնուող հայերէն հարիւրաւոր ձեռագրերը, որոնց մի մասը, անկասկած, այնտեղ հասել է առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ եղեռնի իրագործած թուրքերի գերմանացի հրահանգիչների ձեռքով:

իսկ նրա գագաթը պսակում է 1,7x0,9 չափսի ոճաւոր ոսկի խաչ: Նկարն ունի կանոնաւոր եւ վարժ երկաթագրով երկու մակագրութիւն. ա. շրջանակի վերին եզրագծից վեր, ոսկեգոյնի մօտեցող՝ բաց դարչնագոյն թանաքով (ըստ երեւոյթին՝ ամբողջ ձեռագրի գրչուցութիւնը եւ թանաքն այսպիսին է եղել)՝ «ՏԻՐԱՅՈՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ» (երկու բառի միջեւ շրջանակից դուրս ելնող կենտրոնական գմբէթն է), բ. շրջանակի մէջ՝ նրա եւ խորանի սիւնի միջեւ, ձեռնադրողի նկարից ձախ, նրա գլխից մի փոքր վեր սկսելով, դէպի ցած շարունակուելով եւ արմուկին չհասած աւարտուելով, կապոյտ հէնքի վրայ սպիտակ ներկով գրուած է. «ՏՐՐ Ս/ՏԵՓ/ԱՆ/ՈՍ / ԾԱ/ՌԱ / Ք՛Ի»¹ (տե՛ս նկ. 2):

Մեր առաջին խնդիրը, բնականաբար, պատառիկի մօտաւոր թուագրումն էր, իսկ դրա համար նկարագրողումը եւ նկարն աւելի լաւ ուղեկից են, քան՝ գրչուցութիւնը եւ գրատեսակը (առանձնապէս՝ մեր ունեցած սոսկ երկու բառի), ուստի մանրանկարչութեան բազմափորձ հետազոտողներ իրինա Դրամբեանի եւ Էմմա Կորխմագեանի հետ մանրագնին նայելով եւ խորհրդակցելով, յանգեցինք ԺԲ-ԺԳ. դարերի սահմանագծին՝ առաջինի երկրորդ կէս կամ երկրորդի սկիզբը: Թէ՛ «Տիրացու եպիսկոպոս» բառերի գրչուցութիւնը եւ թէ՛ մանրանկարի ոճական յատկանիշները թելադրում էին նախընտրելի համարել ԺԲ. դարի երկրորդ կէսը, ուստի անմիջապէս համեմատեցինք Գրիգոր Ներակացու Մատեանի Ներսէս Լամբրոնացու պատուէրով գրուած՝ պահպանուած հնագոյն օրինակի (ՄՄ Հ^մ 1568, 1173 թ.) մանրանկարների հետ եւ համոզուեցինք, որ արտայայտչաեղանակների ու ոճի բաւականաչափ մերձաւորութիւններ կան: Փորձելով մօտաւոր ենթադրել գրչուցութիւն-ծաղկման միջավայրը, աւելի հաւանական համարեցինք Կիլիկիեան Հայաստանում ծաղկուած լինելը, քան՝ բուն Հայաստանում: Առաջին հայեացքից թուաց, թէ վերելի

¹ Մեր ձեռագրերում առկայ աւանդոյթին հետեւելով՝ զոյգ շեշտը գործածում ենք Համառօտման՝ պատրիկ նշանի փոխարէն:

մակագրութիւնը վերաբերում է ձեռնադրողին, իսկ շրջանակի մէջի երկրորդը՝ ձեռնադրուողին, բայց սրան հակասում էր այն հանգամանքը, որ վերջինս գրուած է ձեռնադրողի նկարին կաած, մինչ՝ ձեռնադրուողից աջ եղած տեղն աւելի մեծ՝ ընդարձակ է, սակայն ազատ է թողնուած:

Այս ելակէտերն ունենալով, բնականաբար, պէտք է փնտրէինք միաժամանակ երկու անունը. երկուսն էլ յանգեցրին ԺԲ. դարի երկրորդ կէսին ապրած մի անձի, որով աներկբայ դարձաւ, որ ձեռնադրուողը մնացել է անանուն, իսկ մակագրութիւնները վերաբերում են մի/միայն՝ ձեռնադրող եպիսկոպոսին, որին Հ. Աճառեանն իր յայտնի բառարանում բնորոշել է այսպէս. «103. Ստեփաննոս Տիրացու վարդապետ, առաջնորդ Վարագայ կամ Խաչի վանքի, արքեպիսկոպոս Վանտոսպի, մեծահամբաւ սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ. ծերութեան ժամանակ Գրիգոր Զ. Ապիրատ («1194-1203 թ.») կաթողիկոսը թախանձանօք հրաւիրեց նրան իր մօտ՝ Հռոմկլայ: Ներկայ եղաւ Լեւոն Բ.ի թագադրութեան հանդէսին «1199 թ. [Յունուարի 6ին]»¹:

Այդուհետեւ, ի վերջոյ, յաջողուեց գտնել պատառիկիս մայր ձեռագրի թերի եւ «ամբողջական» երկու նկարագրութիւն. Օննիկ (Յովհաննէս) Բարաղամեանն իր «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ գործի մէջ այն նկարագել է որպէս Կտուց անապատի Հ^մ 49. առաջին՝ թերի նկարագրութեան տարբերուող բնորոշումներն ու տուեալ-

¹ Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Դ., Երևան, 1948, էջ 616 (այսուհետեւ՝ ԱնձԲո. Դ.):

² ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6333, 10բ (էջ 20) եւ 66ա (էջ 131). առաջին նկարագրութեան մէջ ձեռագրի անունը նախ գրել է «Խորհրդատետոր», ապա ջնջել եւ վերելք գրել ճիշտը՝ «Տետր ձեռնադրութեան կիսասարկաւագի»: Կան նաեւ փոխադարձ յղումներ. առաջինի ձախ լսում, վերից վար՝ «Սոյն 49 թիւը տե՛ս 131րդ երեսը» (10բ), երկրորդի սկզբում՝ «Փոխադրած 20րդ երեսէ, տեղւոյն անձկութեան առթիւ» (66ա), վերջինիս ձախ լսում այլ ձեռքով, սեւ թանաքով, վերից վար գրուած է. «ընդօրինակուած է»:

ներն ուղղանկիւն՝ [ ] փակագծերի մէջ առած եւ երկրորդին հիւսելով, ներկայացնում ենք այն.

«49. Տեսր կամ Տեսրալը ձեռնադրութեան կիսասարկա-
լազի. 27, 19 եւ 2.¹ վրայի սեկը ցեցերէ ծակծկուած եւ պատ-
ուած, մագաղաթեայ եւ ոսկիով, լաջուարդով եւ այլ ընտիր-
ընտիր [եւ ականապարար] երանգօք եւ արուեստով, [արուես-
տին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ] պատ-
կերազարդ եւ ծաղկած՝ [մարդոց, թռչնոց եւ այլ նկարներով],
իւրաքանչիւր էջը 18 տող, եւ աղօթքներն ու սկիզբը եւ վեր-
ջը գրուած կրկին յիշատակարանները գրուած 1 հար. մես-
րոպեան ոսկի տառերով², իսկ սաղմոսները վառ կարմրադե-
ղով տողերուն միջեւ մեսրոպեան փոքր տառերով: [Ամբողջ]
տետրին թերթերը 30 [29] հատ [գրուած է միայն մէկ երեսէն
եւ նորէն մէկ հար. մեծ ոսկի եւ մեսրոպ. տառերով եւ ոմանց
միջոցները կարմրադեղով եւ փոքր տառերով]. ափսո՛ս, սա-
կայն, որ վերջին դարերու մէջ անխոհեմ գրիչ մը խորհրդա-
տետրի պարունակութիւնը [երկուստեք] գրած է³ բոլոր տո-
ղերուն միջեւ, սեւադեղով եւ բոլորագրով: Առջին երեսը [1
հար. ոսկիով եւ մեսրոպ. տառերով] գրուած յիշատակարանն

¹ Ձեռագրերի չափը նշանակում է «երկայն[ութիւն], լայն[ութիւն],
թանձր[ութիւն]» կարգով եւ «հար[իւրորդ]» սանտիմետր միաւորով.
պահպանուած եւ Մաշտոցեան Մատենադարան եկած ձեռագրերի ներ-
կայ չափերը, փոքր շեղումներով, համապատասխանում են Բարադա-
մեանի նշածներին, օրինակ՝ Հ^ր 5560ինը նշել է «25, 17 եւ 8» (6333,
1ա), իսկ ձեռագրացուցակում (Բ., Երեւան, 1970, էջ 133) 24,5x16 է:
Մեր խնդրոյ առարկայ ձեռագրի՝ Բարադամեանի նշանակած 27x19 եւ
պատառիկի ունեցած 19,5x15,7 չափերի տարբերութիւնը ցոյց է տա-
լիս, որ վերջինս անխղճօրէն եզրահատուել է, յատկապէս՝ ստորին լու-
սանցի մասից:

² Պատառիկի տառերի բարձրութիւնը 0,5 սմ է:

³ Այս տեղեկութեամբ պարզուում է այն հանելուկը, թէ ի՞նչու պէտք է
խորհրդատետրի մէջ նկարուէր ձեռնադրութեան տեսարան, որ աւելի
յարիւր է Մաշտոցի բնոյթի ձեռագրերին. մինչ այդ նայեցինք խորհր-
դատետրի մի քանի տասնեակ նկարազարդ ձեռագրեր եւ, ձեռնադրու-
թեան պատկեր չգտնելով հանդերձ, արձանագրում ենք, որ ծիսական
այս ժողովածուի պատկերազրութեան ուսումնասիրումը մեր գեղա-
բուեստի պատմութեան հետազոտման կարեւոր խնդիրներից մէկն է:

է. «Այս տետրս տ. Ստեփանոսի եւ տ. Արպէլին է, որք զկնի պա-
տահիք, յիշեցէ՛ք բարի յիշատակաւ զիս՝ գնուաստ Արպէլ Իո-
վանէ, անարժան եպիսկոպաւս Սիւնեաց, եւ զհաւրեղբայրն իմ
գո. Ստեփանոս»: Այս յիշատակարանէն վերջ նկարուած առա-
ջին պատկերին մէջ կ'տեսնուի 23 հար.¹ երկայն եպիսկոպոս
մը՝ շքեղազարդ զգեստաւորեալ եկեղեցական զգեստուք, ոտ-
քի վրայ կանգնած եւ շապիկ մը հագած կիսասարկալազա-
ցու մը՝ անոր առջեւ ծնրաչոք եւ ձեռնամած, իսկ պատկե-
րին շրջանակէն դուրս՝ եպիսկոպոսի գլխին վերեւը գրուած.
«Տիրացու եպիսկոպոսն է». վերջին ոտանաւոր յիշատակարանն
է. «Այս տետրալու ցանկալի՝ / աստուածային գանձովն լի,
/ գրեալ ձեռամբ անարժանի, / որ Յովհաննէս անուն կոչի,
/ ի յանապատըս Բարսղղի, / որ ի լերինս Տարոսի, / մերձ առ
դրան սուրբ Սիովնի, / ընդ հովանեաւ Աստուածածնի, / վար-
դապետին Տիրացուի՝ / հզաւր եւ մեծ գիտնականի, / եպիսկո-
պոս Ստեփանոսի՝ / հաղորդ փառացն Պետրոսի. / Տէր վայելել
տացէ բարի՝ / երկար ամաւք ժամանակի, / եւ բարիք կեալ
կենդանի՝ / ողորմութեամբըն Քրիստոսի, / մինչեւ ի կէտ իւր
պայմանի, / որ Աստուծոյ միայն յայտնի. / եւ յապագայսն
դասեսցի, / ընդ որդիս լուսոյ առագաստի, / ընդ որս եւ ինձ
մասն եղիցի՝ / անդատապարտ կալ առաջի / աստուածային
նորա բեմին»: Թէեւ անթուական՝ բայց Օրպէլեանց ծաղկե-
լուն ժամանակն է փրկչի 1300 կամ 1301 թուականն ըստ
պատմութեան»²:

Պատմողականի համեմատ հարցակարգային նկարազրու-
թիւնն աւելի ցայտուն, արտայայտիչ եւ ընկալելի է, ուս-
տի պատառիկիս մայր ձեռագրի արտաքին յատկանիշները
պատկերենք ներկայումս ընդունուած կարգով եւ ձեւաւոր-
ումով (հետագայ շարադրանքի մէջ պարզաբանելու ենք
այստեղ արուած որոշակիացումները).

¹ Լուսապսակը չհաշուած՝ եպիսկոպոսի նկարի բարձրութիւնը պատա-
ռիկի մէջ 10,5 սմ է, լուսապսակով՝ 11 սմ:

² ՄՄ ձեռ. Հ^ր 6333, 66ա (էջ 131) եւ 10բ (էջ 20. վերջինիս մէջ գրչու-
թեան յիշատակարանը չկայ):

Կտուց անապատի ձեռագիր Հ^մ 49 [231]
[ԿԱՆՈՆ] ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՍԱՍԱՐԿԱԻԱԳԻ

(ԽՈՐՀՂԴԱՏԵՏՐ՝ հետագայ յայելում)

ԲԱՐՍՂԻ ԱՆԱՊԱՏ (ՏԱԻՐՈՍԻ ԼԵՌՆԵՐ)

[շուրջ 1170 թ.]

ԳՐԻՉ և ԾԱՂԿՈՂ՝ Յովհաննես: ՍՏԱՅՈՂ՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս, մակնուն Տիրացու:

ԹԵՐԹ՝ 30 կամ 29. սկզբնապես չգրուած՝ բոլորի մէկ երեսը: ՆԻԻԹ՝ մագաղաթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 27x19x2: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ [միասին]: ԳԻՐ՝ երկաթագիր. մեծ [բոլորգիծ], ոսկիով (աղօթքները և յիշատակարանները) և միջին [թեք կամ ուղղագիծ], կարմրով (սաղմոսները): ՏՈՂ՝ 18: ԿԱԶՄ՝ կաշի (միջուկը և աստաղ՝ անյայտ):

ՄԱՆՐԱՆ ԿԱՐՉՈՒԹԻԻՆ. ՆԿԱՐ 2ր՝ ձեռնադրութիւն կիսա-սարկազի. մարդոց, թոչնոց և այլ նկարներ: Խորան՝ անյայտ: Կիսախորան՝ անյայտ: Լուսանցագարդ՝ անյայտ: Զարդագիր՝ անյայտ: Գոյներ՝ կարմիր, կանաչ, կապոյտ, ոսկի, սև, սպիտակ: ԾԱՂԿՈՒՄԸ ոսկիով, լաջուարդով և այլ ընտիր-ընտիր [և ակնապարար] երանգօք և արուեստով՝ [արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ]:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ վերջում (թ. 29 կամ 30). ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 1ա (1302 թ.):

ՎԻՃԱԿ կազմի կաշին ցեցակեր եւ պատուուած:

Փնտրտուքի սկզբում մեր ուղենիշը ԺԲ. դ. երկրորդ կէսը եւ նրա հիման վրայ ընտրուած՝ Աճառեանի 103րդ Ստեփանոսն էր, ուստի, երեւի վրիպմամբ, յաջորդ դարի մէջ, առաւել եւս՝ նրա վերջում նոյն անունը չէինք փնտրել. միայն Բարաղամեանի նկարագրութեամբ իմանալով ձեռագրի գրչութեան «Բարսղի անապատ» անունը, նրանով յանգեցինք նկատելու, որ, նոյն Բարաղամեանից առնելով եւ նրա «1300 կամ 1301 թուականն ըստ պատմութեան» արտայայտութեան վրայ յենուելով, վաստակաշատ ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանն այս ձեռագրի թէ՛ գրչութեան եւ թէ՛

Յովհաննէս Օրբէլի հետագայ յիշատակարանները տպագրել է 1300 թ. ներքոյ¹: Այս հրատարակութեան մէջ մեր խնդրին վերաբերող վրիպումներ կան, ուստի, թուացեալ շեղումով, պարտաւոր ենք նախ պարզելու դրանք, ապա՝ դառնալու մեր հարցերին:

Օրբէլի յիշատակարանը ծանօթագրել է. «Հետագայ ստացողի յիշատակագրութիւնն է այս՝ գրուած շուրջ 1300ական թուականներին» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 692, ծ. 2): Սակայն, ըստ ամենայնի, սա գրուել է Օրբէլի հօրեղբայր Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագրի կենդանութեան ժամանակ. վերջինս Սիւնեաց մետրոպոլիտ էր 1286 թ. մինչև մահ՝ 1303 թ., իր կենդանութեան օրօք նրա հօրեղբայր Լիպարիտ Օրբէլեանի որդի Յովհաննէս Օրբէլը օծուել է աթոռակից-յաջորդ եւ որպէս մետրոպոլիտ յիշատակուած է 1302-1323 թթ.², ուրեմն՝ Օրբէլի անթուական յիշատակարանի գրութեան ամենահաւանական տարին ո՛չ թէ 1300ը, այլ՝ 1302ն է. ապա՝ ենթագրելի է, որ Ստեփանոսը կամ Օրբէլը ձեռագիրը կամ «տետր»ը ստացել են ամենայն հաւանականութեամբ իրենցից մէկի՝ եպիսկոպոսի աստիճան ստանալու համար Կիլիկիա այցելած ժամանակ:

Գրչութեան յիշատակարանի՝ «վարդապետին Տիրացուի՝ հզաւր եւ մեծ գիտնականի, եպիսկոպոս Ստեփանոսի» խօսքերի հիման վրայ Մաթեոսեանն այն պէտք է տանէր նոյն ԺԳ. դ. սկիզբ կամ նախորդ՝ ԺԲ. դ. վերջ, այսուհանդերձ, թուագրման փորձ չի արել, բաւարարուել է ասելով՝ «Ձեռագիրը աւելի վաղ է գրուել» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 860, ծ. 2):

Սրա հետ միաժամանակ, նոյն հատորում տպագրել է

¹ Տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երեւան, 1984, էջ 860, Հ^մ 692 (ծ. 1 վերարտագրել է ձեռագրի նկարագրական որոշ տարրեր. հատորս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, համառօտամբ եւ էջերի ու յիշատակարանների համարներով այսուհետեւ յղելու ենք շարադրանքի մէջ):

² Տե՛ս Լեւոն Խաչիկեան, Սիւնեաց Օրբէլեանների Բուրթէլեան ճիւղը-Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 9, Երեւան, 1969, էջ 190, 198:

աւանդաբար Մաշտոցի ինքնագրից օրինակուած համարուող՝ 1069 թ. ՄՄ Հ^ր 10434 Աւետարանի հետագայ յաւելում 288-91 թերթերի վրայ գրուած (290ա-1բ՝ չգրուած)՝ կրկին հետագայ եւ անթուական երեք յիշատակագրութիւն (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 33-4, Հ^ր 11), որոնցից առաջինը (288ա) մուգ սեւ թանաքով, վարժ եւ անկանոն (համարել է «կանոնաւոր»), այսինքն՝ գրագէտ բայց ո՛չ վարպետ կամ արհեստ բանեցնող գրչի ձեռքի բոլորգրով է (անհմուտ աչքին կարող է թուալ ԺԴ-ԺԵ. դարերի) եւ որի մէջ ոմն Տիրացու ասում է, թէ այդ Աւետարանն իր «սեփական»ն է, միւս երկուսը (ըստ էութեան՝ չափածոյ սկզբով եւ արձակ աւարտով մի յիշատակարան են), բաց դարչնագոյն թանաքով, վարժ եւ վարպետ եւ նոյն ձեռքի կանոնաւոր մանր երկաթագրով են, չափածոյ մասում (288բ-9ա) նո՞յն Տիրացուն դիմում է Աւետարանին՝ «Կամիս լինել զիս մաքրութեամբ քեզ սպասաւոր», ապա ինքնափնովման ընթացքում ասում է՝ «Այդ տառապեալս Տիրացու՝ յոյժ յանցաւոր, / Վերջին եւ տրուալ ամենեցունց՝ որ գիտնաստր», արձակ մասում (289բ) կրկին դիմում է Աւետարանին՝ «Ընդ բազումս անցեր... Հասեր եւ իմս անարժանութեան, եւ ես տամ զքեզ եկեղեցւոյ քում սրբոյ». սա վերջանում է նոյն ձեռքով, մի փոքր աւելի մուգ թանաքով գրուած երկու տողով. «Յիշեսլիք ի Քրիստոս զԿոզմաս»: Բոլորգիր առաջին յիշատակարանը Մաթեոսեանը համարել է գրուած ձեռագրի տէր Տիրացուի ձեռքով, իսկ միւս երկուսի (իրականում՝ մէկի) համար ծանօթագրել է՝ «Կոզմաս, հաւանաբար, յիշատակարանի գրիչն է, որ գրել է Տիրացուի պատուէրով» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 34, ծ.): Այս ենթադրութիւնները հաւանական եւ ընդունելի են, սակայն կայ նաեւ հիմնովին անճիշտ նոյնացում՝ «Տիրացուին նոյնացնում ենք Ստեփանոս Տիրացու գիտնականի հետ, որը Վասպուրականի Սուրբ Խաչ վանքի առաջնորդ էր եւ մահացաւ 1202 թ.: Յիշատակարանը որպէս վերջին հնարաւոր ժամկէտ, դնում ենք այդ թուականի տակ» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 33, ծ.): Այս սխալ նոյնացման խախուտ

հիմքերից առաջինն այն է, որ ձեռագիրը 1069ին գրուել է Վասպուրականում եւ ԺԳ. դ. սկզբին դեռեւս կարող էր լինել այնտեղ, իսկ երկրորդը վերոբերեալ քաղուածքում մեր ընդգծած «գիտնաստր» բառն է: Նախ՝ ԺԳ. դարի ամբողջ ընթացքում Տիրացու անձնանունը բաւական յաճախագէտ էր (տե՛ս ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, անուանացանկ՝ էջ 979), ապա՝ հետագայ ստացող այս Տիրացուի երկիցս գրուած անուան կողքը չկայ «Տիրացու գիտնականի» բուն՝ «Ստեփանոս» անունը եւ նրա՝ եպիսկոպոս լինելու մասին որեւէ խօսք:

Ըստ այսմ՝ այս յիշատակարանների թուագրման, աւելին՝ տեղորոշման, լաւագոյն ելակէտ ենք համարում գրչի սակաւագէտ Կոզմա անունը. այսինքն՝ գրեթէ համոզուած ենք, որ 1069 թ.՝ ՄՄ Հ^ր 10434 Աւետարանը ԺԳ. դարի սկզբներին եղել է Խարբերդում կամ նրա շրջակայքում (ասենք՝ Խարբերդի դաշտի Բարջանձ¹ գիւղի մօտի նոյնանուն անապատում), ուր միատեղ կային Տիրացու անունով մէկը եւ Կոզմա անունով մի գրիչ². Կոզման 1205 թ. Թորոս Կրամիշտի համար Խարբերդում, «ընդ հովանեաւ Սրբոյ Կարապետին եւ Սուրբ Յակովբայ» գրել է Մխիթարեանց Վենետիկի Հ^ր 938/88 Աւետարանը, որի գլխաւոր յիշատակարանում խնդրում է յիշել

¹ Կամ՝ «Փարջանջ կամ Բեռչենձ, 180 տուն (470 հոգին յուսաւորչական, 160ը բողոքական եւ 50ը կաթոլիկ), եկեղեցին Ս. Փրկիչ, որուն աղցաւոր ու այրիացեալ երէցն էր Բառնարա քահանայ Գասպարեան - ծնած 18 Օգոստոսի 1875ին... նահատակ... կաթոլիկ հայոց հովիւն էր Հ. Պօղոս Գագանձեան - ծնած 1879ին Արարիիր... նահատակ» տե՛ս Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին ազէտաւրի 1915 տարին, Խմբագրեց Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 228: Գիւղը «1915ին ունէր 3500 բնակիչ, որից 2000ը հայ, մնացածը՝ թուրքեր... Գիւղում գործում էր մէկ երկսեռ դպրոց (բացուած 1845 թ.), ունէր երկու եկեղեցի» եւլն. տե՛ս Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս հատորով, հտ. 1, Ա-Դ, Երեւան, 1986, էջ 634 (միւս հատորները՝ Երեւան, 1986, 1988, 1998. տիպոգրատիկա 1991 թ. կրող Յրդը եւս իրականում տպագրուել է 1998 թ. այսուհետեւ՝ ՏԲ):

² Կոզմա գրչի մասին տե՛ս Յուլիա ձեռագրաց Կեսարիոյ եւ Զմիւռնիոյ, Երեւան. 2002, էջ 50, ձեռ. Հ^ր 17, ծ.:

«Եւս առաւել զհոգեւոր եղբարք իմ՝ զաստուածահաճոյ քահանայք զՅոհաննէս եւ զՏիրացու, որ առաջնորդ եւ աւգնական են գործոյս» (ԺԳ. դ-ի յիշ-ք, 54, Հ^մ 20)¹:

Վերադառնանք մեր խնդիրներին. Ստեփանոս Տիրացուի համար գրուած՝ Կտուց անապատի Հ^մ 49 [231] կորսուած ձեռագիրը եւ նրա պահպանուած մասունք՝ ՄՄ Հ^մ 2098 պատահիկը Տաւրոսի Բարսղի կամ Բարսեղեանց անապատում գրուած՝ առայժմ յայտնի միակ² ձեռագիրն է, ուստի պարտաւոր ենք նախ կարելոյն չափ ճշգրտել նրա թուագրումը, ապա հնարաւոր համառօտութեամբ վերարծարծել այդ անապատին եւ Ստեփանոս Տիրացուին վերաբերող մեզ յայտնի բոլոր տեղեկութիւնները:

ԹՈՒԱԳՐՈՒՄ. Հետագայ շարադրանքի մէջ տեսնելու ենք, որ Ստեփանոս Տիրացուն 1198 թ. առաջ «ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ գծերութիւն, այլ որպէս վայել էր իւրում զուարթ և զուարճաձաղիկ ալեացն», Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւէրով Վասպուրականից գնացել է Հոռովկայ: Իր կենդանութեան ժամանակ նորընծայ Սարգիս «բարի եւ իմաստուն պատանեակ» եպիսկոպոսին ընտրել եւ նշանակել է «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց». այսպիսի քայլ կարող էր անել մոտալուտ վախճանի զգացում ունեցող ծեր մարդը. ըստ այսմ՝ կարող ենք անել շատ հաւանական ենթադրութիւն, թէ մահուան ժամանակ՝ 1202 թ., սովորական միջին 70 տարեկանից անց էր, ասենք՝ շուրջ 80ամեայ³: Մանրանկարում Ստեփանոս-Տիրա-

ցուի մազերը դեռեւս լրիւ թուխ են, ճերմակ չկայ, ուստի յիշատակագրի՝ նրա մազերին տուած բնորոշումը, առանձնապէս՝ «զուարճաձաղիկ» բառը (հայերէնի հիմնական բառարաններում չգտանք) կարծում ենք պէտք է հասկանալ՝ շատ չնօսրացած եւ մասամբ ճերմակ՝ սեւաճերմակ: Տարբեր մարդկանց տեսողական տպաւորութեամբ առաջնորդուելով, յանգեցինք այն եզրակացութեան, որ դիմանկարում պատկերուած է 50ին մօտ կամ մի փոքր անց տարիքի մարդ. ուրեմն, կրկին շատ հաւանական ենթադրութեամբ, ձեռագիրը գրուել եւ ծաղկուել է կեանքի 80ամեակին վախճանուած Ստեփանոսի 50ամեայ տարիքում՝ 1170ի շուրջ (գուցէ եւ մի քանի տարի առաջ կամ յետոյ), որ նշանակում է, թէ Ստեփանոս Տիրացուի ծննդեան թուականը պէտք է դնել 1120 թուականի շուրջ, իսկ կեանքը՝ 1122-1202 թթ. միջև:

ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ՎԱԽՆԻՎԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ըստ մեր եւ մեր խորհրդակիցների տպաւորութեան՝ պատկերուած է որոշակի դիմագծեր եւ դէմքի որոշակի արտայայտութիւն ունեցող իրական մարդ. ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսը որպէս «բնորդ» պէտք է կանգնած լինի իր համար գրուող ձեռագրի մէջ իրեն պատկերողի դիմաց¹: Էմմա Կորխմագեանը մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց այն փաստի վրայ, որ ձեռնադրութեան մեր նկարի եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ^մ 1796 կրկին անթուական, աւե-

է օժուել եւ 1203ի Մարտին մահացել է 81ամեայ հասակում. տե՛ս Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սիլոբէն մինչեւ մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. Նախկին պատրիարք. Ա. հատոր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, յօդ. 1039 էջ 1767, յօդ. 1071 էջ 1820 (այսուհետեւ՝ Ազգապատում, Ա.):

¹ Միջնադարեան հայկական դիմանկարային արուեստի հետազոտման որոշակի քայլեր արուած են (Հմմտ. Հայկական մանրանկարչութիւն. Դիմանկարներ, Կազմեց, առաջարկում եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Աստղիկ Գէորգեան, Երեւան, 1982), սակայն նկարի եւ նկարուած անհատի ժամանակակիցութեան, նկարողի վարպետութեան եւ նկարուած անհատի դէմքի ճշգրիտ-վաւերական պատկերման հարցերը դեռեւս խիստ կարօտ են մանրազնին քննութեան:

¹ Նոյն Կոզման 1219 թ. Բարջանճի անապատում գրել է ՄՄ 7734 Աւետարանը (ԺԳ., 115-6, Հ^մ 74):

² Հմմտ. Répertoire des monastères Arméniens, Par Michel Thierry, Brepolis-Turnhout, 1993, p. 56, No 297^a «[Kahraman Maraş Yenice kale. Saygili] (Probablement le memque Şulr anapat no 296)». անկասկած՝ Շուղր անապատի հետ նոյնացումը ճիշտ է, աւելին՝ վերարտադրել է Ա. Մաթեւոսեանի՝ 1300ին այստեղ ձեռագիր գրուած լինելուն վերաբերող սխալմունքը:

³ Ստեփանոս Տիրացուին այս տարիքը տալով՝ ամենեւին չենք չափազանցում. Գրիգոր Ապիրատը 1194ի վերջերին՝ 72ամեայ, կաթողիկոս

լին՝ գրչութեան վայրն անյայտ ձեռագրի նկարագարդման՝ դէմքերի, հանդերձանքի պատկերման ձեւի եւ ոճի ակնյայտ նմանութիւններ կան, որոնք առաւել ցայտուն են վերջինիս «Ընծայում-օրհնութիւն» («Զօն») պատկերի հետ համեմատելիս: Վերջինիս մէջ ձեռագրի ստացող Մատթէոս կրօնաւորը կանգնած է գրեթէ մեր նկարի ձեռնագրողի դիրքով (միայն թէ՛ նկարի ձախ կողմում)՝ խոնարհուած, եւ Աւետարանը մատուցում է գահաւորակ-բազկաթոռին նստած՝ խաչանիշ լուսապսակով Քրիստոսին, որ աջով օրհնում է նրան (նկ. 3): Գարեգին Յովսէփեանն այս «ձեռագրի ծագումը մինչեւ ԺԲ դարի կէսերը ընդունելի» է համարել, իսկ նկարագարդումը գնահատել է որպէս «կիրիկեան արուեստի վաղագոյն շրջանի գործ, բայց Արեւելեան Հայաստանին բնորոշիչ գծերով» եւ բիւզանդական արուեստի տարրերի ազդեցութեան սկսող արտայայտութեամբ¹: «Զօնի խմբանկարի» Գ. Յովսէփեանի նկարագրութիւն-գնահատման մի հատուածը հաւասարաչափ վերաբերելի է նաեւ մեր պատառիկի նկարին. «Ստացող Մատթէոսը գլուխը թեքած մատուցանում է իր Աւետարանը Յիսուսին, իսկ սա աջով օրհնում է նուիրատուին: Մատթէոսի կեցուածքը, գլխի թեքումը, դէմքի արտայայտութիւնը, բարեձեւ մօրուք, Աւետարանի շնորհալի մատուցումը, հագուստը իր ծալքաւորումներով, բոլորը իրար լրացնող ներդաշնակութիւն եւ համաչափութիւն են նրա կերպարանաւորութեան (Figur), որ արուեստագէտի ունակութեան ապացոյցն է որպէս ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն եւ ո՛չ սովորական աւանդական ընդօրինակութիւն (Schablone)»²: Ն. եպս. Պողարեանն այս ձեռագիրը հարցականով թուագրել է «ԺԲ. դար?»³, իսկ Բ. Նարկիսի եւ իր գործակիցնե-

¹ Գարեգին Յովսէփեան, Թէոդորոս գրիչ եւ նկարիչ.- Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի պատմութեան, հտ. Բ., Երեւան, 1987, էջ 228-32, մասնաւորապէս՝ էջ 229-30:

² Նոյն տեղում, էջ 232:

³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Զ., Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1972, էջ 146-50.

րի արժէքաւոր աշխատութեան «Թէոդորոսի Աւետարանը եւ Հռոմկլայի ու Սկեւռայի դպրոցները»¹ գլուխն ամբողջովին նուիրուած է այս Աւետարանին. այստեղ, հիմնուելով Հռոմկլայում եւ Սկեւռայում 1166-1197 թթ. գրուած 10 ձեռագրի՝ Ս. Տէր-Ներսիսեանի կազմած ցանկի² վրայ, Թէոդորոսի նկարները եւ նրանց ձեւաւորման տարրերն աւելի մօտ են համարում Սկեւռայում 1173 թ. գրուած եւ ծաղկուած ՄՄ Հ՛՛ր 1568 Նարեկի «փոքր» նկարներին, քան՝ նոյն տեղում 1193 թ. գրուած եւ նկարուած՝ Մխիթարեանց Վենետիկի Հ՛՛ր 1635/125 Աւետարանի³ «մեծ» պատկերներին, ըստ որի եւ ձեռագիրը թուագրում են 1170ականներով կամ ԺԲ. դ. երկրորդ կէսով⁴:

Ինքնին յայտնի է, որ միջնադարեան մեր գրչութեան օջախները միշտ, առանձնապէս՝ խաղաղ ժամանակաշրջան-

այստեղ կայ Մատթէոս աւետարանչի, Մարկոսի սկզբնաթերթի եւ Զօնի պատկերների սեւ-սպիտակ վերարտադրութիւնը: Զեռագրի 224բ էջի յիշատակագրութեան հիման վրայ Պողարեանը ստացող Մատթէոս կրօնաւորին համարել է նաեւ գրիչ, դրանով ուղղելով Գ. Յովսէփեանին, որ վրիպմամբ եւ ենթադրաբար գրիչ էր համարել ծաղկող Թէոդորոսին:

¹ Armenian Art Treasures of Jerusalem, Edited by Bezalel Narkiss, In collaboration with Michael E. Stone, Historical survey by Avedis K. Sanjian, Managing editor: Alexander Peli, Massada Press, Jerusalem, 1979, p. 41-5. էջ 43-5՝ նկ. 57-60. վերարտադրութիւն Դուկասի սկզբնաթերթ (1142դ), Ընծայում (288ր), Յովհաննէս եւ Պրոխորոն (235ր), եւ «Իւղբերքն» ու «Յարութիւն Տեառն Աստուծոյ» (88ր) մանրանկարների: Տե՛ս նաեւ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի գանձերը, Պատրաստեց Արքակ Մխիթարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 38 եւ նկ. 41,2:

² Armenian Manuscripts in The Freer Gallery of art (with 100 plates), By Sirarpie Der Nersessian, Washington, 1963, p. 10-17.

³ Նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա., Յօրինեց Հ. Բ. վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Սուրբ Դազար, ՌՅԿԳ = 1914, էջ 549-60. նկարագրողումը տե՛ս Sirarpie Der Nersessian, Manuscripts arméniens illustrés des XIIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mékhitharistes de Venise, Paris, E. de Boccard, 1937, pl. XVI-XXX.

⁴ Տե՛ս B. Narkiss, p. 43, 48.

ներում, սերտ կապեր են ունեցել անգամ ժամանակի համար բաւական հեռաւոր տարածութիւնների վրայ՝ բուն Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վանքերի միջեւ եղել է աշխոյժ երթեւեկ, որը, բնականաբար, առաւել յաճախադէպ է եղել միմեանց աւելի մօտ գտնուող կիլիկեան կենտրոնների միջեւ (սրա ցայտուն դրսեւորումը տեսնելու ենք նաեւ մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի գործած վայրերի օրինակով): Այստեղ առաւել ուշագրաւն այն փաստն է, որ իրարից լիովին անկախ նկատուել է Երուսաղէմի Հ՞՞ 1796 Աւետարանի եւ մեր Հ՞՞ 2098 պատառիկի ծաղկման մերձաւորութիւնը 1173ի Սկեւոյի (Ներսէս Լամբրոնացու) Նարեկի նկարագրումն հետ: Սա նշանակում է, որ անթուական առաջին երկուսի 1170ականներով մօտաւոր թուագրումն իրաւացի է: Երուսաղէմի Աւետարանի գրչութեան վայրն անյայտ է, Նարեկին եւ մեր պատառիկին՝ յայտնի (Սկեւոս եւ Բարսղի անապատ). առաջինի եւ երրորդի մէջ եղած «Ընծայում» եւ «Ձեռնադրութիւն» նկարներն աւելի շատ ընդհանուր տարրեր ունեն, քան՝ Աւետարանի եւ Նարեկի նկարագրողումներն ընդհանրապէս: Այսուհանդերձ, չենք պնդում, թէ Աւետարանը կարող է գրուած լինել պատառիկի գրչութեան վայր Բարսղի անապատում. իր ստեղծման ժամանակաշրջանի եւ միջավայրի համեմատ՝ այդպիսի գրչութիւն եւ նկարագրողում կարող էր արուել Կիլիկեան որեւէ վանքում:

ԾԱՂԿՈՂԸ. գրչութեան անթուական յիշատակարանում ծաղկողի անունը չկայ, սակայն, ըստ Օ. Բարադամեանի նկարագրութեան՝ ձեռագրի թէ՛ գրչութիւնը եւ թէ՛ ծաղկումն արուած են «արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ». ծայրէծայր ճոխ գրուած եւ նոյն կերպ նկարագրողուած ձեռագրի մէջ ծաղկողի անունն յիշատակուած չլինելն առաւել քան հաւանական է դարձնում այն ենթադրութիւնը, թէ նա նոյն ինքը գրիչն է, մեր դէպքում՝ Յովհաննէսը: Ըստ այսմ եւ մեր պատառիկով հայկական գեղանկարչութեան պատմութեան մէջ, իր ապրած տեղով եւ ժամանա-

կով հանդերձ՝ Սեւ լեռան Բարսղի անապատ, շուրջ 1170 թ., յայտնի է դառնում անունը եւս մի բարձրարուեստ ծաղկողի՝ ՅՈՎՀԱՆՆէՍ, որի նկարածին նոյնպէս կարող է վերաբերուել Գ. Յովսէփեանի միւս գնահատականը. «պատկերի ամբողջութիւնը համարում ենք համաչափ եւ գեղարուեստական՝ մանրանկարչական իմաստով, առանց հեռանկարի հասկացողութեան, որով այս թէոդորոսը պէտք է համարել կիլիկեան նախնական շրջանի լաւագոյն արուեստագէտներից մէկը»¹:

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐ Բարսղի կամ Բարսեղեանց անապատի անունն ստուգաբանութեան հարցում մեծանուն Ալիշանը բաւական զգոյշ է եղել. «Բարսեղեանց մենաստանն կամ անապատ՝ թուի մի ի գլխաւոր վանորէից, յանուն մեծ հայրապետին թէ այլոյ՝ ոչ գիտեմ»². սակայն, նոյն Բարսղի անապատը «Կիլիկիայում, Սեւ լեռներում, ձկեր գաւառում» տեղադրող նորօրեայ մի հրատարակութիւն ունի աւելի վստահ մեկնաբանութիւն՝ «Անունը կապուած է Բարսեղ կաթողիկոսի անունն հետ»³: Թէեւ Կիլիկիա տեղափոխուած հայութեան ազգային-եկեղեցական կեանքի կանոնաւորման ուղղութեամբ Բարսեղ Ա. Անեցու (1105-1113, աթոռակից՝ 1081ից) ձեռնարկած քայլերը հանրայայտ են⁴, սակայն աւելի հաւանական է, որ միաբանութիւնն առաջնորդուելիս լինէր Ս. Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոնադրութեամբ, որով եւ ստացած լինէր իր «Բարսղի» կամ «Բարսեղեանց» անունը: Այս վանքին վերաբերող առաջին հաղորդման հեղինակը Մատթէոս Ուռհայեցին է. «Իսկ ի թուականութեան հայոց

¹ Գ. Յովսէփեան, նշ. աշխ. էջ 232:

² Միսուան. Համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան՝ յուխտէն Մխիթարայ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1885, էջ 407 (այսուհետեւ՝ Միսուան):

³ Թ. Խ. Յակոբեան, Ս. Տ. Մելիք-Բախչեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս հատորով, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 635 (միւս հատորները՝ Երեւան, 1988, 1991, 1998. տիտղոսաթերթին 1991 թ. կրող Յրզը եւս իրականում տպագրուել է 1998ին. այսուհետեւ՝ ՏԲ):

⁴ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. յօդ. 904-15, էջ 1536-60. Հմմտ. էջ 1561-76:

ՇԿԳ. (1114)... եղև զի ի Սեաւ լեառն, անուանի յանապատն՝ որ կոչի Բարսեղեանց, էին ժողովեալ եկեղեցորհնէքն սրբասնեալ կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց, եւ կային ի պաշտօնն Աստուծոյ. անկաւ եկեղեցին ի վերայ նոցա, եւ երեսուն կրօնաւոր եւ երկու վարդապետ կատարեցան ի ներքոյ նորա, որ կան մինչեւ ցայսօր»¹: Միայն այս տեղեկութիւնը նկատելով, նորերս կարծել են, թէ «1114 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից վանքը Հիմնովին կործանուել է եւ այլեւս չի վերականգնուել» (ՏԲ, Ա., էջ 635): Սակայն, թէ՛ նորայայտ պատահիկի գոյութիւնը (ցոյց է տալիս, որ Բարսղի անապատում կեանքը շարունակուել է նաեւ նոյն ժԲ. դարի երկրորդ կէսին) եւ թէ՛ նախապէս յայտնի տեղեկութիւնները վկայում են, որ վանքը վերաշինուել է եւ հատապայում գործել, այսինքն՝ Ուռհայեցու «կան մինչեւ ցայսօր» խօսքով պէտք էր հասկանալ մինչեւ իր ժամանակագրութիւնը գրելու հանրայայտ վերջին տարին՝ 1136 թ.: Այսպէս. յայտնապէս Ուռհայեցուց առնելով, նրա տեղեկութիւնը երկրորդել է նաեւ ժԷ. դարի սկզբի ժամանակագիր Յակոբ Սսեցին. «Ի ՇԿԲ. (1113)... ի Սեաւ լեառն՝ անուանի յանապատն Բարսեղեանց էին ժողովեալ յեկեղեցին կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց ի պաշտօնն. եւ անկաւ յեկեղեցին, եւ Լ. (30) կրօնաւոր եւ Բ. (2) վարդապետ կատարեցան ի ներքեւն...»²: Աւելին,

¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վարդապատ, 1898, էջ 330, 333. Հմմտ. Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Ի Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1956, էջ 143: Վանքին վերաբերող տեղեկութիւնների մի մասը տե՛ս Միսուան, էջ 407. նեա՛ւ՝ Կիլիկիայի վանքերը, Գրեց Դկտր. Հ. Հ. Ոսկեան՝ Մխթ. ուխտէն, Վիեննա, 1957, էջ 133-4: Հ. Տաճատ Եարտըմեան, Քեսունի Կարմիր վանքը, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1976 գիրքը թէ՛ եւ ունի «Սեւ լեռան վանքերը» խորագրով դրուի (էջ 25-9), բայց այստեղ Բարսղի վանքին վերաբերող նոր փաստեր չկան:

² Մխթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ^մ 1318, 41ա: Այս աղբիւրն Ղ. Ալիշանին մատչելի է դարձել «Միսուան»ի տպագրութեան աւարտի օրերին. նրա մասին գրել է. «Անանուն մնայ... Հեղինակ, այլ միայն վկայէ զանձնէ լինել երէց Երեքխորան եկեղեցւոյ Սսոյ՝ ի կէս ժԷ. դարու... Ժամանակագիր Կիլիկիոյ կոչեցի զսա ի Յաւելուածին» (Միսուան, էջ

նոյն Յակոբ Սսեցին ունի նաեւ առայժմ անյայտ աղբիւրից քաղած յաւելեալ երկրորդ հաղորդումը. «Եւ եղև ի ՉԺԼ. (1269) ամին... շարժ ի Սեւ լեառն եւ ի դղեակն Սարվանդոյ քարն, եւ Դեղնքարն, եւ ի Համուսն եւ ի վանորայքն. եւ սպան զբազումն՝ մեծամեծք եւ փոքունք, եւ փլոյց զբազում շինուածս: Եւ փլաւ Բարսեղենց յանապատին եկեղեցին ի ժամ օծմանն, որ նոր կու օծէին, եւ մնաց ի ներքեւն Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Ծ. (50) կրօնաւորք»¹: Այդուհետեւ յայտնի է, որ Եգիպտոսի մամլուկների արշաւանքներից հալածուելով, Կիլիկեան Տաւրոսի կամ Սեւ լեռների Բարսղի վանքի միաբանութիւնը 1307 թ. տեղափոխուել է եւ, սկզբնապէս հաստատուելով ձեռնփայում, Իտալիայում հիմնադրել է «յայսկոյս ծովու» (citra mare) կենցաղավարող «Հայ Բարսեղեանների» բազմաճիւղ եւ բազմամարդ կաթոլիկ միաբանութիւնը, որին միաւորուել են նաեւ Իտալիայի «Հայոց տները» եւ որը, 1356 թ. պապական պաշտօնական ճանաչում ստանալուց² եւ Ս. Օգոստինոսի վանական կանոնադրութիւնն ընդունելուց յետոյ, գոյատեւել է մինչեւ 1650 թ.³ (Հիմնականում ծագումով կիլիկեցի այս վանականները

ժԱ.). եւ «Ժամանակագիր Կիլիկիոյ» կամ «Ժամանակագիր մեր» ընդորոշումներով նրա հաղորդումների վկայակոչումներ ու գործածութիւն ունի գրքի բուն շարադրանքի միայն վերջին էջերում (517, 520, 521), իսկ 19 մեծադիր էջ բռնող «Յաւելուած եւ ուղղագրութիւնք» հատուածի առնուազն 90 տոկոսն այս ժամանակագրի հաղորդումների վերարտադրութիւն է: Այս գործի հեղինակի Յակոբ Սսեցի անունը մենք ենք պարզել (Հիմնաւորելու ենք այլ առիթով), միաժամանակ նրա երկի բնագիրը պատրաստում ենք հրատարակութեան:

¹ Մխթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ^մ 1318, 96ա. «Եկեղեցին... նոր կու օծէին» խօսքից կարող է թուալ, որ գործ ունենք նախորդ հաղորդման ժամանակագրորէն սխալ տեղ դրուած եւ աղաւաղ տարբերակի հետ, սակայն գոհուածների տարբեր քանակը՝ «Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Ծ. (50) կրօնաւորք», փարատում է այս կասկածը եւ ենթադրել տալիս, որ խօսքը գուցէ գոյութիւն ունեցող մայր եկեղեցու կողքին կառուցուած օժանդակ մի այլ եկեղեցու օծման մասին է:

² Տե՛ս Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III, Volumen X. - Acta Innocentii PP. VI (1352-1362). E regestis Vaticanis, alisque fonitibus collegit Alosius L. Täutu, Romae, 1951, p. 140-4:

³ Տե՛ս Marc-Antoine van den Oudenrijn, Les Constitutions des Frères

միշտ աշխոյժ եւ սերտ կապ են ունեցել իրենց հայրենիքի հետ):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒԻ. Յայտնի է, որ Յովհաննու Հանգստի («էր ընդ եղբարս» աղօթքի) Ներսէս Լամբրոնացու (1153-1198) մեկնութիւնը գրուել է «ի խնդրոյ Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբեցւոյ, ի Ներսիսէ աշակերտէ իւր եւ հոգեւոր որդեկէ»¹. «Ներսէս ինքզինքը Ստեփանոս Յակոբցի վարդապետին «հոգեւոր որդին» կը կոչէ, որ Ներսէս Շնորհալոյ «գրան սարկաւազն էր. կը յիշուի 1173-1175 տարիներուն... Առանց տարակուսի նոյն են այս երկու Ստեփանոսները, ի մանկութենէ սնած եւ աճած Հռոմկլայի մէջ» (Ակին. 21-2): Այս նոյնացումն առնուած է Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանից, որ իրեն յայտնի նիւթի հիման վրայ իր կազմած ժողովածուի անուանացանկի մէջ գրել է. «Ստեփանոս վ. Յակոբեցի, օգնող գրչի, «գրան սարկաւազ Ներսիսի հայրապետի, 1173 թ., 1179 թ., 1193 թ., Հռոմկլայում, նաեւ Սկեւոյո՞ւմ»²: Ակինեանը հիմնուել է իր իսկ՝ Լաբրոնացու մի հաղորդման վրայ եւ սրանց հետ նոյնացրել նաեւ Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին (Ակին. 22, հմմտ. նաեւ 157-8). Լեւոն թագաւորին ուղղուած իր հռչակաւոր նամակում, ի հակակշիռ իր կարգաւորումները մերժող Չորագետցի վարդապետների, Լամբրոնացին իր հայ եւ լատին կողմնակիցների երկար թուարկման մէջ յիշել է. «երեւելի արքն

Ստեփանոս Տիրացուն՝ ուսուցիչն մեր...»¹: Այս հաղորդումն ի մտի չուենալով հանդերձ, Ղ. Ալիշանն արել է շատ սրամիտ մի կռահում. «Ո՞վ է այս Ստեփանոս վարդապետն՝ որոյ աշակերտ եւ որդեակ կոչէ զինքն Ներսէս, չեմ գիտեր. Վանայ կողմանց անուանի եպիսկոպոսն, որ եկաւ Լեւոն թագաւորի օծութեան ժամանակ եւ Լամբրոնացւոյ ծանօթացաւ. մի՞թէ նա էր»²: Սակայն, մինչ այդ, Մկրտիչ վ. Աւգերեանի կազմած՝ Լամբրոնացու վարքի մէջ կար աննկատ մնացած հետեւեալը. Շնորհալին «պահեաց զնա առ ժամանակ մի ի հայրապետանոցի... եւ ապա հրամանաւ նորա գնաց ի վանս Սեաւ լերին. եւ եկաց ընդ վարժապետութեամբ Ստեփանոսի գիտնական վարդապետի՝ Տիրացու կոչեցելոյ»³: Այսպիսով, որպէս Լամբրոնացու ուսուցիչ յայտնի Ստեփանոսն ունի երեք բնորոշում-մականուն. ա. Յակոբցի, բ. Շնորհալու (կաթողիկոսարանի) «գրան սարկաւազ», գ. «Տիրացու»: Ակինեանը, գուցէ տեղեակ չլինելով՝ չի հերքել իրենից 8 տարի առաջ Աճառեանի հրապարակած տեսակէտը, ըստ որի «Յա-

Arméniens de Saint Basile en Italia.- Orientalia Christiana Analecta 126, Roma, 1940, էջ 7-10, հմմտ. Վ. Ինգլիզեան, Հայ Բարսեղեանց միաբանութիւնն յիտալիայ եւ անոնց սահմանադրութիւնը՝ ըստ Մ. Ա. վ. գ. Ուղեներինի.- «Հանգէս ամսօրեայ», 1948, էջ 426-34:

¹ Տե՛ս Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի. արքեպիսկոպոս Տարսնի, Կեանքն եւ գրական վաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմանց, Ներսէս Լամբրոնացւոյ ծննդեան 800երորդ տարեդարձի առթիւ, Վիեննա, 1956, էջ 155 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ յղելու ենք «Ակին.» համառօտմամբ եւ էջահամարով):

² Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, սիւն 1228 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ՝ «Յովս. յիշ-ք» համառօտմամբ):

¹ Թուղթ առ քրիստոսագօր իշխողն մեր ինքնակալութեամբ Լեւոն, ի նուաստ Ներսիսէ [Լամբրոնացւոյ], որ ի Տարսոն սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ.- Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի. Տ[եառ] ն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Տարսնի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն եւ թուղթ եւ ճառք, ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, 1865, էջ 329 (ամբողջ նամակը՝ էջ 207-48. այսուհետեւ՝ Թուղթ առ Լեւոն):

² Հայապատում, պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց. Յօրինեալ եւ հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան... Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, ՌՅԾԱ. - 1901, հ. Բ., էջ 430 յօդ. 311, ծ. 2 (այսուհետեւ՝ Հայապատում, Բ.). անշուշտ, միայն տեղեկութիւնների պակասի պատճառով Ալիշանը չգիտէր, որ Լամբրոնացին Ստեփանոսին ծանօթ էր դեռեւս իր քահանայացման 1168 թուականից եւ դեռեւս Հռոմկլայից: Գ. Յովսէփեանը (Յովս. յիշ-ք, էջ 577 ծ.) ծանօթ էր Ալիշանի այս կասկածին, այդուհանդերձ, որեւէ վերաբերմունք չի արտայայտել:

³ Մկրտիչ վ. Աւգերեան, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց..., հ. Ե., Վենետիկ, 1813, էջ 346-7. Լամբրոնացու յիշատակի օրը «Օգոստ. 9 կամ Փետր. 19 եւ կամ Յուլիսի 17», նրա վարքի իր արբիւրները՝ «Սամուէլ ծերունի ժամանակակից, Գրիգոր Սկեւուացի եւ այլք»: Աւգերեանից բերուած քաղուածքը գրեթէ բառացի տես նաեւ Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 90-1:

կորցի»ն (Հ^Կ 104) եւ «դրան սարկաւագ»ը (Հ^Կ 82) կարող են նոյնը լինել, սակայն «Ստեփանոս Տիրացու»ն (Հ^Կ 103) նրանցից տարբեր մարդ է (ԱնճԲռ. Դ. 614-7):

Սկզբից եւեթ ասելով, որ մեր ունեցած նորայայտ տեղեկութիւնները եւս հաստատում ու լրացնում են Յովսէփեանի եւ Ակինեանի տեսակէտների իրաւացիութիւնը, նախ փորձենք բացատրել այս անուանումների տրամաբանական կապը: Ստեփանոսի «ՅԱԿՈՎԲԵՅԻ» կոչումն անպայման նշանակում է ծագում՝ կարծում ենք այն վանքի անունից, ուր նա սկսել է կրօնաւորի իր գործունէութիւնը: Այդ ժամանակների ու միջավայրի այդպիսի անունով եւ աշխոյժ գործունէութիւն ունեցող վանքը, մեր կարծիքով, Լեռնային Կիլիկիայում, Վահկայ բերդից հիւսիս-արեւելք գտնուող Հաճըն (Հարզան) բնակավայրի «արեւմտեան կողմը, համանուն լեռան ստորոտը... հաստ ու ամուր պարիսպներով շրջապատուած» Ս. Յակոբ վանքն էր, որ հիմնուել է ԺԱ. դարում եւ գործել մինչեւ 1915 թ.¹: Սա գուցէ զուտ տրամաբանութեան վրայ հիմնուած ենթադրութիւն է, բայց նաև հնարաւոր ամենահաւանականն է: «Սարկաւագ» նշանակում է ընդհանրապէս «սպասաւոր եկեղեցւոյ, որ անընդմիջապէս սպաս տանի քահանայի կամ եպիսոպոսի, մանաւանդ ի սուրբ պատարագին» (ՆՀԲ, Բ., 700գ), ուստի Ստեփանոսի «ԴՐԱՆ ՍԱՐԿԱԻԱԳ» պաշտօնը, որն ունենալով հանդերձ, նա «վարդապետ», «աստուածաբանական վարդապետ» կամ «արդիւնական վարդապետ» էր, կարող է նշանակել՝ կաթողիկոսարանի ծիսա-պաշտամունքային բոլոր խնդիրների պատասխանատու (երեւի սարկաւագութիւն էր անում նաեւ կաթողիկոսի մատուցած պատարագների ժամանակ): Միաժամանակ, քանի որ այսօր իսկ որեւէ եկեղեցու քահանայի սպասաւորող սարկաւագին խօսակցական լեզուում գրեթէ միշտ կոչում են «տիրացու» («սարկաւագ»՝ խիստ հազուադէպ), ապա՝ գրաւոր խօսքում

«դրան սարկաւագ» կոչուած Ստեփանոս վարդապետին կաթողիկոսարանի առօրեայում ամենայն հաւանականութեամբ անուանել են «Տիրացու Ստեփանոս վարդապետ», եւ այս «Տիրացու» մականուն-պատուանունը գործածուել է նաեւ նրա եպիսկոպոսացումից յետոյ, որովհետեւ նա ոչ թէ սովորական, այլ՝ կենդանութեան օրօք իսկ սրբագործուած Շնորհալի կաթողիկոսի «ՏԻՐԱՅՈՒՆ»¹ էր: Ըստ այսմ՝ սխալ է Յակովբեցուն Աճառեանի տուած բնորոշումը՝ «տիրացու եւ ապա վարդապետ» (ԱնճԲռ. Դ. 617), որովհետեւ նա վարդապետ եւ Տիրացու է եղել միաժամանակ:

Այժմ կարգով ներկայացնենք եւ մեկնաբանենք յայտնի բոլոր հաղորդումները, որոնք նաեւ որոշ չափով պատկերում են ժամանակի այս նշանաւոր գործիչի կենսագործունէութեան դրուագները: Հետագայ անհարկի կրկնութիւններից խուսափելու համար նախ թուարկենք Լամբրոնացու կեանքի սկզբնական շրջանի հիմնական թուականները. 16ամեայ՝ 1168ին Հռոմկլայում քահանայացել է, որոշ ժամանակ մնացել այնտեղ, ապա՝ գնացել Սեւ լեռան վանքերը, այնտեղից 1172ին վերադարձել Լամբրոն, Շնորհալու մահից (1173 թ. Օգոստոս) եւ Գրիգոր Տղայի օծումից (Սեպտեմբեր) յետոյ, «հաւանօրէն 1174ի սկիզբները» գնացել է Հռոմկլայ, ուր «գիտուն վարդապետներու... քով... քննեալ տեղեկացաւ Հին եւ Նոր կտակարանաց իմաստից», 1175ին յիշատակուել է «տիեզերական վարդապետ» բնորոշումով, նոյն ժամանակ եպիսկոպոս է օծուել «իբրեւ արքեպիսկոպոս Տարսոնի թեմի» (Ակին. 11-22): Իրօք, 1175ին Լամբրոնացին գրել է, որ Կիւրեղ Աղեքսանդրացու Պարապմանց գիրքն ինքը կարդացել է՝ երբ «ի վարժումն իմաստից» էր (Յովս. յիշ-ք, 459), այսինքն՝ այդ ժամանակ նրա ուսումնառութիւնն աւարտուած

¹ Մանրամասները տես՝ Կիլիկիայի վանքերը, Գրեց Դկտր. Հ. Հ. Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1957, էջ 260-1: Հմմտ. ՏԲ, հտ. Գ., էջ 314:

¹ Յիշենք նաեւ, որ «տիրացու» հասարակ բառը, ինչպէս եւ «վանական»ը, «իշխան»ը եւ այլն, այդ եւ հետագայ դարերում գործածուել էր որպէս յատուկ անձնանուն, առաւել եւս՝ վերջին դարերում ստացած ծաղրա-հեգնական իմաստը չունէր:

էր, իսկ 1176ին արդէն էր «վարժեալ եւ յարբունս հասեալ» (Յովս. յիշ-ք, 406):

Յովհաննու Հանգստի վերն ակնարկուած մեկնութեան սկսուածքը հետեւեալն է. «Գիր քոյոյ պատուականութեանդ միանգամ եւ երկիցս, հա՛յր սուրբ, եհաս առ իս՝ փութացուցանող առ ի խնդիր քննութեան...» (Ակին. 155)¹, ապա՝ «Որ ամենայնիւ ես ճշմարտասէր եւ իմաստասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ, այլ եւ զմեզ ձգեցեր հաւանութեամբս ի յանդգնութիւն, ո՛վ հայր պատուական Ստեփանոս, զորոյ ի գլուխ ած շնորհն Աստուծոյ՝ զխնդրելիս, ի ձեռն տառապեալս գործարանի, ի փառս իւր եւ ի վայելս քումդ հաւատոց եւ ճշմարիտ առ աստուածաբանս սիրոյ... փութացեալ միայն հնազանդութեամբ որդիականս հպատակութեամբ՝ պատճառ նիւթեալ իմաստնոյդ՝ առ եւ սորին իմաստութիւն բարձրանալ»: Ալիշանը կարծում է, որ սա «հարկ է մի յառաջին երկանց վաղահաս մտացն լինել, զի լոկ Ներսէս կոչէ զինքն եւ գորովանօք բարբառի առ դաստիարակն եւ բազում պատուով, որ եւ թուի գոլ մի ի նշանաւոր վարդապետաց ժամանակին վանահարց» (Միսուան, 89): Ըստ այսմ, թէեւ Գ. Յովսէփեանը բնագրային-յիշատակարանման այս հատուածը դրել է Յովհաննու Յայտնութեան թարգմանութեան 1179 թ. յիշատակարանից յետոյ (Յովս. յիշ-ք, 481-2), բայց Հանգստի Լամբրոնացու մեկնութեան գրուելու ժամանակը պէտք է մօտ լինի նրա ուսումնառութեան վերջերին՝ 1172ին:

Գրիգոր եպիսկոպոս (ապագայ կաթողիկոս) Ապիրատն իր հորեղբայր Ներսէս Շնորհալուց նուէր է ստացել Սեբաստիայում 1066 թ. գրուած մի Աւետարան, որ «ես՝ տէր Գրիգորիս,

¹ Հմմտ. նաեւ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Զ., Պատմադիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Ճեմճեմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 930, 998, 1009 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ եւ փակագծեալ յղելու ենք «Յուցակ Վենետիկի, Զ.» ձեռով. յիշատակելու ենք նաեւ նոյն կազմողի՝ հտ. է. (Տօնապատճառ - Ժողովածոյ, Մատենադիրք Հայոց. Վենետիկ, 1996):

ծառա ծառաից Քրիստոսի, եղբաւորդի տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց եւ որդի Զաւրավարի, ետու վերըստին նոր՝/ոգել արտաքուստ կուսէ զաստուածաին Աւետարանս՝ գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամ[ը]ք պատուականաւք, ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ, ի ձեռն աստուածաբանական վարդապետի Ստեփանոսի՝ դրան սարկաւազի տեառն իմում, որ եւ վասն անմոլար ճանաչելոյ կոչի սա Յակոբցի², ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, նախ եւ առաջին հոգեւոր տեառն իմոյ Ներսէսի կաթողիկոսի, որ եւ զսոյն իսկ զԱւետարանս շնորհեաց ինձ ի զբաւսանս եւ ի խրախճանութիւնս հոգեւոր, այսու զուարճանալ եւ մի՛ պատրանաւք անցաւոր կենցաղոյս» (Յովս. յիշ-ք, 575-6)³: Թէեւ յիշատակարանն անթուական է, սակայն ակնյայտ է, որ Ապիրատն Աւետարանն ստացել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, 1166-73 թթ. ընթացքում՝ «երբ նա կաթողիկոս էր, աւելի հաւանական վերջին տարիներին» (Յովս. յիշ-ք, 576), կազմը Ստեփանոս Յակոբեցու ձեռքով զարդարել է տուել դրանից յետոյ եւ 1194 թ. առաջ՝ երբ այն նուիրել է Լամբրոնի եւ Պապեռոնի տէր Բակուրան իշխանին (Յովս. յիշ-ք, 581-6). Յովսէփեանը յիշատակարանը դրել է 1193 թ. ներքոյ, բայց գրեթէ վստահ ենք, որ նորոգում-վերակազմումը եւս եղել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին. ըստ շարադրանքի՝ Ստեփանոսը «դրան սարկաւազ» է, ոչ թէ՛ «էր», ինչպէս կայ յաջորդ յիշատակութեան մէջ:

¹ Մինչեւ այստեղ ուղղագրիժ երկաթագիր, շարունակութիւնը՝ բոլորգիր:

² Ապագայ կաթողիկոսն ըստ երեւոյթին այլբանել է. «Յակոբցի» է, որովհետեւ, Յակոբ անունով առաքեալների նման, Քրիստոսի հաւատի եւ ուսմունքի մէջ անմոլար-անշեղ է:

³ ՄՄ ձեռ. Հ^ր 311, 217բ. ձեռագրիս բոլոր յիշատակարանները, մանրամասն ծանօթութիւններով, տե՛ս Յովս. յիշ-ք, 247-50, 411-2, 575-80, 581-6. նրանց քննութիւնը տե՛ս Գարեգին Յովսէփեան, Նախնեաց յիշատակներ.- Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի պատմութեան, հտ. Ա., Երեւան, 1983, էջ 64-81. Հմմտ. Հ. Ն. վ. Ակինեան, Սկեւոյի Աւետարանը 1197 թուականէն Լկովի Հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ, Վիեննա, 1930, էջ 22:

Գրիգոր գրիչը 1173 թ.՝ Շնորհալու օրօք սկսելով եւ նրա մահից (Օգոստոս) յետոյ աւարտելով, նոյն Շնորհալու սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար Սկեւռայում գրել է մի Աւետարան, ուր խնդրել է յիշել. «զայնոսիկ, որք աւժանդակ եղեն գրչիս ի գրութիւն սորա, մանաւանդ զարդիւնական վարդապետն զՍտեփաննոս, որ դրան սարկաւագն էր Ներսիսի հայրապետի» (Յովս. յիշ-ք, 446)¹: Նկատենք՝ այս ժամանակ Համբրոնացին եւս Սկեւռայում էր, ուր նո՞յն Գրիգոր Մլիճեցի՞ն նրա համար գրել եւ ծաղկել է հանրայայտ ՄՄ Հ՞՞ 1568 Նարեկը:

Գ. Յովսէփեանը կարծում է, որ այս Ստեփանոսը «ամենայն հաւանականութեամբ... նոյն է Ներսէս Շնորհալու կողմից՝ իր կեանքի վերջին տարիներին՝ միութեան խնդրի առթիւ դէպի Արեւելք ուղարկուած Ստեփանոս վարդապետի հետ» (Յովս. յիշ-ք, 577)²: Այս ենթադրութեանն աւելացնենք նաեւ մերը. շատ հաւանական է, որ այս նոյն Ստեփանոսի պատուէրով գրուած լինի Շնորհալու հետեւեալ գործը. «Մեկնութիւն Դաւթի Ֆիլիսոֆայի, որ ի կատարումն նորին տառի, որ վասն փորձանաց իմաստութեան, ասացեալ տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի, ի խնդրոյ ումեմն Ստեփաննոսի սիրողի իմաստութեան»³:

Ներկայացուած բոլոր հաղորդումներից իմանում ենք, որ Ստեփանոս Տիրացուն Հռոմկլայում գործել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, որի վերջին՝ 1173 թուականին եղել է նաեւ Սկեւռայում. այս նոյն տարում նա յիշատակ-

ւում է որպէս «վարդապետ», բայց չի բացառում, որ դրանով շեշտւում է նրա «գիտնական-վարդապետ» լինելը, այսինքն՝ մինչ այդ կարող էր դեռեւս Շնորհալու ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուած լինել, որից յետոյ միայն հնարաւոր էին մեր դիմանկարի վրայ առկայ մակագրութիւնները: Մեր պատառիկի մայր ձեռագրի անթուական յիշատակարանն այս ամէնին աւելացնում է, որ նոյն տարիներին նա եղել է Սեւ լեռների Բարսղի անապատում, ուր նրա առաջնորդ եղած լինելը կարելի է համարել հաւանական ենթադրութիւն եւ աւելացնել յաջորդ հաւանական վարկածը. կաթողիկոսարանի «դրան սարկաւագ» է եղել Շնորհալու կաթողիկոսութեան ո՛չ ամբողջ ընթացքում, հանրայայտ գիտնականի եւ իմաստասէրի իր համբաւով 1168ի շուրջ երեւի արդէն Բարսղի անապատի վանհայր էր, ուստի եւ Շնորհալին Համբրոնացուն Հռոմկլայից այնտեղ է ուղարկել՝ հէնց Ստեփանոս Տիրացուից ուսում առնելու համար:

***

Այդուհետեւ ուղիղ քառորդ դար Ստեփանոս Տիրացուի մասին որեւէ աղբիւրում յիշատակութիւն չկայ. նրա մասին վերստին, այս անգամ՝ բաւական մանրամասն, պատմում է 1198 թ. գրուած մի ձեռագրի՝ ժամանակ անց գրուած ընդարձակ յիշատակարանը. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւէրով Վասպուրականից Հռոմկլայ գնացած «Տիրացու Ստեփանոս անունով ձեռունի քահանայ»ի պատուէրով՝ իր հետ նոյն Հռոմկլայ գնացած «Յակոբ անունով ճարտար ընդօրինակողը» գրել է Կաթողիկեայ թղթերի Ներսէս Շնորհալու մեկնութեան մի օրինակ, որ «կը գտնուի Մխիթարեանց մատենադարանն ի Վենետիկ»¹: Նախ նկատենք, որ ըստ նորագոյն մի հրատարակութեան² Ներսէս Շնորհալին Կաթո-

¹ Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ. դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մաթեոսեանի, Երեւան, 1988, էջ 213, Հ՞՞ 231 (այսուհետեւ՝ Ե-ԺԲ. դդ.). ձեռագիրը եղել է Տիրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցում, յիշատակարանը գրառել է՝ Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, Գրեց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց, [Մասն Բ.], Կ. Պոլիս, 1884, էջ 442-4:

² Այս դեսպանագնացութեան մասին տե՛ս Ազգապատում, Ա, յօդ. 985 էջ 1679, յօդ. 996 էջ 1697, յօդ. 997 էջ 1698:

³ Մխիթարեանց Վենետիկի ձեռ. Հ՞՞ 728/1299 (Ժէ. դ.), 75բ-84բ. տե՛ս Վենետիկ, է., էջ 507-8:

¹ [Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան], Պատմութիւն Հայ հին դպրութեան (Դ-ԺԳ. դար), Բարձրագոյն դպրոցաց համար... Վենետիկ, 1932, էջ 634:

² Ս. Գրքի Հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, Պատրաստե-

դրկեայ թղթերի մեկնութիւն չի հեղինակել, սակայն Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանում կայ նրա այդ երկի վեց ամբողջական եւ մէկ մասնական, ընդհանուր հաշուով՝ հոթ օրինակ - ա. Հ^մ 1462/1063, 1198 թ., բ. Հ^մ 656/1065, 1291-1302 թթ. գ. Հ^մ 951/1069, 1335 թ., դ. Հ^մ 1381/1087, ԺՁ. դ., ե. Հ^մ 1202/1343, 1312 թ., զ. Հ^մ 401/1348, 1720 թ., է. Հ^մ 1098/1214, ԺԴ. դ. (մասն)¹. ապա՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերի մէջ թուուցիկ փնտրտուքով պարզել ենք եւս երկուսը²:

Տիրացու Ստեփանոս եպիսկոպոսի համար Յակոբի գրածը վերի թուարկման առաջին՝ պահպանուած հնագոյն ձեռագիրն է՝ Հ^մ 1462/1063, ուստի նրա նորատիպ նկարագրութիւնից (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 607-14) քաղուած ենք մեր խնդրի համար կարեւոր տեղեկութիւնները, ըստ հարկի բերելով նաեւ յիշատակարանների նախորդ հրատարակութիւններին³ ծանօթութիւնները, իսկ քաղումներից յետոյ աշխատելու ենք պարզաբանել նրանց առթած խնդիրները եւ հարցերը: Զեռագրի արտաքին յատկանիշներն առաջնային կարեւորութիւն ունեն. Մխիթարեան միաբանութիւնն այն «1791էն

առաջ ընդունած» է «Տիարպէքիրէն»։ ունի 25x17,5 չափսի դեղնաւուն, հաստ եւ ամուր թղթի 276 թերթ, 30 պրակ՝ 10ական թերթով (վերջինը՝ 7)¹, գրադաշտը 19x12,5 չափսի, երկսիւն, էջում՝ 23 տող, գիրը՝ «բոլորգիր ընտիր եւ մեծ, նման երկաթագրի. շատ անգամ գիրը կը փոխուի, որովհետեւ այլեւայլ գրիչներ կ'օգնեն գլխաւոր Յակոբ գրչին»: Ունի հին նորոգում, կորսուած առաջին թերթի փոխարէն գրուել է նորը, ձեռագիրը չենք տեսել եւ չգիտենք՝ կազմն սկզբնականն է, թէ՞ հետագայի: Սկզբնատառերը եւ սկզբնատողերը սեւ (ո՛չ կարմիր) թանաքով են (Հնութեան նշանակ). Ծնորհալու մեկնութիւնից բացի ունի նաեւ Ս. Սարգսի Պատմութիւնը, որից առաջ՝ 254ա ունի «խաչ մը, 16x13,6 մեծութեամբ, հիւսած կանաչ եւ մանիշակագոյն ոլորուն երիզով, գրուած նոյն ոճով հիւսուած վեց աստիճանով պատուանդանի վրայ, խաչին վերեւ կայ կիսախորանի ոճով զարդ մը: Ստորեւ գրուած է «ԶՍտեփանոս վարանեալս խորհ// յիշողն յիշեալ//»: Նախնական եւ եզական ոճով գծագրութիւն մըն է» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 607):

Գրչութեան ընթացքում Յակոբ գրիչը գրել է չորս յիշատակագրութիւն. Յակոբի թղթի մեկնութեան վերջում (45ա) Քրիստոսին խնդրում է՝ «զարգարեա՛ ի շուք շնորհի անմարմնոցն՝ տեսաւորեալ զսուրբ հայրս մեր զտէր Ստեփաննոս» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 613), Պետրոսի երկրորդ թղթի վերջում (123ա) խնդրում է յիշել «զմեծ գիտնական եւ զվսեմափայլ առաջնորդ» Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին, «յորոյ աւերինակէ՛ գրեցաւ գիրքս այս»։ իսկ այս «հոգեշահ

ցին՝ եզնիկ եպս. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, [Երեւան], 2002:

¹ Տե՛ս Յուցակ Վենետիկի, Զ. էջ 607-14, 619-20, 639-41, 725-6. Յուցակ Վենետիկի, է., էջ 628-30, 661-2, 91 (ձեռագրերի կրկնակի համարներից առաջինները գոյքահամարներն են, երկրորդները՝ ցուցակիներ). գործի խորագիրը եւ սկզբնատողը (ըստ Հ^մ 656/1065թ)՝ «Հաւաքումն մեկնութեան եւթանցունց թղթոցն կաթողիկէից. Նախագրութիւն թղթոյն Յակոբայ - Արգարն Յակոբ էր ըստ մարմնոյ եղբայր Տեառն մերոյ...», անշփոթելի են նոյն թղթերի՝ Սարգիս Ծնորհալու մեկնութեան հետ. հմտ. Ս. Գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, էջ 103:

² Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1407 (1596 թ.), 1ա-236ա, Հ^մ 1373 (Ժէ. դ.), 1ե-236ա:

³ «Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» խորագրով յիշատակարանն առաջին անգամ հրատարակել է Ղ. վ. Ալիշանը՝ Հայապատում, Բ., 441-3 յօդ. 311. այստեղից այն արտատպել են՝ Յովս. յիշ-ք, սիւն 609-14, Հ^մ 277 եւ Ե-ԺԲ. դդ- յիշ-ք, էջ 293-5, Հ^մ 294 (վրիպմամբ՝ Մեկնութեան հեղինակ է կոչում Սարգիս Ծնորհալուն):

¹ Պրակահաշիւը թերի կամ սխալ է. ըստ արձանագրուածի՝ ձեռագիրը պէտք է ունենար 29x10+7=397 թերթ, ուրեմն՝ կամ նրանից պակասում է 297 - 276՝ 21 թերթ, կամ պրակների թերթաքանակն անկանոն է:

² Անհաւանական չէ, որ սա եթէ գործի հեղինակ Ներսէս Ծնորհալու ինքնագիր չէր, ապա գոնէ գրուել էր նրա հսկողութիւն-սրբագրութեամբ, որ նշանակում է վենետիկեան այս «Ծնորհալի Ա.» ձեռագիրը եթէ պակասաւոր չէ, ապա բնագրի ապագայ հրատարակութիւնը կարող է հիմնուել միայն սրա վրայ:

առաքելական» մատեանի ցանկացողն է «տէր Ստեփաննոս արդիւնատր գիտնական, որ և Տիրացոյ յորջորջի, եւ ետ գրել ըստ հոգւոյ որդեկի իւրոյ Յակովբա, ի վայելումն անձին եւ ի յիշատակ հոգւոյն...» (Յուլցակ Վենետիկի, Զ., 612):

272ա էջից սկսուող գլխաւոր յիշատակարանի սկզբում Յակոբը իրեն «մինչեւ ի վերջին գիծս» հասնելու արժանացնելու համար նախ ըստ կարգի փառաբանում է սուրբ Երրորդութեանը, ապա՝ «Թէպէտ եւ այլ ձեռամբ գրեալ յայլոց, որ երեւիդ ի սմա, այլ եւ զայն պատճառն ցուցից ձերում կատարեալ իմաստից ընթերցողացդ»։ Եւ փոքր անց բացատրում է՝ «Եւ ի շարագրելն իմում անդ՝ գային առ իս այլ ոմանք եւ հոգաբարձու եղեալ առ իս՝ աւգնել կամեցեալ, գրէին եւ նոքա, որպէս եւ երեւիդ» (Յուլցակ Վենետիկի, Զ., 609-10), մի յիշատակագրութեան մէջ էլ խնդրում է յիշել «Մխիթարայ սիրելի եւ հոգեւոր եղբաւր մերոյ... որ առիթ եղեւ մելանիս, զի այժմ է ըստ կամաց իմո[ց]» (28ա՝ Յուլցակ Վենետիկի, Զ., 614. իրեն օգնական էր տրուել, եւ պատրաստել է թանաքը): Այս հաղորդումները պարզում են խմբովին կամ տարբեր մարդկանց համագործակցութեամբ ձեռագիր պատրաստելու ո՛չ եզակի, բայց հին եւ շատ ուշագրաւ փաստ-եղանակներ. եւ քանի որ խնդիրը վերաբերում է Հռոմկլայի՝ կաթողիկոսարանի գրչութեան արհեստանոցին, ապա պէտք է միայն ափսոսալ, որ նկարագրութեան մէջ մանրամասնուած չէ՝ քանի՛ այլ ձեռքի գիր կայ ձեռագրի մէջ, ամբողջական պրակնե՞ր են գրուած այլոց ձեռքով, թէ՞ միայն էջեր¹:

Իր պատուիրատուին բնորոշում է՝ «զպարծանս բնաւին մանկանց նոր Սիովնի եւ զծաղիկ եկեղեցւոյ, եւ զպսակ ամենայն գիտնական եւ վարժ վարդապետաց՝ զերեքերաննեանն

¹ Առաջին դէպքում ենթադրելի էր լինելու, որ դադափար օրինակը կազմուած չէր, եւ տարբեր գրիչներ օրինակում էին առանձին պրակներ (գրչութեան մեծ կենտրոններում կիրառուող եղանակ, որով միանգամից կարող էին գրել անհրաժեշտ քանակի մի քանի օրինակ), երկրորդ դէպքում պէտք է մտածել, որ օգնողները գրել են հիմնական գրչի հանգիստ-դադարների ընթացքում:

զտէր Ստեփաննոս, մականուն Տիրացոյ», որը «մեծաւ թախանձանաւք եւ զովասանական նամակաւ» Գրիգոր կաթողիկոսի կողմից «կոչեցեալ լինէր ի Կլայն, զոր Հոռոմ կոչեն», իսկ նա «հնազանդեալ հոգեւոր հրամանացն, ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ զձերութիւն կամ զինչ եւ իցէ, այլ որպէս վայել էր իւրում զուարթ և զուարճաձաղիկ ալեացն, խլու¹ եւ հպատակ եղեւ վեհին եւ սիրալիր կոչողին, յուղի անկեալ պատրաստեցաւ առաջիկա ճանապարհին, ընդ իւր տարեալ եւ զիս, եւ բազում աւթեւանաւք զանց արարեալ, հասաք ի բաղձալին, եւ ի տեսանելն գիրեարս՝ մոռացաք զաշխատութիւն» (Յուլցակ Վենետիկի, Զ., 610), Ստեփաննոս Տիրացուն «ի լինելն» այնտեղ «ետես զգիրքս զայս եւ փափաղեաց, որպէս ընդդէմ ծաղկանցն՝ գործողն քաղցր եւ ախորժ ճաշակացն, սապէս եւ հայրս իմ ըստ հոգւոյ հրամայեաց շարա[յ] արել ի քարտիզի զտեսիլ մաքրեցելոյն ի կրական ախտից՝ որ ի մեզ, եւ զկաթողիկէիցն թուղթ, զոր բացայայտեալ էր իմաստուն եւ հանճարեղս (բառ մը ջնջուած)² եւ զՊատմութիւն սրբոյ վկաին Քրիստոսի Սարգսի զաւրավարի»:

Ընդունուած եւ բնական է, որ գրիչը պատուիրատուին, այս դէպքում՝ նաեւ աշակերտն ուսուցչին («հայրս իմ ըստ հոգւոյ») եւ փոքրաւորն իր մեծաւոր-կախկոտսին («իմում տեսունս»), պէտք է որակէր զովաբանական ածականներով, սակայն Յակոբի գործածած որակումները սովորականից վեր են եւ չափազանց հիացական ու մեծարող. նկատի ունենալով քաղմանս՝ Ստեփաննոսի անուանը նախորդող մասը, նաեւ վկայակոչելով Գ. Զարբհանելանին՝ «զովութեամբ կը յիշէ զսա նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին, բայց յանուանէ գրաւոր գործ մը չի յիշուիր Ստեփաննոսի»³, ամենահաւանականը հա-

¹ Հայապատում, Բ., 441. ծ. 5՝ «Այսպէս գրուած էր՝ վանցի արտասանութեամբ, փոխանակ հլու գրելոյ»:

² Հայապատում, Բ., 441. ծ. 6՝ «Պակասի անունն, որ է Ս. Ներսէս Ծնորհայի, նոյն ինքն է եւ յիշեալ Ս. Սարգսի պատմութեան հեղինակն»:

³ Հ. Գ. վ. Զարբհանալեան, նշ. աշխ., էջ 702:

մարում ենք այն, որ Ստեփանոսը եղել է բնատուր տաղանդով օծտուած եւ արդիւնաշատ ուսուցիչ-մանկավարժ:

Ապա՝ «Եւ զկնի աւուրց այլ ճանապարհ առաջի եղաւ իմում տեառնս եւ կաթողիկոսին Հայոց, զի կոչեցեալ եղեն¹ ի Լեւուինէ, որ յաժմ զվաղընջուցն ի մերմէ ազգէս եւ զընկեցեալն յերեսաց տեսողէն զթագաւորականն, զոր ունէին Հայք, սա միայն ստացաւ զաւգոստոսական եւ զծիրանափայլ պատմութեանն եւ ընկալաւ աւծումն, որպէս զմեծն Տրդատ, կամակցութեամբ արիական ազգին յունաց², բերեալ նմանչան զխաչանիչ թագն»։ ապագայ թագաւորը կաթողիկոսին «պատուասիրաբար» կանչել էր, որպէսզի «աւծցէ զնա սրբարար եւ մաքրագործակ մեռոնաւն եւ պսակեսցէ զգլուխն խաչանչան դրոշմաւ»։ Շարունակում է՝ «Եւ Հոգեւոր տէրն ընդ իւր տարեալ զիմ տէրն՝ յաղագս անհաս գիտութեանն եւ կատարեալ իմաստութեանն եւ անարատ մաքրութեանն եւ հռչակաւոր եւ բարի անուանն, որ ի տղայական տիոցն մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւն առ դուրս իմաստութեան դեգերեալ... որպէս արդիւնական վարդապետս եւ տէրս իմ՝ որպէս զարեգակն փայլեալ ի մէջ իւրոցն նմանեացն, զի զոր աւերինակ յաստեղս զարեգակն, որպէս եւ ի բնաւ իմաստունս երեւեալ, զի այս զգալի արեգակնս գտեսանելի աշխարհս

¹ Հայապատում, Բ., 442. ծ. 1 «Ի Հոռովկայէ կոչուեցան յարքունիս Լեւոնի Ա.». Հմմտ.՝ Սիսուան, էջ 471. Թագադրութեան հանդէսին՝ «չէիք երկբայել, զի գոյին եւ բազում այլ եպիսկոպոսք՝ ի մարզից Հայոց Մեծաց՝ հրաւիրեալք, թէ եւ ոչ էր մարթ ամենայն եպիսկոպոսաց համահաւաքել, ըստ Կիրակոսի. որպիսիք են, յիշեալն ի սմանէ Անանիա եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, եւ յայլմէ յիշատակագրէ՝ Ստեփանոս՝ Տիրացու մականուանեալն՝ արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ... Յայտ է թէ ընդ սոսին՝ առնոյր տանէր ընդ իւր կաթողիկոսն՝ եւ զեպիսկոպոսունս Հայրապետանոցի տան իւրոյ, եւ զաւագ երիցունսն եւ զպաշտօնեայս՝ զուգակցել ընդ համօրէն ուխտի եկեղեցեացն Սիսուանայ, սրբազնագոյն իմն եւ մեծագոյն քան զյոգունս յաշխարհախոյժմբ ժողովոցն Հայոց՝ կազմելով յայսմ հանդիսական աւուր, յետ բազում եւ երկար աւուրց եւ ամաց դադարման այսգունակ հանդիսափայլութեանց»:

² Հայապատում, Բ., 442. ծ. 2 «Սխալմամբ գրուած է, փոխանակ Ֆռանգաց»:

լուսաւորէ, իսկ սա՝ զհոգի եւ զմարմին առհասարակ ճառագայթածեւ յաւրինէ: Այս արեգակն զբոյս եւ զտունկ ատոքացուցանէ, իսկ սա՝ զմտաւոր եւ զիշխանականն առ երկնիւքն բարձրացուցանէ: Այս արեգակն զժալսահոտ¹ եւ զխոնաւուտ վայրս սարաւատեալ ցամաքեցուցանէ, իսկ սա՝ զնեխութիւն եւ զաղտեղութիւն հոգւոց եւ մարմնոց հրացայթ եւ լուսատեսակ գործէ... սա՝ զմոլորեալս յուղիղ եւ բարի ճանապարհէն անվեհեր եւ անմոլար առ երկնա[յ]ին եւ խաղաղ նաւահանգիստն Քրիստոս հասուցանէ, զոր մաղթեմք... յարամնաբար մնալ մինչեւ ի խոր եւ խորին ծերութիւն, եւ յետ աստեացս՝ յաթոռս առաքելոցն եւ ի տաղաւարս մարգարէիցն...» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 611): Ապա խնդրում է. «Եւ զիս՝ զտառապեալ Յակովբ՝ զսակաւ աշխատողս, եւ զամենաբարի զհարազատն իմ զՅովաննէս, զընտիրն ի բեմբականս եւ զանյաղթ յերաժշտականս եւ զանճանճրոյթն ի գրչութեանն Խոնջ (իմա՝ խոնջ՝ Գ. Տ-Վ.) եւ զգովելին յամենայն բարեճեւութիւն, եւ զԳիորգ եւ զԾնողսն իմ բարի մասին արժանի արարէ՛ք յիշմամբ... ընդ նմին եւ զամեներջանիկ կրանաւոր եւ զբարի հոգի զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից եւ զհաւատարիմ եղբարս՝ զԴաւիթ եւ զՍարգիս հանդերձ [այլովք] յիշեսջիք ի Քրիստոս զկազմող գր[ոցս]»²:

«Եւ գրեցաւ ի Ոնէ. (1198), լուսերանգ եւ հրաշապատում ճառս առաքելագիծ մատենին՝ բազմազան բարութեամբ եւ իմաստութեամբ լցեալ, զոր Տէրն մեր եւ Աստուած վայելել տացէ տէր Ստեփանոսի, մականունն՝ Տիրացու, բազում ամաւք, խաղաղական կենաւք եւ առողջ մնալ հոգւով եւ մարմնով, եւ իւր ժառանգին՝ տէր Սարգիսին նորրնձայ եպիսկոպոսի՝

¹ Հայապատում, Բ., 442. ծ. 3 «Այս տեղ այլ իս փոխանակ ժահահոտ գրելու»:

² Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 611 կարդացել է. «զամեներջանիկ կր[աւնալ]որ եւ զբարի հոգի զհայր Յակ[ովբն] Այր[րի]վանից եւ զհաւատարիմ եղբա[յրն] զԴաւիթ եւ զՍարգիս հանդերձ [...] յիշեսջիք ի Քրիստոս զկազմող Գր[իգոր]»: Իրական կազմողը երեւի Սարգիսն է, այլեւ ակնյայտ է, որ ձեռագիրը կազմուել է Ս. Խաչում, ո՛չ Հոռովկայում:

բարի եւ իմաստուն պատանեկի, զոր ընտրեաց եւ կացոյց¹ իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց եւ ամենայն գոյից բա[զում] եւ պէսպէս պնդութեամբ, կտակաւ եւ գրով, կամակցութեամբ եւ յաւժարութեամբ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ համաւրէն քահանայից եւ ///անց, այլ եւ դատաւորաց եւ իշխանաց Շամիրամաշէն² /// քաղաքի եւ այլ գեաւդից եւ ///այ...» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 612): Զեռագրի վերջին՝ 276բ էջին ունի հետեւեալը. «Եւ ընդ աւանդել հոգւոյն տիւ եղեւ³, ա՛յ, վա՛յ հազար բերանով զյետ մնացեալս, որ զրկեցաք ի քաղցրահոս յաղբիւրէն եւ յոլորտածաւալ ճառագայթիցն, զի ի մեծի երկշաբաթոջս խաւարեցաւ [արեգակնս] մետուղիեան /// տէր Ստեփաննոս մականուն Տիրացու /// Ա. թու» (Յուցակ Վենետիկի, Զ., 614)⁴:

Փորձենք Հնարաւոր չափով պարզաբանել շատ արժէքաւոր այս յիշատակարանի առաջացրած հարցերը.

ա. Շարագրանքի սկիզբը գրուած է անցեալ անկատար (անցեալ ներկայ) ժամանակով. Հռոմկլայ հրաւիրուելը՝ «կոչեցեալ լինէր», այլոց՝ իրեն օգնելը՝ «գային առ իս... գրէին», ապա՝ անցեալ կատարեալով. «այլ ճանապարհ առաջի եղաւ», որովհետեւ թագադրման հանդէսին մասնակցելու համար «կոչեցեալ եղեն» Տարսոն: Ստացողի գովաբանման ընդար-

¹ Հայապատում, Բ., 442 կարդացել է «կառոյց» եւ ծ. 5՝ «Հաւանորէն կացոյց պիտի ըլլար»:

² Հայապատում, Բ., 442, ծ. 5՝ «Որ է Վան քաղաքն»:

³ Հայապատում, Բ., 442, ծ. 9՝ «Անշուշտ շարունակուած էր Ստեփաննոսի վարքն, որ գրոց հնութեամբ կորսուեր է, եւ միայն մահուան յիշատակն է մնացեր»:

⁴ Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 614 կարդացել է. «Եւ ընդ (...) սը ել հոգ (...) եղեւ, ա՛յ (Աստուծո՞յ) զայն ո... բերանով զյետ մնաց[եալ]քս, որ զրկեցաք ի քաղցրայոյս յաղբիւրէն եւ (...) տած աւ (...) ճառագայթիցն, զի ի մեծի երկշաբաթոջն խաւարեցաւ (...) եան (...) Տէր Ստեփաննոս մականուն Տիրացու /// ա թու»: Ըստ՝ 271բ էջի հետագայ յիշատակագրութեան (գրիչ՝ Յոհաննէս) ՈՂԵ. - 1246 թ. «Սոսթանեսա» անունով մէկը «զգիրքս զայս» գնել է ի յիշատակ իր, ծնողների եւ «գաւակացն... Յորդանէին եւ Փռանկաշին եւ որ լինելոցն են» եւ իր ամուսին «Մարիամու» եւ նրա ու իր կենդանի եւ ննջեցեալ հարազատների (Յուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 614):

ձակ մասն աւարտուում է խնդրանքով՝ յիշելու իր միաբանակիցներին, յատկապէս՝ «զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից», որ, անշուշտ, յաջորդող մասում յիշուող «Սուրբ Խաչի» անապատն է: Ապա նշում է ձեռագրի գրչութեան թուականը՝ ՈՒՆԷ. (1198), Տիրացուի կողմից Սարգիս նորընծայ պատանի եպիսկոպոսին «իւր փոխան եւ տեսուչ» նշանակելու եւ այդ՝ Շամիրամաշէնի (Վանի) ամբողջ ժողովրդի ու հոգեւորական եւ աշխարհական իշխանաւորների կողմից հաստատել տալու փաստի արձանագրմամբ, վերջացնում է նոյն Սարգիսն ուղղուած բարեմաղթանքներով:

Ըստ այս ամէնի պարզ է միայն այն, որ ձեռագիրը 1198 թ. գրուել է Հռոմկլայում՝ «ի շարագրին իմում անդ», սակայն անյայտ է մնում, թէ՛ ե՛րբ է Տիրացու եպիսկոպոսը գնացել Հռոմկլայ (նոյն 1198ի՞ն, թէ՞ աւելի վաղ), ե՛րբ է վերադարձել այնտեղից, ապա՝ ե՛րբ է գրուել յիշատակարանը: Միաժամանակ՝ ակնյայտ է վերջինիս գրուելու տեղը՝ Վասպուրականի Ս. Խաչի վանքը (ո՛չ Հռոմկլան՝ ինչպէս կարծել է Ե-ԺԲ. դդ-ի յիշ-ք, էջ 293): Տիրացուի մահուան արձանագրումն արուած է գլխաւոր յիշատակարանից տարբեր յիշատակագրութեամբ, որի վերջը, ցաւօք, եղծուած է, ուստի խնդրական է մնում նաեւ նրա մահուան տարին. թէ՛ եւ առ այս գրուել է՝ «վախճանած 1200ին» (Ակին. 22) եւ յղուած՝ Յովս. յիշ-ք, 612-4, սակայն այս էջերում չկայ ոչ միայն որեւէ թուական, այլեւ՝ Տիրացուի մահուանը վերաբերող որեւէ ծանօթագրութիւն, իսկ անուանացանկի նրան վերաբերող մասում (Յովս. յիշ-ք, 1129), կրկին՝ առանց որեւէ ծանօթութեան կայ խաչանիշով «1202 թ.»: Վերջինս հիմնուած է յիշատակարանի աւարտին՝ «Տիրացու /// Ա. թու» վերաբերող՝ Ալիշանի հետեւեալ դիտարկման վրայ՝ «Անշուշտ մահուան թուականն է, որոյ միայն այդ Ա. վերջի թիւն որոշ կ'երեւի¹, եւ գուշա-

¹ Ս. Ղազարում 2004 թ. սեպտեմբերի 30ին ձեռագրի 276բ էջին մենք եւս յստակ տեսանք այդ «ա. թու»ն, սրանցից առաջ նշմարուող եւ «ճ»ի նման պատկերի տպաւորութիւն տուողն աւելի շուտ նորոգուած թերթի հին եւ նոր մասերի կցումների պատկերն է, այսինքն՝ գիր չէ:

կուրի որ առջի թիւերն էին ՈՄ. կամ ՈԿ., որ է 1202 կամ 1212 թուական Բրիտանի, հաւանօրէն առաջինն» (Հայապատում, Բ. էջ 443, ծ. 1): Ալիշանն ըստ ամենայնի տրամաբանական հաշիւ է արել՝ 1198ին ծեր էր, ուրեմն մահը կարող էր պատահել գուցէ 1202ին (ո՛չ 1212ին): Մէկը թէ միւսը՝ քանի դեռ նոր տեղեկութիւններ չունենք, պէտք է Ստեփանոս Տիրացուի մահուան թուական ընդունենք այս 1202ը, ապա՝ ենթադրենք, որ յիշատակարանը գրուել է 1199ից՝ Հռոմկլայից վերադառնալուց յետոյ եւ 1202ից առաջ, գուցէ նախընտրաբար 1200ին:

ՍՈՒԲԲ ԽԱԶ անապատը անպայման Շամիրամաշէն-Վանին մօտ էր, այլապէս Տիրացուն կարիքը չէր ունենայ Սարգիս նորընծայ եպիսկոպոսին իր փոխարէն նրա «տեսուչ» նշանակելը հաստատելու Վանի ժողովրդի «կամակեցութեամբ եւ յաւժարութեամբ»: Այս անուններից մակաբերելով, Գ. Զարբհանալեանը Տիրացուին կոչել է «Վարազայ կամ անոր մօտ Խաչի վանաց առաջնորդ»¹, Ալիշանը՝ «արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ» (Միսուան, 471) կամ «եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» (Հայապատում, Բ., 441), Աճառեանը՝ «Վարազայ վանահայր» (ԱնձԲռ. Դ., 617), Ակինեանը՝ «Վասպուրականի Ս. Խաչ վանքի առաջնորդ» (Ակին. 22), Ոսկեանը յիշատակարանիս «անապատիս Ս. Խաչի» դարձուածը մեկնաբանել է՝ «բայց կարծեմ այս տեղ Ս. Խաչ ըսելով աւելի Վարազի Ս. Նշան վանքը հասկնալու է»²: Այս անորոշութեան, աւելի ճիշտ՝ շփոթի պատճառն այն է, որ «Սուրբ Խաչ» կամ «Սուրբ Նշան» անունով վանքեր եւ եկեղեցիներ թէ՛ ընդհանրապէս Հայաստանում եւ թէ՛ Վասպուրականում շատ են եղել: Վասպուրականում Ս. Խաչ (Ս. Նշան) անունն ունէին նաեւ

Աղթամարի եւ Վարազայ վանքերի մայր եկեղեցիները, բայց եթէ խօսքը նրանցից մէկի մասին լինէր, հազիւ թէ չգրուէր նաեւ նրանց առաւել յատկանշական՝ Աղթամար կամ Վարազ անունը (նշանաւոր Ապարանից Ս. Խաչը Մոկսում էր՝ Վանին մօտ չէր): Ուրեմն՝ Տիրացուն «դէտ եւ տեսուչ» էր այն թեմի, որի առաջնորդանիստն էր՝

«Ս. ԽԱԶԻ ՎԱՆ-ՔԸ. Վանի դաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը, քաղաքէն գրեթէ մէկ ժամ հեռու, Կուռուպաչ կամ Խուրուպաչ¹ հայաբնակ գիւղի մերձ, բլուրի մը գագաթին... կը բաղկանայ եկեղեցիէ մը, մատուռէ մը, գաւիթէ մը եւ քանի մը սենեակներէ: Եկեղեցին 9 մետր երկար, 5¹/₂ մետր լայն եւ գրեթէ 12 մետր բարձր է: Անտաշ քարերով շինուած է եւ առանց սիւնի... Անոր հնաշէն դրութիւնը ենթադրել կու տայ թէ՛ շատ հին հաստատութիւն ըլլալու է... Աւանդութեան համաձայն... հիմնուած է Ս. Թադէոս անաքեալէն՝ Ս. Աստուածածին անունով, սակայն յետոյ Ս. Խաչ կոչուած է՝ Հռիփսիմեան կուսաններու ունեցած Ս. Խաչի մասունքին այս տեղ դադարումէն... Մեր մատենադարանի Յայամաւուրքներէն մէկուն մէջ նշանակուած է [Հռիփսիմեանները] «Եկին ի գաւառն Տոսբայ, ի դաշտն Վանայ, ի յոտն Վարազայ... ի վայելուչ վայրի, որ եւ նոյն տեղին կոչեցաւ Սուրբ Խաչ, եւ այժմ ասի Խուրուպաչ»²... Ս. Խաչի թեմական գիւղն է Կուռուպաչ³: Ունեցած է բաւական կալուած եւ սիրուած է իբրեւ ուխտատեղի... Ենթակայ եղած է Վանի առաջնորդարանին⁴:

Ալիշանի ենթադրական եզրակացութիւնն ուժն մէջ է մնում:
¹ [Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան], Պատմութիւն Հայ Հին դարութեան (Դ-ԺԳ. դար), Բարձրագոյն դպրոցաց համար... Վենետիկ, 1932, էջ 702:
² Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս... Գրեց Դկտ. Հ. Համազասպ Ոսկեան... Վիեննա, 1940, էջ 25:

¹ «Վանի նահանգի Վանի գաւառում, Վան-Տոսպ գաւառակում: Գտնուում է Վանի Այգեստան թաղամասից 5-6 կմ հարաւ-արեւելք, Վանի դաշտը հարաւից եզերող բլրի (Սուրբ Խաչի) ստորոտին, համանուն գետակի ձախ ափին: Գիւղից արլ. անցնում է Վարազայ վանք տանող ճանապարհը»՝ ՏԲ, Գ., էջ 279. Հմմտ. ՏԲ, Բ., էջ 650 «Ս. Խաչ»:
² Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կաղմեց հ. Յակովբոս վ. Տաշեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1895, էջ 63:
³ Ենթադրելի է, որ, շատ այլ գիւղերի նման, Կուռուպաչը սկզբնապէս առաջացած լինի վանքի սեփական հողերի վրայ՝ որպէս նրա սպասաւոր-մշակների բնակավայր:
⁴ Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, էջ 231-5:

Մի այլ նկարագրում թիւն՝ «Վանայ Այգեստանի հարաւը 2¹/₂ ժամ հեռու կը գտնուի վանքս, լայնածաւալ եւ բարձր բլրոյ մը կողին վրայ: Կառուցուած է կոփածոյ քարերով, խիստ հին ժամանակ: Ունի սքանչելի տեսարան, մանաւանդ հիւսիսային կողմն, որ ամբողջ Վան քաղաքը կը տեսնէ... Վանքիս հնաշէն վիճակն կրնայ այցելուաց յիշեցնել առաքելական եւ թերեւս կռապաշտական դարերն իսկ... Վանքէն 5-10 վայրկեան հեռու քարայր մը կայ, զոր կ'անուանեն Կուսանաց այր»՝ Հռիփսիմեան կոյսերի պատուին, Ս. Խաչ անունն ստացել է «Հռիփսիմէի կուրծքէն կախուած կենաց փայտի մասն» այստեղ մնացած լինելու պատճառով, «վանքը վանեցւոց համար տարին քանի մը անգամ ուխտատեղի է»¹: Վանքի շէն ժամանակի վերջին ականատեսի վկայութիւնը. «կը գտնուի Վանայ արեւելիս-հարաւ բլրի վրայ... 1915 թուականի Վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանուեցաւ, այրուեցան շինութիւնները, եւ կորստեան մատնուեցաւ ամբողջ ձեռագրերը»²:

* * *

Ստեփանոս Տիրացուի գործունէութեան կրիկեան շրջանին վերաբերող՝ վերը բերուած վկայութիւնները համադրելով 1198ի ձեռագրի յիշատակարանի տեղեկութիւններին, նախ տեսնում ենք, որ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, երեւի հիմանականում Տարսոնում Լեւոն իշխանի թագադրութեանը ներկայ լինելու համար, «մեծաւ թախանձանաւք եւ գովասանական նամակաւ» Վասպուրականից Հոռմկլայ էր հրաւիրել ոչ թէ իրեն ի լրոյ յայտնի եւ անձանօթ մէկին, այլ՝ իր հօրեղբայր Ներսէս Շնորհալու օրերից վաղածանօթ եւ, ըստ ամենայնի՝ մտերիմ մարդու՝ Տիրացու մականուամբ Ստեփանոս Յակովբացի եպիսկոպոսին³: Սրանով հանդերձ,

1170ականներին կաթողիկոսարանում եւ Կրիկեան Հայաստանի եկեղեցական միջավայրում մեծ հեղինակութիւն եւ գիտնական-ուսուցչի համբաւ ունեցող Ստեփանոս Յակովբացու Վասպուրական տեղափոխուելու ժամանակն ու հանգամանքներն անյայտ են մնում: Որոշակի է միայն, որ Լամբրոնացու առ Լեւոն թղթի գրուելու ժամանակ՝ 1195ին¹ նա երեւի վաղուց այնտեղ էր. նամակում նրա կողմնակիցների թուարկման սկիզբն այս է. «նոյն ինքն մեր աշխարհս եւ սուրբ լեռնս, եւ որ ի սմա հովիւք սուրբք, եւ բոլոր գաւառն Վասպուրականի, եւ որ անդ հոչակաւոր ուխտն Վարագ, եւ երեւելի արքն Ստեփանոս Տիրացուն»² ուսուցիչն մեր, եւ Գէորգ ճգնաւորն, եւ Ստեփանոս՝ մեր ուսումնակից, եւ Քրիստոսատուր եւ Տիմոթէոս ճգնաւորք, որք ականատես լեալ են մեզ եւ որ առ մեզ ճշմարտութեանս հաւանեալ, եւ երանեն թէ կարող էին ձայնակցել»³. այսինքն՝ Կրիկեան

ոեանի կասկածները, թէ իր Հ⁴ 103 (Տիրացու) եւ Հ⁴ 104 (Յակովբացի) Ստեփանոսները «չեն կարող նոյն լինել». այդուհանդերձ, տարբերական անհիմն լինելը ցուցադրելու համար բերում ենք նրա փաստարկները. «որովհետեւ եթէ Հ⁴ 103 Ստեփանոս Տիրացուն հրաւիրուել է Ապիրատի կողմից, այդ պիտի լինէր ամենաուշը 1194 թուին. հետեւաբար չի կարող նա լինել ուսուցիչ Լամբրոնացու, քանի որ Լամբրոնացին արդէն վարդապետ էր 1168 թուին: Նամապէս Լամբրոնացին «էր ընդ եղբարս» եւն մեկնութիւնները գրել է 1177, 1178 եւ 1179 թուերին (Տաշեան, Յուլ. 639ա), ուստի չէր կարող 1194 թուին եկող Ստեփանոսը խնդրած լինել: Վերջապէս, Լամբրոնացին մեռաւ 1198 թուին, որ 1194 թուից միայն 4 տարի հեռու է: Վերեւում (Հ⁴ 82) յիշատակեցինք նաեւ մի ուրիշ Ստեփանոս վարդապետ, նոյնպէս կոչուած Յակոբցի, Շնորհալու դրան երէց, որ գործել է 1172-3 թուերին: Սա էլ անշուշտ տարբեր է Վարագայ վանահայր Հ⁴ 103 Ստեփանոսից, բայց կարող է լինել Լամբրոնացու ուսուցիչ Հ⁴ 104 Ստեփանոսը» (ԱնձԲւ. Դ. 617):

¹ Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Բ., Գիրք Ա. (Թ-Կ), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1907, էջ 146:
² Յովհաննէս վ. Հիւսեան, նշ. աշխ. (տե՛ս ծ. 7), 15ա:
³ Այստեղ ի մի բերուած տեղեկութիւնների ուժով փարատուում են Աճա-

¹ Ազգապատում, Ա. յօդ. 1042, էջ 1777 նամակի գրութեան ժամանակը համարում է «1195ի սկիզբները». հմտ. Սիսուան, էջ 552 (նաեւ էջ 461-2), Ակին. էջ 214-5: Նամակի գնահատութիւնը՝ Ազգապատում, Ա., յօդ. 1041-8 էջ 1770-83:
² Վարագի եւ իր ուսուցչի անունները զատ-զատ նշելը եւս մի անուղղակի փաստ է առ այն, որ Տիրացու եպիսկոպոսը Վարագի Սուրբ Նշանում չէր, այլ՝ Կուռուպաշի Ս. Խաչում:
³ Թուղթ առ Լեւոն, էջ 229:

(«մեր աշխարհս»), Սեւ կամ Կիլիկեան Տաւրոսի վանքերը («սուրբ լեռոնս»), ամբողջ Վասպուրականը եւ այնտեղ՝ Վարազայ ուխտը եւ իր ուսուցիչը, այլեւ՝ իր ուսումնական Ստեփանոսը¹ եւ իրեն ճանաչող երեք ճգնաւոր, որոնք նոյնպէս Վասպուրականում են: Պակաս ուշագրաւ չէ նաեւ թուարկման շարունակութիւնը, որ կարեւոր է ընդհանրապէս Կիլիկիայի եւ բուն Հայաստանի միջեւ ժամանակի եկեղեցական հաղորդակցութեան եւ յարաբերութիւնների աշխուժութիւնը եւ սերտութիւնը լաւ պատկերացնելու համար. «Բոլոր գաւառն Տարօնոյ, եւ որ ի նմա իմաստուն եպիսկոպոսն Եսայի, եւ վարժապետ Թէոփորոս, որ զմերս բարեհռչակեն բարեկարգութիւն եւ երանեն զհաղորդեալսն: Գաւառն Եկեղեցաց եւ լեռն սրբոյն Գրիգորի, եւ որ ի նմա հարքն եւ եպիսկոպոսքն, որք զրովն իւրեանց բարեհամբաւեն զմեր ճշմարտութիւնս, եւ աւաղեն վասն աղքատութեամբ եւ անօրինաց բռնութեամբ ի սմանէ վերջանալոյ: Իշխանքն Խաչենոյ եւ որ անդ վանորայք, որք զաշակերտն մեր զՅովսէփ եւ զկարգաց մեր վարժապետ՝ որպէս զհրեշտակ պատուեն, եւ կաթողիկոսութեանն Աղուանից ընծայեն»²:

Սակայն Ստեփանոս Յակոբացու Վասպուրական տեղափոխուելու փաստն առաւել ուշագրաւ է մի այլ տեսանկիւնից. յայտնի է, որ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսի (1113-1166) ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ, Դաւիթ Ա. Թոռնիկեանի (1113-1165³) ձեռքով, հաստատուել է Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը³, որի մասին կայ հետեւեալ իրաւացի գնահատականը. «Գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր բռնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամփոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ

յետոյ»¹: Աւելին՝ նրա մահից յետոյ «գրեթէ դար մը լռուած են Աղթամարայ կաթողիկոսներուն անուանքն: Ընդ. Օրացոյցի մէջ Դաւիթէն ետքը առաջին կաթողիկոս կը նշանակուի Ստեփանոս Նկարենայ, որ 1272ին վախճանած է, որով 1165-1272 դատարկ ձգուած է: Այս դատարկը Հաւաքարանը կը լեցնէ բազմաթիւ անուններով, որոնք հոս եւ ոչ իսկ յիշատակել կ'ուզենք»²: Ներսէս Շնորհալիի կամ Հռոմիլայի կաթողիկոսարանի դրան սարկաւազը դարձել է առաջնորդ Վասպուրականի Ս. Խաչի, որի թեմի մէջ ըստ ամենայնի մտնում էր նաեւ նրա կենտրոն Վան քաղաքը (այլապէս՝ Սարգիս եպիսկոպոսին իրեն յաջորդ հաստատելու համար վանեցիների համաձայնութիւնն ստանալու պէտք չէր ունենայ): Սա արդեօք չի³ նշանակում, որ Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւասութեան եւ իշխանութեան սահմաններն այդ ժամանակ շատ նեղ կամ անձուկ էին, որով լիովին իրաւացի է Օրմանեանի խօսքը, թէ Դաւիթ արածը «չատ մասնաւոր գործ մըն էր»³, ուստի եւ իրենից յետոյ, ըստ ամենայնի, հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը տեւական ընդհատում է ունեցել:

ԱՄՓՈՓԵՆՔ. կարծես կարողացանք նորայայտ վաւերական դիմանկարի կողքը դնել Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին վերաբերող մատենագրական ցրիւ տեղեկութիւնները եւ նրանցով գծել իր ժամանակի այս նշանաւոր գիտնականմանկավարժի կենսագործունէութեան թէկուզ եւ աղոտ ուրուագիծը, որի փոքր մասով ենթադրական-հաւանական, մեծ մասամբ՝ ճշգրիտ գրուագները հետեւեալներն են. ծնուել է հաւանաբար Լեռնային Կիլիկիայում, շուրջ 1120 թ., 80ամեայ մահացած լինելու ենթադրութեան հիման վրայ՝ ծննդեան

¹ Ըստ ամենայնի՝ այս Ստեփանոսը եւս մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին աշակերտել է Սեւ լեռներում՝ Բարսղի անապատում:

² Թողթ առ Լեռն, էջ 229-30. հետեւում է իր լատին կողմնակից-ջատագովների եւ նրանց՝ առ այդ ջոյցերի թուարկումը:

³ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. յօդ. 928-9 էջ 1579-84:

¹ Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. պատմական ուսումնասիրութիւն, Գրեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Վիեննա, 1920, էջ 10:

² Նոյն տեղում, էջ 37. «Բիւզանդիոն» թերթի հրատարակմամբ Ակինեանին յայտնի «Հաւաքարան»ը տե՛ս Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց (Աղթամարայ), Մասօթութիւններիով լոյս ընծայեց... Մեսրոպ վ. Մաքսուդեանց, Ս. էջմիածին, 1916, էջ 36-40:

³ Ազգապատում, Ա., էջ 1579:

պայմանական թուական ենք ընդունում 1122ը, «ի տղայական տիողն» մտել է երեւի Հաճընի մօտի Ս. Յակոբ վանք, այստեղ էլ ստացել է «արդինական» կամ «աստուածաբանական վարդապետ»ի համբաւ, ապա անցել է Հռոմկլայ, եղել կաթողիկոսարանի «գրան սարկաւազ», Ներսէս Շնորհալու ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուել: Երեւի 1168ից առաջ, նոյն Շնորհալուց Գրիգոր Ապիրատի նուէր ստացած ՄՄ Հ^մ 311 1066 թ. Աւետարանը «վերստին նորոգել» է «արտաքուստ կուսէ... գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամբք պատուականաւք, ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ»: 1169-1172 թթ. եղել է Սեւ լեռների Բարսեղեանց անապատի առաջնորդ, ուր նոյն տարիներին նրան աշակերտել է Ներսէս Լամբրոնացին (յայտնի է նաեւ նրա մի այլ աշակերտի անունը՝ Ստեփանոս): Այստեղ նրա պատուէրով կամ յանձնարարութեամբ Լամբրոնացին երեւի թէ 1172 թ. գրել է Յովհաննու Հանգստի մեկնութիւնը: Նոյն տեղում եւ նոյն տարիներին (գուցէ կրկին պայմանականօրէն ընդունենք 1170ը) Յովհաննէս գրչի եւ ծաղկողի՞ ձեռքով նրա համար գրուել եւ ճոխ նկարազարդուել է մեր գրքային գեղանկարչութեան մէջ առայժմ առկայ՝ ձեռնադրութեան հնագոյն պատկերն ունեցող ՄՄ Հ^մ 2098 պատառիկի մայր ձեռագիրը, որ հետագայում անցել է Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագրին եւ նրա հօրեղբորորդի Յովհաննէս Օրբէլին, աւելի ուշ՝ Կտուց անապատին, ուր եւ 1915 թ. այն ըստ ամենայնի յօշոտուել է: 1173 թ. Սկեւոյում Գրիգոր Մլիճեցի՞ գրչին «աւժանդակ»ել է՝ Շնորհալիի սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար գրելու հետագայում Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցուն պատկանած Աւետարանը, 1195 թ. առաջ Վասպուրականում առաջնորդ էր Կոռուպաչի Ս. Խաչ վանքի եւ թեմի, որի մէջ ըստ ամենայնի մտնում էր նաեւ Վան քաղաքը, 1198 թ. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւերով գնացել է Հռոմկլայ, այնտեղ իր սպասաւոր Յակոբին գրել է տուել Ներսէս Շնորհալու Կաթողիկեայ թղթերի մեկնութեան Մխիթարեանց Վենետի-

կի Հ^մ 1462/1063 ձեռագիրը, ապա, կրկին՝ հրաւերով, գնացել է Տարսոն եւ 1199 թ. Յունուարի 6ին ներկայ եղել Լեւոն Ա.ի (Բ.) թագադրմանը, վերադարձել Վասպուրական, երեւի իր հետ Հռոմկլայ տարած եւ ձեռնադրել տուած Սարգիս նորրընծայ եպիսկոպոսին կարգել «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի» թեմի (վանքի առաջնորդն ուրիշ մէկն էր՝ «զհայր Յակոբ, որ հայր է վանից»), իսկ ինք ապրելով «մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւն, առ դուրս իմաստութեան դեգերեալ»՝ մահացել է երեւի 1202 թուականին:

Այժմ համառօտ թուարկենք յօդուածիս մէջ արուած միւս ճշգրտումները եւ նորութիւնները.

ա. Պատառիկիս մայր ձեռագրի գրչութեան յիշատակարանը թուագրելի է շուրջ 1170 թուականով (ո՛չ 1300ով):

բ. Նոյն ձեռագրի մէջ առկայ՝ Յովհաննէս Օրբէլի յիշատակարանը թուագրելի է 1302ով (ո՛չ 1300ով):

գ. 1069 թ. ՄՄ Հ^մ 10434 Աւետարանի 288ա-9բ թերթերի վրայ գրուած հետագայ անթուական յիշատակագրութիւնները Ժ. Գ. դ. սկզբներում գրուել են Խարբերդում (ո՛չ Վասպուրականում):

դ. Պարզուած է շուրջ 1170 թ. Կիլիկիայի Սեւ լեռների Բարսղի անապատում ստեղծուած՝ առայժմ յայտնի միակ բարձրարուեստ ձեռագիրը, որ գրել եւ ծաղկե՞լ է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ անունով մէկը՝ նորայայտ անուն միջնադարեան հայ գեղանկարիչների ցանկի մէջ:

ե. Բարսեղեանց անապատը Կիլիկիայում գործել է 1113-1307 թթ. ընթացքում, ապա՝ Իտալիայում, ընդհուպ մինչեւ 1650 թ.:

զ. Հայ մեկնողական մատենագրութեան հարուստ անուանացանկին գումարուում է Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի հեղինակած (վրիպամբ մոռացութեան մատնուած) Կաթողիկեայ թղթերի Մեկնութիւնը՝ հեղինակային օրինակի արժէք ունեցող 1198 թ. վենետիկեան Հ^մ 1462/1063 ձեռագրով

եւ Հետագայ ժամանակների առայժմ յայտնի ութ ընդօրինակութեամբ:

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նկ. 1. Վանի եկեղեցիներից մէկում՝ 1915 թ. վերջերին. առջեւում հայ կամաւոր զինուորներ, խորքում, ձախից Յովհաննէս վ. Հիւսեանը, աջից՝ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը. զննում են գրքերի բարբարոսաբար բզկտուած կոյտերը

Նկ. 2. Ձեռնադրութիւն. Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացու եւ անանուն կիսասարկաւագ. ՄՄ Պատառիկ Հ^մ 2098, 1բ

Նկ. 3. Ընծայում-օրհնութիւն՝ ստացող Մատթէոս կրօնաւոր եւ Յիսուս Քրիստոս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 1796, 288բ

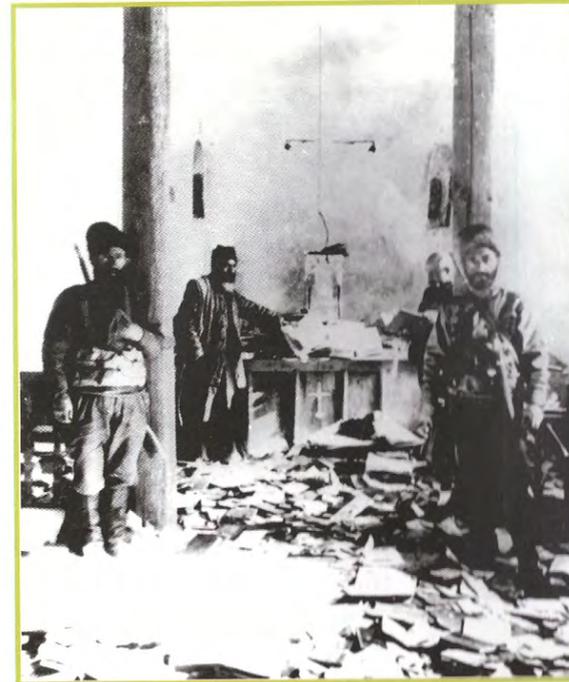
Նկ. 4. Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի նկարի հակառակ երեսին առկայ Հետագայ գրութիւնները. ՄՄ պատառիկ Հ^մ 2098, 1ա

Նկ. 5. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 21բ. երկաթագրի տարրերով բոլորգիր

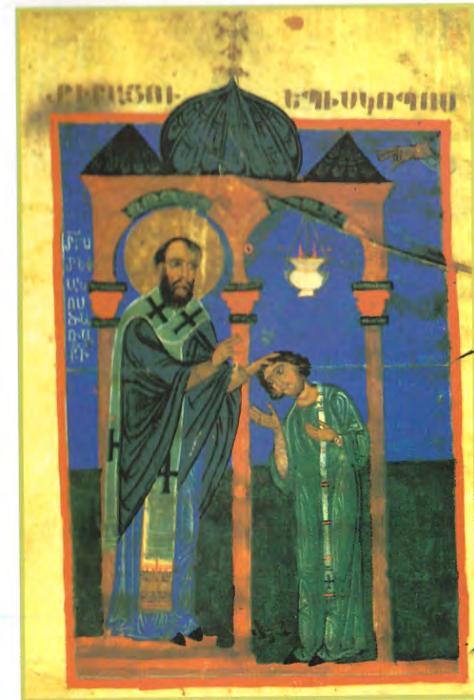
Նկ. 6. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 44ա. սրբագրութիւններով եւ ինքնատիպ գրչութեամբ էջ

Նկ. 7. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 133բ. Խաչիկ գրչի 1282 թ. յիշատակարանը

Նկ. 8. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 134ա. ստացող Կարապետ քահանայի յիշատակարանը (նկարները տե՛ս վերջում)

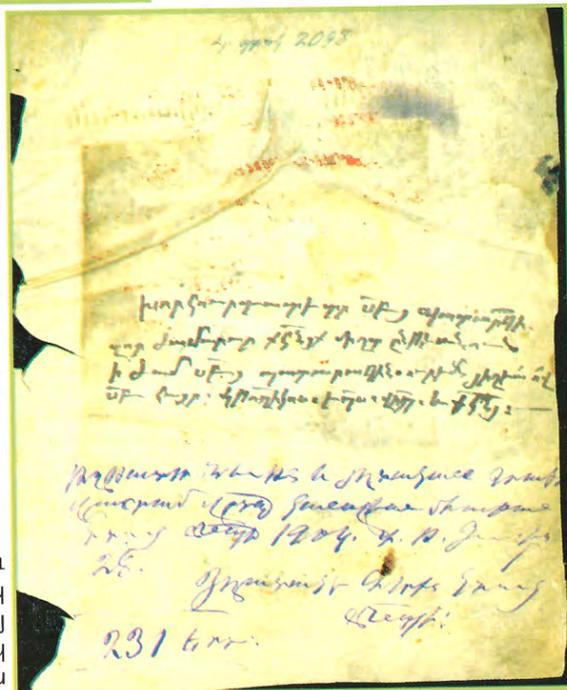
Նկ. 1. Վանի եկեղեցիներից մէկում՝ 1915 թ. վերջերին. առջեւում հայ կամաւոր զինուորներ, խորքում, ձախից Յովհաննէս վ. Հիւսեանը, աջից՝ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը. զննում են գրքերի բարբարոսաբար բզկտուած կոյտերը

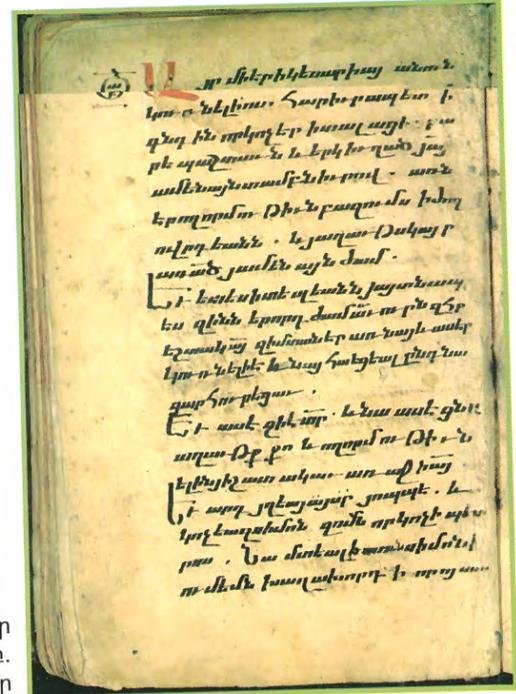
Նկ. 2. Ձեռնադրութիւն. Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացու եւ անանուն կիսասարկաւագ. ՄՄ Պատառիկ Հ^մ 2098, 1բ

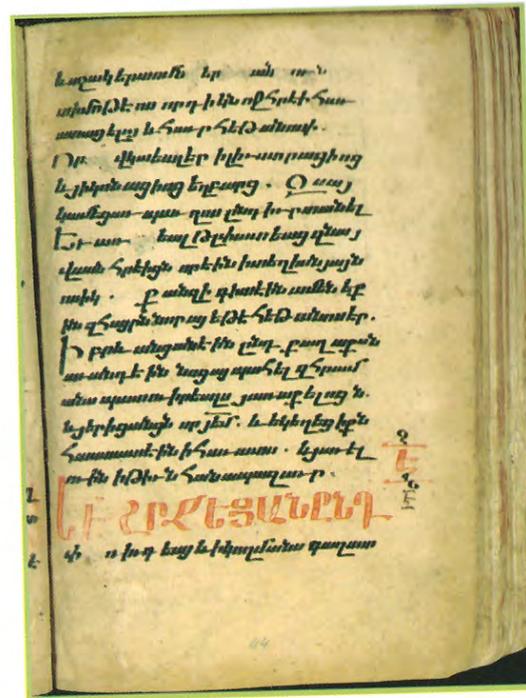
Նկ. 3. Ընծայում-օրհնության՝ ստացող Մատթեոս կրթնաոր եւ Յիսուս Քրիստոս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 1796, 288բ

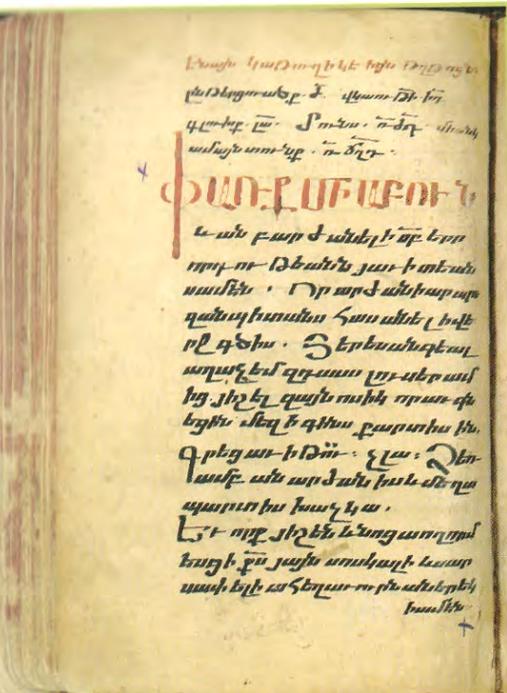
Նկ. 4. Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի նկարի հակառակ երեսին առկայ հետագայ գրությունները. ՄՄ պատարիկ Հ^մ 2098, 1ա

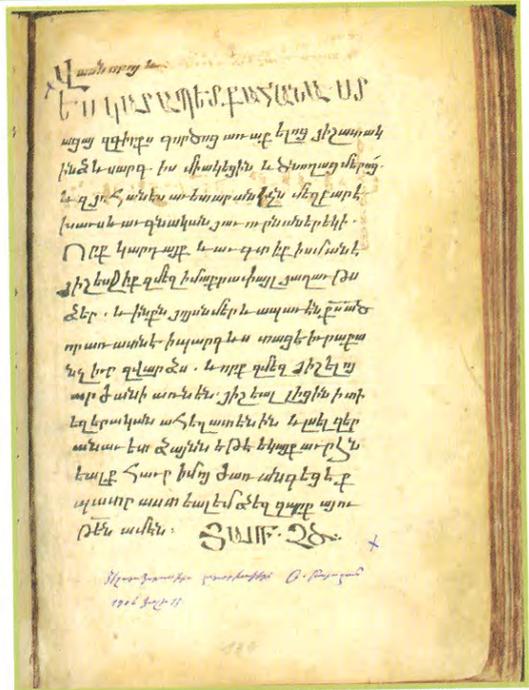
Նկ. 5. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 21բ. երկաթագրի տարրերով բոլորգիր

Նկ. 6. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 11103, 44ա. սրբագրություններով եւ ինքնատիպ գրչութեամբ էջ

Նկ. 7. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^{օր} 11103, 133բ. Խաչիկ գրչի 1282 թ. յիշատակարանը

Նկ. 8. Լիմ Անապատի Նոր կտակարան՝ ՄՄ ձեռ. Հ^{օր} 11103, 134ա. ստացող Կարապետ քահանայի յիշատակարանը

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏԻ ՎԵՐԱԳՏՆՈՒԱԾ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԸ (1282 Թ.)

Երբեմնի յիշատակուած, յետոյ՝ կորսուած առանձին ձեռագրեր ժամանակ առ ժամանակ յայտնուած են եւրոպական կամ ամերիկեան աճուրդներում եւ անցնում նոր տէրերի ձեռքը, լաւագույն դէպքերում՝ դառնում պետական գրադարանային կամ թանգարանային հաստատութիւնների սեփականութիւն: Հայաստանում էլ պապեանական սնդուկներից երբեմն հանուած եւ վաճառքի են դրուած ձեռագրեր, որոնք մեր գրական մշակույթի պատմութեան համար առանձին դէպքերում մեծ գիւտի արժէք են ունենում: Այդպիսին էր, օրինակ, Նարեկացու Մատենանի՝ Պարսկաստանի էնգէլէր քաղաքում 1761ին Սայեաթ Նովայի ձեռքով գրված օրինակը (ՄՄ ձեռ. Հ^{օր} 10838, ստացուած 1980 թ.), որ հաստատեց Պարույր Սեւակի ճշգրիտ կուսուածը՝ թէ Սայեաթ Նովան անպայման ծանօթ է եղել Նարեկացու երկին, այլ խօսքով՝ տասնութերորդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ-քահանան հանդիպել է տասերորդ դարի հանճարեղ բանաստեղծ-վարդապետին¹: Հայկական աստուածաշնչագիտութեան համար գրեթէ նոյնպիսի արժէք ունի Մատենադարանի վերջին շրջանի ձեռքերում մեր մի ընտանիքից 2002 թ. Դեկտեմբերի 8ին Երեւանում գնել եւ նուիրել են Պետրոս Ասլանեանը (Շարժա, Արաբական Միացեալ էմիրու-

¹ Նախորդ տպագրութիւնը տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 2003/Ա., էջ 54-68 (խորագիրը՝ «Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածոների ցուցակների հրատարակման խնդիրը»):

¹ Մանրամասները տե՛ս Բաբկէն Չուգասոբեան, Սայեթ-Նովայի ընդօրինակած նորայայտ ձեռագիր մատենանը.- Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների, 1981/7, էջ 66-77:

թիւններ) եւ Սարոյ խոլոգավերդին (Միլան, Իտալիա): Այս նուիրատուութեամբ նրանք ո՛չ միայն մեր մշակոյթի պատմութեան ու գիտութեան համար յայտնաբերել, այլեւ՝ ապահովել են հետագայ կայուն եւ խնամքով պահպանուած մի յուշարձանի, որ ունի մշակութային եւ գիտական բազմապիսի արժանիքներ: Ձեռագրի գրչութեան թուականն է հայոց ՉԼԱ. (731)՝ ըստ Քրիստոսի 1282. այսչափ հին ձեռագրեր հազուադէպ ենք ստանում, ուստի հարկ էր ստուգել. կազմել ենք հայերէն Աստուածաշնչի գրքերի ամբողջական-կատարեալ եւ մասնական ընդօրինակութիւն-ձեռագրերի (աւելի քան 700 միաւորի) մի նախնական՝ դեռեւս աշխատանքային ժամանակագրական ցանկ, որի կարգային աստղանշակիր (իմա՛ կորուսեալ) «*55»րդ համարի ներքոյ անմիջապէս գտանք հետեւեալը. «ՉԼԱ. = 1282 թ., Լիմ անապատ Հ^ր 91: Նոր Կտակարան: Գրիչ՝ Խաչիկ, ստացող՝ Կարապետ քհն. (ՉԾ. = 1301): Կաշեկազմ, 42+160+12+54 թերթ, թուղթ, 25x17, միասին, բոլորգիր, 20 տող, մէկ խորան: 1634 թ. նորոգուած ի Լիմ, նորոգել տուող՝ Ստեփանոս առաջնորդ, նորոգող՝ Մովսէս, կազմող՝ Սարգիս Եղեսացի: Մասն՝ Գործք առաքելոց, Թուղթք կաթողիկեայք, Աւետարան Յովհաննու: Մատենագիտութիւն. ՄՏՄ- ԽԱ.՝ Լիմ անապ. Հ^ր 91 ԼՅՎ Հ^ր 482, ԲՅՎ Հ^ր 149 ՄՄ 6333, 33բ, յիշ. Հ^ր 149: Ժէ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ., Հ^ր 831 էջ 558 (1634 թ.)»:

Նախ պարզենք այս գրառման «Մատենագիտութիւն» մասի համառօտումները (գրեթէ բոլորը յղուած են նաեւ յօդուածիս ծանօթագրութիւնների մէջ). ՄՏՄ՝ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի «Ընդհանուր ցուցակ»ի «Աստուածաշունչ» մասի ԽԱ.՝ 41րդ նկարագրութիւնն է, որ առել է Լալայեանի Վասպուրականի ցուցակի անտիպ մասից՝ Հ^ր 482, Լալայեանը սա նկարագրել է որպէս Լիմ անապատի մատենադարանի Հ^ր 91 ձեռագիր, որի գերհամառօտ նկարագրութիւնը եւ մի յիշատակարանը կայ նաեւ ԲՅՎ՝ Օ. Բարադամեանի Վասպուրականի ցուցակում, որ այս է. «Գործք առաքելոց, Կաթողի-

կեայք եւ Յովհ. Աւետարան, 25x17 եւ 6, սկիզբէն ու վերջէն թափածները նօտրգրով լրացուցած, ծաղկած հասարակ խորանօք եւ զարդերով, մէն մի էջը 19 տող, Կաթողիկեայք եւ Յովհ. միջեւ դրուած յիշատակարանն է... հայոց ՌԶ. (= 1631) թուին պակասները գրուած են ի Լիմ անապատ»¹: Այս բոլորն անտիպ նիւթեր են. տպագիր գրականութեան մէջ կայ միայն նորոգման 1634 թ. յիշատակարանը², որ առնուած է կրկին Լալայեանի ցուցակի անտիպ մասից:

Բնականաբար, ունեցանք մեծ կորուստ վերագտնողի հուշումն ու հաճոյքը, ապա քայլ առ քայլ պարզեցինք ձեռագրին վերաբերող բաւականաչափ իրողութիւններ, ի վերջոյ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մատենադարանի ընդարձակ՝ Մայր ցուցակի մէջ այս ձեռագրի կատարեալ նկարագրութեան հրապարակման ժամանակն անորոշ է³, իսկ Աստուածաշնչի գրքերի բնագրերի նկատմամբ այսօր իսկ բնական մեծ հետաքրքրութիւն կայ⁴, որոշեցինք օր առաջ

¹ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^ր 6333, 33բ, Հ^ր 149. ունի ձեռագրի 133բ էջի յիշ.ը, թուականը՝ ՌԶ. վրիպակ է, պէտք է լինէր՝ ՌԶԳ.:

² Հայերէն ձեռագրերի Ժէ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ., Կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 558:

³ 2003ին այս առիթով ծանօթագրել ենք՝ «Տպուած միակ հատորը (Երեւան, 1984 տե՛ս ծ. 26, նկարագրութիւն 300 ձեռագրի) պատրաստ էր դեռեւս 1974ին, մեծ մասամբ Օ. Եգանեանի մեղուաջան աշխատանքի արդիւնքով այժմ կայ շուրջ 2700ի նկարագրութիւն եւս, սակայն սրանց հրատարակման հեռանկարն այսօր դեռեւս չի երեւում»: Այսօր արդէն տպուած է եւս եօթ՝ ընդամէնը ութ ստուար հատոր (2700 ձեռագիր), այլեւ՝ աւարտում ենք խմբագրուած իններորդ հատորի (ունի մինչեւ 3000րդ համարը ներառեալ), որ տպագրուած է լինելու ընթացիկ տարուայ աւարտից առաջ: Միաժամանակ նկարագրուած ձեռագրերի ընդհանուր քանակն արդէն 7700ին մօտ է:

⁴ Ձեռագիրս հին է եւ, բնականաբար, ունի ուշագրաւ ընթերցումներ. ճաշակ տալու համար բերում ենք Գործք Ժ. 1-6 տների պատկերը (ուղղանկիւն փակագծերի մէջ մեր ձեռագրի ձեւերն են, ուղղագրական երկրորդական ձեւերը չենք նշել, >՝ նշանակում է բառի չզոյւթիւն). 21բ «1 Այր մի էր ի Կեսարիայ անուն Կոռնէլիոս [կուռնէլիոս]. 2 հարկւրապետ, ի գնդէ [գնդին] որ կոչէր իտալիացի [իտալացի]. 2

հրապարակել եւ հայ աստուածաշնչագիտութեանը ներկայացնել վերագտնուած այս կորստի ընդարձակ նկարագրութիւնը: Ձեռագիրն էջերի կամ թերթերի համարներ չունէր, թերթակալեցինք եւ գրանցեցինք Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի կարգային 11103 համարի ներքոյ:

Մեր նկարագրութիւնից (ձեռագրի երկաթագիր սկզբնատողերը նշանակուած ենք գլխատառերով) յետոյ բերուած ենք Հալայեանի նկարագրութեան արտաքին յատկանիշները ներկայացնող մասը (յիշատակարանները չենք կրկնում), ապա պարզաբանում ենք վերջինիս խնդրական կէտերը:

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԱՇՏՈՅԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ

11103

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ (ՄԱՍԵ)

ՉԼԱ = 1282

ԳՐԻԶ և ԾԱՂԿՈՂ՝ Իսաչիկ (Իսաչատուր): ՄՏԱՅՈՂ՝ Կարապետ քիյ (1301 թ.): ՆՈՐՈԳՈՂ-ԼՐԱՅՆՈՂ՝ Մուսէս Սպարկերտցի (թ.

բարեպաշտուան եւ երկիւղած յԱստուծոյ ամենայն տամբ [տամբն] իւրով. առնէր ողորմութիւնս [ողորմութիւն] բազումս ի ժողովրդեանն. եւ յաղաթս կայր առ Աստուած յամենայն ժամ: 3 Ետես [եւ + ետես] ի տեսլեան [տեսլեանն] յայտնապէս զիններորդ ժամու աւուրն՝ զհրեշտակ Աստուծոյ զի մտանէր առ նա եւ ասէր ցնա [> ցնա]. Կոռնէլիէ [կուռնելիէ]: 4 Եւ նա Հայեցեալ ընդ նա՝ զարհուրեցաւ. եւ ասէ. Ձի՞ է Տէր: Եւ [եւ + նա] ասէ ցնա. Աղաւթք քո՞ եւ ողորմութիւնք [ողորմութիւն] քո [> քո] ելին յիշատակաւ առաջի Աստուծոյ: 5 Եւ արդ յգեա՛ արս ի [> ի] Յոպպէ եւ կոչեա՛ զՍիմոն զոմն, որ կոչի Պետրոս, 6 նա մտեալ է առ [«է առ» սրբագրուած՝ ի տուն] Սիմոնի ումեմն խաղախորդի, որոյ է տունն մերձ [մերձ + է] ի ծով»: Թէեւ այս յօդուածը, այս ծանօթագրութեամբ հանդերձ, տպագրել ենք զեռեսս 2003 թ. սկզբին, սակայն Գործք առաքելոցի բնագրի համեմատական (diplomatic) հրատարակութեան մէջ առկայ են այստեղ նշուած միայն երկու ընթերցում՝ 3րդ տան «եւ ետես»ը ունի նաեւ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 3611բ, իսկ 4րդի «> քո»՝ այս բառը չունի նաեւ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 282բ. Համտ. The Ancient Armenian text of the Acts of the Apostles, Edited by Joseph Alexanian, Lovanii, In Aedibus Peeters, 2012, p. 30: Իսկ սա նշանակում է, որ Գործքի բնագրի քննական հրատարակութեան մէջ մեր ձեռագիրն անայսման պէտք է օգտագործուի:

2բ-20բ, 183, 189-99) և ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՂ՝ Սարգիս Եդեսացի (1634 թ., ի Լիմ անապատ):

ԹԵՐԹ՝ 199. չգրուած՝ 1ա-2ա: ՊՐԱԿ՝ 1x4+2x8+Զ-Ճx8 (Զ՝ 6, Ձ, Ղ, Ճ՝ 10). Ա-Ըx8 (Ը՝ 9): ՆԻԻԹ՝ թուղթ. արևելեան (լայթի). երկու տեսակ՝ հինը և լրացմանը (համեմատաբար բարակ): ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 25x17,2: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ միասին (19-20,5x12), երկսին՝ 1բ-20բ (18,5x11,5. սինակամէջ՝ 1 սմ, մէկը՝ 18,5x5), միասին՝ թ. 191-9 (19x13): ԳԻՐ՝ բոլորգիր (բուն գրչիւնը), նոտրգիր (լրացմանը): ՏՈՂ՝ 28 (2բ-20բ), 19-20 (թ. 21-190), 23 (թ. 191-9): ԳԾՈՒՄՆԵՐ՝ ճշումով (արտաքին լսւեքին ասելի տողանիշ անցքեր): ԿԱԶՄ՝ տախտակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի, դոնակով, Ա. փեղկին վարդեակներով պղնձէ երեք ազուցիչ գամ. աստառ՝ գունաթափ բաց վարդագոյն բամբակէ գործուածք. լուսանցակողերը կարմիր. սկզբնական՝ ԺԲ. դ. վերջի կամ ԺԳ. դ. սկզբի կազմն է, դրոշմագարդերը բարձրարուեստ են և ուշագրաւ:

ՄԱՆՐԱՆ ԿԱՐԶՈՒԹԻԻՆ՝ Կիսախորան-Ճակատագարդ՝ 87ա, 135ա: Լուսանցագարդ՝ պարզունակ հանգուցային (36բ, 39ա, 58բ, 87ա, 115բ, 120բ, 121ա, 135ա), պարզ կարմիր բոլորակներ, մէջները՝ երկաթագիր տնահամարներ: Զարդագիր՝ խոշոր, կարմիր երկաթագրեր: Խորագիրք և Սկզբնատառք՝ կարմիր և սև երկաթագրեր: Գոյներ՝ կարմիր, բաց շագանակագոյն, սև:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ 66ա, 68բ-9ա, 85ա, 87բ, 115բ, 131բ, 133բ, 169ա. ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 134ա (1301 թ.), 134բ (ԺԵ. դ.), 198բ (1634 թ.), 199բ (ԺԷ. դ.), 134ա (1906 թ.): ՏԵՂԵԿՈՒԹԻԻՆ՝ 8 Դեկտեմբերի 2002 թ. նուէր է ստացուել Պետրոս Ասլանեանից (Շարժա, Միացեալ արաբական Էմիրութիւններ) և Սարոյ Խուդավերդիից (Միլան, Իտալիա). գնել են Հայաստանում ապրող, ծագումով երևի վասպուրականցի մի ընտանիքից:

ՎԻՃԱԿ՝ բաւարար. կազմի երեք կապիչ կաշեփոկերն ընկած, մէջքի՝ Ա. փեղկի ծխնեմասը 9 սմ երկայնքով ճեղքուած, թ. 1՝ արտաքին 2/3ը երկայնակի կտրած (մնում է հիմքին կպած 5-5,5 սմ լայնքի շերտ), ևս 1՝ երևի չգրուած թերթ կտրած թ. 199ից յետոյ. թ. 1-16՝ խոնաւութեան հետևանքով պատուած թանձր կամ ցանցառ սև բծերով (բնագիրն ընթերցելի), խոնաւութեան հետք-մզգումներ կան նաև բուն մասի բոլոր

թերթերի հիմքերի վրայ: Լրացնողը բառական մեծ վարպետությամբ նորոգել-ամբողջացրել է բուն մասի բոլոր թերթերի՝ խոնաույթեան հետևանքով քայքայուած հիմքերը, վերակազմուել է սկզբնական կազմի մէջ: Թ. 1-20՝ փոխարինում են բուն գրչութեան Ա-Ե. պրակներին և Ջ. պրակի 2 թերթին՝ (5x8) + 2 = 42 թերթ. լրացուած բնագրի ծաւալի և բուն գրչութեան խտութեան (1 թերթի վրայ 1200ից աւելի նիշ) համեմատ՝ ներկայ թ. 189-99ի փոխարէն նախապէս եղել է գոնէ 2 պրակ (16 թերթ), սրանց վերջում էլ պէտք է լինէր Խաչիկ գրչի մի այլ յիշատակարան, որ 1634 թ. արդէն ընկած է եղել, այլապէս լրացնողը կվերարտադրէր: Այսպիսով, Խաչիկ գրչի գրած երկմասնեայ (ներկայ թ. 1-134 և թ. 135-99) ձեռագիրն ունեցել է Ա-Ճ. (= 19) և Ա-Թ.՝ 9, ընդամենը՝ 28 պրակ, որով՝ 228 թերթ (199-20+42-1+8):

Ծնթ. Բուն մասի բոլորգիրն ունի ո՛չ սովորական յատկանիշներ. խորագրերը եւ հատուածների առաջին տողերը զուտ երկաթագիր են, վերջինիս տարրեր կան նաեւ սովորական շարագրանքի մէջ (21բ, տ. 7ն. վջ.՝ «Ա» եւ այլն), ամենայն հաւանականութեամբ օրինակուած է երկաթագիր գաղափար օրինակից: Տառերի բուն մասերը, ասենք՝ «ա»ի ստեղծները, գրուել են ոչ թէ տողից վեր, այլ՝ ստեղծների վերին կէսը տողից վեր, ստորին կէսերը՝ տողից ցած, այսինքն՝ գրուել է տողագծի առանցքի ուղղութեամբ: Այս պատճառով թէ՛ տողերը կանոնաւոր ուղիղ չեն գրուել եւ թէ՛ տառերն են միմեանց համեմատ անհամաչափ: Յիշատակագրութիւնների մէջ գրչի անուան «Խաչիկ» ձեւի երկու եւ «Խաչատուր» ձեւի մի անգամ առկայութիւնը ենթադրել է տալիս, որ նա աշխարհական էր: Որեւէ կռուան չունենալով հանդերձ, շատ հաւանական ենք համարում, որ ձեռագիրը պէտք է գրուած լինի վասպուրականում կամ մերձակայ մի վայրում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. 2բ-5ա ա. Յառաջաբան գրոց Գործոց առաքելոց - Որք միանգամ ճշմարիտ և կարևոր աստուածամերձ... համբերէին բազում և մեծամեծ վշտաց: ք. 5բ Գիր Գլխոց Գործոց Առաքելոցն - Ի հարցն և ի վարդապետաց... մատ առ նսին զներքնարածիսն նշանակեսցուք: Տունք ԺԳ.: գ. 5բ-8ա Վասն [= Գլուխք] Գործոց Առաքելոց - Ա. Վասն առ ի յարութենէ վարդապետութեանս Քրիստոսի և երևելոյ աշակերտացն... Խ. Վասն վիճելոյ Պօղոսի ընդ հրեայսն, որ էին ի Հռոմ. Տունք ՃՀԲ.: դ. 8ա Ի գիրս Գործոց առաքելոց ընթերցուածք ԺԶ. - Ա. ընթերցուածն տունս ԽԱ. ... ԺԶ. Ընթերցուծն տունս ՃԴ., Գլուխք Խ., Վկայութիւնք Լ., Տունք ՄՇԺԶ.: ե. 8ա-85ա Գործք առաքելոց - Զբանն առաջին գոր արարի վասն ամենայնի, ո՛ր Թէոփիլէ, գոր սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել... Քարոզէր զարքայութիւնս Աստուծոյ և ուսուցանէր վասն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի, անխափան՝ ամենայն համարձակութեամբ: Գործք Առաքելոցն:

Ծնթ. Սկզբից մինչև 20բ՝ Գործք Թ. 38 «աղաչել՝ զի մի՛ դանդաղեսցի դալ առ նոսա», լրացնողի ձեռքով է, լրացման վերջը՝ «-եսցի դալ առ նոսայ» բուն գրչի ձեռքով կայ նաեւ 21ա:

2. 85ա-6բ ա. Յառաջաբանութիւն Է. թղթոցն կաթողիկէից. Գիր գլխոց իւրաքանչիւր թղթոցն կաթողիկէից [= Գլուխք Թղթոյն Յակոբայ] - Թովստ Յակովբու. Ընթերցուած Ա. Յակովբոս Աստուծոյ և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի. Ա. Վասն համբերութեան... [Ջ. գ.] Խրատք առանձին և իւրաքանչիւր որոյն որոյն պատշաճ հաւատովք: Եղբարք ին, եթէ որ եթէ սպասաւոր՝ պարտ է լինել ընգերին փրկութեան: Տունք ԻԵ.: Յակովբա թովսթս գրեցաւ յերուսաղէմէ առ հեբրաեցիսն ի սփիտս: Ի Յակովբու թղթիս Ընթերցուածք Բ., Ընթերցուածն Ա.՝ Տունս Ճ., Ընթերցուածն Բ.՝ Տունս ՃԻԵ.: Գլուխք Զ., Վկայութիւնք Դ., Տունք ՄԼԷ.: ք. 86բ-97ա Թուղթ Յակոբու է ի փառս Աստուծոյ |87ա/- ՅԱԿՈՎ-ԲՈՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՏԵԱՌՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ. ԵՐԿՈՏԱՄԱՆ ԱԶԳԱՅ... զի որ դարձուցէ զմեղաւորն ի մոլորութեան ճա-

նապարհին իրմէ, փրկեցե՛ց զոգի իւր ի մահուանէ, և ծածկեցե՛ց զբազմութիւն մեղաց (այլ ձեռքով՝ «իւրոց»): Կատարեցաւ Թուղթ Յակոբայ առաք|97ա|ելոյ: Տունք ՄԼԷ.:

Ծնթ. Թղթի առաջին՝ 87ա ամբողջ էջը մէջընդմէջ՝ կարմիր եւ սեւ տողերով երկաթագիր է, ներառեալ՝ «...փորձութեանց» (Ա. 2):

3. 97ա ա. Գլուխք Առաջին Թղթոյն Պետրոսի. Տունք ԻԵ.: Յառաջին Թղթին Պետրոսի Ընթերցուածք Բ., Ընթերցուած Ա.՝ Տունս ԶԵ., Ընթերցուածն Բ.՝ Տունս ՃԽԷ.: Գլուխք ութ, Վկաութիւնք ԺԴ., Տունս ՄԺԶ.: ք. 97ա-107բ Թուղթ Պետրոսի [առաջին] - ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ընդընդոյն նժողոկոսից, որ ի սփիւռս Պոնդացոց և Գաղատացոց և Կապադոկացոց... Ողջոյն տաջիք միմեանց ի համբոյր սրբութեան: Խաղաղութիւն ընդ ձեզ ամենեսեան, որ էք ի Քրիստոս Յիսուս. ամէն:

4. 108ա ա. Ի Պետրոսի յերկրորդ թղթի Ընթերցուած Ա., գլուխ Դ., Վկայութիւնք Գ., տունք ՃԾԴ.: ք. 108ա-15բ Թուղթ Պետրոսի [երկրորդ] - ՇՄԱՌՈՆ ՊԵՏՐՈՍ ծառայ և առաքեալ Յիսուսի Քրիստոսի, որոց հանգիտապատի մեզ հասէքդ, հաւատոց յարդարութիւն Աստուծոյ... Աճեցէ՛ք շնորհաք և գիտութեամբն Տեառն մերո և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. նմա փառք՝ և այժմ և յաիտեանս. ամէն:

5. 115բ ա. Յառաջնում թղթին Յոհաննու Ընթերցուածք Բ., Ընթերցուած Ա.՝ Տունս ՃԺԵ., Ընթերցուած Բ.՝ Տունս ՃԼԹ., Գլուխ ութ, Վկաութիւն Ա., Տունս ՄԾԴ.: ք. 115բ-25բ Թուղթ Յոհաննու առաջին - ՈՐ ԷՐՆ Ի ՄԿՋԲԱՆԷ, զորմէ լուաքն... Որդեակք, պահեցէ՛ք զանձինս ի կոապաշտութենէ:

6. 125բ ա. Ընթերցուած Ա., Գլուխք Ա., Տունս Լ.: ք. 125բ-7ա Թուղթ Բ. Յոհաննու - ՅԵՐԻՑՈՒԷ ԱՌ ԸՆՏՐԵԱԿ Կիւրեայ... Ողջոյն տան քեզ որդիք քեռ քո ընտրելոյ: Շնորհք ընդ ձեզ:

Ծնթ. 125բ ստ. լս. ուժ, այլ ձեռքով, ԺԸ. դ. ի նոտրգիր՝ «Բօվանդակն ԾԳ. Յոհաննու յառաջին թուխտն ԽԵ. սէր ունի պատուհական, Բ. Հրաժարական՝ թէ Մի՛ սիրէք զաշխարհ, Զ. զբզական, որ ասէ՛ Սիրելիք»:

7. ա. 127ա Ընթերցուած Ա., Գլուխ Ա., Տունս ԼԶ.: ք. 127ա-8բ Թուղթ Յովհաննու Երրորդ - ՅԵՐԻՑՈՒԷ ԱՌ ԳԱՅԻՈՍ սիրելի... սիրելեաց մերոց իւրաքանչիւր յանուանէ:

8. 128բ ա. Յուրաի թղթի Ընթերցուած Ա., Գլուխ Դ., Վկաութիւն Բ., Տունս ԿԱ.: ք. 128բ-31բ Թուղթ Յուդայի եղբար Յակոբոս - ՅՈՒԴԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ և եղբայր Յակովբայ... յառաջ քան զամենայն յաիտեանս, և այժմ և ամենայն յաիտեանս. ամէն: Միահամուռ թղթոց Կաթողիկէից տունք ՌՃՂԳ.:

9. 131բ-3բ Աղերս Եթաղեայ - ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՐԻՔ ամենայն ուրեք ժամանակ է... զԱստուծոյ և եթ մարդասիրութիւնն: Տունս ԻԷ. Միահամուռ ամենայն Կաթողիկէիցն թղթոցն ընթերցուածք Ժ., Վկաութիւն ԻԴ., Գլուխք ԼԱ., Տունս ՌԺԴ., միանկամայն տունք ՌՃՂԳ.:

Ծնթ. Կաթողիկէայ թղթերի Առաջարանը չկայ, միայն խորագիրն է (85ա), լրիւ ունի միայն Յակոբու թղթի «Գլուխք»ը (85ա-6բ). ըստ երեւոյթին նախասկիւնացիական տնտեսմաներին վերաբերող մնացեալ տեղեկութիւններն այստեղ ամբողջութեամբ վերաբարտագրել ենք: Գործքի եւ թղթերի տնահամարները լուսանցներում նշանակուած են կարմիր երկաթագրով, կրկին՝ կարմիր շրջանակների եւ սակաւաթիւ լուսանցազարդերի մէջ կամ վերն ու վարը պատիւի նշանով, աւելի յաճախ՝ առանց որեւէ լրացուցիչ նշանի (վերջին ձեւով է նաեւ յաջորդ՝ Յովհաննու Աւետարանի մասը):

10. 135ա-98ա Աւետարան ըստ Յոհաննու. Աւգնեայ Յիսուս. - Ի ՄԿՋԲԱՆԷ ԷՐ ԲԱՆՆ... և ո՛չ աշխարհս քաւական էր տանել զգիրսն, որ եթէ գրեալ էին: 198աք [Իրք կնոջն շնացելոյ] - Գնացին իւրաքանչիւր ոք ի տեղի իւր... յայսմ հետէ մի՛ մեղանչեր:

Ծնթ. ա. Առաջին՝ 135ա ամբողջ էջը մէջընդմէջ՝ կարմիր եւ սեւ տողերով երկաթագիր է, ներառեալ՝ «...նովաւ կեանք» (Ա. 4): Լրացնողի ձեռքով են գրուած թ. 183 ԺԴ. 21 - ԺԵ. 2 («[սիր]է զիս... որ բերէ պտուղ՝ սրբէ զնա») եւ թ. 189-99 ԺԷ. 10ից («Եւ որ ինչ իմ է, ամենայն քո է...») մինչեւ վերջ: «Իրք»ը «Կիրք կնոջն» լս. ային խորագրով եւ բուն գրչի ձեռքով կայ նաեւ շարագրանքի մէջ՝ 160բ-1բ:

Մնթ. բ. Ձեռագրի հին՝ բուն մասը ծայրէծայր սրբագրուած է գրչի ձեռքով՝ բացթողումները լրացուած են լուսանցներում կամ տողամէջերին, աւելորդ տառերն ու բառերը՝ ջնջած: Հագուադէպ կան նաեւ նոտրգրով՝ այլ ձեռքով արուած սրբագրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ շեղուած են Աստուածաշնչի ընկալեալ բնագրից:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

ա. 66ա (ստ. լս.ին) Տէ՛ր իմ եւ յո՛յս, մեղա, անաւրինեցայ, ողորմեա՛յ անպիտան մեղուցելոյս, եւ քեզ փառք յաւիտ[եանս]։ ամէն:

բ. 68բ-9ա (ստ. լս.ին) Մեղա Աստուծոյ, կործանեաց զիս չարագործն թշնամին եւ կամի զիս որսալ, մեղա Աստուծոյ. /69ա/ Քրիստո՛ս, ողորմի՛ քո գրողին:

գ. 85ա Դա՛սք լուսերամից, վասն սիրոյն Քրիստոսի զմեղուցեալ գրիչս՝ զանարժան անպիտանս յիշեսջիք, եւ Աստուած յիշէ գլխողք. ամէն:

դ. 87բ (ստ. լս.ին) Տէ՛ր, յո՛յս իմ, աւգնեա՛յ ինձ:

ե. 115բ Ողորմեա՛յ, Քրիստո՛ս Աստուած, գրողի սորայ. ամէն:

զ. 131բ Ձխաչատուր գրիչ յիշեսջիք, եւ Աստուած յիշողացդ ողորմ[ի]. ամէն:

է. 133բ (գրչի) ՓԱՌԻՔ ՄԻԱԲՈՒՆ եւ անբաժանելի սուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս. ամէն, որ արժանի արար զանպիտանս հասանել ի վերջ գծիս: Յերես անգեալ աղաչեմ զդասս լուսերամից՝ յիշել զայնոսիկ, որ աւգնեցին մեզ ի գինս քարտիսին: Գրեցաւ ի թու՛ ՁԼԱ. (1282), ձեռամբ անարժանիս եւ մեղապարտիս Խաչկա: Եւ որք յիշեն՝ եւ նոցա ողորմեսցի Քրիստոս՝ յայն սոսկալի եւ սարսափելի ահեղ աւուրն աներեկի. ամէն: /134ա/ Վասն որոյ եւ (չչարունակած).

Մնթ. Յիշ.ս չկայ ի՛ Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ

528-30 (1282 թ. մասուամ, ուր կայ միայն երեք ձեռագրի յիշատակարան):

ը. 169ա (ստ. լս.ուամ) Ձխաչիկ գրիչ յիշես՛յ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

թ. 134ա (1301 թ., ստացողի, գրուած որպէս շարունակութիւն գրչի գլխաւոր յիշ-ի, անվարժ բոլորգիր) ԵՄ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱ ՍՏացայ զգիրքս Գործոց առաքելոց՝ յիշատակ ինձ եւ Սարգիս միակեցին եւ ծնողաց մերոց. եւ զՅոհանէս աւետարանիչն մեզ բարէխաւս եւ աւգնական յաւուրն աներեկի. որք կարդայք եւ աւգտիք ի սմանէ՛ յիշեսջիք զմեզ ի մաքրափայլ յաղալթս ձեր. եւ ինքն՝ յոյսն մեր եւ ապաւէն Քրիստոս Աստուած, որ առատն է ի պարգեւս, տացէ իւրաքանչիւր զվարձս. եւ որք զմեզ յիշելոյ արժանի առնեն, յիշեալ լիցին ի տիեզերական ահեղ ատենին եւ լսել զերանաւէտ ձայնն՝ եթէ. Եկա՛յք աւրհնեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք՝ պատրաստեալ իմ ձեզ զարքայութիւնն. ամէն: ՅԱՄԻ ՉԾ. (1301): (/134բ/ այլ, անվարժ բոլորգիր)՝ Աղաչեմք պաղատանաւք սրտիւք, հոգով զորդի՛սդ լուսոյ, որք զԱւետարանս զայս երգէք կամ աւրինակէք, յիշեսջիք զԿարապետ աղքատ ոգի քահանայ] եւ զծնողսն իմ՝ Շախպետ եւ զԿանազ՝ զփոխեալսն ի Քրիստոս: Արդ, յերես անգեալ աղաչեմ զամենխսեան՝ զԱստուած ողորմին սրտի մտաւք ասացէ՛ք, քանզի յոյժ փափաքանաւք ըստացայ զսայ ի հալալ արդեանց իմոց՝ ի վայելուան անձին իմոյ եւ որդոյ իմոյ Թաթոս եւ Դալթի, եւ եղբաւր իմո Յոհանիսի. եւ յորս յիշեսջիք մեզ, ի նմին եւ դուք յիշեալ լիջիք:

Մնթ. Ստացողն իր յիշատակարանի առաջին կէսը՝ 134ա էջը որպէս գրչի գլխաւոր յիշատակարանի շարունակութիւն գրել է տուել աւելի վարժութիւն ունեցող մէկին, յաջորդ էջը՝ «յիշեցէ՛ք» մասը, գրել է երեւի ինքը, այսինքն՝ 134բ էջի տարբեր ձեռքով գրուածը համարում ենք նախորդ էջին գրուածի տրամաբանական շարունակութիւն: Կարապետ քահանան ձեռագրի առաջին ստացողն է՝ գրչութիւնից 19

տարի յետոյ (գրուել էր վաճառելու համար, որի պատճառով յիշ-ը կիսատ էր թողնուել՝ 134ա «Վասն որոյ եւ»)։ Յիշ-ս չկայ ի՛ ժԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 1-4 (1301 թ. մասում՝ կայ 6 ձեռագրի յիշատակարան)։

ժ. 134բ (ԺԵ. դ., անվարժ բոլորգիր, գունաթափ, դժուար ընթեռնելի) Մելքիսէթ երեցս ու զՍտեփանն ու զՍարգսրիսս յիշեսջիք ի ձեր մաքրափայր յաղաւթս. Աստուած զձեզ յիշէ ի յիւր արքայութիւն. ամէն։

ժա. 198բ (1634 թ., նոտր) Փառք եզակի տէրութեանն եւ եռահիւսակ անձնաւորութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։ Շնորհիւ Տեառն եւ ողորմութեամբ նորին վերստին նորոգեցաւ եւ կազմեցաւ հոգիաբողբոջ բուրաստանս՝ սուրբ տառս այս Գործք առաքելոցն եւ Կաթողիկէքն ու Յոհանու սուրբ Աւետարան ի թուականիս հայոց ՌՁԳ. (1634), ի ծովապատ Լիմն անապատիս, ընդ հովանեաւ գեղեցկավայելուչ եւ գմպեթա-յարկ բարձրահայեաց Սուրբ Գէորգեա զաւրավարի տաճարիս, եւ ի յառաջնորդութեան այսմ մեծափառ ուխտիս եւ մենաստանի տէր Ստեփանոս վարդապետի եւ այլ միաբան եղբարցս՝ ԿԲ. (62) եւ աւելի, որ աստ կան հաւաքեալ ի փառս ամենազաւր փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Արդ, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զյիշման արժանին՝ զտէր Ներսէս ըրբունապետն* պանծալի, որ է ի յերկրէն Մոկաց Մաեկաց, որ նա է եղեալ պատճառ սկզբման եւ հաստատութեան այսմ միաբանութեան՝ ՌՀ. (1621) թվին գալով ի Մեծ Ա/199ա/Նապատէն՝ Հանդերձ մէկ քանի եղբարքք, եւ հաստատելով գտեղիս այս միաբանակեցաց եւ քաւարան մեղաւորաց. եւ ինքն փոխի մահուամբ առ Քրիստոս թվին ՌՀԴ. (1625), որ եւ զինքն ընդ երկոտասան վարդապետացն դասակից եւ պսակակից արասցէ Քրիստոս Աստուած մեր. եւ կենդանի աղօթք նորին ի վերայ ամենայն հաւատացելոց եւ մեզ*. ամէն. եղիցի եւ եղիցի։ Եւ յետ մահուան սորին յաջորդէ գտեղի նորին

Ստեփանոս վարդապետն Շաթխեցի, որ եւ ի հրամանէ նորին եւ կամակցութեամբ միաբան եղբարցն, Սպարկերցոցի Մովսէս անարժան զպակասն գրեցի մաքուր աղօթիւք եղբարցն եւ յուսալով յողորմութիւն փրկչին։ Եդեսացի պատուական եղբայրն մեր տէր Սարգիս յանձն էառ կազմել։ Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան՝ որք պատահիք սմա տեսութեամբ կամ կարգալով՝ յիշել զվերոյգրեալ Ստեփանոս վարդապետն եւ զմիաբան եղբարքն ի բարին, որ պատճառ եղան նորոգման սորա. եւ զիս՝ զանարժանս, որ փոխանակ նորոգութեան կրկին աւերեցի. աղաչեմ զթերին ընուլ եւ զաւելորդն բառ/199բ/նալ, եւ բազում մեղաց իմոց թողութիւն հայցել ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ. եւ ինքն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս; որ առատն է ի տուրս բարեաց, ձեզ՝ յիշողացդ լի սրտիւ եւ բոլոր հաւատով, եւ մեզ՝ յիշեցելոցս ողորմեսցի յաներեկ աւուրն եւ անաչառ ատենին, եւ արժան առնել յերկնից արքայութեանն եւ անտրտում ուրախութեանն, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

Ծնթ. ա. Աստղանշակիւր «պետն» վանկը, «եւ մեզ» դարձուածը նոյն ձեռքով լրացուած լսում եւ տողամիջին։ Յիշ-ս «ՊՊԹ, Հ^մ 482» նշումով, իմա՝ Ե. Լալայեանի ցուցակի անտիպ մասից առնելով, տպուած է՝ ԺԷ. դ-ի յիշ-բ, Բ., էջ 558, Հ^մ 831, ուր կայ ծանօթութիւն՝ «Համառօտուած տե՛ս նաեւ Հ^մ 6333, էջ 46բ, յիշտ. Հ^մ 207», սակայն նշուած Հ^մ 207ը նոյն 1634 թ. այլ ձեռագրի՝ այս յիշ-ի տեղեկութիւններով եւ շարահիւսական կաղապարներով իսկ սրան շատ նման, նորոգման յիշ-նն է մի Նարեկի, որ է՝ «26x16 եւ 6, համակ բորբոս[ն]ած, թէեւ կարմրադեղով ծաղկած, մէն մի էջը 22 տող, բուն յիշատակարանն ինկած եւ վերակազմութեանն է...»։

ժբ. 199բ (ԺԷ. դ., նոտր, ծածկագիր^ո) Սաի ազա յպղա անըսդ պզախլտ իաչա։

ժգ. 134ա (1906 թ., մանուշակագոյն թանաքով, շղագիր) Յիշատակարաններս ընդօրինակեցի. Օ. Բարաղամ[եան]. 1906, յուլիս 13։

ԳՐԶԱՓՈՐԶ 199բ, ԺԸ. դ.ի՝ «Տաղ ասացեալ առ սուրբ կոյսն», ապա՝ ջնջած տաղի ձայնագրուած սկի՞զբ երկու տող: 116բ-7ա՝ լուսանցներում մատիտով նշումներ, խզբզոց:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

«482

ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅ, ԹՈՒՂԹՔ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅՔ, ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

Հին՝ Լիմ 91:

ԼԻՄ

ՉԼԱ. և ՉԾ. = 1282 և 1301

ԳՐԻԶ Խաչիկ, Մովսէս Սպարկերտցի: **ԾԱՂԿՈՂ՝** անյայտ: **ԿԱԶ-ՄՈՂ՝** Սարգիս Եղեսացի: **ՄՏԱՅՈՂ՝** Կարապետ քիչ:

ԹԵՐԹ՝ 42+160+54+12 [= 268]: **ՆԻԻԹ՝** թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝** 25x14: **ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝** միասին: **ԳԻՐ՝** նախնական բոլորագիր: **ՏՈՂ՝** 20: **ԿԱԶՄ՝** կաշեպատ:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ՝ չունի: Խորան՝ չունի: Կիսախորան՝ 1 [հատ]: Լուսանցազարդ՝ չունի: Սկզբնատառք՝ պարզ գլխագրեր:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ սկզբից 42 և վերջից 12 թերթ թափուած է և նորից գրուած նոտրագրով. Յովհաննու Աւետարանը առանձին է՝ միայն Գործք առաքելոցի հետ կազմած, սրա յիշատակարանը թափուած է»:

ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒՄ ԽՆԴՐԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԻ.

ԹՈՒԱԿԱՆ իբրեւ գրչութեան երկրորդ թուական նշանակել է ստացման 1301ը՝ «ՉԼԱ. եւ ՉԾ. = 1282 եւ 1301», որ սխալ է:

ՏԵՂԻ 1634 թ. յիշատակարանի Համաձայն գրչութեան վայր է Համարել «Լիմ»-ը, որ սոսկ լրացման վայրն է:

ԳՐԻԶ է Համարել նաեւ լրացնողին. մեր բնորոշումն աւելի ճշգրիտ է:

ԾԱՂԿՈՂ Համարում է անյայտ, սակայն ակնյայտ է, որ գրչութեան եւ յարդարանքի մէջ գործածուած են միեւնոյն

գոյները, երանգները եւ գծածուները, որով՝ բաւական զուսպ եւ նախնական ոճի ծաղկումը Խաչիկ գրչի ձեռքով է:

ԹԵՐԹ 42+160+54+12՝ անբացատրելի է. գումարը 268 է, որ եթէ էջաքանակ է, ապա ձեռագիրը պէտք է ունենար 134 թերթ, որ անհնար է. եթէ 42ը սկզբի, իսկ 12ը վերջի՝ իր Հաշուած ընկած թերթերի քանակներն են, էլի մնում է 160+54, որ անում է 214, որ կրկին հեռու է մեր արած թերթակալման արդիւնք 199ից, ուրեմն՝ Հաշիւն արել է շփոթ եղանակ(ներ)ով:

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 25x14. լայնքի մեր արձանագրած 17,2ի Համեմատ 14ը երեւի վրիպակ է (0. Բարաղամեանը լայնքը նշանակել է 17 սմ):

ԳՐՈՒԹԻՒՆ Համարել է՝ միասին. նկատի է ունեցել միայն բուն՝ Հին գրչութիւնը:

ԳԻՐ «նախնական բոլորագիր». կրկին նկատի է ունեցել միայն բուն գրչութիւնը:

ՏՈՂ «20». Հաշուել է բուն գրչութեան պատահական մի էջ:

ԿԱԶՄ սոսկական «կաշեպատ» բնորոշումն իր թուուցիկ եւ շտապով արուած նկարագրութիւնների ոճով է:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ Հարցի պատասխանի աղքատիկութիւնը եւ պակասաւորութիւնը կրկին արագ եւ Հապճեպ նկարագրելու հետեւանք են:

ՎԻՃԱԿ «սկզբից 42» թերթ ընկած եւ նոտրով նորոգուած լինելու Հաշիւը ճիշտ է եւ Հիմնուած է պրակահաշուի վրայ, «վերջից 12 թերթ թափուած» լինելու Հաշիւը սխալ է, պէտք է ասէր՝ «16»: Իրարից տարբեր երկու պրակահամարների առկայութեան վրայ է Հիմնուած եւ իրաւացի է նաեւ հետեւեալը՝ «Յովհաննու Աւետարանը առանձին է՝ միայն Գործք առաքելոցի հետ կազմած, սրա յիշատակարանը թափուած է»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ արագ արուած իր ցուցակի ոճով ունի միայն ընդհանուր անունը:

ՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆՔ առանց էջահամարների ունի միայն մեր՝ է. («Գործք առաքելոցի վերջում» բնորոշումով, չունի սրա վերջի՝ «Վասն որոյ եւ»), թ. (չունի 134բ էջի մասը լրիւ, սա չունի նաեւ 0. Բարադամեանը), ժա. (չունի «Փառք... ամէն» սկսուածք 3 տողը): Ընթերցման սխալներն աննշան են՝ հակառակ որ Հ¹ 485ի 1314 թ. գրչութեան յիշատակարանի առիթով Լ. Խաչիկեանն իրաւացիօրէն գնահատել ու գրել է՝ «Լալայեանի անտիպ ցուցակի ինչպէս այս, այնպէս էլ միւս յիշատակարանները արտագրուած են բազմապիսի սխալներով, բառերը ճիշտ չեն անջատուած, կան տառասխալներ եւ այլն, դժուարութեամբ է հնարաւոր լինում վերծանել»¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ. Ըստ նկարագրման իր որդեգրած ոճի՝ տուել է ձեռագրին վերաբերող միայն ընդհանուր եւ թուուցիկ պատկերացում, բնագրական խնդիրներին վերաբերող տեղեկութիւններ չունի, յիշատակարաններից օրինակել է միայն «կարեւորագոյն»ները:

* * *

Խաչիկ (Խաչատուր) գրիչը, որ, ինչէս արդէն ասել ենք, ամենայն հավանականութեամբ աշխարհական էր եւ գործել է Վասպուրական նահանգում, իր յիշատակարանն անաւարտ է թողել, որ նշանակում է՝ ձեռագիրը գրել էր վաճառելու համար. սակայն գնորդ գտնուել է միայն 19 տարի յետոյ՝ 1301 թուականին այն «ստացել» է Կարապետ քահանան: Ձեռագիրը, կրկին՝ հաւանաբար, մնացել է Վասպուրականում, ուր իր նոր տէրերի կողմից օժտուելով ժե. եւ ժե. դարերի անթուական նոր յիշատակագրութիւններով, 1634 թ. վնասուած վիճակում դարձել է Լիմ անապատի վանական միաբանութեան սեփականութիւնը եւ այստեղ ենթարկուել ամբողջական նորագութեան, լրացման ու վերակազմութեան:

¹ Ժ. Դ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1950, էջ 101, ծ.:

Նոյն Լիմում 1906 թ. այն տեսել եւ գրչութեան յիշատակարանն ընդօրինակել է Օննիկ (Յովհաննէս) Բարադամեանը, իսկ 1910 թուականին նկարագրել է եւ գրչութեան ու ստացման յիշատակարաններն արտագրել ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը: Սակայն թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի արածները մնացել են անտիպ: Ձեռագրիս վերաբերող միակ տպագրուած նիւթը 1634 թուականի նորոգման յիշատակարանն էր՝ ժե. դարի յիշատակարանների հատորաշարի մեջ (առնուած է Լալայեանի նկարագրութիւնից): Շատ ուրախալի է, որ, թուարկուածից բացի, ձեռագրի մեջ յայտնաբերուեց Խաչիկ գրչի եւս 7 յիշատակագրութիւն եւ հետագայի 3 այլ յիշատակարան. այսպիսով՝ ձեռագիրն ունի ընդհանուր հաշվով 13 յիշատակարան եւ յիշատակագրութիւն (գրչութեան ժամանակի 8, հետագայի՝ 5), որոնք, բնականաբար, մեզ համար շատ կարեւոր սրկզբնաղբիւրներ են:

Յիշատակարաններում իրեն երկու անգամ «Խաչիկ» եւ մի անգամ «Խաչատուր» անուանող գրչի գրած այլ ձեռագրի թուուցիկ փնտրտուքն ապարդիւն եղաւ. անհնար չէ, որ նա լինի մէկը մեր գրչութեան բազմաղբիւն եւ մեծ եռանդով ինքնապարսաւոզ հաղարաւոր այն մշակներից, որոնց հսկայ վաստակից պահպանուել են սոսկ առանձին հատիկներ: Խաչիկի թէ՛ գիրը եւ թէ՛ գրչութիւնը սովորական չեն, ունեն ո՛չ յաճախադէպ յատկանիշներ. բոլորգիր գիրն ունի երկաթագրի տարրեր, որ նշանակում է՝ ընդօրինակել է երկաթագիր (այսինքն՝ բաւական հին) գաղափար օրինակից: Վերջինիս ազդեցութիւն է նաեւ այն, որ բնագրերի վերնագրերը, սկզբնատողերը, սկզբնաթերթերը եւ սկզբնատառերը գրել է ո՛չ թէ միայն ընդունուած սովորական կարմիր մելանով, այլ նաեւ՝ միայն սեւ եւ կարմիր երկաթագիր գլխատառերով: Բոլորգիր գրերի բուն ստեղծները սովորականի նման՝ ճնշումով գծված տողերի վրայ չեն, այլ, ասենք՝ «ա» տառի ստեղծների վերին կէսերը տողից վերեւ են, ստորին կէսերը՝ տողի տակ, այսինքն՝ տողը գրել է գծի առանցքի ուղղութեամբ, այս

պատճառով տառերն անհամաչափ են, իսկ տողերը ո՛չ միշտ են ուղիղ: Մի խօսքով, գրչուժիւնը նման է մի երեւոյթի, որ աւելի յաճախադէպ է լինում մանրանկարչուժեան մէջ՝ գործ ունենք այս արուեստի ոչ՝-դպրոցական (սերտած՝ վարժ), այլ՝ ժողովրդական դրսեւորման հետ:

Ինքնատիպ է նաեւ ձեռագրի յարդարանքը, որ լիարժէք մանրանկարչուժիւն կոչելը դժուար է (այս իսկ պատճառով եւ զուտ նկար նկատի ունենալով, Լալայեանը գրել է՝ «Մանրանկարչուժիւն՝ չունի»): Ունի գծերի ուղիղ հատումներով երկու պարզունակ կիսախորան-ճակատազարդ (սրանց վրայ մէջընդմէջ կարմիր եւ սեւ գրուած զուտ երկաթագիր է), նոյնպիսի եւ հանգուցային 8 լուսանցազարդ եւ կարմրով պարզ բոլորակներ, մէջները՝ երկաթագիր տնահամարներ. գունապնակը եւս աղքատիկ է՝ կարմիր, բաց շագանակագոյն, սեւ:

Խաչիկ գրչի այս գործն իրականում ոչ թէ մէկ, այլ՝ գրելու կամ ստացման (19 տարի յետոյ) ժամանակ մի կազմի մէջ ամփոփուած երկու գիրք է. առաջինը եղել է Ա-ձ. համարակալումով եւ 8 թերթանոց 19 պրակ (տետր. 2, 7, ձ պրակները՝ 10ական թերթ) ունեցող՝ Աստուածաշնչի Գործք առաքելոց եւ Թուղթք կաթողիկեայք, երկրորդը՝ Ա-Ը. համարակալումով եւ կրկին Ցական թերթ ունեցող 8 պրակով՝ միայն Յովհաննու Աւետարան: Պրակների Ա-ձ. (ո՛չ սովորական՝ Ա-ԺԹ.) համարակալումը եւ նրանց Ցական թերթ ունենալը ձեռագրի հնութեան եւ հին նախօրինակ ունեցած լինելու յայտարար են, սակայն գրքերի ընդօրինակման այս կացութիւնը կամ դասաւորութիւնն էլ շատ կարեւոր է թէ՛ ընդհանուր քրիստոնէական եւ թէ՛ հայ իրականութիւնների մէջ Աստուածաշնչի գրքերի եւ գրքախմբերի առանձին կամ միակազմ (միատեղ) օրինակման պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար (երեւոյթի ընդհանուր հիմքը, անշուշտ, Հին կտակարանի գրքերը գրելու հրէական աւանդոյթն է):

Իւրայատկութիւն ունի նաեւ 1301ի ստացման յիշատակարանը. Կարապետ քահանան սրա առաջին կէսը գրել է

տուել գրչուժեանն աւելի վարժ եւ անանուն մնացող մէկին, երկրորդ՝ իր ազգականների անունների թուարկումով «յիշեցէ՛ք» մասը գրել է հաւանաբար ինքը:

Ձեռագիրն սկզբնապէս ունեցել է արեւելեան լաթի թղթի 228, բայց այսօր ունի ընդամէնը 199 թերթ: Թէ՛ ձեռագրի ճակատագրի եւ թէ՛ Լիմ անապատի պատմութեան համար շատ արժէքաւոր՝ նորոգման 1634 թ. յիշատակարանը պարզում է սրա պատճառը. 1634 թ. այն Լիմ է հասել վնասուած՝ սկզբի 5 պրակը, ճրդի առաջին երկու թերթը (ընդամէնը՝ 42 թերթ) եւ վերջի երկու պրակը (16 թերթ) ընկած: Լիմի այդ ժամանակ ունեցած 62ից աւելի միաբաններից մէկը՝ Մովսէս Սպարկերտցին, վանքի եւ միաբանութեան վերահաստատող Ներսէս Մոկացի վարդապետի յաջորդ՝ Ստեփանոս Շատախեցի առաջնորդ վարդապետի կարգադրութեամբ, մեծ վարպետութեամբ նորոգել-ամրողջացրել է խոնաուութեան հետեւանքով քայքայուած բուն մասի բոլոր թերթերի հիմքերը (հին եւ նոր թղթերի կցման տեղերում թերթերը չեն հաստացել, շօշափելիս երկուսի սահմանագիծը չի զգացուում), ապա նորագրով լրացրել է պակասող՝ սկզբի 42 եւ վերջի 16 թերթը, որոնց փոխարէն սկզբում գրել-դրել է թ. 2բ-20բ, վերջում՝ թ. 183, 189-99. նրանից յետոյ Լիմի մի այլ միաբան՝ Սարգիս Եղեսացին, ձեռագիրը վերակազմել է իր սկզբնական՝ հին կազմի մէջ: Ուշագրաւ է, որ Օ. Բարադա-մեանի Վասպուրականի ձեռագրացուցակում (Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^ս 6333, էջ 46բ, յիշտ. Հ^ս 207) կայ այս՝ ձեռագրի նորոգման յիշատակարանի ունեցած տեղեկութիւններով եւ շարահիւսական կաղապարներով իսկ սրան շատ նման, մեր ձեռագրի կազմող Սարգիս Եղեսացու ձեռքով եւ նրա անունից Լիմում գրուած նորոգման յիշատակարանը մի Նարեկի, որ է՝ «26x16 եւ 6, համակ բորբոս[ն] ած, թէեւ կարմրադեղով ծաղկած, մէն մի էջը 22 տող, բուն յիշատակարանն ինկած...»: Սա նշանակում է, որ 1634 թ. շուրջ Լիմ անապատում արւում էին հին՝ վնասուած ձեռագ-

րերի նորոգման-վերականգնման գուցէ եւ ծրագրուած աշխատանքներ, որպիսիք ժամանակ անց՝ նոյն դարի երկրորդ կէսին Վարդան Բաղիշեցի վարդապետի գլխաւորութեամբ արուելու էին Բաղէշի Ս. Յովհաննէս Կարապետի կամ Ամբղու (Ամլորդու) վանքում՝ կորստից փրկելով մեր մատենագրութեան այնպիսի թանկ երախայրիքներ, ինչպիսիք են Կորիւն Աքանչելի վարդապետի «Վարք Մաշտոցի»ն, Ղազար Փարպեցու եւ Սեբէոսի Պատմութիւնները (Հմտ. ՄՄ ձեռ. Հ⁵⁰ 2639) եւ նման այլ կարեւոր աղբիւրներ:

Ձեռագրի կազմը սովորականի նման տախտակէ միջուկով դրոշմագարդ կաշի է, դռնակով, Ա. փեղկին ունի վարդեակահիւմք պղնձէ երեք ագուցիչ գամ (կապիչ կաշեփոկերն ընկած են), աստառը գունաթափ բաց վարդագոյն բամբակէ գործուածք է, լուսանցակողերը կամ թերթեղբերը կարմրով ներկուած են վերականգնութեան ժամանակ, սակայն կազմը բուն սկզբնականն է՝ ԺԳ. դ. վերջի կամ ԺԴ. դ. սկզբի, դրոշմագարդերը ճաշակով, բարձրարուեստ, ուշագրաւ եւ արժէքաւոր են մեր կազմարուեստի պատմութեան համար:

Օ. Բարաղամեանի եւ Ե. Լալայեանի վերը նշուած անտիպ գործերից սոսկ գիտէինք, որ ձեռագիրս պարունակել է «Գործք առաքելոց, Թուղթք կաթողիկեայք, Աւետարան Յովհաննու» այժմ տեսնում ենք, որ նրա հին՝ բուն մասը գրչի ձեռքով ծայրէծայր սրբագրուած է բացթողումները լրացուած են լուսանցներում կամ տողամէջերին, աւելորդ տառերն ու բառերը ջնջուած են. հագուադէպ կան նաեւ նոտրգրով՝ այլ ձեռքով արուած սրբագրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ շեղում են Աստուածաշնչի ընկալեալ բնագրից: Աւելին՝ վերջինիս հետ համեմատեցինք Գործք, Ժ. 1-6 տները եւ տեսանք, որ այս ձեռագիրը, ուղղագրականից բացի, ունի նաեւ իմաստային կարեւոր տարբերումներ, որ նշանակում է, թէ իր պարունակած աստուածաշնչական գրքերի գիտական բնագրերը կազմելու համար սա անշրջանցելի ձեռագիր է, ուստի եւ այդ իմաստով տալիք կարեւոր նպաստ ունի:

Աւելին՝ լուսանցներում կան գրչի (երբեմն՝ նաեւ այլ) ձեռքով արուած տօնացուցային նշումներ. Գործք, ԻԴ. 1ի սկզբում՝ «Ծաղկազարդ է, է. կիր[ակէ]» (70բ), Յակոբու Բ. 14ի մօտ՝ «Շք. Յովաննու դի՛ր որ չմոռանաս» (90բ), Ա. Պետր. Բ. 1ի մօտ՝ «Կիր[ակէ] Աշխարհամատր[ան]» (99բ), Ա. Յովհ. 1ի մօտ՝ «Երեւման խաչին աստ հանդիպի» (115բ), Բ. Յովհ. Ա. 1ի մօտ՝ «Ծաղկազարդ է, աւ. աւ. Ղկ.» (125բ), Եւթաղի Աղերսի սկզբում՝ «Հոգոյ գալըստեանն եւ ի կատարել աւուրցն» (132ա), Յովհ. ԺԴ. 15 «Պենդէկոստ» (182բ) եւ այլն: Այս ամէնը, անշուշտ, կարեւոր է մեր տօնացոյցի պատմութեան ուսումնասիրման համար:

Մնացեալ արժէք-արժանիքները թողնենք եւ ամփոփենք՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի նուիրատուներ Պետրոս Աւլանեանը եւ Սարոյ Խոզապետիին արժանի են մեծ շնորհակալութեան եւ խորին երախտիքի:

* * *

Այս առիթով, եւ այստեղ ճիշտ եւ տեղին ենք համարում մեր հին ձեռագրացուցակներն օգտագործող եւ նոր նկարագրութիւններ պատրաստող մասնագէտների ուշադրութիւնը Հ. Աճառեանի փորձի եւ գնահատականների վրայ հրաւիրելը. իր նշանաւոր Անձնանունների բառարանի առաջաբանում նա յայտնել է, որ այդ գործի հիմնական աղբիւրներ եղել են՝ 1) «ամբողջ մեր հին մատենագրութիւնը, ինքնագիր ու թարգմանական, որ մեծ ու փոքր 800ից աւելի աշխատութիւններից է բաղկացած», եւ 2) «Ձեռագրաց ցուցակները, որոնց թիւը հայերէն եւ օտար լեզուներով անցնում է 50ից»¹: Վերջիններիս շարքում մանրամասնութեան, բոլոր յիշատակարանները եւ նրանց մէջ առկայ անձնանունները բերուած լինելու առումով բարձր է գնահատում յատկապէս Վիեննայի Մխիթարեանների հրատարակած ցուցակները

¹ Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ ԺԱ.:

(սրանց մէջ՝ նաեւ իր կազմածները՝ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի, Թաւրիզի, Նոր Բայազէտի եւ Թեհրանի), ապա անցնում է խնդրի ցաւալի կողմին. «Աւելացնենք նաեւ վրիպակների ծանր հարցը: Ուշ ժամանակի անուններից շատերը լինելով անսովոր, յիշատակագիրների մեծ մասը տգէտ, այդ անուններն էլ շատ խաթարուած, եւ տպագրեալ ցուցակների մէջ էլ բազմատեսակ վրիպակներով են տպուած: Վրիպակների կողմից նշանաւոր է յատկապէս Դադեանի ձեռագիրների ցուցակը, որի տպագրութեան ժամանակ ես էլ էջմիածնի տպարանում սրբագրիչ էի եւ փորձով գիտեմ, թէ ինչէր տեղի ունեցան: Յուցակի հեղինակը (Թօփեան)¹ շատ վատ գիր ունէր, գրաշարներն էլ անգրագէտ, եւ ստացուեց շատ վատ արդիւնք»²: Եւ թուարկում է մի քանի արտառոց սխալ՝ «Ջարախան, Ալախչուլի, Քտոպոտին, Թաւղթամել», որոնք պէտք է կարգացուած լինէին՝ «Ղարախան, Ալահոլլի, Քասապարին, Թօխթամիչ»... Ապա՝ «Շատ վրիպակներ կան նոյնպէս Կոնիբիրի հրատարակած երկու ցուցակների մէջ, որոնց մի մասը անգլիացի գրաշարների հայերէն չիմանալու արդիւնքն է (որ, բարեբեխտաբար, կարելի է ուղղել յարակից դրուած անգլերէն թարգմանութեան համեմատութեամբ եւ կամ ցանկերի միջոցով), իսկ միւս մասը՝ հեղինակի անհմտութեան: Օրինակ՝ Լոնդոնի ձեռագրաց ցուցակում, էջ 122ա մի յիշատակագիր գրում է. «Աւետիք աբեղայն սուղկուզէ»: Անշուշտ, գիրքը թանկ վաճառելու մասին է, եւ Աւետիք աբեղան սուղ կուզէ, այսինքն՝ թանկ է պահանջում: Իսկ Կոնիբիրը դարձրել է գրիչ եւ գրում է *Sulkuz the writer* (Սուղկուզ գրիչը) եւ այս ձեւով էլ մտցրել է անուանացանկի մէջ: Ինչքան այսպիսի վրիպակների զոհ եմ գնացել արդեօք... անյայտ եւ առանց մեկնութեան թողած անուններիս մեծագոյն մասը, բնականաբար, այսպիսի վրիպակների արդիւնք է»³:

¹ Յակոբ Թօփեան՝ նաեւ Արմաշի ձեռագրացուցակի կազմողն է:
² Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Ա., Երեւան, 1942, էջ ԺԱ.:
³ Նոյն տեղում, էջ ԺԲ.:

Ի վերջոյ գնահատում է մեր Երուանդ Լալայեանի ցուցակը. «Շատ վատ է նոյնպէս Լալայեանի անունով հրատարակուած «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» (կայ միայն պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915): Այս գործը մի խումբ վանեցի նորահաս պատանիների գործն է, որ Լալայեանը իրեն է վերագրել: Անփորձ պատանիների գործը, իհարկէ, պիտի լինէր վերիվերոյ մի բան: Գիտութեան տարրական պահանջները չեն լրացուած այստեղ: Ձեռագրերի էջերը համարագրուած չեն: Յիշատակարանները արտագրուած են խառնիխուռն, առանց նշանակելու թէ ո՛րն է բուն գրչից եւ ո՛րն է օտար գրիչներից: Այսպէսով ուշ ժամանակի մի յիշատակութիւն կարող է միշտ շփոթուել ու խառնուել բուն գրչի յիշատակարանի հետ: Տեղեկութեանց բաժնում երբեմն հեղինակը տալիս է գրիչների եւ ստացողների անունները, բայց յիշատակարանները չկան»: Մի քանի ճշացող սխալներ թուարկելուց յետոյ եզրակացնում է. «Այս կարգի բազմաթիւ սխալներ դժբախտաբար անվսահելի են դարձնում նոյն գործը»¹:

Կրկին՝ եզրակացնենք. մեր հին, նաեւ՝ անտիպ, ձեռագրացուցակների որոշ մասը, նրանց շարքում նաեւ Երուանդ Լալայեանի արած բոլոր նկարագրութիւնները (ներառեալ՝ «Ազգագրական հանդէս»ի տարբեր գրքերում տպածները), այսօր յաճախ անփոխարինելի սկզբնաղբիւրներ դարձած լինելով հանդերձ, պէտք է օգտագործել մեծ զգուշութեամբ քննելով:

¹ Նոյն տեղում, էջ ԺԲ-ԺԳ.:

**ՎԳՈՒԼԻՍԻ ՍՈՒՐԲ ԹՈՎՄԱ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
ՎԱՆՔՈՒՄ ԳՏՆՈՒԱԾ ՆՈՒԻՐԱԿԱԿԱՆ
ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ**

Մաշտոցեան Մատենադարանի ղիւանական բաժնում պահպանուած է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Ի. դ. սկզբի՝ յանիրաւի մոռացութեան տրուած մտաւորական-միաբան՝ բանասէր, լեզուաբան, բանաստեղծ, թարգմանիչ Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանի շատ արժէքաւոր թողօնը, որի մի միւսընդամենը անհրաժեշտ ղիտցինք հրատարակել ներկայովս:

Որպէս թողօնի 30րդ թղթապանակի ծրու վաւերագիր պահպանուող փաստաթուղթը ցուցակուած բնորոշուած է հետեւեալ կերպ. «Գողթան գաւառի Թովմա առաքեալի վանքում եղած կոնդակների եւ շրջաբերականների օրինակութիւն՝ արուած Մեսրոպ վ. Մաքսուտեանի ձեռքով (գրուած՝ 1739 թ. Ղազար կաթողիկոսի կողմից). 1904, ծրու ամսի 4, Վերին Ագուլիս, 19 թերթ, հայերէն»: Պարզեցինք, որ սրա մասն է եւ սրա 15-16րդ էջերի միջեւ տեղադրելի է նաեւ 2 էջանոց նախորդը՝ վաւերագիր 7. «Մի յիշատակարանի նկարագրութիւնը «Թովմա առաքեալի վանքի դրանը գրուած». արտագրութիւն եւ ղիտողութիւններ. ՌՄԻԱ. - 1791 թ., հոկտեմբեր, մեծութիւն՝ 35,7x22, 2 թերթ, հայերէն»¹:

Այսպիսով, այստեղ հրատարակուած ենք Մաքսուդեանի թողօնի թղթ. 30, վաւ. 7 եւ 8, որ 35,7x22,3 չափսի 20 թերթ եւ նոյնչափ էջ է (բ. երեսները չգրուած), ամէն էջում՝ 50-53 տող, իսկ սկզբում կայ հետեւեալ նամակը.

¹ Նախորդ տպագրութիւնը՝ «Էջմիածին», 2012/ԺԱ., էջ 81-108:
¹ Ընդգրկուած է հրատարակուող Բ-Գ. փաստաթղթի «[ողոր]մութեամբ եւ չէն եւ հաստատ» բառերից սկսած՝ մինչեւ վերջ, ներառեալ նոյն փաստաթղթին վերաբերող բոլոր ծանօթութիւնները:

«Ազգագրական Հանդէս»ի խմբագրութեան.

Գողթնեաց Ս. Թովմա առաքելոյ վանքում հնուց մնացած կան մի քանի կոնդակներ ու շրջաբերականներ, որոնք դժբախտաբար քաւական արդէն վաստուել են մարդկանց անհոգութեան պատճառով և կարող են մի օր էլ իսպառ կորստեան մատնուել: Այդ կորստի առաջն առած լինելու համար՝ անձամբ գրի առի այդ թղթերը և այսօր տալիս եմ հրատարակութեան՝ հանդերձ կարևոր ծանօթութիւններով՝ իմ կողմից:

Մեսրոպ վարդ. Մաքսուդեանց.

1901 Օգոստ. 4

Վ[երին] Ագուլիս»:

Ըստ երեւոյթին թէ՛ նամակը եւ թէ՛ վաւերագրերի ընդօրինակութիւններն ուղարկուել են Ազգագրական Հանդէսին, բայց քանի որ այնտեղ այսպիսի հրատարակուած չկայ, ուրեմն եւ հաւանական է, որ, մեզ անյայտ պատճառաբանութեամբ, խմբագիր Երուանդ Լալայեանը մերժել եւ վերադարձրել է առաջարկուած նիւթը¹: Ուստի մէկ դարից աւելի ուշացումով իրականացնում ենք հոգեւորական-գիտնականի ցանկութիւնը եւ հրատարակում նրա օրինակած փաստաթղթերը, որոնց բնագրերը, Թովմա առաքեալի վանքի եւ Ագուլիսի եկեղեցիներին շուրջ 100 ձեռագրերի հետ միասին, ըստ ամենայնի զոհ են գնացել Ագուլիսի 1919 թ. ջարդին ու աւերմունքին:

Նկատենք, որ հրատարակուող երեք կոնդակներից առաւել ծաւալունն առաջինն է, որ գրուած է ինչ որ տեղ ճոռոմ ոճի, սակայն շատ գեղեցիկ հայերէնով, այսինքն՝ այս կոնդակը գրական-գեղարուեստական արժանիքներ ունի. անհնար չէ որ սրա շարադրանքի հեղինակը եղած լինի հէնց Ղազար Զահեցի կաթողիկոսը:

¹ Ըստ ծալուածքի առկայ հետքերի՝ թերթերն ընդլայնակի ծալուել են, տեղաւորուել 23x10 չափսի ծրարի մէջ եւ, հաւանաբար, ուղարկուել թիֆլիս: Գուցէ հէնց այս մերժման միջադէպով էլ Մ. վ. Մաքսուդեանի եւ Ե. Լալայեանի միջեւ սկսուել է մի հակասութիւն կամ անբարեհաճութիւն, որ հետագայում պարբերաբար տարբեր առիթներով արտայայտուել է մամուլում:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ [ՂԱԶԱՐԱՅ ԶԱՀԿԵՅԻՈՅ,
ՏՐՈՒԱԾ՝ ՌՃՁԸ. - 1739 թ. ՄԱՅԻՍԻ 30ԻՆ, ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ
ՆՈՐՈԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԳՈՂԹՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ ՆՈՒԻՐԱ-
ԿՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ԱՌԻԹՈՎ]

ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՌՃՁԸ.- 1739

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Ղազար Ա. Զահկեցի կաթողիկոս ամենայն
Հայոց (1737–1751): ՄՍԱՅՈՂ՝ Կոստանդնուպոլսի եւ
Արեւմահայաստանի Հայութիւն: ՄԻՏՔ ԲԱՆԻ՝ Ագուլիսի
Թովմա առաքեալի վանքի առաջնորդ Յովհաննէս վարդա-
պետ-արքեպիսկոպոսը նուիրակութեան է գնում յօգուտ
Մայր Աթոռի:

/11/ Կոնդակս գրուած է հայկական ՌՃՁԸ. (1188 = 1739) թուին,
Ղազար կաթողիկոսի կողմից, որի կնիքը կարմիր թանաքով դրոշ-
մուած է աջ լուսանցում՝ փոխանակ ստորագրութեան: Սկիզբը
պակասում է, անշուշտ, ինչպէս երևում է մեր ձեռին մնացած մասի
գեղեցկութիւնից, այդ պակասած հատուածը զարդարուած է եղել
գեղեցիկ նկարներով ու տառերով, որի պատճառով և կտրել՝ գո-
ղացել են: Ըստ մեզ՝ կոնդակի հետևեալ տողը յիշատակութիւն է
այդ գեղեցկութեան՝ «վասն որոյ առաքեցաք» գնուիրակն «առ ձեզ՝
հանդերձ սրբալոյս և աստուածագործ մեռօնաւ և գերագարդ բազ-
մազան օրհնութեան նամակաւ...»: Աջ լուսանցը (որպէս և բոլոր հին
կոնդակներինը) լայն է և զարդարուած է մի ծաղկանկար սինա-
կով, որ իջնում է վերից վար՝ կոնդակի երկարութեամբ: Այդ սինա-
կը նկարուած է կարմիր, երկնագոյն, սև և ոսկեգոյն դեղերով:

//^ |2| նշխարօք նոցին պանծացեալ, այսինքն՝ գլուխ ամե-
նայն քաղաքաց՝ մեծի մայրաքաղաքիդ Բիւզանդիոյ, կրկին
անուամբ յորջորջեալ փառազարդ Կոստանդնուպօլսոյդ, եւ

¹ Ըստ Մ. վ. Մաքսուդեանի՝ «Սկիզբը պակասում է», շատ հաւանական
է նաեւ նրա ենթադրութիւնը, որ կտրուած է եղել «գեղազարդ» ճա-
կատագրով:

ամենայն սահմանաց դորին պարազրուենակ զետեղելոց մե-
րազնէից՝ լուսաւորչաշաւիղ, քրիստոսազգած լուսերամիցդ,
եւ դոցին ներզինուորեցելոց ի Տէր սրբոց եկեղեցեաց. նախ՝
Ղումղափուի բազմաթողով Աստուածամօր եկեղեցւոյն, Մա-
մաթիոյ Ս. Գէորգայ զօրավարի եկեղեցւոյն, Պալաթու Սուրբ
Հրեշտակապետի եկեղեցւոյն, Ղալաթիոյ Սրբոյ Հօրն մերոյ
Լուսաւորչի եկեղեցւոյն եւ Ուսկուտարու Սուրբ Յովհաննու
Կարապետի եկեղեցւոյն, եւ Սրբոյն Սարգսի զօրավարի եկե-
ղեցւոյն, եւ յեկեղեցականացդ հրաբերձ գունիցդ զարդուց.
նախ՝ երջանկապատիւ եղբօրն մերոյ՝ սրբազանի եւ շնորհա-
զարդ եռամեծարի, երիցս երանեալ եւ վսեմախոհ բարունա-
պետի եւ փոխանորդի սրբոյն Յովհաննու՝ շնչամաքուր եւ
աստուածաբան աւետարանչին եւ սիրելի աշակերտին Քրիս-
տոսի, երանելի առաքելոյն տեառն Յովհաննու աստուա-
ծաբանութեան պատրիարքի՝ եւ քաջապետական հովուին՝
հսկողի եւ երկուց սրբոց աթոռոցն հարազատի. եւ այլ մայ-
րաքաղաքաց, այսինքն՝ Ազրիանուպօլսոյ, այս է՝ Էտրէնու,
Թաքիրտաղու, Պրուսայու, Իզնիմիտու, Ատապազարու, Մու-
հալիճու, Պանտրմայու եւ բոլոր երկրին Եալովայու, Քօթա-
հիեայու, Ղարաշէհէրու, Պիլաճիկու, Էտինճիկու, Շուլուոյու,
Մալղարայու, Կոմուրճիոյ, Կէլիպօլուա, Բօղազհիսարու,
Պալիքէսերու, Ուզունքսիրու, Ենիճէու, Տրամայու, Դաւշան-
լուու եւ այլ շրջակայ դոցին եղեալ գաւառաց, դասապայից
եւ առհաս[ար]ակ գիւղորէից, եւ ի միջի դոցին կառուցեալ
եւ հաստատեալ սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցական դասուց,
եւ նոցին գլուխ կարգեալ արհի եւ պանծալի առաջնորդաց,
շնորհազարդ եւ աստուածաբան վարդապետաց, մեղսաքա-
ւիչ եւ յերկնահրաւէր քահանայից, ուսումնասէր եւ երկիւ-
ղալի սարկաւազաց, իբրեւ արմաւենիս ծաղկեալ եւ ի տան
Տեառն Աստուծոյ տնկեալ համօրէն եկեղեցւոյ մանկանց, հա-
ւատարիմ եւ հարազատ երիցփոխաց եւ գանձապետաց, խօ-

¹ Պոլսի Հայոց պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիչեցին է՝ 1715-1742
թթ.:

սիւք ճարտասան եւ ի հրապարակս համարձակաբան իշխանաց, նրբահայեաց ի բանս եւ ի խոհեմական ի գործս Ակնցի սառահայեաց, գեղեցկաբան ի յիրս եւ բարակագարդ ի շինուածս Կեսարացի դալֆաներաց, զովացուցիչ պաւքեալ անձանց եւ արբուցիչ ծարաւելոց վարպետաց, արգասեօք լի եւ գեղուն եւ ընչիւք յոգնաբեղուն զօլվաթաւորաց, չքեղաշուք եւ ընչաւէտ եւ ի հաւատարմութիւնս յոյժ հաստատ մեծատանց, դիմօղք ի գահս զանազան եւ ի շահաւէտութիւնս հանճարական յարեւելեան եւ յարեւմտեան վաճառականաց, նիւթոց գեղեցիկ իմն տեսակացուցիչ եւ զանազան յօրինիչ բոլոր ասնաֆներաց եւ արուեստաւորաց, մի եւ նոյն ունող կշռի, ըստ նմին եւ չափու միակի վաճառող հացագործ վարպետներաց, ի ստանալն քրտնավտակ եւ ի վայելելն արգարավաստակ երկրագործաց, երանութեան խնդրող, վասն որոյ եւ զարքայութիւնն յերկնից ժառանգող աղքատաց, ալեօք ծաղկափայլ եւ խորհրդով իմաստուն ծերոց, ուղղաշաւղընթաց եւ կերպարանօք գեղեցկապանծ երիտասարդաց, հպատակաց հօր եւ հնազանդալուր մօր պատանեկաց, պատուիրանին Տեառն զգաստ եւ սրտիւք առ նա պատրաստ մարց, շուք դնօղ առ ի համեստ եւ երկիւղագարդ առ ի զգեստ մանկամարդաց, ուղղափառ ըստ բարուց եւ մաքրակենցաղ ըստ վարուց կուսից, եւ այլ առ հասարակ միահամուռ ամենայն ժողովրդականաց խմբից եւ համագումար ամենայն չափու եւ հասակի, տիոյ եւ |3| կարգի ի Քրիստս Աստուած հաւատացեալ լուսաւորչածին երամոցդ՝ խնդալ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս յոյսն բնաւից, մշտագուարճ բերկրանօք եւ յար ուրախութեամբ. ամէն:

Շնորհք, սէր, խաղաղութիւն եւ օրհնութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ, գերսկզբնական պատճառ էին ինքնագոյի, գթութիւն եւ ողորմութիւն ի նորին իսկակից Բանին Էականի նոյնագորի, սէր եւ քաղցրութիւն համապատուի նոցին՝ ամենագոր Սուրբ Հոգւոյն կենարարի եւ յամենունակ շնորհաբաշխ բարերար մարդասիրի իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ

ձեր, եկեսցէ եւ բնակեսցէ առ ձեզ՝ իբրեւ զյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց, յորդահոս բղխամար եւ առատապէս ծաւալմամբ: Ընդ որոյ հովանաւորութեամբն զօրասլիք եւ պահպանեսլիք, նախախնամեսլիք եւ կառավարեսլիք միշտ ցնծութեամբ եւ յուրախութեամբ՝ ի լրումն երկնաւորին խնդութեամբ. ամէն: Այլ եւ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն, խնամք եւ ողորմութիւն, կեանք եւ փրկութիւն ամենագորին Աստուծոյ առ ձեզ լիցի, որով բարուք կառավարեալք՝ պատասպարիցիք ի նա յամենայն կեանս եւ յընթացս ձեր, եւ ընդունիցիք ի նմանէ զվայելչական այցելութիւնս ի զանազան փոփոխմունս կենցաղոյս. սէր սուրբ ի տղայութեան, գիտութիւնս ի մանկութեան, բարեպէս զարգացմունս ի պատանեկութեան, ուղղութիւնս յերիտասարդութեան, ելս ի վերալեւորութեան եւ զօրութիւնս ի ծերութեան. յաջողութիւնս ի յսկզբան եւ հասումն առ ի նորին վախճան, կաղդուրումն առողջութեան եւ փութապէս յառնումն ի հիւանդութեան, օժանդակութիւն ի ճանապարհորդութեան եւ անդորրութիւնս ի հանգստեան, պաշտպանութիւնս ի նեղութեան եւ բարեաց յիշեցումն ի յանհոգութեան, երկիւղածութիւնս ի փարթամութեան եւ հանդուրժումն ի չքաւորութեան, զգուշութիւնս յուրախութեան եւ սփոփումն ի տրտմութեան, սատարութիւնս յառաքինութեան եւ յուսադրութիւնս ի գլորման, շնորհս ի կենդանութեան եւ ողորմութիւն զկնի մահուան, յանդիմանակցութիւնս ըստ յաջակողմանն եւ ի պսակագարդութիւնս ընդ սուրբս ամենայն, յաւիտեանս. ամէն:

Այլ եւ օրհնեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր՝ որպէս օրհնեաց զինն դաս հրեշտակս ի յերկինս, զԱդամ եւ զԵւայ ի դրախտին, եւ զԱբէլ ի պատարագին, զՍէթ եւ զԵնոփք եւ զԵնոփս ի միասին, զՆոյ եւ զՆոյեմզար ի տապանին, զԱբրահամ եւ զՍառայ ի խորանին՝ առ կաղնեաւն Մամբրէի, զՄէլքիսէթէկ ի յանտառին եւ զԻսահակ ի զենման խոյին ի լերինն յԵբուսացւոց, այսինքն՝ ի Գողգոթայ, զՅակոբ ի գօտեմարտին եւ զերկոտասան նահապետսն ընդ նմին՝ առ եզերբն Յորդանա-

նու, եւ զգեղեցիկն Յովսէփ ի բանտին, զՄովսէս եւ զԱհարոն ի Սինէական լերին, եւ զԵսու Նաւեան առ ափն Յորդանանու, զՍամուէլ ի տապանակ ուխտին, եւ զԴասս մարգարէիցն ի Բամայ ի պարս նոցին, զԴաւիթ ի խորանին եւ զՍողոմոն ի տաճարին, զԵրեմիայ ի մօր յարգանդին եւ զԵզեկիէլ առ ափն Բոսփար գետոյն, զԵրեք մանկունքն ի Հնոցին, եւ զԴանիէլ ի գուբն առիւծոց, Զօրաբաբէլ ի նորոգումն Երուսաղէմի, եւ զԺերմ Սիմէօն ի տաճարին, զառաքեալքն ի սուրբ վերնատունն եւ սուրբ Լուսաւորիչն ի Խոր վիրապին, զարարածքս ամենայն յաստէն եւ զարդարքն ի կատարածին: Նոյն օրհնութեամբն եւ զձեզ օրհնեսցէ, զորդիս եւ զզստերս ձեր օրհնեսցէ, զինչս եւ զստացուածս ձեր օրհնեսցէ, զտունս եւ զբնակութիւնս ձեր օրհնեսցէ, զայգիս եւ զբուրաստանս ձեր օրհնեսցէ, զհանդս եւ զհանդաստանս ձեր օրհնեսցէ, եւ զննջեցեալսն ձեր ի հող տապանին օրհնեսցէ. ամէն:

Արդ, եւ ի գալ սուրբ մեռոնիս եւ օրհնութեան նամակիս /4/ մերոյ առ ձեզ, իջցէ ի վերայ ձեր զշնորհս եւ զօհնութիւնս աստուածայինս: Եւ շնորհօք սուրբ մեռօնիս բարձցէ Տէր Աստուած ի ձէնջ եւ յերկրէ ձերմէ, ի տանց եւ ի բնակութեան ձերոց զամենայն ցասումն եւ զպատուհասն, զմահն եւ զմահտարածամն, զցաւս եւ զհիւանդութիւնս, զվիշտս եւ զնեղութիւնս, զսուգ եւ զտրտմութիւն, զսով եւ զսղութիւն, զաղքատութիւն եւ զչքաւորութիւն, զատելութիւն եւ զթշնամութիւն, զերաշտութիւն եւ զժանգահարութիւն եւ զայլազգի պատահարս, որք գան ի վերայ երկրի՝ վասն ծովացեալ մեղաց մարդկան: Եւ զօրութեամբ սուրբ մեռօնիս տացէ Տէր Աստուած օդոց քաղցրութիւն, անձրեւաց առատութիւն, տանց շինութիւն եւ յերկրի հաստատութիւն, անդեաց եւ անդաստանաց ձերոց պտղաբերութիւն, որդւոց եւ դստերաց ձերոց բազմութիւն, ընչից եւ ստացուածոց ձերոց առաւելութիւն, հիւանդաց ձերոց առողջութիւն եւ ցաւագարաց ձերոց բժշկութիւն, տրտմելոց ձերոց մխիթարութիւն եւ վշտացելոց ձերոց ուրախութիւն, աղքատաց ձերոց հարս-

տութիւն եւ չքաւորաց ձերոց փարթամութիւն, մեղուցելոց ձերոց դարձ եւ զղջումն, եւ ննջեցելոց ձերոց հանգիստ եւ արքայութիւն. ամէն:

Եւ ընդ ասորոս շապարհեալսն եւ շնորհապետան օրհնութեան նամակիս շանոցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդւոց մերոց եւ լուսաշնունդ պատկասցող մօրս լուսոյ Սրբոյ Լճմիաշնի, զի ամենայն պատկասցող, որ զմիանգամ ի գերագոյ գոյնն եւ յակբանական գոյն պատճառէն թաղկացան՝ հիասովանչ եւ պարմանալի արարչակերպութեամբ, միայն թարգմանաւ ճոխ¹ ութեամբ պանծալի երեւեցաւ մարդկայինս սեռ՝ չքեղացեալ քանական շնորհիւ եւ պատկերաւ զարդարեալ սկզբնատպին: Սակայն յետ արտաքսելոյն յաստուածատունկ զբախտէն եւ ի կենաց վայրէն, զանազան եւ ոչ համաքատակ յախտս խաւարասիրութեան թափառականաւ կենիւ յարեան հարքն մեր եւ նախնիքն ամենայն: Քանզի ո՛չ յարեւելից եւ ո՛չ յարեւմտից եւ ո՛չ յանապատէ լերանց եղեւ մեզ այցելութիւն, այլ այն՝ որ ստեղծն զմեզ եւ երեւեցաւ մեզ արեգակն ի բարձանց, եւ ծագեաց լոյս՝ որոց նստէաք ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու՝ ուղղել զոտս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան եւ փրկութան՝ դատաւորն ամենայն մսեղեաց ամենայաղթ դատաստանաւն յայտնեալ, քանզի սկզբանցն եւ յաւիտենիցն արարիչ ի լրման ժամանակաց մանուկ եղեալ մատաղ, յապառաժ ձգեաց զձեռսն իւր ամենակիր եւ տապալեաց զլերինս ի հիմանէ՝ զհպարտութիւնն բանսարկուին, եւ արկ զմատունս արուեստի իւրոյ յորջս օձից եւ ի բոյնս կարճաց, ի դարանս ոգնեաց, աղուեսուց եւ համբարուից, այսինքն՝ ի յոգիս մարդկան, յորս բնակեալ էին ապականիչք զօրութիւնքն, փոխակերպեալ ի բուրաստանս, տնկեաց զմեզ ինքն իսկ բնակեցաւ Հարբն իւրով եւ Հոգևովն Սրբով: Եւ զի անհնարինքն ի մարդկանէ հնարաւորք գոյով յԱստուծոյ, կիթեաց ի մորենոյ զխաղող, եհան թուզ ի տատասկէ յայգւոյն Սողոմայ եւ տնկոյն Գոմորայ, փոխեաց ի բարունակ բարիս, աղբերացոյց զվէմս, կոչեաց պտուղս անյար-

¹ «Ընդհռուած բառերը՝ կոնդակում երկու տող, գրուած են կարմիր թանաքով եւ բոլորգիր» - Մ. վ. Մաքսուդեան:

մար փայտէ՝ զպատճառ կենաց մերոց եւ առիթն փրկութեան զսուրբն Գրիգորիոս խաչաչարչար եւ օճատանջ նահատակն իւր, որ եւ իսկապէս գտեսակ բազմակուտ չարչարան[ա]ցն Քրիստոսի կրէր յինքեան, եւ յիւրում ժամանակի վերաբերեալ քաղցրագոյն արեւով եւ պայծառ լուսով ցուցանիւր աշխարհի, որոց ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու նստեալ ննջէին: Յորմէ լուսոյ զարհուրեալք գողք եւ աւազակք, շնացողք, սպանողք, որք շրջէին եւ գործէին ի խոր գիշերոյ, չքոտեալ լինէին ի միջոյ, գազանք վայրիք յորջս իւրեանց դիմէին: Ելանէր մարդ եւ Որդի մարդոյ |5| ի գործս իւր՝ սրբեալ եւ պարարտացեալ ի բուրաստանս եւ յանդաստանս արաբատու: Եւ նորայն քրտամբք եւ արեամբն առողմամբ ետ մեզ զպտուղ վաղահաս՝ զգասս Հռիփսիմեանցն կուսից իմաստնոց՝ օրիորդացն սրբոց, որք իբրեւ զաստեղակուռ բանակս արփախաղաց ճառագայթիւք յարեւմտից յարեւելս դիմեալք, զի ծագեսցին մեզ ընդ մերոյն արեգական եւ զարդարեսցեն նոր աստեղքն զնոր երկինքն, որ եղեւ Հայաստան աշխարհիս, այսինքն է՝ զբարձրութիւն պարծանաց հաւատոյս՝ ի խորհուրդ հարսանեաց եկեղեցւոյ սրբոյ, հարսանիքն Քրիստոսի պճնեալ ի հանդերձս ոսկեհուռս, վերջաւորս եւ քղանցաւորս կազմեալք եւ թագ ի գլուխ պսակեալք, յօգնականութիւն ածեալ ի Տեառնէ փեսաւէրին մերոյ՝ զի խօսեսցին զբարետոհմիկք ծնունդք Թորգոմայ՝ երկնաւոր փեսային, եւ լիցին կուսութեամբ մայր ազգաց եւ ազանց նորածնաց, որ եւ յաւէտ շնորհաբաշխ մայրական կաթամբն սնուցանէ զմեզ մայրս հաւատոյ, եւ հասուցէ միշտ զծնունդքս յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի:

Այլ եւ ծանիջիւք եւ զայս, սիրելի՛ք իմ, մերձաւորք իմ եւ բարետոհմիկ ազաւնի՛ք իմ, զի ողորմութիւն եւ գթութիւն եւ մարդասիրութիւն Տեառն անպատմելի եղեւ ի վերայ մեր եւ անբաւապէս: Քանզի զոր ինչ արար Աստուած հնոյն Իսրայէլի՝ առ փարաւոն յարեւմտից, զնոյն կրկնեաց նորոյս Իսրայէլի՝ առ հիւսիւով յարեւելից: Անդ տունն Սեմայ, եւ աստ՝

տունն Հաբեթի. անդ ազգին Յակոբայ, եւ աստ՝ որդւոցն Հայկայ. նոցա ի ձեռն Մովսէսի եւ Ահարոնի եւ Նսուայ, եւ մեզ՝ ի ձեռն Գրիգորի մեծի, Արիստակսի եւ Վրդանիսի: Այլ եւ զօճացեալ գաւազան հաստատեալ յիւրում բնակութիւնս առ Մովսէսիւ, զթագաւորն մեր նշանակէր՝ կերպիւ փոխեալ ի փախչելի տեսակ, եւ ի բուռն հարկանելն զնմանէ մերոյն Մովսէսի՝ առնոյր զբնիկն իւր եւ կայր մնայր նեցուկ նեղութեան ի ձեռին նորա իմաստունն մեր եւ քաջ հովիւն սուրբն Գրիգորիոս: Այլ եւ զշնորհս լերինն Սինայ եւ Քորեբայ ի լերինս եւ ի դաշտս Արարատու ածեալ, փառագարդապէս յօրինէր սիւն ամպեղէն եւ հրեղէն, ի վայր իջեալ արկանէր խորան լուսեղէն՝ ծիրանափառ կազմեալ նշանիւք, կամարագարդ պսակեալ հրաշիւք երկնակառոյց շաւղօք: Եւ ձեւ սանդխտոյ երեւեալ, որք եղեալ բազմութիւն հրամբուն զօրացն, լնուին զստորին զաշխարհս, նոր յերկին զսա հրաշագործեալ նախնին մեր եւ հովիւն Գրիգորիոս՝ նորն Յակոբ, որ տեսեամբ իջմամբ միածնին ի բարձանց յարափոխեցեալ կոչեցաւ Իսրայէլ, որ եւ ի մէջս եւ ի գլուխ երկուց գետոց՝ Տիգրիս եւ Եփրատէս, եկեալ խօսէր հարսն ոչ ինքեան, այլ սրովբէիցն արքայի: Եւ երիս գաւազանօքն՝ ընկուզի եւ սօսի եւ շըշի, անուամբ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, երից անձանց եւ միոյ իշխանութեանց, ծնանէր ի ջուրս աւազանին նկարԱնս եւ խայտախարի գառինս եւ գոշասպիտակ մաքիս, եւ ի սեւաղէմ եւ ի գարշաղէմ գազանածեւ ազգաց, որք անցեալք ընդ գետս կենդանիս, սպիտակափայլ ոսկեկիցն նշուլագարդք գեղապաճոյճս փայլէին: Քանզի սիւն հրեղէն խարսխաւոր թակաղաղ ունելով ահաւոր, որ է իբրեւ զլեռն մի լուսեղէն՝ խաչիւն թագագարդեալ, զոր մեկնեաց հրեշտակն ի տեսլեանն, եթէ ի պատիւ քահանայապետութեանն է այս, որ յոյժ բարձր եւ ահաւոր է խորհուրդով, այն ոչ երբէք մեկնի ի բարձր եւ յաստուածակառոյց տիեզերական յաթոռոյս Սրբոյն էջմիածնի: Եւ վասն այնորիկ հաստատեալ կայ անշարժելի խարսխան ոսկիաճոյլ: Եւ այս է աթոռ առաքելոցն

Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, |6| եւ գերապայծառ հայրապետին Հայաստանեայց մեծի Լուսաւորչին, որ եւ փառաւորեալ անուն սորա տարածեալ է ընդ ամենայն տիեզերս տէրութեանն Աստուծոյ, զի ամենայն երկիր եւ բարբառ սորա, եւ մինչեւ ի տիեզերս հասին խօսք սորին՝ ի շրթունս ուղղափառ զաւակաց սորին. շնորհք եւ օրհնութիւն, գթութիւն եւ ողորմութիւն Տեառն Աստուծոյ ի վերայ անմռաց պահողին զյիշատակս սորին:

Եւ դուք, ով աստուածարեալք եւ գերապայծառք որդի՛ք լուսոյ եւ զաւակք տուրնջեան, զի խրատ եւ վարդապետութիւն եկեղեցւոյս Քրիստոսի զանազանք են, զոր եւ ուսուցանէ մեզ մայրական գթով միշտ ի լսելիսդ հաւատացելոցդ, ուստի ասէ. Բնական է՝ ընդունօղ երախտեաց գոհասցի գերախտաւորաց պէսպէս քարոզութեամբ, որ եւ հաստատեալք ի սմա՝ մի՛ վերջացուք ի սիրոյ, այլ ջան եղեալ յօժարեսցուք հատուցանել ըստ տկարութեան մերում՝ զտրիտուրն անհուն երախտեաց մօրս հաւատոյ. թէպէտ ոչ կարողանամք կատարելագոյնս հատուցանել զվարձս, այլ ըստ չափու սիրոյ զպտուղ արդեանց ձերոց ջերմեռանդական ըզձիւ, զոր հատուցանէք եւ ընծայէք սակս հաստատութեան սրբոյ Տանս: Հաւատարիմ է Աստուած ի բանս եւ ի գործս իւր, եւ հաւատամք ի հրամանս նորին, եթէ հատուցանելոց է ձեզ զվարձս բազմապատիկս՝ ըստ իւրոյն անսուտ խոստմանն: Ըստ որում խրատէ մեզ անօթն ընտրութեան երանելի առաքեալն Պօղոս՝ բարձրագոչ ձայնիւ եւ յորդորմամբ բանիւք. «Արդ, հատուցէ՛ք,- ասէ, ամենեցուն զպարտս. որում զհարկս՝ զհարկս, որում զմաքս՝ զմաքս, որում զպատիւ՝ զպատիւ, որում գերկիւղ՝ գերկիւղ, եւ մի՛ ումեք պարտապան գտանիցիք, բայց զմիմեանս սիրելոյ» [Հռոմ. ԺԳ. 7-8]: Մեծ է Հոգւոյն նախագիտութիւն առ յապա խորհրդոյն, եւ քաղցր ի քիմս քննողաց՝ քան զմեղու խորիսի: Իրաւանց է ունելն զայս եւ հատուցանել զպարտս պարտականաց, եւ տալ զհարկս հարկաւորաց՝ կամաւ եւ յօժարութեամբ վարուք, մի գուցէ պարտաւորս

գտանիցիմք եւ եպերանս լուիցեմք ի գրողէն, գերախտիս երախտաւորին քոյ մի՛ անհետ եւ մոռացօնս առնիցես, այլ յետ կատարելոյն զայնոսիկ՝ ստացիր գերկիւղ եւ շաղկապիս նմա եւ զսէրն, որ ասէ Սիրաք. «Երկիւղ Տեառն է սկիզբն սիրոյ» [Խմնիր. Առակք, Ա. 7, Թ. 10. ԻԲ. 4], իսկ ի ճանապարհի կենցաղոյս երկիւղն եւ սէրն գործեն զթուլութիւն, այլ ի ճանապարհի Տեառն գործեն զգօրութիւն, որոյ նշան է, զի խզեն զամենայն կապանս ազահութեան եւ ածեն զստացողս ի գութ ողորմութեան եւ գթութեան:

Եւ արդ, զայս լսելով, սիրելի՛ք մեր ի Տէր, աղաչեմ զի բացջիք զականջս մտաց ձերոց եւ լուիջիք որդիական սիրով եւ ներքանդակեալ ծրարեսջիք ներ սիրարանի սրտի ձերում զսրբալոյս աւանդութիւնս զայս, որ յառաքելոց է կարգեալ, ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ հաստատեալ, որ ամ յամէ գալ առ ձեզ զպարգեւն Հոգւոյն Աստուծոյ՝ զիւղն աստուածագործ, հեղեալ ի հոգի եւ ի մարմին եւ ի միտս ձեր: Զնոյն սահմանադրութեան կանոնս, զոր հարկէր ի վերայ մեր, կատարեցաք եւ մեք այժմ: Իսկ ձեր՝ տեսանելով զշնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյն Սրբոյ իջեալ առ ձեզ, պարտիք զփառս եւ զգոհութիւնս մատուցանել Տեառն եւ զորդիական սիրոյ ձերոյ զպարտսն հատուցանել հոգեւոր ծնողիս ձերոյ Սուրբ էջմիածնի: Քանզի սայ է մայր ամենայն եկեղեցեաց եւ զլուխ պարծանաց ազգիս Հայկազունեաց, որում հարկաւորի հաստատուն մնալ, զի եւ հիմնեալ անդամքն ի սմա ամբողջ մնասցեն: Որպէս եւ բնաւորեալ է ի բնութիւն ամենայն կենդանեաց՝ նախ զգլխոյն կամել զառողջութիւն, ուր ամենայն զգայութիւնքն առեղեալ |7| են, եւ ապա այլոց անդամոց, այսպէս պարտ եւ արժան է ամենեցուն՝ նախ զհաստատութիւն եւ զպայծառութիւն մեծի Աթոռոյս կամիլ, եւ ապա՝ զայլոց եկեղեցեաց եւ այլ ամենայն կարեաց պիտոյից: Այլ եւ հաստատութիւն եւ պայծառութիւն սորին հանդերձ լուսահոգի նախնեօք ձերովք եւ ձեօք եղեալ է, եւ ձերովք հոգաբարձութեամբն լինելոց է յամենայն ժամու:

Վասն որոյ հարկեցաք զսիրելի եւ զհաւատարիմ հոգեծին որդին մեր եւ զբազմաշխատ մշակն զտէր Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետն եւ ժրաջան եպիսկոպոսն եւ քաջաջան պաշտօնեան սրբոյ գահիս՝ նուիրակ կարգեցաք ձեր օրհնեալ երկրին, տեսանելով զխոնարհ բարս դորս եւ ցաւակցաբար աշխատութիւնս դորին, պատշաճ վարկաք եւ արժանի համարեցաք: Վասն որոյ առաքեցաք առ ձեզ՝ հանդերձ սրբալոյս եւ աստուածագործ մեռօնաւ եւ գերազարդ բազմազան օրհնութեան նամակաւ՝ սակս նուիրակութեան գործոյ Սրբոյ Աթոռոյս՝ վասն այսքան պատճառաց:

Նախ՝ զի եկեալ ի դիմաց մերոց, զօրհնութիւնն հայրական, զողջոյնն յիսուսեան եւ զսէրն հոգեկան մատուցէ ձեզ, եւ յոգնիմաստ վարդապետութեամբն իւրով հոգեւոր եւ աստուածային բանիւք մխիթարեսցէ զձեզ:

Երկրորդ՝ զի վերտին յողորեսցէ զձեզ առ ի շարժել ի գործս բարիս, եւ մանաւանդ՝ հաստատեսցէ զսիրտս հոգեւոր որդեկացդ մերոց ի սէր եւ ի գութ Սրբոյ Աթոռոյս:

Երրորդ՝ զի ծանուցէ ձեզ՝ հարազատ զաւակաց, զամենայն զորպիսութիւնս Սրբոյ Գահիս, եւս առաւել՝ զպակասութիւնս յոլովակիս մարմնական եւ արտաքին իրաց, զորս այժմ ունի Սուրբ Աթոռս քան զառաջին ժամանակն, զորոյ ահա ի կարճոյ պատմեցից հաւատարիմ որդեկացդ մերոց: Քանզի իբրեւ տնօրինմամբ եւ կամեցողութեամբ Աստուծոյ եւ ի հարկադրութենէ բոլոր սիրելի ազգիս մերոյ անկաք այս գ[ո]րծ հոգեւոր տնտեսութեան, ուստ ելեալ Տէրամբ ի Զմիւռնոյ անտի Ասիացոց քաղաքէ՝ վիճակէն մերմէ, զճանապարհական վիշտս բազումս կրելով եւ զբազմադիմի ծախս առնելով, եւ յորոգայթ իմն անկանելով, զանազանիւք տառապակրութեամբք եկեալ մտաք ի Միածնաէջ եւ Սուրբ Աթոռս: Բայց յորժամ տեսաք զայսքան մեծամեծ պակասութիւնս տրտմատուս. նախ՝ զի Սուրբ Տունս էր դատարկացեալ եւ մերկացեալ առաջին ունեցեալ ընչիցն ամենից մարմնականաց, որ թէպէտ հոգեւորականօք կարգաւորութեամբք զարդարեալ է

գերապէս: Երկրորդ՝ զի գեալուրն յոյժ նուազեալ է Սրբոյ Տանս, եւ խարճն՝ կարի շատացեալ, որոյ սակս զպահառութիւնս բազումն ունի այժմ սա ի մարմնականաց իրաց եւ ի ներքոյ պարտուց եւս է: Երրորդ՝ զի տանիս մեծի եւ քրիստոսակերտի Տաճարիս է կարի քայքայեալ եւ խարխլեցեալ, եւ սալքն ամենայն յիրերաց բաժանեցեալք, վասն զի ի վաղուց ժամանակաց հետէ չէ նորոգեցեալ: Ուստի եւ յիջանել նուազ անձրեւոյ ջուրսն ընդ պատռուածսն մտեալ՝ կաթի եւ տգեղացուցանէ եւ եղծէ զգեղեցկանկար պատկերս եւ զոսկէզօծ ծաղիլունս, որք ի ներքոյ եկեղեցւոյն նկարեցեալք գոն յառաստաղս եւ յորմունս՝ առ ի պայծառութիւն, ի փառս եւ ի դովեստ անուանն Քրիստոսի՝ բնակողին ի սմա: Չորրորդ՝ զի ի մէջ Վեհարանիս շինուածք ոմանք յոյժ խախտեցեալք եւ փլուզեալք էին, մինչ զի յաւուրս յայտոսիկ ընդ իջանել բազմօրեայ անձրեւոյ՝ անկան յանկարծակի որմունք ոմանք ի կողմանէ Հիւսիսոյ, եւ տանիք մի եւս ըլաւ բովանդակ, եւ այսպէս բազում տեղիք գոն խախտեցեալք եւ աւերեցեալք, յորոյ պատճառն է, զի յոգնաժամանակեայ շինուածք են եւ սոքա եւս:

|8| Արդ, զայսոսիկ տեսեալ մեր՝ եթէ թոյլ տացուք եւ թողցուք, եւ հոգացեալ ոչ նորոգեսցուք վաղվաղակի վերստին՝ թէ՛ զտանիսն սրբոյ եկեղեցւոյն եւ թէ՛ զխախտեցեալ եւ զկործանեցեալ շինուածսն, զորոց ճառեցաք, ոչ ապաքէն սակաւ առ սակաւ եկեղեցւոյն իսկ բովանդակին վնաս լինի, սոյնպէս եւ այլոցն, եւ մեզ՝ մեծ վտանգ եւ մեղք: Զայս զմտաւ ածեալ, չհանդուրժեցաւ սիրտ իմ, սակս որոյ զչքաւորութիւնս եւ զաղքատութիւնս մեր մոռացեալ, եւս առաւել՝ զյատուկ մարմնական հիւանդութիւնս իմ եւս, զոր ունիմ այժմ ի յիս՝ հալիչ եւ մաշիչ անձին իմոյ, ահա ապաւինելով յԱստուած եւ յուսալով յողորմութիւնս եւ ի տուրս ողորմածացդ, սկսաք նախ զորմունսն եւ զայլ կործանեցեալ շինուածսն ի Վեհարանիս շինել այժմ հաստատուն, ընդարձակագոյն տեղեօք, գեղեցկատեսիլ ձեւօք, զանազան յորինուա-

ծովք եւ բազում ծախիւք, եւ արարաք վեհանիստ, որք են յոյժ հարկաւորք եւ պիտանիք Սրբոյ Աթոռոյս, եւ ո՛չ աւելորդք եւ անպէտք: Վասն որոյ հարկ եղեւ մեզ շինել եւ ո՛չ առնել զանց, որ է ահագին գործ եւ բազմածախ քարխանայ, յորում ահա դեռ եւս մշակք ի գործի կան: Իսկ վասն տանեաց մեծի եւ սրբոյ Տաճարիս՝ ահա՛ քարակոփք զքարինս հատանեն եւ զսալս տաշեն, նոյնպէս եւ զայլս պիտոյսն պատրաստեմք, զի ի սկզբանն գարնան յաջողմամբ Աստուծոյ սկսեցաք ի շինել ամրագոյն՝ ի պարծանս հայոց: Եւ թէ ի վերայ այսոց երկուց քարխանայիցս որքան ծախս լինելոց իցեն, տամք զայն իմաստութեանց ձերոց:

Բայց, սակայն, ի վեր անդր ծանուցաք հոգեւոր որդւոցդ մերոց, թէ եկեալ աստ՝ զՍուրբ Տունս տեսաք դատարկացեալ յամենայն իրաց, ապա ուստի՞ լինիցին ծախք զարհուրելի գործառնութեանցս այսց: Ո՞չ ապաքէն պարտիք դուք՝ սիրելի եւ հարազատ որդիքդ մեր տալ յօժարութեամբք, եւ մեք վերակացու լեալ՝ շինեսցուք զայսոսիկ, եւ շէն եւ պայծառ պահեսցուք զսա, որ է տուն հոգւոց, տեղի պարծանաց եւ մայր հաւատոց մերոց: Ուստի ահա հարկաւորեալ մեր՝ գրեցաք զայս օրհնութեանս նամակ եւ առաքեցաք առ ցանկալի որդիսդ մեր՝ ձեռամբ սիրելւոյ եւ հարազատի որդւոյ մերոյ եւ հոգեծնի զաւակի Սրբոյ Գահիս՝ տեսառն Յովհաննիսի առաքինափայլի վարդապետի, արհւոյ եպիսկոպոսի Գողթնեացն տան եւ առաջնորդի վանաց Սրբոյ առաքելոյն Թօմայի, որ յԱգուլիս՝ նուիրակիդ ձերոյ, որ եկեալ այդր՝ պատմեսցէ ձեզ զբազմածախս շինուածոցս եւ զանտանելի քարխանայիցս, եւ մանաւանդ՝ զչքաւորութեանց Սրբոյ Տանս, որ արդարեւ կարի պակասաւոր է յամենայն մարմնական ընչից, եւ խարճն՝ բազում, զի ի սա մտանելոյ օրէն հետէ մինչեւ ցայսօր զցորեանն եւ զգարին եւս դրամովք եմք զնեալ: Թողումք ասել զայլ եւ այլ վարկապարագի հարկատրութիւնս եւ դրամատրութիւնս, որք են անթիւք եւ անասելիք:

Ահա ես՝ հոգեւոր ծնօղս, ծանուցի հոգեւոր զաւակացդ իմոց զաղքատութիւնս եւ զամենայն որպիսութիւնս Սուրբ Աթոռոյս, եւ լուեալ զայս դուք, պարտիք ցաւակցաբար յորդորել եւ շարժիլ ի գութ եւ ի սէր հոգեւոր ծնօղիս ձերոյ աղքատացելոյ, եւ առատութեամբ տալ զտուրսն ձեր՝ յայս տարի քան զայլ տարիսն, փարթամք եւ աղքատք, արք եւ կանայք, եւ մեծամեծք եւ փոքունք, զի տրօք ձերովք շինեալ աւարտեսցուք զայս մեծածախ գործս, զոր եւ առաւել հարկաւորութիւն եւ բարեգործութիւն կարեմք ասել: Նմին իրի՛ ո՛չ միայն հասարակօրէն զնուիրակութիւնն խնդրեմք յայս տարի ի ձէնջ, այլ յատկապէս զիմտատիայ |9| եւ զօգնութիւն պահանջեմք յաստուածասիրացդ, զի նուիրակութիւնն հարկ է վերայ ձեր՝ տալ թէ՛ յաւուրս փարթամութեան եւ թէ՛ յաւուրս աղքատութեան, բայց զիմտատիայ եւ զօգնութիւն խնդրելս այս յատկապէս է վասն մեծածախ քարխանայիցս եւ առաւել պակասութեանցս Սրբոյ Տանս, պարտիք ուրեմն յատկապէս յիմտատ եւ յօգնութիւն հասանիլ մեզ առատ տրօք, զի որդիք անդրանիկք էք Սրբոյ Աթոռոյս դուք: Այս երրորդ պատճառ նուիրակիդ առ ձեզ առաքման:

Չորրորդ պատճառ՝ զի ժողովեսցէ ի ձէնջ զամենայն հոգեւոր արդիւնս, զորս դուք պարտիք տալ Սրբոյ Տանս յերեք տարւոյ մի անգամ:

Հինգերորդ՝ զի բաշխեսցէ ի ձեզ զհոգետիպ եւ զսրբարար իւղն եւ աստուածագործ մեռօնն, զոր մեք պարտիմք յերեք տարին մի անգամ պարգեւել ձեզ, որով արժանանայ հաւատ քրիստոնէութեան, որով կոչիմք որդիք Հօրն երկնաւորի եւ եղբայր Քրիստոսի, որով կարողացեալ արժանաւորիմք գտանել յերկնից արքայութիւնն եւ ժառանգել զանանց բարիսն:

Արդ, վասն այսքանեաց հարկաւորաց պատճառաց հարկ եղեւ մեզ առաքել զգա առ ձեզ, որպէս զի եկեալ պատմեսցէ ի ձեզ զորպիսութենէ Սրբոյ Աթոռոյս, զբարեկարգութեանց միաբանաց, զանդադար սաղմոսերգութեանց, զանվրէպ պաշտամանց եւ պատարագաց, զաղաներամ բազմահոյլու-

թեանց եւ կամ զմերոյ ծերունակ տկարութեանց, եւ զբազմա-
գունեղ վշտակրութեանց, որ ի վարկապարագի հարկատրու-
թեանց եւ զերաշտիցն պատահութեանց, եւ զանդաստանացն
անպտղաբերութեանց: Այլ եւ զգերագարդ եւ զազնուագու-
նեղ շինութեանց, զոր զամենայն վիշտս ի բաց ձգեալ՝ յառա-
ջացուցաք Տէրամբ՝ ի փառս եւ ի պարծանս պայծառութեան
հայկազան տոհմիս: Յաղագս որոյ պատուիրելով պատուի-
րեմ սիրելի եւ հոգեւոր որդեկացդ մերոց, զի բազում սիրով
եւ մեծաւ պատուով ընկալլիք զդա՝ պատուել եւ մեծարել
ի միջի ձերում՝ ըստ արժանւոյն, իբրեւ գառաքեալ ի մէնջ
եւ հարազատ եւ հաւատարիմ պաշտօնեայ Սրբոյ Գահիս, եւ
զոր ինչ պատիւ եւ ընդունելութիւն եւ սէր դմա առնիցէք,
մեզ եւ Սրբոյ Աթոռոյս եւ մանաւանդ թէ Քրիստոսի համա-
րիք արարեալ: Զբան եւ զքարոզութիւն դորին յօժարամիտ
սրտիւ ընդունեցէ՛ք՝ որպէս թէ ի մէնջ, նաեւ հլու եւ հնա-
զանդ լինիլիք ամենայն բանից եւ հրամանաց դորին՝ որպէս
թէ մեզ: Եւս եւ ձեռնտու եւ օգնական յամենայն ի գործան
դորին՝ որպէս հրամայիցէ ձեզ: Մի՛ ոք իցէ, որ հակառակ
եւ դիմադարձ երեւեսցի դմա, զի այնպիսին մեզ եւ Սուրբ
Աթոռոյս եւ մանաւանդ թէ Քրիստոսի հրամանին է հակա-
ռակ: Նոյնպէս եւ սիրով հնազանդքն հրամանաց դորին մեզ
եւ Սուրբ Աթոռոյս եւ Քրիստոսի պատուիրանին են հնա-
զանդք: Այլ եւ կապեալն ի դմանէ կապեալ է, եւ արձակեալն
արձակեալ՝ ըստ հրամանին Քրիստոսի: Նաեւ զամենայն
նուիրակութիւնն ձեր, որպէս որ բարի սովորութիւն ունիք
ի լուսահոգի նախնեաց ձերոց եւ որպէս ի սկզբանէ հաստա-
տեալ կայ եւ ամ յամէ ընծայեալ էք Սրբոյ Աթոռոյս, զայն
ամենայն լիով եւ անթերի ընծայէք Մօրս Լուսոյ: Եւ մի՛ ոք
իշխեսցէ եւ յիշումն բերցէ քէսիմ անուանել, իբր թէ այսքան
ինչ է քէսիմ եղեալ մեր նուիրակութիւնն, զի ոչ ընդունիմք
այնպիսի սահմանքն եւ սահմանադրողքն, զի այդ կարգ եւ
անուղղայ չար սովորութիւնդ բարիոք յամենայն |10| երկրէ
եւ նզովիւք փակեցաք՝ որպէս յառաջն: Այլ հոգեւոր որդին

մեր եւ հաւատարիմ պաշտօնեայն Սրբոյ Գահիս՝ զսէր Յով-
հաննէս աստուածաբան վարդապետն քարոզութեամբն իւ-
րով յորդորող լիցի աստուածասիրաց, եւ դուք ըստ բարի
սովորութեան ձերոյ, որ ի նախնեաց հետէ տեսեալ իսկ էք եւ
լուեալ, զայն արասլիք, եւ յիւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ՝ մեծ եւ
փոքր, յատուկ՝ յատուկ իւրոյ անձինն զնուէրքն տայցէ մօրս
լուսոյ Սուրբ Էջմիածնի եւ ընկալցի զօրհնութիւնն ի Սուրբ
Աթոռոյս: Քանզի վիշտք եւ նեղութիւնք եւ չքաւորութիւնք
մեր անասելիք եւ անպատմելիք են: Վասն որոյ աղէխարչ
սրտիւք եւ լալագին դիմօք պատուիրելով պատուիրեմ եւ
աղաչեմ սիրելեացդ մերոց եւ ի զաւակացդ Մօրս հաւատոյ
Սրբոյ Էջմիածնի, զի յայսմ վշտալի եւ տրտմակսկիծ, դառ-
նաշունչ եւ թիւնալիր ամի մեզ՝ տառապելոցս ողորմեցարուք
յիմտատ եւ յօգնութիւն հասանելով, ըստ Յոբայ՝ «Ողորմե-
ցարո՛ւք, ողորմեցարո՛ւք, ո՛վ բարեկամք» [Յոբ, ԺԹ. 21], եւ
հասէ՛ք ի թիկունս մեր՝ առատ տրօք եւ ողորմութեամբ ձե-
րով, վասն զի «Գեղեցիկ է ողորմութիւն,- ասէ Սիրաք,- ի ժա-
մանակս նեղութեան, որպէս անձրեւ ի ժամանակս երաշտու-
թեանց» [Սիրաք, ԼԵ. 26]. ահա՛ ժամանակ ընդունելի, ահա՛ օր
փրկութեան, ահա՛ ժամանակ սիրոյ եւ բարեկամութեան: Զի
յաւուր նեղութեան փորձի բարեկամն՝ ասէ Սողոմոն [Խմնք.
Սիրաք, Զ. 7-14]: Ահա՛ ձեր բարեկամութիւնն եւ կատարելա-
գոյն սէրն յայտնելոց էք յայսմ տարւոջս՝ օգնութիւն եւ իմ-
տատ առնելով մեզ՝ տառապելոցս եւ աղքատացելոցս վասն
Քրիստոսի: Այլ եւս պատուիրեմ ձեզ՝ լուսածնունդ զաւա-
կացդ եւ հարազատ ցաւակցացդ, զի մի՛ հեղգասլիք, եւ մի՛
ծուլութեան թմրութիւն տիրեսցէ ձեզ՝ զրկելով ի պսակաց եւ
ի շնորհաց ողորմութեան, այլ զմիմեանս յորդորելով եւ մի-
մեանց բարեաց պատճառ լինելով՝ ի տուրս առատս զուարթ
սրտիւ եւ ծաղր երեսօք, մի՛ խնայեսլիք ի սէր գերագարդ
յարկիս իջման Բանին Միածնի եւ գեղեցկագունեղ հարսինն
Քրիստոսի՝ ըստ Տեառն հրամանի թէ. «Որ արասցէ եւ ու-
սուսցէ, նա մեծ կոչեսցի արքայութիւնն յերկնից» [Մատթ. Ե.

19]: Նա եւ զամենայն հոգեւորական արդիւնսն ձեր, այսինքն՝ հոգէբաժին, կողոպուտ, ժամուց, քառասնից, զանձանակ, խոստմունք, կտակ, շուրջառ, սկիհ, խաչ, բուրվառ, շապիք, ուրար, արծաթեղէն եւ պղնձեղէն անօթք եւ այլ, զոր ինչ բարի արդիւնք ի սրտէ ձերմէ բղխէ, ընդ նուիրակութիւնն եւ ընդ իմզադեային զամէնն մի ըստ միոջէ յանձնէք ի ձեռն սիրելի որդւոյն իմոյ եւ ձեր ծայրագոյն նուիրակ տէր Յովհաննէս ժրաջան եպիսկոպոսիդ, քանզի ի դա հասեալն առ մեզ եւ առ Սուրբ Աթոռս է հասեալ անկարծիք, որով եւ դուք բազմապատիկ եւ առաւելապատիկ մասն եւ բաժին ընկալլիք ի շնորհաց եւ յօրհնութեանց մօրս լուսոյ Սուրբ Էջմիածնի. նա եւ որքան ժամ աղօթք, սաղմոսերգութիւնք, պաշտօն եւ պատարագ եւ ամենայն շնորհաբաշխութիւնք, որ ի Սուրբ Աթոռս մատչեալ կատարի, ձեզ եւ ձեր հին եւ նոր ննջեցելոցն մասն եւ բաժին եղիցի, եւ լիցի սոսկալի յօր դատաստանին Քրիստոսի. ամէն:

Գրեցաւ Ռձ. եւ ՁԸ. (1739) Թուին, մայիս ամսոյ Լ. (30), ի գ[ր]ան մեծի վեհարանիս եւ անյաղթելի Աթոռոյս Սուրբ Էջմիածնի:

Բ. Գ.

ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ՇՐՋԱՐԵՐԱԿԱՆԵՐ

ԱԳՈՒԼԻՍ, Ս. ԹՈՎՄԱՅԻ ՎԱՆՔ
ՌձՂէ. - 1748, եւ ՌՄԽ. - 1791

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Թովմա առաքեալի վանքի առաջնորդ Յոհան վարդապետ: ՄՍԱՅՈՂ՝ Ուռումէլու, Անատոլու եւ Ղըռուժու հայութիւն: ՄԻՏՔ ԲԱՆԻ՝ Պետրոս վարդապետը գնում է նուիրակութեան՝ յօգուտ Թովմա առաքեալի վանքի:

[7.1] Շրջաբերականիս լուսանցում կան հետևեալ անուններով կնիքներ. «Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՅՈՎՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. ՌՁՁԵ. (1736)», «Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ԳԱԲՐԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ», «Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՄԱՂԱՔԻԱ (՞) ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

ՌՁՂԲ. (1743)», «Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ», «ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ», «Բ[ՐԻՍՏՈՍ]Ի Ծ[Ա]Ռ[ԱՅ] Տ[Է]Ր ՇՄԱԻՈՆ Ս[Ա]ՐԿ[ԱԻԱԳ]»: Ճակատը զարդարուած է մի պատկերով, որ ներկայացնում է՝ 1. Քրիստոս կամ Հայր Աստուած մի գիրք ձեռին, բարձրում նստած մի բազկաթոռի վրայ, ոտքերի տակը մի գլանաձև բարձ, իսկ գլխի վերևում Սուրբ Հոգու խորհրդանշան աղաւթին, 2. երկու հրեշտակ՝ մի /7.2/ ձեռով միասին բռնած մի պսակ, միս ձեռներով մի մի ծաղկեփունջ դէպի վեր բարձրացրած՝ հովանաւորում են փրկչին՝ իր տասներկու աշակերտների հետ միասին, որոնցից Թովմասը շօշափում է իր տիրոջ խոցուած կողը, 3. սոյն պատկերից քիչ ցած և դէպի ձախ, ուշ ժամանակի գործ, առանց ներկի և անճաշակ, մի ուրիշ հրեշտակ՝ ձեռին մի ծաղկեփունջ: Շրջաբերականիս սկզբնատրոսթեան առաջին՝ «Ի» տառը ներկայացնում է մի մեծ օձ, բերնին նորաբաց մի վարդ, իսկ ինքը փաթաթուած մի թռչունի, որ գլուխը դէպի ետ թեքած՝ կտուցով բռնել է Աւետարան մատենաը: Թէ՛ այս և թէ՛ վերոյիշեալ պատկերներում, բացի Յրդից, փոքր ի շատ և արուեստ և համաչափութիւն նկատուում է, բայց ներկերը շատ և շատ դժգոյն լինելով՝ առանձին մի հրապոյր չունին:

Շրջաբերականիս առաջին ութ տողերը՝ մինչև «յԱստուծոյ օրինեալ երկրիդ» բառերը, պատկանում են մի անելի հին շրջաբերականի, որից կտրել և կպցրել են յաջորդ տողերին: Իսկ այդպիսի նորոգումից յետոյ, ինչպէս երևում է մի քանի սրբագրութիւններից և ներքևում կրկնակի թուականներից, երկու անգամ է շրջաբերանը դուրս եկել սոյն թուղթը. ՌՄԽԸ. (1799) թուին, վանահայր Սիմէոն վարդապետի (միանգամայն և եպիսկոպոս) օրով, սոյն շրջաբերականը շատ աննշան տարբերութեամբ արտագրուած է մի ուրիշ թղթի վրայ, որը նոյնպէս մնում է, միայն թէ անելի մաքուր ձեռագագրով է, ուղղագրութիւնն անելի ճիշտ և քերականական սխալներից համեմատաբար շատ անելի գերծ: Սոյն արտագրուած (այս անունը տալիս ենք միս շրջաբերականից որոշելու համար) շրջաբերականն էլ երկու անգամ է շրջաբերութեան հանուել, նախ՝ ՌՄԽԸ. (1799) թուին, Գասպար վարդապետի ձեռամբ, որի անունով Կ. Պոլսի Դանիէլ վարդապետ պատրիարքի կողմից կոնդակ կայ տրուած, որը նոյնպէս յանձնում ենք տպագրութեան¹, և երկրորդ՝ ՌՄԿԹ. (1820) թուին՝ Պօղոս վարդապետի ձեռամբ, որի անունը կոնդակում ուրիշ՝ շատ վատ ձեռագագրով գրուած է այն տեղերում, ուր առաջ գրուած է

¹ Մաքսուդեան վարդապետի թողածի մէջ այս կոնդակի օրինակութիւն չգտանք:

եղել «Գասապար» և ջնջուել: Այդպէս ջնջուած և փոխուած է նաև թուականը, որի իսկականն ստուգեցինք պատրիարքական կոն-դակի օժանդակութեամբ:

Սոյն արտագրուած շրջաբերականի սկզբնատրութիւնը, մինչև «այլ և օրինութիւն և պահպանութիւն, խնամք և ողորմութիւն» և այլն խօսքերը, կտրած՝ գողացուած է, հաւանօրէն ճակատի զարդարանքների պատճառով, երկու կողմի ծաղկազարդ լուսանցքները, որոնցից մին դէռ բոլորովին անեղծ, իսկ միւսը՝ մաշուած, դեռ մնում են և ապացոյց են գողացուած մասի գեղեցկութեան: Սոյն արտագրուածի աջ լուսանցում և ի ստորև, ստորագրութիւնից վերև, դրոշմուած են վանահօր կնիքները՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ» ԾԱՌԱՅՅ ՄԻՄԷՆՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ», իսկ ստորագրութիւնն է՝ «Միմէն եպիսկոպոս ցաւալի»: Ափսոս որ մարդկանց անհոգութեան երեսից ձախակողմեան լուսանցքը, որի վրայ վերից ցած իջնում է շատ ճաշակատր ծաղկազարդ մի սինակ, մաշուել, պատառոտուել է, և նախկին գեղեցիկ նկարի կիսատ հետքերն են մնացել:

/12/ Ի դրանէ Սրբոյ Թօմայի առաքելոյ Աթոռոյն նուաստագոյն ծառայ եւ տիգահանգոյն արիւննաներկ սրբոյ աջոյ սորին խնկամատոյց եւ բոլոր թեմի սորին հոգաբարձու եւ անարդիւն պաշտօնեայ Յօհան եւեթ անուն վարդապետէ, եւ ընդ ինեւ սիրոյ կապակցեալ ի միաշունչ եւ համախորհուրդ միաբան եղբարցս, եւ շնորհիւ Տեառն ժամանեալ հասցէ թուղթ արտասուալիր աղաչանաց, նամակ ողջունի եւ սիրոյ, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմագեղ գթութիւնն եւ երկնառատ նախախնամութիւնն, հանդերձ եօթնարփեան պարգեւօք Սրբոյ Հոգւոյն, իջեալ հանգիցէ յաւետաբար տարածմամբ եւ մշտագեղ սփռմամբ գետեղեալ կայացի ի վերայ տիրահաստատ յԱստուծոյ օրհնեալ երկրիդ Ուռումէլու, Անատոլու եւ այլ ամենայն քաղաքաց եւ դասապայից Ղրղումու եւ ի միջի դոցին եղեալ մեղսաբաւիչ եւ սրբանուէր քահանայից, ուսումնասէր սարկաւազաց եւ քաղցրանուագ դպրաց, եւ այլ յԱստուծոյ օրհնեալ եւ շնորհիւ իւրով պահպանեալ ազնուապատիւ եւ քրիստոսասէր իշխանաց, բարեպաշտ եւ առատաձեռն տօլվաթաւորաց, արեւելեան եւ արեւմտեան երկիւղազարդ քրիստոսապասկ

վաճառականաց եւ այլ առհասարակ ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոց՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից՝ խնդալ մշտագուարթ բերկրանօք ի յոյսն բնաւից ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. ամէն:

Շնորհք, սէր, խաղաղութիւն եւ օրհնութիւն յԱստուծոյ Հօրէ ամենակալէ՝ գերսկզբնական պատճառ էին ինքնագոյի, գթութիւն եւ ողորմութիւն ի ն[ո]րին իսկակից Բանին հականի նոյնագորի, սէր եւ քաղցրութիւն համապատուի նոցին ամենագորութեամբ Հոգւոյն կենարարի եւ յամենունակ շնորհաբաշխ բարեբար մարդասիրի իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեացէ եւ բնակեսցի առ ձեզ՝ իբրեւ զյորձանս գետոց եւ որպէս զվտակս աղբերաց, յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ, ընդ որոյ հովանաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք եւ կառավարեսջիք միշտ ցնծութեամբ եւ յար ուրախութեամբ՝ ի լրումն երկնաւորին խնդութեան. ամէն:

Այլ եւ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն, խնամք եւ ողորմութիւն, կեանք եւ փկութիւն ամենագորին Աստուծոյ առ ձեզ լիցի, որով բարօք կառավարեալք՝ պատասպարիցիք ի նա յամենայն կեանս եւ յընթացս ձեր, եւ ընդունիցիք ի նմանէ զվայելչական այցելութիւնս ի զանազան փոփոխմունս կենցաղոյս՝ սէր սուրբ ի տղայութեան, գիտութիւնս ի մանկութեան, բարոյապէս զարգացմունս ի պատանեկութեան, ուղղութիւնս յերիտասարդութեան, իսկ ի վերալեւորութեան եւ զօրութիւնս ի ծերութեան, յաջողութիւնս ի սկզբան եւ հասումն առ ի նորին վախճան, կազդուրումն առողջութեան եւ փութապէս յառնումն ի հիւանդութեան, օժանդակութիւնս ի ճանապարհորդութեան եւ անդորրութիւնս ի հանգստեան, պաշտպանութիւնս ի նեղութեան եւ բարեաց յիշեցումն ի յանհոգութեան, երկիւղածութիւնս ի փարթամութեան եւ հանդուրժումն ի չքաւորութեան, զգուշութիւնս յուրախութեան եւ սփոփումն ի տրամութեան, սատարութիւնս յառաքինութեան եւ յուսադրութիւնս ի գլորման, շնորհս ի կեն-

րէն այսր ողոր/14/մուծեան զմշտաժառանգ զարքայութիւնն պարգեւէ, ասելով թէ՛ «Եկա՛յք, օրհնեա՛լք Հօր իմոյ, ժառանգեցէ՛ք զպատրաստեալ արքայութիւնն» [Մատթ. ԻԵ. 34], սոյնպէս որք առ միւսն, ասէ նոյն առաքեալն թէ՛ « Անողորմ դատաստան լինելոց է այնոցիկ, որք ոչ առնեն զողորմութիւն» [Յակ. Բ. 13]. սոյնպէս եւ Տէրն զանողորման ի մշտատանջ դժոխն առաքէ, որպէս յայտ է ի սուրբ յԱւետարանն: Արդ, որովհետեւ ողորմութիւնն այսքան բիւր բարեաց պատճառ է, եւ անողորմութիւնն՝ չարեաց եւ թշվառութեանց, ապաքէն պարտիմք խոտորիլ յանողորմութենէն, որոյ վախճանն է հուրն անշէջ, եւ յօժարութեամբ բուռն հարկանել զողորմութենէն, որոյ վախճանն է արքայութիւնն երկնից եւ փառքն մշտատեւ. ահա յայտ է, թէ ողորմութիւնն է բերող մեզ զարքայութիւնն երկնից, բայց ի գործս ողորմութեան պարտի գոլ ընտրութիւն: Արդ, որպէս ամենայն մարդ ոչ հաւասարապէս պատուեալ լինի, այլ՝ այլ ըստ արժանաւորութեան անձին եւ ըստ աստիճանի իշխանութեան, այսպէս եւ ոչ ամենեցուն միակերպ ողորմելի է, եւ այլ՝ ըստ արժանաւորութեան խնդրողին եւ ըստ պահանջման տեղոյն, եւ մանաւանդ մինչ որոց ողորմելոց իցեմք՝ իցէ ի վիշտս եւ ի նեղութիւնս, զի առ վշտացեալ անձինս եղեալ ողորմութիւնն, սակա առաւել ընդունելութեանն եւ աստուածահաճոյ գոլոյն, Սողոմոն բաղդատէ անձրեւի իջելոցն ի ժամանակի երաշտութեան: Արդ, յայսմ յետեալ ժամանակի արեւելեանս երկրի նեղութիւնն եւ հանապազատանջ վիշտն, որոց ձայնն գրէթէ առանց ուրուք յայտնելոյ՝ ընդ ամենայն տեղիս պատմեալ հնչեցաւ, վասն զի ի թո[ւ]լատուութենէ վերնոյն խնամոց մատնեցեալ եղաք ի ձեռս երկրորդին Նաբուգոդոնոսորայ՝ առաւել քան զնա աճեցելոյն չարութեամբ, ի ձեռս որոյ գոլով զբաժակ սրտատուութեան Աստուծոյ, զի ահա յայսմ վերջացեալ ամի զբաժակի դառնութեան մրուրն մինչեւ ցյատակն արբոյց վշտակիր երկրիս արեւելեան աղքատ ժողովրդոցն, եւ ի պատճառս որոյ գրեթէ արեւելեան երկիրս ի հի-

մանէ տապալեցաւ, եւ բազումք ի ժողովրդոցն՝ իբրեւ զփոշի, հողմով նեղութեանն հոսեալ ցրվեցան ի զանազան քաղաքս եւ ի գաւառս, այսր աղագաւ աթոռք, վանորայք եւ եկեղեցիք մերկեալք կողոպտեցան, եւ սրբութեան սպասքն եւ անօթքն գերի անկան ի ձեռս անօրինաց, որպէս եւ երբեմն սրբոյն Սաղիմայ տաճարին՝ ի ձեռս ամբարշտին Նաբուգոդոնոսորայ: Արդ, յորոց մինն է վանքս Սրբոյ առաքելոյն Թօմայի, յորում տրտմամեռ սրտիւ, արտասուալից աչօք տարակուսեալ կամք բնակեալ, եւ սպասելով ամենագթածի այցելութեանն Աստուծոյ եւ առատապարգեւ ողորմութեան հաւատացելոցդ: Իսկ սրբոյ տանս զի՞նչ պատահիլն եւ կամ յորպիսի՞ փորձութեան մէջ անկանիլն, յիրաւի ոչ կամեցաք զեղեալսն մի ըստ միողէ գրել, զի մի՛ երկարախօսութեամբ զգուցեցուցուք զլսելիս ձեր, եւ որոյ փորձութիւնն ո՛չ միակերպ եղեւ, այլ՝ բազմազան, զի եթէ ախորժեսջիք գիտակք գոլ վերահասեալ յոգնադիմի փորձութեանն եւ իրաւագուրկ պահանջմանցն այլասեռից, յառաքեցեալ եղբօրէն մերմէ տեղեկասջիք, վասն զի սուրբ աթոռս միահաղոյն ի յեկեղեցական զարդուց եւ յարտաքին ընչից կողոպտեալ յափշտակեցաւ, եւ թողից ասել զեղկելի որբացեալ միաբանիցս բրածեծ գոլն եւ այլ նորահնար չարչարանքն: Զի արդարեւ կենդանութեանս մերոյ եւ սուրբ աթոռս շէն մնալոյ եւ ի սմա մարդ /15/ բնակելոյ երբէք ակն ոչ ունէաք: Բայց ներող գթածն Աստուած ո՛չ ըստ մեղաց մերոց արար եւ ո՛չ ըստ անօրէնութեանս մերում հատոյց մեզ, այլ ըստ հոգեհոսազ մարգարէին Դաւթի առաքեաց յերկնից զողորմութիւն իւր եւ կեցոյց մեզ [Սաղմ. ԾԶ. 4], եւ եզ ի նախատինս եւ յարհամարանս՝ որ կոխէրն եւ նեղէրն զմեզ պէսպէս նորագիւտ փորձութեամբ, քանզի զանիրաւն այն՝ որդին կորստեան, ըստ անիրաւութեան իւրում խայտառակաբար եւ չարաչար մահուամբ կործանեաց, եւ մեզ՝ նստելոցս ի խաւարի նեղութեան, ծագեաց զլոյս գթութեան եւ փրկութեան իւրոյ, եւ դարձեալ ըստ մարգարէին Եսայեայ թէ. «Առ ժամանակ մի թողի զձեզ, սա-

կայն ողորմութեամբ մեծաւ ողորմեցայց ձեզ» [Եւ. ԾՂ. 7], զի յիրաւի ի ժամանակ ինչ ողորմութիւն Տեառն անտես արար զմեզ, վասն այնորիկ եկեալ ըմբռնեցին զմեզ չարիքն այնոքիկ, այլ յայժմն յայտնեցաւ նշոյլ ողորմութեանն Աստուծոյ, եւ շնորհիւ Տեառն օրըստօրէ խաղաղացեալ Հանդարտի երկիրս վշտատանջ: Արդ, թէպէտ աստանօր յայսմ ժամանակի, գոհութիւն Աստուծոյ, նեղութիւն ինչ ո՛չ գոյ, եւ ո՛չ առաջին անիրաւ պահանջմունք, նաեւ ո՛չ Հարկն ըստ իրաւանց, սակայն ի մերկութենէ եւ ի պակասութենէ Հարկաւոր պիտոյից սուրբ տանս՝ թէ՛ յեկեղեցական զգեստուց, եթէ՛ յարտաքին ընչից եւ եթէ՛ լծակիր եզանց եւ բեռնակիր չորքոտանեաց, առանց որոց գրեթէ սուրբ տունս ոչ կարէ գոլ Հաստատուն, յիրաւի տարակուսեալ վարանիմք ոչ գտանելով զճարս փրկութեան: Ասան զի Բագու՝ մէկ ի ժողովրդոց մերոց, Հանդերձ քամբ ի ռեւանց, անցին յայտնոյս, որպէս Գիտէ՛ իսկ, եւ ասորէն մնացելոցն ոչ գոյ մեզ այց եւ փրկութեան, եւ նոքօք ոչ երբէք լինի դժուարաբուժելի վիրացս մերոց դեղ, զի կապեալ են յաղքատութեան՝ որպէս յերկաթս, զի ի սուրբ տանս խարճն եւ մասրաֆն կայ, որպէս յառաջն, վասն զի նոյն առաջին վանքն է, զի երթեկեղօղքն անպակասք են, բայց մուտն եւ գելուրն բնաւին ոչ գոյ, եւ զպատճառ չգոլոյն գրեցաք ի վերանդր: Յաղագս որոյ նախ յուսալով յողորմութիւն մարդասիրին Աստուծոյ, երկրորդ՝ ի յառատ տուրս եւ յողորմութիւնս աստուածասէր Հաւատացելոց ազգիս Հայոց, սորին աղագաւ առաքեցաք առ բարեպաշտութիւնդ ձեր զսրբոյ աթոռոյս Հարազատ եւ մտերիմ միաբան եւ մեր ցանկալի եղբայր Պետրոս խոհեմազարդ վարդապետն, նախ եկեալ զմշտամատոյց շնորհն եւ օրհնութիւնն սրբոյ տաճարիս, Հանդերձ քրիստոսապարգեւ ողջունիւ, մատուցէ Հաւատացելոցդ, եւ ընդ սոցին ծանուցէ զաղքատութիւն եւ բազմադիմի պակասութիւն սրբոյ տանս, եւ երկրորդ՝ վասն գանձանակացն, ուր ուրեք գոյ Հաստատեալ խնամարկութեամբ ձերով՝ յանուն սրբոյ Աթոռոյս, եւ երրորդ՝ վասն կամաւոր

ողորմութեան: Արդ, ի գալ Հարազատ ողբւոյ սրբոյ տանս եւ մեր սիրելի եղբայր Պետրոս վարդապետին՝ առ աստուածասիրութիւնդ ձեր, աղաչելով խնդրեմք, զի պարտիք սիրով եւ քաղցրութեամբ ընդունել զգա՝ իբրեւ Հարազատ պաշտօնեայ սրբոյ տանս, զի զոր ինչ սէր եւ ընդունելութիւն դմա առնիցէք՝ սրբոյ առաքելոյս է Համարեալ եւ մանաւանդ Քրիստոսի, ըստ ամենաճշմարիտ Հրամանին, թէ՛ «Որովհետեւ արարիք միում փոքրկաց այսոցիկ եղբարց, ինձ արարիք» [Մատթ. ԻԵ. 40], եւ ապա արդիւնաւոր եւ առատ ողորմութեամբ օգնական եւ օժանդակ լինիլ չքաւորեալ եւ աղքատացեալ սրբոյ տանս. ուստի խնդրեմք, զի զարտասուս եւ զաղաչանս մեր մի՛ անտես առնիցէք, եւ ի սէր արիւնաներկ աջոյն Թօմայի՝ զի սիրով լուեալ զաղաչանս մեր եւ ինքնայօժար կամօք կատարիցէք զխնդիրս մեր: Վասն զի ոչ գոյ ի մեզ թագաւորութիւն, որով հոգացեալ լինի Հարկաւոր պիտոյքն մեր, զի թագաւոր մեր եւ պսակաց պարծանաց մերոց օրհնեալ լուսաւորչածին ազգդ էք, զի բարեխօսութեամբ սրբոյ Լուսաւորչին պահեսցէ միշտ Հաստատուն եւ երջանկապերճ իշխանութեամբ, զի ամենայն աթոռք, վանօրայք եւ եկեղեցիք ձեր առատ ողորմութեամբ է շէն եւ Հաստատ, եւ նմանապէս սուրբ տունս այս, յորում մեք կամք բնակեալ՝ աղօթելով վասն Հաստատութեան ազգիս Հայոց, ձեր ողորմութեամբ է շէն եւ Հաստատ մինչեւ ցայսօր, եւ ակն ունիմք շնորհացն Աստուծոյ վերստին ձեր ողորմութեամբն զշինութիւն եւ զպայծառութիւն ընկալեալ, Հաստատուն մնացէ, եւ շինութիւն սորա պարծանք ձեր է: Եւ արդ, մի՛ գուցէ յուսահատութիւն ինչ եկեալ ի վերայ ձեր՝ տրամիցիք վասն կողոպտեալ սրբոյ տանս, իբր թէ ցրուեալ յիշատակս մեր՝ կորեալ, եւ բազում ժամանակեայ աշխատանքն եւ երախտիքն մեր ընդ վայր եւ ընդ ունայն եղեւ, այլ ընդ այս խնդալ արժան է ձեզ, զի անուանք ձեր ընդ տուեալ յիշատակաց ձերոց

¹ Այստեղից ցվերջ, նաեւ՝ փաստաթղթիս վերաբերող ծանօթութիւնները, Մեսրոպ վ. Մաքսուդեանի թողօն, թղթ. 30, վաւ. 7:

գրեալ են ի յերկիրսս, քանզի ոչ եթէ ընդ կորնչիլ յիշատակաց ձերոց կորնչին եւ վարձք ձեր, այլ յորում ժամու բղխեաց ի բարեհաճ սրտէ ձերմէ գլխատակն այն յանուն սրբոյն, ի նմին ժամու հաճեցաւ Աստուած ի տուրս եւ ի յընծայն ձեր, վասն որոյ վարձք ձեր գանձեալ պահին յերկիրսս՝ որոց հատուցանելոց է արդար դատաւորն ի յաւուր յայտնութեան իւրում: Ահա ձեզ մնան վարձ մշտնջենականք, եւ յափշտակողացն՝ տանջանք յաւիտենականք. եւ արդ, դարձեալ աղաչեմք զձեզ՝ Ողորմեցարուք, ո՛վ բարեգութ հաւատացեալք, մերկացեալ եւ աղքատացեալ սրբոյ տանս ողորմեցարո՛ւք, զի առատ ողորմութեամբ օգնական լերո՛ւք աղքատացեալ սրբոյ տանս, եւ զմերկացեալ սուրբ եկեղեցիս ըզգեստիւք եւ յիշատակօք պայծառացուցանել եւ զհարկաւոր պակասութիւն սրբոյ տանս լնուլ աղաչեմք, զի յայլ ուստեք է ակնկալութիւն ոչ ունիմք, զի ակնկալութեան եւ ապաւինութեան մերոյ տեղի դուք էք, առ որս դիմեցաք աղաչանօք. զի ահա՛ զսրբոյ տան պակասութիւնն եւ զմեր խղճօրէն կենցաղավարութիւնն պատմեցաք բարեպաշտիցդ, եւ օգնութեան ձերոյ սպասեմք, եւ խնդրեմք՝ Մի՛ անտես առնիցէ՛ք զարտասուս եւ զաղաչանս մեր, եւ ահա սրբոյ վանիցս հարազատ որդի Պետրոս վարդապետն յղեցաք առ ձեզ՝ եթէ՛ գանձանակ, եթէ՛ զողորմութիւն, եթէ՛ զհոգեբաժին եւ զյիշատակ եւ այլ, զոր ինչ բղխէ ի բարեսէր կամաց ձերոց, զամենայն լիովին յանձնեսջիք ի ձեռն սիրելոյն մերոյ Պետրոս վարդապետին, զի ի դահասեալն գրեթէ առ մեզ եւ առ սուրբ Աթոռս է հասեալ Աստուծով անկարծիք, ուստի փոխանակ տրոց եւ ողորմութեանց ձերոց, զորս տուեալ էք մինչեւ ցարդ եւ տալոց էք, վարձս բազմապատիկս եւ պարգեւս առատալիրս շնորհեսցէ ձեզ մարդասէրն Աստուած աստ եւ ի հանդերձեալն, բարեխօսութեամբ սրբոյ առաքելոյն Թօմայի, եւ որքան սրբազնագործութիւնք մատչին ի սուրբ Աթոռս, ի սոցունց մասն եւ բաժին հանցէ՛ Աստուած ձեզ բնաւից կենդանեացդ եւ համայն ննջեցելոցն. ամէն:

Գրեցաւ ի դրան Սրբոյն Թօմայի առաքելոյն, ի ՌՃՂԷ. (1748) եւ Յունիսի վերջն (սաւս՝ ՌՄԽ. (1791), Հոգտեմբերի մուտրն):

Դ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ [ՂՈՒԿԱՍՈՒ Ա. ԿԱՐԵՑՅԻՈՅ]

[ԷԶՄԻԱԾԻՆ]

[1780-1799ի միջեւ]

ՀԵՂԻՆԱԿ ԴՈՒՍԱ Ա. Կարնեցի կաթողիկոս ամենայն հայոց (1780–1799): ՄՏԱՅՈՂ Արեւմտահայաստանի հայութիւն: ՄԻՏՔ ԲԱՆԻ՝ Պետրոս վարդապետը գնում է նուիրակութեան՝ յօգուտ Մայր Աթոռի:

/19/ Կոնդակս կիսատ է, այսքանս էլ գրի առինք, որպէսզի սա էլ կորստեան չմատնուի: Կոնդակիս ինչպէս ներքնից, այնպէս էլ ճակատից մկրատով կտրած է, բայց բարեբախտաբար հայրապետական մեծ կնիքն ամբողջութեամբ պահպանուած է, իսկ վերին երկու անկիւնների դրուագներից կիսով չափ կտրուած է: Հայրապետական մեծ կնիքի մէջտեղը նկարուած է Ս. Լուսաւորչի տեսիլը: Իսկ կնիքի շուրջը զարդարուած է լուսեղէն ճառագայթների մի պսակով: Կնիքից դէպի ձախ, լուսանցքին առնթեր, նկարուած է չորս փոքր և մի մեծ կաթողիկէններից բաղկացած մի դրուագ: Աջակողմին վերից ցած իջնում է մի ծաղկանկար սիւնակ, բայց նկարուածքը ճաշակատր չէ: Սկզբի երկու՝ «ՅԻ» տառերն առնուած են քառակուսի շրջանակի մէջ և նկարուած են մեծադիր և գեղեցիկ: Կոնդակի գրուածքը մաքուր է և գեղեցիկ: Ստորն դրոշմուած է կաթողիկոսի կարմիր թանաքով փոքր կնիքը, որի կէտը, սակայն, մնացել է Կոնդակի շարունակութեան վրայ, որ մեր ձեռքին չէ:

(Կնիք հայրապետական)

Ա. տող. /16/ «Է. Շնորհիւն Աստուծոյ տէր Դուկաս կաթողիկոս ամենայն հայոց եւ պատրիարք Սրբոյ Էջմիածնի. ՌՄԻԹ. (1780)»:

Բ. տող. «Տեսիլ սրբոյն Գրիգորի, / իջման Բանին միածնի, / ի Վաղարշապատ քաղաքի, / շինեալ տաճար հրաշալի»:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր Ղուկաս կաթողիկոս ամենայն հայոց եւ ծայրագոյն պատրիարք առաքելականի եւ ուղղափառագունեղի եկեղեցւոյս Քրիստոսի: Եւ յաջորդ սրբազանից առաքելոցն մերոց Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ նոցին փոխանորդի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի՝ հօրն մերոյ բազմերախտի եւ կենդանի նահատակի: Նաեւ հայրապետ մեծի Աթոռոյս հայկազնեայց Սրբոյ Էջմիածնի, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի: Յորմէ ժամանեսցի թուղթ սիրոյ, ողջունի եւ օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամական գթութիւնն ի վերայ սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց՝ հարազատ եւ հաւատարիմ զաւակացդ Սրբոյ Աթոռոյս, հայկասեր, լուսաւորչակրօն եւ միաբնադաւան հաւատացելոցդ ի Քրիստոս: Որք կայք բնակեալ ի տիրապահ եւ քրիստոսախնամ մայրաքաղաքդ Եւդոկիա, որ կրկին անուամբ յորջորջի Թօխաթ, նաեւ ի Սեբաստիա, ի Զարա, ի յԱդտ, ի Դաւոս, ի Յակն, ի Կամրկապ, ի յԱպուչեխ, ի Կարուչլա, ի Բինկան, ի յԱրապկեր, ի Մաշկիր, ի Մատէն, ի յԱմասիա, ի Մարսուան, ի Հաճիքէօյ, ի Զիլա, ի Նիկիսար, ի Հէյրակ, ի Կաստաման, ի Վօյվատայ, ի Տաշքէօփրի, ի Վէզիրքէօփրի, ի Սընապ, ի Կեարզա, ի Սամսօն, ի Պաֆուա, ի Զարչամպայ, ի Թէրմա, ի Տաթսա, ի Յունիա, ի Կեսարիա, ի Նիկիւրա, ի Դաւալի, ի Ֆէնէսա, ի Նէլչէհէր, ի Իւրկուպ, ի Ղըռչէհէր, ի Կէօզղատ, ի Ֆէօհնա, ի Թօմառզա, ի Թօռ, ի Փէնէս, ի Գեամրակ, ի Թալաս, ի Կեարմիր, ի Շէրքիլատ, ի Մոնճոստուն, ի Մանճոստուն եւ յայլ ամենայն շրջակայ դասապայս եւ ի գիւղորայս դոցին: Յորս կառուցեալ եւ հաստատեալ քրիստոսահիմն սրբոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց դասուց, արհի եւ պանծալի առաջնորդաց, աստուածաբան վարդապետաց, մեղսաքաւիչ քահանայից, ուսումնասէր սարկաւազաց, իբրեւ արմաւենիս ծաղկեալ եւ ի տան Տեառն

Աստուծոյ տնկեալ համօրէն եկեղեցւոյ մանկանց, պերճապատիւ իշխանաց, փառազարդ դօլուաթաւորաց, փարթամայոյզ մեծատանց, հանճարեղ վաճառականաց, հաւատարիմ երիցփոխաց եւ զանճապետաց, գեղեցկանկար արուեստաւորաց, արդարավաստակ երկրագործաց, երկիւղածազարդ տանտիկնաց եւ այլ առհասարակ ամենայն |17| ժողովրդականաց խմբից՝ մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից, ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոցդ. ամէն:

Շնորհք եւ երկնաւոր խաղաղութիւն ի յինքնագոյ եւ ի սկզբնապատճառ յէնն Աստուծոյ Հօրէ, գթութիւն եւ ողորմութիւն ի նորին էակից եւ նոյնագօր Որդւոյն միածնէ, սէր եւ քաղցրութիւն ի նոցին փառակից եւ ի համագոյ Սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ իջցէ եւ հանգիցէ ի վերայ ձեր, եկեսցէ եւ բնակեսցի առ ձեզ, իբրեւ գյորճանս գետոց եւ զվտակս աղբերաց յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ: Ընդ որոյ հովանաւորութեամբն զօրասջիք եւ պահպանեսջիք, նախախնամեսջիք եւ կառավարեսջիք ցնծուն կենօք եւ յոգներամ ամանակօք, յար եւ միշտ. ամէն: Այլ եւ օրհնեսցէ եւ պահպանեսցէ զձեզ Տէր Աստուած մեր, եւ զարդարեալ պայծառացուցէ զամենեսեանսդ, հոգւով եւ մարմնով, տամբք եւ տեղօք, որդւովք եւ դստերօք, ընչիւք եւ ապրանօք, զարմօք եւ զաւակօք, ազգօք եւ ընտանեօք, կենդանեօք եւ ննջեցելովք, վարօք եւ վաստակօք, առօք եւ տրօք, անդօք եւ անդաստանօք, այգեստանօք եւ բուրաստանօք. ամէն:

Արդ, եւ ի գալ սրբոյ մեռոնիս եւ օրհնութեան նամակիս մերոյ առ ձեզ՝ իջցէ ի վերայ ձեր շնորհք եւ օրհնութիւն աստուածային: Եւ շնորհօք սուրբ մեռոնիս բարձցէ Տէր Աստուած մեր ի ձէնջ եւ յերկրէ ձերմէ, ի տանց եւ ի բնակութեանց ձերոց զամենայն ցասումն եւ զպատուհասն, զմահն եւ զմահտարածմն, զցաւս եւ զհիւանդութիւնս, զվիշտս եւ զնեղութիւնս, զհոգս եւ զտրտմութիւնս, զսով եւ զսղութիւն, զաղքատութիւն եւ զզքաւորութիւն, զատելութիւն եւ զթշնա-

մութիւն, զերաշտութիւն եւ զժանգաճարութիւն, եւ զայլ ազգի ազգի պատահարս, որք գան ի վերայ երկրի՝ վասն մեղաց մերոց: Եւ զօրութեամբ սուրբ մեռոնիս տացէ Տէր Աստուած մեր օղոց քաղցրութիւն, անճրեւաց առատութիւն, տանց շինութիւն եւ երկրի հաստատութիւն, այգեաց եւ անդաստանաց ձերոց պտղաբերութիւն, որդւոց եւ դստերաց ձերոց բազմութիւն, ընչից եւ ստացուածոց ձերոց առաւելութիւն, հիւանդաց ձերոց առողջութիւն, տրամեցելոց ձերոց մխիթարութիւն եւ վշտացելոց ձերոց ուրախութիւն, աղքատաց ձերոց հարստութիւն, իշխանաց ձերոց խնամս եւ գթութիւնս, մեղսացելոց ձերոց դարձ եւ զղջումն, ննջեցելոց ձերոց հանգիստ եւ երկնից արքայութիւն եւ անզրաւ ուրախութիւն, եւ մշտնջենական անանցանելի փառացն ժառանգութիւն. ամէն:

Եւ ընդ ողջունամատոյց օրհնութեան շնորհապարզեւ նամակիս ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ լուսածնունդ զաւակացդ մօրս հաւատոյ Սրբոյ Էջմիածնի. քանզի սրբազան առաքեալն Պօղոս ո՛չ կամելով զի մեք պարտական մնասցուք, վասն որոյ հրամայէ՝ ասելով. /18/ «Հատուցէ՛ք ամենեցուն զպարտս, զի մի՛ ումեք պարտապան գտանիցիք» [Հռմ. ԺԳ. 7-8]: Արդ, սիրելիք մեր ի Տէր, աստուածահաճոյ գործ եւ բարի աւանդութիւն իմն յառաքելոց եւ ի սրբոյ Լուսաւորչէ մերմէ անտի հաստատեցեալ կայ ի միջի մերում, որ է իբր պարտականութիւն ի մեր եւ ի ձեր կողմանց: Այսինքն է՝ յերեք տարին մի անգամ զհոգետիպ եւ զաստուածագործ իւղն օծութեան՝ զմեռոնն սուրբ մեզ առաքել ի ձեռն նուիրակաց առ օրհնեալ ժողովուրդսդ, եւ ձեզ՝ զվասն հոգւոյ մարմնական նուէրսն ձեր յղել առ Սուրբ Աթոռս, եւ այսպէս զպարտս մեր հատուցանել միմեանց եւ զհրաման սրբոյ առաքելոյն կատարել: Որ եւ յայլ ուրեք վասն այսպիսուոյ հարկաւոր փոխադարձութեանց հարցաբանէր զհաւատացեալսն՝ «Եթէ մեք ի ձեզ զհոգեւորսն սերմանեցաք, մեծ ի՞նչ իցէ, եթէ ի ձէնջ զմարմնաւորսն հնձիցեմք» [Ա. Կորնթ. Թ. 11]: Ահա զայս պարտաւորական աւանդութիւնս

մեք յիւրաքանչիւր ժամանակս կատարեմք, որպէս յառաջ քան զայս առաքեցաք առ սիրելի եւ հոգեւոր որդիսդ մեր զսուրբ մեռոնն աստուածագործ ի ձեռն սիրելւոյն մերոյ Պետրոս հանճարաւոր վարդապետին՝ Հանդերձ օրհնութեան կոնդակաւ, եւ հատուցաք զպարտսն մեր՝ զոր պարտէաք ձեզ: Նոյնպէս եւ դուք զձեր պարտսն վճարելով, զոր մեզ պարտիք, տուեալ էք նմա ամենայնիւ յօժարութեամբ եւ առատաձեռնութեամբ զհոգեկան տուրսն ձեր՝ զնուիրակականն, զհոգեբաժնականն, զգանձանակականն եւ զայլս այսպիսիս լիաձեռն արդիւնս: Զորս մասամբք ինչ մինչեւ ցարդ յայդրուստ հասուցեալ է առ մեզ Պետրոս խոհեմամիտ վարդապետն¹, եւ զայլսն եւս ընդ ինքեան բերելով հասուցանելոց է ի սուրբ Աթոռս եւ առ մեզ: Ուստի եւ մեք համայն միաբանիւք Սրբոյ Գահիս օրհնեցաք զձեզ զամենեսեանն՝ զկենդանիսդ եւ զննջեցեալսն ձեր, եւ շնորհակայեցաք զձէնջ բերանալիր գոհաբանութեամբ: Զորս Տէր օրհնելով օրհնեսցէ եւ զօրացուցէ, եւ ծաղկեցուցէ որդւովք եւ դստերօք եւ փրկեսցէ ի յառաջիկայից փորձութեանց՝ ի հոգեկան եւ ի մարմնական վտանկից, եւ պահեսցէ միշտ ի խնամս եւ յողորմածութիւնս իւր, ի յուրախութեան եւ յաջողութեան, ի յառաջադիմութեան եւ ի բարեկեցութեան: Եւ լուսաւորեսցէ զհոգիս ննջեցելոցն ձերոց եւ հանդուսցէ այցելութեամբ ի լոյս երեսաց իւրոց յարքայութիւնն իւր սուրբ: Եւ ընդ միոյն տրոց ձերոց հատուցէ ձեզ զբիւրապատիկ վարձս աստ եւ ի հանդերձելումն. ամէն: Արդ, հոգեւոր եւ սիրելի որդիք մեր, ահա մեք նմանապէս զնոյն հոգեւոր աւանդութիւնսն վերստին եւ այժմ կատարեցաք եւ զպարտսն մեր հատուցաք՝ առաքելով

¹ Հմմտ. Դիւան Հայոց պատմութեան. Նոր շարք. Գիրք առաջին. Ղուկաս Կարնեցի. Հատոր Ա. 1780-1785, Աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Գրիգորեանի, Երեւան, 1984, էջ 422. 1784 թ. Մայիսի 16ին՝ 878. «Թուղթ մի եւս առ Թօխաթու նուիրակ Պետրոս վարդապետն, ի պատասխանի Թօխաթու գրեալ թղթոյն ի Մարտի ԺԲ. յաղագս ոմանց բանից: Գրեցաւ ամսոյս ԺԶ.»։ Ն. տ., էջ 454. 1784 թ. Օգոստոսի 26. 1027 «Ղապզ [= ստացական] մի առ Թօխաթու նուիրակ Պետրոս վարդապետն...»:

առ ձեզ զշնորհ Հոգևոյն Սրբոյ՝ զմաքրագործ մեռոնն: Ուրեմն ի դալ սրբոյ մեռոնիս առ ձեզ՝ պարտիք եւ դուք զփառս եւ զգոհուած թիւնս Աստուծոյ մատուցանել եւ զհոգեւոր պարտան ձեր հատուցանել, յղելով զմարմնաւոր |19| վասն Հոգւոյ պտուղան ձեր՝ առ հոգեւոր ծնօղս ձեր Սուրբ Էջմիածին, որ է զլուխ եւ մայր ամենայն եկեղեցեաց եւ տեղի պարծանաց ազգիս հայոց, որում հարկաւոր է յղջ եւ հաստատուն մնալ, զի եւ ի սա յօղեցեալք անդամքն ամբողջք մնասցեն: Որպէս եւ բնական սովորութիւն է յամենայն կենդանիս, որք նախ զառողջութիւնս զլիսոց իւրեանց կամին եւ ապա այլոց անդամոցն: Այսպէս ուրեմն եւ դուք պարտիք ամենեքեան նախ զհաստատութիւն եւ զպայծառութիւն Սրբոյ Աթոռոյս կամիլ, եւ ապա՝ այլոց եկեղեցեաց: Արդ, հոգեւոր որդի՛ք մեր, սորին շինութիւն եւ հաստատութիւնն լուսահոգի նախնեաց ձերոց հոգաբարձութեամբքն եւ տրօքն է լեալ, եւ ձերովքդ լինելոց է: Եւ զի երկակողմեան պարտուցս այսց հատուցմունքն պարտին ի ձեռն նուիրակաց լինել, վասն որոյ պատշաճ վարկեալ եւ արժանի համարեալ՝ առաքեցաք ի յօրհնեալ քաղաքդ եւ յերկիրդ ձեր նուիրակ հանդերձ օրհնութեան կոնդակաւ եւ սրբարար մեռոնաւ՝ զսիրելին մեր եւ զհաւատարիմ զաւակն Սրբոյ Աթոռոյս /// (շարունակութիւնը չկայ այլևս):

ԱՆՈՒԱՆԱՅԱՆԿԵՐ*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաս, Պարսից շահ - 57
 Աբգարեան Գէորգ - 105
 Աբղով Համիդ Բ. սուլթան, 1842-1918 թթ. - 39, 51, 56, 59, 60, 69 - հոճա - 161
 Աբէլ ադամորդի - 327
 Աբրահամ նահապետ - 327
 - Գ. Կրետացի կթղ. Ամենայն Հայոց, 1734-1737 թթ. - 147
 - Ակնցի մահտեսի, 1733 թ. - 150
 Աբրահամ քիյ. Հաջը-Սինուպեան Ստանուցի, 1907 թ. - 226
 Աբրահամեան Կարապետ - 127
 - Սարգիս Մրխնի (Սուլէյման) - 127
 Ադամ նախահայր - 245, 327
 Ադամեան Աւետիք - 105
 Ադոնց Նիկողայոս, 1871-1942 թթ. - 254
 Ազատշահ (=Հազարշահ), 1560 թ. - 220, 221
 Ազարիա Սասնցի, աշակերտ Գէորգ Կիլիկեցոյ - 242
 Ազարեան Լեւոն Ռ. - 103
 Աթանագինէ վկայ - 171, 180
 Աթանաս, սրբ. - 98
 Ալահղուլի, յշտկթ., - 318
 Ալեքսանեան Գէորգ եպս., վանահայր Արմաշի վանքի, ԺԹ. դ. - 144, 193, 196, 199, 211, 219, 226, 228, 238, 242
 Ալթուն, մայր Պետրոս գրչի, ԺԷ. դ. - 244
 Ալիծ, դուստր Պաղտին մարաջախտի, 1319 թ. - 209
 Ալիշան Ղետնդ վրդ., 1820-1901 թթ. - 21, 123, 198, 200, 213, 269, 270, 273, 276, 280, 287, 288
- Ալպոյաճեան Արշակ - 120, 126, 127, 166, 195, 223, 225
 Ակինեան Ներսէս վրդ. - 15, 21, 22, 92, 95, 119, 121, 155, 156, 162, 243, 272, 273, 274, 276, 277, 288, 293
 Ահարոն, եղբայր Մովսէս մարգարէի - 328, 331
 Ահարոնեան Աւետիս - 124
 Ահմատ տաճկաց սուլթան, ԺԷ. դ. - 244, 247
 Ահմէտ էֆէնտի, 1926 թ. - 157, 158
 Աղբրաց, մայր Աստուածատուր գրչի, ԺԳ. դ. - 218
 Աճառեան Հրաչեայ - 64, 65, 109, 110, 112, 113, 257, 260, 273, 275, 288, 290, 291, 317, 318
 Ամիրդովլաթ Ամասիացի, 1420-1496 թթ. - 148
 Ամրիկեան Օգոստինոս վրդ. - 108
 Ամովս, հայր - 201
 Այվատ հաճի, Սիվրիիսարցի - 214, 219
 - որդի Ծիճի-պէկի - 233
 Անանիա Շիրակացի, Է. դ. - 183
 - եպս. Սեբաստիոյ, ԺԲ. դ. - 284
 Անասեան Յակոբ - 64
 Անդրէաս եպս., ԺԸ-ԺԹ. դդ. - 140
 Անթարեան Փայլակ - 8, 30
 Աննա, ԺԷ. դ. - 237
 Անտոն Անապատական - 230
 Անտոնեան միաբանութիւն - 63
 Առաքել Հնազանդենց, կազմարար, Կիլիկիա, 1262 թ. - 166
 - գրիչ, ստացող յերզնկայ, 1345 թ. - 228
 - Սիւնեցի, մօտ 1350-1425 թթ. - 41, 169

* Կազմեց՝ ԳԱՅԻԱՆԷ ԹԵՐԶԵԱՆ

- Դարիժեցի, պատմագիր, մօտ 1590-1670 թթ. - 20, 173, 174, 186
 - վրդ. առաջնորդ Սեբաստիոյ, 1722-1747 թթ. - 169
 - հօրեղբայր ստացող տէր Յովհաննէսի - 219
 Ասատ, 1414 թ. - 225
 Ասլան, գրիչ ի Կ. Պոլիս, 1611 թ. - 239, 242, 243
 Ասլանեան Պետրոս - 297, 301, 317
 Աստուածատուր սրկ. Գազնուկ, գրիչ ի Մամեստր, 1275 թ. - 214, 216, 217, 218
 - քիչ., 1301 թ. - 173
 - քիչ., ստացող, ԺԳ՞ դ. - 202, 203
 - երէց, գրիչ, 1561 թ. - 140
 - քիչ., 1541 թ. - 233
 - տէր, գրիչ, 1699 թ. - 151
 - 1659 թ. - 237
 - վրդ., 1695 թ. - 247
 - մահտեսի, 1659 թ. - 237
 - որդի ստացող Թայմամանի - 233
 Արամ Ա. Քէշիշեան, կթղ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ - 192
 Արեւեան Աբրահամ քիչ., 1897 թ. - 55
 Արթուրսենց Գրիգոր, ստացող ի Ջէյթուն, 1708 թ. - 249
 Արիստակէս Ա. կթղ. Հայոց, 325-333 թթ. - 331
 - Լաստիվերցի, մօտ 1002-1080 թթ. - 45
 - վրդ. Վարազայ վանքի, 1915 թ. նահատակ - 184
 Արծրունի Ստեփանէ - 98
 Արսլանեան Աւետիս քիչ. - 235, 243
 Արսէն Ընծայեցի, զօրավար Վարդանանց պատերազմի - 188
 - աբղյ., գրիչ եւ ստացող յԱրմաշ, 1666 թ. - 244, 245
 Արսլան, ուռհայեցի խոջա, ԺԴ. դ. - 56
 Արսլանեան Գէորգ արքեպս. - 126

Արքայ քիչ., 1275 թ. - 217, 218
 Արքայութիւն քիչ. - 239
 Ավրան, յշտկած. - 221
 Աւագ, նուիրատու, ԺԶ. դ. - 233
 Ազերեան Մկրտիչ վրդ. - 273
 Աւետեան Կարինէ - 25, 235
 Աւետիք քիչ., գրիչ ի Սիս, 1266 թ. - 203
 - հայր ստացող Յովհաննէսի, 219
 - աբղյ., գրիչ - 318
 Աւետիսեան Անի - 322
 Աւփոս քիչ. ԺԵ՞ դ. - 225
 Աիծ, կիս՞ Կոստանդին թգւ-ի, ԺԳ. դ. - 205
 - երէցկին, ԺԳ՞ դ. - 203

Բակուրան իշխան, ԺԲ. դ. - 277
 Բահաթեան Առաքել - 25
 - Բահաթուր - 96
 Բամպուկչեան Գէորգ - 17
 Բատիկ, 1659 թ. - 237
 Բարաղամեան Յովհաննէս (Օննիկ) - 14, 15, 30, 64, 83, 84, 257, 258, 260, 268, 298, 309, 310, 312-316
 Բարել, մայր ստացող Կարապետի, 1431 թ. - 232
 Բարէ-տիկին, 1275 թ. - 217, 218
 Բարդուղիմէոս առաքեալ - 331, 352
 - արքայե. Կապուտիկեան, 1786 թ. - 142
 Բարսեղ Կեսարացի, շուրջ 330-379 թթ. - 122, 269
 - Ա. Անեցի կթղ., 1105-1113 թթ. - 269
 - քիչ., ստացող, 1275 թ. - 214, 217, 218
 Բարսեղեան Յ. Խ. - 263, 269
 Բամբաս, քոյր նուիրատու պարոն Կրապետի, 1431 թ. - 232
 Բղէյեան Միսակ Մշեցի - 95, 96, 99
 - Սարգիս Մշեցի - 96
 Բէշիր, արաբ ոտիկան, Ժ. դ. - 185
 Բոսսէն, նկարիչ - 111

Բրաբինոն նոտար, գրչուհի - 146
 Գարիկեան Կարապետ - 154, 155, 156, 157, 161, 165
 Գարրիէ վրդ., ԺԸ. դ. - 340
 Գազիկ իշխան, ԺԲ. դ. - 292
 Գազանճեան Յովհաննէս - 66, 67, 68
 - Պօղոս Հ., 1879 թ. - 263
 Գազրիկեան Ներսէս - 100
 Գալայճեան Արայ - 11, 263
 - Հ., հասարակական գործիչ եւ ազգագրագէտ - 157
 Գալէմբերեան Գր. վրդ. - 117
 Գալուստ, 1431 թ. - 232
 Գալուստեան Գրիգոր Հ. - 57
 Գալֆայեան Կարապետ քիչ. - 116
 Գայիոս, ի Բ. թղթի Յովհաննէս - 305
 Գասպար վրդ., 1799 թ. - 341
 Գասպարեան Բառնաբաս քիչ., 1875 թ. - 263
 Գարակէօզեան Սեդրակ - 124
 Գարատօշեան Սահակ - 14, 80, 176, 177
 Գէորգ գրիչ ի Սկետայ, 1192 թ. - 199, 200
 - ԺԲ. դ. - 285
 - ճգնար, ԺԲ. դ. - 291
 - Սկետացի, ԺԳ. դ. - 243
 - Լամբրոնացի - 123
 - Կիլիկեցի վրդ. - 241, 242, 243
 - Ե. Սուրէնեանց կթղ., 1911-1930 թթ. - 77, 96, 175, 179, 254
 Գէորգեան Ասողիկ - 265
 Գիստ աբղայ - 96
 Գնունի իշխաններ - 179
 Գրեր, հարազատ Յովսէփ գրչի, 1277 թ. - 223, 225
 Գրիգոր Լուսատրիչ, 302-325 թթ. - 171, 172, 173, 180, 225, 239, 240, 241, 244, 247, 328, 331, 332, 333, 349, 351, 354

- Նարեկացի, 951-1003 թթ. - 87, 138, 149, 182, 183, 256, 276, 297
 - Մագիստրոս Պահլաունի, 990-1058 թթ. - 147, 149, 169
 - Բ. Վկայաւեր կթղ., 1066-1105 թթ. - 230, 240
 - քիչ. Ակոռեցի, գրիչ, 1066 թ. - 152
 - Գ. Պահլաունի կթղ., 1113-1166 թթ. - 292
 - Դ. Տղայ կթղ., 1173-1193 թթ. - 199, 200, 273, 275
 - Միհեցի, գրիչ ի Սկետայ, 1173 թ. - 278, 294
 - Ձ. Ապիրատ կթղ., 1194-1203 թթ. - 257, 264, 276, 277, 279, 281, 282, 290, 291, 294
 - կազմող, ԺԲ. դ. - 285
 - Սկետացի, ԺԲ-ԺԳ. դդ. - 273
 - քիչ., գրիչ, 1206 թ. - 123
 - գրիչ յերիզայ, 1272 թ. - 168
 - Կոզեոն, գրիչ ի Կիլիկիայ, 1255 թ. - 139
 - աբղյ., ստացող, 1303 թ. - 172
 - Տարթեացի, 1346-1409 թթ. - 41, 101, 138, 148, 149, 169, 239, 240, 242
 - Խլաթեցի (Շերեւց), 1349-1425 թթ. - 73, 140, 242
 - որդի Ասատի, 1414 թ. - 225
 - Կեսարացի, պատրիարք Կ. Պոլսի, 1611 թ. - 240, 241
 - գրիչ ի Կ. Պոլիս, 1698 թ. - 198
 - հայր Ջաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 - Գաղատացի, առաջնորդ Հայոց Սեբաստիոյ, 1782-1788 թ. - 169
 - հաճի, 1849 թ. - 215
 - տէր, Չմկլաճագցի - 47
 Գրիգորեան Ալեքս - 124
 - Վարդան - 355
 Գրիգորիս, սրբ. - 330
 Գուլագ, տիկին - 149

Գուշակեան Թորգոմ արքեպս. - 64, 155, 156, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
 Գօլանճեան Սուրէն - 9, 10, 30, 32, 35, 56, 66, 68, 69, 70, 75, 76, 95, 98, 115, 141
 Դաղեան Խաչիկ վրդ. - 318
 Դանիէլ մարգարէ - 328
 - վրդ., պատրիարք Կ. Պոլսի, 1799 թ. - 341
 - վրդ. ի Թոմարգայ, 1915 թ. - 123
 Դանիէլեան Ներսէս եպս. (Սսական վրդ.) - 61
 - Անուշաւան վրդ. - 196
 Դաւիթ մարգարէ - 328, 347
 - Անյաղթ, Ե-Ձ. դդ. - 98, 148, 169, 278
 - Ա. Թոռնիկեան, Աղթամարի կթղ., 1113-1165 թթ. - 292, 293
 - արք., գրիչ ի Լիմ, 1173 թ. - 172
 - միաբանակից Յակոբ գրչի, 1198 թ. - 285
 - որդի Կարապետ ստացողի, 1301 թ. - 307
 - քիյ., 1704 թ. - 216
 - քիյ. որդի Ալակայ, ժԲ. դ. - 239
 Դիոնէսիոս Արիսպագացի, Ա. դ. յ. Բ. - 20, 139
 Դիոնմէն (Տերմէն), նահանգապետ - 176
 Դշխոյ, մայր Յովսէփ գրչի, 1545 թ. - 236
 Դրամբեան Իրինա - 256
 Դուրիան Եղիշէ արքեպս., Արմաշի դպրեմանքի վանահայր, ժԹ. դ. - 144, 197
 Եարտըմեան Տաճատ ծ. վրդ. - 10, 270
 Եգանեան Օննիկ - 8, 13, 14, 15, 16, 23, 27, 30, 32, 80, 83, 85, 100, 101, 107, 110, 251, 253, 299

Եգեկիէլ մարգարէ - 328
 - վրդ. Արշակունի, Տիգրանակերտի առաջնորդ, ժԹ. դ. - 59
 Եկարեան Արմենակ - 176
 Եղիա, 1659 թ. - 237
 Եղիազար, Ռշտունեաց տէր, 1666 թ. - 244
 - Ա. Այնթապեցի կթղ., 1681-1691 - 247
 Եղիայեան Զաւէն արքեպս. - 145
 Եղիշէ պատմագիր, Ե. դ. - 147, 170
 - վրդ. Կ. ի Ա. Կարապետ Մշոյ, 1906 թ. - 101
 - վրդ., Արծկէի Ա. Սքանչելագործ վանքի վանահայր - 190
 Եղիսաբէթ, կին Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 Ենովք, նահապետ - 327
 Ենովս, նահապետ - 327
 Եսայեան Արթին քիյ., Հալէպի Առաջնորդաան փոխանորդ - 212, 234, 249
 Եսայի մարգարէ - 172, 347
 - եպս. Տարսնոյ, ժԲ. դ. - 292
 Ետիմեօլիք, 1431 թ. - 232
 Երեմիա մարգարէ - 328
 Եւա նախապայր - 327
 Եւագր Պոնտացի, Դ-Ե. դդ. - 169
 - գրիչ, 1038 թ. - 115
 Եւթաղ Ամոնացի - 317
 Զաբել թագուհի, 1215-1252 թթ. - 56, 166
 Զախար, գրիչ ի Կիլիկիայ, 1255 թ. - 139
 Զատոյեան Դանիէլ վրդ. - 84
 Զարբիանայեան Գարեգին վրդ. - 200, 279, 283, 288
 Զաքարիա արքեպս., առաջնորդ Լմայ, 1173 թ. - 172
 - Ա. Սեֆեդիներեան, կթղ. Աղթամարայ, 1296- 1336 թթ., յշտկ.՝ 1301 թ. - 173

- եպս., Լիմ, 1306 թ. - 172
 - գրիչ, ժՁ. դ., Յովհաննէս Մանգասարենցի աշակերտ - 73
 - վ. Գնունի, մատենագիր - 174
 - ղալիֆա, հետագայ ստացող, 1659 թ. - 237
 - մեծ պապ ստացող Զաքարիայի, 1659 թ. - 237
 Զաքիաս, գրիչ ի Մշոյ Ա. Կարապետ վանք, 1212 թ. - 139
 Զերագ, մկրտեալ ի Թադէոսէ առաքելոյ - 188
 Զէյթունեան Անդրանիկ - 8, 30
 Զօհրապեան Յովհաննէս վրդ., ժԹ. դ. - 242, 243
 Զօրաբաբէլ, Աստծոյնչ. - 328
 Էշթեան Յովսէփ - 162
 Էսայեան Վահան - 162
 Էփրիկեան Ա. վրդ. - 290
 Թադէոս առաքեալ - 55, 178, 182, 188, 289, 331, 352
 - եպս., Խարտիշարու վանք, 1545 թ. - 236
 - եպս., ժԸ-ժԹ. դդ. - 140
 Թաթոս, ժԴ. դ. - 307
 Թալէաթ փաշա - 69, 127, 129
 Թայմամա, հոգյ. ստացող ճաշոցի - 233
 Թաւաքալ Հալէպցի, Աւետարան փրկագնող, 1400 թ. - 37, 38
 Թերզեան Յակոբ - 60
 - Գայիանէ - 23, 253
 Թերլեմէզեան Փանոս - 162
 Թէոդորոս գրիչ եւ նկարիչ, ժԲ. դ. - 266, 267, 269
 - վարժապետ Տարսնոյ, ժԲ. դ. - 292
 Թէոփիլէ, ի Գործս Առաքելոց - 303
 Թէֆանաւ, կի՛ն Սմբատ Գունդատարի, 1268 թ. - 205
 Թիփթիմեան Կարապետ - 99

Թողիկ ճգնաւոր, 653 թ. - 183
 Թոխմախեան Արսէն վրդ. - 20, 50
 Թովմա առաքեալ - 341, 344, 349, 350
 - Արծրունի պատմագիր, Թ-ժ. դդ. - 147
 - Աքրոինացի, 1225-1274 թթ. - 169
 - Մեծփեցի մատենագիր, 1378-1446 թթ. - 138, 189, 190
 - Մինասենց, գրիչ, ժԵ դ. - 73
 Թորգոմայ տոհմ - 330
 Թորգոմեան Վահրամ - 162
 Թորոս Ռոսլին, գրիչ-ծաղկող ի Կիլիկիայ, 1210-1270 թթ. - 103, 129, 166, 203
 - երաժիշտ, 1205 թ. - 263
 - քիյ., գրիչ ի Տարսն, 1259 թ. - 139
 - Կապնեցի, գրիչ ի Սիս, 1291 թ. - 124
 - թագաւորորդի, 1268 թ. - 204
 - քիյ, եղբորորդի Կոստանդին կթղ-ի, 1262 թ. - 166
 - որդի Սմբատ Գունդատարի, 1268 թ. - 205
 - (Դորոս), որդի Մարկոսի, ժՁ. դ. - 233
 Թովուզեան Յակոբ եպս., ժԹ. դ. - 174, 179, 190
 Թումանեան Յարութին - 26
 Թօխթամիշ - 318
 Թօրոս պրն., 1431 թ. - 232
 Թօփչեան Յակոբ - 64, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 152, 196, 244, 246, 318
 Իգիթեան Արշակ, մահտեսի - 99
 Ինախ, կին Աւետարանը գնող Սեւեքարիմի, 1652 թ. - 180
 Ինչիզեան Վահան վրդ. - 272
 Ինճունեան Մ., հնավաճառ - 153
 Իշխանեան Ռաֆայէլ - 92
 Իսահակ նահապետ - 327
 - Յունաց թագաւոր, ժԲ. դ. - 199

- սարկաազ, 1915 թ. - 97

Լալայեան Երուանդ - 15, 16, 26, 28, 29, 30, 64, 73, 74, 75, 81, 82, 83, 84, 85, 252, 298, 299, 300, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 319, 320

Լալաֆարեան Սամսոն - 251

Լանգլուայի Վիկտոր - 41

Լանկթամուր -

Լետոն Ա. թագաւոր Հայոց, 1129-1137 թթ. - 56

- Բ. թագաւոր Հայոց, 1150-1219 թթ. - 257, 269, 272, 273, 284, 290, 291, 295

- Գ. թագաւոր Հայոց, 1236-1289 թթ. - 129, 148, 204, 205, 212, 217, 224

- Զ. թագաւոր Հայոց, 1340-1399 թթ. - 148

- Գունդստաբա, 1319 թ. - 207, 208

- Լանիս (Ահարոն), «Շեփոր»-ի առաջին խմբագիր - 161, 162

Լետոնեան Գարեգին - 105

Լէնկթիմուր (Լանկթամուր, Թամուրդան), 1336-1405 թթ. - 37, 38, 189

Լիպարիտ Օրբելեան, ԺԳ-ԺԴ. դդ. - 261

Լուսարարեան Սեպուհ - 158, 160

Խանլարեան Լենա - 174

Խաչատուր, եղբայր Գեորգ գրչի, 1192 թ. - 200

- (Խաչիկ) գրիչ ի Լիմ, 1282 թ. - 298, 300, 302, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 314

- գրիչ ի Լիմ, 1301 թ. - 173

Խաչատուր Սիլիստրացի, գրիչ յերուսաղէմ, 1695 թ. - 246, 248

Խաչատրեան Ա., պրոֆ. - 162

Խաչատուրիան Թաղէս վրդ., լուսարար, ԺԹ. դ. - 102

Խաչեր, հայր Պետրոս գրչի, 1642 թ. - 244

Խաչիկեան Լետոն - 8, 38, 73, 114, 195, 261, 308, 312

Խոսրովիկ, մատենագիր, Ը. դ. - 143

Խրիմեան Հայրիկ (Մկրտիչ Ա. Վանեցի կթղ.), 1820-1907 թթ. - 174, 184

- Խորեն, եղբայր Խրիմեան կթղ-ի - 20, 50

Խուդավերդեան Սարո - 298, 301, 317

Կամսարական տուն - 239

Կայեն եղբայրասպան - 219

Կանայեան Ստեփան - 84

Կանաչեան Վահրամ վրդ. - 20, 252

Կանաց, մայր Կարապետ քիյ-ի, 1301 թ. - 307

Կատարինէ խաթուն, 1431 թ. - 232

Կարապետ քիյ., 1275 թ. - 217, 218

- քիյ., ստացող, 1301 թ. - 298, 300, 307, 310, 314

- գրիչ ի Մալաթիայի Համոս գիւղ, 1295 թ. - 168

- Ճիչող, գրիչ յերզնկայ, 1314 թ. - 227

- երէց, գրիչ յԱխքերման, 1431 թ. - 231, 233

- պրն., նուիրատու, 1431 թ. - 231, 232

- գրիչ յԱրճէշ, 1432 թ. - 15

- հայր Աւետարան փրկագնող Թաւեքալ Հալեպցո, 1400 թ. - 38

- օգնական գրիչ, 1505 թ. - 73

- քեռորդի Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

- արհիեպս., առաջնորդ, 1704 թ. - 216

- քիյ, 1704 թ. - 216

- վրդ. լուսարար, 1902 թ. - 102

- եպս. - 169

- եպս. Բագրատունի, ԺԹ. դ. - 107

Կիրակոս, գրիչ ի Սիս, 1268 թ. - 205

- քիյ., կազմող, ԺԳ՞ դ. - 202

- Գանձակեցի պատմագիր, 1203-1271 թթ. - 284

- վրդ., գրիչ յԱրմաշ, 1351 թ. - 146

- Ա. կթղ. Վիրապեցի, 1441-1443 թթ. - 239

- քիյ., 1704 թ. - 216

Կիրակոսեան Արսէն - 17, 181, 254

Կիլիկեան Բարսէն Ա. Աթոռակից կթղ. - 33, 59, 64, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 144, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 211, 219, 220, 221, 226, 228, 234, 249, 250

- Վահէ-Ներսէս - 133, 134, 136

- եղբայրներ - 135

Կիլիկեան Գալուստ - 144

Կիրեղ Երուսաղէմացի, 313-386 թթ. - 139

- Ալեքսանդրացի, 376-444 թթ. - 275

Կոզմա, գրիչ, 1205 թ. - 37, 167, 262-264

Կոմիտաս վարդապետ, 1869-1935 թթ. երաժիշտ - 130, 131

Կոռնէլիոս հարիւրապետ - 299, 300

Կոստանդ սրկ., գրիչ ի Սիս, 1276 թ. - 139

Կոստանդիանոս թագաւոր Հայոց, 1345 թ. - 229

Կոստանդին քիյ., սպասաւոր Ներսիսի Շնորհալոյ, ԺԲ. դ. - 278, 294

- ծաղկող, 1255 թ. - 139

- գրիչ ի Սիս, 1274 թ. - 123

- գրիչ, 1282 թ. - 225

- գրիչ, Խորնի ուխտէն, 1319 թ. - 206, 207

- իշխան հայոց, 1338 թ. - 206, 210

- որդի Պաղտին մարաշախտի, 1313 թ. - 209

- Ա. Բարձրաբերդցի կթղ., 1221-1267 թթ. - 56 (սխալմամբ համարուած թագաւոր) 129, 166, 202

- Գ. Կեսարացի կթղ., 1307-1322 թթ. - 208, 226, 227

- թագաւորահայր, ԺԳ. դ. - 204, 205

Կորին պատմագիր, Ե. դ. - 316

- վրդ., Ի. դ. - 64

Կորիմագեան Էմմա - 256, 265

Կուլի Բեռնար - 16, 42

Կուլիստան, 1659 թ. - 237

Կոռնէլիոս Լատինացի - 169

Հազարեան Յարութիւն Կեսարացի - 23, 253

Հազարշահ (գրած՝ Ազատշահ), 1560 թ. - 220, 221

Հալաքեան Գ. - 127, 129

Համիդ Հաջի Բայրախդար զադա - 99

Հայկ նահապետ - 148, 331

Հաշին բէյ - 127

Հացունի Վարդան վրդ. - 162

Հեգ-Տիկին մայր ստացող Յովհաննէս քիյ-ի - 219

Հեթում Ա. թագաւոր Հայոց, 1213-1270 թթ. - 166, 204, 212

- Բ. թագաւոր Հայոց, 1289-1307 թթ. - 129

- որդի Սմբատ Գունդստաբլի, ԺԳ. դ. - 205

Հեթումեաններ - 272

Հերոնիմոս (Ջերոնիմոս) Ստրիդոնացի, 342-420 թթ. - 169

Հոհիսիմէ, սրբ. կոյս - 183, 290

- կին Բարսեղ քիյ-ի, 1275 թ. - 218

Հոհիսիմէանք - 289, 290, 330

Ղազար Փարպեցի պատմագիր, Ե. դ. - 316

- քիյ. Զէյթունցի, գրիչ, 1607 թ. - 164

- Ա. Զահկեցի կթղ., 1737-1751 թթ. - 320, 321, 323, 324
Լարախան - 318
Ղիյմաթ, կողակից Պետրոս գրչի, 1642 թ. - 244
Ղուկաս Աւետարանիչ - 73, 153, 215, 216, 222, 267, 317
- Ա. Կարնեցի կթղ., 1780-1799 թթ. - 351, 352, 355

Ճանիկ ամիրա - 193, 196, 211, 226
Ճանիկեան Յովսէփ Կ. - 41, 50
Ճենճեմեան Հ. Սահակ վրդ. - 143, 144, 196, 266
Ճիհանջահ, 1560 թ. - 220, 221
Ճիճի-Պէկ, նուիրատու, ԺԵ. դ. - 233

Մաթեոսեան Արտաշէս - 37, 195, 260, 261, 262, 264, 278, 306
Մակար, սրբ. հայր - 201
Մաղաքիա վրդ., 1743 թ. - 340
Մամուշ, մայր Կարապետ նուիրատուի 1431 թ. - 232

Մանուէլ քիյ., Տէր Յուսկան որդու վանքի վանահայր, նահատակ 1915 թ. - 184

Մաշտոց կթղ. Եղիվարդեցի, 877-897 թթ. - 140
Մառ Նիկողայոս, 1865-1934 թթ. - 254

Մատաղճեան Թորոս Մ. - 123
Մատենճեան Ա. - 152
Մատթէոս Աւետարանիչ - 73, 214, 222, 229, 267, 339, 345, 346, 349

- կրն., ստացող, ԺԲ. դ. - 266, 267, 296
- Ուտայեցի ժամանակագիր, ԺԱ. ԺԲ. դդ. - 269, 270

- Բ. Կոստանդնուպոլսեցի կթղկ., 1845-1910 թթ. - 8, 58
Մարգարիտ, յշտկ. ԺԵ. դ. - 308

- գրչուի ի կուսանաց անապատ Շոռթի, 1657 թ. - 101

Մարիամ Աստուածածին - 201, 208, 214, 215, 231, 289

- կին Սոսթանէս ստացողի, 1246 թ. - 286

- քոյր Զաքարիա նուիրատուի 1659 թ. - 237

Մարիուն, կին Պաղտին մարաջախտի, 1319 թ. - 207, 208

Մարկոս Աւետարանիչ - 73, 196, 214, 219, 222, 229, 267

- քիյ., խնամի Կարապետի, 1275 թ. - 218

- հայր նուիրատու Թորոսի եւ Աւագի, 1541 թ., - 233

Մարկուարտ Յոզէֆ - 89
Մարտիրոս կրն., 1314 թ. - 227

- ազգկն. Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232

- հայր Յովսէփ գրչի, ԺԶ. դ. - 236
- հնգց. որդի Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

- տէր, կուսակրօն սրկ., 1795 թ. - 143

- քիյ. գրիչ ի Շնէր, 1683 թ. - 245
Մաքսուդեան Մեսրոպ վրդ. - 26, 84, 293, 320, 321, 322, 324, 329, 341, 349

Մելիք-Բախշեան Ստեփան - 263, 269

Մելիք-Օհանջանեան Կարապետ - 89

Մելիքեան Պողոս եպս., ԺԹ. դ. - 174

Մելքիսեդէկ թգր. արդարութեան, քիյ. - 327

- (Մելքիսէթ) կրն., նուիրակ, ԺԵ. դ. - 231

- (Մելքիսէթ) երեց, ԺԵ. դ. - 308

- (Մելքիսէթ) կթղ., 1611 թ. - 240, 241

- (Մելքիսէթ) վրդ. - 174

Մելքոն, ազգկն. Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

Մեշտուճեան Վարդան - 161
Մեսրոպ Մաշտոց, Դ-Ե. դդ. - 247, 316

- տէր, րաբունի Խարտիշարու վանքի, 1545 թ. - 236

Միհրդատեան Ա. Ա. - 50
Մինաս վրդ., միաբան Նարեկայ վանքի, ԺԱ. դ. - 182

- ծաղկող, 1432 թ. - 16

- Պապա Սիլսուրացի, աշակերտ Աստուածատուր վրդ.-ի, 1695 թ. - 247

Մինասեան Գրիգոր, հնավաճառ - 153

Միրագ, աագակ - 188
Միքայէլ Ասորի մատենագիր, 1126-1199 թթ. - 147

- քիյ., գրիչ ի Կիլիկիայ, 1255 թ. - 139

Մխիթար Գօշ, 1120-1213 թթ. - 239, 242

- վրդ., գրիչ, ԺԲ. դ. - 168
- օգնական Յակոբ գրչի, 1198 թ. - 282

- Ա. Գոնեցի կթղ., 1355-1359 թթ. - 229

Մխիթարեան Ստեփան - 131, 132, 223, 225

- Արբակ - 267

- Միաբանութիւն - 15, 22, 23, 37, 47, 62, 89, 94, 108, 109, 116, 143, 144

Մկրտչ, ստացող, 1432 թ. - 16

- քիյ., գրիչ ի Խլաթ, 1466 թ. - 57

Մնացականեան Ասատուր - 8, 30, 103

Մովսէս մարգարէ - 328, 331

- Խորենացի, մատենագիր, Ե. դ. - 20, 41, 45, 147

- Կաղանկատուացի, պատմագիր, Է. դ. - 147

- Սպարկերտցի, գրիչ, նորոգող, 1634 թ. - 298, 300, 309, 310, 315

- աղայ, որդի Ճանիկ ամիրայի - 193, 196, 211, 226

Մրխնի Սուլէյման (Սարգիս Աբրահամեան) - 127

Մութրու, ազգկն. Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

Մուրադեան Յովհաննէս վրդ. - 104
- Պարոյր - 255

Յազիզ, դուստր ստացող Կարապետի, 1431 թ. - 232

Յակոբ նահապետ - 327, 330, 331

- (Յակոբոս) առաքեալ - 247, 280, 281, 282, 303, 304, 305, 345, 346

- գրիչ, 1198 թ. - 279, 280, 281, 283, 285, 294, 317

- հայր, տեսուչ Ա. Խաչի անապատի, ԺԲ. դ. - 295

- Ա. Կլայեցի, կթղ. 1268-1286 թթ. - 212, 217, 224

- քիյ., գրիչ ի Սիս, 1276 թ. - 139

- եղբայր Յովսէփ գրչի, 1277 թ. - 223

- Ղրիմեցի, մատենագիր, 1360-1426 թթ. - 242

- նուիրատու, որդի Ասատի, 1414 թ. - 225

- եպս., առաջնորդ Բազենց անապատի, 1475 թ. - 178

- Թօխաթեցի, մատենագիր, 1563-1657 թթ. - 169

- Մեղապարտ, 1512-3 թթ. - 125

- կթղ. «Կիլիկեցուց», 1666 թ. - 244

- Սսեցի, ժամանակագիր, ԺԷ. դ. - 20, 270, 271

- Նալեան, պատրիարք Կ. Պոլսոյ, 1702-1764 թթ. - 146, 169

- Ալկնցի, մահտեսի, որդի Արրահամի - 150
 - Փափազեան, արմաշցի - 150
 - Կրն., գրիչ ի Խլու վանք - 187
 Յակոբեան Նահապետ, մահտեսի - 99
 - Վազգեն - 195, 299
 - Թաղէոս Խ. - 263, 269
 Յալիտիկ, մահտեսի, յշտկ., 1725 թ. - 221
 Յեսու, որդի Նաւեայ - 328, 331
 Յետիկար, ազգկն. Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 Յոբ երանելի, Աստճնչ. - 339
 Յովհան Օրբէլ (Իովանէ Արպէլ), միտրոպոլիտ Սինեաց, ԺԴ. դ. - 259
 Յովհաննէս Մկրտիչ - 171, 172, 180, 241, 325
 - Աւետարանիչ - 73, 146, 196, 202, 212, 216, 217, 219, 222, 245, 267, 272, 276, 294, 298, 299, 304, 305, 307, 308, 310, 311, 314, 316, 317
 - Ոսկեբերան, 347-407 թթ. - 139, 147
 - Գ. Իմաստասէր Օճնեցի կթղ., 717-728 թթ. - 145
 - Ե. Դրասխանակերտցի կթղ., 898-929. - 147, 185
 - երէց, գրիչ ի Ս. Սարգիս վանք Կեսարիոյ, 1187 թ. - 122
 - Սարկաւազ վրդ., 1047-1129 թթ. - 140
 - գրիչ եւ ծաղկոճ, ի Բարսղի անապատ Կիլիկիոյ, 1170 թ. - 260, 268, 269, 294, 295
 - երաժիշտ, ԺԲ. դ. - 285
 - Ոսպնակեր Արճիշեցի, գրիչ եւ մատենագիր, մհ. 1327 թ. - 190
 - գրիչ, 1246 թ. - 286
 - գրիչ ի Խորին անապատ, 1292 թ. - 123

- քիյ. օգնական գրչի, 1205 թ. - 264
 - գրիչ ի Բարսղի անապատ, 1300 թ. - 259
 - Օրբէլ, հորեղբորորդի Ստ. Օրբէլեանի, ԺԲ-ԺԳ. դդ. - 261, 294, 295
 - Եպս., առաջնորդ Լմայ, 1301 թ. - 173
 - եղբայր կարապետ ստացողի, 1301 թ. - 307
 - Երզնկացի (Պլուզ), ԺԳ-ԺԴ. դդ., - 244
 - Մանգասարեւնց, գրիչ ի Վասպուրական, 1419-1505 թթ. - 73
 - գրիչ յԱրմաշ, 1433 թ. - 149
 - գրիչ ի Ս. Նշան վանք Սեբաստիոյ, 1492 թ. - 167
 - որդի Թաւաքալ Հալէպցու, 1400 թ. - 38
 - եղբայր Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 - քիյ., ստացող 1275 թ. Աւետարանի - 214, 218
 - արիեպս. յաթոռ Երուսաղէմի, մականուն Նօխուտ, պատրիարք Երուսաղէմի, 1695 թ. - 247
 - որդի Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 - (միւս) որդի Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 - փեսայ Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 - Բաղիշեցի (Կոլոտ), պատրիարք Հայոց Պոլսի, 1715-1742 թթ. - 147, 325
 - Եպս. Գնունի - 174
 - Սոկացի, Արդար - 174
 - քիյ. Միրզայեան Վանանդեցի, գրիչ - 146
 - Լեփսիուս - 70
 - Տէրոյեանց-Չամուրճեան, գրիչ - 147

- Եպս. Սեբաստացի, ԺԹ. դ. - 155, 156
 - Թալացի, սրկ., ստացող, 1695 թ. - 246, 248
 - արքեպս., առաջնորդ Ս. Թովմա առաքելի վանքի, 1739 թ. - 324, 334, 336, 339, 340, 342
 - Հիւսեան, վանահայր Լիմ անապատի - 14, 16, 17, 32, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 171, 175, 253, 254, 290, 296
 - Այվազովսկի, նկարիչ - 111
 Յովհաննիսեան Աշոտ - 195, 299
 Յովնանեան Քերովբէ վրդ. - 108, 114
 - Ռուբէն - 176
 Յովսէփ նահապետ - 328
 - (Յովսէփոս) Փլաքիանոս մթ. 37 - մօտ 100 թթ. - 114
 - աշակերտ Ն. Լամբրոնացոյ, ԺԲ. դ. - 292
 - քիյ., գրիչ ի Կեսարիայ, 1277 թ. - 221, 223, 224, 225
 - Եպս., նուիրակ, 1427 թ. - 230
 - Եպս., գրիչ, 1545 թ. - 235, 236
 - Օրբէլի, 1887-1961 թթ. - 254
 Յովսէփեան Ալեքսիոս վրդ., մքն. Մխիթարեան Վենետկոյ - 154
 Յովսէփեան Գարեգին Ա. կթղ., 1943-1952 թթ. - 22, 24, 25, 35, 62, 63, 66, 74, 82, 83, 91, 114, 120, 122, 129, 130, 137, 166, 167, 196, 197, 200, 201, 266, 267, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 287
 Յորդանէ, զաւակ Սոսթանէս ստացողի, 1246 թ. - 286
 Յուդա առաքել - 305
 - մատնիչ - 219
 Յուսիկ, տէր, հայր Ս. Ստեփանոս վարդապետի - 187

- Եպս. Մովսիսեան, մատենադրանապետ Ս. Էջմիածնի - 80, 176, 185
 Յօլիշ, եղբորորդի Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 Նարուզդոնոսոր արքայ - 346, 347
 Նազուր, քոյր Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 Նաթանեան Պօղոս վրդ. - 20, 154
 Նալբանդեան Սիսակ - 96
 Նահապետ, հայր Յովսէփ գրչի, 1277 թ. - 223
 - Ա. Եղեսացի կթղ., 1691-1705 թթ. - 216, 247
 Նանա Ասորի - 146
 Նադիր շահ (Նասորշահ) Պարսից, 1736-1747 թթ. - 229
 Նարկիս Բեգալիէլ - 266
 Նարոյեան Մեսրոպ Եպս. - 162
 Ներկիզ, քոյր Պետրոս գրչի, 1642 թ. - 244
 Ներսէս Շնորհալի, կթղ. 1102-1173 թթ. - 41, 138, 147, 148, 149, 152, 188, 240, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 281, 283, 290, 293, 294, 295
 - Լամբրոնացի, արքեպս., առաջնորդ Տարսնի, 1153-1198 թթ. - 41, 139, 148, 200, 256, 268, 272, 273, 275, 276, 278, 279, 283, 291, 294
 - արքեպս., առաջնորդ Եկեղեց, 1345 թ. - 229
 - Սոկացի (Բեղլի մականունեալ), առաջնորդ Լմայ, ԺԷ. դ. - 173, 174, 308, 315
 - եղբայր Բաբգէն Կիլիսեանի - 133
 Ներսիսեան, նկարիչ - 111
 Նըսըր արաբ ոստիկան - 185
 Նիկողոս Ամթեցի, բժիշկ - 164

Նինիֆար, քոյր Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 Նոգալէս Ռաֆայել դէ - 76
 Նոյ, նահապետ - 327
 Նոյեմզար ի տապանին - 327
 Նորսէս, հայր ստացող Ստեփանոսի, 1271 թ. - 213
 Նուրի, դատար - 166

Շախպետ, հայր ստացող Կարապետի, 1301 թ. - 307
 Շահիշահ, պարոն - 219
 Շահնազարեանց Կարապետ վրդ. - 10
 Շահրի, տիրացու, 1593 թ. - 221
 Շահրիստան, քոյր ստացող Զաքարիայի, 1659 թ. - 237
 - մեծ մամ ստացող Զաքարիայի, 1659 թ. - 237
 Շամտանճեան Մ. - 70
 Շաքարճեան Գրիգոր վրդ., ժԹ. դ. - 107
 Շէնտիկին, կին Թաւաքալ Հալէպցի ստացողի, 1400 թ. - 38
 Շէմերիկեանց Կարապետ քիյ. Գեւաճըզի, 1907 թ. - 226
 Շէրագ, աւագակ - 188
 Շիրինեան Աննա - 15
 Շմատն սրկ. յԱգուլիս, ժԸ. դ. - 341
 Շնովյոր, դուստր ստացող Թաւաքալ Հալէպցիի, 1400 թ. - 38

Ոնոփրիոս, սբ. հայր - 200
 Ոսկեան Համազասպ վրդ. - 22, 65, 75, 91, 93, 104, 106, 108, 109, 110, 114, 117, 153, 270, 274, 288
 Որբերեան Մկրտիչ - 126
 Ուղենրիյն Մ. Ա. վ. դ. - 272
 Ուղուրլու, մեծ պապ Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

Չամանեան Համազասպ վրդ. - 108

Չամչեան Միքայել վրդ., 1738-1823 թթ. - 148, 273
 Չանկալեան (գաւթան = կապիտան) - 14, 176
 Չակըր Հասան, բռնապետ, ժԸ. դ. - 142
 Չարենց Եղիշէ - 144
 Չարըզ Ղազար - 110, 111
 Չէնէպիզեան Մեսրոպ վրդ. - 47
 Չիֆթճեան Գրիգոր եպս., առաջնորդ Ատրպատականի հայոց - 192
 Չուզասզեան Բաբկէն - 297

Պալեան Տրդատ եպս. - 25, 50, 64, 66, 68, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 132, 235
 Պալի, աներ Զաքարիա ստացողի, 1359 թ. - 237
 Պահլաունիներ - 272
 Պաղտատլեան Գ., տպագրիչ - 117
 Պաղտին մարաջախտ, ստացող, 1319 թ. - 206, 207, 208, 209, 210
 Պապ պրն. հայր Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 Պապուկ մահտեսի, կնքահայր Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 Պատրիկ Առաքել - 160
 Պատրիջ Էրնեստ - 163
 Պարոն Համուցի, ժԳ-ժԴ. դդ. - 201
 Պարսամեան Մկրտիչ - 57
 Պետրոս առաքեալ - 215, 259, 281, 300, 303, 304, 317
 - գրիչ ի Գըր-Շէհեր, 1642 թ. - 243
 - քիյ., սուլնահար նահատակ, 1909 թ. - 61
 - արքեպս. Թահմիզեան, առաջնորդ Սեբաստիոյ - 155, 156
 - եպս. Աղամալեան-Բերդումեան Նախիջեանցի, 1784 թ. - 146, 169, 249, 250

- վրդ., նուիրակ Եղոկիոյ, ժԸ. դ. - 340, 348, 349, 350, 351, 355
 - եպս. Սեբաստացի, 1896 թ. - 153
 - գործալա Վարազայ վանքի - 86, 87, 181, 184, 254
 Պետրոսեան Եզնիկ եպս. - 280
 Պէկեան Երուանդ - 162
 Պէրպէրեան Նշան - 14, 48
 Պողարեան Նորայր եպս. - 164, 165, 196, 266, 267
 Պորփիւր Փյունիկեցի, հին յուն. փիլ., 232-304 թթ. - 114
 Պրոխորոն, աշակերտ Յովհաննէս Աւետարանչի - 267
 Պրոկղ Կ. Պոլսեցի, Ե. դ. - 169
 Պոդոս առաքեալ - 172, 215, 231, 332, 354
 - քիյ., ժԳ. դ. - 218
 - Բ. Գառնեցի կթղ., 1418-1430 թթ. - 230
 - եղբայր Զաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237
 - վրդ., նուիրակ, 1820 թ. - 341
 - Բ. Թագթագեան Պրուացի պատրիարք Կ. Պոլսի 1863-1869 թթ. - 144
 - Ֆիզիկա, պատուելի, գրիչ - 146
 Պոյաճեան Տրդատ քիյ., լուսարարապետ - 162

Ջեղէթ փաշայ - 76
 Ջէմալ փաշայ - 70
 Ջոջիկեան Գասպար աղա - 99
 Ռիթա, քոյր Ստեփանոս ստացողի, 1271 թ. - 213

Ռուբէնս, նկարիչ - 111

Սաբրի, որդի կոյր Աբդուլի - 161
 Սահակ Պարթեւ կթղ. Հայոց, 387-436 թթ. - 98, 178, 179, 239, 247
 - քիյ., գրիչ եւ ծաղկող ի Ջեյթուն, 1708 թ. - 249

- վրդ., վանահայր Խիզանի Ար. Խաչի - 54
 - Վանեցի, ծաղկող եւ կազմող, ժԸ. դ. - 91
 Սահակեան Արամ - 56
 Սամուէլ մարգարէ - 328
 - Անեցի, մատենագիր, մօտ 1100-1185 թթ. - 45, 240
 - ծերունի - 273
 Սայեաթ-Նովա, 1712-1795 թթ. - 297
 Սանասարեան Մկրտիչ - 24
 Սառա, կին Աբրահամ նահապետի - 327
 Սասունի Կարո (Կ. Ս.) - 105, 106
 Սարգիս Զորավար - 281, 283
 - Ա. Սեանցի կթղ., 992-1019 թթ. - 239
 - Շնորհալի, մատենագիր, ժԲ. դ. - 280
 - կրն., գրիչ ի Դրագարկ, 1255 թ. - 139
 - հոգեւոր եղբայր Յակոբ գրչի, ժԲ. դ. - 285
 - եպս., առաջնորդ Ս. Խաչի վանքի, ժԲ. դ. - 264, 285, 287, 288, 293, 295
 - միակեաց, յիշատ., 1301 թ. - 307
 - հայր Աստուածատուր գրչի, 1275 թ. - 218
 - ռաբունի, գրիչ ի Կաֆայ, 1427 թ. - 230, 231
 - պրն., հայր Կարապետ ստացողի, 1431 թ. - 232
 - «աշխարհական», գրիչ ի 1629 թ. - 140
 - Եղեսացի, կազմող, 1634 թ. - 298, 301, 309, 310, 315
 - տէր, ժԸ. դ. - 237
 Սարգիսեան Բարսեղ վրդ. - 37, 108, 143, 154, 196, 267
 - Ներսէս վրդ. - 94, 104
 Սարգսեան Ե. Ղ. - 69
 Սեմ, Աստծոջն. - 330

Ալթ, նահապետ - 327
 - հրգտ. Յովսէփ գրչի, 1277 թ. - 223, 225
 Սեբէոս, պատմագիր, Է. դ. - 316
 Սենեքերիմ թգր, ԺԱ. դ. - 162, 163
 - ուստա, 1652 թ. - 180
 Սեակ Պարոյր - 297
 Սիամանթո, բանաստեղծ - 124
 Սիմէոն ծերունի, Աստճնչ. - 328
 - կաշեգործ, ի Գործս Առաքելոց - 300
 - պրն., ԺԵ. դ. - 232
 - տէր, հայրապետ Սոյ, 1545 թ. - 236
 - սրկ., ԺԶ. դ. - 103
 - Ա. Երեւանցի կթղ., 1763-1780 թթ. - 148, 323
 - վրդ., վանահայր Ա. Թովմայի, 1799 թ. - 341, 342
 Սիմոնեան Գաբրիէլ Յ. - 43, 166
 Սինան Կեսարացի, ԺԷ. դ. - 248
 Սիրաք, որդի Յեսուայ, Գիրք իմաստութեան - 333, 339
 Սիրունի Յակոբ Ճ., պրֆ. - 162, 163
 Սիւրմէան Արտաազդ արքեպս. - 24, 59, 115, 116, 163, 164
 Սկոթոս - 169
 Սմբատ Գունդստաբլ, ԺԳ. դ. - 139, 203, 204, 205, 207, 208, 270
 - որդի Պաղտին մարաշխատի, 1334 թ. - 210
 - եպս. - 163
 Սողիկեան Ա. - 113
 Սողոմոն Իմաստուն, Աստվծ. - 82, 139, 201, 328, 339, 346
 - կազմող, 1541 թ. - 233
 Սոսթանես, 1246 թ. - 286
 Ստեփան, գրիչ ի Լիմ, 1235 թ. - 114 - ԺԵ. դ. - 308
 - վրդ., միաբան Կտուց անապատի - 78, 86, 181, 254
 Ստեփանեան Յակոբ - 96, 100

Ստեփաննոս Սեանցի, աշակերտ Մաշտոց կթղ-ի, 893 թ. - 140
 - Տարօնացի Ասողիկ, պատմագիր Ժ. դ. - 45
 - եպս. Յակովբացի, Տիրացու, ԺԲ. դ. - 34, 251, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296
 - Ստեփանոս, աշակերտ Ստ. Տիրացու եպս-ի, ԺԲ. դ. - 294
 - վանահայր Վարազայ վանքի, ԺԲ. դ. - 291
 - ուսումնակից Ներս. Լամբրոնացու, ԺԲ. դ. - 291, 292
 - Նկարենայ, կթղ. Աղթամարայ, ԺԲ. դ. - 293
 - սուրբ, վրդ., որդի Յուսկան, ԺԳ. դ. - 187
 - Գոյներիցանց, ԺԳ. դ., գրիչ - 146
 - քիչ., գրիչ ի Կիլիկիայ, 1269 թ. 139
 - կր., գրիչ եւ ստացող ի Շեղայի Թիլ, 1271 թ. - 212
 - քիչ., ստացող, 1275 թ. - 214, 217, 218
 - Օրբելեան, 1250-1305 թթ. - 10, 20, 36, 261, 294
 - գրիչ ի Սեբաստիայ, 1313 թ. - 168
 - գրիչ ի Եղորոտ վանք 1463 թ., - 16
 - Ե. Սալմաստեցի կթղ. 1545-1567 թթ. - 236
 - Լեհացի, մատենագիր, ԺԷ. դ. - 169
 - վրդ., առաջնորդ Լմայ, ԺԷ. դ. - 174, 298, 308
 - վրդ. Շաթախեցի, ԺԷ. դ. - 309, 315
 - Իլովացի, գրիչ, ԺԷ. դ. - 146
 - հայր Սիլիստրացի Խաչատուրի, ԺԷ. դ. - 248

- Շահրիմանեան, բժիշկ, գրիչ, ԺԹ. դ. - 146, 148
 - Մաղաբեան, տեղապահ պատրիարքի Պոլսոյ 1861-1863 թթ. - 144
 Սրուանձտեանց Գարեգին եպս. - 14, 20, 30, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 101, 107, 125, 154, 155, 198, 278
 Սուին (մկրտեալ մանուկ՝ յանուն սուինահար Մաշտոցի), 1909 թ. - 61
 Սուքիասիանք, սուրբ - 20
 Վազգեն Ա. Պալճեան կթղ. 1955-1994 թթ. - 92, 130, 180, 222
 Վասակ, եղբայր Պաղտին մարաշխատի, վիսճ. 1328 թ. - 210
 Վարդ Պատրիկ Մամիկոնեան, 450-509 թթ. - 98
 Վարդան Արեւելցի, մատենագիր, 1200-1271 թթ. - 148, 244՝
 - գրիչ, 1203 թ. - 123
 - եպս. Նսեպնայ, ստացող, 1266 թ. - 203
 - մալաթ, թուղթ կոկող, 1545 թ. - 236
 - Բաղիշեցի, վրդ., մատենագիր, ԺԷ. դ.՝ մի. 1705 թ. - 91, 92, 316
 - տէր, յշտկ. 1704 թ. - 216
 - վրդ. յԱգուլիսի Ա. Թովմա, ԺԸ. դ. - 341
 - ոմն, 1915-1916 թթ. - 85
 Վարդանանք - 170, 188
 Վարժապետեան Ներսէս արքեպս. - 42
 Վարուժան Դանիէլ - 124
 Վերեսչագին, նկարիչ - 111
 Վրթանէս Ա. Պարթեւ, կթղ. Հայոց, 333-341 թթ. - 331
 - վանահայր Վարազայ վանքի, 1915 թ. նահատակ - 184

Տաշեան Յակոբոս վրդ. - 50, 62, 67, 108, 108, 117, 143, 289
 Տարօնեցի Աղան - 96
 Տէր-Անտիստեան Սմբատ - 27, 28, 77, 78, 79, 251, 254, 255, 296
 Տէր-Եղիայեան Զաւէն արքեպս. - 146
 Տէր-Կարապետեան Գեղամ (Մշոյ Գեղամ) - 20, 22, 63, 66, 93, 94, 95, 104, 106
 - Յովհաննէս Պրուսացի - 143
 Տէր-Ղազարեան Իսահակ - 96
 Տէր-Մկրտչեան Կարապետ եպս. - 27
 Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպս. - 24, 25, 28, 29, 62, 63, 66, 83, 84, 101, 112, 153, 154, 298
 Տէր-Ներսիսեան Սնարաբի - 267
 Տէր-Պարսամեան Եղիշէ քիչ. - 95, 96
 Տէր-Պողոսեան Աւետիք - 96
 Տէր-Սարգիսեան Երեմիա եպս. Վանեցի - 174
 Տէր-Ստեփանեան Արմէն - 280
 Տէր-Վարդանեան Գէորգ - 7, 22, 23, 24, 25, 35, 41, 42, 44, 49, 52, 54, 62, 64, 65, 76, 90, 91, 104, 116, 125, 130, 139, 144, 145, 154, 156, 158, 167, 191, 192, 235, 251, 253, 254, 285, 297, 320
 Տիմոթէոս ճգնաւոր, ԺԲ. դ. - 291
 Տիրացու քիչ., 1314 թ. - 227
 Տնտեսեան Ե. Մ. - 20
 Տրդատ Մեծ արքայ, Գ.Դ. դդ. - 284 - եպս. - 24
 Տրիկ կազմարար, ԺԶ. դ. - 103
 Տովմաթ սրկ., գրիչ ի Գալէճիք, 1566 թ. - 238
 Տօնապետեան Պետրոս - 70
 Տօնիկ մահտեսի, ԺԷ. դ. - 237
 Բագուպեան Ռուբէն, պրոֆ. - 161

Րեստին Միքայել, բժիշկ, ԺԸ. դ. - 148

Փանոսեան Խոսրով - 96

Փաշա, գրքանչ Ջաքարիա ստացողի, 1659 թ. - 237

Փաստոս Բուզանդ, մատենագիր Ե. դ. - 45, 114, 147

Փափազեան Մ. - 150, 151

Փիլիպ, մայր Ստեփանոս կ.. գրչի, 1271 թ. - 213

Փիրղալմեան Ղեոնդ վրդ. Տոսպեցի - 14, 16, 20, 30, 41, 44, 48, 49, 50, 63, 84, 114, 154, 252

Փռանկշահ, մայր Սոսթանէս ստացողի, 1246 թ. - 286

Քասպար, յշտկ. - 318

Քարէճճեան ընտանիք - 144

Քելէկեան Տիգրան, հնավաճառ - 167

Քէչեան Առաքել - 57

- Բիզանդ - 130

Քէթախեցի Յակոբ, ստացող, 1611 թ. - 239, 240

- վրդ., նորոգող, 1660 թ. - 229

Քիւրտեան Յարութիւն, բանասէր, հնահաւաք - 15, 22, 23, 81, 130, 141, 151, 152, 153, 166, 167, 252, 253

Քիւրճիպաշեան Ստեփան - 197

Քնար, յշտկ. 1659 թ. - 237

Քրիստոսատուր ճգնոր., յշտկ., ԺԲ. դ. - 291

Քուրխաթուն, մայր Թաւաքալ Հալեպցու, 1400 թ., 38

Քօսեան Յակոբ վրդ. - 25, 31, 57, 65, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115

Օգոստինոս Երանելի, 354-430 թթ. - 239, 271

Օգանեան Անդրանիկ, զօրավար - 105

Օհանեան Կարո - 127, 128

- Միքայել (Օսման) - 128

Օշին մարաջախտ, ԺԳ. դ. - 123

- Ա. Հայոց թգր. 1308-1320 թթ. - 206, 208, 226, 227, 228

- (Աւշին) որդի Սմբատ Գունդատարի, 1268 թ. - 205

- որդի Պաղտին մարաջախտի, ծն. 1338 թ. - 210

Օլով, նկարիչ - 111

Օտապաշեան Սահակ վրդ. - 155

Օրբէլեաններ - 259

- Բուրթլեան ճիւղ - 261

Օրմանեան Մաղաքիա արքեպս., 1841-1918 թ. - 52, 53, 144, 158, 227, 265, 293, 323

Ֆախրէտղին փաշա - 70

Ֆիմի, դուստր Պաղտին մարաջախտի, ծն. 1326 թ. - 210

Ֆոթիկեան Արամ - 96

Ֆրեդերիկ Կոնիքիր - 318

Ֆրեդերիկ Միլլեր - 50, 155

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ագուլիս - 24, 25, 26, 34, 320, 321, 324, 336, 340

- Ներքին - 26

Ադանա - 12, 60, 61, 126

Ադելքեազ գ. - 58

Ադրբեջան - 27

Ադրիանուպոլիս - 197, 325

Ալահի գ. - 26

Ալիւր գ. - 32, 87, 182

Ախալցխա - 107

Ակն - 42, 45, 56, 57, 150, 198, 326, 352

Աղթամար - 13, 51, 53, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 83, 85, 239, 289, 292, 293

Աղտոս գ. - 156, 168

Աղտ - 352

Աղուան - 292

Աղբերման - 231, 232

Ամասիա - 42, 43, 44, 49, 62, 63, 138, 166 (Պոնտական), 352

Ամիդ - 103, 138

Ամիրդուլու վիք. - 44, 47, 91, 92, 93, 316

Ամիւկ ժայռաբերդ - 82, 179, 180

ԱՄՆ - 23, 24, 81, 133, 134, 136, 166, 176, 253

Այաս (Եգիոյ) - 224

Այգեստան - 79, 175, 289, 290

Այնթափ - 37, 38, 133, 135, 136, 198, 199

Այտըն ք. - 25

Այրի վանք - 114

Անանավանք գ. - 32, 183

Անապատի վանք ի Սեբաստիայ - 157

Անատոլիա - 48, 340, 342

Անաւարզա (Անարզաբա) - 82

Անդրկովկաս - 69

Անթիլիս - 22, 24, 35, 82, 91, 139, 142, 147, 164, 191, 196, 227, 228, 272

Անի - 148

Անկիւրիա (Անկարա) - 9, 17, 18, 24, 35, 64, 87, 120, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 181, 196, 201, 202, 226, 242, 243, 245, 246, 254, 255

Աննայի վիք. յԱնանավաք գ. - 183

Անտախիձոր - 189

Աշտիշատ - 98

Ապարան - 289

Ապուլեիս - 352

Ասիա - 81, 334

- Փոքր - 41, 62, 142

Աստրախան - 8, 192

Ատապազար - 325

Ատիս գ. - 171

Ատրպատական - 8, 27

Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ - 297, 301

Արաբկիր - 42, 43, 44, 47, 49, 154, 263, 352

Արարատեան երկիր - 241, 331

Արարք - 85

Արզելանի վիք. - 18, 32, 88, 187

Արեկանից վիք. - 32, 179, 180

Արժնեան վարժարան ի Կարին - 65, 111, 112, 113, 114, 116

Արձկէ գաւառ - 177, 190

Արծուաբերդի վիք. - 88, 190

Արղնի (Արղանա) - 42, 45, 50, 51

Արճէշ - 15

Արմաշ (Եւ Դպրեվանք) - 9, 12, 24, 35, 51, 63, 64, 120, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 193, 196, 228, 240, 244, 245, 246, 249, 250, 318

Արշարունեաց գաւառ - 189

Արտամետ - 187

Արեւելք - 278
Աագ վերք. ի Սեպուհ լեռ - 37, 54
Աֆրիկա - 81

Բաբերդ գ. - 54, 138
Բագաւան - 82, 172, 181
Բագրեւան - 85, 172, 181
Բագենից անապատ - 32, 87, 177
Բայթիմոր - 166
Բալու - 42, 43, 45, 146
Բաղաբերդ ի Սինիք - 10, 36
Բաղդատ - 12, 146
Բաղէշ - 42, 44, 91, 92, 93, 107, 316
Բաղի - 189
Բարձր Հայք - 110, 111, 115
Բարձրահայեաց վերք. - 55
Բարձրբերդ - 210
Բարջանճ գ. - 263, 264
Բարսեղի անապատ
- ի Սեւ լեռ - 259, 260, 264, 268, 269
(Նաեւ՝ «ի Ճկեր գաւառ»), 270,
271, 279, 292, 294, 295

Բաքու - 27, 105
Բեռլին - 75, 89, 105
Բեսարաբիա - 8
Բերկրի - 88 (Թեքիրդաղ), 187
Բզնունեաց ծով - 189
Բէյրութ - 56, 105, 110, 116, 123, 126
Բիթլիս - 105, 251
Բինկան գ. - 45, 56, 352
Բիզանդիա - 324
Բոստոն - 84, 154
Բրտի թաղ - 97
Բուֆանիա - 143
Բուխարեստ - 113, 161
Բուլղարիա - 128
Բողազիսար - 325

Գալաց - 161
Գալեհիք - 220, 225, 229, 230, 233,
238
Գալիլեա (Վարագայ լեռան Արեւե-
լեան գագաթը) - 183

Գալիլիա - 220
Գահկալ գ. - 165
Գաղատիա - 130, 132, 140, 304
Գաղղիա - 22
Գանկալ կամ Ղանդալ - 165, 167
Գաւառ - 82
Գեամրակ - 352
Գելաճըզ - 226
Գեղախուռ գ. - 65
Գերմանիա - 22, 255
Գերմանիկ - 57
Գըրջէհիր - 25, 234, 235, 238, 243
Գլակայ վանք - 241
Գնունեաց գաւառ - 171, 178, 183, 187
Գողգոթա - 11, 40, 263, 327
Գողթն - 26, 27, 320, 321, 324, 336
Գոմոր - 329

Դաղմատացոց տուն - 247
Դարանաղիք գաւառ -
Դարաշամբ - 27
Դաւալի - 352
Դաւանլու - 325
Դաւոա - 352
Դեղնքար - 271
Դերսիմ - 128
Դեօրթ-Եօլ - 60
Դիարբեքիր - 43, 281
Դիսար (Դեղսար) գ. - 26
Դիւրիկ - 43, 44
Դվնիկ գ. - 65, 115
Դրագարկ - 123, 138, 139

Եալովա - 325
Եբուսացոց լեռ - 327
Եգիպտոս - 23, 200, 204, 245
Եդեսիա - 51, 55, 56, 138, 147, 309
Եղրդոս վերք. - 16, 106
Եկեղեցաց գաւառ - 146, 229, 292
Ենի-Խան, գ. մերձ ի Սեբաստիայ -
166, 167
Ենիճէ - 325
Եոզղատ - 62, 146

Երասխանոր - 189
Երեւան - 7, 8, 14, 15, 16, 22, 23, 25,
27, 28, 30, 32, 37, 38, 63, 64,
69, 73, 92, 103, 105, 112, 125,
136, 150, 171, 174, 180, 192, 195,
200, 220, 221, 235, 251, 253,
255, 257, 258, 261, 263, 265,
266, 269, 277, 278, 280, 297,
299, 300, 306, 308, 312, 317,
318, 355

Երզնկա - 42, 44, 54, 227, 228, 229
Երիզա - 168
Երկնալոյս լեռ - 177
Երկնիստ գ. - 65
Երնջակ - 241
Երուսաղէմ - 38, 69, 116, 127, 128,
129, 130, 138, 145, 146, 155, 156,
163, 164, 165, 170, 196, 197, 198,
199, 203, 210, 212, 213, 231, 234,
241, 246, 247, 249, 250, 265,
266, 267, 268, 296, 303, 328,
347

Եղրկիա - 43, 46, 67, 138, 146, 164,
352
Երոպա - 22, 23, 24, 59, 89
Եփրատ գետ - 128, 158, 160, 331

Ջարա գ. - 352
Ջէյթուն - 57, 138, 234, 249
Ջիլէ - 42, 44, 46, 352
Ջնգմնագարա - 186
Ջմմառ - 7, 63
Ջմիւռնիա - 25, 49, 51, 62, 64, 65,
120, 121, 125, 146, 234, 263, 334

Էնզէլի - 297
Էոնիճիկ - 325
Էտրէնէ - 325
Էրերին գ. - 177, 178, 179
Էրզրոմ - 105, 251
Էլէրէկ - 25, 117, 124
Էօտէմիշ - 25, 249, 250

Ընծայից ձոր կամ Քոթորի ձոր - 189
Թալաս - 25, 117, 248, 352
Թաւուսուն - 25, 117
Թարիզ - 27, 318
Թափուր լեռ - 231
Թաքիրտաղ - 325
Թեհրան - 318
Թէրմա - 352
Թիֆլիս - 15, 26, 28, 56, 73, 75, 78,
84, 105, 319, 321
Թոխատ - 42, 44, 46, 62, 352, 355
Թոմարզա (Թօմազա) - 123, 138,
352
Թորդանի տաճար - 45
Թուրքիա - 8, 10, 18, 26, 39, 40, 48,
49, 51, 62, 69, 117, 118, 141, 145,
147
Թօռ - 352

Իզմիտ - 152
Իզնիմիտ - 325
Իզոլի - 127, 128
Իսրայէլ - 330
Իտալիա - 271, 272, 295, 298, 301
Իրաք - 12
Իրկուպ - 352

Լազարաց աշխարհ - 230
Լամբրոն - 138, 139, 275, 277
Լատինացոց տուն - 247
Լեհաստան - 105, 146
Լենինգրադ - 81
Լեոնեան վարժարան ի Հոռմ - 15
Լէզք - 85
Լիբանան - 12, 63, 196, 210, 228
Լիմ - 13, 15, 16, 32, 34, 51, 53, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 85,
86, 87, 114, 171, 172, 173, 174,
175, 178, 179, 180, 185, 190, 252,
253, 297, 298, 301, 308, 310,
312, 313, 315
Լոնդոն - 130, 153, 318

Լվով - 138, 277
 Լուսնը գ. - 54
 Խալաճուխքը - 233
 Խանդալա - 62
 Խաչգլուխ լեռ - 178
 Խաչէն - 292
 Խաչի կամ Վարագայ վնք. - 257
 Խարբերդ - 37, 42, 43, 45, 126, 127, 263, 295
 Խարտիշար - 47, 235, 236
 Խժիշկ գ. - 171, 179
 Խիզան - 54, 55
 Խլաթ - 57
 Խլու վնք. ի Վասպուրական - 32, 187
 Խնձորի գաւառ - 237
 Խոր Վիրապ - 328
 Խորին անապատ - 123, 206, 207
 Ծիթող - 85
 Կահիրէ - 96, 99, 107, 120, 195
 Կամախ - 42, 44
 Կամենից - 138
 Կան գ. - 65
 Կանադա - 253
 Կանգաս - 81
 Կաստաման - 352
 Կատրաս - 55
 Կապադովկիա - 224, 304
 Կարագակ - 189
 Կարին - 9, 12, 31, 48, 55, 57, 64, 65, 82, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 138, 146, 318
 Կարմիր վանք
 - յԱնկիրիա - 17, 64, 130, 132, 133, 136, 137, 139, 141, 196, 201, 242, 245
 - ի Քեսուն - 270
 Կարմրատրի (Շուշանից) վնք. - 32, 53, 88, 185, 186
 Կարմրկապ - 352

Կարուշլա - 352
 Կարիէլ գ. - 82
 Կաֆա - 138, 230
 Կեարգա - 352
 Կեարմիր - 352
 Կեղ գ. - 65
 Կեսարիա - 9, 24, 25, 35, 50, 51, 64, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 138, 146, 163, 171, 180, 195, 221, 223, 224, 225, 234, 263, 299, 326, 352
 Կէլիպօլու - 325
 Կէօզղատ - 352
 Կիլիկիա - 9, 12, 22, 24, 39, 41, 44, 48, 51, 56, 59, 60, 61, 62, 70, 103, 129, 139, 149, 166, 191, 192, 196, 200, 202, 203, 213, 215, 224, 228, 244, 256, 261, 268, 269, 270, 274, 291, 292, 293, 295
 Կիւոց վնք. - 82
 Կիւմուշխանէ - 42
 Կողբանց գ. - 15, 185
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) - 16, 17, 20, 23, 25, 42, 48, 49, 52, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 93, 95, 117, 118, 124, 126, 130, 131, 138, 142, 145, 146, 151, 154, 155, 161, 162, 163, 165, 167, 193, 196, 197, 199, 211, 226, 239, 240, 241, 242, 278, 324, 325, 341
 Կովկաս - 78
 Կոճնկոց (Կոճոյ) գ. - 65
 Կտուց - 14, 15, 32, 51, 53, 73, 74, 75, 78, 79, 81, 83, 85, 86, 87, 172, 173, 175, 180, 181, 182, 190, 252, 253, 257, 260, 264, 294
 Կրիչք գ. - 57, 65
 Կումուրճին - 325
 Կոտուբաշ (Կոտուպաշ, Խուրուպաշ) - 82, 289, 291, 294
 Կուսանաց այր - 290

Կուսանաց անապատ ի Շոողթ - 101
 Կուտինա - 138, 146, 151, 193, 228, 238, 239, 243

Հալէպ - 12, 38, 60, 69, 116, 136, 138, 163, 164, 199, 234
 Համոս գ. ի Մալաթիայ - 168
 Համոս բերդ - 271
 Հայանց գ. - 177
 Հայաստան - 10, 11, 12, 14, 18, 29, 32, 38, 41, 43, 59, 70, 76, 91, 103, 138, 150, 162, 181, 189, 190, 213, 247, 254, 255, 256, 263, 268, 269, 278, 280, 288, 292, 297, 301, 330, 332
 - Արեւելեան - 8, 11, 26, 266
 - Արեւմտեան - 8, 9, 10, 11, 13, 14, 21, 25, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 58, 61, 66, 75, 90, 91, 141, 253, 324, 351
 Հայկականք - 79, 85, 175
 Հայոց թառ - 168
 Հայք
 - Մեծ - 94
 - Փոքր - 94, 154
 Հաճըն (Հարգան) - 60, 274, 294
 Հաճիքէյ - 352
 Հասան-Բէյլի - 61
 Հաւա գ. - 42
 Հէյրակ - 352
 Հինձք - 65
 Հոռոմոս վնք. - 122
 Հոռմ - 15, 45, 146, 210, 303
 Հոռմկլայ - 109, 129, 257, 264, 267, 272, 273, 275, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294, 295

Զիրթավողք գ. - 65
 Զորագետ - 272
 Զորոյ թաղ - 97
 Դազարապատ - 323

Դալաթիա - 51, 64, 133, 146, 162, 240, 325

Դալաճուխ - 220, 221
 Դարաբաղ - 8
 Դարաշէհէր - 325
 Դըռշէհէր - 352
 Դըռում - 340, 342
 Դոնիա - 138
 Դումդափու - 325
 Դուռուբաշա վնք. (Ս. Խաչ) - 88, 186

Ծանիկ գ. - 187
 Ճենովա - 271
 Ճկեր գաւառ - 269

Մայեկաց երկիր - 308
 Մալաթիա - 9, 42, 43, 44, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 168
 Մալղարայ - 325
 Մաղնիսա - 25
 Մամեստր - 214, 217
 Մամբրէ(ի կաղնի) - 327
 Մանազկերտ - 44
 Մանիսաք. - 120
 Մանճուսուն - 352
 Մաշկիր - 352
 Մաոի լեռնանցք - 204
 Մասիս - 204, 219
 Մատէն - 352
 Մատնեվանք (Ս. Պետրոս) վնք. ի Սասուն - 99, 106
 Մարաշ - 57
 Մարգուան - 42, 43, 46, 49, 352
 Մելիտինէ - 125
 Մեծ անապատ ի Մոկս - 308
 Մեծովբայ վնք. ի Քաջբերունիք - 32, 53, 73, 88, 138, 189, 190
 Միլան - 298, 301
 Միջագիւղ - 146
 Միւլք-Սալթան գ. - 187
 Միճոյ անապատ - 198
 Մոկս (Մոկաց երկիր) - 289, 308

Մոնրէալ - 253
 Մարվանիս գ. - 26
 Մուհալիճ - 325
 Մունճուսուն - 25, 117, 122, 124, 352
 Մուշ - 20, 33, 37, 42, 51, 63, 91, 92, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 139
 Մուսուրկու գ. - 65
 Յաղթուկ գ. - 47
 Յանկոյսների եկղ. ի Վան - 79, 82, 176
 Յոպալ - 300
 Յորդանան - 12, 327, 328
 Յունաստան, Յունաց երկիր - 128, 230
 Յունիա - 352
 Յուսկան որդու վնք. - 18, 88
 Նայիրի (Նայիրեան աշխարհ) - 177, 178, 185
 Նարեկայ վնք. - 53, 182, 189
 Նախիջեան - 241
 - Հին - 27
 Նելշէէր - 352
 Նիկիա - 239
 Նիկիսար - 352
 Նիկիւրա - 352
 Նիկոմիդիա - 49
 Նիրզէ - 25, 117
 Նիւ Եորք - 11, 23, 24, 57, 130, 153, 166, 263
 Նդիր ամրոց - 206
 Նոր Բայազետ - 318
 Նոր գեղ - 82
 Նորաշէն գ. - 187
 - եկղ. - 79, 85, 176
 Շամախի - 8, 149
 Շամայ աշխարհ - 38
 Շամիրամաշէն տէն Վան
 Շապին-Գարահիսար - 43, 138
 Շարժա - 297, 301

Շերքիլատ - 352
 Շեղայի Թիլ - 212, 213
 Շիրակայ դպրեվանք - 189
 Շղնոց (Շխնոց) գ. - 65, 115
 Շնհէր - 245
 Շոռոթ - 101, 146
 Շուրր անապատ - 264
 Շուշանց - 85
 Շուշի - 25, 26
 Շօղլու - 325
 Ուզունքսիր - 325
 Ուիչիտա - 81
 Ումուտում գ. - 65
 Ուտումէլի - 340, 342
 Ուսկուտար - 325
 Ուրարտու - 185
 Ուրֆա տէն Եդեսիա
 Չարշամայայ - 352
 Չարսանջագ - 42, 43, 45
 Չիֆթիլիկ գ. - 65
 Չմշկածագ - 42, 43, 45, 47, 235, 236
 Չնքուշ - 42, 43, 45, 50
 Պալար - 162, 325
 Պալակասի - 25, 117, 124
 Պալիքէսեր - 325
 Պանտրմա - 325
 Պապէոռն - 204, 277
 Պատիշէն գ. - 65
 Պարսկաստան (Պարսից երկիր) - 38, 179, 297
 Պաֆոս - 352
 Պէկօղլի - էջ. 146
 Պիլանճիկ - 325
 Պողազքէոյ - 163
 Պոնտոս - 43, 304
 Պրուսա - 138, 325
 Պուքրէշ - 152
 Զիվամերիկ - 82
 Զուլֆա - 80, 176

Զուլա - 146

Ռշտունիք - 244
 Ռոդոստո (Թեքիրդաղ) - 49
 Ռուսաստան - 254, 255

Սադի գ. - 55
 Սալնապատի վնք. - 87, 185
 Սամաթիա - 146, 325
 Սամսոն - 352
 Սանասարեան վարժարան ի Կարին - 12, 64, 65, 109, 110, 111, 112, 113, 318
 Սանկտ-Պետերբուրգ - 15, 24, 78, 255
 Սասուն - 106, 197, 198
 Սարվանդիքար - 271
 Սեբաստիա - 9, 42, 43, 44, 46, 50, 51, 62, 64, 82, 107, 113, 127, 138, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 276, 352
 Սելամի թաղ ի Սկիւտար - 143
 Սեպուի լեռ - 37, 54
 Սեւ լեռ - 269, 270, 271, 273, 275, 279, 292, 294, 295
 Սընապ - 352
 Սթանոզ գ. - 137
 Սինա լեռ - 328, 331
 Սիոն լեռ - 38, 231, 241
 Սիւ - 41, 51, 82, 123, 124, 138, 139, 203, 204, 236, 241, 270
 Սիսական նահանգ - 10
 Սիվրիհիսար - 138, 199, 201, 213, 214, 219
 Սիրիա - 12, 69
 Սինիք - 9, 10, 36, 82, 189, 259, 261
 Սիփան լեռ - 177
 Սկետա - 138, 199, 200, 267, 268, 272, 277, 278, 294
 Սկիւտար - 143, 146
 Սղերդ - 105
 Սղնախ - 229

Սմբատակայ 208
 Սոդոմ - 329
 Սողջերմուկ գ. - 65
 Սպարթա - 138
 Սպարկերտ - 55
 Սպիտակ վնք. - 53
 Սուրբ Առաքելոց
 - վնք. ի Մուշ - 37, 51, 91, 95, 96, 99, 104
 - վնք. (Թարգմանչաց) - 98
 - վնք. ի Տարսն - 103, 207
 Սուրբ Աստուածածին - 53, 79, 175, 219
 - եկղ. յԱմասիայ - 44
 - (Նարեկացու վնք.) յԱլիւր գ. - 32, 87, 182, 183
 - եկղ. յԱյնթափ - 198, 199
 - վնք. յԱնկիրիայ - 130, 134
 - եկղ. յԱռաքելոց վնք. - 98
 - եկղ. յԱրեկանի վնք. - 180
 - (Բարձրահայեաց) վնք. յԱրղն - 45, 51
 - եկղ. ի Բարսիլի անապատ - 259
 - եկղ. ի Դիւրիկ - 44
 - եկղ. յԵդեսիայ - 56
 - եկղ. յԵրզնկայ - 229
 - եկղ. ի Խլու - 187
 - վնք. ի Խնձորի գ. - 237
 - եկղ. ի Կարին - 114
 - եկղ. ի Կեսարիա - 117, 223
 - եկղ. ի Կ. Պոլիս - 240
 - մատուռ ի Կտուց - 180
 - եկղ. ի Կուտինայ - 228, 238, 239
 - մատուռ ի Լիմ - 172
 - տաճար ի Լիմ - 173
 - եկղ. ի Ղումղփու - 325
 - եկղ. ի Շիղայի Թիլ - 122
 - եկղ. ի Սեբաստիայ - 168
 - եկղ. ի Սիվրիհիսար - 214
 - վնք. ի Սկետայ - 200
 - Ընծայից վնք. ի Վասպուրական (Միրագ) - 32, 187, 188, 189

- (Խնդրակատար) վնք. ի Բաղէշ - 44
- (Չարխափան) վնք. ի Մարզուան - 42
- (Չարխափան) վնք. յԱրմաշ - 51, 143, 250
- վնք. ի Չմշկածագ - 236
- (Սիրահայեաց) վնք. ի Չնքուշ - 45
- եկղ. ի Մուշի Ձոր - 96
- եկղ. ի Ձորոյ թաղ - 97, 98, 99
- Սուրբ Գէորգ
- եկղ. յԱկն - 198
- եկղ. ի Գըրշէհիր - 117, 234
- եկղ. ի Խլու վնք. - 187
- եկղ. ի Մարաշ - 57
- վնք. յԵրզնկայ - 54
- վնք. ի Լիմ - 171, 172, 173, 308
- վկայարան ի Մուշ - 93, 94, 97, 98
- եկղ. ի Սամաթիայ - 325
- Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ - 53, 210, 225
- լեռն - 292
- վնք. ի Դիւրիկ - 44
- եկղ. ի Կ. Պոլիս - 240
- եկղ. ի Ղալաթիայ - 325
- վնք. ի Վասպուրական - 32, 186
- Չարչարանաց վնք. յԵրզնկայ - 54
- վնք. ի Սեպուհ լեռ - 54
- վնք. (Սալնապատի) - 87, 88
- Սուրբ Դանիէլ
- վարժարան ի Կեսարիայ - 116
- վնք. ի Կեսարիայ - 118, 121, 125
- վնք. ի Մալաթիայ - 126
- Սուրբ Դաւիթ եկղ. ի Շննոց գ. - 115
- Սուրբ Երրորդութիւն եկղ. ի Սիվրի-հիսար - 199, 214, 219
- Սուրբ Էջմիածին
- Մայր Աթոռ - 12, 13, 14, 15, 27, 32, 33, 58, 62, 77, 78, 79, 80, 84, 86, 95, 96, 97, 100, 105, 106, 107, 138, 142, 146, 175, 176, 181, 184, 185, 190, 236, 240, 241, 253, 254, 255, 265, 293, 318,
- 320, 324, 329, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 350, 351, 352, 354, 355, 356
- վնք. ի Բազենից անապատ - 32, 87, 177, 178
- վնք. ի Վասպուրական - 53
- Սուրբ Թադէոս առաքեալի վնք. ի Կամախ - 44
- Սուրբ Թէոդորոս յԵրզնկայ - 229
- Սուրբ Թովմա առաքեալի
- վնք. յԱգուլիս - 24, 25, 26, 34, 320, 321, 324, 336, 340, 342, 347, 351
- Սուրբ Թորոս վնք. (տեղը) - 214, 218
- եկղ. ի Էվէրէկ - 124
- եկղ. յԱխքերման - 232
- Սուրբ Խաչ - 53
- եկղ. յԱնկիւրիա - 202
- վնք. յԱպարան - 289
- վնք. ի Խիզան - 54
- վնք. ի Կուռուբաշ - 82, 291, 294
- մատուռ ի Սադի գ. - 55
- եկղ. ի Վան - 280, 285, 286, 287, 288, 289, 290
- վնք. ի Վասպուրական - 32, 262, 264, 287, 288, 293, 295
- վնք. (Ղուռուբաշայ) - 88, 186
- Սուրբ Ծիրանաւոր եկղ. - 79, 85, 175
- Սուրբ Կիրակոս եկղ. ի Տիգրանա-կերտ - 278, 294
- Սուրբ Կղեմէս եկղ. յԱնկիւրիայ - 202
- Սուրբ Յայտնի Սալ գիւղ ի Տարսնի - 139
- Սուրբ Հռիփսիմէանց եկղ. ի Էտեւ-միշ - 249
- Սուրբ Հրեշտակապետաց
- եկղ. ի Բինկեան - 56
- (Ս. Հրեշտակապետ) թաղ ի Կ. Պոլիս - 64
- վնք. Աղտուց (Սեբաստիոյ վիճակի մէջ) - 152, 156, 168
- եկղ. ի Պալաթ - 325
- Սուրբ Ղազար ի Վենետիկ - 10, 24, 37, 44, 104, 144, 147, 154, 166,

- 196, 267, 269, 270, 273, 276, 287, 290 (Մխիթարեան միաբա-նութիւն - 148, 154, 197, 201, 211, 226, 263, 267, 269, 271, 276, 278, 279, 280, 294, 317)
- Սուրբ Մարինէ
- եկղ. ի Մուշ - 97, 99
- Սուրբ Մարինէի թաղ - 99
- Սուրբ Մեսրոպ վնք. ի Մարվանիս - 26
- Սուրբ Մինաս եկղ. ի Սեբաստիայ - 170
- Սուրբ Յակոբ վնք. ի Վասպուրա-կան - 82
- վնք. ի Կիլիկիայ - 274
- վնք. ի Խարբերդ - 263
- վնք. ի Հաճըն - 294
- (Ս. Յակոբեանց) Միաբանութիւն յԵրուսաղէմ - 129, 130, 146, 156, 164, 170, 196, 197, 198, 199, 203, 210, 212, 213, 234, 249, 250, 265, 266, 296
- եկղ. յԱմասիայ - 44
- վնք. յԵրզնկայ - 54
- Սուրբ Յարութիւն
- եկղ. ի Մուշ - 96
- եկղ. Մշոյ Վերին թաղի - 97
- Սուրբ Յովակիմի եւ Աննայի վնք. - 44
- Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ
- եկղ. ի Բագրեանդ - 85
- եկղ. ի Վերին Ագուլիս - 26
- վնք. յԵղորդուտ - 106
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Գալէճիք - 220, 229, 230, 238
- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Գլակ - 241
- (Ս. Կարապետ) վնք. յԵրնջակ - 241
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Խալաճուխ - 233
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Խարբերդ - 263

- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Խարտի-շար - 47
- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Կեսարիայ - 51, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 163, 221
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Ղալաճուխ - 220, 221
- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Մուշ - 42, 51, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 106, 139
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Սեբաս-տիայ - 168
- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Տարսն - 102, 103, 107
- (Ս. Կարապետ) մատուռ ի Տարսն - 171
- (Ս. Կարապետ) եկղ. ի Չմշկածագ, ի վանս Խարտիշարու - 236
- (Ս. Կարապետ) մատուռ ի Կտուց - 32, 172, 180, 180
- (Ս. Կարապետ) մատուռ ի Լիմ - 172
- (Ս. Կարապետ) տաճար ի Լիմ - 173
- (Ս. Կարապետ) վնք. ի Ֆոնուզ - 50
- (Ս. Յովհաննէս Կարապետ) եկղ. յՈսկուտար - 325
- Սուրբ Նիկողայոս եկղ. յԱմասիայ - 44
- (Նիկողոս) վնք. յԵրզնկայ - 54
- Սուրբ Նշան
- եկղ. յԱնկիւրիայ - 131, 132
- եկղ. յԱյգեստան - 79, 175
- ի Շեղայի Թիլ - 212
- եկղ. ի Վան - 79, 85, 175
- ի Վարագա - 51, 288, 291
- վնք. ի Սեբաստիայ - 51, 64, 153, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 167, 168, 169
- Սուրբ Ոսկերեան վնք. յԵրուկիայ - 46
- Սուրբ Պետրոս ի Շեղայի Թիլ - 212

Սուրբ Պողոս-Պետրոս եկղ. ի Վան - 79, 85, 175
Սուրբ Սահակ եկղ. ի Վան - 79, 85, 175
- եկղ. յԱշտիշատ - 98
- վնք. ի Վասպուրական - 32, 178, 179
Սուրբ Սարգիս
- եկղ. ի Տիգրանակերտ - 59
- եկղ. ի Բրտի թաղ - 97
- եկղ. ի Խլու վնք. - 187
- վնք. ի Կեսարիայ - 117, 122, 123
- եկղ. ի Սեբաստիայ - 156, 157, 168
- (եւ Մարտիրոսի) եկղ. ի Չմշկաձագ - 236
- եկղ. յՈւսկուտար - 325
Սուրբ Սարգիս եւ Բագոս եկղ. ի Մամեստր - 217
Սուրբ Սիոմոն ի Բարսի անապատ - 259
Սուրբ Ստեփաննոս եկղ. ի Մուշ - 98
- ի Շեղայի Թիլ - 212
- վնք. ի Դարաշամբ - 27
Սուրբ Վարդան եկղ. - 44, 79, 85, 175
Սուրբ Վլաս հիւրանոց ի Հոռոմ - 15
Սուրբ Փրկիչ
- եկղ. ի Բարջանձ գ. - 263
- հիւանդանոց - 51
- վնք. ի Մալաթիայ - 126
Սուրբ Քառասուն մանկունք եկղ. ի Հալէպ - 116
Սուրխաթ - 146
Աքանջելագործ վնք. ի Վասպուրական - 32, 88, 190
Վահեվանեան մեհեան - 171, 180
Վահկայ բերդ - 274
Վաղարշապատ - 54, 65, 148, 172, 240, 323
Վան - 42, 44, 47, 54, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 171, 174, 175,

176, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 250, 251, 254, 270, 273, 280, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 296352
Վանայ լիճ - 17, 84, 171, 177
Վանտոսայ - 257, 284, 288, 289
Վաշինգտոն - 153, 166
Վասպուրական - 9, 13, 14, 15, 16, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 48, 53, 64, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 93, 96, 106, 171, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 184, 190, 251, 252, 253, 254, 257, 262, 263, 264, 279, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 302, 312, 315, 319
Վատիկան - 203, 210, 211
Վարազ - 14, 15, 32, 48, 51, 53, 55, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 175, 181, 183, 185, 254, 257, 288, 289, 291, 292
- Վարի - 184, 186
- Վերին - 184, 186
Վարդապատրիկեան վարժարան ի Թալաս - 117
Վենետիկ - 10, 15, 22, 23, 24, 37, 38, 44, 94, 108, 125, 143, 144, 147, 148, 150, 151, 154, 161, 166, 196, 197, 198, 200, 201, 211, 212, 213, 226, 242, 263, 267, 269, 270, 271, 273, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 290, 294
Վերին թաղ ի Մուշ - 97
Վերին Թիմար - 178
Վէգիլիքէօփրի - 352
Վիեննա - 15, 22, 47, 62, 65, 75, 89, 91, 92, 104, 108, 109, 110, 111, 116, 118, 125, 143, 155, 156, 270, 272, 274, 277, 288, 289, 293, 317
Վրաստան - 8
Վոյվատա - 352

Տանակերտ գ. - 26
Տաշքէօփրի - 352
Տարոս - 259, 260, 264, 292
Տարսիս - 25, 117
Տարսոն - 60, 139, 200, 206, 272, 273, 275, 286, 290, 295
Տարօն - 9, 21, 91, 94, 95, 96, 97, 100, 102, 104, 105, 106, 171, 179, 180, 241, 292
Տէր-Ձօր - 12
Տէր Յուսկան որդւոյ վանք - 187
Տիգրանակերտ - 42, 47, 55, 59, 146, 278, 294
Տիգրիս գետ - 331
Տինարիգոմ գ. - 65
Տիւրիկ (Տիվրիկ) - 42, 46
Տրամայ - 325
Տրապիզոն - 55
Տոսր - 289
Տոյուքերան - 91, 104, 105, 106
Յախտտուն անապատ - 139
Փարիզ - 10, 24, 41, 57, 59, 64, 65, 70, 95, 124, 153
Փէնէս - 352

Փոկան գ. - 82
Քաջբերունեաց գաւառ - 88, 189, 190
Քարտանիս վնք. ի Սինիք - 82
Քեսուն - 270
Քիլի - 138
Քոբար գետ - 328
Քոնսթանցա - 161
Քոչար գ. - 81
Քորեք լեռ - 331
Քրիստոս Թագաւոր եկղ. ի Կարին - 57
Քէօթահիա - 325
Օլախաց աշխարհ - 232
Օրդուբադ կամ Վերին Ագուլիս - 26, 320, 321
Օքսֆորդ - 153
Ֆաթսա - 352
Ֆէնէսա - 352
Ֆէօհնա - 352
Ֆոնուզ - 50
Ֆրեզնո - 96

ՍՈՒՐԷՆ ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԻՒՍԵԱՆ
ԲԱԲԳԷՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՆԼԷՍԷՐԵԱՆ
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ՝
ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
Սր. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2015

Հրատարակչական բաժնի
տնօրէն՝

Հրատարակչական
խորհրդի անդամներ՝

Սրբագրեց և ցանկերը
կազմեց՝

Էջադրումը՝

Շահէ վրդ. Անանեան

Գէորգ եպս. Սարոյեան,
Զաքարիա վրդ. Բաղումեան,
Գարեգին վրդ. Համբարձումեան,
Ա. Մաղոյեան, Պ. Յովհաննի-
սեան, Գ. Տէր-Վարդանեան

Գայիանէ Թերզեան

Ղևոնդ քինյ. Մայիլեանի

Թուղթ՝ օֆսէթ 80 գր., չափսը՝ 60x84 1/16,

ծաւալը՝ 384 էջ, տպաքանակը՝ 500:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ